

रामायणम् ।

अयोध्याकाण्डम् ।

म ह वि वा स्मो कि प्र णो त म् ।

रामानुज-छत-टीका- समेतम् ।

श्रीयुक्त हारकानाथभञ्जमहानुभावस्थाभ्यनुज्ञया

श्रीहेमचन्द्र भट्टाचार्येण

संशोधितं, प्रकाशितम् ।

कलिकाताराजंधान्या

वाल्मीकियन्त्रे

श्रीकाशीकिन्नर चक्रवर्तिना मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १७८४ ।

5 42. 222
2000/01. 12

रामायणम् ।

अयोध्याकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदागधः ।

शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो, नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥

अयोध्यास्थे तु गुर्वर्धे त्वत्का राज्यं गिरौ वसन् ।

पादुके भरतायादात् स रामः शरणं मम ॥

अथ रामस्य राज्याभिवेकार्हगुणान् प्रतिपादयितुं राज्याभिवेकादि
च प्रतिपादयितुम् एतदारम्भः । मातुलकुलं मातुलगृहं अगधः सोदरस्य
कल्याणस्य बलवत् रामाश्रयप्रयुक्तैर्व्यारहितः नित्यशत्रुघ्नः कामादयस्त-
ज्जना । नीतः अंगेन विना मातुलगृहभुज्यमानसुखमसक्तव्यमिति धिया
नीत इत्यर्थः । प्रीत्या भरतस्त्रिषयस्त्रेहेन पुरस्कृतो युक्तः तेन भरतनिर्वन्धेन
गमनश्रद्धा वारिता । किञ्च भरतेन प्रीत्या पुरस्कृतः अग्रेसरः कृतः तेन
परस्परानुरागव्यञ्जनम् ॥ १ ॥

स तत्र न्यवसद् भ्रात्रा सह सत्कारसत्कृतः ।

मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः ॥ २ ॥

तत्रापि निवसन्तौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः ।

भ्रातरौ स्मरतां वीरौ वृद्धं दशरथं वृषम् ॥ ३ ॥

राजापि तौ महातेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ ।

उभौ भरतश्शत्रुघ्नौ महेन्द्रवत्शोपमौ ॥ ४ ॥

स भरतस्तत्र मातुलकुले विशिष्टवस्त्राभरणभोजनादिरूपसत्कारेण
सत्कृतः पुत्रस्नेहेन पुत्रादप्यधिकस्नेहेनेत्यर्थ इत्येके ॥ २ ॥

तत्रापि तादृशसत्कारवद्यपि मातुलगृहे कामतः कामैरभिमतविषयैः ।
सार्वविभक्तिकस्तसिः । 'तर्प्यमाणौ अनेन सार्वत्रिकी विषयसुखानिवृत्ति-
र्नाधिता, वृद्धम् अनेन शुश्रूषाकालात्ययेन धर्मलोपभयात्पितृस्मरणमिति
' सूचितम् । अस्मरताम् अस्मरतामडभाव आर्षः * ॥ ३ ॥

प्रोषितौ विदेशगतौ † ॥ ४ ॥

* दशरथो वृद्धोऽभूत् न राज्यभरणे सम्यक् क्षमते अपीदानौ
रामेण यौवराज्यं कारयेदित्यचिन्तयतामिति भावः ।

† महातेजाः सत्युज्ज्वलमैकत निरवधिकतेजस्को राजा दशरथोऽपि
महेन्द्रवत्शोपमौ तद्वन्निरपय मैत्रीसम्पन्नौ ओषिता देशान्तरगतौ तौ
निरवधिकप्रोतिविषयौ उभौ भरतश्शत्रुघ्नौ सुतौ सस्मार सम्यत्सम-
द्वस्यापि मे पुत्रद्वयासन्निधानमेव न्यूनतेत्यस्मरत् इति भावः ।

सर्वएव तु तस्यैष्टाश्वत्थारः पुरुषर्षभाः ।
 स्वशरीराद्भिनिर्वृत्ताश्वत्थार इव बाहवः ॥ ५ ॥
 तेषामपि महातेजा रामो रतिकरः पितुः ।
 स्वयम्भूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ ६ ॥
 स हि देवैरुदीर्यस्य रावणस्य वधार्थिभिः ।
 अर्थितो मासुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ ७ ॥
 कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ।
 यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ८ ॥
 स हि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः ।

विनिर्हृत्ता, विनिर्गता अनेन राज्ञो विष्णुरूपकध्वनिः * ॥ ५ ॥
 तत्रापि रामस्यात्थान्ताभिमतत्वमुत्कर्षञ्चाह तेषाम् इति । तेषामपि
 मध्ये पितुः रामो रतिकरो बभूव भूतानां प्राणिनां मध्ये स्वयंभूस्तुर्मुख
 इव गुणवत्तरश्च बभूव ॥ ६ ॥

गुणवत्तरत्वे हेतुः, सहीति । उदीर्यस्य दमस्य, अर्थितः प्रार्थितः
 जज्ञे आविर्भूतः ॥ ७ ॥

देवानां वरेणेति वज्रपाणिविशेषणं, वज्रपाणिना प्रार्थितेन
 देवानां वरेण वामनेनादितिरिव इत्यन्ये ॥ ८ ॥

गुणवत्तर इत्युक्तगुणानेवाह,—सहीति । रूपं जावय्यं सौन्दर्यं च

* स्वशरीरात् इति अभूतोपमा । लोके कस्यचित् चतुर्षु बाहुषु
 यत्स यथा तस्यैकोऽपि नाग्रियो भवति तथा ।

भूमावनुपमः स्रुगुर्गुहैर्दशरथोपमः ॥ ९ ॥

स च नित्यं प्रशान्तात्मा मृदुपूर्वश्च भावते ।

उच्यमानोऽपि परमं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ १० ॥

कदाचित्*उपकारेण हतेनैकेन तुष्यति ।

न स्मरत्युपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥ ११ ॥

शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः ।

कथयन्नास्व वै नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि ॥ १२ ॥

अस्रुया गुणेषु दोषाविष्करणं तद्रहितः भूमावनुपम उक्तगुणविषये ।

स्रुगुः कौसल्याया इति शेषः । दशरथोपमत्वं वक्ष्यमाणगुणैर्बोधम् ॥ ९ ॥

मृदुपूर्वं मृदूक्तिपूर्वं सज्जनेन परमम् उच्यमानोऽपि परममुत्तरम्
न प्रतिपद्यते न प्रयच्छति ॥ १० ॥

शतमनन्तं आत्मवत्तया स्वाधीनान्तःकरणतया * ॥ ११ ॥

शीलं सुचरितं ज्ञानमात्मानात्मविवेकज्ञानं वेदतदर्थज्ञानञ्च । अस्त्र-
योग्यान्तरेष्वपि अस्त्रशस्त्रपरिष्क्रमयोग्यकालस्य यदन्तरं मध्यं तैष्वपि †
सज्जनैरेव शास्त्ररहस्यं कथयन्नास्व । अन्यदा तु कैमुतिकन्यायसिद्धं सज्ज-
नैकसम्भावयम् ॥ १२ ॥

* “कथञ्चित्” इति वा पाठः ।

* दयार्त्रान्तःकरणेनेति वा ।

† अस्त्राणां श्रेष्ठः अस्त्राणः मूलं अन्तरेषु अवकाशेष्वपि

बुद्धिमान् मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः ।
 वीर्यवान् च वीर्येण महता स्त्रेण विस्मितः ॥ १३ ॥
 नचानृतकथो विद्वान् वृद्धानां प्रतिपूजकः ।
 अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाशायनुरज्यते ॥ १४ ॥
 सानुक्रोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः ।
 दीनानुकम्पी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवान् शुचिः ॥ १५ ॥
 कुलोचितमतिः क्षात्रं स्वधर्मं बद्धमन्यते ।

* मधुराभाषी मधुरभाषितुं शीलमस्य पूर्वभाषी आगतान् प्रति
 प्रथमभाषणेन स्वाभिमुख्यप्रदर्शकः मधुरं शब्दतः प्रियं अर्थतः न च
 विस्मितः अप्राप्तगर्वः ॥ १३ ॥

न चानृतकथः तेन सदा सत्यवचनायोग्यवच्छेदो बोध्यते † । अनु-
 रक्तोऽनुरजितः अन्तर्भावितण्यर्थः अनुरज्यते अनुरज्यति तेन पर-
 स्परानुरागः ॥ १४ ॥

सानुक्रोशो दया दुःखिषु तद्वान् दीनानुकम्पया तदभिलषितप्रापक
 अतो न प्रौढज्ञत्वं प्रग्रहो दुष्टनिग्रह इन्द्रियनियन्त्रण ॥ १५ ॥

* बुद्धिमान् प्रशस्तबुद्धिः कथं सर्व्वे जनाः सुखं वसेयुरित्येवं सर्व्वदा
 लोकसुखचिन्तापर इत्यर्थः ।

† अन्तता असत्या कथां प्रबन्धकल्पना यस्य न तथा असत्काथा-
 कापवर्जित इत्यर्थः ।

मन्यते परया कीर्त्या महत् स्वर्गफलं ततः ॥ १६ ॥
 नाश्रेयसि रतो यश्च * न विरुद्धकथारुचिः ।
 उत्तरोत्तरयुक्तीनां † वक्ता वाचस्यतिर्यथा ॥ १७ ॥
 अरोगस्तरुणो वाग्मी वपुष्मान्देशकालवित् ।
 लोके पुरुषसारज्ञः साधुरेको विनिर्मितः ॥ १८ ॥
 स तु श्रेष्ठैर्युक्तेर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ।

कुलोचितमतिः स्वकुलोचितदयादाक्षिण्यशरणागतवत्सलादिधर्मैक-
 प्रवणबुद्धिः ; अतएव क्षात्रं धर्मं प्रजापालनादि बज्ज मन्यते । ततः
 क्षात्रधर्मात् प्रजापालनजन्यया शत्रुसंहारजन्यया च कीर्त्या महत् स्वर्गरूपं
 फलं साध्यं मन्यते, क्षात्रं धर्मं बज्ज मन्यत इवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अश्रेयसि अश्रेयस्कारे निषिद्धकर्मणीत्यर्थः । धर्मविरुद्धकथारुचि-
 र्न वादादिषु बृहस्पतिरिव खोक्तिनिर्वाहकयुक्तिवक्ता ॥ १७ ॥

अरोग इत्यनेन सत्कर्मनुष्ठानसामर्थ्यं । वपुष्मान् विपुलांसत्वादि-
 लक्षणवपुर्विशेषवान् देशकालविदिति तत्तत्कर्मयोग्यदेशकालज्ञाता निय-
 हान्यहाय धर्मिष्ठत्वाधर्मिष्ठत्वरूपसारज्ञाता स एक एव रामो लोके
 साधुः स्वगुणयुक्ता ब्रह्मणा कृतः ॥ १८ ॥

एवं श्रेष्ठगुणैर्युक्तत्वापदेशेऽपि दाक्षाय सत्यत्वप्रत्यापनाय च पुन-

* “नित्यं” इति वा पाठः ।

† “उत्तरोत्तरयुक्तौ च” इति वा पाठः ।

बहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ॥ १६ ॥

सर्व*विद्याव्रतस्नातो यथावत् साङ्गवेदवित् ।

दृष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ॥ २० ॥

कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवायुजुः ।

वृद्धैरभिविनीतश्च दिजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ २१ ॥

धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान् ।

लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः ॥ २२ ॥

निभृतः संवृताकारो गुप्तमन्त्रः सहायवान् ।

रूपदिशति सत्विति । श्रेष्ठगुणैरुत्तैर्वक्ष्यमाणैश्च प्राणसादृश्यकथनात्
पूजानां रामाधिकमिष्टं नास्तीति सूचितं गुणतः गुणैः ॥ १६ ॥

सर्वविद्येति । तत्तद्विद्यापेक्षितब्रह्मचर्यव्रतानन्तरमेव स्नातः कृत-
समावर्त्तनः अतएव यथावदित्यदि । इषवो मन्त्रहीनाः समन्वास्ते
अस्त्राणि समाहारे द्वन्द्वः । पितुः श्रेष्ठस्तदपेक्षया श्रेष्ठः ॥ २० ॥

कल्याणाशामभिजनो जन्मभूमिः अदीनः क्षोभहेतावपि अक्षुब्धा-
न्तःकरणः सत्यवाक् वृद्धेऽपि सत्यवक्ता अभिविनीतः शिक्षितः ॥ २१ ॥

स्मृतिप्रतिभानयोर्भेदः संक्षेपे व्याकृतः लौकिके कृतकल्पः सम्पा-
दितसामर्थ्यः समयाचारे धर्मे विशारदः कुशलः ॥ २२ ॥

निभृतो विनीतः संवृताकारो गूढाभिप्रायः । गुप्तमन्त्र इति पाठे
फलपर्यन्तमन्याविदितमन्त्रः गुप्तैर्मन्त्रैरिति पाठः प्रचुरः । गुप्तैर्मन्त्रत्वेन

अमोघक्रोधहर्षश्च त्यागसंयमकालवित् ॥ २३ ॥

दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो नासद्वाही न दुर्वचः ।

निस्तन्त्रीरप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित् ॥ २४ ॥

शास्त्रज्ञश्च क्षतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः ।

यः प्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः ॥ २५ ॥

सत्संग्रहानुग्रहणे स्थानविन्निग्रहस्य च ।

आयकर्मण्युपादज्ञः मन्दृष्टव्ययकर्मवित् ॥ २६ ॥

सर्वाश्चातिक्तादृष्टा हि पररात्रभेदादौ मुखसहायाः त्यागो विनाटेः
सत्याच्चे दागं संयमो न्यायेनार्जनं तत्समयज्ञः ॥ २३ ॥

दृढभक्तिर्गर्वादिषु स्थिरपूजः विस्मृतिहीनः नासद्वाही असद्वक्तु
ग्रहणप्रीनो न दुर्वचः परोद्धेजकवचनहीनः निस्तन्त्रीः निराकृत्यः
स्वीयानां दोषः स्वदोषः ॥ २४ ॥

क्षतज्ञः परेणात्यन्तमपि क्षतमुपकारं जानाति तथा पुरुषाणामन्तरं
तारतम्यं तद्विवेचने कोविदः । यद्वा पुरुषाणामन्तरमभिप्रायस्तज्ज्ञः ।
पुग्रहो नियहः यथान्यायं यथोचितं कर्तुं विचक्षणः ॥ २५ ॥

उक्तमर्थमेव विदुषोति सत्संग्रहानुग्रहणं संग्रहः स्वीकारस्ततोऽनु-
ग्रहणं सपरिवारस्य पालनं पुग्रहणे इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । तत्र निय-
हस्य दृष्टानुग्रहस्य च करणे स्थानवित् देशकालज्ञः आयकर्मणि
उपायज्ञः पुष्पेभ्यो मधुकर इव पूजाभ्यः करिणि मनग्रहणकर्मणि चतुर
इत्यर्थः । क्वचिदायस्य चार्द्धेन चतुर्भागेन वा पुनः । “पादभागैस्त्रिभि-
र्वापि व्ययः कार्यो नृपैरिह” इति शास्त्रसंष्टव्ययकर्मज्ञः ॥ २६ ॥

श्रेष्ठं शास्त्रसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेषु च ।

अर्थधर्मे च संगृह्य सुखतन्त्रो न चालसः ॥ २७ ॥

वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित् ।

आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिनाम् ॥ २८ ॥

धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेऽतिरथसम्मतः * ।

अभियाता प्रहर्त्ता च सेनानयविशारदः ॥ २९ ॥

अप्रहृष्यश्च संयामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः ।

व्यामिश्रकेषु प्राकृतादिभावामिश्रितनाटकादिषु श्रेष्ठम् निपुणताम्
अर्थधर्मे संगृह्य तद्विरोधेन सुखतन्त्रः कामसेवीत्यर्थः । कर्त्तव्येभ्यस्तस्य
रक्षितः ॥ २७ ॥

वैहारिकाणां क्रीडाप्रयोजनानां शिल्पानां गीतवाद्यचित्रकर्मादीनां
विज्ञाता । अर्थविभागवित्,

“धर्माय यशसेऽर्थाय आत्मने स्वजनाय च ।

पञ्चधा विभजन् वित्तमिहामुत्र च शोभते ॥”

इत्युक्तरीत्या तद्विभजनज्ञः । विनयो विविधगत्या नयनं शिष्यं
वा ॥ २८ ॥

अभियाता परसेनाभिमुखं याता, प्रहर्त्ता, शत्रूणां सेनानयश्चक्रादि-
भूतेन सेनान्यासंस्तत्र निपुणः ॥ २९ ॥

लोके सर्वेषामतिरथनां सम्मतस्तैः पूजित इत्यर्थः । इति
केचित् ।

अनसूयो जितक्रोधो न हृष्टो न च मत्सरी ॥ ३० ॥

नावज्ञेयश्च * भूतानां न च कालवशानुगः ।

एवं भेटैर्गुणैर्धृक्कः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ ३१ ॥

सम्पतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः ।

बुद्ध्या वृहस्यतेस्तुल्यो वीर्यं चापि शचीपतेः ॥ ३२ ॥

तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसञ्जननैः पितुः ।

गुणैर्विरुच्ये रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ३३ ॥

मत्सरः परसम्पदद्वेषः ॥ ३० ॥

भूतानां प्राणिनाम् । सिद्धानामिति पाठे सिद्धा देवभेदा इति कतक-
• क्तः । कालवशः कालपारतन्त्र्यं प्राप्तवत् तदनुसारी न स्वायत्तसर्वपरि-
कर इति यावत् । ॥ ३१ ॥

• एवं द्विवारं गुणार्थमुपपाद्य पुनरतिदार्ढ्याय तदुपपादयति,—सम्मत
इत्यादि । क्षमाप्रधानेर्गुणैर्वसुधायास्तुल्य इति परेणान्वयः ॥ ३२ ॥

तथेति । कान्तैरिष्टैः तथा पितुः प्रीतिसञ्जननैर्गुणैः करणैर्विरु-
च्ये इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

* “न चावमन्ता” इति वा पाठः ।

† “दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।

वक्ष्यामि मानघे लोके पालयन् पृथिवीमिमाम् ॥”

इति भगवतैव काव्यनियमस्योक्तत्वात् । केनापीत्यं व्याख्यातम् ।

तमेवं वृत्तसम्पन्नमप्रष्टव्य * पराक्रमम् ।

लोकनाथोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ३४ ॥

एतैस्तु बद्धभिर्युक्तं युगैरनुपमैः सुतम् ।

दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परन्तपः ॥ ३५ ॥

अथ राज्ञो बभूवैव वृद्धस्य चिरजीविनः ।

प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥ ३६ ॥

एषा ह्यस्य परा प्रीति र्हृदि सम्परिवर्तते ।

कदा नाम सुतन्द्रत्यास्यभिषिक्तमहं प्रियम् ॥ ३७ ॥

वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पकः ।

मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३८ ॥

एवमभिषेकोपयोगि गुणश्रेष्ठमुक्त्वा राज्ञोऽभिषेकेच्छां दर्शयति,—
तमेवमिति । मेदिनी तद्देवता तदर्चिपूजाञ्च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

चिन्ताप्रकारमाह,—अथेति । मयि जीवति रामो राजा कथं
भवेत् ? तादृशस्य तस्य दर्शनजा एषा अत्युत्कटानिर्वचनीया च प्रीतिरे
कथं सादिति चिन्ता बभूवेत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

प्रीतिरभिलाषः, अभिलाषप्रकारमाह,—कदा नामेति । पूर्वपदे
प्रीतिरानन्दः ॥ ३७ ॥

यमशक्रसमो वीर्ये वृहस्पतिसमो मतौ ।

महीधरसमो वृत्त्यां मत्तश्च गुणवत्तरः ॥ ३६ ॥

महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम् ।

अनेन वयसा दृष्ट्वा यथास्वर्गमवाप्नुयाम् ॥ ४० ॥

इत्येवं त्रिविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः ।

शिशैरपरिमेयैश्च लोके लोकोत्तरैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

पर्जन्यो मेघः * ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अनेन वयसा वार्द्धकेन तथाभूतमात्मजं दृष्ट्वा यथास्वर्गं यथाकालं
यथायोग्यं वा स्वर्गमवाप्नुयामिति चिन्तां चक्रे इत्यनुकर्षणान्वयः ॥ ४० ॥

तैर्लोकैः । एतेरिति पाठेऽप्येवमेव शिशैरुक्तादन्येऽप्यपरिद्विग्नलोके
लोकोत्तमत्वेन प्रसिद्धैर्गुणैरुपलक्षितम् ॥ ४१ ॥

* परा प्रीतिरित्युक्तं प्रपञ्चयति श्लोकत्रयेण,—वह्निकाम इत्यने
नापूर्वैश्वर्यप्रदत्वमुक्तं, सर्वभूतान्यनुकम्पयतीति सर्वभूतानुकम्पनः ।
कर्तारि लुट् । अनेन भयैश्वर्यसाधकत्वमुक्तं, तथा चाभिलषिताधिक-
प्रदात्वे भयैश्वर्यजनितसन्तापोपशमकत्वेन च वृष्टिमान् पर्जन्यो
मेघ इव । लोके मत्तः प्रियतरः अतिशयेन प्रीतिमानित्यर्थः । प्रत्येक-
साम्यान्वहत्वात् वीर्यं यमशक्राभयसाम्यमुक्तं, मत्तश्च गुणवत्तर इति
पूर्वं प्रियतरत्वमुक्तम् अत्र तद्धेतुगुणवत्तरत्वमुच्यते इति बोध्यम् । इति
केनापि व्याख्यातम् ।

तं समीक्ष्य तदा राजा युक्तं समुदितैर्गुणैः ।

निश्चित्य सचिवैः सार्द्धं द्यौवराज्यममन्यत ॥ ४२ ॥

दिव्यन्तरीजे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयम् ।

सञ्चचक्षेऽथ मेधावी शरीरे चात्मनो जराम् ॥ ४३ ॥

पूर्णचन्द्राननस्याथ शोकापनुदमात्मनः ।

लोके रामस्य बुबुधे संप्रियत्वं महात्मनः ॥ ४४ ॥

आत्मनश्च प्रजानाञ्च श्रेयसे च प्रियेण च ।

प्राप्ते काले स धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवान् नृपः ॥ ४५ ॥

तम् उक्तानुक्तैः समुदितैर्गुणैर्युक्तं पुत्रं समीक्ष्य दृष्ट्वा सचिवैः
सार्द्धं निश्चित्य तादृशगुणवत्त्वेन पुत्रस्य द्यौवराज्यम् अमन्यत विचारितवान् ॥ ४२ ॥

दिव्युत्पातग्रहणक्षत्रादिवैकृतं अन्तरिक्षे महावातदिग्दाहादयः भूभ्यु-
त्पाता भूकम्पादयः तज्जं तत्सूचितं भयमात्मनिष्ठं मन्त्रिभ्यः सञ्चक्षते
उक्तवान् । तथा रामाभिषेककारणान्तरमात्मनः शरीरे जराश्चावोक्त
अनेनोत्पातसूचितानिष्ठयोग्यताध्वननम् ॥ ४३ ॥

अथात्मनः शोकापनुदं शोकहर्तृ पूर्णचन्द्रमुखस्य महात्मनो रामस्य
संप्रियत्वं राज्यभिक्षेण सर्वानन्दकारत्वं बुबुधे ज्ञातवान् ॥ ४४ ॥

अत आत्मनश्च श्रेयसे प्रजानाञ्च श्रेयसे प्रियेण च प्रजानिष्ठरामविषय-
प्रतिरूपहेतुना च भक्त्या च रामपालनेन प्रजा धन्या भवन्त्विति प्रजा-
विषयस्नेहेन च स नृपो मन्त्रिभ्यः रामाभिषेकाय त्वरितवान् ॥ ४५ ॥

नानानगरवासिनां पृथग्जनपदानपि* ।

समानिनाथ मेदिन्याः प्रधानान् पृथिवीपतिः ॥ ४६ ॥

तान् वेश्म नानाभरणैर्यथार्हं प्रतिपूजितान् ।

ददर्शलङ्कितो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ ४७ ॥

न तु कैकेयराजानं जनकं वा नराधिपः ।

त्वरया चानयामास पश्चात्तौ ओष्यतः प्रियम् ॥ ४८ ॥

अथोपविष्टे नृपतौ तस्मिन् परपुरार्दने ।

ततः प्रविविष्टुः शेषा राजानो लोकसम्पताः ॥ ४९ ॥

अथ राज्ञा वितीर्णेषु विविधेष्व्वासनेषु च ।

त्वरयित्वा नानानगरवासिनस्तत्राधिक्षतान् भिन्नभिन्नजनपदस्तामिनश्च
मन्विद्द्वारा समानिनाथ ॥ ४६ ॥

वेश्म नानाभरणैस्तद्दानैः । प्रजापतिर्ब्रूया ॥ ४७ ॥

कैकेयाद्यनानयने हेतुस्त्वरया चेति चत्स्वर्थेऽभिधेफविषयत्वरया
त्वित्यर्थः । प्रियं रामाभिवेकम् व्यस्येति विचार्येति शेषः । अत्र भरत-
जनकयोरगमने वनगमनविघ्नभिया देवास्तथावुद्धिं राज्ञे दत्तवन्त इति
सात्पर्यम् ॥ ४८ ॥

शेषाः कैकेयजनकव्यतिरिक्ता आसन्नाः ॥ ४९ ॥

* “पृथक्जनपदान्” इति पाठे भिन्नभिन्नजनपदवासिन
इति चार्थः ।

राजानमेवाभिसुखा निषेदुर्नियता वृषाः ॥ ५० ॥

स सन्धमानैर्विनयान्वितैर्वृषैः

पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः ।

उपोपविष्टैर्वृषतिष्ठतो बभौ

सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥ ५१ ॥

इत्याष रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

रामराज्याभिषेक प्रस्तावो नाम

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

राजवितीर्णेषु राजदर्शितेषु नियता नियतदेशाधिपत्वाः यद्वा
राजमुखमात्रनिरीक्षकाः ॥ ५० ॥

मानः सत्कारः, पुरालयैः राजसेनार्थं सदायोध्यास्थितैः जानपदैः
वृषदेशस्थैः उपोपविष्टैः सभायां स्वसमीपोपविष्टैः । सहस्रचक्षुरिन्द्रः ।
पञ्चोऽपि, चारैस्तथा तैरेव च सर्वप्रजाराजचित्तस्थञ्चानम् ॥ ५१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

ततः परिषदं सर्वामामग्व्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धर्षणं चैवसुवाच प्रथितं वचः ॥ १ ॥
दुन्दुभिस्वरकल्पेन गम्भीरेणानुनादिना ।
खरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् ॥ २ ॥
राजलक्षणयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च ।
उवाच रसयुक्तेन खरेण र्वृपतिवृपान् ॥ ३ ॥
विदितं भवतामेतद् यथा मे राज्यमुत्तमम् ।
पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवत् परिपालितम् ॥ ४ ॥

अथ राज्याभिषेकस्य सर्वप्रजार्थत्वात् तदनुमतये आह राजेत्याह,—
तत इति । आमन्त्र्य अभिमुखीकृत्य । हितं श्रेयस्करम् अतएवोद्धर्षणम्
उत्कृष्टहर्षजनकम् । प्रथितं सर्वजनश्राव्यं यथा भवति तथोवाच ॥ १ ॥

तदेवाह,—दुन्दुभीति । अनुनादः प्रतिध्वनिः । नादयन् दिश इति
शेषः ॥ २ ॥

खरे राजलक्षणयुक्तत्वं खिग्धगम्भीरत्वादियुक्तत्वं कान्तत्वं मृदुमधुर-
त्वादिना रसयुक्तेन अद्भुतरसयुक्तेन ॥ ३ ॥

मे राज्यं सम्प्रतिपाल्यमानं मम पूर्वैर्मन्त्र्यादिभिः पालितमिति विदि-
तमित्यन्वयः ॥ ४ ॥

सोऽहमिच्छाकुभिः सर्वैर्नरेन्द्रैः प्रतिपालितम् ।
 श्रेयसा योक्तुमिच्छामि सुखार्हमखिलं जगत् ॥ ५ ॥
 मयाप्याचरितं पूर्वं पन्थानमनुगच्छता ।
 प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ॥ ६ ॥
 इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ।
 पाण्डुरस्यातपत्रस्य क्वाथायां जरितं मया ॥ ७ ॥
 प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि जीवतः ।
 जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ॥ ८ ॥
 राजप्रभावजुष्टाच्च दुर्वहामजितेन्द्रियैः ।
 परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य सुर्वीं धर्मधुरं वहन् ॥ ९ ॥
 सोऽहं विश्राममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ।

ततः किं तत्राह,—सोऽहमिति । श्रेयसा रामराज्याभिषेकद्वारा
 विशिष्टेन सुखेन, यत इच्छाकुभिः प्रतिपालितमतएव सुखार्हम् ॥ ५ ॥

पूर्वमन्वादिभिराचरितं पन्थानं प्रजापालनमार्गम् अनिद्रेण स्वसुख-
 निरपेक्षेण । यथाशक्ति इति विनयप्रदर्शनम् ॥ ६ ॥

जरितं प्रापितजरं कृतं न कदापि प्रजापालनविरोधेन विषया-
 सक्तिः कृतेति भावः ॥ ७ ॥

वर्षसहस्राणि षष्टिवर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि वत्सरशतरूपानेवा-
 पुरुषायूंषि विश्रान्तिं प्रजाचिन्ताराद्धितरूपिणीम् ॥ ८ ॥

राजप्रभावाः शौर्यादयस्तदुक्तैर्जुष्टाम् । वहन्ति ते ते शता ॥ ९ ॥

सन्निकृष्टानिमान् सर्वाननुमान्य द्विर्षभान् ॥ १० ॥

अनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैः श्रेष्ठो ममात्मजः ।

पुरन्दरसमो वीर्ये रामः परपुरञ्जयः ॥ ११ ॥

तं चन्द्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतां वरम् ।

यौवराज्ये नियोक्तास्मि प्रातः पुङ्गवपुङ्गवम् ॥ १२ ॥

अनुरूपः स वो नाथो लक्ष्मीवान् लक्ष्मणाग्रजः ।

त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्थान्नाथवत्तरम् ॥ १३ ॥

प्रजाहिते पुत्रं कृत्वा तं नियुज्य अनुमान्य कृतानुमतिकान् कृत्वा ॥ १० ॥

राज्यार्हत्वं पुत्रस्य दर्शयति,—अनुजात इति । मत्सम्बन्धिसर्वगुण-
विशिष्टो जात इत्यर्थः । इत्थंभूताख्यानविषयेऽनुःकर्मप्रवचनीय इति
मामिति द्वितीया । स्ववृत्तिगुणाधिकगुणवत्तामप्याह पुरन्दरेति ॥ ११ ॥

पुष्येण युक्तं चन्द्रमिव सर्वकार्यसिद्धिदत्तं यौवराज्ये तत्पदे प्रातः
नियोक्तास्मीति लुट् । पुङ्गवं श्रेष्ठम् ॥ १२ ॥

स वो युष्माकं नाथो राजा अनुरूपो योग्यः * येन राज्ञा न केवलं
युयमेव नाथवन्नोऽपि तु त्रैलोक्यमपि नाथवत्तरम् । एवंप्रभावो राम
इति भावः ॥ १३ ॥

* यद्वा स रामो नो युष्माकमनुरूपो नाथः अनुकूलं रूपं यस्य
सः निरूपमसौन्दर्यशालिदिव्यमङ्गलविरह इत्यर्थः । यद्वा अनुगतं रूपं
यस्य असावनुरूपः सर्वव्यापीत्यर्थः । इति केचित् ।

अनेन श्रेयसा सद्यः संयोध्येऽहमिमां महीम् ।
 गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै ॥ १४ ॥
 यदिदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम् ।
 भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् ॥ १५ ॥
 यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
 अन्यथा मध्यस्थचिन्ता तु विमर्दाभ्यधिकोदया ॥ १६ ॥

श्रेयसा प्रशस्ततरेण रामेण महीं संयोध्ये राज्याभिषेकद्वारेणेत्यर्थः ।
 एवं सति तस्मिन् सुते तत्पालनभारं निवेश्य गतक्लेशो भविष्यामि* ॥ १४ ॥

मे इदम् अभिषेकरूपं कार्यं यत् यदि मया साधु सुमन्त्रितं भवता-
 मनुरूपार्थम् अबुक्लप्रयोजनाब्रह्म तदा भवन्तो मे मम अनुमन्यन्ताम्
 अनुमतिं प्रयच्छन्तु हर्षयुक्तात्वाद्वह्मस्मच्छब्दपौनरुक्त्यमदाधाय । इतोऽ-
 तिरिक्तं वा कथं केन प्रकारेण किं करवाणि तद्वदन्विति शेषः ॥ १५ ॥

ननु त्वदधिकः को हिताहितविचारसमर्थः ? अत आह,—यद्यपीति
 एषा चिन्ता यद्यपि मम प्रीतिस्तद्विषया, तथापि अन्यद्वितं यद्यस्ति तदा
 विचिन्त्यतां यतो मध्यस्थानां रागद्वेषह्रीनानां चिन्ता तु विचारस्तु तद्वतां
 चिन्तापेक्षया विलक्षणा, तदेवाह,—विमर्देन पूर्वापरपक्षसङ्घर्षेणा-
 भ्यधिकोदया अधिकार्यप्रादुर्भावती ॥ १६ ॥

* तस्मिन् सुते महीं निवेश्य अनेन रामकर्तृकपरिपालनरूपेण श्रेयसा
 महीमिमां परिदृश्यमानसर्वजनोपेतां संयोज्य गतक्लेशो भविष्यामीति
 सम्बन्ध इति केचित् ।

इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दन् वृषा वृषम् ।

वृष्टिमन्तं महामेघं नर्दन्त इव बर्हिणः ॥ १७ ॥

स्निग्धोऽनुनादः सञ्जज्ञे ततो हर्षसमीरितः ।

जनौघोद्भुष्टसन्नादो मेदिनीं कम्पयन्निव ॥ १८ ॥

तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ।

ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ॥ १९ ॥

समेत्य ते मन्त्रयितुं * समतागतबुद्धयः ।

ऊचुश्च मनमा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं वृषम् ॥ २० ॥

अनेकवर्षसाहस्रीवृद्धस्त्वमसि पार्थिव ! ।

वृष्टिमन्तं महामेघं दृष्ट्वा नर्दन्तो बर्हिण इव मुदिता वृषा वृषं
प्रत्यनन्दन् प्रशंसापूर्वमङ्गीचक्रुः ॥ १७ ॥

अनुनादः सामन्तकृतहर्षजवाक्यस्य प्रतिध्वनिः संजज्ञे सभायामिति
शेषः । जनौघानाम् उद्भुष्टेन शब्देन सन् सम्भवन् नादः प्रतिध्वनिः
वृष्टिर्वीं कम्पयन्निव सञ्जज्ञे बहिरिति शेषः विमानमिति पाठे राजा-
स्थानमित्यर्थः ॥ १८ ॥

भावं धर्मविषयमभिप्रायम् । बलं सेना तपोबलं वा चान्नृपाः ॥ १९ ॥

समतामेकरूपतां गताः प्राप्ता बुद्धयो येषां ते मन्त्रयितुं प्रवृत्त
इति शेषः मन्त्रणोत्तरं ज्ञात्वा पुनः पुनः पर्यालोचनेन निश्चित्य ॥ २० ॥

* “समेत्य मन्त्रयित्वा तु” इति वा पाठः ।

स रामं युवराजानमभिविच्चस्व पार्थिवम् ॥ २१ ॥
 इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ।
 गजेन महता यानं रामं कृत्वावृताननम् ॥ २२ ॥
 इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम् ।
 अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 श्रुत्वैतद् वचनं यन्मे राघवं पतिमिच्छथ ।
 राजानः ! संशयोऽयं मे तदिदं ब्रूत तत्त्वतः ॥ २४ ॥
 कथन्नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति ।
 भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं महाबलम् * ॥ २५ ॥

अनेकेत्यादि पदं बङ्गव्रीहिः । साहस्रे स्वार्थिकोण युवराजानमिति
 समासान्तविधेरनित्यत्वादजभावः ॥ २१ ॥

इच्छामः कृताभिषेकं द्रष्टुमिति शेषः ॥ २२ ॥

अजानन्निव तदभिषेकस्य सर्वमनःप्रियत्वं जानन्नपि अजानन्निव
 प्रजामुखात् स्पष्टं जिज्ञासुः ॥ २३ ॥

हे राजानो ! मे वचनं श्रुत्वा तन्निर्वन्धादेव केवलं रामं पतिमिच्छथ
 न वस्तुत इति संशयः ॥ २४ ॥

संशयबीजमाह,—कथं न्विति । युवराजं तेन युवत्वात्तत्र नाना-
 विधधर्माणामभिसम्भव इति भावः ॥ २५ ॥

* “ममात्मजम्” इति वा पाठः :

ते तमूचुर्महात्मानः * पौरजानपदैः सह ।

बहवो वृष ! कल्याणगुणाः सन्ति सुतस्य ते ॥ २६ ॥

गुणान् गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः ।

प्रियानानन्दनान् कृतस्त्वान् प्रवक्ष्यामोऽद्य तान् शृणु ॥ २७ ॥

दिव्यैर्गुणैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः ।

इक्ष्वाकुभ्योऽपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशाम्यते ! ॥ २८ ॥

रामः सत्पुरुषो लोके सत्यः सत्यपरायणः ।

साक्षाद्रामाद्दिनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ॥ २९ ॥

प्रजासुखत्वे चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः ।

बुद्ध्या दृढस्य ते सुच्यो वीर्य्ये साक्षात् शचीपतेः ॥ ३० ॥

अस्मिन्नाधर्मलेशसम्भावनापीत्याशयेनोत्तरयन्ति ते इति । ते वृषाः
कल्याणगुणाः प्रजाकल्याणजनका गुणाः ॥ २६ ॥

देवकल्पस्य देवतुल्यस्य रामस्य प्रियान् शत्रूणामपि आनन्दनान्
अनिष्टनिवारणपूर्वकैश्च प्राप्तकत्वेनानन्दजनकान् ॥ २७ ॥

दिव्यैरमानुषैः इक्ष्वाकुभ्यस्तदंशेभ्यः अतिरिक्तोऽधिकः ॥ २८ ॥

साक्षाद्रामाद्दिनिर्वृत्तः रामेणैव प्रतिष्ठापित इत्यर्थः । श्रिया
अथन ॥ २९ ॥

* “ महात्मानं ” इति वा पाठः ।

धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च ग्रीलवाननसूयकः ।

चान्तः सांत्वयिता स्रक्णः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥

मृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदा भव्योऽनसूयकः ।

प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ॥ ३२ ॥

वज्रश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ।

तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्द्धते ॥ ३३ ॥

देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः ।

सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ॥ ३४ ॥

गान्धर्वे च भुवि श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ।

सुखत्वइत्यादेस्तुल्य इत्यनेनान्वयः प्रत्येकगुणेषु एकैकस्योपमानत्वदर्श-
नेन रामनिष्ठगुणानामन्यत्रैकत्र वासासम्भवो दर्शितः ॥ ३० ॥

सन्धा प्रतिज्ञा अनसूयकोऽन्यविषयासूयारहितः सान्त्वयिता दुःखि-
तानां दुःखप्रमथिता स्रक्णः प्रियवचनः ॥ ३१ ॥

मृदुः सुकरोपासनः स्थिरचित्तत्वमतिसङ्घटेऽपि अङ्गीकृतापरित्यागः
अनसूयकोऽन्यनिष्ठासूयाया अविषय भूतानां प्राणिनाम् ॥ ३२ ॥

तेनोक्तगुणसमूहेन कीर्तिः शौर्यादिजा यशोदानादिना प्रसिद्धिः तेजः
शौर्यम् ॥ ३३ ॥

देवासुरेत्यादि निर्द्वारणे षष्ठी ॥ ३४ ॥

गान्धर्वे सङ्गीतशास्त्रे, कल्याणानामभिजनो वामस्थानम्, अदीनः
क्षोभहेतावप्यक्षुभित आत्मा चित्तं यस्य ॥ ३५ ॥

कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः ॥ ३५ ॥

द्विजैरभिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः ।

यदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थं नगरस्य वा ॥ ३६ ॥

गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्त्तते ।

संग्रामात् पुनरागत्य कुञ्जरेण रथेन वा ॥ ३७ ॥

पौरान् स्वजनवर्जित्य कुशलं परिपृच्छति ।

पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेक्ष्यशिष्यगणेषु च ॥ ३८ ॥

निखिलेनानुपूर्व्या च पिता पुत्रानिवौरसान् ।

शुश्रूषन्ते च वः शिष्याः कश्चिद् वर्मसु दंशिताः ॥ ३९ ॥

इति वः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभाषते ।

व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ॥ ४० ॥

उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ।

अभिविनीतः शिक्षितः धर्मे अर्थे च नेपुण्यं येषां तैः ग्रामेति लुप्त-
कं पृथक् पदम् । ग्रामस्य नगरस्य वा रक्षार्थं संग्रामं यदा व्रजती-
ति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

पिता बौरसान् पुत्रानिव पौरान् कुशलं पृच्छतीत्यन्वयः शुश्रूषन्ते
वः शिष्या इति ब्राह्मणान् प्रति प्रश्नः वर्मसु दंशिताः अवहिता भृत्या
सेवन्त इति क्षत्रियान् प्रति प्रश्नः कश्चिदिति प्रश्ने कश्चित् धर्मेषु
एता इति पाठः ॥ ३९ ॥

व्यसनं दुःखम् ॥ ४० ॥

सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ॥ ४१ ॥
 स्मितपूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मना श्रितः ।
 सम्यग्योक्ता श्रेयसाञ्च न विगृह्य कथारुचिः ॥ ४२ ॥
 उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ।
 सुभूरायतताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ॥ ४३ ॥
 रामो लोकाभिरामोऽयं शौर्यवीर्यपराक्रमैः ।
 प्रजापालनसंयुक्तो न रागोपहितेन्द्रियः ॥ ४४ ॥
 शक्तस्त्रैलोक्यमप्येष भोक्तुं किन्तु महीमिमाम् ।
 नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ॥ ४५ ॥
 हन्येष नियमाद्विधान् अबध्येषु न कुप्यति ।
 युनक्त्यर्थैः प्रहृष्टश्च तमसौ यत्र तुष्यति ॥ ४६ ॥

यथा पुत्रसुखेन पिता आनन्दवान् भवति तथा प्रजासुखेन राम
 ण्ति भावः ॥ ४१ ॥

न विगृह्य कथारुचिः विग्रहो वृथाकलहः तं कृत्वा जल्पवितण्डादि-
 कथारुचिर्यथा प्राकृतस्तथा न इत्यर्थः । नविगृह्यकथारुचिः इति पाठे
 निन्द्यकथारुचिः न इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं वीर्यं रुस्याविकारे एवं परस्य वि-
 कारापादनं पराक्रमो युद्धे सर्वसञ्चारः । रागो विषयेच्छा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

क्रोधप्रसादसार्थकमेवोपपादयति,—हन्तीत्यादि । यत्र यस्मिन्
 विषये सन्तोषस्तमर्थैः प्रयतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

दान्तैः सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसञ्जननैर्नृणाम् ।

गुणैर्विरोचते * रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ४७ ॥

तमेवं गुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ।

लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ४८ ॥

वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिक्ष्वाप्तौ तव राघवः ।

दिक्ष्वा पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव कश्यपः ॥ ४९ ॥

बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः ।

देवासुरमनुष्येषु मगन्धर्वोरगेषु च ॥ ५० ॥

आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा ।

आभ्यन्तरश्च बाह्यश्च पौरजानपदो जनः ॥ ५१ ॥

स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च साधुभ्यान्तः समाहिताः ।

दान्तैः स्वननोदमनैः ॥ ४७ ॥

मेदिनी तत्स्थोजनः ॥ ४८ ॥

असौ ते वत्सो दिक्ष्वा अश्वद्वाग्येन श्रेयसि प्रजारक्ष्यारूपे समर्थो
तः किञ्चासौ राघवस्तव दिक्ष्वा भाग्येन मरीचिप्रजापतेः पुत्रः कश्यप

पुत्रगुणैर्युक्तो जात इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

देवासुरादिषु राष्ट्रे पुरवरे च वर्तमानः सर्वेऽपि जनो रामस्य
[॥॥] आशंसते । आभ्यन्तरः सेवकाः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

रामस्यार्थे रामस्यबलादिप्रयोजनार्थे ॥ ५२ ॥

* “विरुचते” इति वा पाठः ।

सर्वान् देवान् नमस्यन्ति रामस्त्वार्ये मनस्विनः ॥ ५२ ॥

तेषां तज्जाचितं देव ! त्वत्प्रसादात्समृद्धताम्

राममिन्दीवरश्चामं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ॥ ५३ ॥

पञ्चामो द्यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम् ॥ ५४ ॥

तं देवदेवोपममात्मजन्ते

सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम् ।

हिताय नः क्षिप्रमुदारजुष्टं

मुदाभिषेक्तुं वरद ! त्वमर्हसि ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे रामाभि-

षेकप्रस्तावे प्रजानां दशरथवाक्यानुमोदनं

नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

याचितं अभिप्रार्थितं रामाभिषेकरूपं समृद्धताम् सम्प्रद्यता ॥ ५३ ॥

राजोत्तमेति सम्बोधनम् ॥ ५४ ॥

देवदेवो विष्णुस्तत्सदृशम् अतश्च सर्वलोकहिते निविष्टं उदारगुणै-
र्जुष्टं उदारैर्महद्भिश्च परिगृहीतम् ॥ ५५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ।
प्रतिगृह्यान्नवौद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः ॥ १ ॥
अहोऽस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ।
यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं द्यौवराज्यस्थमिच्छय ॥ २ ॥
इति प्रत्यर्चितान् * राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ।
वसिष्ठं वामदेवञ्च तेषामेवोपशृण्वताम् ॥ ३ ॥
चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः ।

अञ्जलिपद्मानि अञ्जलिरूपाणि पद्मानि पद्माकाराञ्जलीन् इति यावत् ।
प्रगृहीतानि प्रकर्षेण शिरसि बद्धानि प्रतिगृह्य वीक्षणवचनप्रत्य-
ञ्जलिभिर्यथायोगं तासाम्प्रतिग्रहः ॥ १ ॥ २ ॥

इति प्रत्यर्चितान् पौरजानपदान् कृत्वा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् तेषां
पौरादीनां शृण्वतां पुर इत्यर्थः । चकार संयाह्यमपेक्ष्य ब्राह्मणानिति
वज्रवचनं ॥ ३ ॥ ४ ॥

* “प्रत्यर्च्य तान्” इति वा पाठः ।

यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्पयताम् ॥ ४ ॥

राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् ।

शनैस्तस्मिन् प्रशान्ते च जनघोषे जनाधिपः ॥ ५ ॥

वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् ।

अभिषेकाय रामस्य यत् कर्म सपरिच्छदम् ॥ ६ ॥

तदद्य भगवन् ! सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ।

तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ ७ ॥

आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान् कृताञ्जलीन् ।

सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन् सर्वौषधीरपि ॥ ८ ॥

शुक्लमाल्यानि लाजांश्च पृथक् च मधुसर्पिषी ।

अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि ॥ ९ ॥

चतुरङ्गबलञ्चैव गजञ्च शुभलक्षणम् ।

जनघोषः रामाभिषेकसम्भारोपकल्पनाज्ञाश्रवणजः ॥ ५ ॥

वसिष्ठमिति वामदेवोपलक्षणम् । अग्रे “एवं व्यादिश्य विप्रौ तु”
इत्युक्तेः । परिच्छदः उपकरणं ॥ ६ ॥ ७ ॥

युक्तान् सावधानान् मन्त्रिण इति शेषः बलीन् पूजाद्रव्याणि विघ्न-
शामकवल्पर्यानि ॥ ८ ॥

पृथक्पृथक्पात्रगृहीते, अहतानि सदृशानि तदानीमेव तन्तुवाय-
यन्तादुद्धृतानि ॥ ९ ॥

चामरव्यजने चोभे * ध्वजं कवच पाण्डुरम् ॥ १० ॥

शतञ्च श्रातकुम्भानां कुम्भानामग्निवर्चसाम् ।

हिरण्यद्वयं वृषभं समग्रं व्याघ्रचर्म च ॥ ११ ॥

यच्चान्यत् किञ्चिदेष्टव्यं तत् सर्व्वसुपकल्प्यताम् ।

उपस्थापयत प्रातरग्न्यगारे महीपतेः ॥ १२ ॥

अन्तःपुरस्य द्वाराणि सर्व्वस्य नगरस्य च ।

चन्दनस्तम्भिरर्च्यन्तां धूपैश्च घ्राणहारिभिः ॥ १३ ॥

प्रशस्तमन्नं गुणवद्दधिक्षीरोपमेचनम् ।

द्विजानां शतसाहस्रं यत्प्रकाममलं भवेत् ॥ १४ ॥

सत्कृत्य द्विजमुख्यानां श्वः प्रभाते प्रदीयताम् ।

दृतं च दधिलालांश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलाः ॥ १५ ॥

चामरव्यजने चमरं पुच्छनिर्मिते व्यजने ॥ १० ॥

श्रातकुम्भानां सौवर्णानाम् अग्निवर्चसामित्यनेन सुवर्णस्यात्युत्तमत्वं
ध्वनितम् । समग्रं नखादिसहितमखण्डम् ॥ ११ ॥

अन्यत् अनुक्तमपि लोकप्रसिद्धं गन्धपुष्पादि दृष्टव्यं अवस्थापेक्षितं
तदित्यर्थः । अग्न्यगारे अग्निहोत्रगृहे उपस्थापयत प्रापयत ॥ १२ ॥

अन्तःपुरं राजवेश्म । घ्राणहारिभिरतिमुग्धैः ॥ १३ ॥

* “श्रोते” इति वा पाठः ।

सूर्येऽभ्युदितमात्रे शो भविता स्वस्तिवाचनम् ।

ब्राह्मणाश्च निमन्त्रयन्तां कल्थन्तामासनानि च ॥ १६ ॥

आबध्यन्तां पताकाश्च राजमार्गश्च सिन्धुताम् ।

सर्वे च तालापचरा गणिकाश्च स्वलङ्कताः ॥ १७ ॥

कक्षां द्वितीयां मासाद्य तिष्ठन्तु वृषवेष्टनः ।

देवायतनचैत्येषु सान्नभक्ष्याः सदक्षिणाः ॥ १८ ॥

उपस्थापयितव्याः स्युर्मास्ययोग्याः पृथक् पृथक् ।

दीर्घासिबद्धगोधाश्च सन्नद्धा नृष्टवाससः ॥ १९ ॥

प्रशस्तं दृश्यं गुणवत् युक्तसंस्कारम् । दध्ना क्षीरेण चोपसेचनं
संस्कारो यस्य तत् । द्विजानां श्रुतसाहसं प्रति शतं प्रकाममभिमतम्
क्षलं पर्याप्तञ्च भवेत्तत्सम्प्राद्य द्विजसुख्यानां तेभ्यः सत्कृत्य प्रातर्दीय-
ताम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

तालापचरास्तालजीविनः ॥ १६ ॥

कक्षां द्वितीयां अन्तःकक्षायामभिवेक्ष्याने ब्राह्मणानामेव वासा-
दिति भावः । चैत्या रथ्यावृक्षाः । अन्नमोदनं भक्ष्यञ्च तत्सहिताः
रक्षिणाः तत्सहिताः ॥ १८ ॥

मास्ययोग्याः मालामर्हति मास्यमर्चनं तद्योग्या गन्धपुष्पादयः । देवा-
यतनचैत्ययोः पृथक् पृथक् उपस्थापयितव्याः । तत्तद्देवतापूजापूर्वकं तत्र
तत्र ब्राह्मणतर्पणं कार्यमिति तात्पर्यः । दीर्घा अस्यो येषां ते बद्धगोधा-
‘चर्मणश्चेति द्वन्द्वः । “दीर्घासिबद्धा योधा” इति पाठे च बद्धदीर्घास्यो
योधा इत्यर्थः । नृष्टवासस इत्युपलक्षणमलङ्काराणां ॥ १९ ॥

महाराजाङ्गणं पूराः प्रविशन्तु महोदयम् ।

एवं व्यादिश्य विप्रौ तौ क्रियास्तत्र विनिष्ठितौ ॥ २० ॥

चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय निवेद्य च ।

कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम् ॥ २१ ॥ •

यथोक्तवचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजोत्तमौ ।

ततः सुमन्त्रं द्युतिमान् राजा वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥

रामः कृतात्मा भवता श्रीघ्नमानीयतामिति ।

स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ॥ २३ ॥

रामं तत्रानयांचक्रे रथेन रथिनां वरम् ।

अथ तत्र समासीनास्तदा दशरथं वृषम् ॥ २४ ॥

महोदयं महोत्सवविशिष्टमङ्गणं विप्रौ वशिष्ठवामदेवौ व्यादिश्य
अधिकारिण इति शेषः तत्र वृषवैष्मनि स्थितौ क्रियाः फुटोद्दितकर्त्तव्य-
श्चक्रतुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ २० ॥

यच्चैवशेषं राजोक्तादन्यदवश्यकर्त्तव्यं तदपि पार्थिवाय निवेद्य
चक्रतुः । ततो जगत्पतिमभिगम्य यथोक्तवचनं उक्तवचनमनतिक्रम्य सर्व्वं
कृतं सिद्धं जातमित्यब्रूताम् । प्रीतिर्मानसव्यानन्दः तदुन्नायको मुखवि-
कासादिर्हर्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥

कृतात्मा धर्म्मो कृतबुद्धिः प्रतिज्ञाय उक्ता ॥ २३ ॥

तत्र प्रासादे प्रासादस्थो ददर्शति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २४ ॥

प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दक्षिणात्याश्च भूमिपाः ।

स्नेच्छास्यार्थाश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः ॥ २५ ॥

उपासांचक्रिरे सर्वे तं देवा इव वासवम् ।

तेषां मध्ये स राजर्विर्मरुतामिव वासवः ॥ २६ ॥

प्रासादस्थो दशरथो ददर्शाद्यान्तमात्मजम् ।

गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् ॥ २७ ॥

दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमातङ्गगामिनम् ।

चन्द्रकान्ताननं राममतीवप्रियदर्शनम् ॥ २८ ॥

आर्या मध्यदेशवासिनः ॥ २५ ॥ २६ ॥

गन्धर्वराजप्रतिमत्वं सौन्दर्यवत्त्वेन सुस्वरत्नेन च, विख्यातपौरुषत्वेन
वीरत्वम् * ॥ २७ ॥

वीरानुगुणं दीर्घबाहुत्वम् । महासत्त्वं महाबलवत्त्वं च तदनुमापकं

* गन्धर्वराजेत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यं गन्धर्वराजप्रतिमं गन्धर्वश्रेष्ठ-
सुन्दरं न केवलं भोगरसिकत्वमेव किन्तु वीररसाभिज्ञत्वमपीत्याह लोके
विख्यातपौरुषमिति । पौरुषोपयुक्तसंहननत्वमाह दीर्घबाहुमिति । न
केवलं शिरोषकुसुमसुकुमारमहाबाहुत्वमेवापितु महाबलशालित्वमपी-
त्याह महासत्त्वमिति महच्चण्डीशस्य धनुःखण्डनेन प्रचण्डं सत्त्वं बलं
यस्य तं तदनुगुणविशेषणमाह,—मत्तमातङ्गगामिनमिति मदाजस-
गजेन्द्रगमनवध् सुललितगमनशालिनम् ।

रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् ।

घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः ॥ २८ ॥

न ततर्प समाधानं पश्यमानो नराधिपः ।

अवतार्य सुमन्त्रस्तु राघवं स्यन्दनोत्तमात् * ॥ ३० ॥

पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ।

स तं कैलासश्चक्राभं प्रासादं रघुनन्दनः ॥ ३१ ॥

मत्तेत्यादि, तेन सगर्वसलीलगमनमुक्तम् । चन्द्रकान्ताननमिति वाचक-
मात्रलुप्तोपमा । अतएवातीवप्रियदर्शनम् रामं जनान् रमयन्तम् ॥ २८ ॥

रूपौदार्यगुणैः क्रमात् दृष्टिचित्तरं यीक्ष्यतप्ताः प्रजाः ह्लादयन्तं
पर्जन्यमिव स्थितम् ॥ २८ ॥

पश्यमान इत्यार्षम् । ततर्पत्यनेनानुक्षिप्तं नवनवप्रेमास्पद-
त्वम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

* “स्यन्दनात् तदा” इति वा पाठः ।

† चन्द्रकान्ताननमिति चन्द्राननमित्यनेनाह्लादकरत्वसिद्धेर्निरति-
शयाह्लादकत्वं द्योतयितुं कान्त्युक्तं तेन प्रत्यवयवशोभावत्वं दर्शितं रामं
निरग्रगुणैः स्वरूपगुणै रमयन्तं समुदायशोभावत्वमाह अतीवप्रिय-
दर्शनमिति वचनगोचरपरमप्रेमास्पदमित्यर्थः रूपौदार्यगुणैः रूपं
विग्रहः औदार्यमनुभविष्यद्भयोऽनुभवदानं गुणाः सदानुसन्धीयमानं
सौशील्यं महानयमस्मादृशेय्यतिपामरेष्वतिसंक्षेपेण वर्तत इति सदा-
नुसन्धीयमानत्वात् पुंसामतिकठिनचित्तानां दृष्टिचित्तापहारिणं किमुत
स्त्रीणामिति भावः ।

आरुरोह वृषं द्रष्टुं सहसा तेन राघवः ।

स प्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिके ॥ ३२ ॥

नाम स्वं आवयन् रामो ववन्दे चरणौ पितुः ।

तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं वृषः ॥ ३३ ॥

वृद्धाञ्जलौ समाकृत्य सस्वजे प्रियमात्मजम् ।

तस्मै चाभ्युद्यतं सम्यक् मणिकाञ्चनभूषितम् ॥ ३४ ॥

दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम् ।

तदासनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः ॥ ३५ ॥

स्वयैव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः ।

तेन विभ्राजिता तत्र सा सभापि व्यरोचत ॥ ३६ ॥

सहसा वेगेन । तेन सुमन्त्रेण सहेति शेषः । स प्राञ्जलिः साञ्जलिः
अभिप्रेत्य प्राप्य प्रणतः कृतसाष्टाङ्गनमस्कारः ॥ ३२ ॥

स्वं नाम आवयन् रामवर्मा अहमस्मि इत्येवम् । प्रणम्य पार्श्वेवस्थानं
पुत्रधर्मः ॥ ३३ ॥

अञ्जलौ अञ्जलिप्रदेशे रामं स्वयमेव गृह्य गृहीत्वा समाकृत्य स्व-
सम्मुखमानीय अभ्युद्यतं उपस्थापितम् ॥ ३४ ॥

परम् उत्कृष्टं व्यदीपयत अशोभयत । अत्रासनं कर्म ॥ ३५ ॥

स्वयैव प्रभयेति दीपने करणम् । उदयकाले रविर्मेरुमिव । सा
वसिष्ठदशरथादिभ्राजिता सभापि न केवलमासनमेवेत्यर्थः । व्यरोचत
विशेषेण चकाशे ॥ ३६ ॥

विमलयहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेन्दुना ।

तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोष प्रियमात्मजम् ॥ ३७ ॥

अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् ।

स तं सुस्थितमाभाष्य * पुत्रं पुत्रवतां वरः ॥ ३८ ॥

उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपः ।

ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृशां महशः सुतः ॥ ३९ ॥

उत्पन्नस्त्वं गुणैर्ज्येष्ठो मम रामात्मजः प्रियः ।

त्वया यतः प्रजाश्रेयाः स्वगुणैरनुरञ्जिताः ॥ ४० ॥

तस्मात्त्वं पुण्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ।

कामतस्त्वं प्रकृत्यैव निर्णीतो गुणवानिति ॥ ४१ ॥

गुणवत्यपि तु स्नेहात् पुत्र ! वक्ष्यामि ते हितम् ।

यहनक्षत्रादियुक्तमप्याकाशमिन्दुनेव ॥ ३७ ॥

आदर्शतलप्रतिविम्बितमलङ्कृतमात्मानं पश्यन्निव तं पश्यन्तुतोष ।
तेन पित्रसदृशावयवत्वं सूचितं रामस्य, आभाष्य रामेति सम्बोध ॥ ३८ ॥

तदाह यदुवाच ज्येष्ठायामिति ॥ ३९ ॥

गुणैर्ज्येष्ठोऽतएव मम प्रियः यतस्त्वयेत्यन्वयः ॥ ४० ॥

पुण्ययोगेन चन्द्रस्य पुण्ययोगोपलक्षितकाले अधिकरणस्य करणत्व-
विवक्षया तृतीया । प्रकृत्या स्वभावेन कामतः प्रकामं अत्यर्थमिति
यावत् ॥ ४१ ॥

* “संस्थितमाभाष्य” इति वा पाठः ।

भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ॥ ४२ ॥

कामक्रोधसमुत्थानि त्यजस्व व्यसनानि च ।

परोक्षया वर्त्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा ॥ ४३ ॥

अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रजाश्चैवानुरञ्जय ।

कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वा सन्निचयान् बहून् ॥ ४४ ॥

इष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम् ।

तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वामृतमिवामराः ॥ ४५ ॥

गुणवति सत्यपि स्नेहात्तु स्नेहादेव, विनीत एव सन् भूयोऽधिकं
विनयमास्थाय ॥ ४२ ॥

कामजानि स्त्रीयूतभृगयामधुसेवनादीनि क्रोधजानि वाक्पाशव्योष-
दण्डत्वार्थदूषणानि व्यसनानि त्यजेयाः तत्तार्थदूषणं पित्रादिसच्चित्ता-
र्थस्य नाशनम् । परोक्षया चारमुखतः परोक्षानुभवसिद्धया वृत्त्या स्व-
परराष्ट्रवृत्तान्तविचारेण प्रत्यक्षया सदा सभायां स्थित्वा स्वप्रत्यक्षया
वृत्त्या प्रजान्यायादिविचारेण युक्तो भव ॥ ४३ ॥

तेनामात्यप्रभृतीरमात्यसेनापति पुरराष्ट्रदिशक्तकपौरजानपदसर्व-
प्रजा अनुरञ्जय च । अयुतनियुतादिसंख्यत्वर्यादिपरिच्छिन्नधान्यग्राहीणि
कोष्ठरूपाण्यगाराणि शस्त्रगृहाणि आयुधागाराणि तैः सह । सम्यक्
निधीयन्तेऽस्मिन्निति सन्निचया । रत्नहेमाभरणरजतवस्त्रादिकोशगृहाणि
वह्निनि विपुलानि कृत्वा संपूर्णं प्रजा अनुरञ्जयेति पूर्वैर्गान्धवः ॥ ४४ ॥

सस्य इष्टाः सस्मिन् अनुरक्ताः प्रकृतयः प्रजा यस्य तस्य मित्राणि
अमृतं लब्ध्वा अमरा इव तं लब्ध्वा नन्दन्ति ॥ ४५ ॥

तस्मात् पुत्र ! त्वमात्मानं नित्यम्यैवं समाचर ।

तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकारिणः ॥ ४६ ॥

त्वरिताः श्रीघ्नमागत्य कौशल्यायै न्यवेदयन् ।

सा हिरण्यञ्च गाञ्चैव रत्नानि विविधानि च ॥ ४७ ॥

व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौशल्या प्रमदोत्तमा ।

अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ।

ययौ स्वं द्युतिमद्देशं जनौघैः प्रतिपूजितः ॥ ४८ ॥

ते चापि पौरा वृपतेर्वचस्तत्

श्रुत्वा तदालाभमिवेष्टमाशु ।

नरेन्द्रभामन्त्र्य गृहाणि गत्वा

देवान् समानर्चु रभिप्रदृष्टाः ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे दशरथा-

नुशासनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

तत् अभिवेकप्रयोजनं पितृव्यदेशम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

प्रियाख्येभ्यः रामाभिवेकरूपप्रियवक्तृभ्यः ॥ ४८ ॥

इष्टं लाभमिव स्नेहवस्तुप्राप्तिरूपमिव आनर्चुः रामाभिवेकनिर्वि-
घ्नतायै ॥ ४९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोक्ते रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

गतेष्वथ शृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः ।

मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम् ॥ १ ॥

अथैव पुण्यो भविता शोऽभिषेक्षस्तु मे सुतः ।

रामो राजीवपचाक्षो युवराज * इति प्रभुः ॥ २ ॥

अथान्तर्गृह्णामाविश्य राजा दशरथस्तदा ।

सूतमामन्त्रयामास रामं पुनरिहानय ॥ ३ ॥

प्रतिशृङ्ख तु तदाकथं सूतः पुनरुपाययौ ।

रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४ ॥

निश्चयज्ञः तत्तत्कार्यार्हदेशकालनियमज्ञः निश्चयं रामाभिषेककालं
विप्रयम् ॥ १ ॥

तदाह,—अ एवेति । युवराजः इति प्रभुरिति निश्चयमिति पूर्वोक्ता
न्ययः । उभाभ्यां प्रजान्यायदर्शनदानदण्डादिषु अयमेवाधिकारीति सूचि
तम् ॥ २ ॥

आमन्त्रयामास आनयेत्याह्वययामास ॥ ३ ॥

पूर्वागमनापेक्षया पूर्वानयनापेक्षया पुनस्त्वम् ॥ ४ ॥

* “यौवराज्य” इति वा पाठः ।

द्वास्थैरावेदितं तृस्य रामाद्यागमनं पुनः ।

श्रुत्वैव चापि रामस्य प्राप्तं शङ्कान्वितोऽभवत् ॥ ५ ॥

प्रवेश्य चैनं त्वरितो * रामो वचनमब्रवीत् ।

यदागमनकृत्यन्ते भूयस्तद् ब्रूह्यशेषतः ॥ ६ ॥

तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ।

श्रुत्वा प्रमाणं तत्र त्वं गमनायेतराद्य वा ॥ ७ ॥

इति सूतवचः श्रुत्वा रामोपि त्वरयान्वितः ।

प्रययौ राजभवनं पुनर्द्रष्टुं नरेश्वरम् ॥ ८ ॥

तं श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो वृषः ।

प्रवेशयामास गृहं विवक्षुः प्रियसुत्तमम् ॥ ९ ॥

प्रविशन्नेव च श्रीमान् राघवो भवनं पितुः ।

आवेदितं विज्ञापितं प्राप्तं पुनरागतम् शङ्कान्वितः, राज्ञः आपञ्च-
ज्ञान्वितः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ततः रामोक्तिश्रवणानन्तरं, श्रुत्वा राजोक्तार्थानुवादिनीं मदुक्तिं
तत्र राजसन्निधौ इतराद्यागमनाय अस्वर्वनामत्वमार्घम् । प्रमाणं निर्येता
॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रियं स्वप्रियम् ॥ ९ ॥

* “त्वरितम्” इति वा पाठः ।

ददर्श पितरं दूरात् प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १० ॥

प्रणमन्तं समुत्थाप्य सम्परिष्वज्य भूमिपः ।

प्रदिश्य चासनं चास्मै रामञ्च पुनरब्रवीत् * ॥ ११ ॥

राम ! वृद्धोऽस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा यथेष्टिताः ।

अन्नवद्भिः क्रतुशतैर्यथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥

जातमिष्टमपत्यं मे त्वमद्यानुपमं भुवि ।

दत्तमिष्टमधोतञ्च मया पुरुषसत्तम ! ॥ १३ ॥

अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर ! सुखान्यपि ।

देवर्षिपितृविप्राणामनृणोऽस्मि तथात्मनः ॥ १४ ॥

दूरात्प्रणिपातः किं वदिष्यतीति भीत्या ॥ १० ॥

प्रणमन्तं समुत्थाप्य तं परिष्वज्येत्यन्वयः । प्रदिश्य हस्तेन दर्शयित्वा
चात् वचसाप्युक्त्वा अस्मै रामाय चात् सुमन्त्राय रामञ्च रामन्तु ॥ ११ ॥

यथा ईप्सितान्तथा भुक्ताः । “विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमर्द्धि-
णम् । अद्भ्याविरहितं यच्च तामसं परिचक्षते” इत्युक्तेरन्नवदादिविशेषणम्
यथा यथावत् इष्टं देवानां पूजनं कृतम् ॥ १२ ॥

इष्टं वस्तु दत्तम् ॥ १३ ॥

यागाध्ययनपुत्रदानोपभोगैः षष्ठभिः देवर्षिपितृविप्राणामात्मनश्चेत्येवं
पञ्चानामनृणोऽस्मि आत्मा सर्वेन्द्रियग्रामो जीवः तस्य तत्तत्सुखाधि-

* “प्रदिश्य चास्मै रुचिरं आसनं पुनरब्रवीत्” इति वा पाठः ।

न किञ्चिन्मम कर्त्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात् ।

अतो यत्नामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥

अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम् ।

अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ! ॥ १६ ॥

अपि चाद्याशुभान् पुत्र ! स्वप्नान् पश्यामि राघव ! ।

सनिर्घाता दिवोल्काश्च * पतन्ति हि महास्वनाः ॥ १७ ॥

अवष्टब्धश्च मे राम ! नक्षत्रं दारुणग्रहैः ।

आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराजभिः ॥ १८ ॥

प्रायेणैव निमित्तानामीदृशानां ममुद्भवे ।

राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां चापदमृच्छति ॥ १९ ॥

कारिणस्तददाने ऋणित्वमर्थसिद्धन्तेन सर्वऋणादिनिर्मुक्तोऽस्मीति भावः ।
ऋष्ट्युणे विप्रर्णस्य देवर्णे जीवर्णस्यान्तर्भावं ह्यत्वा ऋणानि त्र्योष्यपाह्येति
स्मृतिवादः ॥ १४ ॥

यद्ब्रूयां तन्मे यच्चः कर्तुमर्हसि अविलम्बेनेति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अविलम्बकरणे हेत्वन्तरमाह,—अपिचेति । अशुभान् अशुभसूच-
कान् सनिर्घाताः अशुनिपातसहिताः दिवोल्काः दिव उल्काः सन्धिरार्घः
दिवा दिवसे इत्यन्ये । उल्का ज्वालाः प्रतान्ति ॥ १७ ॥

नक्षत्रं जन्मर्क्षम् अवष्टब्धमाक्रान्तम् ॥ १८ ॥

* “महोल्काश्च” इति वा पाठः ।

तत् यावदेव मे चेतो न विमुह्यति राघव ! ।
 तावदेवाभिषिञ्चस्व चला हि प्राणिनां मतिः ॥ २० ॥
 अद्य चन्द्रोऽभ्युपगमत् पुण्यात् पूर्वं पुनर्वसुम् ।
 श्वः पुण्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः ॥ २१ ॥
 तत्र पुण्येऽभिषिञ्चस्व मनस्वरयतीव माम् ।
 श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परन्तप ! ॥ २२ ॥
 तस्मात्त्वयाद्यप्रभृति निशेधं नियतात्मना ।
 सह वध्रोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशाधिना ॥ २३ ॥
 सुहृदस्याप्रमत्तास्त्वां रक्षन्वद्य समन्ततः ।

घोराभापदम् ऋच्छति पूर्वं ततो मृत्युं चाप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥
 तत्तस्माद्यावन्मे चेतो न विमुह्यति त्वदभिषेकविमुखं न भवति तावत्
 ततः पूर्वमेवाभिषिञ्चस्व ह्यताभिषेकमात्मानं कुरु ननु ते चेतसः कामदभि-
 षेकवैमुख्यचिन्ता ? तत्राह,—चला हीति । त्वदिमादृत्यत्रोपजापस्य
 सम्भावितत्वात्तदेव वक्ष्यति,—विप्रोचितस्व भरत इत्यादिना ॥ २० ॥

पुण्ययोगं चन्द्रस्य नियतं शुद्धगणितनिश्चितं व्यभिषेके प्रशस्तं वा दैव-
 चिन्तकाः ज्योतिर्विदः वक्ष्यन्ते वदन्तीत्यर्थे आर्घम् ॥ २१ ॥

व्यभिषिञ्चस्व व्यभिषिक्तो भूव मे मनः चित्तं मां त्वरयतीव त्वदभि-
 षेकार्थमिति शेषः ॥ २२ ॥

अद्यप्रभृति प्रदोषमारभ्य । अनेनादिर्भोजनरूपः प्राग्दिननियमो
 दर्शितः ॥ २३ ॥

भवन्ति बह्विघ्नानि कार्याण्येवंविधानि हि ॥ २४ ॥

विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः ।

तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम ॥ २५ ॥

कामं खलु सतां वृत्ते धाता ते भरतः स्थितः ।

ज्येष्ठानुवर्त्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ २६ ॥

किं तु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति मे मतम् ।

सताञ्च धर्मनित्यानां हतशोभि च राघव ! ॥ २७ ॥

इत्युक्तः सोऽभ्यनुज्ञातः श्वो भाविन्यभिषेचने ।

ब्रजेति रामः पितरमभिभाष्याभ्ययात् गृहम् ॥ २८ ॥

रक्षणे हेतुर्भवन्तीत्यादि । एवंविधानि शुभोदकाणि । बह्विघ्नानीति बह्वीति ॥ २४ ॥

इतः पुरात् अस्मात् पुरात् । यावद्विप्रोषित एव तिष्ठति तावदेव विप्रोषितस्य तस्यागमनात्पूर्वमेव प्राप्तकालः याग्यः अन्यथा भरतः प्रतिबन्नीयादिति भावः ॥ २५ ॥

ननु भरते एषा शङ्का न युक्तेत्यत आह,—काममिति । यद्यपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

किंतु इति तथापीत्यर्थः । मनुष्याणां चित्तं खेहांदिदमपि अनित्यं विकारनिमित्ते सति विक्रीयतेवेत्यर्थः । यद्वा सतां धर्मनित्यानामपि चित्तं

“अभिवाद्य” इति वा पाठः

प्रविश्य चात्मनो वेश्म राज्ञा दिष्टे*ऽभिषेचने ।

तत्क्षणादेव † निष्क्रम्य मातुरन्तःपुरं ययौ ॥ २८ ॥

तत्र तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनीम् ।

वाग्यतां देवतागारे ददर्शायाचतीं श्रियम् ॥ ३० ॥

प्रागेव चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मणस्तथा ।

सीता चानायिता श्रुत्वा श्रियं रामाभिषेचनम् ॥ ३१ ॥

तस्मिन् कालेऽपि कौशल्या तस्यावामीलितेक्षणा ।

सुमित्रयान्वास्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३२ ॥

तत् तन्निमित्तकृतेन रागद्वेषादिना शोभते युज्यते तथा । न तु सर्वथा-
स्वतो नियतकिञ्चित्सुभावमित्यर्थः ॥ २७ ॥

अभिषेचने अभिषेचनविषये इत्युक्तो व्रजेत्यभ्यनुज्ञात इति सम्बन्धः ।

अभिभाष्य आमन्त्र्य ॥ २८ ॥

राज्ञा दिष्टे आज्ञप्तेऽभिषेचने सीतायै तदपेक्षितराजोपदिष्टस-
भार्योपवासानुष्ठाननिवेदनाय स्वगृहं प्रविश्य तत्र सीतामदृष्ट्वा तत्क्षणा-
देव मातुरन्तःपुरं ययौ ॥ २८ ॥

प्रवणां देवताराधनतत्पराम् । आयाचतीमिति च्छेदः, श्रियं रामाय
राज्यलक्ष्मीम् ॥ ३० ॥

आनायिता कौशल्ययेति शेषः ॥ ३१ ॥

* “राज्ञोदिष्टे” इति वा पाठः ।

† “तत्क्षणेन स” इति वा पाठः ।

श्रुत्वा पुथ्येण पुत्रस्य चौवराज्याभिषेचनम् ।
 प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥ ३३ ॥
 तथा मनियमाभेव सोऽभिगम्याभिवाद्य च ।
 उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तानिदं वरम् * ॥ ३४ ॥
 अम्ब ! पित्रा नियुक्तोऽस्मि प्रजापालनकर्म्मणि ।
 भविता श्रोऽभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ॥ ३५ ॥
 सीतयाप्युपवस्तव्या रजनीयं मया सह ।
 एवमुक्तमुपाध्यायैः स हि † मामुक्तवान् पिता ॥ ३६ ॥
 यानि दान्यत्र योग्यानि श्रोभाविन्यभिषेचने ।
 तानि मे मङ्गलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय ॥ ३७ ॥

तस्मिन् कालेऽपि रामागमनविशिष्टे कालेऽपि क्षामीलितेक्षणा
 ध्यानवशात् चन्दास्यमाना उपास्यमाना ॥ ३२ ॥

पुथ्येणेति पाठे तद्युक्तकालस्याधिकरणस्यापि करणत्वविवक्षा बोध्या ॥ ३३ ॥

वरं श्रेष्ठम् अतएव हर्षयन् ॥ ३४ ॥

यथा मे पितुः स्वसम्बन्धेन राज्ञो दशरथस्यात्युत्कृष्टस्वध्वननम् । शासन-
 माज्ञा, तथा श्रो मेऽभिषेको भवितेति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥

स हीति । हिरण्यर्थे स पितापि मामेवमुक्तवान् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

मङ्गलानि महार्हगन्धमाख्याभरणादिरूपाणि मङ्गलस्नानादीनि च ॥ ३७ ॥

* “तदा” इति वा पाठः ।

† “एवमुक्तिमुपाध्यायैः सह” इति वा पाठः ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौशल्या चिरकालाभिकांचितम् ।

हर्षवाष्पाकुलं वाक्यमिदं राममभाषत ॥ ३८ ॥

वत्स राम ! चिरं जीव हतास्ते परिपन्थिनः ।

ज्ञातीन् मे त्वं श्रिया सुक्तः सुमित्रायाश्च नन्दय ॥ ३९ ॥

कल्याणं वत नक्षत्रे मया* जातोऽसि पुत्रक ! ।

येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता ॥ ४० ॥

अमोघं वत मे चान्नं पुरुषे पुष्करेक्षणे ।

येयमिच्छाकुराज्यश्रीः पुत्र ! त्वां संश्रयिष्यति ॥ ४१ ॥

इत्येवमुक्तो मात्रा तु † रामो भ्रातरमब्रवीत् ।

चिरकालाभिकांचितमेतदभिषेकरूपं हर्षजवाष्पेणाकुलमव्यक्तम-
धुरम् ॥ ३८ ॥

हताः भवन्त्विति शेषः । मे मम सुमित्रायाश्च ज्ञातीन् बन्धूनभि-
नन्दय ॥ ३९ ॥

कल्याणं नक्षत्रे । शुभयुक्ते काले जातो जनितः येन शुभकाल-
जननेन ॥ ४० ॥

पुष्करनेत्रे पुरुषे विष्णौ यन्मे चान्नं कामं परित्यज्य तत्प्रीतिमात्र-
फलकं व्रतोपवासादिकृतं तदमोघं सफलं जायते । वतेति हर्षे, साफल्ये
हेतुर्येयमित्यादि इदमभाषतेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

* “मयि” इति वा पाठः ।

† “मात्रेद” इति वा पाठः ।

प्राञ्जलिं प्रह्रमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव ॥ ४२ ॥

लक्ष्मणेमां मया सार्द्धं प्रशाधि त्वं वसुन्धराम् ।

हितीयं मेऽन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरूपस्थिता ॥ ४३ ॥

सौमित्रे ! भुञ्ज भोगांस्त्वमिष्टान् राज्यफलानि च ।

जीवितञ्चापि राज्यञ्च त्वदर्थमभिकामये ॥ ४४ ॥

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च ।

अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च ययौ स्वं च निवेशनम् ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

रामराज्योपनिमन्त्रणं नाम

चतुर्थः सर्गः ॥४॥

स्मयन्निव । ईषद्वसन्नेवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्निविष्टं राज्यं सौभ्रात्रेण साधारणं करोति लक्ष्मणेति ॥ ४३ ॥

राज्यफलरूपानिष्टान्मनोऽनुकूलान् भोगान् विषयान् यदा राज्य-
फलानि धर्मार्थौ तौ च प्राप्नुहि । त्वदर्थं न स्वप्नयोजनाय ॥ ४४ ॥

सीताञ्च स्वस्र अभ्यनुज्ञाप्य सीतायै स्वस्मै च मातृभ्यामनुज्ञां दापयि-
त्वा निवेशनं स्वगृहं ययौ चस्त्वर्थे ॥ ४५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

सन्दिश्य रामं नृपतिः शोभाविन्यभिषेचने ।

सुरोहितं समाहूय वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन ! ।

श्रेयसे राज्यलाभाय वध्ना सह यतव्रत ! * ॥ २ ॥

तथेति च स राजानमुक्त्वा वेदविदां वरः ।

स्वयं वसिष्ठो भगवान् ययौ रामनिषेसनम् ॥ ३ ॥

उपवासयितुं वीरं मन्त्रविग्नन्त्रकोविदम् ।

ब्राह्मं रथवरं युक्तमास्थाय सुहृतव्रतः † ॥ ४ ॥

स रामभवनं प्राप्य पाण्डुराभ्रघनप्रभम् ।

सन्दिश्य रामं उपवासादि कुर्वित्युक्त्वा ॥ १ ॥

गच्छेति । उपवाससङ्कल्पादेः पुरोहितसाध्यत्वादिति भावः । श्रेयसे
विप्लनिवृत्तिरूपश्रेयोऽर्थम् ॥ २ ॥ ३ ॥

ब्राह्मं ब्राह्मणारोहणयोग्यं युक्तम् अश्वैः ययाविति पृच्छणान्वयः ॥ ४ ॥

* “यतव्रतम्” इति वा पाठः ।

† “सुहृदव्रतः” इति वा पाठः ।

तिष्ठः कक्षा रथेनैव विवेश मुनिस्तनमः ॥ ५ ॥
 तमागतमृषिं रामस्त्वरन्निव ससम्भ्रमम् ।
 मानयिष्यन् स मानार्हं निश्चक्राम निवेशनात् ॥ ६ ॥
 अभ्येत्य त्वरमाग्नोऽथ रथाभ्याशं मनीषिणः ।
 ततोऽवतारयामास परिगृह्य रथात् स्वयम् ॥ ७ ॥
 स चैनं प्रश्रितं हृष्ट्वा सम्भाष्याभिप्रसाद्य च ।
 प्रियाहं हर्षयन् राममित्युवाच पुरोहितः ॥ ८ ॥
 प्रसन्नस्ते पिता राम ! यत्त्वं राज्यमवाप्स्यसि ।
 उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया ॥ ९ ॥
 प्रातस्स्नानमभिषेक्ता हि धीवराज्ये नराधिपः ।
 पिता दशरथः प्रीत्या ययातिं नृकुलो यथा ॥ १० ॥
 इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं यतव्रतः * ।

पाण्डुराभवत् निविडप्रभम् कक्षाः द्वाराणि ॥ ५ ॥
 त्वरन्निव त्वरन्नेव । ससम्भ्रमं ससादरम् ॥ ६ ॥
 परिगृह्य हस्तेन हस्ते हृत्वा ॥ ७ ॥
 सम्भाष्यं वक्ष्यत्यादि सम्बोध्य । अभिप्रसाद्य कृतिभिरिति शेषः ।
 प्रियाहं प्रियोत्तरहम् ॥ ८ ॥ ९ ॥
 अभिषेक्ता कृत् ॥ १० ॥

* “यतव्रतम्” इति वा पाठः ।

मन्त्रवत्*कारयामास वैदेह्या सहितं द्रुधिः † ॥ ११ ॥

ततो यथावद्रामेण स राज्ञो गुरुर्वितः ।

अभ्यसुज्ञाय काकुत्स्थं चयौ रामनिवेशनात् ॥ १२ ॥

सहद्विस्रज रामोऽपि सहासीनः प्रियंवदैः ।

सभाजितो विवेशाथ तानसुज्ञाय सर्व्वशः ॥ १३ ॥

हृष्टनारीनरसुतं ‡ रामवेष्म तदा बभौ ।

यथा मत्तहिजगथं प्रफुल्लनलिनं सरः ॥ १४ ॥

स राजभवनग्रन्थात् तस्माद्रामनिवेशनात् ।

निर्गत्य ¶ ददृशे मार्गं वसिष्ठो जनसंवृतम् ॥ १५ ॥

चन्द्रचन्द्रैरयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततः ।

राममुपवासं तत्सङ्कल्पं करयामासेति हृज्जोरिति द्विकर्मकत्वं ॥ ११ ॥

राज्ञो दशरथस्य ॥ १२ ॥

प्रियंवदैः सहद्विः सभाजितः पूजितः विवेश स्ववेष्म तान् सु-
चदः ॥ १३ ॥ १४ ॥

राजभवनं मूलराजभवनम् । ग्रन्थं सदृशम् ॥ १५ ॥

* “मन्त्रवित्” इति वा पाठः ।

† “सुनिः” इति वा पाठः ।

‡ “प्रहृष्टनरनारीकम्” इति वा पाठः

¶ “निःसृत्य” इति वा पाठः ।

बभ्रुरभिसम्बाधाः कुतूहलजनैर्वृताः ॥ १६ ॥

जनवन्दोर्मिसङ्घर्षहर्षस्वनवतस्तदा ।

बभ्रुव राजमार्गस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥ १७ ॥

सिक्तसंस्पृष्टरथ्या हि तथा च वनमालिनी ।

आसीदयोध्या तदहः समुच्चितगृहध्वजा ॥ १८ ॥

तदाह्वयोध्यानिलयः सखीबालाकुलो जनः ।

रामाभिषेकमाकाञ्चनाकाञ्चनुदयं रवेः ॥ १९ ॥

प्रजान्ङ्कारभूतं च जनस्थानन्दवर्द्धनम् ।

उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम् * ॥ २० ॥

वृन्दानां वन्दैः अभिसम्बाधाः समर्दयुक्ताः कुतूहलजनैः रामाभि-
षेकदर्शनजकोतुकसम्पन्नैर्जनैः ॥ १६ ॥

जनवृन्दान्येवोर्मयस्तेषां सङ्घर्षोऽन्योऽन्यसङ्घर्षणं तेन हर्षेण जातो यः
स्वनस्तदृतः ॥ १७ ॥

सिक्ताः समन्धिजलसिक्ताः संस्पृष्टा प्रोधिताः रथ्याः यस्याम् । तद-
हस्तस्मिन्नहनि तथा च तथैव वनमालिनी तैरखमालावती । समुच्चित
गृहेषु ध्वजा यस्यां सा ॥ १८ ॥

स्त्रीबालैः सहितस्त्रासावाकुलः सन्नोषात्संभ्रान्तचित्तः “सखीबाला
बलः” इति पाठे अबला लज्जाः स्त्रीबालधृद्धसहितो जन इत्यर्थः । रामा-
भिषेकमाकाङ्क्षन् द्रष्टुमिच्छन् रवेरुदयमाकाङ्क्षन्नभूदिति शेषः ॥ १९ ॥

* “अयोध्यायां महोत्सवम्” इति वा पाठः ।

एवं तु जनसम्बाधं राजमार्गं पुरोहितः ।
 ब्यूहमिव जनौघं तं शनैराजकुलं ययौ ॥ २१ ॥
 सिताभ्रशिखरप्रस्थं प्रासादमधिरुद्ध सः ।
 समीपाय नरेन्द्रेण शक्रेणैव दृहस्यतिः ॥ २२ ॥
 तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं वृपः ।
 पप्रच्छ स्वमतं तस्मै कृतमित्यभ्यवेदयत् ॥ २३ ॥
 तेन चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः ।
 आसनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयन्तः पुरोहितम् ॥ २४ ॥
 गुरुणात्वभ्यशुज्ञातो मनुजौघं विस्मज्य तम् ।
 विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिशुहामिव ॥ २५ ॥

महोत्सवं रामाभिषेकसम्भूतम् ॥ २० ॥
 ब्यूहमिव राजमार्गं व्याप्य स्थितानेकतः कुर्वन्निव * ॥ २१ ॥
 सिताभ्रसदृशं हिमगिरिशिखरसदृशम् ॥ २२ ॥
 राजासनं हित्वा प्रत्युत्थायेत्यर्थः । स्वमतं स्वानुमतं कृत्यं पप्रच्छ स
 च यदाज्ञप्तं तत्कृतमिति न्यवेदयत् ॥ २३ ॥
 तुल्यं तुल्यकालम् ॥ २४ ॥
 अभ्यनुज्ञातः सर्वस्य कर्तव्यस्य कृतत्वादित्यग्यतामित्युक्तः ॥ २५ ॥

तदध्वप्रवचप्रमदाजनाकुल
 महेन्द्रवेशप्रतिमं निवेशनम् ।
 व्यदीपयंस्वारं विवेश पार्थिवः
 शशीव तारागणसंकुलं नभः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 रामाभिषेकोपवासविधानं नाम
 पञ्चमः सर्गः ॥५॥

अग्य उत्तमः ॥ २६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ४ ॥

षष्ठः सर्गः ।

गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः ।

सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् ॥ १ ॥

प्रमृष्ट्य शिरसा पात्रीं हविषो विधिवत् ततः * ।

महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितानले ॥ २ ॥

शेषञ्च हविषस्तस्य प्राश्नाशास्त्रात्मनः प्रियम् ।

ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्थं कुशसंस्तरे ॥ ३ ॥

आदरात् पुनरभिषेकसामग्रीवर्णनम् । उपागमत् उपासाच्चक्रे नारं
जीवसमूहोऽयनमन्तर्यामितयां स्थानं यस्य तेनांतर्यामिणमित्यर्थः ॥ १ ॥

शिरसा पात्रीं परिमृष्ट्य नमस्कारपूर्वमित्यर्थः । महते दैवताय
नारायणाय ॥ २ ॥

आशास्य प्रार्थ्य । आत्मनः प्रियं राज्याभिषेकाविघ्नरूपं वस्तुतो
रावणबधफलकवनगमनरूपमाशास्य सङ्गन्त्येत्यर्थः । वैदेह्या सहैवप्राप्य-
पक्रष्टव्यम् । नहि चतुर्दशभुवनाधिपतेरेतद्यौवराज्यं प्रियं भवति ।
सकलतद्देशमनुष्यप्रियत्वादात्मन इत्यस्य वैफल्यं चाद्य व्याख्याने प्राप्नो-
मीति दिक् । कुशसंस्तरे कुशमयं शयनीये ॥ ३ ॥

* “तदा” इति वा पाठः ।

वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः ।

श्रीमत्यायतने विष्णोः शिष्ये नरवरात्मजः ॥ ४ ॥

एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिविबुध्य सः ।

अलङ्कारविधिं सम्यक् कारयामास वेश्मनः ॥ ५ ॥

ततः शृण्वन् सुखा वाचः स्तूतमागधवन्दिनाम् ।

पूर्वां सन्ध्यामुपासीनो जजाप सुसमाहितः * ॥ ६ ॥

तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम् ।

विमलक्षौमसंवीतो वाचयामास स द्विजान् ॥ ७ ॥

तेषां पुण्याहघोषोऽथ गम्भीरमधुरस्तथा ।

अयोध्यां पूरयामास तूर्धघोषानुनादितः ॥ ८ ॥

कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघवम् ।

अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ॥ ९ ॥

नियतमीश्वरमात्रविषयं विष्णोरायतने निजभवनवर्त्तिनि देवपूजा-
लये ॥ ४ ॥ ५ ॥

स्तूताः पौराणिका मागधा वंशावलीकीर्तका वन्दिनः स्तुतिपाठकाः
पूर्वां सन्ध्यामुपासीनस्तदुपासनं कुर्वन् । जजाप गायत्रीजपस्यैव तदुपा-
सनरूपत्वात् ॥ ६ ॥

वाचयामास स्वस्तिवाचनं पुण्याहम् ॥ ७ ॥

तूर्धघोषानुनादितः तूर्धघोषेण सञ्जातानुनादः ॥ ८ ॥ ९ ॥

* “यतमानसः” इति वा पाठः ।

ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ।
 प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभयितुं पुरीम् ॥ १० ॥
 शिताभ्र*शिखराभेषु देवतायतनेषु च ।
 चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वटालकेषु च ॥ ११ ॥
 नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च ।
 कुटुम्बिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२ ॥
 सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च ।
 ध्वजाः समुच्छिताः साधु पताकाश्चाभवंस्तथा ॥ १३ ॥
 नटनर्तकसङ्घानां गायकानां च गायताम् ।
 मनःकर्णसुखा वाचः श्रुत्याव जनता ततः ॥ १४ ॥
 रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चकुर्मिथो जनाः ।
 रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५ ॥

शोभयितुमर्लंकर्तुं चक्रे बुद्धिमिति शेषः ॥ १० ॥
 अट्टालकाः प्राकारोपरितनयुद्धस्थानानीति केचित् ॥ ११ ॥ १२ ॥
 आलक्षितेषु सर्वतो लक्षितेषु अत्युच्चैर्ध्वति यावत् । ध्वजाः सचि-
 ह्नाः पताकाश्चिह्नरहिता इत्याहुः ॥ १३ ॥
 नटाः सूत्रधाराः । जनता जनसमूहः । ततस्तत्रायोध्यायाम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

* “शुभ्राभ्र” इति वा पाठः ।

बाला अपि कीडमाना गृहदारेषु सङ्गमः ।

रामाभिषवसंयुक्ता *श्चक्रुरेव कथा मिथः ॥ १६ ॥

कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः ।

राजमार्गः कृतः श्रीमान् पौरै रामाभिषेचने ॥ १७ ॥

प्रकाशीकरणार्थं च निशागमनशङ्कया ।

दीपवृक्षांस्तथा चक्रुरनुरथ्यासु सर्वशः ॥ १८ ॥

अलङ्कारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः ।

आकांक्षमाणा रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥

समेत्य सङ्गमः सर्वे चतवरेषु सभागसु च ।

कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशंसुर्जनाधिपम् ॥ २० ॥

अहो ! महात्मा राजायमित्वाकुकुलनन्दनः ।

ज्ञात्वा वृद्धं स्वमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्षति ॥ २१ ॥

रामाभिषवः रामाभिषेकः ॥ १६ ॥ १७ ॥

अभिषेकानन्तरं गजखन्धाधिरूढस्य नगरालङ्कारदर्शनार्थनिर्गम-
नात् पूर्वं यदि निशा नयति तदा तदलङ्कारप्रदर्शनार्थं स्वयं रामन्द्रष्टुञ्च
दीपवृक्षान् वृक्षवन्नानाशाखान्दीपस्तम्भान् । अनुरथ्यासु रथ्यापा-
श्वयोः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

* “रामाभिषवसंयुक्ताः” इति वङ्गीयाः

सर्वं ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः ।
 चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥
 अनुद्धतमना विद्वान् धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ।
 यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः ॥ २३ ॥
 चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोजनघः ।
 यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ २४ ॥
 एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुः परे ।
 दिग्भ्यो विश्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः ॥ २५ ॥
 ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् ।
 रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः ॥ २६ ॥
 जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निःस्वनः ।
 पर्वसृदीर्णवेगस्य सागरस्येव निःस्वनः* ॥ २७ ॥

अनुगृहीता ईश्वरेण, दृष्टलोकपरावरो भावप्रधानो निर्देशः
 यथावद्वगतजनप्राशस्ताप्राशस्यः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शुश्रुवुः कथा इति शेषः । . श्रुतवृत्तान्ताः श्रुतरामाभिषेकवृत्ता-
 न्ताः ॥ २५ ॥

ते जानपदाः रामस्य पुरीमित्यन्वयः ॥ २६ ॥

विसर्पद्भिः प्रवेशार्थम् ॥ २७ ॥

* “सागरस्येव भिद्यतः” इति वा पाठः

ततस्तदिन्द्रक्षयसन्निभं पुरं
 दिदृक्षुभिर्जानपदैरुपाहितैः ।
 समन्ततः सखनमाकुलं बभौ
 समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे रामस्य
 राज्याभिषेकप्रस्तावे पौराणां हर्षो
 नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

इन्द्रक्षय इन्द्रनिवासः अमरावती । आहितैः आगतैरित्यर्थः । हि गता-
 वित्यस्य रूपम् । समुद्रयादोभिः समुद्रतुल्यैर्महद्भिर्यादोभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्या तु सहोषिता ।

प्रासादं चन्द्रसङ्काशमारोह यदृच्छया ॥ १ ॥

अथ सीताया लङ्कापुरप्रवेशं विना रावणबधस्याशक्यतया तस्मिन्
द्वये देवैः प्रेरिताया कृतकुब्जावेधाया मथ्यराया रामाभिषेकविप्लप्रवृत्तिं
तद्वाचिगतं कैकेयीवृत्तान्तञ्च वक्तुमुपक्रमते,—ज्ञातीत्यादि । “ज्ञाति-
दासी यतो नित्यम्” इति पाठे यतः कैकेय्या ज्ञातेः मातृकुलस्य दासी
यतश्च कैकेय्या नित्यं सहोषिता, अतः जनकोलाहलं श्रुत्वा कैकेय्यै तदर्थं
निवेदयितुं यदृच्छया स्वयमेव न त्वन्यप्रेरणया प्रासादमारोहेत्यन्वयः ।
यत्तु अतः “कुब्जा क्षिप्रममर्षिता” इत्यनेन द्वादशश्लोकस्थपदेनान्वयः
स्त्रीयाभ्युदयस्य सर्वेष्टत्वात् रामाभ्युदयजदुःखेन तद्विघटकोऽमर्ष इति
कतकस्तन्न, रामाभ्युदयस्यार्थे धात्रीमुखेन श्रवणस्य वक्ष्यमाणतया तस्यैव
चामर्षहेतुत्वस्य च वक्ष्यमाणतया अत्रत्यस्य तत्रान्वयानौचित्यात् । यतो
जातेति पाठे यतो यत्र कुत्रचिज्जाता अविज्ञातवैश्वमातापितृकेत्यर्थः ।
एवञ्च कैकेयीज्ञातिदासीत्वमपि कार्यार्थमुदरभरणव्याजेन स्वकृतमस्या
इति बोध्यम् इदन्तं युक्तम् ।

“मथ्यरा नाम कथ्यार्थमसुराः प्रेषिता सुरैः ।

दासी काचन कैकेय्यै दत्ता कैकेयभूभृता ॥”

इति पाद्मोक्तेः ।

सिक्तराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णकमलोत्पलाम् ।

अयोध्यां मन्थरा तस्मात् प्रासादादम्बवैद्यत ॥ २ ॥

पताकाभिर्वरार्हाभिर्ध्वजैश्च समलंकिताम् ।

कृतां कृन्नपयैश्चापि स्वच्छन्दकपयैर्वृताम् ।

सिक्तां चन्दनतोयैश्च शिरस्त्रातजनैर्युताम् ॥ ३ ॥

माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजेन्द्रैरभिनादिताम् ।

शुक्लदेवगृहद्वारां सर्ववादिचनादिताम् ॥ ४ ॥

कार्यार्थं रावणबधरूपकार्यार्थं दासी स्वयमागत्य केकयराजस्य जातेति शेषः । नित्यमिति पाठेऽपि जातेति शेषपूरणेनैव व्याख्याचिता पाद्मैकवाक्यत्वात् चन्द्रसङ्काशं सुधाधवलितत्वात् ॥ १ ॥

प्रकीर्णानि कमलानि उत्पलानि च यस्यां तस्मात्सर्वोत्कृष्टात्प्रासादात् । प्रासादे स्थित्वेत्यर्थः । लवलोपे पञ्चमी ॥ २ ॥

वरार्हाभिः श्रेष्ठयोग्याभिराजयोग्याभिरिति यावत् एतदुत्तरं “कृतां कृन्नपयैश्चापि स्वच्छन्दकपयैर्वृताम्” इत्यर्द्धं पठन्ति कृन्नपयैर्निष्ठा-
न्नतप्रदेशमार्गैः कृतामलङ्कृतां स्वच्छन्दकपयैः उत्सवादिषु जनभूयस्त्वेन खैरप्रवेशनिर्गमार्थं प्राकारादिभङ्गेन कृतैर्मार्गैरिति व्याचक्षते च केचित् ।
चन्दनतोयैः सिक्तां शिरःस्त्रातजनैः कृताभ्यङ्गस्नानैः ॥ ३ ॥

माल्यमोदकहस्तैः दानप्राप्तमाल्यमोदकहस्तैः रामोपायनमाल्यमोदक-
रूपमङ्गलद्रव्यहस्तैरित्यर्थो वा । सुधाचन्दनादिलेपेन शुक्लानि देवगृह-
द्वाराणि यस्याम् ॥ ४ ॥

सस्रहृष्टजनाकीर्णां ब्रह्मघोषनिनादिताम् ।
 प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां सस्रगर्दितगोवृषाम् ॥ ५ ॥
 हृष्टप्रमुदितैः पौरैरुच्छितध्वजमालिनीम् ।
 अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥ ६ ॥
 सा हर्षोत्फुल्लनयनां पाण्डुरक्षौमवामिनीम् ।
 अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ॥ ७ ॥
 उत्तमेनाभिमंयुक्ता हर्षेणार्थपरा मती ।
 राममाता धनं किन्नु जनेभ्यः सम्ययच्छति ? ॥ ८ ॥
 अतिमात्रः प्रहर्षः किं जनस्यास्य च शंस मे ।
 कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ९ ॥
 विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ।

ब्रह्मघोषो वेदघोषः । प्रहृष्टेत्यादिना तिरस्चामपि रामाभिषेकाद्धर्ष
 इति सूचितम् ॥ ५ ॥

हृष्टैर्जातरोमास्त्रादिभिः मुदितैः आनन्दयुक्तैः पौरैरुपलक्षिताम् ॥ ६ ॥
 अविदूरे स्वाधिरूढहर्णात्वासन्नहर्षे धात्रीं रामस्येति शेषः । अतएव
 हर्षोत्फुल्लनयनत्वादि तस्याः वक्षति च हर्षेण विदीर्यमाणेत्यादि ॥ ७ ॥

अर्थपरा स्वैयार्थपरा स्वैयार्थकामेवेति शेषः । किन्नु कस्मात् ॥ ८ ॥
 किं कुतो जनस्य प्रहर्षः ? अभिषेकप्राग्दिनीयसायंकाले मन्थराया-
 त्तद्दर्शनेन राजा संप्रहृष्ट इत्युक्तिः ॥ ९ ॥

विदीर्यमाणा अन्तर्गतानन्देत्वाद्यादेहपोषमखविकासादिना तस्य

आचचलेऽथ कुञ्जायै भूयसीं राघवे श्रियम् ॥ १० ॥

यः पुण्येण जितक्रोधं यौवराज्येन चानघम् ।

राजा दशरथो राममभिषेक्ता हि राघवम् * ॥ ११ ॥

धाव्यासु वचनं श्रुत्वा कुञ्जा क्षिप्रममर्षिता ।

कैलासशिखराकारात् प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥

सा दह्यमाना क्रोधेन मन्थरा पापदर्शिनी ।

शयानामेव † कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥

उत्तिष्ठ मूढे ! किं शेषे भयं त्वामभिवर्त्तते ।

आनन्दस्य वह्निःप्रसारणाद्विदीर्यमाणत्वेत्पेक्षा राघवे राज्ञा न्यस्तमानां
भूयसीं श्रियं राज्यलक्ष्मीम् ॥ १० ॥

अनघं क्वाप्यकारणेर्यादिरहितम् ॥ ११ ॥

अवरोहत अवारुहत् ॥ १२ ॥

क्रोधेन दह्यमाना सैव पापदर्शिनी रामाभिषेके कैकेय्य भरतविषय-
पापप्रदर्शिका ॥ १३ ॥

अद्यौघेन दुःखसमूहेन उपप्लुतं पीडितं कारणकार्ययोः पौर्बापर्य-
विपर्ययरूपतिशयोक्तिः “अघं दुरितदुःखयोः” इति कोशः ॥ १४ ॥

* “अभिषेचयितानघम्” इति वा पाठः ।

† “शयानामेत्य” इति वा पाठः ।

उपसृतमवीधेन नात्मानमवबुध्यसे * ॥ १४ ॥

अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकल्पसे ।

चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥ १५ ॥

एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः ।

कुञ्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत् परम् ॥ १६ ॥

कैकेयी त्वब्रवीत् कुञ्जां कश्चित् जेमन्न मन्यरे ! ।

विषयवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम् । १७ ॥

मन्यरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् ।

उवाच क्रोधमयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥

सा विषयवदरा भूत्वा कुञ्जा तस्यां हितैषिणी ।

सुभगाकारे त्वद्विषये सांभाष्यद्योतकाकारवति । आकारेणैव तव सांभाष्यदे, वक्तुताऽनिष्टेऽप्रियकर्तारि किं सौभाग्येन विकल्पसे मध्ये-
वानुंरक्तो मे खामी मदाज्ञावशंवदइत्यादि प्रकारेण दृष्ट्या स्नायसे ।
उष्णगे ग्रीष्मगे रवौ सति नद्याः स्रोत इव सौभाग्यं चलम् । रामाभि-
षेकात् क्षीणप्रायमित्याशयः ॥ १५ ॥

पापदर्शिन्या पापं दर्शयन्त्या । विषादमगमत् स्वस्मिन् राजवैरस्थो-
द्भावनात् ॥ १६ ॥

कश्चित् क्षेमं न मह्यमिति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

* “किमात्मानं न बुध्यसे” इति वा पाठः

विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् ॥ १८ ॥

अक्षयं सुमहद्देवि ! प्रवृत्तं त्वद्दिनाशनम् ।

रामन्दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेच्यति ॥ २० ॥

सास्रयगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता ।

दह्यमानानलेनेव त्वद्धितार्थमिहागता ॥ २१ ॥

तव दुःखेन कैकेयि ! मम दुःखं महद् भवेत् ।

त्वद्दुःखौ मम वृद्धिस्तु भवेदिह न संशयः ॥ २२ ॥

नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः ।

उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि ! न बुध्यसे । २३ ॥

विषस्यतरा भूत्वा । तदाकारेव भूत्वा अप्सरस्त्वे सर्वज्ञत्वात् वास्तव-
विषादाभावात् । विषादयन्ती राज्यश्रियोऽन्यगामित्वरूपानिष्टप्रकाशेन
कैकेय्या विषादं जनयन्ती भेदयन्ती राघवं प्रति पुत्रत्वप्रयुक्तं तस्या स्नेहं
नाशयन्ती ॥ १८ ॥

अक्षयं क्षय प्रतीकाः अशक्यप्रतीकारमित्यर्थः । त्वद्दिनाशनं त्वत्-
सौभाग्यनाशकारणं प्रवृत्तं तदेवाह,—राममिति ॥ २० ॥

शत्रो राज्यन्नाभात् दुःखम् । स्नेहस्य तदलाभात् शोकः । शत्रु-
राज्यलाभ एव ततो भयम् । त्वद्धितार्थं त्वद्धितबोधनार्थम् ॥ २१ ॥

ननु दास्यास्तव कुतो भयमत आह,—तवेत्यादि ॥ २२ ॥

किं मे दुःखं तत्राह,—नराधिपेति । यतद्विशेषणद्वयमयोऽपि राज-
माट्वाप्रच्यतये यत्नावश्यकत्वद्योतनाय । ननु रामराज्येऽपि महिषीत्वं

धर्मवादी शठो भर्ता स्रक्षणावादी च दास्यः ।

शुद्धभावेन जानीषे तेनैवमतिसन्धिता ॥ २४ ॥

उपस्थितः प्रयुञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् ।

अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौशल्यां योजयिष्यति ॥ २५ ॥

अपवाह्य तु दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुपु ।

काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥ २६ ॥

मे दुष्परिहरमित्यत आह,—उग्रत्वमिति । सापत्न्यो हि स, राज्यलाभे
त्वं त्वत्पुत्रश्च नाशयिष्यतीति भावः ॥ २३ ॥

ननु राज्ञो रामस्य चात्यन्तं मदनुरक्तत्वात् स मत्पुत्रस्यैव राज्य-
लाभोऽत आह,—धर्मवादीति वाङ्मात्रेण धार्मिकः । स्रक्षणावादी च
सस्मितमृदुमधुरभाषी । अन्तरतन्तु शठ असूयावान्, अतएव दास्यः
क्रूरहृदयः आन्तरक्रौर्यगोपनीयैव सस्मितमृदुमधुरभाषी एवभूतं तं
शुद्धभावेनोपलक्षितजानीषे । सर्वथा तेन एवम् उक्तरोत्यातिसन्धिता
वन्धिता असीति शेषः ॥ २४ ॥

उपस्थितः कौशल्यार्थसाधने हृदयेन सावधानः त्वत्समीपे स्थितो
वा । उपस्थितमिति पाठे तत्कालोचितसान्त्वमित्यर्थः । अनर्थकं फल-
रहितम् । सान्त्वं प्रियवचनं त्वयि प्रयुञ्जानः अर्थेन राज्यरूपेण कौश-
ल्यामेव योजयिष्यतीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

कौशल्यार्थप्राप्त्यर्थमेव तेनोपायान्तरमप्यनुष्ठितमित्याह,—अप-
वाह्येति उदास्येत्यर्थः । काल्ये अन्यत्रोपसंक्रमणकालार्हे । कौल्य इति
पाठः कुलक्रमागतइत्यर्थे आर्यः ॥ २६ ॥

शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया ।
 आशीविष इवाङ्गेन बाले ! परिहृतस्त्वया ॥ २७ ॥
 यथा हि कुर्याच्छत्रुर्वा मर्षो वा प्रत्युपेक्षितः ।
 राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २८ ॥
 पापेनावृतमान्त्वेन बाले ! नित्यं सुखोचिता ।
 रामं स्थापयता राज्ये सानुबन्धा कृता ह्यमि ॥ २९ ॥
 सा प्राप्तकालं कैकेयि ! क्षिप्रं कुरु हितं तव ।
 त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने । ॥ ३० ॥
 मन्यराया वचः श्रुत्वा शयनात् सा शुभानना ।
 उत्तस्थौ दर्शसम्पूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ॥ ३१ ॥

हितकाम्यया आत्मनो हितेच्छया त्वया मात्रेव भोजनदानादिना
 मोक्षितः आशीविष इव क्रूरः शत्रुः पतिप्रवादेन पतिव्यपदेशेन त्वया-
 ङ्गेन परिहृतः इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

तद्वशेन च तेऽनर्थः संवृत्त इत्याह,—यथेति । प्रत्युपेक्षितः उपे-
 क्षितनाशः ॥ २८ ॥

कथं कृतेत्यत्राह,—पापेनेति । अनुबन्धः पुत्रादिपरिहारः ॥ २९ ॥

सा त्वं प्राप्तकालं प्राप्तानुष्ठानकालं यत्तव हितं तत्कुरु विस्मयदर्शने
 अतिदुःखजनकवार्त्ताश्रवणेऽपि स्वेष्टाद्भुतवार्त्ताश्रवणेनैव विस्मयसूचक-
 दर्शने । एवं विस्मयं हित्वा स्वेष्टं विभावयेति तात्पर्यम् ॥ ३० ॥

एवं मन्यराया अनर्थत्वेन प्रकाशिते रामाभिषेके महाकुलप्रसूतानिसर्ग-

अतीव सा तु सन्नुष्टा कैकेयी विस्मयान्विता ।
 दिव्यमाभरणं तस्यै कुञ्जायै प्रददौ शुभम् ॥ ३२ ॥
 दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुञ्जायै प्रमदोत्तमा ।
 कैकेयी मन्यरां हृष्टा पुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ ३३ ॥
 इदन्तु मन्यरे ! मह्यमाख्यातं परमं प्रियम् ।
 एतन्मे प्रियमाख्यातं किं वा भूयः करोमि ते ! ३४ ॥
 रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्ष्ये ।
 तस्मात्तुष्टास्मि यद्वाजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति । ३५ ॥

कल्याणगुणा सर्वथा त्वं स्नेष्टव्यमव मन्यते स्नेष्टाह, — मन्यराया
 इत्यादि ॥ ३१ ॥

विस्मय अत्यद्भुतः स्नेष्टश्च वृत्त्यात् कौशल्यावदेवेति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 प्रियमाख्यातमित्यस्य पुनरुक्तिर्वक्त्या हर्षातिशयवत्त्वाद्वा दोषावहा ।
 भूयोऽभ्यधिकं किं प्रीतिदानं करोमि ? तस्माद्विप्रियसमाभ्यधिकप्रिय-
 वस्त्वभावादित्यर्थः । ननु सापत्न्यश्रयःश्रुतिः कथन्ते प्रियम् ? इत्यत्राह, —
 रामेवेति । विशेषं पुत्रत्वप्रयुक्तस्नेहविशेषम् ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥

प्रियाहं प्रियदानाहं । इत उक्तरामाभिषेकात् वरमधिकं प्रियं
 वचोऽमृतं परमन्यत् न सुवचं, तादृशं हि त्वमवोचः यतोऽधिकं प्रियं
 न सुवचम् अतः प्रियोत्तरं प्रियाख्यानोत्तरं पारितोषिकरूपं परं
 श्रेष्ठं वरं वृणु ते तव तं वरं प्रददामि । मया तु खबड्गशयतन्त्रिया-

न मे परं किञ्चिदितो वरं पुनः
 प्रियं प्रियार्हे सुवचं वचोऽमृतम् ।
 तथाह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं
 वरं परं ते प्रददामि तं वृणु ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 कैकेयीमन्थरासंवादो नाम
 सप्तमः सर्गः ॥७॥

ख्यानपारितोषिकयोग्यं वस्तु न दृश्यतेऽतस्त्वं यद्वरमिच्छसे तदास्या-
 मीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

सप्तमः सर्गः

मन्थरात्वभ्यसूयैनामुत्सृज्याभरणं हि तत् ।

उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥ १ ॥

हर्षं किमर्थमस्थाने कृतवत्यसि वालिशे ! ।

शोकसागरमध्यस्थं नात्मानमवबुध्यसे ॥ २ ॥

मनसा प्रहसामि त्वां देवि ! दुःखार्दिता सती ।

यच्छोचितव्ये हृष्टासि प्राप्य त्वं व्यसनं महत् ॥ ३ ॥

शोचामि दुर्न्यतित्वं ते का हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत् ।

अरेः सपत्नीपुत्रस्य वृद्धिं मृत्योरिवागताम् ॥ ४ ॥

अथ “चलच्चित्तं मनुष्याणाम्” इति न्यायेन द्वित्रिर्मन्थराया हि तव-
दुपदेशात् कल्याणमतेरपि कैकेयाश्चित्तं चलितमित्याह,—मन्थरात्विति ।
अभ्यसूय अभ्यसूयाविषयां कृत्वा हिताश्रयणात् कोपः । एतदहितं
जायते इति दुःखं तत्समन्वितेव ॥ १ ॥ •

अस्थाने तदनुचितकाले । वालिशे मूर्खे ! शोककाले हर्षोदयात् ॥ २ ॥

मनसेति । अत इत्यादि दुःखार्दिता सती तावकदुःखेन पोडिता

मती प्रहसामीत्यन्वयः । व्यसनं विषदम् ॥ ३ ॥ •

मतेर्दुष्टत्वम् अनर्थकरे प्रियताविषयत्वम् । प्रहर्षयेत् प्रहृष्येत् ।
अरित्वे हेतुः सपत्नीपुत्रत्वं मृत्योर्वृद्धिर्भव तस्य वृद्धिं वृद्धेति शेषः ॥ ४ ॥

भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद् भयम् ।
 तद्वचिन्त्य विषणास्त्रिभयं भीताद्भि जायते ॥ ५ ॥
 लक्ष्मणो हि महाबाहुरामं सर्वात्मना गतः ।
 शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा ॥ ६ ॥
 प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि ! ।
 राज्यक्रमो विस्मृत्युः * तयोस्तावद् यवीयसोः ॥ ७ ॥
 विदुषः क्षत्रचारित्रे प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः ।

मृत्पोषिवेति व्युत्पादयति,—रामस्य भरतादेव भयमस्ति, तत्र हेतुः,
 राज्यसाधारणात् राज्यरूपसाधारणभोग्याङ्गे तोस्तत् भरतहेतुकं राम-
 भयम् । हि यतो भोताद्भयं जायते । यो यस्माद्भीत तस्मात् पदस्यात्तस्य
 भयं भवत्येव । एवं च राज्यस्य निष्कण्टकत्वाय स्वभयहेतुं भरतं राज्यं
 प्राप्य रामः सर्वथा नाशयिष्यतीति भावः ॥ ५ ॥

ननु भरतादेवेत्यवधारणमयुक्तमत आह,—लक्ष्मण इति । सर्वा-
 त्मना गतः मनोवाक्कायव्यापारैः रामेणैक्यं गतोऽतो न ततोभीप्रसङ्गः
 शत्रुघ्नस्यापि भरतश्रेष्ठतया न ततः पृथग्भीप्रसङ्गस्तन्नाशेनैव तन्ना-
 शदिति भावः ॥ ६ ॥ •

भरतादेवेत्यवधारणे हेतुन्तरमाह,—प्रत्यासन्नेति । प्रत्यासन्नो यः
 क्रम उत्पत्तिक्रमस्तेनापि हेतुना भरतस्यैव राज्यक्रमस्तदाक्रमणं प्रस-
 क्तम् । तयोस्तु यवीयस्त्वात् स विस्मृत्यो दूरयुक्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

* “विप्रकृत्यः” इति वा पाठः ।

भयात् प्रवेपे रामस्य चिन्तयन्ती तवात्मजम् ॥ ८ ॥

सुभगा किल कौशल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।

यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण दिजोत्तमैः ॥ ९ ॥

प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविदिषम् ।

उपस्थास्यसि कौशल्या दासीवत् तं कृताञ्जलिः ॥ १० ॥

एवं च त्वं सहास्राभिस्रियाः प्रेक्ष्या भविष्यसि ।

पुत्रश्च तव रामस्य प्रेक्ष्यत्वं हि गमिष्यति ॥ ११ ॥

इष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः ।

अप्रइष्टा भविष्यन्ति क्षुधास्ते भरतक्षये ॥ १२ ॥

पुनः रामाद्वयमपसंहरति,—विदुषः सर्वशास्त्रज्ञस्य क्षत्रचारित्र्ये बलसम्पाद्ये सन्धिवियहादिप्रयोगे च प्राज्ञस्य प्राप्तकारिण्यविवेकमेव कालोचितकर्तव्यार्थकारिणो रामस्य त्वदात्मजं प्रति भावि अनर्थं चिन्तयन्ती तन्निमित्ताद्भयात् प्रवेपे कम्पे ॥ ८ ॥

एवं पुत्रानर्थमदृश्यं तस्याप्यनर्थं दर्शयितुं कौशल्याबद्धिमाह,—सुभगेति । यौवराज्येनेति हेतौ तृतीया । पुष्येण पुष्ये ॥ ९ ॥

वसुमतीं प्राप्तां तत्प्राप्तिनिमित्तां प्रीतिश्च प्राप्तां हता युष्मदादि-सपत्नीरूपा विद्धिषो यया ताम् अतएव प्रतीतां प्रसिद्धाम् उपस्थास्यसि गत्वा सेविष्यसे ॥ १० ॥

अयमर्थो ममापीत्वाह,—एवं चेति ॥ ११ ॥

तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मन्यरां ततः ।
 रामस्यैव गुणान् देवी कैकेयी प्रशंस ह ॥ १३ ॥
 धर्मज्ञो गुणवान् दान्तः * कृतज्ञः सत्यवान् शुचिः ।
 रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति ॥ १४ ॥
 भ्रातृन् भृत्यांश्च † दीर्घायुः पितृवत् पालयिष्यति ।
 सन्तप्यसे कथं कुञ्जे ! श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ १५ ॥
 भरतश्चापि रामस्य भुवं वर्षशतात् परम् ।

परमा स्त्रिय इति बज्रवचनेन सीतासख्यः । भरतक्षये भरतप्रभाव-
 नाशे ॥ १२ ॥

एवं द्विः कृतोपतापापि कैकेयी निसर्गगुणस्वभावान्न चचाले
 त्याह,—तामित्यादि । परमप्रीतां परं रामे अप्रीतामित्यर्थः । देवी गुण-
 स्वभावा ॥ १३ ॥

मन्यरोक्तयुक्तीः प्रतिक्षिपति,—धर्मज्ञ इति । दान्तः शिक्षितः
 कृतज्ञः तेन बाल्ये स्वकृतपालनाद्युपकारस्मरणेन स्वानिष्टशङ्कानिरासः ।
 ज्येष्ठ इत्यनेन तस्यैव राज्ययोग्यतेति साधारण्यं परिहृतम् ॥ १४ ॥

भरतानर्थोऽपि नेत्याह,—भ्रातृनिति । कथं व्यर्थमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥
 पितृवत् भ्रातृन् विभागेन पालयतो रामस्य वर्षशतात् परमपि यदा

* “गुरुभिर्दान्तः” इति वा पाठः ।

† “अमात्यान्” इति वा पाठः ।

पितृपैतामहं राज्यमवाप्स्यति * नरर्षभः ॥ १६ ॥

सा त्वमभ्युदये प्राप्ते दह्यमानेव † मन्यरे ! ।

भविष्यति च कल्याणे किमिदं परितप्यसे ॥ १७ ॥

यथा वै ‡ भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।

कौशल्यातोऽतिरिक्तं च मम शुश्रूषते ¶ बह्व ॥ १८ ॥

राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तदा ।

मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातृंश्च राघवः ॥ १९ ॥

विभागेच्छा, तदा भरतोऽपि राज्यमवाप्स्यति । ध्रुवापिशब्दाभ्यां लक्षणा-
श्चतुर्भ्योरपि राज्यप्राप्तिरेवेति सूचितम् ॥ १६ ॥

अभ्युदये शमाभिषेकरूपे उत्सवे कल्याणे भरताभिषेकरूपे कियता
कालेन भविष्यति ॥ १७ ॥

मान्यः प्रार्थनीयः श्रेयस्कारः तथा तद्वत् । यदा भूयोऽपि अभ्यधि-
कमपि । तत्र हेतुः,—कौशल्यात इति । अतिरिक्तमधिकम् ॥ १८ ॥

सम्प्रत्यपि भरतस्य राज्यमस्त्येवेत्याह,—राज्यमिति ॥ १९ ॥

* “अवाप्ता पुरुषर्षभः” इति वा पाठः ।

† “वर्तमाने च” इति वा पाठः । वर्तमाने इदानीं प्राप्ते कल्याणे
इति योजना ।

‡ “मे” इति वा पाठः ।

¶ “सोऽनु शुश्रूषते हि माम्” इति वा पाठः ।

कैकेया वचनं श्रुत्वा मन्यरा भगदुःखिता ।
 दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥
 अनर्थदर्शिनी मौख्यान्नात्मानमवबुध्यसे ।
 शोकव्यसनविस्तीर्णं मज्जन्ती दुःखसागरे ॥ २१ ॥
 भविता राघवो राजा राघवस्य च यः सुतः ।
 राजवंशान्तु भरतः कैकेयि ! परिहास्यते ॥ २२ ॥
 न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि ! ।
 स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥ २३ ॥
 तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि ! राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः ।

एवं राज्यापहारं परिहृतवर्तो कैकेयीं मन्यरा तृतीयपर्यायेण पुन-
 र्भेदयति,—कैकेया इति ॥ २० ॥

अनर्थदर्शिनी अर्थस्यैवानर्थत्वेन दर्शनशीला । शोक इष्टवियोगजः ।
 अनिष्टाभिजं दुःखं व्यसनम् । ताभ्यां विस्तीर्णं व्याप्ते सकलदुःखसमष्टि-
 दुःखसागरंस्तत्र मज्जन्ती त्वमात्मानं मग्नं नावबुध्यसे इत्यर्थः ॥ २१ ॥

कुत एवं वारंवारं कथयसि इत्यत्राह,—भवितेति । परिहास्यते
 हीनो भविष्यति । भरतस्य तत्सुतादेरपि राज्यहान्येवं दुःखं कथयामीति
 भावः ॥ २२ ॥

तत्र हेतुमाह,—नहीति । सर्वेषां राज्ये स्थितौ बाधकमाह,—
 स्थाप्यमानेष्विति । अनयोऽन्यायः ईर्ष्या परस्परप्रजापीडनरूपः ॥ २३ ॥
 राज्यतन्त्राणि राज्यनिर्वाहक्षमाधिकारप्राधान्यानि सर्वनिरूपित-

स्थापयन्धनवद्याङ्गि ! गुणवत्स्वितरेष्वपि * ॥ २४ ॥

असावत्यन्तर्निर्भग्नस्तव पुत्रो भविष्यति ।

अनाथवत् सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ! ॥ २५ ॥

साहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे ।

सपत्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमर्हसि ॥ २६ ॥

ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टकम् ।

देशान्तरं नाययिता लोकान्तरमथार्थाय वा ॥ २७ ॥

बाल एव तु मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया ।

प्राधान्याश्रयत्वमेकस्यैवेति भावः । ज्येष्ठस्यागुणवत्त्वे तु गुणवत्कनीय-
स्वपि ॥ २४ ॥

यदेवमतोऽसाविति । निर्भग्नो हीनः सुखेभ्यो राजवंशाच्च निर्भग्नो
भविष्यतीत्यन्वयः । वत्सले सर्वत्र दयाशीले ॥ २५ ॥

त्वदर्थे त्वत्पुत्रराज्यभंशे प्राप्ते तत्परिहार-कथनार्थम् । सपत्निवृद्धा-
वित्याधो ऋषः । प्रदेयं पारितोषिकमता मां त्वमलुब्ध्वा स्वहिते इति न
बुध्यसे इत्यर्थः ॥ २६ ॥

नाययिता लुट् । लोकान्तरमिति हनिष्यतीति यावत् ॥ २७ ॥

यस्तु रामे राज्ञः पक्षपातः स भरतासन्निधानतस्तच्च त्वयैव कृत-

* “तेऽपि ज्येष्ठाः स्वपुत्रेषु ज्येष्ठेष्वेव न संशयः ।

आसजन्त्यखिलं राज्यं न भ्रातृषु कथञ्चन ॥”

वज्जीय पुस्तकेषु इदमधिकं दृश्यते ।

सन्निकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेऽपि ॥ २८ ॥

भरतानुगतः सोऽपि शत्रुघ्नस्तत्समं गतः ।

लक्ष्मणोऽपि यथा रामं तथार्थं भरतं गतः ॥ २९ ॥

श्रूयते हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीवनैः ।

सन्निकर्षादिघ्निकाभिर्भोचितः परमाद् भयात् ॥ ३० ॥

गोप्ता हि रामं सौमित्रि नैक्षणं चापि राघवः ।

अश्विनोरिव सौभ्रातृ तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ॥ ३१ ॥

मित्याह,—बाल एवेति । मातुल्यम्मातुलगृहं ननु किं तावता, अत
 आह,—सन्निकर्षादिति । स्थावरंषु दृग्गुल्ललताद्यक्षादिषु तत्र सौहा-
 र्दम् अन्योऽन्यास्तेष्वप्यम । एवञ्च भरतस्थितौ विभव्य समं राज्यलाभः
 स्यादिति भावः ॥ २८ ॥

शत्रुघ्नस्थितौ वा भरतकार्यस्य न नाशः स्यात्, सोऽपि देववशाद्भूत
 इत्याह,—भरतानुगत इति । “शत्रुघ्नोऽपि समङ्गतः” इति पाठे अनु-
 वशात् अनुरोधवशादित्यर्थः । आद्योऽपि तत्रैव योज्यः । अनुवशादपि
 अपिना देववशाच्चेत्यर्थः । गतः एकहृदयतयेति शेषः ॥ २९ ॥

कस्यचित् सन्निकर्षात् कस्यचिदनर्थनिवृत्तिर्लोके दृष्टेत्याह,—श्रूयते
 हीति । क्तेत्यः, प्राप्तश्चेदनकालः । इघ्निकाभिः कण्टकबज्जगुल्लैः सन्नि-
 कर्षात् परितः परिवारणरूपाद्भयाच्चेदनरूपात् । स्वस्य सदान्तःपुरवर्त्ति-
 त्वेन श्रूयते हीत्युक्तेः ॥ ३० ॥

नन्वेव दोषो लक्ष्मणस्यापि समानोऽत आह,—गोप्ता हीति ॥ ३१ ॥

तस्मात् न लक्ष्मणे रामः पापं किञ्चित् करिष्यति ।
 रामस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः * ॥ ३२ ॥
 तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु राघवः ।
 एतद्धि रोचते मत्तं भृशञ्चापि हितं तव ॥ ३३ ॥
 एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति ।
 यदि चेद्भरतो धर्मात् पितृव्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥
 स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः ।

पापं बधम् ॥ ३२ ॥

तस्माद्बधसम्भावनासत्त्वात् । राजगृहात् राजगृहाख्यान्मातुलनग-
 रात् । एतदेव मत्तं रोचते त्वदिष्टत्वात् । एकपुत्रायाः पुत्रमरणपेक्षया
 वने पुत्रजीवनं सम्यक्, तदेवाह, —भृशं तवहितमेतत् “जीवन् भद्राणि
 पश्यति” इति न्यायात् ॥ ३३ ॥

• एवं सति मातुलगृहादेव वनगमने सति ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयसादेः
 श्रेयश्च भविष्यत्येव । श्रेयो जीवनरूपं कल्याणं, चात् सुखम् । भरता-
 द्नस्यैव भयशङ्कयास्मदादिपोडायाः कर्तुं भृशक्यवादिति भावः । यदि
 चेदिति यदि वेत्यर्थः । धर्मात् पितृदीयमानत्वरूपात् । तदा वा ज्ञातिप-
 क्षस्य श्रेय इत्यर्थः । यद्वा एवमेव ते पक्षस्य श्रेयो भविष्यति, एवमेव
 इत्येतदुपपादयति,—यदि चेदिति ॥ ३४ ॥

* “मातामहगृहादेव तस्माद्गच्छतु ते सुतः” इति वा पाठः ।

समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे । ३५ ॥

अभिद्रुतनिवारणे सिंहेन गजयूथपम् ।

प्रच्छाद्यमानं * रामेण भरतं चातुमर्हसि ॥ ३६ ॥

दर्पाच्चिराक्षता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ।

राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यापयेत् ॥ ३७ ॥

यदा च रामः पृथिवीमवास्यति

प्रभूतरक्षाकरणैर्लभंयुताम् ।

तदा गमिष्यस्यशुभं पराभवं

सहैव दीना भरतेन भामिनि ! ॥ ३८ ॥

अन्यथा दुःखमेवेत्याह,—स ते इति । समृद्धार्थस्य रामस्य वशे स्थितो नष्टार्थः कथञ्चीनिष्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तस्मात् अरण्ये सिंहेन अभिद्रुतं गजयूथपमिव राज्यप्राप्तिप्रबलेन रामेण प्रच्छाद्यमानम् अभिभूयमानं भरतं तदभिषेकनिरोधेन चातु-मर्हसि ॥ ३६ ॥

अन्यथा तवाप्यनर्थ इत्याह,—दर्पादिति सौभाग्यवत्तं पतिवात्सल्यं वैरशुद्धिं वैरशुद्धिं त्वया दास्यसम्पादनेन कथं न कुर्यादित्यर्थः यातये-दिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ३७ ॥

अशुभं पराभवं दास्यम् ॥ ३८ ॥

* “उच्छिद्यमानम्,” इति बङ्गीयाः

यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति
 भ्रुवं प्रणष्टो भरतो भविष्यति ।
 अतो हि सञ्चिन्तय धर्म*मात्मजे
 परस्य चैवास्य विवासकारणम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 कैकेयीमन्थरासंवादे नामो
 अष्टमः सर्गः ।

एवं यतः सपुत्रायास्ते चनर्थः, अतएवात्मजे राज्यप्राप्तिकारणं
 चिन्तय शत्रुश्रेष्ठो न स्थाप्य इति न्यायेन परस्य अस्य रामस्य चात्
 लक्ष्मणसीतयोः विवासकारणञ्च चिन्तय ॥ ३८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे अष्टमः सर्गः ।

* “राज्यम्” इति वा पाठः ।

नवमः सर्गः ।

एवमुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलितानना ।
दीर्घसुष्णञ्च निःश्वस्य मन्यरामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ।
यौवराज्येन भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये ॥ २ ॥
इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन साधये * ।
भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथञ्चन ॥ ३ ॥
एवमुक्ता तु सा देव्या मन्यरा पापदर्शिनी ।
रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

एवं चिवारोपदेशेन दुष्टेऽसत्ये श्वार्थे उपादेयत्वसत्यत्वनिश्च
यात् स्वकार्याय देवैश्च क्षुभितचित्तायास्तदुपायप्रश्नमाह,—श्व-
मिति ॥ १ ॥

प्रस्थापयामि प्रस्थापनोद्यमं करोमि श्वमभिषेचये इत्यपि ॥ २ ॥
अथ तदुपायस्युच्छति इदन्विति । उत्तरार्द्धार्थं केनोपायेन साधये
इदमिदानीं संपश्य विचारय उत्साहमात्रेण नेदं साध्यमिति भावः ॥ ३ ॥
रामार्थं लोकादृष्ट्या रामहितमभिषेकरूपमर्थम् ॥ ४ ॥

* “मन्यरे !” इति वा पाठः ।

हन्तेदानों प्रपश्य त्वं कैकेयि ! श्रूयतां वचः ।
 यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥ ५ ॥
 किं न स्मरसि कैकेयि ! स्मरन्ती वा निगूहसे ।
 यदुच्यमानमात्मार्थं मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥
 मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं कन्दोविलासिनि ! ।
 श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् * ॥ ७ ॥
 श्रुत्वैवं वचनं तस्या मन्यरायास्तु कैकेयी ।
 किञ्चिदुत्थाय शयनात् स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 कथय त्वं ममोपायं केनोपायेन मन्यरे ! ।
 भरतः पाप्मुयाद्राज्यं न तु रामः कथञ्चन ॥ ९ ॥

त्वं प्रपश्य मत्सामर्थ्यमिति शेषः । प्रवक्ष्यामीति पाठान्तरम् ।
 श्रूयतां मद्बच इति शेषः । चक्रवर्धे केवलं भरतो न तु राम इत्यर्थः ।
 यद्वा अहं वक्ष्याम्येवोपायं त्वमपि प्रपश्य विचारय ॥ ५ ॥

ननु मम न प्रतिभाति तदुपाय इति तत्राह,—किं न इति । स्मत्वा
 वा संमतये मन्मुखात् श्रवणाय निगूहसे । यत् यतः चात्मार्थमात्मप्रयो-
 जनेोपायम् उच्यमानं वर्त्तमानसामीप्ये लट् । त्वया अनेकश उक्तमपि
 मत्तः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥

कन्दः इच्छा विधीयतां विमृश्य युक्तञ्चेत् क्रियताम् ॥ ७ ॥

* “श्रुत्वा चापि विमृश्यताम्” इति वा पाठः ।

एवमुक्ता तदा देव्या मन्यरा पापदर्शिनी ।
 रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥
 पुरा देवासुरे युद्धे मह राजर्षिभिः पतिः ।
 आगच्छत त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥ ११ ॥
 दिशमास्थाय कैकेयि ! दक्षिणां दण्डकान् प्रति ।
 वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥ १२ ॥
 स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः ।
 ददौ शक्रस्य मंग्रामं देवमंगैरनिन्दितः ॥ १३ ॥
 तस्मिन् महति मंग्रामे पुरुषान् क्षतविक्षितान् ।
 रात्रौ प्रसुप्तान् घ्नन्ति स्म तरमाऽपास्य राक्षसाः ॥ १४ ॥
 तत्राकरोन्महायुद्धं राजा दशरथस्तदा ।

अरण्ये अनुरागान् चोत्साहं दर्शयति,—उत्थायेत्यादि ॥ ८ ॥ ६ ॥ १० ॥
 देवासुरे देवासुरसम्बन्धिनि उपादाय गृहीत्वा साह्यं सहा-
 यत्वम् ॥ ११ ॥

दक्षिणां दिशमास्थाय स्थितान् दण्डकान् जनपदान् प्रति तत्-
 सम्बन्धि वैजयन्तमिति पुरं ख्यातं यत्र तिमिध्वजो नाम राजा
 अभवत् ॥ १२ ॥

स एव लोके शम्बर इति ख्यातः देवसङ्घैः सहितस्य शक्रस्य ॥ १३ ॥
 क्षतैरक्षशस्त्रबधैर्विक्षितान् विशेषेण विज्ञान् रात्रौ प्रसुप्तान्
 दिनकृतयुद्धश्रान्त्या अपास्य आस्तरणादाकृत्य ॥ १४ ॥

असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः ॥ १५ ॥

अपवाह्य त्वया देवि ! संग्रामान्नष्टचेतनः ।

तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया ॥ १६ ॥

तुष्टेन तेन दत्तो ते द्वौ वरौ शुभदर्शने ! ।

स त्वयोक्तः पतिर्देवि ! यदिच्छेयं तदा वरौ ॥ १७ ॥

गृह्णीयान्तु तदा भर्त्तृस्थेत्युक्तं महात्मना ।

अनभिज्ञा ह्यहं देवि ! त्वयैव कथिता पुरा ॥ १८ ॥

कथैषा तव तु स्नेहान्मनसा धार्यते मया ।

रामाभिषेकसम्भारान्निगृह्य त्रिनिवर्त्तय ॥ १९ ॥

तत्र तद्रात्र्यां शकलीकृतः सर्वाङ्गेषु विक्षतः ॥ १५ ॥

त्वया सारथ्यं कुर्वाणया अपवाह्य संग्रामादन्यत्र नीत्वा तत्रापि तादृशापत्कालेपि शस्त्रैर्विक्षत एव नष्टचेतनो मूर्च्छितः ते पतिस्त्वया रक्षित इत्यन्वयः । केचित्तु संग्रामादपवाह्य मूर्च्छितस्तेपतिस्त्वया रक्षितः तत्रापि दूरपातिभिरासुरीयैः शस्त्रैर्विक्षतस्ततोऽप्यन्यत्रापवाह्य रक्षित इति प्राणरक्षणतोषेण वरद्वयदानमित्याहुः ॥ १६ ॥

तेन राज्ञा । यत् यदा इच्छेयं भर्त्तुः तदा वरं गृह्णीयान्तु इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

तदा महात्मना राज्ञा तथेति उक्तम् । अनभिज्ञास्याः कथाया इति शेषः ॥ १८ ॥

निगृह्य भर्त्तारं वरबलेन निगृह्य अभिषेकसम्भारात् निवर्त्तय अभिषेकरूपफलादिति शेषः ॥ १९ ॥

तौ च याचस्व भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् ।
 प्रव्राजनञ्च रामस्य वर्षाणि च चतुर्दश ॥ २० ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ।
 प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ॥ २१ ॥
 क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्रयपतेः सुते ! ।
 शेष्वानन्तर्हि तायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ॥ २२ ॥
 मास्मै न प्रत्युदीक्षथाः मा चैनमभिभाषथाः ।
 रुदन्ती * पार्थिवं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ॥ २३ ॥
 दयिता त्वं सदा भर्तुरव मे नास्ति संशयः ।

निवृत्तिप्रकारमाह,—ताविति । तेन च दाने अनुमते ताभ्यां क्रमण
 भरताभिषेचनरामप्रव्राजने दृष्टु इति शेषः ॥ २० ॥

चतुर्दशसंख्याफलमाह,—चतुर्दशेति । प्रजाणां भावेऽन्तःकरणे गतः
 प्राप्तःस्नेहो यस्य तादृशः पुत्रः स्थिरो राज्ये भविष्यति ॥ २१ ॥

वरदानप्रवर्तनोपायमाह,—क्रोधागारमिति । क्रोधवतीनां शयन-
 स्थानं क्रोधागारं क्रुद्धेव इवशब्दयवार्थे क्रुद्धेव सती उक्तं क्रोधहेतुं
 शतशोऽन्यथा तत्सान्वनेऽप्यविस्मरन्ती । तदेव विवृणोति । शेष्वेति अना-
 स्तृतायां भूमौ शेष्व इत्यर्थः मलिनवासिनी मलिनवस्त्रधरा सती ॥ २२ ॥
 रुदन्तीत्यस्य भवेति शेषः तं दृष्ट्वेति पूर्वार्द्धान्वयि ॥ २३ ॥

* “चापि तम्” इति वा पाठः ।

त्वत्कृते च महाराजो विश्वेदपि ऊताशनम् ॥ २४ ॥

न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम् ।

तव प्रियार्थं राजा तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ २५ ॥

न ह्यतिक्रामितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः ।

मन्दस्वभावे ! बुध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६ ॥

मणिमुक्तासुवर्णानि रत्नानि विविधानि च ।

दद्यात् दशरथो राजा माम्स्म तेषु मनः कथाः ॥ २७ ॥

यौ ते देवासुरे युद्धे वरौ दशरथो ददौ ।

तौ स्मारय महामागे ! सोऽर्थो न त्वा क्रमेदति ॥ २८ ॥

एवं सति सर्वथा कार्यसिद्धिर्भवत्येवेत्याह,—दयितेति । त्वत्कृते
त्वत्प्रोक्षणनिमित्तं ॥ २४ ॥ २५ ॥

ननूक्तमपि वाक्यं राजा चेत् न शृणुयात्तदा महती हानिः स्या-
त्तत्राह,—नहीति । ससौभाग्यवैभवविस्मरणमूलिका ते एषा मन्दा-
शङ्केति भावः ॥ २६ ॥

वरदानातिरिक्तमनुनयं मा स्वीकुर्वित्याह,—मणीत्यादि ॥ २७ ॥

सर्वानुनयानङ्गीकारे तर्हि दासेन मया किं कर्तव्यमिति राजप्रश्ने
उत्तरमुपदिशति,—याविति । सोऽर्थत्वा रामविवासनभरताभिषेक
रूपोऽर्थः त्वा त्वामित्यर्थः । मा त्वेति पाठेऽतिक्रमेत्तमर्थं माविस्मरेत्यर्थः
“नातिक्रामेदिति पाठे सर्वथा सिध्यत्येव राज्ञः सत्यप्रतिज्ञत्वादित्याशयः”
इति कतकः ॥ २८ ॥

यदा तु ते वरं दद्यात् स्वयमुत्थाप्य राघवः ।

व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं दृशुया वरम् ॥ २८ ॥

रामं प्रव्राजयारण्ये नव वर्षाणि पञ्च च ।

भरतः क्रियतां राज्यं पृथिव्यां पार्थिवर्षभः ॥ ३० ॥

चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ।

रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः ॥ ३१ ॥

रामप्रव्राजनं चैव देवि ! याचस्व तं वरम् ।

एवं सेत्स्यन्ति पुत्रस्य सर्वार्थास्तव कामिनि ! ॥ ३२ ॥

एवं प्रव्राजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति ।

भरतश्च हतामित्र स्तव राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥

राघवो दशरथः उत्थाप्य त्वमिति शेषः ते तुभ्यन्तदा त्वं महाराजम्
व्यवस्थाप्य शपथैः सत्ये स्थापयित्वा ॥ २८ ॥

वरमभिनयति,—रामेति ॥ ३० ॥

सर्वथा प्रव्राजनस्यातिघोरतया लोकविरुद्धत्वं मत्वाह,—चतुर्दशेति ।
यथा चतुर्दशवर्षं पालितः प्ररूढशाखः कृतमूलो दृढमूलो दृढो दुरु-
न्मूलो भवति एवं भरतस्तावता कालेन रूढोदृढराज्यः कृतमूलो वशी
कृतमूलबलः, चतुर्दशोत्तरशेषायुःकालं स्थास्यत्येव नतु युनरागते-
नापि रामेण शक्योन्मूलनो भविष्यति न च रामस्य राज्यप्रत्याप्तेति
तात्पर्यम् ॥ ३१ ॥

त राजानम् ॥ ३२ ॥

येन कालेन रामश्च वनात् प्रत्यागमिष्यति ।

अन्तर्वह्निश्च * पुत्रसो हतमूलो भविष्यति ॥ ३४ ॥

संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः साकमात्मवान् ।

प्राप्तकालन्तु मन्येऽहं राजानं वीतसाध्वसा ॥ ३५ ॥

रामाभिषेकसङ्कल्पान्निगृह्य विनिवर्त्तय ।

अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तथा ॥ ३६ ॥

हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ।

रामः अराम इति च्छेदः अप्रियः प्रजानां भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्तर्वह्निश्च प्रहतीनामिति शेषः । चिरसंयोगाद्भरते स्नेहानां
हृद्भिः चिरविप्रयोगतश्च रामस्नेहनाश इति भावः ॥ ३४ ॥

हतमूलत्वमेव विवृणोति,—संगृहीतेति । सम्यक्पालनेनानुरञ्जित-
मनुष्य इत्यर्थः । सुहृद्भिः साकं हतमूलो भविष्यतीति पूर्वशान्वयः
अभिषेकतो निवर्त्तनं प्राप्तकालं मन्ये इत्यर्थः । अभिषेकनिवर्त्तनस्याय-
मेव काल इति भावः । तस्माद्राजानं तदभिषेकात् निवर्त्तयेत्यन्वयः
॥ ३५ ॥ ३६ ॥

प्रतीता अङ्गीकृततदर्था कैकेयी कैकयराजकन्या । किशोरी बाल-
वत्सा वड़वा सा यथा स्वकिशोरार्थे उत्पथङ्गच्छति कृशाहस्तेना-
ह्लापि तथेयं राजाधीनापि भर्तृार्थे उन्मागं गतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

* “तेन कालेन” इति वा पाठः ।

सा हि वाक्येन कुञ्जायाः किशोरीवोत्पथं गता ॥ ३७ ॥
 कैकेयी विस्मयं प्राप्ता परं परमदर्शना ।
 प्रज्ञां ते नावजानामि श्रेष्ठे ! श्रेष्ठाभिधायिनि ॥ ३८ ॥ !
 दृथिव्यामसि कुञ्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये ।
 त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी ॥ ३९ ॥
 नाहं समवंबुध्येयं कुञ्जे ! राज्ञश्चिकीर्षितम् ।
 सन्ति दुःसंस्थिताः कुञ्जे ! वक्राः परमपापिकाः ॥ ४० ॥
 त्वं पद्ममिव वातेन सन्नता प्रियदर्शना ।
 उरस्तेऽभिनविष्टं वै यावत् स्कन्धात् समुन्नतम् ॥ ४१ ॥

परं विस्मयं प्राप्ता परमदर्शना अत्यन्तविशेषदर्शनवती यद्वा पर-
 मत्यर्थमदर्शना विरुद्धदर्शना मथ्यरामिदमब्रवीदित्यन्वयः । अत्र कैकेयी
 तन्नामिका । हे श्रेष्ठाभिधायिनि हितोपदेशकुशले इति यावत् । अतएव
 ते प्रज्ञां नावजानामीत्यर्थः । कुञ्जे त्वां नाभिजानामीति पाठे श्रेष्ठा-
 भिधायिनीत्वादिविशिष्टां नाञ्चासिधमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

कुञ्जानां कुञ्जत्वविशिष्टराजदासीनां मध्ये, बुद्धिनिश्चये बुद्धिविषय-
 कार्यकार्यनिश्चये उत्तमा इदृश्य एव दास्यो राजपत्नीनामिष्टाः सुरूपासु
 सापत्न्यस्कूर्तेः । श्रेष्ठत्वमभिधाय श्रेष्ठाभिधायिनीत्वमुपपादयति,—त्वमे-
 वेति । हितैषिणी इच्छापूर्वकं हितवक्त्री ॥ ३९ ॥

समवंबुध्येयं त्वत्कृत बोधनाभावे इति शेषः । चिकीर्षितं रामाभि-
 षेकाय भरतस्य विवासनादि । कैकेय्या एवंमतिकारणं कञ्चित् पश्यते,—

अधस्ताच्छोदरं शान्तं सुनाभमिव लज्जितम् ।

परिपूर्णञ्च जघनं सुपीनौ च पयोधरौ ॥ ४२ ॥

विमलेन्दुसमं वक्त्रमहो राजसि मन्थरे ! ।

जघनं तव निर्मृष्टं रश्मनादामभूषितम् ॥ ४३ ॥

न हि तत् ब्रुवधे पापं शापदोषेण मोहिता ।

केकयेषु हि सा बाल्ये ब्राह्मणं रूक्षरूपिणम् ॥

असूयितवती बाला तेन शप्ता महात्मना ।

यस्मादसूयसे विप्रं त्वं रूपमददर्पिता ॥

तस्मादसूयां त्वमपि लोके प्राप्स्यसि कुत्सिताम् ।

इति शापसमाच्छन्ना मन्थरावशमागतम् ॥

इति । असूयाम् असूयाविषयताम् अथ कुजां कुजान्तरवैलक्षण्येन स्तौति,—सन्तोषादि । तद्वतिरिक्ता इति शेषः । दुःसंस्थिताः दुःसंस्थावयवसन्निवेशाः अतएव परमपापिकाः परमपापदर्शनाः ॥ ४० ॥

नैवं त्वमित्याह,—त्वमिति । वातेन सन्नतं पद्ममिव त्वं सन्नतापि प्रियदर्शना ते उरो वक्षः अभिनिविष्टं स्थगुना व्याप्तम् अतएवयावत् स्तब्धात् स्थान्धपर्यन्तमुन्नतं उरः, यावत् संस्थानमुन्नतमिति पाठे स्तब्धावधिसमस्थानरूपसर्वसाधारणसंस्थानं यावत् समुन्नतम् एतेन स्थगुमत् कुञ्जत्वं प्रतिपादितं ॥ ४१ ॥

अधस्तात् वक्षसोऽधस्तात् शोभननाभिमदुदरं लज्जितमिव शान्तं उरस उन्नतिं दृष्ट्वा लज्जितमिव कृशमित्यर्थः प्रतिपूर्णं विस्तीर्णम् ॥ ४२ ॥

वर्षातिशयात् वर्णितमपि जघनं पुनर्वर्णयति,—जघनमिति ।

जङ्गे भृशसुपन्यस्तो पादौ च व्याधतावुभौ ।
 त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां मन्थरे ! क्षौमवासिनि ! ॥ ४४ ॥
 अग्रतो मम गच्छन्ती राजशेठेतीव शोभने ! ।
 आसन याः शम्भरे मायाः सहस्रमसुराधिपे ॥ ४५ ॥
 हृदये ते * निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः ।
 तदेव † स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम् ॥ ४६ ॥
 मतयः क्षत्रविद्याञ्च मायाश्चात्र वसन्ति ते ।

निर्मृष्टं रोमादिकमलङ्घनं निर्घृष्टमिति पाठे रशनास्थक्षुद्रघराभिः
 शब्दायमानं ॥ ४३ ॥

उपन्यस्ते जान्वोरिति शेषः । यद्वा लोकैः स्तुते सुन्दरत्वेन । सक्थिनी
 एष्टफलके इति कतकः ॥ ४४ ॥

राजहंसीव राजसे इति कचित्पाठः स्थगुं स्तोतुमुत्प्रेक्ष्यते,—आस-
 न्निति ॥ ४५ ॥

यास्तास्तव हृदये निविष्टा मायास्तदेवेदं यत् दीर्घस्थगुरित्यन्वयः ।
 रथघोणं रथचक्रपिण्डिकातद्ददायतं विस्तोर्णम् ॥ ४६ ॥

अतोऽत्र मत्यादिकं वसति । यत एवमतोऽत्र माणां प्रमाक्ष्यामि ।

* “सर्वास्तयि” इत्यपि पाठः

* “तवेदम्” इति वा पाठः ।

अत्र तेऽहं प्रमोक्ष्यामि मालां कुञ्जे ! हिरण्मयीम् ॥४७॥
 अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते ।
 जात्येन च सुवर्णेन सुनिष्टप्तेन सुन्दरि ! ॥ ४८ ॥
 लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु ।
 मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम् ॥ ४९ ॥
 कारयिष्यामि ते कुञ्जे ! शुभान्याभरणानि च ।
 परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि ॥ ५० ॥
 चन्द्रमाद्भयमानेन मुखेनाप्रतिमानना ।
 गर्भयन्तीं गतिं मुख्यां गर्वयन्तीं द्विषज्जने * ॥ ५१ ॥
 तवापि कुञ्जाः कुञ्जायाः सर्वाभरणभूषिताः ।

मतयोमतिस्रुतिबुद्धयः । स्मृतिर्व्यतीतविषया, मतिरागामिगोचरा, बुद्धि-
 स्तात्कालिकीज्ञेयेति । क्षत्रविद्या राजनीतिः । मायाः प्रसिद्धाः । अत्र
 स्थगुनि हृदिस्थविद्यतोन्नतमांसास्थिपिण्डे ॥ ४७ ॥

जात्येनोत्तमेन सुनिष्टप्तेन संद्रुतेन सुवर्णेन निर्मितां हिरण्मयीं
 मालामिति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

लब्धार्था लब्धोक्तार्था अतएव प्रतीता सन्तुष्टा लेपयिष्यामि उत्तम-
 चन्दनेनेति शेषः । यद्वा जात्यद्भुतस्वर्णकृतभूषणेन ते स्थगु लेपयिष्यामि
 गुप्तं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

‘गर्हयन्तीं द्विषज्जनम्’ इति वा पाठः

पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम ॥ ५२ ॥
 इति प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत् ।
 शयानां शयने शुभ्रे वेद्यामग्निशिखामिव ॥ ५३ ॥
 गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि ! विधीयते ।
 उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानमनुदर्शय ॥ ५४ ॥
 तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह ।
 क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्बिता ॥ ५५ ॥
 अनेकशतसाहस्रं सुक्ताहारं वराङ्गना ।
 अवमुच्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ॥ ५६ ॥
 तदा हेमोपमा तत्र कुञ्जावाकावशङ्कता ।
 सन्निधौ भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ५७ ॥
 इह वा मां मृतां कुजे ! वृषाद्यावेदयिष्यसि ।

आह्वयमानेन स्पर्धमानेन द्विषज्जने गर्भवन्ती गर्बं कुर्वन्ती मुख्या-
 ङ्गतिं श्रेष्ठम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

एवं वृषावार्त्ताभिः कात्यायनो न कार्य इत्याह,—गतेत्यादि ।
 रामाभिषेके वृत्ते वरग्रहणादि व्यर्थमिति भावः । राजानमनुदर्शय,
 क्रोधागारे आत्मानमिति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अनेकशतसाहस्रं तावत् स्वर्णमूल्यम् । वरार्हाणि बहुमूल्यानि ॥ ५६ ॥
 हेमोपमा स्वर्णवर्णा कैकेयी ॥ ५७ ॥

इह क्रोधागारे । मदभीष्टासिद्धौ मदुपेक्षकाय राज्ञे दम्भरथाय मां

वनन्तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यते क्षितिम् ॥ ५८ ॥

सुवर्णेन न मे ह्यर्थो न रत्नैर्न च भोजनैः ।

एष मे जीवितस्थान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ५९ ॥

अथो पुनस्तां महिषीं महीक्षितो

वचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः ।

उवाच कुञ्जा भरतस्य मातरं

क्षितं वचो राममुपेत्य चाहितम् ॥ ६० ॥

प्रपत्स्यते राज्यमिदं हि राघवो

यदि ध्रुवं त्वं समुता चतस्यसे ।

ततो हि कल्पाणि ! यतस्य तत्तथा

यथा सुतस्ते भरतोऽभिषिच्यते ॥ ६१ ॥

तथातिविद्धा महिषीति कुञ्जया

समाहता वागिषुभिर्मुहुर्मुहुः ।

निधाय हस्तौ हृदयेऽतिविस्मिता

शशंस कुञ्जां कुपिता पुनः पुनः ॥ ६२ ॥

मृतामावेदयिष्यसि । तुवार्थे, राघवे वनं प्राप्ते भरतः क्षितिं प्राप्स्यते वा
न तु पक्षान्तरमस्तीति भावः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

महापराक्रमैरतिक्रूरैः भरतस्येत्यादित्याह चितान्वथ्यपि राममुपेत्य
तं प्राप्य अक्षितं रामविषये लोकदृष्ट्या अक्षितमिति यावत् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

यमस्य वा मां विषयं गतामितो
 निशम्य कुञ्जे ! प्रतिवेदयिष्यसि ।
 वनं गते वा सुचिराय राघवे
 समृद्धकामो भरतो भविष्यति ॥ ६३ ॥
 अहं हि नैवास्तरणानि न स्रजो
 न चन्दनं नाञ्जनपानभोजनम् ।
 न किञ्चिदिच्छामि न चेह जीवितं
 न चेदितो गच्छति राघवो वनम् ॥ ६४ ॥
 अथैवमुक्त्वा वचनं सुदारुणं
 निधाय सर्वाभरणानि भामिनी ।
 असंवृतामास्तरणेन मेदिनीं
 तदाधिशिष्ये पतितेव किन्नरी ॥ ६५ ॥

कुञ्जया मुहुर्मुहुरिति वागियुभिः पूर्वोक्तैर्वचनरूपैर्वाक्यैः समा-
 हृता ताडितातिविद्धा च अतिविस्मिता राजा मामेवं प्रतारितवानि-
 तीति शेषः । शशंस उवाच ॥ ६२ ॥

निशम्य दृष्ट्वा प्रतिवेदयिष्यसि दशरथायेति शेषः ॥ ६३ ॥

नाञ्जनपानभोजनमिति समाहारद्वन्द्वः ॥ ६४ ॥

अथ क्रोधागारप्रवेशानन्तरं निधाय त्यक्त्वा पुण्यक्षयाद्भूमौ पतिता
 किन्नरीव ॥ ६५ ॥

उदीर्णसंरम्भतमोदतानना
 तदावसुक्तोत्तममाल्यभूषणा ।
 नरेन्द्रपत्नी विमना बभूव सा
 तमोदता द्यौरिव मग्नतारका ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 कैकेय्याः क्रोधागारप्रवेशे नाम
 नवमः सर्गः ।

उदीर्ण उत्कण्ठः संरम्भः कोप एव तमस्तेन वृतं व्याप्तमाननं यस्याः,
 अवसुक्तानि त्यक्तानि उत्तममाल्यभूषणानि यया सा विमनाः दुर्मनाः
 मग्नतारका अस्तमिततारका, द्यौराकाशम् ॥ ६६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ७ ॥

दशमः सर्गः ।

—

विदर्शिता यदा देवी कुञ्जया पापया भ्रमम् ।
 तदा शेते स्य सा भूमौ दिग्धविद्धेव किन्नरी ॥ १ ॥
 निश्चित्य मनसा दृत्यं सा सन्ध्यागति भामिनी ।
 मन्यरायै शनैः सर्वमाचचन्ने विचक्षण ॥ २ ॥
 सा दीना निश्चयं कृत्वा मन्यरावाक्प्रमोहिता ।
 नागकन्येव निःश्वस्य दीर्घसुषणं च भामिनी ॥ ३ ॥
 सुहृत्तं चिन्तयामास मार्गमात्मसुखावहम् ।
 सा सुहृद्धार्यकामा च तं निशम्य विनिश्चयम् ॥ ४ ॥
 बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मन्यरा ।

अथोक्तानुवादपूर्वं राज्यः कैकेयीदर्शनाद्याह,—विदर्शिता विपरीतं
 बोधिता दिग्धविद्धेव विषदिग्धवाणविद्धेव किन्नरी, कामरूपप्रधानो
 जातिविशेषः ॥ १ ॥

मन्यरोपदिष्टं निश्चित्य युक्तमेतदिति निर्णय्य यत् त्वयोक्तं तत्सर्वं
 सन्ध्यागति मन्यरायै आविष्टदुःखत्वात् शनैः आचचन्ते ॥ २ ॥

तदेव प्रपञ्चयति,—सा दीनेत्यादि ॥ ३ ॥

मार्गं मन्यरोक्तमात्मसुखावहमिति चिन्तयामास । सा मन्यरा
 सुहृत् कैकेयाः, तस्या एवार्थकामा च, कैकेयास्तं निश्चयं निशम्य ज्ञात्वा ॥ ४ ॥

अथ सा कृषिता देवी सम्यक् कृत्वा विनिश्चयम् ॥ ५ ॥

संविवेक्षाबला भूमौ निवेशं भुकुटिं मुखे ।

ततश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ६ ॥

अपविद्धानि कैकेया तानि भूमिं प्रपेदिरे ।

तथा तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च ॥ ७ ॥

अशोभयन्त वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः ।

क्रोधागारे च पतिता सा बभौ मलिनाम्बरा ॥ ८ ॥

एकवेणीं दृढं बद्ध्वा गतसत्त्वेव किन्नरी ।

आज्ञाय तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ॥ ९ ॥

उपस्थानमनु ज्ञाय प्रविवेक्ष निवेशनम् ।

सिद्धिं रसरसायनादिसिद्धिम् । निधिमिति पाठे धनं प्राप्येव परम-
प्रीता जभूव वस्तुतो यदेवकार्यार्थं स्वयं भूलोकमागता दासी च जाता
तद्विषयां सिद्धिप्राप्येवेत्यर्थः रामागमनस्य सम्भावनामात्रविषयत्वात्
इवेति ॥ ५ ॥

मुखे भुकुटिनिवेशः क्रोधातिशयेन ॥ ६ ॥

यानि कैकेया अपविद्धानि उत्सृष्टानि तानि भूमिमित्यन्वयः । यान्य-
पविद्धानि तानीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

एकवेणीं पुरोभागीयवेणीद्वयमुन्मुच्य दृष्टैकवेणीम् । गतसत्त्वा क्षीण-
बला । कैकेयीवृत्तान्तं प्रदोषकालिकमुपवर्ण्य राजवृत्तान्तमाह,—आज्ञा-
प्येति ॥ ९ ॥

अथ रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति जज्ञिवान् ॥ १० ॥

प्रियार्हां प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी ।

स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ॥ ११ ॥

पाण्डुराभमिवाकाशं राजयुक्तं निशाकरः ।

शुकवर्हिसमायुक्तं क्रौञ्चहंसरुता युतम् ॥ १२ ॥

वादिचरवसंघुष्टं कुजावामनिकायुतम् ।

लतागृहैश्चित्रगृहैश्चम्पकाशोकशोभितैः ॥ १३ ॥

दान्तराजतसौवर्णवेदिकाभिः समायुतम् ।

उपस्थानं कृताज्ञापनाविषयस्य मन्त्रिपुरोद्दितादेः स्वगृहं प्रति
गमनमनुज्ञाप्य स्निवेशनं प्रविवेश, यद्वा उपस्थानं सदः सभा तामनु-
ज्ञाप्य स्वगृहगमने तदनुज्ञां गृहीत्वा । अथैव रामाभिषेकः प्रसिद्धः
निश्चित इति इतः पूर्वं कैकेय्या न श्रुतिगोचर इति जज्ञिवान्
ज्ञातवान् ॥ १० ॥

अतस्तत्प्रियमाख्यातुं अन्तःपुरं प्रविवेश । वशी स्वस्त्रीव्यति-
रिक्तविषये इति बोध्यम् ॥ ११ ॥

अत्र गृहस्य रत्नकैकेयीयुक्ततया सुधाधवलतया च राजयुक्त-
पाण्डुराभकाशसादृश्यम् । रुता युतं रतयुक्तम् ॥ १२ ॥

कुजाभिः वामनिकाभिश्च, वामनिकाः क्रुद्धाः ताभिर्युतं सरूप-
दासीनां सापत्न्यसम्भावनया आन्तःपुरे आवासात् । चित्रगृहैः चित्र-
युक्तगृहैः ॥ १३ ॥

नित्यपुष्पफलैर्दृष्टैर्वापीभिरुपशोभितम् ॥ १४ ॥

दान्तराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः ।

विविधैरन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ॥ १५ ॥

उपपन्नं महार्हैश्च भूषणैस्त्रिदिवोपमम् ।

स प्रविश्य महाराजः स्व*मन्तःपुरमृद्धिमत् ॥ १६ ॥

न ददर्श प्रियां राजा कैकेयीं शयनोत्तमे ।

स कामबलसंयुक्तो रत्यर्थी मनुजाधिपः ॥ १७ ॥

अपश्यन् दत्तितां भार्यां पप्रच्छ विषसाद च ।

न हि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्त्तत ॥ १८ ॥

न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन ।

ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्य्यटच्छत ॥ १९ ॥

गजदन्तरजतस्वर्णनिर्मितवेदिकाभिः वृक्षाणां नित्यपुष्पफलत्वं च
देवराजसाहाय्यकरणेन तत्प्रसादात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

कामबलसंयुक्तः कामबलं तदुक्तेस्तत्संयुक्तः अतएव रत्यर्थी ॥ १७ ॥

अपश्यन् रत्यर्थमन्विष्य अपश्यन्, विषादहेतुमाह,—नहीति ।

तां वेलां कामवशात् स्वशयनागमवेलां नात्यवर्त्तत नातिक्रान्तवती,
अथ च तामतिक्रान्तेति विषादः ॥ १८ ॥

शून्यं कैकेयीरहितम् ॥ १९ ॥

* “तत्” इति वा पाठः ।

यथा पुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपण्डिताम् ।

प्रतीहारी तथोवाच सम्बन्धा सुकृताञ्जलिः ॥ २० ॥

देव ! देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुता ।

प्रतीहार्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः ॥ २१ ॥

विषसाद पुनर्भूयो लुलितव्याकुलेन्द्रियः ।

तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ॥ २२ ॥

प्रतप्त इव दुःखेन सोऽपश्यज्जगतीपतिः ।

स दृढस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ २३ ॥

अपापः पापसङ्कल्पां ददर्श धरणीतले ।

लतामिव विनिष्कृतां पतितां देवतामिव ॥ २४ ॥

अपण्डितां कार्याकार्यविवेकरहितां स्वार्थलिप्सुं भरताभिषेकेच्छा-
वतीम् अविज्ञाय यथापुरं यथापूर्वं पूर्वमदर्शनकाले यथा अष्टकृत तथा
अष्टकृतेत्यन्वयः । प्रतीहारी दौवारिकी ॥ २० ॥

अभिद्रुता इत्युवाचेति सम्बन्धः ॥ २१ ॥

अदर्शनमात्रेण विषस्यस्य क्रोधादिश्रवणाद्भूयोऽधिको विषादः श्लेष-
दर्शनजविषादेन च चक्षुरादेर्लुलितत्वमतिचञ्चलत्वं चित्तस्य । किंनिमित्तः
क्रोधः इति शङ्कया व्याकुलत्वम् । तत्र क्रोधागारे, अतथोचितां तथाशय-
नानुचिताम् ॥ २२ ॥

इवशब्द एवार्थे ॥ २३ ॥

पापसङ्कल्पां रामाभिषेकविघातादिमनोरथां विनिष्कृताम् कि-
मां ॥ २४ ॥

किञ्चरोमिव निद्धूतां च्युतामक्षरसं यथा ।
 मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ॥ २५ ॥
 करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने ।
 महागज इवारण्ये स्नेहात् परमदुःखितः * ॥ २६ ॥
 परिमृज्य च पाणिभ्यामभिसन्वस्तचेतनः ।
 कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥ २७ ॥
 न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम् ।
 देवि ! केनाभियुक्तासि केन वासि विमानिता ॥ २८ ॥
 यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि ! पांशुषु ।

निर्धूतां पुण्यक्षये खर्लोकात् पातिताम् । च्युतां स्वर्गात् । परिभ्रष्टां
 परमोदनाय प्रयुक्तां मध्ये एवं स्थितां मायामिव स्थिताम् । संयतां
 वागुराबद्धाम् ॥ २५ ॥

मृगयुना व्याधेन दिग्धेन विधलिप्तेन वाणेन विद्धां करेणुमिव स्थितां
 ददर्शति पूर्वोक्तान्वयः अरण्ये महागजः पूर्वोक्तां करेणुमिव स्थिताम् ॥ २६ ॥

पाणिभ्यां परिमृज्य स्पृष्ट्वा किं वक्ष्यति किं करिष्यतीति शङ्कया
 वस्तुबुद्धिः उवाच ॥ २७ ॥

आत्मनि मयि संश्रितं क्रोधं क्रोधकारणं नाभिजानामि अभियुक्ता
 कृतपराभवा, विमानो निन्दा ॥ २८ ॥

* “परिममर्षताम्” इति वा पाठः ।

भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ॥ २६ ॥

भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनि ! ।

सन्ति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः ॥ ३० ॥

सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि ! ।

कस्य वापि प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम् ॥ ३१ ॥

कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् ।

मा रौत्सीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि ! सम्परिशोषणम् ॥ ३२ ॥

अबध्यो बध्यतां को वा बध्यः को वा विसुच्यताम् ।

यत् यतः इदं एवं प्रकारेण । कल्याणि ! मम दुःखाय पांशुषु शेषे,
किञ्च कल्याणचेतसि अनपकारिणि मयि जीवति सति किमर्थं
भूमौ शेषे ? ॥ २६ ॥

भूतोपहतचित्तेव ग्रहाविष्टेव । कुशलाः सर्वव्याधिनिवारणकुशलाः ।
अभितुष्टाः मत्कृतसत्कारैरिति शेषः ॥ ३० ॥

व्याधिमाचक्ष्व, व्याधिकृतं चेच्छयनमिति शेषः । प्रियं कार्यं कर्त्तव्य-
मिति मनसि वर्त्तते इति शेषः । विप्रियं कृतं तव कस्य अप्रियं कर्त्तव्य-
त्वेन तव मनसि वर्त्तते इति भावः ॥ ३१ ॥

पक्षद्वयनिमित्तोऽपि क्रोधो मास्वित्याह,—कः प्रियमिति । त्वत्प्रियो
दरिद्र इति शेषः । अप्रियं लभतां त्वद्विप्रियकारीति शेषः । मा रौत्सीः
आत्मनोऽभिप्रायं रुद्धं गुप्तं आकार्षीरित्यर्थः । सम्परिशोषणं कायस्येति
शेषः ॥ ३२ ॥

दरिद्रः को भवेदाद्यो द्रव्यवान्वाप्यकिञ्चनः ॥ ३३ ॥

अहञ्च हि मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः ।

न ते कञ्चिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ॥ ३४ ॥

आत्मनोजीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसि स्थितम् ।

बलमात्मनि जानन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ ३५ ॥

करिष्यामि तव प्रीतिं मुकृतेनापि ते शपे ।

यावदावर्त्तते चक्रं तावती मे वसुन्धरा ॥ ३६ ॥

द्राविडाः सिन्धुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः ।

वज्राङ्गमागधा मत्स्याः समृद्धाः काशिकोशलाः ॥ ३७ ॥

तत्र जातं बहुद्रव्यं धनधान्यमजाविकम् ।

तदेव प्रपन्नयति,—अबध्य इत्यादि ॥ ३३ ॥

आत्मनो जीवितेन हेतुनापि ते कञ्चिदभिप्रायं तद्विषयं व्याहन्तुं नोत्सहे अतो मर्हसि यत् स्थितं यद्विषयेच्छास्ति तत् ब्रूहि आत्मनि स्मिन्बलं मत्प्रमत्तं जानन्ती अयं मदुक्तं करिष्यति न वेति मां शङ्कितुं नार्हसि ॥ ३५ ॥

मुकृतेनापि स्वपुण्येनापि ते तव शपे प्रपथं ददामि यदि त्वदुक्तं न कुर्यात् तर्हि सर्वं मुकृतं मे ददयेति प्रपथं ददामीत्यर्थः । अथात्मनि दुष्करसम्पादनसामर्थ्यं दर्शयति,—यावदिति । चक्रं सूर्यमण्डलं आवर्त्तते प्रकाशयति तावती सर्वापि वसुधा मे मदधीन्य ॥ ३६ ॥

द्राविडसिन्धवादयो देशाः सर्वे मदधीना एव ॥ ३७ ॥

ततो वृणीष्य कैकेयि ! यद्यत्त्वं मनसेच्छसि ॥ ३८ ॥

किमायामेन ते भीरु ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शोभने ! ।

तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि ! यतस्ते भयमागतम् ॥ ३९ ॥

तत्ते व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् ।

तथोक्तः सा समाश्रुता वक्तुकामा तदप्रियम् ॥ ४० ॥

परिपीडयितुं भूयो भर्तारमुपचक्रमे ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

कैकेय्याः क्रोधागारप्रवेशो नाम

दशमः सर्गः ।

अतस्तत्रेत्यादि । तत्र जातं द्रव्यमपि मदधीनमेव ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रश्मिवान् सूक्ष्मः ॥ ४० ॥

भूयः परिपीडयितुं निजभूषणनादिना पूर्वम्पीडितमेवाप्रिय-
वचनादिना पुनः पीडयितुमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः ।

एकादशः सर्गः

— — —

तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् ।

उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥ १ ॥

नास्मि विप्रकृता देव ! केनचिन्नावमानिता ।

अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तमिच्छामि त्वया कृतम् ॥ २ ॥

प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुं मिच्छसि ।

अथ ते व्याहरिष्यामि यथाभिप्रार्थितं मया ॥ ३ ॥

तामुवाच महाराजः कैकेयीमीषदुत्स्रयः ।

कामी हस्तेन मंगृह्य मूर्धजेषु भुवि स्थिताम् ॥ ४ ॥

तस्मिन् ॥ १ ॥

विप्रकृता क्रियया पराभुता अवमानशब्देन तिरस्कारः मे ममाभिप्रायेभिप्रार्थनोद्योस्तित्वदेकसम्पाद्यस्तं त्वया कृतं सम्पादितमिच्छामि ॥ २ ॥

यदि त्वं कर्तुमिच्छसि मदभिप्रेतं तदा तद्विषयावश्यकर्तव्यतारूपां प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व कुरु अद्यानन्तरं मयाभिप्रेतं स्वप्रार्थितं यथा यत् प्रकारवत्तथा वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

आज्ञाकारिणि मयि श्रमथाकाङ्क्षादयेत्युत्स्रयः मूर्धजेषु मंगृह्य शिरोऽङ्गत्वेति यावत् ॥ ४ ॥

अवलिप्ते ! न जानासि त्वत्तः प्रियतरो मम ।
 मनुजो मनुजव्याघ्राद्रामादन्यो न विद्यते ॥ ५ ॥
 तेनाजय्येन मुखेन राघवेण महात्मना ।
 शपे ते जीवनाह्णेण ब्रूहि यन्मनसेप्सितम् ॥ ६ ॥
 यं सुहृत्तमपश्यंस्तु न जीवेयमहं ध्रुवम् ।
 तेन रामेण कैकेयि ! शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ७ ॥
 आत्मना चात्मजैश्चान्यैर्वृणो यं मनुजर्पभम् ।
 तेन रामेण कैकेयि ! शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ८ ॥

स्त्रीणां मध्ये त्वत्तः पुसां मध्ये रामादन्य इति योज्यं यदा रामादन्य-
 त्वत्तोधिकः प्रियतरो नेत्यर्थः रामेभ्याह्वेधमजानत एवमुक्तिः राम
 एव त्वत्तोधिकः प्रियइत्याशयः ॥ ५ ॥

तदाह,—तेनेति त्वत्तोपि प्रियतरेणेत्यर्थः अतएव मुखेन अजय्येन
 अरीणामशक्त्यजयेन जीवनाह्णेण मज्जीवनसाधनीभूतेन अनेन परम-
 प्रियत्वं दर्शयति शपे शपथेन त्वदभिप्रेतकर्तव्यताविषयं स्वाभिप्रायं
 ज्ञापये । ते तुभ्यम् ॥ ६ ॥

भाव्ययं सृचयन् परम प्रियत्वंमेव दर्शयति यमिति । अनेन तद्विष-
 यकदुष्टप्रार्थना न कार्य्येति सृचयति वचनक्रियां त्वद्वचनकरणं
 प्रति ॥ ७ ॥

आत्मना स्वेन अन्यैरात्मजैः पुत्रैरपि यं वृणो असमं जाने सर्वतो-
 धिकं प्रियं जाने इति यावत् ॥ ८ ॥

भद्रे ! हृदयमप्येतदनुमृशोद्धरस्व मे ।

एतत् समीक्ष्य कैकेयि ! ब्रूहि यत् साधु मन्यसे ॥ ८ ॥

बलमात्मनि पश्यन्ती न विशङ्कितुमर्हसि ।

करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ १० ॥

सा तदर्थमना देवी तदभिप्रायमागतम् ।

निर्माध्यस्थ्याच्च हर्षाच्च बभाषे दुर्वचं वचः ॥ ११ ॥

तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमात्मनः ।

यन्मनसा ध्यायति तदाचा वदतीत्युक्तेर्वागिव हृदयमपि त्वदचना-
नुष्ठानप्रबणं चनुमृश्य विचार्य स्वाभीष्टकथनेन मामस्मात् दुःखादुद्धर-
यतत् रामस्य प्रियतमत्वं समीक्ष्य यत् साधु मन्यसे तत् ब्रूहि त्वमेव
युक्तं विचार्य वद । मम तु त्वदचनमात्रं कर्तव्यमेवेत्याशयः ॥ ८ ॥

अत्र शङ्का न कार्येत्याह,—बलमिति । वलं मत्प्रेमरूपम् । यथा
त्वयि मे प्रेमास्ति येन त्वदुक्तं न कुर्यामिति असम्भावितम् । सर्वथा तव
प्रीतिं प्रीतिविषयं करिष्यामि । यद्यन्यथेदं तदा मे धर्मो न फलदो भवे-
दितिभावः ॥ १० ॥

तदर्थमनाः तस्मिन्निजाभिमतं अर्थमनो यस्याः सा तदभिप्रायं
स्वाभिमतार्थसम्पादनाभिप्रायमागतं प्राप्तविषयं ज्ञात्वा निर्माध्यस्थ्यात्
माध्यस्थाभावमवलम्ब्य । व्यवलोपेष्टव्ययीभावात् पञ्चमी । स्वपुत्रपक्ष-
पातेनेति यावत् । हर्षात् राज्ञः स्ववशत्वदर्शनजात् । दुर्वचं शत्रुभिरपि
वक्तुमशक्यम् ॥ ११ ॥

तेन वाक्येन त्रिवाचा रामशपथपूर्वकस्य वचनक्रियावाक्येन ।

व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवान्तकम् ॥ १२ ॥
 यथाक्रमेण शपसि वरं मम ददासि च ।
 तत् शृण्वन्तु त्रयस्त्रिंशद्देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ॥ १३ ॥
 चन्द्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहराव्यहनी दिशः ।
 जगच्च पृथिवी चैवं सगन्धर्वा मराक्षसा ॥ १४ ॥
 निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः ।
 यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्भाषितं तव ॥ १५ ॥
 सत्यसन्धो महातेजा धर्मज्ञः * सत्यवाक् शुचिः ।
 वरं मम ददात्येष सर्वे शृण्वन्तु दैवताः ॥ १६ ॥
 इति देवी महेश्वरं परिगृह्णाभिषम्य च ।

अभ्यागत मन्तकमिव घोरं राज्ञः प्राणहरन्तमात्मनोऽभिप्रायं व्याजहार
 व्याहृतुं निश्चितवती ॥ १२ ॥

राजप्रतिज्ञाया दुष्करार्थविषयत्वेन वैपरोक्षमाशङ्क्य तां प्रतिज्ञा-
 मशेषसाक्षीकरणेन स्थिरयति यथा क्रमेणेति । अतिप्रियपुत्र सुकृतादि-
 क्रमेण शपसि शपथं करोसि तत्पूर्वकवरञ्च मम ददासि दातुं
 निश्चितवानसि तत्तत्र वाक्यं ॥ १३ ॥

जगत्परोक्षस्वर्गादिभुवनदेवता । पृथिवीग्रन्थस्तभुवनदेवता ॥ १४ ॥ १५ ॥
 सर्वे दैवताः देवाः दैवतानिवापुंसीति कोशः ॥ १६ ॥

* “सुसमाहितः” इति वा पाठः

ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ १७ ॥
 स्मर राजन् ! पुरावृत्तं तस्मिन्देवासुरे रणे ।
 तत्र त्वां चावयच्छतुस्तव जीवितमन्तरा ॥ १८ ॥
 तत्र चापि मया देव ! यत्नं समभिरक्षितः ।
 जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रददौ वरौ ॥ १९ ॥
 तौ दत्तौ च वरौ देव ! निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ।
 तवैव पृथिवीपाल ! सकाशे रघुनन्दन ! ॥ २० ॥
 तत् प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यमि मे वरम् ।
 अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वदिमानिता ॥ २१ ॥
 वाङ्मात्रेण तदा राजा कैकेय्या स्ववशे कृतः ।

परिगृह्य परिवर्त्तनान्निर्वर्त्य अभिशप्त्य सत्यसन्ध इत्यादिना
 स्वकार्यस्थैर्याय कृत्वा च ॥ १७

तद्वाक्यमाह, — स्मरेत्यादि । तत्र रात्रियुद्धे । शत्रुः शम्बरः । तव
 जीवितमन्तरा प्राणं विना । त्वां चावयत् प्रकृतवीर्यमकरोत्
 अडभावआर्षः ॥ १८ ॥

जाग्रत्या मया यत् यतस्त्वं समभिरक्षितः ततः स्वजीवनाय यत-
 मानाया मम भवान् वरौ प्रददौ ॥ १९ ॥

तौ वरौ तवैव सकाशे निक्षेपभूतौ त्वय्येव स्थापितौ इदानीन्वया
 दत्तौ स्वीकर्तुं मृगयामि अन्वेषयामि ॥ २० ॥

धर्मेण प्रतिश्रुत्य धर्मशपथपूर्वकं दानप्रतिज्ञां कृत्वा ॥ २१ ॥

प्रचस्कन्द विनाशाय पाशं मृग इवात्मनः ॥ २२ ॥

ततः परसुवाचेदं वरदं काममोहितम् ।

वरौ मे यौ त्वया देव ! तदा दत्तौ महीपते ! ॥ २३ ॥

तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।

अभिषेकसमारम्भो राघवस्योपकल्पितः ॥ २४ ॥

अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषिच्यताम् ।

यो द्वितीयो वरो देव ! दत्तः प्रीतेन मे त्वया ॥ २५ ॥

तदा देवासुरे युद्धे तस्य कालोऽयमागतः ।

नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ २६ ॥

चीराजिनधरो धीरो रामो भवतु तापसः ।

• भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकृण्टकम् ॥ २७ ॥

एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं वृणे ।

कैकेय्या स्वसौन्दर्यनिमित्तकामसोहेन स्ववशे हतेः राजा बाहू-
मात्रेण पूर्वकालिकवरदानप्रतिवचनमात्रेण स्वविनाशाय मृग इव तत्
प्रतिवचनदानरूपं पाशं प्रचस्कन्द प्रगतवान् प्रकृत्यादित्वात् प्रातिप्रदि-
कार्थेऽपि तृतीया बाहुमात्रेणेति ॥ २२ ॥ २३ ॥

वक्ष्यामि मम दातव्या वराविभाविति विभक्त्य वक्ष्यामि तद्वच-
न्याह, —अभिषेकेति ॥ २४ ॥

यः कल्पितोऽनेनेति योजना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

दत्तमेव वृणे नष्टत्वपूर्वं नत्तमर्शोनाधमर्शात् स्वार्थग्रहणे तस्या

अथ चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वने ॥ २८ ॥

स राजराजो भव सत्यसङ्गरः

कुलञ्च शीलञ्च हि जन्म रत्न च ।

परत्रवासे हि वदन्त्यनुत्तमं

तपोधनाः सत्यवचो हितं वृणाम् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

कैकेयीवरप्रार्थनं नाम एकादशः

सर्गः ॥ ११ ॥

षोडश भवतीति न कश्चिदोषः । अथ चैवेत्यनेन कालविलम्बो निरा-
कृतः ॥ २८ ॥

सत्यसङ्गरः सत्यवचाः सम्पूर्वाद्भिरतेः कथनार्थात् कर्मण्यते-
नैव हेतुना कुणादिकं रत्नं यन्मात्रं भावि तदेवाह,—परत्रेति ॥ २९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ।

चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्त्तं प्रतताप च ॥ १ ॥

किं तु मेऽयं दिवास्वप्नः चित्तमोहोऽपि वा मम ।

अनुभूतोपसर्गो वा मानसो वाष्पुषद्वयः ॥ २ ॥

इति सञ्चिन्त्य तद्राजा नाध्यगच्छत्तदा सुखम् ।

दारुणं वच्यमांतुल्यं श्रुतार्थस्य वास्तवत्वसम्भावनया भ्रम इत्येव निश्चित्य किं दोषजोऽयं भ्रम इति चिन्तां प्रपेदे । युक्त्या भ्रमत्वज्ञानेऽपि तदधिकानापरोक्षं यावत् अहिभ्रमादेस्तत्कार्यभयादिकारितायादृष्टत्वात् प्रतताप च ॥ १ ॥

अथ भ्रमत्वनिश्चयात् त्यक्ततापोऽभ्रमेतद्विनिर्णयति,—स्वप्नार्थस्य स्वक्रियाकरणासामर्थ्याद्भ्रमविषयत्वम् । स्वप्नदृष्टोऽयमर्थो मिथ्यैव न कदापि भवतीति भावः । स्वप्नेऽपि कदाचित् संवादीत्यतो दिवेति । दिवास्वप्नो न कदापि संवादीति भावः । अपि वा अथ वा । मम जाग्रदपि दुरदृष्टजचित्तमोहो वैचित्यापरार्थ्यायः । वस्तुतत्त्वज्ञानासामर्थ्यं अत्र पश्चात् जातः सभास्थितिपर्यन्तमसत्त्वात् भूतोपसर्गो वा ग्रहावेशजचित्ते वैकल्यं वा । यत्त्वनुभूतोपसर्गोऽनुभूतनाशः सुषुप्तिरित्यर्थः इति तत्र । सुषुप्तेऽज्ञानाभावात् । मनस उपद्रवो वा आधिव्याधिजनितोपद्रवो वा ॥ २ ॥

प्रतिलभ्य ततः संज्ञां कैकेयीवाक्यतापितः ॥ ३ ॥

व्यथितो विक्लवस्त्रैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ।

असंयतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ ४ ॥

मण्डले पद्मगो कङ्क्षो मन्त्रैरिव महाविषः ।

अहो धिगिति सामर्थो वाचमुक्त्वा नराधिपः ॥ ५ ॥

मोहमापेदिवान् भूयः शोकोपहतचेतनः ।

चिरेण तु रुपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ॥ ६ ॥

कैकेयीमब्रवीत् क्रुद्धो निर्दहन्निव तेजसा * ।

नृशंसे ! दुष्टचारित्रे ! कुलस्यास्य विनाशिनि ! ॥ ७ ॥

राजा इति सञ्चिन्त्य तत् भ्रमकारणं नाध्यगच्छत् । अतस्तदा असुरं
मूर्च्छाकरं महत् दुःखं चाध्यगच्छत् । ततः संज्ञां स्मृतिं लब्ध्वा कैकेयी-
वाक्यस्मरणतापितः ॥ ३ ॥

* अतएव व्यथितत्वादिगुणविश्रियः, विक्लवो दीनः ॥ ४ ॥

मण्डले यन्त्रमण्डले मन्त्रकृते । अहो धिगिति वाचमुक्त्वा भूयः पुन-
र्मोहमापेदिवान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

तेजसा दुःखजेन निर्दहन्निव ज्वलन्निव । अनेन मृगदुःखप्रमनस्य
व्याघ्रोदण्डेनैव कैकेयीदण्डेन स्वदुःखप्रमनस्याशक्तता ध्वन्यते । नृशंसे
क्रूरे दुष्टचारित्रे दुष्टव्यापारे ॥ ७ ॥

* “चक्षुषा” इति वा पाठः ।

किं कृतं तव रामेण पापे ! पापं मयापि वा ।
 सदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः ॥ ८ ॥
 तस्यैवं त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता ।
 त्वं मयात्मविनाशाय भवनं स्वं निवेशिता ॥ ९ ॥
 अविज्ञानात्पुत्रसुता व्याली तीक्ष्णविषा यथा ।
 जीवलोको यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ॥ १० ॥
 अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्त्यामीष्टमहं सुतम् ।
 कौशल्यां च सुमित्रां च त्यजेयमपि वा श्रियम् ॥ ११ ॥
 जीवितं चात्मना रामं न त्वेव पितृवत्सलम् ।
 परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ॥ १२ ॥
 अपश्यतस्तु मे रामं नष्टं भवति चेतनम् ।
 तिष्ठेत्लोको विना सूर्यं शस्यं वा सलिलं विना ॥ १३ ॥

पापमनिष्टं पापे पापमते ते त्वयि वृत्तिं शुश्रूषां वहति करोति ॥ ८ ॥
 तस्यानर्थचिन्तानार्हस्य एवमनर्थाय उक्तानर्थाय किं-निमित्तं
 केन निमित्तेन अयं स्वकृतएवानर्थ इत्याह,—त्वमिति ॥ ९ ॥
 अविज्ञानात् इष्टसाधनत्वभ्रान्त्या । यदा यतः ॥ १० ॥
 उद्दिश्य व्याजीकृत्य त्यक्त्यामि । श्रियं राज्यम् ॥ ११ ॥
 आत्मना स्वव्यापारेण जीवितं तत्साधनं रामं न त्वेव त्यजेयम् ।
 परा उत्कृष्टा ॥ १२ ॥
 चेतनं चैतन्यम् ॥ १३ ॥

न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ।
 तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ! ॥ १४ ॥
 अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ।
 किमर्थं चिन्तितं पापे ! त्वया परमदारुणम् ॥ १५ ॥
 अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये ।
 अस्तु यत्तत्त्वया पूर्वं व्याहृतं राघवं प्रति ॥ १६ ॥
 स मे ज्येष्ठ सुतः श्रीमान् धर्मज्येष्ठ इतीव मे ।
 तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् ॥ १७ ॥
 तच्छ्रुत्वा शोकसन्तप्ता मन्तापयसि मां भृशम् ।

यतो मद्दिनाशे वैधव्यप्राप्तिस्तत्समादेव निश्चयो रामविवासनरूप-
 त्यज्यतां ॥ १४ ॥

अपि ते चरणाविति । धर्मशास्त्रतोऽत्यनुचितमपि कामशास्त्रमर्या-
 दया त्वत्प्रीत्यर्थमिति शेषः ॥ १५ ॥

अथेत्यादि । अथ भरतस्य प्रियाप्रियविषये मां त्वं जिज्ञासस
 भरतो राज्ञः प्रियो न वेति तदास्तु । राघवं भरतं प्रति यत्त्वया व्याहृतं
 तत्पूर्वं भरतस्य रामविवासनं त्वयोग्यमेवेति शेषः । त्वयापि पूर्वं तस्य
 वङ्गशो गुणानां कथनादित्याशयः ॥ १६ ॥

इतीव इत्येतत्प्रकारं यत्त्वया कथितं पूर्वं तत् मञ्जिष्ठावर्जनेन सेवार्थ-
 मेव मया स्वसेवाकरणाथमेव भवेदिति प्रितर्कः संप्रत्यन्यथोक्तेरिति
 भावः ॥ १७ ॥

आविष्टासि गृहे भून्त्ये मा त्वं परवशं गता ॥ १८ ॥

इत्वाकूणां कुले देवि सम्प्राप्तः सुमहानयम् ।

अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विहता मतिः ॥ १९ ॥

न हि किञ्चिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम ।

अकरोस्त्वं विशालाक्षि ! तेन न अदधामि ते ॥ २० ॥

ननु ते राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना ।

बहुशो हि स्म बाले ! त्वं कथाः कथयसे मम ॥ २१ ॥

तस्य धर्मात्मनो देवि ! वनेवासं यशस्विनः ।

यतस्तद्रामाभिषेचनं श्रुत्वा इदानीं शोकसन्तप्तासि मां च वर-
निर्वन्धेन ततो निवारयन्ती भृशन्तापयसि अतो मया स्वसेवाकर-
णाय मद्बचनार्थ एव ते रामसाधुत्ववाद इत्याशयः । अथवा एवंविध-
चिन्तापि महा कुलजायां त्वयि असम्भावितैव, किन्तुर्हीदं तत्राह,—शून्ये
गृहे भूतादिभिराविष्टासि तत्तुल्येन वाक्येन चिदावेष्टितदुष्टमतिरमि
अतः परवशं गता एवं वदसीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तदेवाह,—इत्वाकूणामिति । यत इत्वाकु कुले महानयमनयः क्येष्टा
भिषेकनिरुत्तिरूपः संप्राप्तः । हे नयसम्पन्ने यत्र अनये ते तव विकृता
मतिः कारणमिति शेषः अतस्त्वं ग्रहाविष्टेति भावः ॥ १९ ॥

नन्वज्ञाविष्टेवाहं वदामि नेत्याह,—नहीति । न अदधामि अस्य
अनयनस्यानाविष्टत्वात् बुद्धिकृतत्वमिति शेषः ॥ २० ॥

तदेवोपपादयति,—नन्विति । आमन्त्रणे एतत् कथयसे वर्तमान-
मामोष्ये लट् । अनेन यामात्पूर्वन्तथा कथनं ध्वन्यते ॥ २१ ॥

कथं रोचयसे भीरु ! नववर्षाणि पञ्चव ॥ २२ ॥

अत्यन्तसुकुमारस्य तस्य धर्मं कृतात्मनः ।

कथं रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणे ॥ २३ ॥

रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलोचने ! ।

तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं विप्रवासनम् ॥ २४ ॥

रामो हि भरताद् भूयस्तव शुश्रूषते सदा ।

विशेषं त्वयि तस्मात्तु भरतस्य न लक्ष्ये ॥ २५ ॥

शुश्रूषां गौरवञ्चैव प्रमाणं वचनक्रियाम् ।

कस्तु भूयस्तरं कुर्यादन्यत्र पुरुषर्षभात् ॥ २६ ॥

बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् ।

परिवादोपवादो वा राघवेनोपपद्यते ॥ २७ ॥

सांत्वयन् सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा ।

तस्य भरततुल्यप्रियस्य ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शुश्रूषते सेवते तस्माद्रामाद्रामक्रियमाणगौरवाद्भरतस्य त्वयि
विशेषम् अधिकं गौरवं न लक्ष्ये ॥ २५ ॥

शुश्रूषां सेवां गौरवं बहूमानम् । प्रमाणं प्रतिपत्तिः, प्रामाण्यबुद्धि-
रित्यन्ये वचनक्रिया उक्तकरणं पुरुषर्षभात् रामात् ॥ २६ ॥

बहूनां स्त्रीसहस्राणां मध्ये एकयापि कृतः परिवादोऽकार्य-
करणनिमित्तं समूलमयशः । उपजीविनां मध्ये एकेनापि कथितोऽपवादः
अस्त्रयाकल्पितं निर्मूलमयशो राघवेनोपपद्यते न विद्यते ॥ २७ ॥

वृद्धाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्विषयवासिनः ॥ २८ ॥

सत्त्वेन लोकान् जयति द्विजान्दानेन राघवः ।

शुरून् शुश्रूषया वीरो धनुषासुधि शत्रवान् ॥ २९ ॥

सत्यं दानं तपस्यागो मित्रता शौचमार्जवम् ।

विद्या च शुरुशुश्रूषा भुवाणेतानि राघवे ॥ ३० ॥

तस्मिन्नार्जवसम्पन्ने देवि ! देवोपमे कथम् ।

पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥

न स्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः ।

स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रियमप्रियम् ॥ ३२ ॥

क्षमा यस्मिंस्तपस्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ।

अप्यहिंसा च भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ ३३ ॥

कुतस्तत्राह,—सान्त्वयन्निति । प्रियेरिष्टसम्पादनैर्गृह्णाति वशी-
करोति ॥ २८ ॥

जयति । जयोऽत्र स्वाधीनत्वकरणम् ॥ २९ ॥

सत्यं सत्यवचः । दानं पारलौकिकं त्याग ऐहिकप्रयोजनं दानम् ।
मित्रता सत्सु । शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः आर्जवं वक्ष्यनाराहित्यम् ॥ ३० ॥

पापं वनवासरूपं स्वस्य पापजनकम् । आशंससे प्रार्थयसे श्रम-
दमादिसम्पत्त्या महर्षिसमतेजस्वम् ॥ ३१ ॥

लोकस्य लोकं प्रति प्रियवादिनः स्वस्य कं प्रत्युप्युक्तमप्रियं वाक्यं न
स्मरामि सोऽहं त्वत्कृते त्वद्वचनक्रियामम्पादननिमित्तं प्रियं रामम् अप्रियं

मम वृद्धस्य कैकेयि ! गतांतस्य तपस्विनः ।

दीनं लास्यमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥

पृथिव्यां सागरान्तायां यत् किञ्चिदधिगम्यते ।

तत् सर्वं तत्र दास्यामि मा च त्वं मृत्युमाविश ॥ ३५ ॥

अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि ! पादौ चापि स्पृशामि ते ।

शरणं भव रामस्य माधर्मो मामिह स्पृशेत् ॥ ३६ ॥

इति दुःखाभिमन्तप्तं विलपन्तमचेतनम् ।

घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतम् ॥ ३७ ॥

पारं शोकार्णवस्याशु प्रलपन्तं * पुनः पुनः ।

प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः ॥ ३८ ॥

कथं वक्ष्यामीति सम्बन्धः । “अप्रियं विवासनविषयं वाक्यं स्मर्त्तुमपि न शक्नामि इति केचित्” ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गतान्तस्य प्राप्तचरमकालस्य तपस्विनः शोचनीयावस्थस्य दीनस्य ।
कारुण्यं दयाम् ॥ ३४ ॥

मृत्युं मन्मथुसम्पादकानियाभिनिवेशम् ॥ ३५ ॥

कुर्मि करोमि शरणं रक्षिका अधर्मो ज्येष्ठातिक्रमेण कनीयसोऽ-
निषेककृतः निरपराधस्य त्यागकृतश्च ॥ ३६ ॥

अचेतनं मूर्च्छाप्राप्तं, घूर्णमानं घूर्णमानशरीरम् ॥ ३७ ॥

* “प्रार्थयन्तम्” इति वा पाठः

यदि दत्त्वा वरौ राजन् ! पुनः प्रत्यनुत्पद्यसे ।

धार्मिकत्वं कथं वीर ! पृथिव्यां कथयिष्यसि ? ॥ ३९ ॥

यदा ममेता बहवस्त्वया राजर्षयः सह ।

कथयिष्यन्ति धर्मज्ञ ! तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि ? ॥ ४० ॥

यस्याः प्रसादे जीवामि या च मामभ्यपालयत् ।

तस्याः कृता मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि ? ॥ ४१ ॥

किन्विषं त्वं नरेन्द्राणां करिष्यसि नराधिप ! ।

यो दत्त्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषमे ॥ ४२ ॥

पारं निस्तारं प्रलयन्तं प्रार्थयन्तं रौद्रतरं दारुणतरम् ॥ ३८ ॥

प्रत्यनुत्पद्यसे उक्तकरणाश्रया कथयिष्यसि लोकैरिति शेषः
स्वार्थयन्ताद्धेतुमसौ रूपम् ॥ ३९ ॥

यदा बहवो मिलिता राजर्षयस्त्वया सह मद्विषयवरदानादि-
विषयगोष्ठीं करिष्यन्ति, तत्र तत्र श्रे किं प्रतिवक्ष्यसि ? किमुत्तरयि-
ष्यसि ॥ ४० ॥

न किमुत्तरं शक्यमित्याह,—यस्या इति । प्रसादे शम्बरमाया-
निवर्त्तनलक्षणानुग्रहे सति । प्रयत्ने इति पाठे रथापनयनादिप्रयत्ने
इत्यर्थः । या मामभ्यपालयत् श्रीतोषचारादिना ररक्ष, मया मिथ्या-
कृता प्रतिज्ञेति शेषः । इति वक्ष्यसि किम् ? इति सोपह्वानं
वाक्यम् ॥ ४१ ॥

नरेन्द्राणां स्वतंश्यानां किन्विषमयशोरूपं मालिन्यं करिष्यसि ।

शैव्यः श्येनकपोतीये स्वमांसं पक्षिणे ददौ ।

अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४३ ॥

सागरः समयं कृत्वा न वेलामतिवर्तते ।

समयं माऽवृतं कार्षीः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ४४ ॥

स त्वं धर्मं परित्यज्य रामं राज्येऽभिषिच्य च ।

सह कौशल्या नित्यं रन्तुमिच्छसि दुर्मते ! ॥ ४५ ॥

भवत्वधर्मा धर्मो वा सत्यं वा यदि वावृतम् ।

तत्र हेतुर्य इत्यादि । यदंशस्य ईदृशः पापी, तदंशः सर्वोऽपीदृश एवेति
वदिष्यन्ति लोका इति भावः ॥ ४२ ॥

प्रतिज्ञाया अपालनस्याधर्मत्वं बोधयन्ती पूर्वेषां दुष्करप्रतिज्ञा-
पालनं दर्शयति,—शैव्य इति । अत्रेयं कथा । इन्द्राग्नी श्येनकपोतरूपौ
शैव्यस्योदार्यजिज्ञासया भक्ष्यभक्षकभावापन्नौ शैव्यसमीपमागतौ ततः
कपोतोऽभयार्थं शैव्यकं प्रविवेश, तस्मै च सोऽभयं ददौ । ततः श्येनेन
मद्भक्ष्यं देवविहितं त्यजेत्युक्तेनाहं तं त्यजेयमपि तु तत्प्रतिनिधिभूतं
स्वमांसमेव ददामीत्युक्त्वा सर्वं स्वमांसं श्येनाय दत्तवानिति । अलर्कश्च
राजर्षिर्ब्राह्मणायान्धाय वरं प्रतिश्रुत्य तेन राजचक्षुषा स्वचक्षुःसन्धान-
रूपे वरे उक्ते स्वचक्षुषी दत्तवानिति ॥ ४३ ॥

सागरः समुद्रो वेलानतिलङ्घनाय देवैः प्रार्थितस्तेभ्यस्तत्प्रति-
श्रुत्य न वेलामतिवर्तते । एवं पूर्वेषां शैव्यादीनां वृत्तं स्मरन् । समयं
प्रतिज्ञामवृतां मा कार्षीः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

* “सत्यम्” इति वा पाठः ।

यत् त्वया संश्रुतं मद्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६ ॥

अहं हि विषमद्यैव पीत्वा ब्रुतुं तवाग्रतः ।

पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ४७ ॥

एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरम् ।

अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं श्रेयो ननु मृतिर्मम ॥ ४८ ॥

भरतेनात्मना चाहं शपेते मनुजाधिप ! ।

यथा नान्येन तुल्येयमृते रामविवासनात् ॥ ४९ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह ।

विलपन्नं च राजानं न प्रतिव्याजहार सा ॥ ५० ॥

सिद्धान्तमाह,—भवत्विति । मरुतो रामविवासनपूर्वको भरता भिषेको धर्मो वा अधर्मो वा भवतु, नन्वियं स्वार्थं मिथ्यैव मे प्रतिज्ञा, तत्काले मिथ्यावचनस्य शास्त्रानुमतत्वादिति चेत् ? तत्राह,—
त्वया यन्मद्यं सत्यमनृतं वा संश्रुतं प्रतिज्ञातं तस्य व्यतिक्रमोऽकरणं नास्ति ॥ ४६ ॥

विषद्ये बाधकमाह,—अहमित्यादि । पश्यतः पश्यन्तन्वामना-
दृत्य ॥ ४७ ॥

अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं राजमातुर्वेन सर्वलोकानामिति शेषः ।
नन्विति निश्चये क्रियां समुपाददे • इति पाठेऽपि मरिष्यामीत्येव
फलति ॥ ४८ ॥

ते तव समीपे आत्मनां प्राणभुतेन भरतेन शपे । तच्छपथपूर्वकं
कश्यामि, रामविवासनादृतेऽन्येन रत्नादिना न तुल्ये इति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

श्रुत्वा तु राजा कैकेय्या वाक्यं परमशोभनम् ।

रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च ॥ ५१ ॥

नाभ्यभाषत कैकेयीं सुहृत्तं व्याकुलेन्द्रियः ।

प्रेक्षतानिमिषो देवीं प्रियामप्रियवादिनीम् ॥ ५२ ॥

तां हि वज्रसमां वाचमाकर्ण्य हृदयाप्रियाम् ।

दुःखशोकमयीं श्रुत्वा राजा न सुखितोऽभवत् ॥ ५३ ॥

स देव्या व्यवसायञ्च घोरञ्च शपथं कृतम् ।

ध्यात्वा रामेति निःश्वस्य किञ्चस्तरुनिवापतत् ॥ ५४ ॥

नष्टचित्तो यथोन्मत्तो विपरीतो यथातुरः ।

हृततेजा यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ॥ ५५ ॥

दीनयातुरया वाचा द्रुति होवाच कैकेयीम् ।

अनर्थमिममर्थाभ केन त्वमुपदेशिता ॥ ५६ ॥

अशोभनं परं रामवनवासभरतैश्वर्यविषयं वाक्यं श्रुत्वैत्य-
न्ययः ॥ ५१ ॥

प्रेक्षत कोपादिति शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

व्यवसायं रामविवामनविषयं निश्चयं घोरं शपथं भरतशपथ-
रूपं स्वकृतरामसुकृतादिशपथं वा ॥ ५४ ॥

विपरीतः सन्निपातादिना विपरीतप्रकृतिः आतुरो व्याधिरक्तः
हृततेजा मन्त्रेणेति शेषः ॥ ५५ ॥

उपदेशिता उपदिष्टा ॥ ५६ ॥

भूतोपहतचित्तेव ब्रुवन्ती मां न लज्जसे ।

श्रीलव्यसनमेतत् ते नाभिजानाम्यहं पुरा ॥ ५७ ॥

बालायास्तत्त्विदानीं ते लक्ष्ये विपरीतवत् ।

कुतो वा ते भयं जातं या त्वमेवंविधं वरम् ॥ ५८ ॥

राष्ट्रे भरतमासीनं दृशीषे राघवं वने ।

विरमैतेन भावेन त्वमेतेनाद्युतेन च ॥ ५९ ॥

यदि भर्तुः प्रियं कार्यं लोकस्य भरतस्य च ।

दृशंसे ! पापसङ्कल्पे ! क्षुब्धे ! दुष्कृतकारिणि ! ॥ ६० ॥

किन्तु दुःखमलीकं वा मयि रामे च पश्यसि ।

मां न लज्जसे पतिसमक्षमीदृशलोकव्यवहारस्य लोकविगीतत्वात्
यतत्तु इदानीमुत्पन्नश्रीलव्यसनं सदृत्तस्य विशेषेणासनं त्यागः । पुरा
बालाया अपि नाभिजानामि, अतएवेदानीं भूतोपघातोत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

बालाया इति । बालाया अपीत्यर्थकं पूर्वान्दयि, तत्तु श्रीमं ते
इदानीं प्राप्तावस्थायां विपरीतवत् विपरीतं लक्ष्ये । कुतो निमित्तात्
केन निमित्तेन रामादीदृशं भयं जातं ? यत् त्वमेवं वरं दृशीषे ॥ ५८ ॥

एतेन निर्धूतपातिप्रत्यलक्षणेन भावेनोपलक्षिता । किञ्च एते-
नाशक्यवरद्वारकेण अन्तेन ममान्तततासम्पादकेन कर्मणोपलक्षिता
त्वमेवंवरादिरम ॥ ५९ ॥

यदि भर्तुर्मम लोकस्य भरतस्य च प्रियं कार्यं कर्त्तव्यम्, तदा विर-
मैति सम्बन्धः ॥ ६० ॥

दुःखं तत्प्राप्तनम् । अलीकम् अपराधम् । अयं तव क्रोधः सर्वो दृष्टैव

न कथंचिद्वते रामाङ्गरतो राज्यमावसेत् ॥ ६१ ॥

रामादपि हि तं मन्ये धर्मतो बलवत्तरम् ।

कथं वक्ष्यसि * रामस्य वनं गच्छेति भाषिते ॥ ६२ ॥

मुखवर्णं विवर्णन्तु यथैवेन्दुमुपप्लुतम् ।

तां तु मे सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिताम् ॥ ६३ ॥

कथं द्रक्ष्याम्यपाटतां परैरिव हताश्वमूम् ।

किं मां वक्ष्यन्ति राजानो नानादिग्भ्यः समागताः ॥ ६४ ॥

त्वदिष्टस्य भरताभिषेकस्यासिद्धेरित्याह,—नेति । रामं विना राज्यं नावसेत् । अनेन चतुर्णामपि यथाभागं राज्यमनुमन्यस्व । यद्वास्तु भरत एव राजा रामस्तु दृढस्य मम समीपे तिष्ठत्विति मन्यस्व, नान्यथा त्वदिष्टासिद्धिरित्युपदेशः ॥ ६१ ॥

तत्र हेतुः,—रामादपीति । हि यतस्तं भरतं रामादपि धर्मतो बलवत्तरम् व्यतिशयेन धर्मवन्तं मन्ये । भाषिते मयोक्ते सत्यपि त्वं कथं वक्ष्यसि तव तस्यातिप्रियत्वादिति भावः + ॥ ६२ ॥

उपप्लुतम् इन्दुं यथा तमिव विवर्णं मुखवर्णमादर्शादौ कथं द्रक्ष्यामि इति सम्बन्धः । किञ्च सुकृतां सम्यक् प्रवर्त्तितां तां बुद्धिं रामाभिषेकविषयां तत्र हेतुः,—सुहृद्भिः सह निश्चिताम् ॥ ६३ ॥

* “द्रक्ष्यामि” इति वा पाठः ।

+ वनं गच्छेति भाषिते मयोक्ते सति उपप्लुतं राज्यस्तं इन्दुमिव विवर्णं कथं द्रक्ष्यामीति सम्बन्धः ।

यालो यतायमेक्षाकश्चरं राज्यमकारयत् ।

यदा हि बहवो दृष्ट्वा गुणवन्तो बद्धश्रुताः ॥ ६५ ॥

परिप्रच्यन्ति काकुत्स्थं वक्ष्यामि किमहं तदा ।

कैकेय्या क्षिप्यमानेन रामः प्रव्राजितो मया ॥ ६६ ॥

यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ।

किं मां वक्ष्यति कौशल्या राघवे वनमास्थिते ॥ ६७ ॥

किञ्चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमोदशम् ।

यदा यदा च कौशल्या दामीवच्च सखीव च ॥ ६८ ॥

भार्यावल्लगिनी च मातृवच्चोपतिष्ठते ।

सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियंवदा ॥ ६९ ॥

अपावृत्तां पराभृतां नानादिग्भ्यः समागता राजानः ॥ ६४ ॥

अयं बाल ऐक्षाकः किं कथं राज्यमकारयत् अपालयदिति मां
वक्ष्यन्तीति योजना । वतेति खेदः ॥ ६५ ॥

परिप्रच्यन्ति क्व राम इति प्रातरिति शेषः । कैकेय्या वराय
क्षिप्यमानेन क्षेप्यमानेन तां प्रति कृतप्रतिज्ञायाः सत्यत्वरक्षणाय
प्रव्राजित इत्युत्तरं लोको न गृहीय्यतीत्याह,—कैकेयेति । पूर्वदत्ते-
नेदानो रामप्रव्राजनपरतया तया प्रकटीकृतेन वरेनेति शेषः ॥ ६६ ॥

यदि यद्यपि तत्तथापि एतत् असत्यं भविष्यति । तस्यां कामहतः
तद्वचसा प्रव्राजितवानिति लोको वदिष्यतीति भावः ॥ ६७ ॥

किञ्चैनामिति । मया मत्पुत्रेण वा ते किमपराद्धमिति यदा वक्ष्यति
तदैनां प्रति निश्चय एवेत्यर्थः । यदा यदा च यतो यतश्चेत्यर्थः ।

न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव ।
 इदानीं तत् तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि ॥ ७० ॥
 अपथ्यव्यञ्जनोपेतं भुक्तमन्नमिवातुरम् ।
 विप्रकारञ्च रामस्य मंप्रयाणं वनस्य च ॥ ७१ ॥
 सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति ।
 कृपणं वत वैदेही श्रोष्यति हयमप्रियम् ॥ ७२ ॥
 मां च पञ्चत्वमापन्नं रामञ्च वनमाश्रितम् ।
 वैदेही वत मे प्राणान् शोचन्ती क्षपयिष्यति ॥ ७३ ॥

दासीवद्व्रतव्यवहारे, सखीवद्वहस्यकथने, भार्यावत् धर्माचरणे, भगिनी
 वत् हिताग्रसने, मातृवत् भोजनदाने उपतिष्ठते सेवते । किञ्चित्तु
 दासीवत् गृहकार्यकरणे, सखीवत् क्रीडायां, भार्यावदुक्ते एव, भगिनी-
 वत् ज्ञानयोगानुष्ठाने, मातृवत् तत्त्वकथने इत्याहुः । अत उत्तरमशक्य-
 दानमिति नाध्यम् । प्रियः पुत्रो यस्यां मम सा उक्तप्रकारैः सत्कारा-
 र्हापि तव कृते त्वद्द्वैमनस्यपरिहाराय न सत्कृता ; तत् इदानीं राम-
 विवासगवरे त्वयोक्ते सति यत् त्वयि मया सुकृतं शोभनं कर्म त्वदनु-
 सरणरूपं कृतं, तन्मां तपति पीडयति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

किमिव । आतुरं शरणं अपथ्यव्यञ्जनोपेतं भुक्तमन्नं यथा तपति
 पीडयति, रामस्य विप्रकारमभिषेकनिवृत्तिं, वनस्य तदुद्देश्यकं
 सभयाणञ्च प्रेक्षेत्यन्वयः ॥ ७१ ॥

राज्ञो न किञ्चिदकर्तव्यमस्तीति विचार्य संपुत्रविषये मम विश्वासं
 न करिष्यति । कृपणं कष्टम् ॥ ७२ ॥

हीना हिमवतः पार्श्वे किन्नरेनेव किन्नरी ।
 न हि राममहं दृष्ट्वा प्रवसन्तं महावने ।
 चिरञ्जीवितुमाशंसे रुदन्तीं चापि मैथिलीम् * ॥ ७४ ॥
 मा नूनं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥ ७५ ॥
 सतीं त्वामहमत्यन्तं व्यवस्थाम्यसतीं सतीम् ।
 रूपिणीं विषसंयुक्तां पीत्वेव मदिरां नरः ॥ ७६ ॥
 अमृतैर्वत मां सान्त्वैः सान्त्वयन्तीव भाषसे ।
 गीतशब्देन संरुद्धं लुब्धो मृगमिवावधीः ॥ ७७ ॥

अप्रियद्वयमेवाह,—मां चेति । मे मदर्थं उपलक्षणमेतत् रामार्थं
 च शोचन्ती स्वस्य प्राणान् क्षपयिष्यति ॥ ७३ ॥

किन्नरेण अशुरभूतेन भर्ताभूतेन च । तव मरणं कुतस्तत्राह,—
 नहीति ॥ ७४ ॥

नूनं भुवम् ॥ ७५ ॥

असतीमेव सतीं पतिमारिक्तात्वेन असतीत्ववतोमेव सतीं सर्वदा
 विद्यमानां सतीम् । आपाततः सतीं व्यवस्थामि निश्चिनोमि, रूपिणीं
 दृष्टिप्रियां मदिरां पीत्वा पश्चाद्विकारेण विषसंयुक्तां यथा जानाति
 तथेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

* “रामे प्रव्राजिते देवि ! नाहं जीवितुस्तुष्टे ।”

इत्यपि पाठः ।

अनार्य इति मामार्याः पुत्रविक्रायकं भुवम् ।
 विकरिष्यन्ति रथ्यासु सुरापं ब्राह्मणं यथा ॥ ७८ ॥
 अहो दुःखमहो कष्टं यत्र वाचः क्षमे तव ।
 दुःखमेवंविधं प्राप्तं पुरा कृतमिवाशुभम् ॥ ७९ ॥
 चिरं खलु मया पापे ! त्वं पापेनाभिरक्षिता ।
 अज्ञानादुपसम्पन्ना रज्जुर्दूबन्धनी यथा ॥ ८० ॥
 रममाणस्त्वया सार्द्धं मृत्युं त्वां नाभिलक्षये ।
 बालो रहसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८१ ॥
 तं तु मां जीवलोकोऽयं नूनमाक्रोष्टुमर्हति ।

यच्च त्वं अष्टतैः सान्त्वैरिष्टवचनैः सान्त्वयन्ती यत् मां भाषसे
 तत् । गीतशब्देन मृगं संख्य लब्ध इव मामबधीः ॥ ७७ ॥

पुत्रविक्रायकं पुत्रेण मूल्येन स्त्रोमुखक्रीतारम् । अनार्यः पापीति,
 रथ्यासु विकरिष्यन्ति विगर्हिष्यन्ति ॥ ७८ ॥

दुःखं कष्टं कष्टं कष्टम् । अहो कष्टमहो कष्टमिति यावत् । यत्र
 वरविषये रामविवासानवरविषयास्तव वाचः क्षमे यतोऽतः पुराकृत-
 मशुभमिव तत्फलमिव । इवशब्द एवार्थः । एवंविधं अपरिहार्यत्वेना-
 वशानुभावं दुःखं प्राप्तमिति सम्बन्धः ॥ ७९ ॥

पापेन मया उपसम्पन्ना कण्ठसंलग्ना सौख्याय कृतं तद्रक्षणं स्व-
 नाशाय परिणतमित्याशयः ॥ ८० ॥

बाल इवेति योजना ॥ ८१ ॥

मथा ह्यपिटकः पुत्रः स महात्मा दुरात्मना ॥ ८२ ॥
 वालिशो वत कामात्मा राजा दशरथो भृशम् ।
 स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ॥ ८३ ॥
 वेदैश्च * ब्रह्मचर्यैश्च गुरुभिश्चोपकर्षितः ।
 भोगकाले महत् कृच्छ्रं पुनरेव प्रपत्स्यते ॥ ८४ ॥
 नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां प्रतिभाषितुम् ।
 स वनं प्रव्रजेत्युक्तो वाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८५ ॥
 यदि मे राघवः कुर्याद् वनं गच्छेति चोदितः ।
 प्रतिकूलं प्रियं मे स्यान्न तु वताः करिष्यति * ॥ ८६ ॥

तं त्वय्यनुरक्तम् । जीवतापि मया स महात्मा पुत्रोऽपिटकः पिट-
 प्रयुक्तराज्यरहितः कृतो यतोऽत आकांक्षुः निन्दितुम् † ॥ ८२ ॥

निन्दाप्रकारमाह,—वालिश्च इति । प्रस्थापयिष्यतीति उपलक्षणं
 त्रिकालनिन्दायाः ॥ ८३ ॥

उपकर्षितः काश्यं प्रापितः । कृच्छ्रं जटाभ्युपेततया वने वास-
 क्लेशम् ॥ ८४ ॥

द्वितीयं वचनं परिहाररूपं वचनम् । अलं समर्थः । अहमिव
 धर्मर्यान्वितत्वात् ॥ ८५ ॥

* “व्रतैश्च” इत्यपि पाठः ।

† “शुद्धभावो हि भावं मे न तु ज्ञास्यति राघवः ।

वनं पुत्रं व्रजेत्युक्ते नैवान्यत् प्रतिवक्ष्यति ॥” इति वा पाठः ।

‡ “अपिटकः पिटरहितः कृतः” इति वा ।

राघवे हि वनं प्राप्ते सर्वलोकस्य धिक्कृतम् ।

मृत्युरक्षमणीयं मां नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ८७ ॥

मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे ।

दृष्टे मम जने शेषे किं पापं प्रतिपत्स्यसे ॥ ८८ ॥

कौशल्या मां च रामं च पुत्रौ च यदि हास्यति ।

दुःखान्यसहती देवी मामेवानुगमिष्यति ॥ ८९ ॥

कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह ।

प्रक्षिप्य नरके सा त्वं कैकेयि ! सुखिता भव ॥ ९० ॥

मया रामेण च त्यक्तं शान्त्यतः सत्कृतं गुणैः ।

यदि मे राघवः प्रतिकूलं कुर्यात्, तन्मे प्रियं स्यादिति सम्बन्धः ॥ ८६ ॥

ततः किमत आह,—राघवे हीति । अक्षमणीयं दुःसहृत्तमतएव सर्वलोकस्य धिक्कृतम् ॥ ८७ ॥

शेषेऽवशिष्टे ममेष्टे कौशल्यादिरूपे जने किं पापं मनोवाग्-
गोचरं दुःखसाधनं प्रतिपत्स्यसे करिष्यसि ॥ ८८ ॥

यदि कौशल्या मां रामञ्च हास्यति, एताभ्यां हीना भविष्यति ।
घातं सुमित्रा यदि पुत्रौ च चाद्रामं मां च । एतैर्यदि हीना भविष्यति
तदा दुःखान्यसहती देवी कौशल्या सुमित्रा च मामेवानुगमिष्यति ।
लक्ष्मणस्य रामेण सह नियतं गमनात् शत्रुघ्नस्य भरतानुयायित्वेऽपि
अतीव त्वदनुरञ्जनं कुर्वतो रामस्येव तस्यापि त्वया क्रूरतया निराक-
रणसम्भवात् पुत्रौ हास्यतीत्युक्तम् । तेन तस्याः कौर्यातिशयो व्यङ्गः
राज्ञः शोकातिशयवत्त्वादिसंयुक्तवाक्यप्रयोगो न दोषाय ॥ ८९ ॥

इत्थाकुकुलमन्तोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ॥ ८१ ॥

प्रियं चेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनं भवेत् ।

मास्म मे भरतः कार्षीत् प्रेतकृत्यं गताद्युषः * ॥ ८२ ॥

मृते मयि गते रामे वनं पुरुषपुङ्गवे ।

सेदानीं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥ ८३ ॥

त्वं राजपुत्रि ! दैवेन न्यवसो मम वेष्मनि ।

अकीर्तिश्चातुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ।

पुत्राणां नरकवासो † राज्यहान्या, राज्योः राज्यश्च शोकरूपपाप-
मरणादित्याहुः ॥ ८० ॥

मया रामेणेत्यादि व्यंग्योक्तिः । आकुलं क्षुभितम् ॥ ८१ ॥

रामप्रव्राजनस्य भरतसम्मतत्वे स मे पुत्र एव न, इत्याशयेनाह,—
प्रियं चेत्यादि ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

राजपुत्रि ! दैवेन मामकदुरदृष्टवशेन मम वेष्मनि न्यवसः । राज-
पुत्रीवादेनेति पाठे राजपुत्रोव्यपदेशमात्रेणेत्यर्थः । मे अकीर्तिः
परंक्षापयशोऽत्राकीर्तिः महाजनसमक्षान्धिकारः परिभवः सर्व-
भूतेष्ववज्ञा क्षुद्रत्वेन प्रतिपत्तिः । यतो न्यवसोऽत एतत्सर्वं भविष्यतीति
शेषः ॥ ८४ ॥

* “हन्तानार्ये ! ममामिते ! सकामा भव कैकयि ! ।”

कुत्रापि इत्यधिकं दृश्यते ।

† नरके दुःखे । इति केनचित् व्याख्यातम् ।

सर्वभूतेषु चावज्ञा यथा पापकृतस्तथा ॥ ८४ ॥

कथं रथैर्विभुर्यात्वा गजान्यैश्च सुज्जर्मुज्जः ।

पद्भ्यां रामो महारण्ये वत्सो मे विचरिष्यति ॥ ८५ ॥

यस्य चाहारसमये स्तूदाः कुण्डलधारिणः ।

अहंपूर्वाः पचन्ति स्म प्रशस्तं पानभोजनम् ॥ ८६ ॥

स कथं नु कषायाणि तिक्रानि कटुकानि च ।

भक्षयन्वन्यमाहारं सुतो मे वर्त्तयिष्यति ॥ ८७ ॥

महार्हवस्त्रसंबीतो भूत्वा चिरसुखोचितः ।

काषायपरिधानस्तु कथं भूमौ निवत्स्यति ॥ ८८ ॥

कस्यैतद्दारुणं वाक्यमेवंविधमचिन्तितम् ।

रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनम् ॥ ८९ ॥

धिगस्तु द्योषितो नाम शठाः स्वार्थपरायणाः ।

कथमिति ॥ ८५ ॥

यस्य चेति ॥ ८६ ॥

स कथमिति । कषायादीनि कन्दमूलानीत्यध्याहारः । तद्रूपं
वन्यमाहारं वर्त्तयिष्यति जीविष्यति ॥ ८७ ॥

महार्हति ॥ ८८ ॥

कस्येति । इदं एवंविधम् अचिन्तितं दारुणम् एतदुत्तरार्धरूपं
रामस्यारण्यगमनमित्यादि वाक्यं वाक्यश्रवणं कस्य कीदृशविधं दुष्कर्मणः
फलमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ॥ १०० ॥

अनर्थभावेऽर्थपरे दृशसे !

ममानुतापाय निवेशितासि * ।

किमप्रियं पश्यसि मन्निमित्तं

हितानुकारिण्यथापि रामे ॥ १०१ ॥

परित्यजेयुः पितरोऽपि पुत्रान्

भार्याः पतींश्चापि कृतानुरागाः ।

कृत्स्नं हि सर्वं कुपितं जगत् स्यात्

दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ॥ १०२ ॥

केकेयीदौर्जन्यं दृष्ट्वा राजा शोकेन स्त्रीमात्रं निन्दति,—धिगिति निन्द्यत्वमस्त्वित्यर्थः । पुनः स्वाभाविकविवेकमाह,—नेति कौशल्या-दीनां निन्द्यानर्हत्वादिति भावः ॥ १०० ॥

अनर्थे जगदनर्थसाधने भावो यस्याः, अर्थपरे स्वार्थसाधनपरे ममानुतापाय मदनुतापार्थं निवेशितासि निवेशितदुर्भावासि ईश्वरे-त्येति शेषः । मन्निमित्तमिति ब्रह्मब्रीहिः । रामे वा जगद्धितानुकारिणि किमप्रियं तत्साधनं पश्यसीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

राममरण्यवासरूपे व्यसने निमग्नं दृष्ट्वा कृत्स्नं जगत् कुपितं स्यात् विपरीतं स्यात् । कौपप्रकारमाह,—कृतानुरागाः पितरः पुत्रान् तादृशान्विभक्तिविपरिणामेनात्रापि तत्सम्बधात् बालानपि त्यजेयुः

* “निविष्टभावे” इत्यपि पाठः ।

अहं पुनर्देवकुमाररूप-
 मलंकृतं तं सुतमात्रजन्तम् ।
 नन्दामि पश्यन्निव दर्शनेन
 भवामि दृष्ट्वैव पुनर्युगेव ॥ १०३ ॥
 विना हि सूर्येण भवेत् प्रवृत्ति-
 रवर्षता वज्रधरेण वापि ।
 रामन्तु गच्छन्तमितः ममीक्ष्य
 जीवेन्न कश्चित्चिति चेतना मे ॥ १०४ ॥

रामेण सह गमनार्थं अपिना तादृशा पुत्रास्तादृशान् वृद्धान् तादृशे
 भार्यास्तादृशान् पतीन् । अपिनां तादृशाः पतयस्तादृशी भार्या अपि
 न्यजेयुः । एतेन जगदनर्थसाधनभाववत्तोषपादिता ॥ १०२ ॥

स्वस्य रामं विना जीवनव्यतिरेकं दर्शयिष्यन् तदन्वये स्वजीवना-
 न्वयं दर्शयति,—अहमिति । आत्रजन्तं मत्समीपे आगच्छन्तमस्य
 श्रुतेति शेषः । आगच्छन्तं श्रुत्वा दर्शनेन चक्षुषा पश्यन्निव नन्दामि
 अवगमात्रेण दर्शनजन्यं सुखमुक्तं दृष्ट्वैव दृष्ट्वा तु पुनः चिरवृद्धोऽपि
 पुनर्युगेव हृष्टपुष्टान्तर्बहिःपरिकरो भवामि ॥ १०३ ॥

हिरपीत्यर्थः । सूर्येण विनापि लोकस्य प्रवृत्तिर्यवहारः स्यात्
 वज्रधरेण अवर्षतापि प्रवृत्तिर्लोकस्य जीवन्तं स्यात् । वा इत्यथवा ।
 इन्द्रेण स्वरूपसत्तां विनापि प्रवृत्तिर्भवेत् । रामन्तु विना न कस्यापि

विनाशकामामहिताममित्रा-

मावामयं मृत्युमिवात्मनस्त्वाम् ।

चिरं वताङ्गेन हतासि सर्पी

महाविषा तेन हतोऽस्मि मोहात् ॥ १०५ ॥

मया च रामेण सलक्षणेन

प्रशास्तु हीनो भरतस्त्वया सह ।

पुरश्च राष्ट्रश्च निहत्य बान्धवान्

ममाहितानाञ्च भवामिभाषिणी ॥ १०६ ॥

वृशंसवृत्ते ! व्यसनप्रहारिणि !

प्रमह्य वाक्यं यदिहाह्य भाषसे ।

जीवनमिति मे मतिः । अन्तर्यामिणं विना कस्यापि व्यवहारस्या-
सिद्धेः एवं च स्वाजीवनं कैमुतिकन्यायसिद्धमिति भावः ॥ १०४ ॥

किञ्च त्वामात्मनो मृत्युमिव स्वगृहेऽहमावासयं किञ्च त्वं महा-
विषा सर्पी मयाङ्गेन मोहान्मत्वेनाज्ञानात् हतासि तेनाङ्गधरणेनाहं
हतोऽस्मि ॥ १०५ ॥

पुरश्च राष्ट्रश्चैत्यस्य प्रशास्त्वित्यनेन सहान्वयः । त्वं च बान्धवान्
प्रतिपुत्रादीन् निहत्य ममाहितानां शत्रूणामभिभाषणशीला भव ।
वार्त्ताकरणयोग्यबान्धवाभावादिति भावः । अभिहर्षिणीति पाठे तेषां
हर्षदा भव ॥ १०६ ॥

न नाम ते केन सुखात् पतन्धो
 विशीर्यमाणा दशनाः सहस्रधा ॥ १०७ ॥
 न किञ्चिदाह्वहितमग्निं वचो
 न वेत्ति रामः परुषाणि भाषितुम् ।
 कथं तु रामे ह्यभिरामवादिनि
 ब्रवीषि दोषान् गुणनित्यसम्भवे ॥ १०८ ॥
 प्रताम्य वा प्रज्वल वा प्रणश्य वा
 सहस्रशो वा स्फुटितां महीं ब्रज ।
 न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं
 ममाहितं केकयराजपांसने ! ॥ १०९ ॥

असनप्रहारिणि वार्धकरूपापदि पुत्रविभोगरूपप्रहारकारिणि
 । सद्यः पतिपत्नीभावं तिरस्कृत्य इह देशे अद्यकाले यत् भाषसे क्रूरम्
 प्रतप्ते मुखादवश्यपाता दन्ताः केन नाम हेतुना सहस्रधा विशीर्यमाणाः
 तन्तो न प्रतन्तीति न जाने इति शेषः ॥ १०७ ॥

अप्रियवचोऽकथने हेतुर्न वेत्तीत्यादि । दोषान् जटाक्षीरधारण-
 नवासादीनात्मनो दोषजनकान् गुणैर्नित्यं सर्वेषां सम्भवे ॥ १०८ ॥

प्रताम्य ग्लायस्व । प्रज्वल अग्निप्रवेशेन । प्रणश्य विधेः । कुदाल-
 ष्टकैः सहस्रशः स्फुटितां क्षतगर्तां वा महीं ब्रज । अद्यापि ते वचो
 न करिष्ये इति सम्बन्धः ॥ १०९ ॥

दुरोपमां नित्यमसत्प्रियंवदां
 प्रदुष्टभावां सकुलोपघातिनीम् ।
 न जीवितुं त्वां विषहेऽमनोरमां
 दिधक्षमाणां हृदयं सबन्धनम् ॥ ११० ॥
 न जीवितं मेऽस्ति कुतः पुनः सुखं
 विनात्मजेनात्मवतां कुतो रतिः ।
 ममाहितं देवि ! न कर्त्तुमर्हसि
 स्पृशामि पादावपि ते प्रसीद मे ॥ १११ ॥
 स भूमिपालो विलपन्ननाथवत्
 स्त्रिया गृहीतो हृदयेऽतिमात्रया ।

असत्प्रियंवदां मिथ्याप्रियभाषिणीं प्रदुष्टभावां दुष्टान्तःकरणाम्
 अतएव अमनोरमां सबन्धनं संप्राप्त्य हृदयं दिधक्षमाणां त्वां जीवितुं
 जीवयितुं न विषहे नेत्सहे । तव नाशमेवाशासे इत्यर्थः । प्राणबन्धनं
 हि सोम्यमन इति च्छान्दोग्यश्रुतिः ॥ ११० ॥

दण्डवाक्यमुक्त्वा पुनः सामाह, —नेति । आत्मवताम् आत्मज्ञानां
 अत्रापिः पूरणीयः यदेवमतो ममेत्यर्दिः ॥ १११ ॥

अतिमात्रया अतिक्रान्तसौन्दर्यपरिच्छेदया । यद्वातिक्रान्तमर्थ्या-
 दया हृदये मर्मणि गृहीतः । प्रसारितावित्यनेन पत्यावप्यधमर्ण-
 ऋष्टिर्द्योत्यतः । असम्प्राप्येत्यनेन पिस्पृक्षोरपि चित्तमूर्च्छाजनितवैवश्यं

पपात देव्याश्चर्या प्रसारिता-

बुभावसंप्राप्य * यथातुरस्तथा ॥ ११२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

दशरथकैकेयोसंवादे नाम

द्वादशः सर्गः । १२ ।

द्योतितम् । तदेवाह,—यथातुर इति । आतुरो यथा किञ्चित् स्पृष्ट-
कामोऽस्पृष्टं च मध्ये यथा मूर्च्छया पतति तथेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः ।

* “बुभावसंस्पृश्य” इति वा पाठः

अयोदशः सर्गः ।

अतदहं महाराजं शयानमतथोचितम् ।
यथातिमिव पुष्पान्ते देवलोकात् परिच्युतम् ॥ १ ॥
अनर्थरूपा सिद्धार्था ह्यभीता भयदर्शिनी ।
पुनराकारयामास तमेव वरमङ्गना ॥ २ ॥
त्वं कथसे * महाराज ! सत्यवादी दृढव्रतः ।
मम चेदं वरं कस्मादिधारयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥
एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा ।
प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्त्तं विकल्पाञ्चिव ॥ ४ ॥
मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे ।
हन्तानार्थ्ये ! ममामित्रे ! सकामा सुखिनी भव ॥ ५ ॥

अथ सत्यपाशबद्धतया प्रणामवाक्येन च न ते वचः करिष्यामि
इति वचसि दार्ढ्याभावं निश्चित्य पुनरप्याह,—अतदहं स्त्रीप्रणामानर्हं
अतथोचितं भूषयनानर्हम् ॥ १ ॥

अनर्थरूपा कुलस्येति शेषः । असिद्धोऽर्थः प्रयोजनं यस्याः ।
अभीता जनापवादादभीता भयदर्शिनी रामाद्वरतस्येति शेषः । तमेव
वरं पूर्वदत्तमेव वरम् उद्दिश्य राजानमाकारयामास सम्बोधयामास ॥ २ ॥

स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम् ।

प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं वत ॥ ६ ॥

कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रब्राजितो वनम् ।

यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥

अपुत्रेण मया पुत्रः अमेण महता महान् ।

रामो लब्धो महातेजाः स कथं त्यज्यते मया ॥ ८ ॥

भूरश्च कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः ।

कथं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते ॥ ९ ॥

कथ्यसे स्नायसे पूर्वार्धान्ते इति रथ्याहार्यः विधारयितुम् ऋणत्वे-
नेति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

रामप्रवासदुःखेन मृत्वा स्वर्गं गतस्यापि मे सुखं नास्तीत्याह,—
स्वर्गे इति । रामस्य कुशलं दैवतैः पृष्टोऽहं किमुत्तरं वदिष्ये इति शेषः ।
वनं प्रत्यादिष्ट इत्युत्तरं देयं चेत् प्रत्यादेशात् तद्रूपादुत्तरादूर्ध्वं यदैवै-
रभिहितं भविष्यति ज्येष्ठं श्रेष्ठशूनैर्युक्तं कथं प्रत्याख्यातवानसीत्येवं-
रूपं वाक्यं तत्कथं धारयिष्ये हृदये इति शेषः । अतस्तदप्रत्याख्यान-
मेव वरमिति भावः ॥ ६ ॥

ननु सत्यवशात् प्रत्यादिष्ट इत्युत्तरं तच्चाह,—कैकेय्या इति । प्रिय-
कामेन प्रियेण वरेण एतत् सत्यं यदि यद्यपि ब्रवीमि तत्तथापि एतत्
मे वाक्यम् असत्यं भविष्यति । असत्यं मंस्यन्तीत्यर्थः । कामुकतया
प्रत्याख्यात इत्येवं मंस्यन्तइत्याशयः ॥ ७ ॥

त्यज्यते त्यक्त्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

कथमिन्दीवरश्चामं दीर्घबाहुं महाबलम् ।

अभिराममहं रामं स्थापयिष्यामि * दण्डकान् ॥ १० ॥

सुखानामुचितस्यैव दुःखैरनुचितस्य च ।

दुःखं नामानुपस्थेयं कथं रामस्य धीमतः ॥ ११ ॥

यदि दुःखमकृत्वा तु मम संक्रमणं भवेत् ।

अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम् ॥ १२ ॥

दृष्ट्वासे पापसङ्कल्पे ! रामं सत्यपराक्रमम् ।

किं विप्रियेण कैकेयि ! प्रियं योजयसे मम ॥ १३ ॥

अकीर्त्तिरतुला लोके भ्रवं परिभविष्यति † ।

तथा विन्यतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः ॥ १४ ॥

स्थापयिष्यामि प्रस्थापयिष्यामि ॥ १० ॥

दुःखैरिति षष्ठ्यर्थे तृतीया दुःखं वनगमनरूपं दुःखसाधनम् ॥ ११ ॥

सर्वथा रामस्यादुःखकरणामेव मे श्रेय इत्याह,—यदीति । अदुः-

खार्हस्य रामस्य दुःखमकृत्वा यदि मम संक्रमणं स्वर्गं प्रति गमनं
भवेत् तदा स्वर्गे सुखमाप्नुयामित्यन्वयः । मरणे वराप्रदानजन्य-
दोषोऽपि न जीवतो हि सा प्रतिक्षेति भावः ॥ १२ ॥

मम प्रियं रामं विप्रियेण किं योजयसे इत्यन्वयः ॥ १३ ॥

* “प्रेषयिष्यामि” इति वा पाठः ।

† “भ्रवं परिभवश्च मे” इति वा पाठः ।

अस्तमभ्यगमत् सूर्यो रजनी चाभ्यवर्त्तत ।

सा त्रियामा तदार्त्तस्य * चन्द्रमण्डलमण्डिता ॥ १५ ॥

राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ।

सदैवोष्णं विनिःश्वस्य दृढो दशरथो नृपः ॥ १६ ॥

विललापार्त्तवद्दुःखं गगनासक्तलोचनः ।

न प्रभातं त्वेच्छामि निशे ! नक्षत्रभूषिते ॥ १७ ॥

अर्त्तकीर्त्तिः स्त्रीजित इत्यर्त्तकीर्त्तिर्जन्मसम्पादितां कीर्त्तिं परिभवि-
ष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

यत्सम्बन्धि प्रदोषे स्निवेशप्रवेशात् पूर्वं सूर्योऽस्तमगमत् रजनी
चाभ्यवर्त्तत सा त्रियामा चन्द्रमण्डलमण्डितापि आर्त्तस्य दुःखवतः विलप-
मानस्य च न व्यभासत न प्रकाशेन सुखदाभूत् विलापेनैव रात्रि-
कालो व्यतीत इति भावः । यतः सा शर्वरी हिंसिका तस्येति शेषः ।
प्रदोषतीति योगात् ॥ १५ ॥ १६ ॥

आर्त्तवत् रोगपीडितवत् । यद्वा स्वार्थे वतिः । प्रदोषतां दुःखं
यथा भवति तथा विललाप । यद्वा दुःखं प्राप्येति शेषः । अथ दुःख-
वशाद्वाच्या अयुष्टिं प्रार्थयते न प्रभातमिति । त्वयेति पाठे त्वया मतर्थो
जायमानं प्रातःकालमित्यर्थः । तवेति पाठे त्वत्सम्बन्धिप्रातःकाल-
मित्यर्थः ॥ १७ ॥

* “तथार्त्तस्य” इति वा पाठः

क्रियतां मे दया भद्रे ! मयायं रचितोऽञ्जलिः ।

अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्दण्डाम् ॥ १८ ॥

वृशंसां कैकेयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं मम * ।

एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं मंयताञ्जलिः ॥ १९ ॥

प्रसादयामास पुनः कैकेयीं राजधर्मवित् † ।

साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः ॥ २० ॥

प्रसादः क्रियतां भद्रे ! देवि ! राज्ञो विशेषतः ।

शून्येन खलु सुश्रोणि ! मयेदं समुपाहृतम् ॥ २१ ॥

मे मङ्गलं भद्रे निशे ! एवं हि तस्याः कल्याणदत्वम् । प्रभाते राम-
विवासनभयमिति भावः । गम्यतां त्रियामया त्वया । राज्यपगमे
प्रजासन्निधानेनेतद्दर्शनाभाव इति भावः । यदा प्रभाते रामगमनेन
छाटिति मरणे सत्यस्या अदर्शनमिति भावः । नाहमिच्छामि द्रष्टु-
मित्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

त्वद्गतस्य सत्यवशत्वात्त्वदशं गतस्येत्यर्थः । गतायुषः अल्पाव-
शिष्टायुषः ॥ २० ॥

राज्ञो विशेषतः राजत्वाद्विशेषेण प्रसाद उचितः । इदं पूर्वोक्त-
कटुकवाक्यं शून्येन दुःखवशादक्तव्यावक्तव्यविवेकरहितेन । यदा

* “महत्” इति वा पाठः ।

† “चेदमब्रवीत्” इति वा पाठः ।

कुरु साधुप्रसादं मे बाले ! सहृदया ह्यसि ।

प्रसीद देवि ! रामो मे त्वद्वत्तं राज्यमव्ययम् ॥ २२ ॥

लभतामसितापाङ्गे ! यशः परमवाप्स्यसि ।

मम रामस्य लोकस्य गुरुणां भरतस्य च ।

प्रियमेतद्गुरुश्रोणि ! कुरु चारुमुखेक्षण्ये ! ॥ २३ ॥

विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा

दीनस्य ताम्राश्रुकलस्य * राज्ञः ।

श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं

भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम् ॥ २४ ॥

ततः स राजा पुनरेव मूर्च्छितः .

प्रियामतुष्टां प्रतिकूलभाधिणीम् ।

इदं रामाभिवेचनं शून्ये एकान्ते निर्जने गोकुले किन्तु सभायामतः

प्रसादं कुरु सम्भोषहासो यथा न भवति तथेत्यर्थः ॥ २१ ॥

सहृदया मद्भग्नशून्यसहृदया तदेवाह,—प्रसीदेति । त्वया वर-

बलात् गृहीतमेव राज्यं मत्प्रीतये रामाय देहीत्याशयः ॥ २२ ॥

गुरुणां वशिष्ठादीनां गुरुश्रोणीति पाठे उर्विति पाठान्तरे च

उर्वी महती श्रोणिर्यस्यास्तादृशी ॥ २३ ॥

रोदनेनाक्षुण्णोस्ताम्रत्वात्ताम्रस्य । अश्रुकलस्य अश्रुपूर्णस्य हिर-
प्यर्थे ॥ २४ ॥

* “तामेक्षणस्याश्रुकलस्य” इति वा पाठः

समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति
 क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः ॥ २५ ॥
 इतीव राज्ञो व्यथितस्य सा निशा
 जगाम घोरं श्वसतो मनस्विनः ।
 विबोधमानः प्रतिबोधनं तदा
 निवारयामास स राजसत्तमः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 दशरथकैकेयोसंवादे नाम त्रयोदशः
 सर्गः ॥ १३ ॥

तद्वाचः प्राक् सदा प्रियाम् अतुष्टाम् एवंविधविनयवाक्येनापि
 सन्तोषमप्राप्ताम् । विवासनं प्रति याचमानं वरं समीक्ष्य दुःखितः
 क्षिरपरिचितप्रेमत्वात्तां धिक्कर्तुमशक्नुवन् प्रयासलब्धपुत्रश्च त्यक्तु-
 मशक्नुवन् कर्त्तव्यमूढतया दुःखितो विसंज्ञो मूर्च्छितः क्षितौ
 पपात ॥ २५ ॥

दीर्घं घोरमुष्णञ्च श्वसतः सा निशा जगाम । प्रतिबोधनं तत्सा-
 धनमङ्गलगीतादिकम् दुःखवशादिति भावः ॥ २६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ।

चतुर्दशः सर्गः ।

पुत्रशोकादितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि ।
विचेष्टमानमुत्प्रेक्ष्य ऐस्त्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
पापं कृत्वेव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम् ।
शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्यात् त्वमर्हसि ॥ २ ॥
आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ।
सत्यमाश्रित्य च मया त्वं धर्मं प्रति चोदितः ॥ ३ ॥

एवं दशं प्राप्तेऽपि राजनि कैकेयी मन्निमित्ततो राजा म्रियते चेत्
म्रियतां वृद्धो न तु मयोक्तमन्यथा कार्यमिति निश्चित्वाह,—पुत्रेत्यादि ।
पापा कैकेयी विचेष्टमानं मरणकालश्च विक्षतमुत्प्रेक्ष्य सम्यक् दृष्ट्वा-
पीत्यर्थः ॥ १ ॥

मम संश्रवं वरदानरूपं संश्रुत्य प्रतिश्रुत्य अङ्गोक्त्य पापं कृत्वेव
सन्नः पीडितः सन् शेषे इदं किं इदं नोचितमित्यर्थः । अतः स्थित्यां
सत्यपालनरूपायां सतां मर्यादायाम् ॥ २ ॥

सत्यरूपं धर्ममाश्रित्य उद्दिश्य त्वच्च त्वं तु मया प्रतिचोदितः
वरदानविषये प्रेरितः । तव सत्यं रक्षितुमेवा मे प्रेरणा अन्यथा
प्रतिज्ञातवरदानं विनैव मरणे तवाधर्मः स्यादिति भावः ॥ ३ ॥

मंश्रुत्य शैव्यः श्येनाय स्वां तनुं जगतीपतिः ।

प्रदाय पक्षिणे राजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥

तथा ह्यलर्कसोजस्री ब्राह्मणे वेदपारगे ।

याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददौ ॥ ५ ॥

सरितान्तु पतिः स्वल्पां मर्त्यादां सत्यमन्वितः ।

सत्यानुरोधात् समये वेषां स्वाभ्रातिवर्तते ॥ ६ ॥

सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः ।

सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनावार्यते परम् ॥ ७ ॥

सत्यं समनुवर्तस्व यदि धर्मे हता मतिः ।

स वरः सफलो मेऽस्तु वरदो ह्यसि सत्तम । ॥ ८ ॥

धर्मस्यैवाभिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात् ।

यद्यपि सत्यपालने प्राणसंशयस्तथापि तमङ्गीकृत्य सत्यरक्षणमेव
ज्याय इत्याह,—संश्रुत्येत्यादि ॥ ४ ॥ ५ ॥

सरिताम्पतिः सत्यमन्वितः सत्यं प्राप्तः । सत्यानुरोधात् सत्यत्याग-
भयात् । स्वल्पां मर्त्यादां सुलङ्घ्यामपि वेषां समये चन्द्रोदयरूपे वृद्धि-
समयेऽपि नातिवर्तते ॥ ६ ॥

प्रणवरूपैकपदवाच्यत्वाद्वाच्यवाचकयोश्चाभेदात् यत्प्रणवरूपं ब्रह्मशास्त्रे
तत् सत्यवाक्यमेव । अक्षया वेदाः अक्षयं तज्ज्ञानफलं सत्येनैव परं
पदं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्यते चिन्मयुद्धिद्वारेति भावः ॥ ७ ॥

तस्मात् सत्यमिति ॥ ८ ॥

प्रव्राजय सुतं रामं चिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥ ८ ॥

समयञ्च ममार्थ्येयं यदि त्वं न करिष्यसि ।

अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १० ॥

एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया ।

नाशकत् पाशमुन्मोक्तुं बलिरिन्द्रहतं यथा ॥ ११ ॥

उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत् ।

स धुर्य्यो वै परिष्यन्दन् युगचक्रान्तरं यथा ॥ १२ ॥

विकलाभ्याञ्च * नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः ।

कृच्छ्राद्वैर्य्येण संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥

धर्मस्य परलोकसिद्धिफलकस्य अभिकामार्थं प्रार्थनोपफलसिद्ध्यर्थं क्रियमानान्मम अभिचोदनात् प्रेरणाञ्च त्वं सुतं रामं प्रव्राजय एवं त्वां चिर्ब्रवीमि अतो नाहमस्मादरग्रहणान्निवर्त्तयितुं शक्येति भावः ॥ ८ ॥

विपक्षे स्त्रीबधदोषश्चाधिकस्ते इत्याह,—समयञ्चेति । मदरविषय-
मर्थं परित्यक्ता त्वयोपेक्षिता ते अग्रतो जीवितं त्यक्ष्यामि ॥ १० ॥

एवं न्यायोपेतप्रकारेण पाशं सत्यपाशबन्धनम् इन्द्रहतं इन्द्रप्रेरितो-
पेन्द्रहतं पदत्रयमितदेशप्रतिश्रवरूपं पाशम् ॥ ११ ॥

युगचक्रयोरन्तरं मध्यं प्राप्य परिष्यन्दन् तिर्यक् चेष्टमानो धुर्य्यश्च
उद्भ्रान्तहृदयत्वादिविशिष्टोऽभवत् ॥ १२ ॥

संस्तभ्य विकलचित्तमिति शेषः ॥ १३ ॥

* “विकलाभ्याम्” इति वा पाठः ।

यस्ते मन्त्रकृतः पाणिरग्नौ पापे ! मया हृतः ।

संत्यजामि * स्वजञ्चैव तव पुत्रं सह त्वया ॥ १४ ॥

प्रयाता रजनी देवी सूर्यस्योदयनं प्रति ।

अभिषेकं गुरुजनां स्वरयिष्यति मां ध्रुवम् ॥ १५ ॥

रामाभिषेकसम्भारैस्तदर्थमुपकल्पितैः ।

रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥

सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या सलिलक्रिया ।

व्याहन्तास्य शुभाचारे ! यदि रामाभिषेचनम् ॥ १७ ॥

इदृश्याः सपुत्रायास्त्याग एवोचित इत्याशयेनाह,—यस्ते इति ।
मन्त्रकृतः गृह्णामीति मन्त्रेण संस्कृतः संत्यजामि तत्प्रयुक्तं व्यवहारं
त्यजामि । स्वजं स्वस्माज्जातं तव पुत्रञ्च त्वया सह त्यजामि ॥ १४ ॥

किञ्च रामाभिषेको मया शक्यनिवारण इत्याह,—प्रयातेत्यादि ।
उदयनं प्रति उदयं प्रतिषन्ध । तदर्थम् अभिषेकार्थं कल्पितै रामाभि-
षेकसम्भारैरभिषेकं कर्तुं गुरुजना मां त्वरयिष्यति । अतो गुरुजनानु-
रोधेन मया रामः कारयितव्यः कृताभिषेकः कारयितव्यः एवं सति
रुष्टया मत्सलिलक्रिया न कार्येत्याह,—मृतस्येत्यादि । मा कुर्विति शेषः
॥ १५ ॥ १६ ॥

* “तं त्यजामि” इति वा पाठः ।

† “अभिषेकाय हि जनः” इति वा पाठः ।

न शक्तोऽद्यास्म्यहं द्रष्टुं दृष्ट्वापूर्वं तथासुखम् ।

हतहर्षं तथानन्दं * पुनर्जनमवाप्नुस्वम् ॥ १८

तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः ।

प्रभाता शर्वरी पुण्या चन्द्रनक्षत्रमालिनी ॥ १९ ॥

क्रोधातिशयेनोक्तमेवार्थं पुनराह,—सपुत्रयेति इति कतकतीर्थी । मम तु प्रतिभाति सूर्योदयं प्रलभ्याभिषेकं कर्तुं त्वरयिष्यति अतः स एव मया कर्तव्य इत्याद्यर्थः । त्वन्तु त्याज्यैवेति भावः । ननु मयि जीवन्त्यां कथं रामाभिषेको भविष्यति तत्राह,—यदि गुरुनप्यवज्ञाय रामाभिषेचनं व्याहन्तासि तदिघातं करिष्यसि तदाभिषेकार्थं कल्पितै रामाभिषेकसम्भारैः मृतस्य मे सलिलक्रियां मया रामः कारयितव्यः । क्रोधादाह सपुत्रयेति । ननु किमनेनात्मवैधव्यवसायेन, पुत्रादप्यात्मनः प्रियत्वादात्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेरत आह,— न शक्त इति । तथामुखं तादृशमुखवन्तं ऊर्ध्वविकसितमुखं दृष्ट्वा पुनरिदानीम् अवाप्नुस्वम् स्नानं द्रष्टुं न शक्नोमि । एवञ्च तादृशजीवनापेक्षया मरणं मे श्रेय इति सर्वथा मया मर्त्तव्यमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तां कैकेयीं पुण्या प्रभाता पुण्यसाधनप्रभातकालावच्छिन्ना जातेत्यर्थः । यद्वा निरन्तररामचिन्तासमेतत्वात् पुण्या शर्वरी तथा जातेत्यर्थः ॥ १९ ॥

“निरानन्दम्” इति वा पाठः

ततः पापममाचारा कर्केयी पार्थिवं पुनः ।

उत्राच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमूर्च्छिता ॥ २० ॥

किमिदं भाषसे राजन् ! वाक्कां गरुजोपमम् ।

अनाययितुमक्लिष्टं पुत्रं राममिहार्हसि ॥ २१ ॥

स्थाप्य राज्ये मम सुतं कृत्वा रामं वनेचरम् ।

निःसपत्नाञ्च मां कृत्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २२ ॥

स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः ।

राजा प्रचोदितोऽभीक्षणं कैकेय्या वाक्यमब्रवीत् * ॥ २३ ॥

धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि नष्टा च मम चेतना ।

रोषमूर्च्छिता क्रोधव्याप्ता परुषं मदीयं ऋणं दत्त्वा इत उत्तिष्ठेत्येवं-
रूपम् ॥ २० ॥

गुरो विषं रुजा शूलादि तद्वद्दुःखदं किं भाषसे व्यर्थमेवेति भावः ।
वाक्यमङ्गरुजोपममिति पाठे । अङ्गेति राजामन्त्रणम् । इहानाययितुं
मदण्डानं विना इतो वर्धिमनमशक्यमिति तात्पर्यम् ॥ २१ ॥

कृतकृत्यः कृतशौचादिकृत्यः । कृत्य इत्यावश्यकं कृत्यप्रत्ययः ॥ २२ ॥

तुन्नः व्यथां प्रापितः । तुन्न इति पाठे प्रेरितः । तीक्ष्णप्रतोदप्रेरितो
हयो यथा, आरोहाधीनस्तथा तदाक्यप्रेरितो राजा तदधीनो भूत्वा
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

* “कैकेयीगिदमब्रवीत्” इति वा पाठः ।

ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् ॥ २४ ॥
 ततः प्रभातां रजनीम् उदिते च दिवाकरे ।
 पुण्ये नक्षत्रयोगे च सुहर्त्ते च समागते ॥ २५ ॥
 वशिष्ठो गुणसम्पन्नः शिष्यैः परिवृतस्तदा ।
 उपगृह्णाणु सम्भारान् प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ २६ ॥
 सिक्तमम्भार्जितपथां पताकोत्तमभूषितम् ।
 मंह्यमनुजोपेतां समृद्धविपणापणाम् ॥ २७ ॥
 महोत्सवसमायुक्तां राघवार्थं समुत्सुकाम् ।
 चन्दनागुरुधूपैश्च सर्वतः परिधूपिताम् ॥ २८ ॥
 तां पुरीं समतिक्रम्य पुरन्दरपुरोपमाम् ।

तदाह,—धर्मेति । एवञ्च ममाचेतनत्वात्त्वमेव स्वाभीष्टं यथा
 सिध्यति तथा कुरु । अहं न किमपि वक्ष्यामीति भावः । सर्वथा चेतना-
 नाशात् प्राक् रामं द्रष्टुं परमिच्छामि । तद्यथा सम्पद्यते तथा कुरु
 एतावद्वा मद्विष्टं कुर्विति भावः ॥ २४ ॥

प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा सरस्वां कृतस्नानादिनित्यक्रिय इति शेषः ।
 वशिष्ठः पुरोत्तमं प्रविवेशेति उत्तरश्लोकेनान्वयः । कवेरपि वर्ण-
 नीयमयोभावेन श्लोकाविष्टत्वात् न्यूनप्रदादिकमदोषः ॥ २५ ॥ •

सम्भारान् कुशादीन् ॥ २६ ॥

सम्भार्जनं मर्जण्या धूलिनिराकरणम् ।* समृद्धा विपणाः क्रिय-
 पदार्था येषु तादृशा आपणा यस्यां सा ॥ २७ ॥

ददर्शान्तःपुरं श्रीमाक्षानाध्वजगणायुतम् ॥ २८ ॥

पौरजानपदाकीर्णं ब्राह्मणैरुपशोभितम् ।

यष्टिमङ्गिः * सुसम्पूर्णं सदस्यैः परमार्चितैः ॥ ३० ॥

तदन्तःपुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं जनम् ।

वशिष्ठः परमप्रीतः परमर्षिभिरावृतः ॥ ३१ ॥

स त्वपश्यद्विनिष्क्रान्तं सुमन्त्रं नाम सारथिम् ।

द्वारे मनुजसिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनम् ॥ ३२ ॥

तमुवाच महातेजाः स्रुतपुत्रं विशारदम् ।

वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्मानिहागतम् ॥ ३३ ॥

इमे गङ्गोदकघटाः सागरेभ्यश्च काञ्चनाः ।

श्रौदुम्बरं भद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतम् ॥ ३४ ॥

समुत्सृक्तं समुत्सृक्तजनाम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

यष्टिमङ्गिरिति ब्राह्मणविशेषणम् । धारयेद्वैष्णवीं यष्टिमिति
स्नातकधर्मप्रकरणोक्तेः । यद्वा यष्टिमङ्गिरित्यस्य तद्वरै राजसेवकै-
रित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

विनिष्क्रान्तं अन्तःपुरात् । द्वारेऽन्तःपुरद्वारे ॥ ३२ ॥

वशिष्ठः सूतपुत्रमुवाच । किमुवाचेत्याह,—क्षिप्रमित्यादि ॥ ३३ ॥

काञ्चनाः सौवर्णाः गङ्गोदकघटाः तदुदकपूर्णं घटाः सागरेभ्यश्च

* “यज्ञविद्भिः” इति वा पाठः ।

सर्वबीजानि गन्धाश्च रत्नानि विविधानि च ।

क्षौद्रं दधिहृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पथः ॥ ३५ ॥

अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः ।

चतुरश्रो रथः श्रीमान् निस्त्रिंशो धनुस्तमम् ॥ ३६ ॥

वाहनं नरसंयुक्तं कृत्स्नं शशिसन्निभम् ।

श्वेते च बालव्यजने भङ्गारश्च हिरण्यमयम् ॥ ३७ ॥

हेमदामपिनङ्गश्च ककुद्धान् पाण्डुरो वृषः ।

केसरी च चतुर्दंष्ट्रो हरिश्चेष्टो महाबलः ॥ ३८ ॥

सिंहासनं व्याघ्रतनुः समिधश्च ऊताशनः ।

सर्वे वादितमंघाश्च वेष्ट्याश्चालङ्कृता स्त्रियः ॥ ३९ ॥

आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः ।

तज्जलपूर्णा घटा आहृता इति शेषः । औदुम्बरं भद्रपीठम् । औदुम्ब-
र्यासन्दीतस्यै प्रादेशमात्राः पादा इति बभ्रुचब्राह्मणप्रसिद्धम् ॥ ३४ ॥

क्षौद्रं मधु । सुमनसः पुष्पाणि ॥ ३५ ॥

कन्याः कुमार्यः । निस्त्रिंशः खड्गः ॥ ३६ ॥

नरसंयुक्तं वाहनं शिविका । भङ्गारं कनकालुका स्वर्णकरक-
पात्रम् * ॥ ३७ ॥

चतुर्दंष्ट्रत्वादेव हरिश्चेष्टः । यद्वा हरिश्चेष्ट उत्तमाश्वः ॥ ३८ ॥

व्याघ्रतनुर्वाघ्रचर्म ॥ ३९ ॥

* धुल्लरकुसुमाकार हिरण्यमयपात्रम् ।

पौरजानपदश्रेष्ठा नैगमाश्च गणैः सह ॥ ४० ॥

एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणा प्रियंवदाः ।

अभिषेकाय रामस्य सह तिष्ठन्ति पार्थिवैः ॥ ४१ ॥

त्वरयस्व महाराजं यथा समुदितेऽहनि ।

पुण्ये नक्षत्रयोगे च रामो राज्यमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो महाबलः * ।

सुवन् वृपतिशार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४३ ॥

तन्तु पूर्वोदितं दृढं द्वारस्था राजसम्भताः ।

न शेकुरभिसंरोद्धुं राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥

स समीपस्थितो राज्ञस्तामवस्थामजञ्चिवान् ।

वाग्भिः परमतुष्टाभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ॥ ४५ ॥

नैगमाः बणिजः गणैः स्वस्वगणैः ॥ ४० ॥

प्रीयमाणाः प्रीतियुक्ताः पार्थिवैः सहेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

समुदिते मुहूर्त्तगुणैः । यथा रामो राज्यमवाप्नुयात्तथा राजानं
त्वरयस्वति सम्बन्धः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

पूर्वोदितं अयं कदापि न निवारणीय इति पूर्वमेव राज्ञा ज्ञा-
पितम् । एवमाज्ञायां हेतुर्दृढमिति ॥ ४४ ॥

तामवस्थां कैकेयीकृतां घोरामवस्थां अजञ्चिवान् न ज्ञातवान् ।

ततः सूतो यथापूर्वं * पार्थिवस्य निवेशने ।

सुमन्त्रः प्राञ्चलिर्भूत्वा तुष्टाव जगतीपतिम् ॥ ४६ ॥

यथा नन्दति तेजस्वी सागरो भास्करोदये ।

प्रीतः प्रीतेन मनसा तथा नन्दय नस्ततः ॥ ४७ ॥

इन्द्रमस्यान्तु वेलायामभितुष्टाव मातुलिः ।

सोऽजयद्दानवान् सर्वांस्तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४८ ॥

वेदाः सहाङ्गा विद्याश्च यथा ह्यात्मभुवं प्रभुम् ।

यथा अतो वाग्भिरित्वादि । परमतुष्टाभिः तोषकृताभिः तोषजनकाभि-
श्चेति यावत् ॥ ४५ ॥ ४६ :

भास्करोदये तत्काले प्रत्यूर्भिप्रतिफलितरवितेजसा तेजस्वी सागरो
मथा स्नातुकामान् नन्दति नन्दयति तथा नोऽस्मान् प्रीतेन तुष्टेन
मनसा प्रीतोऽस्मद्विषयकप्रीत्याश्रयः सन् नन्दय । यत्तु भास्करश्चन्द्र
इति तत्प्रसिद्धिविरुद्धम् । तथानन्दघन इति पाठे आनन्दघनः आनन्द-
पूर्णत्वं नन्द नन्दय प्रजा इति शेषः । नन्दानन्देति च तन्वेण बो-
ध्यम् ॥ ४७ ॥

अस्यां वेलायां उदयवेलायाम् । तथा स्नुत्या चोत्साहयुक्तः सन् यथा
दानवान् सोऽजयत् तथा रिपुजयफलकं बोधनं ते करोमी-
त्यर्थः ॥ ४८ ॥

अङ्गैः सहिता वेदा विद्याश्च मीमांसादयः यथा ब्रह्माणं खण्ड्ये

* “यथाकालम्” इति वा पाठः ।

ब्रह्माणं बोधयन्त्यद्य तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४८ ॥

आदित्यः सह चन्द्रेण यथा भूतधरां शुभाम् ।

बोधयत्यद्य पृथिवीं तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ५० ॥

उत्तिष्ठ सुमहाराज ! कृतकौतुकमङ्गलः ।

विराजमानो वपुषा मेरोरिव दिवाकरः * ॥ ५१ ॥

उदतिष्ठत रामस्य समग्रमभिषेचनम् ।

बोधयन्ति एवं त्वां बोधयामि वेदेभ्य एव भूरादीन् पदार्थान् ज्ञात्वा
वेधास्तान् खजतीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । यथा चन्द्रसहितो रविरुदया-
स्तमयाभ्यां पृथिवीं तत्स्थं जनं बोधयति तद्वच्च ॥ ४८ ॥ ५० ॥

कृतकौतुकमङ्गलः कृतानि कौतुके अभिषेकोत्सवे मङ्गलानि विचि-
त्रवस्त्राभरणधारणादिरूपाणि येन कौतुकं त्वभिलाषे स्यादुत्सवे नर्म-
हर्षयोः । अतएव वपुषा विराजमानस्त्वं मेरोर्दिवाकर इवेत्तिष्ठ ॥ ५१ ॥

कर्त्तव्यं यद्यदाज्ञातं तत् सर्वं कृतमित्याह,—उदतिष्ठतेति । उत्थितं

* “सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ ! शिववैश्रवणावपि

वरुणस्याग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते ।

गता भगवती रात्रिरहः शिवमुपस्थितम् ।

प्रतिबुद्धस्व राजर्षे ! कृत्यं महदुपस्थितम् ॥”

इत्यधिकः पाठः ।

पौरजानपदाद्यापि नैगमश्च कृताञ्जलिः * ॥ ५२ ॥

अथं वञ्छितो भगवान् ब्राह्मणैः सह तिष्ठति ।

क्षिप्रमाञ्जायतां राजन् ! राघवस्याभिषेचनम् ॥ ५३ ॥

यथा ह्यपालाः पशवो यथा सेना ह्यनायका ।

यथा चन्द्रं विना रात्रिर्यथा गावो विना वृषम् ॥ ५४ ॥

एवं हि भविता राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते ।

एवं तस्य वचः श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमिवार्थवत् ॥ ५५ ॥

अभ्यकीर्ष्यत शोकेन भूय एव महीपतिः ।

ततस्तु राजा तं स्मृतं सन्नहर्षः स्मृतं प्रति ॥ ५६ ॥

शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुदीक्ष्योवाच धार्मिकः ।

सम्पन्नमभूदित्यर्थः । अभिषेचनं तदुपकरणम् । नैगमो वणिग्वर्गः ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥

भविता लुट् । तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः । इवञ्चब्द एवार्थे ॥ ५५ ॥

अभ्यकीर्ष्यत व्याप्नोऽभवत् । सन्नहर्षः नष्टहर्षः ॥ ५६ ॥

शोकरक्तेक्षणः शोकरजरोदमेन रक्तनेत्रः । भूयः कैकेयोवाक्यैः
कृतानि मर्माणि पुनरधिकं स्तुतिवाक्यैरित्यर्थः । अनुचितकाण्डप्र-
योज्यमानत्वादिति भावः ॥ ५७ ॥

* “पौरजानपदैश्चापि नैगमैश्च कृतात्मभिः ।”

इति वा पाठः ।

वाक्यैस्तु खलु मर्माणि मम भूयो निष्कम्पसि ॥ ५७ ॥

सुमन्त्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनञ्च पार्थिवम् ।

प्रगृहीताञ्जलिः किञ्चित्तस्माद्देशादपाक्रमत् ॥ ५८ ॥

यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः ।

तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥ ५९ ॥

सुमन्त्र ! राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः ।

प्रजागरपरिश्रान्तो निद्रावशमुपागतः ॥ ६० ॥

तद्गच्छ त्वरितं सूत ! राजपुत्रं यशस्विनम् ।

राममानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा ॥ ६१ ॥

अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ! ।

तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत् ॥ ६२ ॥

सुमन्त्र ! रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम् ।

स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन मनन्द च ॥ ६३ ॥

अपाक्रमत् बद्धाञ्जलिः सन् भीतोऽपाक्रमत् ॥ ५८ ॥

दैन्यं सत्यपाशबन्धनजम् । मन्यन्ता स्वकार्ये वक्तव्यज्ञा ॥ ५९ ॥

त्यतएव मिथ्याप्याह,—रामहर्षति । रामाभिषेकहर्षेत्यर्थः ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥

कल्याणं मन्यमानः कदाचिद्रामं दृष्ट्वा तस्मिन् प्रीतिं कश्चिदिति
मन्यमानः । यदा अस्मिन्नवसरे रामदर्शनमेव कल्याणं मन्यमानः

निर्जगाम च स प्रीत्या त्वरितो राजशामनात् ।
 सुमन्त्रश्चिन्तयामास त्वरितं चोदितस्तथा ॥ ६४ ॥
 व्यक्तं रामाभिषेकार्थं दद्यायस्यति धर्मराट् ।
 इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महता पुनः * ॥ ६५ ॥
 निर्जगाम महातेजा राघवस्य दिदृक्षया ।
 सागरद्वदसङ्काशात् सुमन्त्रोऽन्तःपुराच्छुभात् ॥ ६६ ॥
 ततः पुरस्तात्सहसा विनिःसृतो
 महीपतेर्दारमतान्विलोकयन् ।

मृत्तिमयत्वात् । यद्वा देवानां ऋषीणाञ्च कल्याणं मन्यमानः अत-
 एव हृदयेन ननन्द । नतु बहिस्तच्चिह्नमिति भावः ॥ ६३ ॥

निर्गमनकाले पुनस्त्वरितमानयेति तथा कैकेया प्रेरितः । चिन्त-
 यामास किमिच्छेष्टा भूयस्त्वरयतीति चिन्ता ॥ ६४ ॥

व्यक्तं रामाभिषेकार्थं एव एषा त्वरयति । इह धर्मराट् दशरथः
 आयास्यति आयासवान् भवति । प्रयासवाज्जलेन प्रायो बहिर्नागमि-
 व्यतीति मतिं कृत्वेत्यन्वयः ॥ ६५ ॥

पुरान्तर्वर्त्तित्वादन्तःपुरस्य सागरान्तर्वर्त्तिङ्गदतुल्यत्वम् ॥ ६६ ॥

ददर्श पौरान्विविधान्महाजनान्
उपस्थितान् द्वारमुपेत्य विष्ठितान् ॥ ६७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामानयने सुमन्त्रगमनं नाम
● चतुर्दशः सर्गः । १४ ।

तत इति । महीपतेर्द्वारगतानधिकारिणो विलोकयन् पौरान्
महाजनान् पुरस्तादग्रे ददर्श ततः निर्गमनोत्तरम् ॥ ६७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ।

पञ्चदशः सर्गः ।

ते तु तां रजनीमुख्य ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
उपतस्थुरुपस्थानं सहराजपुरोहिताः ॥ १ ॥
अमात्या बलसुख्याश्च सुख्या ये निगमस्य च ।
राघवस्याभिषेकार्थं प्रीयमाणाः सुसङ्गताः ॥ २ ॥
उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागतेऽहनि ।
लग्ने कर्कटके प्राप्ते जन्म रामस्य च स्थिते ॥ ३ ॥
अभिषेकाय रामस्य द्विजेन्द्रैरुपकल्पितम् ।
काञ्चना जलकुम्भाच्च भद्रपीठं स्वलङ्कृतम् ॥ ४ ॥

अथ कैकेया राज्ञा च गुप्तहृदयतया प्रवर्तितस्य सुमन्त्रस्य यथा-
पूर्वं प्रवृत्तिं वदन् राजाञ्जया राजद्वारि मिलितानां जनानां पर-
स्परसम्भावणप्रकारमाह,—ते खित्यादि । ते राजप्रेरिताः उष्य उषि-
त्वा । उपस्थानं राजद्वारम् । अधिकरणे ल्युट् ॥ १ ॥

निगमो वणिक्समूहः ॥ २ ॥

अहनि पुष्यनक्षत्रे आगते रामस्य जन्म जन्मनि स्थिते । जन्म-
कालस्ये कर्कटलग्ने च प्राप्ते भाविने इति शेषः ॥ ३ ॥

रथश्च सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्याघ्रचर्मणा ।
 गङ्गायमुनयोः पुण्यात्सङ्गमादाहृतं जलम् ॥ ५ ॥
 याश्चान्याः सरितः पुण्या हृदाः कूपाः सरांसि च ।
 प्राग्वहाश्चोर्ध्ववाहाश्च तिर्यग्वाहाश्च क्षीरिणः * ॥ ६ ॥
 ताभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः ।
 क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥ ७ ॥
 अष्टौ च कन्या कचिरा मत्तश्च वरवारणः ।
 सजलाः क्षीरिभिश्चूना घटाः काञ्चनराजताः ॥ ८ ॥
 पद्मोत्पलयुता भान्ति पूर्णाः परमवारिणा ।
 चन्द्रांशुदिकचमख्यं पाण्डुरं रत्नभूषितम् ॥ ९ ॥
 सज्जन्तिष्ठति रामस्य बालव्यजनमुत्तमम् ।
 चन्द्रमण्डलसङ्काशमातपत्रञ्च पाण्डुरम् ॥ १० ॥

अभिषेकाय अभिषेकार्थमुपकरणमुपकल्पितं सिद्धं कृतमित्यर्थः ।
 काञ्चना जलकुम्भा आनीताः अलङ्कृतं भद्रपीठं स्थापितम् ॥ ७ ॥ ५ ॥
 प्राग्वहा इत्यादेर्नद्य इति शेषः । पर्वतघटनादिनोर्ध्वप्रवाहवत्प्र-
 देशवत् ऊर्ध्ववाहाः । क्षीरिणः तिर्यग्वाहाः दक्षिणोत्तरप्रवाहाः ।
 क्षीरपूर्णाः क्षीरमत्र जलम् । क्षीनभाव आर्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥
 क्षीरिभिः क्षीरिहृत्पल्लवैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

सज्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरःसरम् ।

पाण्डुरश्च वृषः सज्जः पाण्डुराश्च संस्थितः * ॥ ११ ॥

वादित्राणि च सर्वाणि वन्दिनश्च तथापरे ।

इत्थाकूणां यथा राज्ये सन्निभेताभितेजनम् ॥ १२ ॥

तथाजातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम् ।

ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिम् ॥ १३ ॥

अपश्यन्तोऽब्रुवन् कोऽनु राज्ञो नः प्रतिवेदयेत् ।

न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः ॥ १४ ॥

यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः ।

इति तेषु ब्रुवाणेषु सर्वास्तांश्च महीपतीन् ॥ १५ ॥

अभिषेकपुरःसरं अभिषेकसामग्रीमुख्यम् ॥ ११ ॥

इत्थाकूणां राज्येऽभिषेचनमुद्दिश्य यथा वस्तुजातं सन्निभेत सन्नि-
यते ॥ १२ ॥

तथाजातीयं वस्तुजातं रामाभिषेकमुद्दिष्टादाय गृहीत्वा राज-
वचनात् राजद्वारे समवेता मिलिता ब्राह्मणादयो महीपतिमपश्यन्तो
नोऽस्मान् राज्ञः कः प्रतिवेदयेदित्यब्रुवन् ॥ १३ ॥ १४ ॥

* “प्रसूतश्च गजः श्रीमानौपवाह्यः प्रतीक्षते ।

अष्टौ च कन्या मङ्गल्याः सर्वाभरणभूषिताः ।”

प्रक्षिप्तमेतत् ।

अत्रवीक्षानिदं वाक्यं सुमन्त्रो राजसक्तुतः ।

रामं राज्ञो नियोगेन त्वरया प्रस्थितोऽहम् ॥ १६ ॥

पूज्या राज्ञो भवन्तश्च रामस्य तु विशेषतः ।

अयं पृच्छामि वचनात् सुखमायुष्मतामहम् ।

राज्ञः संप्रतिबुद्धस्य चानागमनकारणम् ॥ १७ ॥

इत्युक्त्वान्तःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित् ॥ १८ ॥

सदासक्तश्च तद्देशं सुमन्त्रः प्रविवेश ह ।

तुष्टावास्य तदा वंशं प्रविश्य स विश्राम्यतेः ॥ १९ ॥

शयनीयं नरेन्द्रस्य तदासाद्य व्यतिष्ठत ।

सोऽत्यासाद्य तु तद्देशं तिरस्करणिमन्तरा ॥ २० ॥

यौवराज्याभिवेकस्तत्सामयी । सर्वान् जनान् महीपतोश्च अत्र-
वीक्ष्यन्वयः ॥ १५ ॥

रामं आनेतुमिति श्रेयः ॥ १६ ॥

यद्यपि प्रस्थितस्तथापि भवन्तो राज्ञो रामस्य च पूज्या इति
कृत्वा आयुष्मतां युष्माकं वचनात् सर्वे राजानो ब्राह्मणादयश्च महा-
राजं सुखं सुखशयनं पृच्छन्तीति विज्ञापयामि जायतोऽपि बहिर-
नागमनकारणं किमिति च पृच्छन्तीति विज्ञापयामि ॥ १७ ॥

पुराणवित् चिरकालकथाभिज्ञोऽतिवृद्ध इति यावत् ॥ १८ ॥

सदा असक्तं अवारितद्वारम् ॥ १९ ॥

शयनीयं शयनगृहम् । तिरस्करणिं जवनिकामन्तरा कृत्वेति

आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टाव राघवम् ।
 सोमसूय्या च काकुत्स्थ ! शिववैश्रवणावपि ॥ २१ ॥
 वरुणश्चाग्नेरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते * ।
 गता भगवती रात्रिरहः शिवस्तुपस्थितम् ॥ २२ ॥
 बुध्यस्व राजशार्दूल ! कुरु कार्यमनन्तरम् ।
 ब्राह्मणा बलमुख्याश्च नैगमाश्चागतास्त्रिह ॥ २३ ॥
 दर्शनं तेऽभिकाञ्चन्ते प्रतिबुध्यस्व राघव ! ।
 सुवन्तं तं तदा सूतं सुमन्वं मन्त्रकोविदम् ॥ २४ ॥
 प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ।
 राममानय सूतेति यदस्यभिहितो मया ॥ २५ ॥

शेषः । एतेन तावत्पर्यन्तं गमनं सूचितम् । अत्यासाद्य अतिसमीपं
 गत्वा ॥ २० ॥

राजविज्ञापनस्य स्तुतिपूर्वकत्वात् पुनःस्तुतिप्रवृत्तिः ॥ २१ ॥ २२ ॥
 निगमो वाणिज्यं तत्सम्बन्धिनो नैगमाः ॥ २३ ॥ २४ ॥
 प्रतिबुध्य जवनिकान्तर्हितमपि सुमन्वं ध्वनिना ज्ञात्वा । यदस्य-
 भेहितोऽनयेति पाठे अनयेत्युपलक्षणं मया चेत्यर्थः । अतएव ममा-

* “यथा साङ्गाश्च वेदा वै ब्रह्माणं बोधयन्ति ते ।

तथा त्वां बोधयिष्यामि उत्तिष्ठ पुरुषर्षभ ॥”

इति वा पाठः ।

किमिदं कारणं येन ममाज्ञा प्रतिहन्यते * ।
 न चैव संप्रसुप्तोऽहमानयेहाशु राघवम् ॥ २६ ॥
 इति राजा दशरथः स्रुतं तत्रान्वशात् पुनः ।
 स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् ॥ २७ ॥
 निर्जगाम वृषावासान्मन्वमानः प्रियं महत् ।
 प्रपन्नो राजमार्गं च पताकाध्वजशोभितम् ॥ २८ ॥
 हृष्टः प्रमुदितः स्रुतो जगामाशु विलोकयन् ।
 स स्रुतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणाः कथाः ॥ २९ ॥
 अभिषेचनसंयुक्ताः सर्वलोकस्य हृष्टवत् ।
 ततो ददर्श रुचिरं कैलाससदृशप्रभम् ॥ ३० ॥

ज्ञेति संगच्छते । पूर्वं राज्ञा स्वयमप्युक्तः । कतकादयस्तु कथेत्याह व
 अप्रतिसिद्धमनुमतमिति न्यायेन ममाज्ञा । ननु निद्रापरवशत्वेन राज्ञो-
 ऽनुमनं न वेति मे सन्देहस्तत्राह,—न चेति । तेषामिति राजेति श्लोके
 पुनःपदासङ्गतिः स्पष्टैव पूर्वसर्गान्ते श्रुत्वा राजवचनमित्यादि ननन्द
 चेत्यन्तश्लोकद्वयस्य सर्वपुस्तकेषूपलम्भाच्च तद्व्याख्यानमसङ्गतमिति
 ध्येयम् ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥

प्रियं मन्यमानः हार्दाभिप्रायज्ञानात् ॥ २८ ॥

हृष्टः पुलकितगात्रः प्रमुदितः आनन्दचित्तः राजमार्गं विलोकयन्निति
 सम्बन्धः । रामाधिकरणाः रामविषयाः ॥ २९ ॥

* “प्रतिवाह्यते” इति वा पाठः ।

शमवेश्म सुमग्नस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् ।

महाकपाटपिहितं वितर्दिशतशोभितम् ॥ ३१ ॥

काञ्चनप्रतिमैकाग्रं मणिविद्रुमतोरणम् ।

शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तं मेरुगुहासमम् ॥ ३२ ॥

मणिभिर्वरमाल्यानां सुमहद्भिरलङ्कृतम् ।

मुक्तामणिभिराकीर्णं चन्दनागुरुभूषितम् ॥ ३३ ॥

गन्धान्मनोज्ञान्निद्रजद्-^{*}दार्दुरं शिखरं यथा ।

सारसैश्च नद्युरैश्च ^{१५५}इहिविराजितम् ॥ ३४ ॥

सुकृतेहामृगाकीर्णं सूक्तीर्णं भक्तिभिस्तथा ।

मनश्चक्षुश्च भूतभ्यां आददत्तिग्मतेजसा ॥ ३५ ॥

हृद्वत् हृष्टानां जनानाम् । स्वार्थं वति स्वार्थः ॥ ३० ॥

प्रातःसमयत्वाभ्यह्नकपाटेन पिहितं स्वल्पद्वारस्यैवोद्घाटितत्वात् ।
वितर्दिर्वेदिका ॥ ३१ ॥

काञ्चनीभिः प्रतिमाभिर्युक्तं एकं प्रधानमग्रं पुरो भागो यस्य
तत् । मणिविद्रुमयुक्तं तोरणं वहिर्द्वारं यस्य तत् । शारदाभ्रवत्
घनप्रख्यं निविडप्रभम् ॥ ३२ ॥

वरमाल्यानां स्वर्णपुष्पमालानामन्तरालवर्त्तिभिर्महद्भिर्महादीप्तिमद्भि-
र्मणिभिरलङ्कृतम् ॥ ३३ ॥

दार्दुरं ददुरो मलयसन्निवृत्तचन्दनमिरिः ॥ ३४ ॥

* “विदधत्” इति वा पाठः ।

चन्द्रभास्करसङ्काशं कुबेरभवनोपमम् ।
 महेन्द्रधामप्रतिमं नानापत्तिसमाकुलम् ॥ ३६ ॥
 मेरुशृङ्गसमं स्यूतो रामवेश्म ददर्श ह ।
 उपस्थितैः समाकीर्णं जनैरञ्जलिकारिभिः ॥ ३७ ॥
 उपादाय समाक्रान्तैस्तदा जानपदैर्जनैः ।
 रामाभिषेकसुमुखैरुन्मुखैः समलङ्कृतम् ॥ ३८ ॥
 महामेघसमप्रख्यमुदयं सुविराजितम् ।
 नानारत्नसमाकीर्णं कुञ्जकैरपि चावृतम् ॥ ३९ ॥
 स वाजियुक्तेन रथेन सारथिः
 सभाकुलं राजकुलं विराजयन् ।
 वरूथिना रामगृहाभिपातिना
 पुरस्य सर्वस्य मनांसि हर्षयन् ॥ ४० ॥

मुकृतिः स्वर्णादिना सुषुनिर्मितैरीहामृगैर्वकैराकीर्णं व्याप्तम् ।
 कोकलीहामृगा वृकः । भक्तिभिः वर्धकीनां सूक्ष्मचित्रशिल्पैरुत्कीर्णं
 चित्रवत् तिग्मतेजसा अतिशयितशोभया । यद्वा प्रतिविम्बितसूर्य-
 किरणैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

उपस्थितैरागतैः । अञ्जलिकारिभिः नमस्कारार्थम् ॥ ३७ ॥
 उपादाय उपायनानि गृहीत्वा आगतैरिति शेषः । समाक्रान्तै-
 र्द्वारपालनिरुद्धः उन्मुखैस्तुमुकेः ॥ ३८ ॥
 उदयं प्रशस्तम् । कुञ्जकैर्दासैः ॥ ३९ ॥

ततः समासाद्य महाधनं महत्

प्रहृष्टरोमा स बभूव सारथिः ।

मृगैर्महूरैश्च समाकुलोत्थणं

गृहं वरार्हस्य शचीपतेरिव ॥ ४१ ॥

स तत्र कैलासनिभाः खलङ्कृताः

प्रविश्य कक्ष्यास्त्रिदशलयोपमाः ।

प्रियान्नरान् राममते स्थितान् बहून्

व्यपोह्य शुद्धान्तमुपस्थितो रथी ॥ ४२ ॥

स तत्र शूश्राव च हर्षयुक्तो

रामाभिषेकार्थकृतां जनानाम् ।

नरेन्द्रसूनोरभिमङ्गलार्थाः

सर्वस्य लोकस्य गिरः प्रहृष्टाः ॥ ४३ ॥

महेन्द्रसद्व्यप्रतिमञ्च वेश्म

रामस्य रम्यं मृगपक्षिजुष्टम् ।

राजकुलं राजमार्गं विराजयन् शोभयन् वरुधा रथगुप्तिस्तद्युतेन
रामगृहं समासददिति श्लेषः ॥ ४० ॥

महाधनं महता धनेन यत्कृतम् । समाकुलैरितस्ततः प्रसूतेष्वल्लभणं
अधिकशोभावत् । वरार्हस्य उत्तमवस्त्वर्हस्य ॥ ४१ ॥

व्यपोह्य अतिक्रम्य । शुद्धान्तमन्तःपुरम् ॥ ४२ ॥

रामस्याभिषेकार्थं अभिषेकप्रयोजनकं कर्म कुर्वतां जनानां गिरेः

ददर्श मेरोरिव शृङ्गसुखं
 विभ्राजमानं प्रभया सुमन्तः ॥ ४४ ॥
 उपस्थितैरञ्जलिकारिभिश्च
 सोपायनैर्जानपदैर्जनैश्च ।
 कोऽथा परार्धैश्च विमुक्तयानैः
 समाकुलं द्वारपथं ददर्श ॥ ४५ ॥
 ततो महामेघमहोधराभं
 प्रभिन्नमत्यङ्गुशमत्यसङ्गम् ।
 रामोपवाह्यं रुचिरं ददर्श
 शत्रुञ्जयं नागमुदग्रकायम् ॥ ४६ ॥
 स्वलङ्कृतान् साश्वरथान् सकुञ्जराग्
 अमात्यमुख्यांश्च ददर्श वल्लभान् ।
 व्यपोह्य स्यूतः स हि तान् समन्ततः
 समृद्धमन्तःपुरमाविवेश ह ॥ ४७ ॥

नरेन्द्रसूतोः रामस्याभितो मङ्गलं तत्प्रतिपादनमर्थो यासां ताः शुश्राव
 स तथा लोकस्य च गिरस्तादृशीः शुश्राव ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

कोऽथा तत्संख्ययः परार्धैः तत्संख्ययोपलक्षितैर्जनैः । तेनातिसम्भर्दो
 दर्शितः ॥ ४५ ॥

महामेघाधिष्ठितपर्वतसदृशम् । प्रभिन्नं मत्तम् । शत्रुञ्जयं तद्गुणकं
 तन्नामानम् । राम उपवाह्यो यस्य तम् ॥ ४६ ॥

ततोऽद्रिकूटाचलमेघसन्निभं
 महाविमानोपमवेश्मसंयुतम् ।
 अवार्थमाणः प्रविवेश सारथिः
 प्रभूतरत्नं मकरो यथार्णवम् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 सुमन्त्रस्य रामान्तःपुरप्रवेशो नाम
 पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

वल्लभान् राज्ञ इति शेषः । व्योह्य रथागमनेन मार्गादेकदेशे
 कृत्वा ॥ ४७ ॥

अद्रिकूटे अद्रिश्ङ्गे आरूढोऽचलो यो महामेघस्तत्सदृशमौन्न-
 त्येन । तदेन्द्रकूटेति पाठे तन्नामा पर्वतविशेषस्तदारूढेत्यादि प्राग्वत् ।
 महाविमानोपमवेश्मभिः संयुतम् । महाविमानानां तत्संज्ञकानामुत्तमवे-
 श्मनां सङ्घो यत्र महाविमानेभ्य उत्तमानां वेश्मनां सङ्घो यत्रेति वा
 विमानोत्तमवेश्मसङ्घवदिति पाठान्तरेऽर्थः । विमानोस्त्री देवयाने
 सप्तभूमौ च सङ्गानि ॥ ४८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके .

अयोध्याकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

स तदन्तःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम् ।
प्रविविक्तां ततः कक्ष्यामाससाद पुराणवित् ॥ १ ॥
प्रासकार्मुकबिभ्रद्विर्युवभिर्मृष्टकुण्डलैः ।
अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वानुरक्तैरधिष्ठिताम् ॥ २ ॥
अत्र काषायिणो वृद्धान् वेत्रपाणीन् स्वलङ्घितान् ।
ददर्श विष्ठितान् द्वारि स्त्रगृध्रक्षान् सुसमाहितान् ।
ते समीक्ष्य समायान्तं रामप्रियचिकीर्षवः ।
सहसोत्पतिताः सर्वे ह्यासनेभ्यः ससम्भ्रमाः ॥ ४ ॥
तानुवाच विनीतात्मा सूतपुत्रः प्रदक्षिणः ।
क्षिप्रमाख्यात रामाय सुमन्त्रो द्वारि तिष्ठति ॥ ५ ॥
ते राममुपसङ्गम्य भर्तुः प्रियचिकीर्षवः ।
सहभार्याय रामाय क्षिप्रमेवाचचक्षिरे ॥ ६ ॥

प्रविविक्तां जनासम्बाधाम् ॥ १ ॥
प्रासकार्मुकानां बिभ्रद्विः तेषां धारकेरित्यर्थः । एकाग्रैरेकाग्र-
चित्तैः ॥ २ ॥
काषायिणः कौसुमादिकषायरक्तवस्त्रधारिण इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रतिवेदितमाज्ञाय सूतमभ्यन्तरं पितुः ।
 तत्त्वैवानाययामास राघवः प्रियकाम्यया ॥ ७ ॥
 तं वैश्रवणसङ्काशमुपविष्टं खलङ्कृतम् ।
 ददर्श सूतः पर्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ८ ॥
 वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगन्धिना ।
 अनुलिप्तं परार्द्धेन चन्दनेन परन्तपम् ॥ ९ ॥
 स्थितया पार्श्वतश्चापि बालव्यजनहस्तया ।
 उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ॥ १० ॥
 तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा ।
 ववन्दे वरदं वन्दी विनयञ्चो विनीतवत् ॥ ११ ॥
 प्राञ्जलिः सुमुखं दृष्ट्वा विहारशयनामने ।

प्रदक्षिणः प्रकर्षेण सेवादौ निपुणः आख्यात कथयत ॥ ५ ॥ ६ ॥
 प्रतिवेदितं द्वास्थैः विज्ञापितं पितुरभ्यन्तरं अत्यन्तमन्तरङ्गम् ।
 तत्रैव सीतावस्थितिदेश एव प्रियकाम्यया पितुरिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥
 वराहरुधिरवदतिरक्तेन परार्द्धेन श्रेष्ठेन ॥ ९ ॥
 भूया वारंवारं ददर्शेत्यन्वयः । तथाभूतस्य दर्शने दृष्टभावात् ।
 चित्रया सहितं शशिनं यथा लोको भूयो भूयः पश्यति तथे-
 त्यर्थः ॥ १० ॥

वन्दी सुमन्त्रः विनीतवद्विनीतः सन् ॥ ११ ॥

सुमुखं प्रसन्नवदनम् । विहारशयनस्थानरू आसनं विद्यमानं

राजपुत्रमुवाचेदं सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १२ ॥
 कौशल्यासुप्रजा राम ! पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 महिष्यापि हि कैकेया गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ १३ ॥
 एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरमिहो महाद्युतिः ।
 ततः सम्मानयामासु सीतामिदमुवाच ह ॥ १४ ॥
 देवि ! देवस्य देवी च समागम्य मदन्तरे ।
 मन्त्रयेते ध्रुवं किञ्चिदभिषेचनमंहितम् ॥ १५ ॥
 लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा ।
 मंचोदयति राजानं मदर्थमसितेक्षणा ॥ १६ ॥

राजपुत्रमित्यन्वयः । यद्वा विहारप्रयनासने समाहारद्वन्द्वः । तेषु
 राज्ञा सत्कृतः सुमन्त्र इत्यन्वयः ॥ १२ ॥

सुप्रजाः सुपुत्रेण त्वयेति शेषः ॥ १३ ॥

सम्मानयामास सुमन्त्रवचोऽङ्गीचकारेत्यर्थः ॥ १४ ॥

देवस्य देवी च मातापितरौ मदन्तरे मदर्थं समागम्य मिलित्वा ।
 अभिषेचनस्य सम्यक् हितं किञ्चित् ध्रुवं निश्चयेन मन्त्रयेते विचार-
 यतः । अत्राभिषेचनसंहितम् तत्सम्बद्धम् अभिषेकद्वारकमिति
 यावत् । किञ्चिदनगमनरूपं तद्विरुद्धं सम्प्रत्येवास्माभिश्चिन्त्यमानं
 मन्त्रयेत इत्यप्यर्थो गर्भितो ज्ञेयः ॥ १५ ॥

तत्र तर्कयति । लक्षयित्वेति । राज्ञोऽभिप्रायं मदभिषेकविषयं
 लक्षयित्वा ज्ञात्वा सुदक्षिणा समर्था अतएव राज्ञः प्रियकामा ।

सा प्रहृष्टा महाराजं हितकामाबुवर्त्तिनी ।

जननी चार्थकामा मे केकयाधिपतेः सुता ॥ १७ ॥

दिष्ट्वा खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह ।

सुमन्त्रं प्राहिणोदूतं अर्थकामकरं मम ॥ १८ ॥

यादृशी परिषत्तत्र तादृशो दूत आगतः ।

भुवमद्यैव मां राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १९ ॥

हन्त शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिम् ।

सह त्वं परिवारेण सुखमास्व रमस्व च ॥ २० ॥

पतिसन्मानिता सीता भर्तारमसितेक्षणा ।

अतएव प्रहृष्टा हितवचनेन कामेन च राजानमनुवर्त्तितुं शीलं यस्या-
स्तादृशी मे जननी मदर्थकामा, महाराजं राजानं इति हर्षवशात्
पुनरुक्तिरदोषाय, मदर्थं मदभिषेकार्थं राजानं संचोदयति त्वरयति ।
भरतार्सन्निधौ रामाभिषेकस्त्वत्सम्मतो न वेति राज्ञा पृष्टे सर्वथा
मतस्सम्मतस्त्वरया क्रियतां भरतः पश्चात् श्लाघ्यतीति मन्ये इत्या-
शयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

कुतः एवं ज्ञायते तत्राह,—दिष्ट्वेति । मम कामविषयमर्थं करोति ।
तादृशं सुमन्त्रं यतो दूतं प्राहिणोदत एवं ज्ञायत इति भावः ॥ १८ ॥

तदेव विदुषोति । यादृशी मदर्थपरा तत्र राजान्तःपुरे परि-
सत् सभा ॥ १९ ॥

परिवारेण सखीसमूहेन ॥ २० ॥

आदारमनुवव्राज मङ्गलान्यभिदध्युषी ॥ २१ ॥

राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिषेचनम् ।

कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोकहृत् ॥ २२ ॥

दीक्षितं व्रतसम्पन्नं वराजिनधरं सुचिम् ।

कुरङ्गश्ङ्गपाणिङ्ग पश्यन्ती त्वां भजाम्यहम् ॥ २३ ॥

पूर्वोन्दिशं वज्रधरो दक्षिणां पातु ते यमः ।

वरुणः पश्चिमाभाशान्वनेशस्तूत्तरान्दिशम् ॥ २४ ॥

अभिदध्युषी अभिधायन्तीत्यर्थे आर्घमिदम् ॥ २१ ॥

द्विजातिभिर्जुष्टं राज्यं यैवराज्याभिषेकं कृत्वा कालान्तरेण राजसूयाहं महाराज्याभिषेचनं कर्तुमर्हति । लोकहृत् इन्द्रस्येव लक्षयित्वेत्यादिभिरष्टभिस्त्रैकैरर्थान्तरमपि गर्भितम् । तथाहि अभिप्रायं मम रावणबधरूपमभिप्रायमन्तर्यामिप्रेरणया लक्षयित्वा अनेन मत्प्रेरणयैव तस्या एवं प्रवृत्तिरिति सूचितम् मम । देवानां जगतश्च प्रियकामा राज्ञश्चान्तकाले निरन्तरं मद्भगानसम्पादनेन प्रियकामा अतएव सुदक्षिणा समर्था राज्ञ आपाततो विपरीतत्वेऽपि जगतः प्रियत्वेन राज्ञोऽपि पर्यन्तसुखदत्वेन तद्वाक्यकथने समर्था, अतएव प्रहृष्टा मम हितकामे तदर्थमवतारग्रहणाद्धितकाम्यञ्च तदनुवर्तनशीला अतएव मेऽर्थकामा मदवतारप्रयोजनसिद्धिकामा महाराजं राजानं मदर्थं मदवतारप्रयोजनरावणबधफलकवनगमनार्थं त्वरयति इत्यर्थः । अर्थकामकरं मत्कामविषयार्थकरं यथा भवति तथा प्राहिणात् तादृशः हृष्टोऽद्विमचित्तः । एतदीयेनैव हृष्टोऽद्विमचित्तत्वेन तत्परि

अथ सीतामनुज्ञाय कृतकौतुकमङ्गलः ।

निश्चक्राम सुमन्त्रेण सह रामोनिवेशनात् ॥ २५ ॥

पर्वतादिव निष्क्रम्य सिंहो गिरिगुहाश्रयः ।

लक्ष्मणं द्वारि सोऽपश्यत् प्रह्लाञ्जलिपुटं स्थितम् ॥ २६ ॥

अथ मध्यमकक्ष्यायां समागच्छत्सुहृज्जनैः ।

स सर्वानर्थिनोदृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य च ॥ २७ ॥

घटन्तत्त्वानुमानम् । यौवराज्ये देवर्षिपरिपालनफलके मङ्गलान्यभि-
दध्युषी प्रस्थानमङ्गलानि अभिधायन्ती तदेवाह,—राज्यमिति ।
द्विजातिभिराश्रमस्थैर्ऋषिभिर्युष्टम् । राज्यं वने राज्यं तथा राजसूया
भिषेचनम् । सर्वतो बलवान् सर्वपोङ्को राजा सूयते कण्डुगते यत्र
वाटशकर्मणि अभिषेकं कर्तुमर्हति तदेव मनसाभिलषति दीक्षित-
मित्यादि । तत्र राजसूये दीक्षितत्वादि धर्मकं त्वां पश्यन्ती अहं त्वां
भजिष्ये इत्यर्थः अनेनाहमपि त्वया सह वनं यास्यामीति सूचितम् ।
अत्र राजसूयाभिषेचनं कर्तुमर्हतीत्यनेन सङ्कल्पेन दीक्षितमित्यादि
सङ्कल्पेन मदुक्तार्थगर्भितत्वमेवां शोकानां सूचितम् । अन्यथा सत्य-
सङ्कल्पाया भगवत्या अग्रे कदापि रामेण राजसूयाननुष्ठानात् ।
ईदृशसङ्कल्पविषयार्था सिध्यास्तत्त्वं भज्येत । वक्तृश्रेष्ठोः सीता-
रामयोर्वैशिष्ट्याच्चेदृशार्थावगतिर्बाध्या ॥ २२ ॥ २३ ॥ ३४ ॥

कृतकौतुकमङ्गलः अनुष्ठिताभिषेकोत्सवार्थमङ्गलः ॥ २५ ॥

प्रह्लाञ्जलिपुटं प्रह्लत्वसूचकाञ्जलिपुटवन्तम् ॥ २६ ॥

अर्थिनः स्वदर्शनस्वाभिषेकाद्यर्थिनः ॥ २७ ॥

ततः पावकसङ्काशमारुरोह रथोत्तमम् ।

वैयाघ्रं पुरुषव्याघ्रो राजितं * राजनन्दनः ॥ २८ ॥

मेघनादमसम्बाधं मणिहैमविभूषितम् ।

मुष्णन्तमिव चक्षूषि प्रभया मेखवर्चसम् ॥ २९ ॥

करेणुशिष्टुकन्मैश्च युक्तं परमवाजिभिः ।

हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवाशुगम् ॥ ३० ॥

प्रययौ तूर्णमास्थाय राघवोज्ज्वलितश्रिया ।

स पर्जन्य इवाकाशे स्वनवानभिनादयन् ॥ ३१ ॥

निकेतान्निर्घयौ श्रीमान्महाभ्रादिव चन्द्रमाः ।

चित्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः ॥ ३२ ॥

वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मपरिदृतं अतएवराजितं शोभावन्तम् ॥ २८ ॥

मेघनादसदृशनादं असम्बाधं विपुलम् । प्रभया रविकिरण-
संयुक्तत्वप्रभया । मेखवर्चसमित्त्वनेन रथस्य सौवर्ण्यत्वं ध्वन्यते ॥ २९ ॥

करेणुशिष्टवः कलभाः । अनेन हृष्टपुष्टोन्नतमहाबलवत्त्वं
सूचितम् । इन्द्रः परमेश्वर्यवान् सहस्राक्ष इव । नानाविधदेहवर्त्या-
भरणस्थरत्नसमूहैः रामस्य सहस्राक्षत्वं बोध्यम् ॥ ३० ॥

ज्वलितः दीपितः उज्ज्वलित इति वा तदा सन्धिरार्षः । आकाशे
स्वनवान् नादवान् पर्जन्यो मेघइव रथस्वनेन दिशो नादयन् प्रयया-
वित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

जगोप भ्रातरं भ्राता रथमास्थाय दृष्टतः ।

ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत ॥ ३३ ॥

तस्य निष्क्रममाणस्य जनौघस्य समन्ततः ।

ततो हयवरा मुख्या नागाश्च गिरिसन्निभाः ॥ ३४ ॥

अमुजम्भुस्तथा रामं शतशोथ सहस्रशः ।

अग्रतश्चास्य सन्नद्धाश्चन्दनागुरुभूषिताः ॥ ३५ ॥

खड्गचापधराः शूरा जगुराशंसवो जनाः ।

ततो वादित्रशब्दाश्च स्तुतिशब्दाश्च वन्दिनाम् ॥ ३६ ॥

मिंहनादाश्च शूराणां ततः शुश्रुविरे पथि ।

हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिः समन्ततः ॥ ३७ ॥

कीर्यमाणः सुपुष्पोघैर्ययौ स्त्रीभिररिन्दमः ।

रामं सर्वानवदांग्यो रामपिप्रोषया ततः ॥ ३८ ॥

चन्द्रचामरेति पाठे चन्द्रवञ्चेतचामरेत्यर्थः । चित्रचामरेति पाठे
चित्रदण्डयुतचामरेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

हलहलेत्यनुकरणम् ॥ ३३ ॥

तस्य निष्क्रममाणस्य पुरत इति शेषः । तस्मिन्निष्क्रममाणे इति
यावत् । जनौघस्य हलहलाशब्द इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

आशंसवः भद्रमिति शेषः ॥ ३६ ॥

तत इत्यावर्त्तते । ततस्ततः तत्र तत्र देशे शुश्रुविरे । वातायनं
बहिरवलोकनयोग्यानि सृष्ट्यादाराणि ॥ ३७ ॥

वचोभिरग्नैर्हर्म्यस्थाः क्षितिस्थाश्च ववन्दिरे ।
 नूनं नन्दति ते माता कौसल्या माहनन्दन ! ॥ ३८ ॥
 पश्यन्ती सिद्धयात्रं त्वां पितृवं राज्यमुपस्थितम् ।
 सर्वसीमन्तिनीभ्यश्च सीतां सीमन्तिनीवराम् ॥ ४० ॥
 अमन्यन्त हि ता नाय्यो रामस्य हृदयप्रियाम् ।
 तथा सुचरितं देव्या पुरा नूनं महत्तपः ॥ ४१ ॥
 रोहिणीव शशाङ्गेन रामसंयोगमाप या * ।
 इति प्रासादशृङ्गेषु प्रमदाभिर्नरोत्तमः ।
 शुश्राव राजमार्गस्थः प्रिया वाच उदाहृताः ॥ ४२ ॥

* स राघवस्तत्र तदा प्रलापान्
 शुश्राव लोकस्य समागतस्य ।
 आत्माधिकारा विविधाश्च वाचः
 प्रहृष्टरूपस्य पुरे जनस्य ॥ ४३ ॥

पिप्रोषा प्रोशनेच्छा ॥ ३८ ॥
 ववन्दिरे अस्तुवन् । स्तुतिप्रकारमाह,—नूनमिति ॥ ३९ ॥
 सिद्धयात्रं सफलगमनं उपस्थितं प्राप्तवन्तं । सीतां सीमन्तिनीषु
 वरां श्रेष्ठां इति अमन्यन्तेत्यन्वयः ॥ ४० ॥
 हि यत एवं अमन्यन्त अतस्तथेत्यादि तदुच्चरिता वाचः शुश्रा-
 वेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

* “आगतेति” वा पाठः ।

एष श्रियं गच्छति राक्षसोऽद्य
 राजप्रसादादिपुलां गमिष्यन् ।
 एते वयं सर्वसमृद्धकामा
 येषामयं नो भविता प्रशस्ता ॥ ४४ ॥
 लाभो जनस्यास्य यदेष सर्वं
 प्रपत्यते राष्ट्रमिदं चिराय ।
 न ह्यप्रियं किञ्चन जातु कश्चित्
 पश्येन्न दुःखं मनुजाधिपेऽस्मिन् ॥ ४५ ॥
 स घोषवद्भिश्च हृद्यैः सनागैः
 पुरःसरैः स्वस्तिकसूतमागधैः ।
 महीयमानः प्रवरैश्च वादिकै-
 रभिष्टुतो वैश्रवणो यथा यथौ ॥ ४६ ॥
 करेणुमातङ्गरथाश्चमंकुलं
 महाजनौघैः परिपूर्णचत्वरम् ।

आत्माधिकारा आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्ताः ॥ ४३ ॥

श्रियं गमिष्यन् प्राप्स्यन् । गच्छंति पितृगृहमिति शेषः । सर्व-
 समृद्धकामाः समृद्धसर्वकामा इत्यर्थः । प्रशस्ता राजा ॥ ४४ ॥

सर्वं राष्ट्रं एवः प्रपत्यत इति यत् अयमेव लाभः । अस्मिन्
 रामे मनुजाधिपे सति कश्चित् कश्चिदपि • किञ्चन स्वल्पमपि अश्रियं
 प्रियाभावः दुःखमनिष्टप्राप्तिं जातु कदापि न पश्येत् न प्राप्नुयात् ॥ ४५ ॥

प्रभूतरत्नं बज्रपण्यसञ्चयं

ददर्श रामो विमलं महापथम् ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

रामस्य बहिरागमनं नाम

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

स्वस्तिका, जयजयेति वादिना बन्दिनः सूता इतरक्षुतिपाठकाः
मागधाः वंशपाठका एतैर्वादिकैस्तत्तत्कृद्प्रयोक्तृभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

स रामो रथमास्थाय संप्रहृष्टसुहृज्जनः ।

पताकाध्वजसम्पन्नं महार्हागुरुधूपितम् ॥ १ ॥

अपश्यन्नगरं श्रीमाध्वानाजनसमन्वितम् ।

सगृहैरभ्रसङ्काशैः पाण्डुरैरुपशोभितम् ॥ २ ॥

राजमार्गं यद्यौ रामो मध्येनागुरुधूपितम् ।

चन्दनानाञ्च मुख्यानामगुरुणाञ्च सञ्चयैः ॥ ३ ॥

उत्तमानाञ्च गन्धानां क्षौमकौशाम्बरस्य च ।

आविद्धाभिश्च सुक्ताभिरुत्तमैः स्फाटिकैरपि ॥ ४ ॥

शोभमानमसम्बाधन्तं राजपथमुत्तमम् ।

संवृतं विविधैः पुष्पैः* भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ॥ ५ ॥

स राम इति । मध्येन उभयत्राणीमध्येन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

उत्तमानां गन्धबद्ध्याणां सञ्चयैः । क्षौमकौशाम्बरस्य च सञ्चयै-
रित्यन्वयः । क्षौममलसीजम् । कौशं पट्टवस्त्रम् । आविद्धाभिः कृत-
किङ्काभिः । अविद्धाभिरिति पाठे अकृतकिङ्काभिः ॥ ४ ॥

असम्बाधं विस्तीर्णं संवृतं व्याप्तम् । अत्रत्य राजपथमित्यस्य
ददर्शनेनेनान्वयः ॥ ५ ॥

* “पुष्पैः” इति वा पाठः

ददर्श तं राजपथं दिवि देवपतिर्यथा ।

दध्यक्षतहविर्त्ताजैः धूपैरगुरुचन्दनैः ॥ ६ ॥

नानामाल्योपगन्धैश्च सदाभ्यर्चितचत्वरम् ।

आशीर्वादान् बहून् शृण्वन् बह्वभिः * समुदीरितान् ॥ ७ ॥

यथार्हश्चापि संपूज्य सर्वानिव नरान् ययौ ।

पितामहैराचरितं तथैव प्रपितामहैः ॥ ८ ॥

अद्योपादाय तं मार्गमभिषिक्तोऽनुपालय ।

यथा स्म पोषिताः † पित्रा यथा सर्वैः पितामहैः ।

ततः सुखतरं सर्वे रामे वत्सग्राम राजनि ॥ ९ ॥

अलमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलक्ष्य नः ।

यदि पश्याम निर्यान्तं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥

एवं दृष्टवान् तं राजपथं यथाविति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥

यथार्हं दर्शनभूक्षोपवचनादिभिर्यथोचितमित्यर्थः । आचरितमनु-
ष्ठितम् ॥ ८ ॥

अनुपालयेत्यादिर्दृष्टानां वादः ॥ ९ ॥

यदि राज्ये प्रतिष्ठितं प्राप्तराज्याभिषेकं रामं यथागतं पितुर्गोहा-
मिर्यान्तं निःसरन्तं पश्यामः तर्हि नोऽस्माकं भुक्तेन ऐहिकविषयभोग-
जसुखेन तथा परमार्थैः परमार्थस्वर्गसाधनैश्च कर्मभिरलम् । न किञ्चि-

* “सुहृद्भिः” इति वा पाठः ।

† “लान्तिताः” इति वा पाठः ।

ततो हि नः प्रियतरं नान्यत् किञ्चिद्भविष्यति ।

यथाभिषेको रामस्य राज्येनामिततेजसः ॥ ११ ॥

एताश्चान्याश्च सुहृदासुदासीनः शुभाः कथाः ।

आत्मसंपूजनीः शृण्वन् यथौ रामो महापथम् ॥ १२ ॥

न हि तस्माग्नयः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात् ।

नरः शक्नोत्यपाक्रुमतिक्रान्तेऽपि राघवे ॥ १३ ॥

यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति ।

निन्दितः सर्वलोकेषु स्वात्माप्येनं विगर्हते ॥ १४ ॥

नैः फलं सर्वसुखस्येतेनैव लब्धत्वात् । अत्र यद्यन्तर्भावेन विपरीतसम्भावनासूचनम् ॥ १० ॥

तदेवाह,—ततोहीति । अमिततेजसो रामस्य राज्येन राज्यफल-
काभिषेको यथा प्रियतरस्तथा ततोऽन्यन्नकिञ्चित्प्रियतरं प्रेमास्पदमित्य-
न्वयः । सद्राजमूलकत्वात्सर्वसुखस्येति भावः ॥ ११ ॥

उदासीनः क्षुत्तिजहर्षविकाररहितः ॥ १२ ॥

अतिक्रान्ते दृष्टिपथमिति शेषः । अत्यन्तासक्त्या पुरश्च परि-
स्फुरणात् ॥ १३ ॥

एवं लोकांशुरागे कविर्हेतुं दर्शयति । यश्चेति । रामं न पश्येत्
आत्मस्वरूपत्वेनान्तर्यामित्वेन वा न पश्येत् । यथास्थितवेधधारिणं वा
तद्देशस्थं न पश्येत् । रामो यं न पश्येत् यन्निस्रज्ञानविषयतां न प्राप्नु-
यात् । ज्ञानविषयत्वप्राप्तिरत्र दृश्यत इत्यर्थः । अत्यन्तं तद्विषयज्ञानाय
यतमानोऽपि यत्नं न लभेदित्यर्थः । यथा स्थितवेधधारी वा यं स्वदेश-

सर्वेषां स हि धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम् ।

चतुर्णां हि वयस्यानां तेन ते तमनुव्रताः ॥ १५ ॥

चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यांश्चायतनानि च ।

प्रदक्षिणं परिहरन् जगाम वृपतेः सुतः ॥ १६ ॥

स राजकुलमासाद्य मेघसङ्क्षोपमैः शुभैः ।

प्रासादशृङ्गैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः ॥ १७ ॥

आवारयद्भिर्गगनं विमानैरिव पाण्डुरैः ।

वर्धमानगृहैश्चापि रत्नजालपरिष्कृतैः ॥ १८ ॥

स्यं न पश्येत् । यद्विषयकज्ञानवान् न भवेत् । स सर्वलोकानिन्दास्पदम् ।
स्वात्मा स्वान्तःकरणमपि एनं विगर्हते धिग्मांभगवत्ज्ञानायोग्यमिति ।
रामज्ञानं विना सर्वोपि निन्द्य इति विनोक्तिरलङ्कारोऽत्र व्यङ्ग्यः ।
अनेन भगवद्विषयकज्ञानवानेव धन्यः इति वस्तु व्यज्यते ॥ १४ ॥

किञ्च हि यतः स धर्मात्मा चतुर्णां हि चतुर्णामपि वर्णानां सर्वेष्व-
प्याश्रमेषु । वयस्यानां वयोरूपं स्थानं यस्या स्तां वयोनुरूपां दयां कुरुते
इत्यर्थः । तेन ते सर्वलोकास्तं रामं कायवाङ्मनोभिरनुव्रतास्तत्परा
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रदक्षिणं परिहरन्निति चतुष्पथाद्यपेक्षया स्वस्य दक्षिणभागगमनं
परिहरन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रासादशृङ्गैः प्रासादस्थशृङ्गैः ॥ १७ ॥

आवारयद्भिः आक्रमद्भिः वर्धमानगृहैः क्रीडागृहैः । रत्नसमूहा-
नङ्कृतैः इतैः परित्यक्तम् ॥ १८ ॥

तत् पृथिव्यां गृहवरं महेन्द्रसदनोपमम् ।

राजपुत्रः पितुर्वेक्ष प्रविवेश श्रिया ज्वलन् ॥ १८ ॥

स कक्ष्या धन्विभिर्गुप्तास्त्रिस्तोऽतिक्रम्य वाजिभिः ।

पदातिरपरे कक्ष्ये द्वे जगाम नरोत्तमः ॥ २० ॥

स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथात्मजः ।

सन्निवर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तःपुरमत्यगात् ॥ २१ ॥

तस्मिन् प्रविष्टे पितुरन्तिकं तदा

जनः स सर्वो सुदितो वृषात्मजे ।

प्रतीक्षते तस्य पुनः स्म निर्गमं

यथोदयं चन्द्रमसः सरित्पतिः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

रामस्य पितृगृहप्रवेशो नाम

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

पितुर्वेक्ष पृथिव्यां सर्वग्रहेषु श्रेष्ठं प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ १८ ॥

वाजिभिः रथयुक्तैः ॥ २० ॥

सर्वा उक्तपञ्चकक्ष्याः ॥ २१ ॥

अन्तिकं समीपदेशम् ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

स ददर्शासने रामो त्रिषण्णं पितरं शुभे ।

कैकेय्या सहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥

स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् ।

ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २ ॥

रामेत्युक्त्वा तु वचनं वाष्पपर्याकुलेक्षणः ।

शशाकं पतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥ ३ ॥

तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ।

रामोऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वैव पन्नगम् ॥ ४ ॥

इन्द्रियैरग्रहृष्टैस्तं शोकमन्तापकर्षितम् ।

निश्चसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५ ॥

शुभे आसने पर्याङ्गे परिशुष्यता मुखेनोपलक्षितम् ॥ १ ॥

विनीतवत् विनीतः सन्निति यावत् । सुसमाहितः तस्या अतिस्नेह-

करत्वेन जगद्धितकरत्वेन च तस्यां प्रसन्नचित्तः ॥ २ ॥

नाभिभाषितुं रामेत्यक्षरद्वयाधिकमिति शेषः ॥ ३ ॥

रामोऽपि भयमापन्नः दशरथविषादस्य स्त्रापराधजन्यत्वशङ्कया ॥ ४ ॥

इन्द्रियैरित्यारिस्तोकादये दृष्ट्वा भयमापन्न इत्यनुज्ञायते । अप्रहृष्टैः

ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुब्धन्तमिव सागरम् ।
 उपभुतमिवादित्यमुक्तावृतमृषिं यथा ॥ ६ ॥
 अचिन्त्यकल्पं वृपतेस्तं शोकमुपधारयन् ।
 बभूव संरञ्जतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ ७ ॥
 चिन्तयामास चतुरो रामः पिहहिते रतः ।
 किंस्विदद्यैव वृपतिर्न मां प्रत्यभिनन्दति ॥ ८ ॥
 अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ।
 तस्य मामद्य मंप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्त्तते ॥ ९ ॥
 स दीन इव शोकार्तो विषण्णवदनद्युतिः ।
 कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥

खिन्नैः उपलक्षितम् । व्यथितं खिन्नम् आकुलं सम्भ्रान्तं चेतो यस्य
 तम् ॥ ५ ॥

ऊर्मिमालायुतमक्षोभ्यमपि क्षुब्धन्तं सागरमिव स्थितम् । उपभुतं
 गज्जयस्तम् । उक्तमवृतं येन तद्वन्नस्तेजस्कम् ॥ ६ ॥

अचिन्त्यकल्पमत्यन्तमसम्भावितम् । उपधारयन् किंहेतुकोऽयं शोक
 इति चिन्तयन् । संरञ्जतरोऽत्यन्तं क्षुभितः । यद्यपि पर्वणि समुद्रस्य
 वन्देदयात् क्षोभस्तथापि क्षोभमात्रे दृष्टान्तः ॥ ७ ॥

किंस्वित् किं नु ॥ ८ ॥

अद्यैवेत्येवकारयवच्छेद्यमाह,—अन्यदेत्यादि । तस्य मदर्थनेऽति
 प्रीतिमतः । आयासः खेदः ॥ ९ ॥

कच्चिन्मया नापराद्धम् अज्ञानाद् येन मे पिता ।

कुपितस्तन्ममाच्छ त्वमेवैनं प्रसादय ॥ ११ ॥

अप्रसन्नमनाः किन्तु सदा मां प्रति वत्सलः ।

विषण्णवदनो दीनो सदा मां प्रतिभाषते ॥ १२ ॥

शारीरो मानसो वापि कच्चिदेनं न बाधते ।

सन्तापो वाभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥ २३ ॥

कच्चिन्न किञ्चिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने ।

शत्रुघ्ने वा महासत्त्वे मातृणां वा ममाशुभम् ॥ १४ ॥

अतोषयन्महाराजमकुर्वन् वा पितुर्वचः ।

दीन इव विषण्णवदनद्युतिरिव स रामः शोकार्त्त इव वचनमब्रवी
रिति भवन्त्यः ॥ १० ॥

नापराद्धम्, काकुः अपराद्धम्, अज्ञानात् प्रमादात् प्रसादय
मत्कृतापराधशान्त्ये इति शेषः ॥ ११ ॥

सदा मां प्रति वत्सलोऽपि अद्य किमप्रसन्नमनाः हि यतो मां न
भाषतेऽतोऽप्रसन्नमनस्त्वनिर्यायः ॥ १२ ॥

शारीरः शरीरव्याधिजः सन्तापः मानसो मनोनिष्ठाधिजोऽभि-
तापः । न बाधत इत्यत्र काकुः । कुत एतत्तत्राह,—दुर्लभं हीति ।
मनुष्यशरीरस्य पापपुण्याख्यत्वादिति भावः ॥ १३ ॥

भरते शत्रुघ्ने वा मातृणां मम मातृषु वा किञ्चिदशुभं न पश्यति
कच्चिदित्यन्वयः ॥ १४ ॥

सुहृत्तमपि नैच्छेयं जीवितुं कुपिते रूपा ॥ १५ ॥

यतोमूलं नरः पश्येत् प्रादुर्भावमिहात्मनः ।

कथं तस्मिन् वर्त्तत प्रत्यचे सति दैवते * ॥ १६ ॥

कश्चित्ते परुषं किञ्चिदभिमानात् पिता मम ।

उक्तो भवत्या कोपेन येनास्य लुलितं मनः ॥ १७ ॥

एतदाचक्ष मे देवि ' तत्त्वेन परिष्टच्छतः ।

किंनिमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥ १८ ॥

अथमुक्ता तु कंकेयी राघवेण महात्मना ।

अवायेदं मुनिर्गङ्गा उष्टमात्महितं वचः ॥ १९ ॥

कुपिते यतोषेण वचनाकरणाद्वा ॥ १५ ॥

यतोमूलं यन्मूलमित्यर्थे आर्षमेतत् । प्रादुर्भावं जन्म उत्कारणाकं पश्येत् जानीयात् तस्मिन् प्रत्यक्षे दैवते सति तस्मिन् कथमानुकूल्येन न वर्त्ततेत्यर्थः ॥ १६ ॥

ते सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । त्वयाभिमानात् गर्वान्मम पिता परुष-
मुक्तोऽथवा भवत्या कोपेन किञ्चिन्निमित्तकोपेन परुषमुक्तो येनास्य मनो
लुलितं कलङ्घितं दुःखितोक्तित्वादधिकपदत्वादि न दोषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

* “आयुर्द्यशो वलं विन्नमाकाङ्क्षद्भिः प्रियाणि च

पितैवाराधनीयाग्रे दैवतं हि पिता महत् ॥”

इति वङ्गीयाः ।

न राजा कुपितो राम ! व्यसनं नास्य किञ्चन ।

किञ्चिन्ननोगतन्वस्य त्वद्गुणान्नुभाषते ॥ २० ॥

प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्य प्रवर्त्तते ।

तदवश्यं त्वया कार्यं यदनेन श्रुतं मम ॥ २१ ॥

एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च ।

म पश्चात्तप्यते राजा यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ २२ ॥

अतिसृज्य ददामीति वरं मम विशाम्यतिः ।

म निरर्थं गतजले सेतुं बन्धितुमिच्छति ॥ २३ ॥

धर्ममूलमिदं राम ! विदितञ्च सतामपि ।

तत्सत्यं न त्यजेद्राजा कुपितस्त्वत् कृते यथा ॥ २४ ॥

मुनिर्लज्जा पथुरेवम्बिधस्तोशकरणलज्जारहिता । धृष्टं प्रत्यक्षतो
वनं गच्छेत्त्वेवं रूपम् ॥ १९ ॥

मनोगतं त्वदप्रियकरमिति शेषः ॥ २० ॥

तदेवाह,—प्रियमिति । श्रुतं प्रतिज्ञातम् । तदप्रियमपि त्वया-
वश्यं कार्यम् यदि पितृभक्तोऽसीति शेषः ॥ २१ ॥

किं तच्चाह,—एष इति । अभिपूज्य तेनैव वरदानेन पश्चात्
प्रतिज्ञातवरदानकाले ॥ २२ ॥

अतिसृज्य प्रतिज्ञाय गतजले नद्यादौ । दानस्य पूर्वमेव वृत्तत्वा-
त्तद्विषयव्यवहारपरिहारचिन्ता व्यर्थेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इदं सत्यं धर्मस्य मूलम् अपिच सतामपि सत्यं धर्ममूलमित्येत-
द्विदितं त्वत्कृते त्वत्प्रयोजनान्तरायवशेन मयि कुपितो राजा कोप-

यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम् ॥ २५ ॥
 यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपत्स्यते ।
 ततोऽहमभिधास्यामि न ह्येषस्त्वयि वक्ष्यति ॥ २६ ॥
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः समुदाहृतम् ।
 उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृपसन्निधौ ॥ २७ ॥
 अहो धिक्कारहंसे देवि ! वक्तुं मामीदृशं वचः ।
 अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ॥ २८ ॥
 भक्षयेयं विषं तीक्ष्णमज्जेयमपि चाणवे ।

दौषेण यथा न त्यजेत्तथा कुर्विति शेषः । एतेन पितुरधर्मात्ताणं पित्रा-
 चापरिपालनञ्च पुत्रस्य महान् धर्म इति सूचितम् ॥ २४ ॥

दशरथमिव राममपि निर्बभ्राति । यदीति । राजा यद्वक्ष्यते तद्यदि
 करिष्यसि ततोऽहं सर्वं पुनर्विशिष्यास्यास्यामि ॥ २५ ॥

राज्ञा राजानुमत्या मया यदभिहितं तत्त्वयि न विपत्स्यते व्यथं
 न भविष्यति तदाहं वक्ष्यामि । राजैव वदतु तत्राह,—नहीत्यादि ।
 त्वदप्रियत्वाच्चत्समक्षं साक्षादिति शेषः ॥ २६ ॥

रामोऽपि दशरथवदेव घोरत्वं ज्ञात्वापि महापुरुषत्वाद्धीरोदात्त-
 त्वात् सर्वथैव करिष्यामीति प्रतिजानोते एतदिति । व्यथितः गुरुवचनो-
 क्त्वाङ्गनमनयापि शङ्कितमिति सन्तप्तः ॥ २७ ॥

ईदृशम् अकरणशङ्कावचनं यदि तद्वक्ष्यत इत्यादिकमित्यर्थः ॥ २८ ॥

नियुक्तो गुरुणा पित्रा वृषेण च विशेषतः ॥ २९ ॥
 तद् ब्रूहि वचनं देवि ! राज्ञो यदभिकाञ्चितम् ।
 करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ ३० ॥
 तमार्जवसमायुक्तमनार्था सत्यवादिनम् ।
 उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् ॥ ३१ ॥
 पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव ! ।
 रक्षितेन वरौ दत्तौ सशस्त्रेण महारणे ॥ ३२ ॥
 तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् ।
 गमनं दण्डकारण्ये तव चैवाद्य राघव ! ॥ ३३ ॥
 यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि ।
 आत्मानञ्च नरश्रेष्ठ ! मम वाक्यमिदं शृणु ॥ ३४ ॥
 सन्निदेशे पितुस्तिष्ठ यथानेन प्रतिश्रुतम् ।

गुरुणा इहामुत्र हितोपदेष्टा ॥ २९ ॥

प्रतिजाने हतमुक्ततादिसाक्षितयेति शेषः । तदेव स्थिरयति,—
 रामो द्विरिति यदुक्तं तदुक्तमेव तद्विरुद्धं न पुनर्वदतीत्यर्थः । तत्तद-
 भावविषयतया द्विरावृत्तं भाषणं न करोतीति यावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पूर्वं सशस्त्रेण पश्चाच्छस्त्रापाकरणपूर्वं मया रक्षितेन ॥ ३२ ॥

तत्र तयोर्वरयोरेकेन । अद्यैव एतत्क्षणाय ॥ ३३ ॥

यदीति । राज्ञा त्वया च मनुक्तकृतेः सशपथं प्रतिज्ञातत्वादिति
 भावः ॥ ३४ ॥

त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ ३५ ॥
 भरतश्चाभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् ।
 त्वदर्थं विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ! ॥ ३६ ॥
 सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
 अभिषेकमिदं त्यक्त्वा जटाचीरधरो भव ॥ ३७ ॥
 भरतः कोसलपुरे प्रशास्तु वसुधामिमाम् ।
 नानारत्नसमाकीर्णं सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ ३८ ॥
 एतेन त्वां नरेन्द्रोऽयं कारुण्येन समाप्नुतः ।
 शोकैः संक्षिप्तवदनो न शक्नोति निरीक्षितम् ॥ ३९ ॥
 एतत्कुर्व नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन ! ।
 सत्येन महता राम ! तारयस्व नरेश्वरम् ॥ ४० ॥
 इतीव तस्यां परुषं वदन्त्यां
 न चैव रामः प्रविवेश शोकम् ।

सन्निदेशे पितृप्रतिज्ञासम्पादने ॥ ३५ ॥
 अभिषेचनं अभिषेकोपकरणम् ॥ ३६ ॥
 अभिषेकं तदुपकरणम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 एतेन वरद्वयप्रदानेन निमित्तेन ॥ ३९ ॥
 सत्येन सत्यप्रतिपालनेन ॥ ४० ॥
 शोकं तत्सूचकं विकारं न प्रविष्यथे च मनसेति शेषः । राजा च ।

प्रविश्यथे चापि महाबुभावो

राजा च पुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे राम-

समक्षं कैकेय्या स्ववरकोर्त्तनं नाम

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

राजा तु पुत्रव्यसनाभितप्तः । भावितद्वियोगव्यसनेनाभिसन्तप्तो बभूवेति
शेषः ॥ ४१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

— १३७ —

तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम् ।
श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः ।
जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥
इदन्तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः ।
नाभिनन्दति दुर्धर्षो यथापूर्वमरिन्दमः ॥ ३ ॥
मन्युर्न च त्वया कार्य्या देवि ! ब्रूमि तवाग्रतः ।
यास्यामि भव सुप्रीता वनञ्चीरजटाधरः ॥ ४ ॥
हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन वृषेण च ।
नियुज्यमानो विश्रब्धः किं न कुर्यामहं प्रियम् ॥ ५ ॥

अथाभिवेकवनवासयोः समचित्ततया धीरोदात्तमहापुरुषत्वं
रामस्याह,—तदिति । मरणोपमं लोकदृष्टा ॥ १ ॥

न दिर्भाषत इत्युक्तादेवमन्वित्येव केवलमाह,—यदा एवमस्तु
भरताभिषेकोऽस्तु ॥ २ ॥ ३ ॥

• मन्युर्नति । राजाभिप्रायज्ञानेच्छया प्रप्रेति शेषः । ब्रूमि ब्रवीमि ।
एतावत् ज्ञात्वा । सर्वथा यास्यामेव न त्वन्यथा शङ्कितव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

अलीकं मानसत्वेकं हृदयं दहतीव मे ।

स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ ६ ॥

अहं हि सीतां राज्यञ्च प्राणानिष्टान् धानानि च ।

इष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरताय प्रचोदितः ॥ ७ ॥

किं पुनर्मनुजैरेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः ।

तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ८ ॥

तदाश्वासय ह्रीमन्तं किन्विदं यन्महीपतिः ।

वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति ॥ ९ ॥

गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवेह्यैः ।

भरतं मातुलकुलादद्यैव शृपशासनात् ॥ १० ॥

कृतज्ञेन त्वत्कृतस्वापचाण्डालेन विश्रब्धः निर्विशङ्कः ॥ ५ ॥

किन्विदं मानसं मनसि वर्त्तमानम् । अलीकं दुःखं किं तत्राह,—
स्वयमित्यादि ॥ ६ ॥

अयमर्थस्त्वदुःखावहत्वाद्वाञ्छा तव साक्षादङ्गुलमश्रूण्य इति चेत्त-
त्राह,—अहं हीति । प्रचोदितः त्वयापीति शेषः । प्रतिज्ञाकारणं
विनापि त्वदुक्तिमात्रेण राज्यादि दद्याम् ॥ ७ ॥

तत्र किं वक्तव्यम् त्वत्प्रियार्थं राज्ञा प्रेरितः स्वकृतप्रतिज्ञामनु-
पालयन् । हेतोः शता तत्पालनाद्धेतोः राज्यं दद्यामित्यर्थः ॥ ८ ॥

मद्विषयकनियोगसंकीर्त्तनेन ह्रीमन्तं राजानमाश्वासय । इदं किम् ।
किञ्चित्कुलं तदेवाह,—यदित्यादि ॥ ९ ॥

दण्डकारण्यमेषोऽहं गच्छाम्येव हि सत्वरः ।

अविचार्य पितुर्वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ॥ ११ ॥

सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी ।

प्रस्थानं अद्धाना सा त्वरयामास राघवम् ॥ १२ ॥

एवं भवतु यास्यन्ति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।

भरतं मातुलकुलादिहावर्त्तयितुं नराः ॥ १३ ॥

तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलम्बनम् ।

राम ! तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १४ ॥

ग्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते ।

नैतत्किञ्चिन्नरश्रेष्ठ ! मन्युरेषोऽपनीयताम् ॥ १५ ॥

अनिर्बृत्तत्वस्य कार्या कथमाश्रययामीत्यत आह,—गच्छन्ति-
त्यादि ॥ १० ॥

अविचार्य युक्तायुक्तविचारमवृत्तिवैत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रस्थानं वनगमनम् । अद्धाना अवश्यमयं प्रस्थानं करिष्यतीति
निश्चयवती ॥ १२ ॥ १३ ॥

उत्सुकस्य वनगमनोत्सुकस्य क्षमं युक्तम् ॥ १४ ॥

राजानभिनन्दनहेतुमाह,—ग्रीडेति । स्वसत्यस्य पारप्राप्तदर्शनज-
लज्जायुक्तः क्षोभेनैव अतस्त्वां नाभिभाषते । एतदनभिभाषणं न किञ्चित्
नान्यकारणकम् । त्वद्विलम्बगमनाभाव एकस्य कारणमतएवमन्यः
राज्ञो दैन्यं स्वाविलम्बगमनेनापनीयतां त्वयेति शेषः ॥ १५ ॥

यावत् त्वं न वनं यातः पुरादस्मादतित्वरन् ।
 पिता तावन्न ते राम ! स्त्रास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा ॥ १६ ॥
 धिक्कष्टमिति निःश्वस्य राजा शोकपरिभुतः ।
 मूर्च्छितो न्यपतत्तस्मिन् पर्यङ्के हेमभूषिते ॥ १७ ॥
 रामोऽप्युत्थाप्य राजानं कैकेयाभिप्रचोदितः ।
 कश्येऽवहतो वाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः ॥ १८ ॥
 तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयम् ।
 श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 नाहमर्थपरो देवि । लोकमावस्तुमुत्सहे ।
 विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं विमलं * धर्ममास्थितम् ॥ २० ॥

इतोऽपि न युक्तो विलम्ब इत्याह,—यावदिति । मया दरिद्राधम-
 र्णत्वेन तथा श्रमैः प्रतिबन्धादिति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥

कृतत्वरोऽभूदिति शेषः ॥ १८ ॥

दारुणोदयं दारुणार्थकं प्रश्नोत्तरम् ॥ १९ ॥

लोकमावस्तुं लोके वस्तुं नोत्सहे । अर्थपरो धनपरो । विमलं
 धर्ममास्थितं तत्त्वज्ञानरूपं धर्ममाश्रितं ऋषयोऽत्र तत्त्वज्ञा एतेन स्वस्य
 सुखदुःखयोः समता निवृत्तिमार्गस्थता च स्वाभाविकीति ध्वनि-
 तम् ॥ २० ॥

यत्तत्रभवतः किञ्चिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया ।
 प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा हतमेव तत् ॥ २१ ॥
 न ह्यतो धर्मचरणं किञ्चिदस्ति महत्तरम् ।
 यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ॥ २२ ॥
 अनुक्तोऽप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम् ।
 वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ॥ २३ ॥
 न नूनं मयि कैकेयि ! मुख्यानाशंससे गुणान् ।
 यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ॥ २४ ॥
 यावन्मातरमाष्टच्छे सीताञ्चानुनयाम्यहम् ।

तत्रभवतः पूज्यस्य पितुः । वनगमनं कियत् यत्किञ्चिदतोऽधिक-
 मपि प्रियं कर्तुं शक्यं तत्कृतमेव विद्मीति शेषः ॥ २१ ॥

तथानिश्चये हेतुमाह,—न ह्यतो । हिर्हता । शुश्रूषा पादसंवाह-
 नादिरूपा । वचनक्रिया आज्ञाप्रकरणम् ॥ २२ ॥

अत्रभवता पूज्येन पित्रा भवत्या वचनात् पितृवचनवत् तत्प-
 त्नीवचनस्याप्यवश्यकर्तव्यत्वात् । अनेन सापत्नमातुरप्यनिष्ठनिष्ठमपि
 वचनमेव परिपाल्यं किमुत मातापित्रोरिति सूचितम् ॥ २३ ॥

हे कैकेयि ! नूनं मयि किञ्चित् कमपि गुणं नाशंससे न
 जानासि । तत्र हेतुर्यदित्यादि । मुख्यानिति पाठे पितृपत्न्याद्याञ्जा-
 परिपालनादिरूपानित्यर्थः ॥ २४ ॥

यावदिति पूर्वार्धे तावत् क्षमां कुर्विति शेषः । ततस्तदनन्तरम् ।

ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥ २५ ॥

भरतः पालयेद्वाज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा ।

तथा भवत्या कर्त्तव्यं स हि धर्मः सनातन ॥ २६ ॥

रामस्य तु वचः श्रुत्वा भृशं दुःखगतः पिता ।

शोकादशक्रुवंन् वक्तुं प्रकरोद महास्वनम् ॥ २७ ॥

वन्दित्वा चरणौ राज्ञो विमंज्ज ह्य पितुस्तदा ।

कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः ॥ २८ ॥

स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीञ्च प्रदक्षिणम् ।

निष्कम्यान्तःपुरात् तस्मात् स्वं ददर्श सुहृज्जनम् ॥ २९ ॥

तं बाष्पपरिपूर्णाक्षः दृष्टतोऽनुजगाम ह ।

लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ३० ॥

दण्डकानां तन्नामकक्षत्रियाणां तन्नामकजनपदरूपं प्रापवशाद्वनत्वं
प्राप्तम् ॥ २५ ॥

स हि पितृशुश्रूषारूपः ॥ २६ ॥

बाष्पं रोद्धुमशक्रुवन् ॥ २७ ॥

अनार्यायाः लोकदृष्ट्या तादृश्या अपि स्वयं तद्दोषमगणयन्निति
शेषः । निष्पपात निश्चक्राम ॥ २८ ॥

कैकेयीप्रदक्षिणं सम्यगाचरितं मदिष्टं त्वयेत्थं तत्सन्तोषात् शिष्टा-
चाराच्चेति बोध्यम् ॥ २९ ॥

बाष्पपरिपूर्णाक्षः समीपस्थित्यावगतदृष्टान्तत्वात् । परमक्रुद्ध

अभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् ।
 शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन् ॥ ३१ ॥
 न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोऽपकर्षति ।
 लोककान्तस्य कान्तत्वाच्छीतरश्मेरिव क्षयः ॥ ३२ ॥
 न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुन्धराम् ।
 सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया ॥ ३३ ॥
 प्रतिसिध्य शुभं क्वचं व्यजने च स्वलङ्कृते ।
 विसर्जयित्वा स्वजनं रथं पौरांस्तथा जनान् ॥ ३४ ॥

इत्यनेन लक्ष्मणेऽविद्याविद्येयशक्तिमती दर्शिता । 'रामे च न सा इति
 ध्वनितम् ॥ ३० ॥

अभिषेचनिकं अभिषेकप्रयोजनकम् । भाण्डमुपकरणजातं तद्यु-
 क्ताभिषेकशालामिति यावत् । सन्निहितगङ्गादिपुण्यतीर्थकत्वात् । तत्र
 अभिषेकशालायां दृष्टिमविचालयन् अप्रवर्तयन् सापेक्षः वनं प्रतीति
 शेषः । यद्वा लोकसमाधानाय तदनुग्रहाय नटवत् आत्मगोपनाय ।
 लोकव्यवहारात्यागाय च सापेक्षः स इव तत्र दृष्टिमविचालयन् अत्य-
 जन् अतएव शनैर्जगाम ॥ ३१ ॥

धीरोदात्तत्वाच्च न तद्विघातप्रयुक्तक्रोधदुःखादीत्याह,— न चेति ।
 लक्ष्मीं सहजां शोभां कान्तत्वात् अविनाशिकान्तियुक्तत्वात् लोकका-
 न्तस्य शीतरश्मेः इन्दोः क्षयो यथा लक्ष्मीं नापकवति तद्वत् ॥ ३२ ॥

सर्वलोकातिगस्येव जीवन्मुक्तस्येव ॥ ३३ ॥

धारयन् मनसा दुःखं इन्द्रियाणि निगृह्य च ।
 प्रविवेशात्मवान्वेष्य मातुरप्रियशंसिवान् ॥ ३५ ॥
 सर्वोऽप्यभिजनः श्रीमान् श्रीमतः सत्यवादिनः ।
 नालक्षयत रामस्य कञ्चिदाकारमानने ॥ ३६ ॥
 उचितञ्च महाबाहुर्न जहौ हर्षमात्मवान् ।
 शारदः समुदीर्णांशुश्चन्द्रसेज इवात्मजम् ॥ ३७ ॥
 वाचा मधुरया रामः सर्वं सम्मानयन् जनम् ।
 मातुः समीपं धर्मात्मा प्रविवेश महायशाः ॥ ३८ ॥

कृत्रादिप्रतिषेधः स्वप्रतिज्ञाविरोधात् । व्यजने चामरे ॥ ३४ ॥

मनसा दुःखं धारयन् । इन्द्रियाणि निगृह्य मनस्यदुःखाभिव्यञ्जक-
 चेष्टारहितानि कृत्वा । आत्मवान् धीरोदात्तः । मनसा दुःखं परम-
 सुखम् । दुःखलेशेनापि रहितं वनगमनजं धारयन् इन्द्रियाणि
 निगृह्य । तस्य सुखस्य लोकदृष्ट्या राज्यभङ्गजदुःखस्य वा यथा यथा-
 भिव्यक्तिर्न भवति तथा मध्यस्थतया स्थापयित्वा आत्मवान् साक्षात्कृत-
 नित्यनिर्दुःखस्वतत्त्व इत्यप्यर्थान्तरमत्र व्यंग्यं बोध्यम् । दुःखमित्यस्य
 कैकेय्या लोकापवादजमित्यर्थ इति कश्चित् । अप्रियशंसिवान् अप्रियं
 शंसिष्यन् । क्लृप्तः आर्षः ॥ ३५ ॥

अभिजनोऽभितो वर्त्तमानो जनः श्रीमान् रामाभिवेकप्रसङ्गेन
 क्लृप्तैरलङ्कारैः शोभावान् । आकारं विवृताकारं नालक्षयत असत्त्वा-
 देवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तं गुणैः समतां प्राप्तो भ्राता विपुलविक्रमः ।

सौमित्रिरनुवव्राज धारयन् दुःखमात्मजम् ॥ ३८ ॥

प्रविश्य वेश्मातिभृशं सुदायुतं

समीक्ष्य ताञ्चार्थविपत्तिमागताम् ।

न चैव रामोऽत्र जगाम विक्रियां

सुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशङ्कया ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

रामस्य मातृगृहप्रवेशो नाम एकोनविंशः

सर्गः ॥ १८ ॥

उचितं सहजसत्त्वगुणोचितं वनगमनलाभोचितञ्च । आत्मजं हृषे
आत्मनि शरीरे जातं स्वभावसिद्धं हर्षचिह्नम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

लोकदृष्ट्या अर्थविपत्तिमर्थभ्रंशं वोच्यापि रामो विक्रियां न
जगाम । किन्तु सुहृज्जनस्य कौशल्यादशरथादिरूपस्यात्मनां प्राणानां
विपत्तिशङ्कया चिन्तां जगामेति शेषः ॥ ४० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १८ ॥

विंशः सर्गः ।

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ ।
आर्त्तशब्दो महान् जज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे तदा ॥ १ ॥
हृत्पेषचोदितः पित्रा सर्वस्यान्तःपुरस्य च ।
गतिर्य शरणञ्चासीत् स रामोऽद्य प्रवस्यति ॥ २ ॥
कौशल्यायां यथायुक्तो जनन्यां वर्त्तते सदा ।
तथैव वर्त्ततेऽस्मासु जन्मप्रवृत्ति राघवः ॥ ३ ॥
न क्रुध्यत्यभिशप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ।
क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्वान् स इतोऽद्य प्रवस्यति ॥ ४ ॥

तस्मिन्निति ॥ १ ॥

यः पित्राऽचोदितोऽपि सर्वस्य जनस्यान्तःपुरस्य च हृत्पेषे प्रवर्त्तत-
इति शेषः । यो गतिः प्राप्यस्य वस्तुनः प्राप्तिमार्गः शरणं रक्ष-
णम् ॥ २ ॥

युक्तः सेवातत्परः ॥ ३ ॥

अभिशप्तोऽपि अन्येन कृतवाक्पातव्योऽपि न क्रुध्यति । क्रोधनीयानि
अन्यस्य क्रोधोत्पादकानि अनुकम्पया वर्जयन् । अनेन क्रोधक्रिया-

अबुद्धिर्वत नो राजा जीवलोकश्चरत्ययम् ।

यो गतिं सर्वभूतानां परित्यजति राघवम् ॥ ५ ॥

इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ।

पतिमाचक्रुःश्चापि सस्वनश्चापि चुक्रुः ॥ ६ ॥

स हि चान्तःपुरे धीरमार्त्तशब्दं महीपतिः ।

पुत्रशोकाभिमन्ततः श्रुत्वा व्यालीयतासने ॥ ७ ॥

रामस्तु मृशमायसो निःश्वसन्निव कुञ्जरः ।

जगाम सहितो भ्रात्रा मातुरन्तःपुरं वशी ॥ ८ ॥

सोऽपश्यत् पुरुषं तत्र वृद्धं परमपूजितम् ।

उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान् बहून् ॥ ९ ॥

दृष्ट्वैव तु तदा रामं ते सर्वे ममुपस्थिताः ।

कर्तृकत्वकर्मत्वयोः प्रतिषेधः । यत्र कुत्रापि क्रुद्धान् स्वयं प्रसादयन्
तिष्ठतीति शेषः ॥ ४ ॥

जीवलोकं सर्वप्रजा रूपं चरति भक्षयति नाशयतीति यावत् ॥ ५ ॥

पतिमाचक्रुः निनिन्दुः सस्वरं चुक्रुः शब्दः ॥ ६ ॥

व्यालीयत देहमवगुण्ठावाङ्मुखो विलीन इवाभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥

आयस्तः स्वजनदुःखतः प्राप्तखेदः कुञ्जर इव निःश्वसन् । आयस्त
इति पाठे आयस्तः पराक्षीनो यः कुञ्जरः स यथा निःश्वसति तद्व-
दित्यर्थः ॥ ८ ॥

पुरुषं द्वाराध्यक्षम् ॥ ९ ॥

जयेन जयतां श्रेष्ठं वर्धयन्ति स्म राघवम् ॥ १० ॥
 प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः ।
 ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् वृद्धान् राज्ञाभिसत्कृतान् ॥ ११ ॥
 प्रणम्य रामस्तान् वृद्धान् तृतीयायां ददर्श सः ।
 स्त्रियो ब्राह्मणश्च वृद्धाश्च दाररक्षणतत्पराः ॥ १२ ॥
 वर्धयित्वा प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च वृद्धं स्त्रियः ।
 न्यवेदयन्त्यस्त्ररिता राममातुः प्रियं तदा ॥ १३ ॥
 कौशल्यापि तदा देवी रात्रिं स्थित्वा समाहिता ।
 प्रभाते त्वकरोत्पूजां विष्णोः पुत्रहितैषिणी ॥ १४ ॥
 सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा ।
 अग्निं जुहोति स्म तदा मन्त्रवत्कृतमङ्गला ॥ १५ ॥
 प्रविश्य तु तदा रामो मातुरन्तःपुरं शुभम् ।
 ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं ऊताशनम् ॥ १६ ॥

जयेन विजयी भवेति शब्देनेत्यर्थः । जयेति पाठे जयेतिशब्दे-
 नेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

स रामः दृष्टीकृतराज्यो रामः ॥ १२ ॥

वर्धयित्वा जयशब्देनेत्यर्थः । प्रियं रामागमनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

अग्निम् अग्निहोत्रं मन्त्रवत् जुहोतिस्म ज्येष्ठपत्नीत्वादृत्विजेति
 शेषः ॥ १५ ॥

तदाह,—हावयन्तीमिति ॥ १६ ॥

देवकार्यनिमित्तञ्च तत्रापश्यत्समुद्यतम् ।

दधत्ततद्वृत्तञ्चैव मोदकान् हविषस्तथा ॥ १७ ॥

लाजान् माल्यानि शुक्लानि पायसं क्लसरं तथा ।

समिधः पूर्णकुम्भांश्च ददर्श रघुनन्दनः ॥ १८ ॥

तां शुक्लचौमसंवीतां व्रतयोगेन कर्षिताम् ।

तर्पयन्तीं ददर्शद्भिर्देवतां वरवर्णिनीम् ॥ १९ ॥

सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातनन्दनमागतम् ।

अभिचक्राम मंहृष्टा किशोरं वडवा यथा ॥ २० ॥

स मातरमुपक्रान्तामुपसंगृह्य राघवः ।

परिष्वक्तश्च बाहुभ्यामवघ्रातश्च मूर्द्धनि ॥ २१ ॥

तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः ।

कौशल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ २२ ॥

वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम् ।

प्राप्तुं ह्यायुश्च कीर्तिञ्च धर्मञ्चाप्युचितं कुले ॥ २३ ॥

हविषः हवींषी ॥ १७ ॥

क्लसरं विलमुद्गतदुलौदनम् ॥ १८ ॥

व्रतयोगेन पुत्राभ्युदयकामनया तद्वदेवोपवासव्रतयोगेनेत्यर्थः । देवतां
तर्पयन्तीम् । वरवर्णिनीं तां ददर्शेत्यन्वयः ॥ १९ ॥

अभिचक्राम अभिमुखं जगाम किशोरोऽश्वबालकः ॥ २० ॥

उपसंगृह्य अभिवाद्य स्थितस्तथा परिष्वक्त इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव ! ।
 अद्यैव त्वां स धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २४ ॥
 दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमग्नितः ।
 मातरं राघवः किञ्चित्प्रसार्थाञ्जलिमब्रवीत् ॥ २५ ॥
 स स्वभावविनीतश्च गौरवाच्च तदानतः ।
 प्रस्थितो दण्डकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥
 देवि ! नूनं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम् ।
 इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्षणस्य च ॥ २७ ॥
 गमिष्ये दण्डकारण्यं किमनेनासनेन मे ।

कुले उचितं कुलस्योचितमिति यावत् ॥ २३ ॥

राजानं पश्य गलेति शेषः । कैशल्याया राजमृहगमनादित्यापारा-
 परिज्ञानादेवमुक्तिः ॥ २४ ॥

अत्रोपविश्य भुक्तः राजानं द्रष्टुं गच्छेति भोजनेन फलेन निम-
 ग्नितो राघवः केवलमासनमालभ्य स्पृष्ट्वा नतूपविष्टो व्रीडया किञ्चि-
 दञ्जलिं प्रसार्थावाङ्मुखवान्ब्रवीत् । प्रसाद्याञ्जलिरिति पाठे प्रकर्षेण
 सन्नाञ्जलिर्विशीर्णाञ्जलिरित्यर्थ इति कश्चित् । मातुः प्रसादनयोग्या-
 ञ्जलिरित्यर्थ उचितः । किञ्चिदित्यस्य चावाङ्मुख इति शेषः ॥ २५ ॥

गौरवाच्च मादृत्यप्रयुक्त गौरवाच्च । आनतः सन् । प्रस्थितः प्र-
 स्थातुमुपक्रान्तः आप्रष्टुम् अनुज्ञां कारयितुम् उपचक्रमे ॥ २६ ॥

तव च तवैव अज्ञत्वात् । लोकदृष्ट्याह,—वैदेह्या इत्यादि ॥ २७ ॥

विष्टरासनयोग्यो हि कालोऽयं मासुपस्थितः ॥ २८ ॥

चतुर्दश हि वर्षाणि वक्ष्यामि विजने वने ।

कन्दमूलफलैर्जीवन् हित्वा मुनिवदामिषम् ॥ २९ ॥

भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ।

मां पुनर्दण्डकारण्यं विवासयति तापसम् ॥ ३० ॥

स षडष्टौ च वर्षाणि वत्सप्राप्तिं विजने वने ।

आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्तयन् ॥ ३१ ॥

सा निरुक्तेव शालस्य यष्टिः परशुना वने ।

पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्रुता ॥ ३२ ॥

तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव ।

रामस्तुत्यापयामास मातरं गतचेसम् ॥ ३३ ॥

उपावृत्योत्थितां दीनां वडवामिव वाहिताम् ।

विष्टरस्तपस्विनामासनविशेषः । पञ्चाशद्विर्भवेत् ब्रह्मा तदर्धेन
तु विष्टर इत्युक्तेः ॥ २८ ॥

मुनिवदामिषं सूदैर्विशिष्टसंस्कारसंस्कृतं मांसम् । तेनेदं मेध्य-
मिदं स्वादुनिष्ठमिदमभिनेति वक्ष्यमाणेन न विरोधः तस्य शुद्ध-
मांसपरत्वात् । मुनिवदित्युक्त्वा आद्रीयादिमांसपरत्वाच्च ॥ २९ ॥ ३० ॥

वन्यानि वानप्रस्थयोग्यकर्माणि । आसेवमानः आचरन् । यद्वा
वन्यानि वल्कलानि दधानः वर्तयन् । जीवयन् ॥ ३१ ॥

यष्टिः शाखा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

पांशुगुलितसर्वाङ्गीं विमर्षं च पाणिना ॥ ३४ ॥

सा राघवमुपासीनमसुखार्ता सुखोचिता ।

उवाच पुरुषव्याघ्रमुप्रष्टवति लक्ष्मणे ॥ ३५ ॥

यदि पुत्र ! न जायेद्या मम शोकाय राघव ! ।

नस्म दुःखमतो भूयः पश्येयमहमप्रजाः ॥ ३६ ॥

एक एव हि बन्ध्यायाः शोको भवति मानसः ।

अप्रजास्मीति सन्तापो न ह्यन्यः पुत्र ! विद्यते ॥ ३७ ॥

न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे ।

अपि पुत्रे विपश्येयमिति रामास्थितं मया ॥ ३८ ॥

वाहितां पूर्वं वाहितभारां ततः अमनिवृत्तये उपावृत्त्य भुवि
क्षुण्ठनं कृत्वोत्थितां वड़वामिव ॥ ३४ ॥

असुखेन सुखनाशेनार्त्ता । उपासीनं समोपे स्थितम् ॥ ३५ ॥

अप्रजाः बन्ध्या । अतः बन्ध्यात्वात् भूयः बन्ध्याधिकं पुत्रवियोग-
दुःखं न पश्येयम् ॥ ३६ ॥

बन्ध्यात्वदुःखमितः सुसहमित्याह,—एक एवेति । अप्रजास्मीति
मानसशोकाभिनयः समासान्ताभावोऽनित्यत्वात् । सन्धिर्वर्धत्वात् ॥ ३७ ॥

सस्य सदा दुःखित्वमिति शोचति नेति । पत्युः पौरुषं अनुराग-
कृतं रञ्जनं तस्मिन् यत् प्राप्य कल्याणं प्रशस्तवस्त्राभरणादिजसौ-
भाग्याधिक्यं सुखं वा पतिसम्भोगजं तन्मया न दृष्टपूर्वम् । अपीति
लोकोक्तौ पुत्रे जाते तदुभयम् उक्तकल्याणं पुत्रदर्शनजं सुखञ्च पश्येय-
मित्याशया राम मया आस्थितं जीवनं स्थापितम् ॥ ३८ ॥

सा बहून्यमनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम् ।

अहं श्रोत्रे सपत्नीनामवराणां परा सती ॥ ३८ ॥

अतो दुःखतरं किञ्च प्रमदानां भविष्यति ।

मम शोको विलापश्च यादृशोऽयमनन्तकः ॥ ४० ॥

त्वयि सन्निहितेऽप्येवमहमामं निराकृता ।

किं पुनः प्रोषिते तात ! ध्रुवं मरणमेव मे ॥ ४१ ॥

अत्यन्तं निगृहीतास्मि भर्तुर्नित्यमसम्भता ।

परिवारेण कैकेय्याः समावाप्यथवावरा ॥ ४२ ॥

साहं अवराणां कनिष्ठानां सपत्नीनां त्वद्वलादिदांतीं परा सती * ।
हृदयच्छिदां हृदयविदारिकाणां तासाममनोज्ञानि वाक्यान्नेवं जीर्णापि
श्रोत्रे ॥ ३८ ॥

अतः सपत्नीधिकारवाक्यश्रवणजात् परं दुःखं स्त्रीणां नास्ति ।
मयायमनन्तकोटपारः शोको यादृशस्तादृशो वाचापि वक्तुमशक्य इति
शेषः ॥ ४० ॥

निराकृता सपत्नेर्गति शेषः । ध्रुवं प्राप्तमिति शेषः । शोकयस्तत्त्वानु-
गम्यता न दोषः ॥ ४१ ॥

निगृहीता, भर्तृकृतंनियग्रहप्रकारमाह,—परिवारेणेति । • कैकेय्या
दासीजनेन समा अथवा अवरा । ततोऽपि निहता कृतास्मीति शेषः ।

* साहं सपत्नीनां परा ज्येष्ठा सती इति वा ।

यो हि मां सेवते कश्चिदपिवाप्यनुवर्त्तते ।

कैकेय्याः पुत्रमन्वीक्ष्य स जनो नाभिभाषते ॥ ४३ ॥

नित्यक्रोधतया तस्याः कथं तु खरवादिनम् ।

कैकेय्या वदनं द्रष्टुं पुत्र ! श्रक्ष्यामि दुर्गता ॥ ४४ ॥

दश भक्त च वर्षाणि जातस्य तव राघव ! ।

अतीतानि प्रकाङ्क्षन्त्या मया दुःखपरिचयम् ॥ ४५ ॥

प्यधरा वरेति पाठे वरा श्रेष्ठा अपि अधरा निक्षेप्ता कृतास्त्री-
त्यर्थः ॥ ४२ ॥

स सर्वोऽपि इष्टः जनः कदाचिदागतं कैकेय्याः पुत्रमवलोक्य मां
नाभिभाषते । इदानीमप्येवमवस्था मम वर्त्तते । त्वयि गते तु किं
वक्तव्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

खरवादिनं लुगभाव आर्घः । परुषवदनशीलम् । तस्या वदनं
कथं द्रष्टुं श्रक्ष्यामि । दुर्गता त्वद्वियोगेन दुर्दृशामापन्ना ॥ ४४ ॥

जातस्य उपनयनाख्यद्वितीयजन्मनेति शेषः । उनघोऽश्ववर्षो मे
रामो राजीवलोचन इति विश्वामित्रमुद्दिश्य दशरथोक्त्या विवाह-
काले पञ्चदशवर्षत्वोक्तेः ।

“तत्र द्वादशवर्षाणि राघवः सह सीतया ।

रमयामास धर्मात्मा नारायण इव प्रिया ॥

तस्मिन् काले महाराजः प्रीतो रामस्य सद्गुणैः ।

ज्येष्ठं राज्येन संयोजुमैच्छत् सर्वगृपाञ्जया” ॥

इति पाप्नोत्तेष्व । उपनयनञ्च गर्भैकादशे एकादशे वा राजन्यमिति

स्मृतेः दशमे वर्षे इति बोध्यम् । एवमुपनयनोत्तरं सप्तदशवर्षाणि अती-
तानि जातस्य तव । अतःपरं यौवराज्येन दुःखपरिद्धयं प्रकाङ्क्षन्त्या मया
तद्विधाते तस्या वदनं कथं नु द्रष्टव्यमित्यनुकर्षः । वस्तुतस्तु इत्यणः
संप्रसारणमिति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या प्रविशपिण्डीमित्यादौ यथा
प्रविश गृहं पिण्डीं भक्षयेति वाक्यार्थे प्रविशेति पिण्डीमिति च
वाक्यैकदेशस्य प्रयोगस्तथा दिर्दशेति वाक्यस्यार्थे वाक्यैकदेश प्रयो-
गोयं द्विरावृत्ता दशविंशतिः सप्तचेत्यर्थः । अत्र तात्पर्ययादिका
विश्वामित्रमतिदशरथोक्तिः पादोक्तिश्च । तादृशप्रयोगश्च कौशल्यायाः
पुत्रवियोगदुःखार्ततया वाल्मीकिश्च वर्णनीयमयीभावेन न दोषायेति
ध्येयम् * ॥ ४५ ॥

* ननु ऊनघोडशवर्षो मे इति विश्वामित्रमुद्दिश्य दशरथेनोक्त-
त्वात् विवाहानन्तरं उषित्वा द्वादशसमा इति सीतया अनसूयां
प्रतिवक्ष्यमाणत्वाच्च रामस्याष्टाविंशति वर्षाणि वर्त्तन्ते तत्कथं सप्तदश-
वर्षाणीत्युच्यते इति चेत् न अत्र जातस्येत्युक्तिर्गर्भैकादशेषु राजन्य-
मित्युक्तोपनयनप्राप्त द्वितीयजन्मविवक्षया । द्वितीयजन्मत्वञ्च याज्ञव-
ल्क्येनोक्तं मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् अत्रास्य माता
सावित्री पितात्वाचार्य उच्यते । ब्राह्मण क्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजा-
तय इति उपनयनेतु गर्भैकादशेषु राजन्यमिति सूत्रव्याख्याने गर्भै-
कादशेष्विति ब्रह्मवचनेन गर्भनवम गर्भदशमगर्भैकादशानि वर्षाणि
गृहीतानि । राजवर्यस्य रघुनाथस्य तु गर्भनवमेषु द्वादशमे वर्षे उपन-
यनं कृतं तदनन्तरं सप्तदशवर्षाणि जातानि अत्र विवाहात्पूर्वं द्वादश
विवाहानन्तरं द्वादश पञ्चविंशे वनप्रवेश इति विवेकः, तथाहि विश्वा-

तदद्यं महत् दुःखं नोत्सहे सहितुं चिरम् ।

विप्रकारं सपत्नीनामेवं जीर्णापि राघव ! ॥ ४६ ॥

अपश्यन्ती तव सुखं परिपूर्णं शशिप्रभम् ।

कृपणा वर्तयिष्यामि कथं कृपणजीविका * ॥ ४७ ॥

उपवासैश्च योगैश्च बद्धभिश्च परिश्रमैः ।

दुःखं सम्बर्द्धितो मोघं त्वं हि दुर्गतया मया ॥ ४८ ॥

दुःखं त्वद्वियोगजं अद्ययं तव राज्यनाशात् क्षयसम्भावनारहित-
मपि । अपिच एवं जीर्णा सपत्नीनां विप्रकारं सहितुं सोढुं नो-
त्सहे ॥ ४६ ॥

कृपणजीविका शोच्यजीवना ॥ ४७ ॥

दुर्गतया भाग्यहीनया मया बद्धपरिश्रमजनकैरुपवासैर्योगैर्देवता-

* “कृपणजीविकां” इति वा पाठः

मित्रं प्रति उनयोद्धवर्षोमे इत्युक्तस्यानयोद्धवर्षत्वस्य द्वादशवर्षे
पर्यवसानम् । बालो द्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च राघव इत्येतदनुरूपेण
रावणं प्रति मारीचेत्ति । सीतयापि रावणसन्नासिनं प्रति उषित्वा
द्वादश समा इत्युक्त्वादनवासारम्भसमयमभिप्रेत्य मम भर्त्रा
महातेजा वयसा पञ्चविंशक इत्युक्त्वात्तच्च रामस्य वनप्रवेशः पञ्च-
विंशे इति सिद्धं एवमुपनयनोत्तरं सप्तदशवर्षाण्यतीतानि जातस्य
तव अतः परं यौत्रराज्येन दुःखपरिहृत्यं प्रकाङ्क्षन्त्या मया तद्विघाते
तस्या वदनं कथं नु द्रष्टव्यमित्यनुकर्षः ।

स्थिरं नु हृदयं मन्ये ममेदं यच्च दीर्यते ।

प्राट्षीव महानद्या स्पृष्टं कूलं नवाब्जसा ॥ ४८ ॥

ममैव नूनं मरणं न विद्यते

न चावकाशोऽस्ति यमक्षये मम ।

यदन्तकोऽद्यैव न माञ्जिहीर्षति

प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव ॥ ५० ॥

स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायमं

न भिद्यते यद्भुवि नावदीर्यते ।

अनेन दुःखेन च देहमर्पितं

भूवं क्षणकाले मरणं न विद्यते ॥ ५१ ॥

ध्यानैर्दुःखं यथा तथा मोघं वर्धितोऽसि यदि विप्रवक्ष्यसीति शेषः ।

त्वद्धर्धनजफलालाभादिति भावः ॥ ४८ ॥

न दीर्यते त्वद्विप्रयोग अवगोपीति शेषः ॥ ४९ ॥

ममैवेति । लौकिक्यतिवृद्धोक्तिजातिरियं मरणं न विद्यतएव ।

न जिहोर्षत्येवेत्यन्वयः । अवकाशः अवस्थितये स्थलम् ॥ ५० ॥

आयसं अयसा निर्मितम् । यत् यतो न भिद्यते । भुवि पतित्वा नो विदीर्यते । भेदोद्दिधाभवनं । विदारणं अनेकवृद्धरेखावत्त्वम् । अनेन दुःखेनार्पितं व्याप्तं देहं देहो न भिद्यत इत्याद्यन्वयः । अर्धर्चादि-
देहशब्दः हि यतो न भिद्यतेऽतोऽन्तःकाले मरणं न विद्यत इति जाने
इति शेषः ॥ ५१ ॥

इदन्तु दुःखं यदनर्थकानि मे
 व्रतानि दानानि च संयमाश्च हि ।
 तपश्च तप्तं यदपत्यकाम्यया
 सुनिष्कलं वीजमिवोन्नमूषरे ॥ ५२ ॥
 यदिह्यकाले मरणं यदृच्छया
 लभेत कश्चिद्गुरुदुःखकर्षितः ।
 गताहमद्यैव परेतसंसदं
 विना त्वया धेनुरिवात्मजेन वै ॥ ५३ ॥
 अथापि किं जीवितमद्य मे वृथा
 त्वया विना चन्द्रनिभाननप्रभ ! ।
 अनुव्रजिष्यामि वनं त्वयैव गौः
 सुदुर्वला वत्समिवाभिकाञ्चया ॥ ५४ ॥

यद्वृतादीन्यनर्थकानि तदिदं महद्दुःखम् । ऊषरे उत्तमतएव
 निष्कलं वीजमिव ॥ ५२ ॥

गुरुदुःखेन कर्षितः पीडितः परेतसंसदं यमसभाम् । अहं गतास्यां
 तत्तु न लभ्यत इति शेषः ॥ ५३ ॥

अथापि मरणाभावेऽपि त्वया विना त्वत्सन्निधिं विना किं जीवितं
 कुत्सितं जीवितं वृथा अर्थमतोऽनुव्रजिष्यामि । अभिकाञ्चया वात्स-
 ल्येन ॥ ५४ ॥

भयमसुखममर्षिता यदा
 बद्ध विललाप समीक्ष्य राघवम् ।
 व्यसनमुपनिशाम्य सा महत्
 सुतमिव वद्धमवेक्ष्य किन्नरी ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 कौशल्याविलापो नाम अष्टा-
 दशः सर्गः ॥ १८ ॥

भयमसुखं दुःखममर्षिता असह्यमाना रामवियोगमूलं सपत्न्यादि-
 क्षतं महद्वासनं दुःखं निशाम्य पर्यालोच्य सत्यपाशबद्धं सुतमवेक्ष्य यथा-
 क्षन्निमित्तवती किन्नरोव विललाप ॥ ५५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ।

तदा तु विलपन्तीं तां कौशल्यां राममातरम् ।
उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥ १ ॥
न रोचते ममाप्येतदार्यं । यद्राघवो वनम् ।
त्यक्त्वा राज्यत्रियं गच्छेत्स्त्रिया वाक्यवशज्जतः ॥ २ ॥
विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः ।
वृषः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्मथः ॥ ३ ॥
नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम् ।
येन निर्वास्यते राज्ञादनवासाय राघवः ॥ ४ ॥

तत्कालसदृशं रामवियोगहेतुककौशल्यादुःखप्रवृत्तिकालोचितम् ॥ १ ॥

आर्यं कौशल्ये गच्छेदिति यत्तन्ममापि न रोचते ॥ २ ॥

स्त्रिया इत्याद्युत्तरान्वयि । अतएव विपरीतः प्राप्तप्रकृतिवैपरीत्यः ।
चोद्यमानः स्त्रियाज्जोधवशात् पुनरुक्तिर्न दोषाय । किमिव न ब्रूयाद्-
नुचितं शतमपि ब्रूयात् अतस्तद्वचो न अद्वेयमिति । एतेन राजाद्या-
भङ्गः कथं कार्य इति शङ्कासमाहिता ॥ ३ ॥

ननु रामदोषप्रयुक्तं विवासनं स्यात्तच्चाह,—नास्येति । रामेस्ये-

न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ।

स्वमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषस्तुदाहरेत् * ॥ ५ ॥

देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलम् ।

अवेक्षमाणाः को धर्मन्त्यजेत्पुत्रमकारणात् ॥ ६ ॥

तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्वाक्यमुपेयुषः ।

पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजट्टत्तमनुसरन् ॥ ७ ॥

यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः ।

तावदेव मया सार्द्धमात्मस्थं कुरु शासनम् ॥ ८ ॥

त्यर्थः । अपराधं पितृविषयकं दोषमसमञ्जादेरिव प्रजावधादिपात-
कम् ॥ ४ ॥

सुतराममित्रोऽपि शत्रुरपि । निरस्तोऽपि महापातकादिवशङ्कत्वा
त्यक्तेऽपि । परोक्षमपि रामस्य दोषं यो वदेत्तं न पश्यामि ॥ ५ ॥

यदेवमतो देवतुल्यं दान्तं गुरुभिः शिञ्चितम् । एवमुक्तगुणं पुत्रं
धर्ममवेक्षमाणाः कस्यजेदित्यन्वयः । रिपूणां कैकेयादीनां विषयेऽपि
वत्सलं स्निग्धम् ॥ ६ ॥

बाल्यं बालभावमविमृश्यकारित्वं कामपरवशत्वं वीपेयुषः प्राप्तस्य
राजट्टत्तं पूर्वराजाचरितम् ॥ ७ ॥

अतो यावत् इममर्थं त्वत्प्रशासनरूपं कश्चिदपि न जानाति ताव-

* “अमित्रोऽप्यनभिस्निग्धो निरमित्तस्य धीमतः ।” इतिवा पाठः ।

मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राक्षस !

कः समर्थोऽधिकं कर्तुं कृतान्तस्येव तिष्ठतः ॥ ८ ॥

निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुजर्षभ ! ।

करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥ १० ॥

भरतंस्याथ पत्नो वा यो वास्य हितमिच्छति ।

सर्वांस्तान्श्च बध्निष्यामि मृदुर्हि परिभूयते ॥ ११ ॥

प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या सन्तुष्टो * यदि नः पिता ।

अमित्रभूतो निःसङ्गं † बध्यतां बध्यतामपि ॥ १२ ॥

ततः पूर्वमेव शासनं राज्यमभिषेकेनात्मस्य आत्माधीनं कुरु । शोभन-
मिति पाठे राज्यपालकमभिषेकम् ॥ ८ ॥

कथमेवं शक्यं तत्राह,—मयेति । अधिकं त्वदाक्षोत्तङ्गनपूर्वमभि-
षेकविप्लवम् ॥ ९ ॥

विप्रिये तव विपक्षभावे ॥ १० ॥

पक्षो मातुलादिः यो वान्यः कश्चिदस्य हितमिच्छति । मृदुर्हीति ।
अतो मार्दवं न युक्तम् । मार्दवानुचितकाल इति भावः ॥ ११ ॥

ननु राज्ञा राज्यस्य भरताय दीयमानत्वादपरिहार्योऽयमर्थस्त-
त्राह,—प्रेति । कैकेय्या प्रोत्साहितस्तस्यां सन्तुष्टो यदि पिता नोऽस्माकं
अमित्रभूतो जायते । तदाऽसौ बन्धनं प्राप्यतां अथवास्य बन्ध एव

* “स दुष्टः” इति वा पाठः ।

† “निःशङ्कम्” इति वा पाठः ।

गुरोरथवल्लिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ १३ ॥

बलमेषः किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषोत्तम ! ।

दातुमिच्छति कैकेय्यै उपस्थितमिदं तव * ॥ १४ ॥

त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम् । . .

कास्य शक्तिः अथं दातुं भरताचारिशासन ! ॥ १५ ॥

अनुरक्तोऽस्मि भावेन भ्रातरं देवि ! तत्त्वतः ।

सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १६ ॥

क्रियताम् † । त्रेताद्वापरयोः संधावयमवतारस्तदा च किञ्चिदधिक-
पादेनाधर्मप्रवेश इति । तदनुसारेण सत्त्वगुणस्यैवमुक्तिः कैकेय्याश्च
परोपदेशेनैवमतिः, क्लेने वालिबधे प्रवृत्तिश्च भगवत इति
बोध्यम् ॥ १२ ॥

ननु एवं दोषः स्यात्तत्राह,—गुरोरिति । एवञ्च शास्त्रसम्मतत्वा-
न्नात्र दोष इति भावः ॥ १३ ॥

ननु राज्ञो बलवत्त्वात् बन्धनाद्यशक्यमत आह,—बलमिति । उप-
स्थितं ज्येष्ठत्वेन न्यायतस्तवैव प्राप्तम् इदं राज्यम् । एवञ्च बलहेत्वो-
रभावात् बन्धनादिशक्यमेवेति भावः ॥ १४ ॥

बलाभावमेवाह,—त्वयेत्यादि ॥ १५ ॥

* “राज्यमेतदुपस्थितम्” इति वा पाठः ।

† निःसङ्गं निर्विचारम् ।

दीप्तमग्निमरुणं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।
 प्रविष्टं तत्र मान्देवि ! त्वं पूर्वमवधारय ॥ १७ ॥
 हरामि वीर्याद्दुःखन्ते तमः सूर्य इवोदितः ।
 देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ १८ ॥
 हनिष्ये पितरं दृढं कैकेय्यासक्तमानसम् ।
 कृपणञ्च स्थितं बाल्ये दृढभावेन गर्हितम् ॥ १९ ॥
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
 उवाच रामं कौशल्या रुदती शोकलालसा ॥ २० ॥
 भ्रातुस्ते वदतः पुत्र ! लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया
 यदत्रानन्तरं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते ॥ २१ ॥

ननु तवाप्येवंवदतो न विश्वासो जातित्वाविशेषादत आह,—
 अनुरक्त इति । भाव आन्तरोऽभिप्रायः ॥ १६ ॥

सम्प्रत्येवानुरागनिर्णय इत्याह,—दीप्तमग्निं क्रोधमित्यर्थः । अरुणं
 वा पित्राक्षया ॥ १७ ॥

राघवश्चेति चात्सर्वं जनश्च ॥ १८ ॥

कैकेय्यासक्तमानसमतएव कृपणम् । दृढभावेन दृढत्वेन गर्हितं
 यथा भवति तथा बाल्ये कामुकत्वे स्थितम् ॥ १९ ॥ २० ॥

अनन्तरं युक्तं कार्यं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते तर्हि लक्ष्मणवाक्यं
 कुरुष्वेति शेषः । अनेम कौशल्याया गूढं स्नानभिमतत्वं लक्ष्मणोक्तस्य
 सूचितम् ॥ २१ ॥

न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् ।
 विहाय शोकसन्तप्तां गन्तमर्हसि मामितः ॥ २२ ॥
 धर्मज्ञ इति धर्मिष्ठ ! धर्मं चरितुमिच्छसि ।
 श्रुश्रूष मामिहस्थस्त्वच्चर धर्ममनुत्तमम् ॥ २३ ॥
 श्रुश्रुषुर्जननीं पुत्र ! स्वगृहे नियतो वसन् ।
 परेण तपसा युक्तः काश्चपस्त्रिदिवं गतः ॥ २४ ॥
 यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् ।
 त्वां साहं नानुजानामि न गन्तव्यमितो वनम् ॥ २५ ॥
 त्वद्वियोगान्न मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा ।

पुनः रामाभिप्रायनिर्णयाय लक्ष्मणवाक्यमेवोपोत्बलयितुमेतद्वाज-
 वाक्यमपि न येन तव दोषः स्यात् किन्तु मत्सपत्न्या इत्याह,—न
 चेति । अधर्म्यं कनिष्ठस्य राज्यरूपम् । मम सपत्न्या भाषितं वचः
 श्रुत्वा । मां विहायेतो वनं गन्तुं नार्हसि ॥ २२ ॥

अथ सापत्न्यमाहवाक्योक्तज्ञानेऽप्यधर्मबुद्ध्या तत्राप्यादरस्तर्हि राज्यं
 परित्यज्यैवेह तिष्ठेत्याह,—धर्मश्चेति ॥ २३ ॥

श्रुश्रूषः श्रुश्रूषां कुर्वन् । पुत्रेति रामसन्बोधनम् । त्रिदिवं गतः
 माहसेवया प्राजापत्यपदं प्राप्त इति भावः ॥ २४ ॥

तथाहि ततोऽपि गौरवेणाहं पूज्येत्यर्थः । पितुर्दशगुणं माता
 गौरवेनातिरिच्यत इति स्मृतेः । नानुजानामि वनं गन्तुमिति शेषः ।
 किञ्च प्रतिषेधामीत्याह,—न गन्तव्यमित्यादि ॥ २५ ॥

अथ वनगमनपर्यन्तं तदाज्ञासत्त्वादत्र सर्वथा स्यादुमशक्यमिति

त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ॥ २६ ॥
 यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम् ।
 अहं प्रायमिहाश्रित्ये न च शङ्क्यामि जीवितुम् ॥ २७ ॥
 ततस्त्वं प्राश्यसे पुत्र ! निरयं लोकविश्रुतम् ।
 ब्रह्महत्यामिवाधर्मात् समुद्रः सर्गताम्यतिः ॥ २८ ॥
 विलपन्तीं तथा दीनां कौशल्यां जननीं ततः ।
 उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम् ॥ २९ ॥
 नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ।
 प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ॥ ३० ॥
 ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता वनचारिणा ।

चेत्तत्राप्याह,—त्वद्वियोगादिति । त्वद्वियोगात् परं जीवितादिना मे
 न किञ्चित् कार्यम् । अतस्त्वयेत्यादि एवञ्च मामपि सह नयेति
 भावः ॥ २६ ॥

प्रायं अनशनदोक्षाम् । चोहेतौ यतो जीवितुं न शङ्क्यामि ॥ २७ ॥
 ततः मातुर्मरणान्तदुःखदानात् । समुद्रो हि कस्मिंश्चित् कल्पे
 मातुर्दुःखजननरूपाधर्मात् पिप्पलादब्रह्मर्षिद्वितां कृत्वा प्राप्य नरकवास-
 तुल्यं दुःखं प्राप्तवानिति क्वचित् पुराणे प्रसिद्धमित्याहुः ॥ २८ ॥ २९ ॥

तद्वचनस्य कर्त्तव्यत्वेऽपि युगपदनुष्ठानासम्भवात् पितृवचसः प्रथम-
 प्राप्तत्वेन प्रावल्यात्तदतिब्रह्मोऽशक्य इत्याह,—नास्तीति ॥ ३० ॥

किञ्च पितृवाक्येन गोमातृबन्धोऽपि पूर्वैर्महात्मभिः कृतः मया तु

गौर्हता जानता धर्मं कण्डुना च विपश्चिता ॥ ३१ ॥

अस्माकं तु कुले पूर्वं मगरस्याज्ञया पितुः ।

खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान्वधः ॥ ३२ ॥

जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम् ।

कृत्ता परशुनाऽरण्ये पितुर्वचनकारणात् ॥ ३३ ॥

एतैरन्यैश्च बह्वभिर्दिवि ! देवसमैः कृतम् ।

पितुर्वचनमक्तीवं करिष्यामि पितुर्हितम् ॥ ३४ ॥

न खल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृशामनम् ।

एतैरपि कृतं देवि ! ये मया परिकीर्त्तिताः ॥ ३५ ॥

नाहं धर्ममपूर्वन्ते प्रतिकूलं प्रवर्त्तये ।

पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥ ३६ ॥

दुःखमात्रं मातुः सम्पाद्यत इति न किञ्चिदेतदित्याह,—ऋषिणेति ।

अधर्मं जानतापि ऋषिणापि मन्त्रदष्ट्यापि पितृवाक्यतो गौर्हता ।

तस्मात्पितृवाक्याकरणे महानधर्म इति सूचितम् ॥ ३१ ॥

महान् बधः ब्राह्मणसकाशादतिनिन्द्यो बधः । अनेन प्राणत्यागे-
नापि पितृवाक्यं पालनीयमिति सूचितम् ॥ ३२ ॥

परशुना स्वयं खल्वस्तेन हृन्ना । अरण्ये तपोवने । एवं पित्राज्ञया
मातृबधोऽपि यद्यधर्मो न तदा दुःखमात्रं न तथेति किं वक्तव्यम् ॥ ३३ ॥

अक्तीवं कातर्यरहितम् । अतः पितुर्हितं करिष्यामि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ते प्रतिकूलमपूर्वं पूर्वानाचरितं धर्मं नाहं प्रवर्त्तये । उक्तस्यैवार्थ-

तदेतत्तु मया कार्यं क्रियते भुवि नान्यथा ।
 पितुर्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिन्नाम ह्यीयते ॥ ३७ ॥
 तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् ।
 वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ३८ ॥
 तव लंछण ! जानामि मयि स्नेहमनुत्तमम् ।
 विक्रमश्चैव सत्त्वश्च तेजश्च सुदुरासदम् ॥ ३९ ॥
 मम मातुर्महद्दुःखमतुलं शुभलक्षण ! ।
 अभिप्रायं न विज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ॥ ४० ॥
 धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ।
 धर्ममश्रितमप्येतत्पितुर्वचनमुत्तमम् ॥ ४१ ॥

स्थान्वयन प्रतिपादनम् । पूर्वैरिति । अयमभिप्रेतः धर्मजनकत्वेनेष्टः
 पितृवाक्यपालनरूपः पूर्वैरयं मार्गो गतः प्राप्तो मयापि तेषामनु यस्मात्-
 गम्यते ॥ ३६ ॥

तस्माद्धेतोः भुवि भूलोके कार्यं कर्तुं योग्यमेव तत् । यतत्पितृ-
 वाक्यं मया क्रियते नान्यथा अकृत्यं न क्रियत इत्यर्थः । नाम प्रसिद्धं
 कश्चिन्न ह्यीयते मातुः किञ्चिद्दुःखोत्पादनेऽपि धर्मेणेति शेषः ॥ ३७ ॥

पुनः अनन्तरम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मम मातुर्यन्महद्दुःखं तत् सत्यशमयोरभिप्रायं तद्विषयमदभिप्राय-
 मज्ञात्वेत्यतस्तवेदृशं वाक्यं तत्त्वज्ञस्यानुचितमिति भावः ॥ ४० ॥

तदेवाह,—धर्म इति । धर्मः सर्वपुरुषार्थेषु उत्तमः श्रेष्ठः । प्रति-

संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा ।
 न कर्त्तव्यं दृष्ट्वा वीर ! धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ॥ ४२ ॥
 सोऽहं न शक्यामि पुनर्नियोगं मतिवर्त्तितुम् ।
 पितुर्हि वचनाद्दीर ! कैकेय्याहं प्रचोदितः ॥ ४३ ॥
 तदेतां विस्मजानार्थां क्षत्तधर्माश्रितां मतिम् ।
 धर्ममाश्रय मा तैत्थं मदुद्धिरनुगम्यताम् ॥ ४४ ॥
 तमेवमुक्त्वा सौहार्दाभ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः ।
 उवाच भूयः कौशल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः ॥ ४५ ॥
 अनुमन्यस्व मां देवि ! गमिष्यन्तमितो वनम् ।
 शापितामि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ॥ ४६ ॥

धितं धर्मे सत्यम् । प्रशस्तकारणम् एतदुत्तमं पितुर्वचनं धर्मसंश्रितमपि
 वने तपस्यया तपस्विरक्षणेन च धर्मलाभात् । अतोऽवश्यं कर्त्तव्यं
 तद्वच इति भावः । अत्रोत्तममित्यस्य त्रैलोक्यसुखदत्वेनोत्तममिति
 व्यङ्ग्यम् ॥ ४१ ॥

पितृवाक्यकरणस्य प्रतिज्ञातत्वादपि तदुल्लङ्घनमनुचितमित्याह,—
 संश्रुत्येति, प्रतिज्ञाय । दृष्ट्वा मोघम् ॥ ४२ ॥

इदं सपत्न्याः कैकेय्या वचनं न पितुस्तत्राह,—सोऽहमित्यादि ॥ ४३ ॥

अनार्था मतिं पितरं बध्वा हत्वा वा राज्यं कर्त्तव्यमित्येवमधर्म-
 विषयां मतिम् । मत्तुद्धिः पितृवाक्यकरणरूपा अनुगम्यताम् अनु-
 वर्त्यताम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तीर्थप्रतिज्ञश्च वनात् पुनरेष्याम्यहं पुरीम् ।

यथातिरिव राजर्षिः पुरा हित्वा पुनर्दिवम् ॥ ४७ ॥

शोकः सन्धार्यतां मातर्हृदये साधु मा शूचः ।

वनवासादिहेष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ॥ ४८ ॥

त्वयां मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ।

पितुर्नियोगे स्थातव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ ४९ ॥

अस्म ! संहृत्य सम्भारान् दुःखं यदि निगृह्य च ।

वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्म्यानुवर्त्यताम् ॥ ५० ॥

एतद्वचस्तस्य निश्चम्य माता

सुधर्म्यमव्यग्रमविक्रवच्च ।

मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य देवी

समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच ॥ ५१ ॥

शापितासि शयथं प्रापितासि । गमननिरोधं मा कुर्विति शेषः ॥ ४६ ॥

दिवं हित्वा भूमौ पतितः पुनर्दिवं यथा गतस्तथेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

पुनरेष्यामीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

पितुः राज्ञो दशरथस्य ॥ ४९ ॥

सम्भारानभिषेकसम्भारान् निगृह्य निवार्य अनुवर्त्यतां त्वयानु-
मन्यतामित्यर्थः ॥ ५० ॥

सुधर्म्यं धर्मयुक्तम् । अव्यग्रं धैर्ययुक्तम् । अविक्रवं अक्रान्तरम् ।
मृतेव मूर्च्छितेति यावत् ॥ ५१ ॥

यथैव ते पुत्र ! पिता तथाहं
 शूरः स्वधर्मेण सुहृत्तथा च ।
 न त्वानुजानामि न मां विहाय
 सुदुःखितामर्हसि गन्तुमेव ॥ ५२ ॥
 किं जीवितेनेह विना त्वया मे
 लोकेन वा किं स्वधयाऽमृतेन ।
 श्रेयो मुहूर्त्तं तव सन्निधानं
 अमेव कृत्स्नादपि जीवलोकात् ॥ ५३ ॥
 नरैरिवोक्ताभिरपोद्ब्रजमानो
 महागजो ध्वान्तमभिप्रविष्टः ।
 भूयः प्रज्ज्वाल विलापमेवं
 निशम्य रामः करुणं जनन्याः ॥ ५४ ॥

स्वधर्मेण पालनादिरूपमाह धर्मेण । सुहृत्तया पितुरिव स्नेहवत्तया ॥ ५२ ॥
 लोकेन इतरबन्धुजनेन स्वधया पितृपूजनेन । इदमुपलक्षणं देव-
 पूजादेरपि । अमृतेन अमृतत्वसाधनेन तत्त्वज्ञानेनापि किम् । कृत्-
 स्नादपि जीवलोकात् कृत्स्नलोकसामिध्यात् मुहूर्त्तमपि तव सन्निधान-
 मेव श्रेयः ॥ ५३ ॥

नरैरिवोक्ताभिरजातैरपोद्ब्रजमानस्तद्वज्रमानो निशि ध्वान्तमभिप्रविष्टे ।
 गज इव भूयः प्रज्ज्वाल । किमिदं यन्मामधर्मे प्रवर्तयितुं विलापतीति
 बोधः ॥ ५४ ॥

स मातरश्चैव विसंज्ञकल्पा-
 मार्त्तश्च सौमित्रिमभिप्रतप्तम् ।
 धर्मे स्थितो धर्म्यमुवाच वाक्यं
 यथा स एवार्हति तत्र वक्तुम् ॥ ५५ ॥
 अहं हि ते लक्षण ! नित्यमेव
 जानामि भक्तिञ्च पराक्रमञ्च ।
 मम त्वभिप्रायममनिरीक्ष्य
 मात्रा सहाभ्यर्दसि मा सुदुःखम् ॥ ५६ ॥
 धर्मार्थकामाः खलु जीवलोके
 समीक्षिता धर्मफलोदयेषु ।
 ये तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे
 भार्येव वक्ष्यामिमता सपुत्रा ॥ ५७ ॥

तत्र रामस्य धर्मे निष्ठां वाल्मीकिः स्नाघते,—यथा स एवेति । तत्र
 तथाविधघोरदशायां अगम्यालङ्कारोऽत्र ॥ ५५ ॥

ममाभिप्रायं धर्मेकनिष्ठत्वरूपम् । अभ्यर्दसि पीडयसि । अभ्य-
 र्थसीति पाठे प्रेरयसीत्यर्थः । सर्वधान्तर्भावितग्न्यर्थता । एवं सुतरां
 दुःखं मां माकुर्वित्यर्थः ॥ ५६ ॥

धर्मफलोदयेषु पूर्वोक्तधर्मफलोत्पत्तिकालेषु ये धर्मार्थकामास्त्रयोऽपि
 लोके समीक्षिताः दृष्टाः भव्यादिभिर्धर्मफलकारणत्वेन ये त्रयोऽपि दृष्टान्ते
 सर्वे तत्र धर्मे सति अवश्यं भवेयुरिति मे मतिः । ननु तत्र मे कश्चित्सन्देहः

यस्मिंस्तु सर्वे स्वरसन्निविष्टा
 धर्मो यतः स्यात्तदुपक्रमेत ।
 द्वेष्टो भवत्यर्थपरो हि लोके
 कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता ॥ ५८ ॥
 गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः
 क्रोधात् प्रहर्षादथवापि कामात् ।
 यत् व्यादिशेत्कार्यमवेक्ष्य धर्मं
 कस्तं न कुर्याददृशंसृजतिः ॥ ५९ ॥

इति भावः । एकतोऽनेककार्यलाभे दृष्टान्तमाह,—भार्येवेति ।
 वश्या अनुकूला अतिधिपूजादिधर्मसाधनम् । अभिमता प्रिया
 कामसाधनम् । सपुत्रा परमलोकगमनरूपार्थसाधनञ्च भवति तद्वत् ।
 तस्मात् धर्म एव मुख्य इति स एव रक्ष्य इति भावः ॥ ५७ ॥

अमुमेवार्थं भङ्गान्तरेण ब्रूयति,—यस्मिन्निति । यस्मिन् कर्मणि
 सर्वे धर्मादयोऽसन्निविष्टा असम्बद्धास्तन्नोपक्रमेत नारभेतैवेति शेषः ।
 एकैकफलकानेककर्मसम्भवेऽपि यतो धर्मः स्यात्तदुपक्रमेत तदेव कुर्या-
 न्नापरं कुतस्तत्राह,—द्वेष्ट इति । अर्थपरः धर्मविरुद्धकोवलायपरः
 कामात्मता धर्मविरुद्धकामपरता न प्रशस्ता गर्हिता राज्ञ इव ॥ ५८ ॥

यदेवमतो गुरुश्चेत्यादि । गुरुपतेता धनुर्वेदाद्युपदेष्टा च ।
 स यत्कार्यं व्यादिशेत् तद्धर्ममवेक्ष्य पितृवचनकरणं धर्म इति ज्ञात्वा
 को न कुर्यात् ॥ ५९ ॥

न तेन शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञा-
 मिमां न कर्तुं सकलां यथावत् ।
 स ह्यावयोस्तात ! गुरुर्नियोगे
 देव्याश्च भर्ता स गतिश्च धर्मः ॥ ६० ॥
 तस्मिन् पुनर्जोवति धमराजं
 विशेषतः स्त्रे पथि वर्त्तमाने ।
 देवी मया सार्द्धमितोऽभिगच्छेत्
 कथंस्त्रिदया विधवेव नारी ॥ ६१ ॥
 सा मातुमन्यस्व वनं व्रजन्तं
 कुरुष्व नः स्वस्थयनानि देवि ! ।
 यथा समाप्ते पुनराव्रजेयं
 यथा हि सत्येन पुनर्ययातिः ॥ ६२ ॥

इमां सकलां सम्पूर्णां न कर्तुं न शक्नोमि । नियोगे प्रभुरिति
 शेषः । मातुः स्त्रेन सह गमननिषेधायाह,—देव्याश्चेति । भर्तृत्वात्
 स एवास्या गतिर्न तु पुत्रः । सगतिः सधर्म इति पाठे, तेन सगतिः
 समानगतिरेवा । सः तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तेन सहवास-
 एवास्या धर्मः न तु मया सहवास इत्यर्थः ॥ ६० ॥

तदेवाह,—तस्मिन्निति । स्त्रे पथि इत्युच्यते परित्यज्यापि सत्त्वं
 रक्षणीयमित्येवंरूपे सत्यमार्गे । अन्येत्यस्य विवरणं विधवेति ॥ ६१ ॥

मा मामित्यर्थः । पुनर्ययातिः स्वर्गमाप्तेति शेषः ॥ ६२ ॥

यशो ह्यहं केवलराज्यकारणात्
 न पृष्ठतः कर्तुं मलं महोदयम् ।
 अदीर्घकाले न तु देवि ! जीविते
 वृणोऽवरामद्य महोमधर्मतः ॥ ६३ ॥
 प्रसादयन् नरवृषभः स मातरं
 पराक्रमाज्जिगमिषुरेव दण्डकान् ।
 अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं

चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणम् ॥ ६४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे राम-
 कौशल्यासंवादो नाम एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

केवलराज्यकारणात् धर्महीनराज्यहेतोः महोदयं महाफलम्
 यशः प्राप्तमपि राज्यं त्यक्त्वा पितृवाक्यपालनं कृतवानित्येवं यशः पृष्ठतः
 कर्तुं नालम् । जीविते मनुष्यजीवने अदीर्घकालेऽल्पकालतया निश्चिते
 क्षति । तदर्थमवरां अवरोप्रयोजनिकां महोमधर्मतः परमपुरुषार्थ-
 त्यागेन न तु वृणो इति सम्बन्धः ॥ ६३ ॥

पराक्रमात् धैर्यात् दर्शनं स्वसम्मतं धर्मरहस्यम् अनुशास्य उपदिश्य
 तां जननीं प्रदक्षिणं कृत्वा हृदि चकार गन्तुं मनश्चकारेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममर्षितम् ।

सरोषमिव नागेन्द्रं * रोषविस्फारितेक्षणम् ॥ १ ॥

आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियम् ।

उवाचेदं स धैर्येण धारयन् सत्वमात्मवान् ॥ २ ॥

निगृह्य रोषं शोकञ्च धैर्यमाक्रम्य केवलम् ।

अवमानं निरस्यैनं गृहीत्वा हर्षमुत्तमम् ॥ ३ ॥

उपकृप्तं यदेतन्मे अभिषेकार्थमुत्तमम् ।

अथ रामः सौमित्रेः कैकेयीविषयं रोषं शमयतीत्याह,—अथेति ।
व्यथया रामस्य राज्यहानिजन्यया सविशेषं रामेष्टजनान्तरापेक्षयेति
शेषः । अमर्षितं प्राप्तासहनम् । विस्फारणं विस्तारः ॥ १ ॥

आसाद्य अभिमुखीकृत्य धैर्येण सत्वं चित्तं अविस्फारितया धारयन्
प्रकटयन् ॥ २ ॥

किमुवाचेत्यत्राह,—निगृह्येति । रोषं पित्रादिबन्धहेतुम् । अव-
मानं वनप्रवासनरूपं निरस्य शत्रुकृतत्वाभावात् उत्तमं हर्षं सत्य-
पालनेन पितुः पुण्यलोकसिद्धिजं हर्षम् ॥ ३ ॥

* “असन्तमिव नागेन्द्रम्” इति वा पाठः ।

सर्वं निवर्त्तय क्षिप्रं कुरु कार्यं निरव्ययम् ॥ ४ ॥

सौमित्रे ! योऽभिषेकार्थं मनः सम्भारमभ्रमः ।

अभिषेकनिवृत्त्यर्थं सोऽस्तु सम्भारसम्भ्रमः ॥ ५ ॥

यस्या मदभिषेकार्थं मानसं परितप्यते ।

माता नः सा यथा न स्यात् सविशङ्का तथा कुरु ॥ ६ ॥

तस्याः शङ्कामयं दुःखं सुहृत्समपि नोत्सहे ।

मनसि प्रतिसञ्जातं सौमित्रे ! ऽहमुदीक्षितुम् ॥ ७ ॥

न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन ।

मातृणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पञ्च विप्रियम् ॥ ८ ॥

तादृशहर्षसिद्धार्थमेव हे लक्ष्मण ! अभिषेकप्रयोजनकं निवर्त्तय ।
कार्यं वनगमनोपयुक्तम् ॥ ४ ॥

तदेवाह,—सौमित्रे इति । सम्भारसम्पादनाय यः सम्भ्रमस्त्वेता सा
अभिषेकनिवृत्त्यर्थेऽस्तु वनगमनपरिकरसम्पादनायास्त्विति यावत् ॥ ५ ॥

किञ्च यस्या मदभिषेकार्थं मदभिषेकनिवृत्तौ । अर्थशब्दे निवृत्ति-
वचने इह । “अर्थोऽभिधेयैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः । सवि-
शङ्का कथमयं वने स्थास्यतीति शङ्कया सदुःखा । तथा कुरु । अल्पेनैव
कालेन रामं द्रष्टासि पित्राद्याभङ्गस्थातिनिन्द्य इत्यादिवाक्यैरिति शेषः ।
यदा यस्याः कैकेय्याः । नो माता कैकेयी सशङ्का अयं वनं न गमि-
ष्यतीति शङ्कासहिता ॥ ६ ॥

कुत एवं तत्राह,—तस्या इति । तस्या मनसि प्रतिसञ्जातं शङ्का-

सत्यः सत्याभिसन्धश्च नित्यं सत्यपराक्रमः ।

परलोकभयाद्भीतो निर्भयोऽस्तु पिता मम ॥ ८ ॥

तस्यापि हि भवेदस्मिन् कर्मण्यप्रतिसंहते ।

सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च माम् ॥ १० ॥

अभिषेकविधानन्तु तस्मात् संहृत्य लक्ष्मण ! ।

अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गन्तुमितिः पुरः ॥ ११ ॥

मम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या वृषात्मजा ।

सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयतां ततः ॥ १२ ॥

मयं दुःखं मुहूर्त्तमपि उपेक्षितुं नोत्सहे । उदीक्षितुमिति पाठे द्रष्टु-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

तदेवोपपादयति,—न बुद्धीति । अबुद्धं अज्ञानपूर्वं वा । अल्पश्च
अल्पमपि विप्रियं विप्रियकरं कदाचन कदापि हृतं न स्मरामीत्य-
न्वयः । समारब्धमिति पाठे नारब्धवानस्मीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सत्यः सत्यवचनसंभावः सत्याभिसन्धः सत्यप्रतिज्ञः परलोकभयात्
परलोकभयहेतोरेषत्याद्भीतः पिता निर्भयोऽस्तु मया तत्कृतसत्यपरि-
पालनात् ॥ ९ ॥

अस्मिन् कर्मणि अभिषेकविषये कर्मणि अप्रतिसंहते अनिवर्त्तिते
मम वचः सत्यं न हृतमिति मनस्तापो भवेत् । तस्य च मनस्तापो
मामपि तपेत् पित्रहितमकुर्वतो मम जन्मव्यर्थमिति पीडयेत् ॥ १० ॥

यत एवमतेऽभिषेकेति । संहृत्य त्यक्त्वा अन्वगेव शीघ्रमेव । इतः
पुरः अस्मात्प्राग्रात् ॥ ११ ॥

मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि ।

गतेऽरण्याच्च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखम् ॥ १३ ॥

बुद्धिः प्रणीता येनेयं मनश्च सुसमाहितम् ।

तं तु नार्हामि संक्षेपुं प्रव्रजिष्यामि माचिरम् ॥ १४ ॥

क्षतान्त एव सौमित्रे ! द्रष्टव्यो मत्प्रवासने ।

राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्त्तने ॥ १५ ॥

ऋपात्मजा कैकेयी अव्यग्रं अव्याकुलम् ॥ १२ ॥

गते गते एव ॥ १३ ॥

कैकेय्या अत्र नापराधः । अन्यप्रेरितत्वात्तर्हि स एव दण्ड्यस्त-
त्राह,—येनेश्वरेण विधानेयं बुद्धिः कैकेय्याः प्रणीता मन्थरा द्वारा
दत्ता मनश्च तत् बुद्धिविषयेऽर्थे सुसमाहितं स्थिरीकृतं तं संक्षेपुं मत्कृत-
मन्यथा जातमिति क्षेपयितुं नार्हामि । तस्य मदधिकारित्वात्प्रदूषत्वा-
च्चेति गूढं आशयः । मत्सङ्कल्पकृतमेव तदिति गूढं व्यङ्ग्यं अशक्य-
त्वादित्यापाततोऽर्थः । अतो वनं प्रव्रजिष्यामि चिरं विलम्बो मा मा-
स्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

तत्प्रेरयितारमाह,—क्षतान्त इत्यादि । मद्विवासने मद्विवासन-
प्रेरणायां एवमभिषेकनिवर्त्तनप्रेरणायां क्षतान्तो दैवमेवेन्द्रादीनां दुःख-
निवर्त्तकादृष्टमेवेति गूढम् । मत्प्रजानां मत्कृतपरिपालनलाभाभावजनक-
मदृष्टमिति स्फुटम् । द्रष्टव्यः कारणत्वेन द्रष्टव्यः * । यत्तु रामस्य प्राक्-
क्षतदुरदृष्टं दैवमिति तत्र भगवत्तत्त्वस्याभावात् ॥ १५ ॥

* वितीर्णस्य प्राप्तस्त्यर्थः

कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम वेदने * ।
 यदि तस्या न भावोऽयं कृतान्तविहितो भवेत् ॥ १६ ॥
 जानासि हि यथा सौम्य ! न माहवु ममान्तरम् ।
 भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा ॥ १७ ॥
 सोऽभिषेकनिवृत्त्यर्थैः प्रवासार्थैश्च दुर्वचैः ।
 उग्रैर्वाक्यैरहं तस्या नान्यद्वैवात् समर्थये ॥ १८ ॥
 कथं प्रकृतिसम्पन्ना राजपुत्री तथागुणा ।
 ब्रूयात् सा प्राकृतेव स्त्री मत्पीडां भर्तृसन्निधौ ॥ १९ ॥

तदुपपाद्यति,—कैकेय्या इति । प्रतिपत्तिरध्यवसायः यदि कृतान्त-
 विहितस्तत्वेरितोऽयं भावोऽभिप्रायो न भवेत् ॥ १६ ॥

ईदृशस्य कैकेय्या भावस्य देवकारणकत्वसिद्धये तस्याः सहजभाव-
 माह,—जानासीत्यादि । अन्तरं वैषम्यं भूतपूर्वम् । तस्या वा मयि
 सुते भरतेऽपि वा न विशेषो भूतपूर्वस्तस्माद्वैवक्यतमेव वैषम्यमिति
 भावः ॥ १७ ॥

तस्मात् स इति । सोऽहं रामः दुर्वचैः सामान्येनापि न वक्तुं
 शक्यैः किं पुनर्वाच्यं दशरथपत्न्या केकयकन्यया । तादृशैर्वाक्यै राक्षः
 कैकेय्याप्रेरणे देवादन्त्यत्कारणं सोऽहं रामो न समर्थय इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

तदेव ऋण्यति,—कथमिति । प्रकृतिसम्पन्ना सत्त्वप्रकृतियुक्ता तथा-
 गुणा प्रागनुभूततादृक्कल्याणगुणा । तत्रापि भर्तृसन्निधौ मत्पीडां

* “पीडने” इति वा पाठः ।

यदचिन्त्यन्तु तद्देवं भूतेष्वपि न हन्यते ।

व्यक्तं मयि च तस्याश्च पतितो हि विपर्ययः ॥ २० ॥

कश्च देवेन सौमित्रे ! योद्धुस्तत्तदहते पुमान् ।

यस्य न ग्रहणं किञ्चित् कर्मणोऽन्यन्न दृश्यते ॥ २१ ॥

सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ ।

यश्च किञ्चित्तथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २२ ॥

मत्पीडाजनकं तदेव । मदघमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । वाक्यं ब्रूयात्
यदि न दैवप्रेरितेति भावः ॥ १९ ॥

ननु तद्देवं कान्ति कीदृक् चेत्यत आह,—यदिति । देशकालवृत्ति-
तया यदचिन्त्यं ईदृग्विधमिति चिन्तयितुमशक्यं तद्देवं यदभूतेषु
भूताधिष्ठातृषु ब्रह्मादिष्वपि न हन्यते न प्रतिहतं भवति । हि अत-
स्तत्कृत एव तस्यां मयि च विपर्ययः पूर्वस्थितवात्सल्यापगमरूपः हस्त-
गतराज्यभ्रंशरूपश्च पतितः ॥ २० ॥

ननु शैथिल्यं देवं हनिष्यामीति चेत्तत्राह,—कश्चेति । यस्य देवस्य
ग्रहणं ज्ञानं ज्ञानजनकं कर्मणः फलादन्यन्न दृश्यते । एवञ्च नित्यं
कार्यानुमेयतया प्रागज्ञातत्वात् योद्धुमशक्यं जाते तु फले विफलं
योद्धम् । फलेन तस्य नाशाच्चेति भावः ॥ २१ ॥

सर्वतो दैवमेव प्रबलम् । पौरुषन्तु काकतालीयमित्याह,—सुखे-
• त्वादि । भवाभवौ बन्धमोक्षौ । एषां मध्ये यत् किञ्चित् तथाभूतं अचि-
न्त्यकारणकं कार्यं तत् ननु निश्चयेन दैवस्य कर्म फलम् ॥ २२ ॥

ऋषयोऽप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रचोदिताः * ।

उत्सृज्य नियमान् तीव्रान् भ्रष्टान् काममन्त्रभिः ॥ २३ ॥

असङ्कल्पितमेवेह यदकस्मात् प्रवर्त्तते ।

निवर्त्यारब्धमारब्धैः † ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २४ ॥

एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

व्याहतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥ २५ ॥

तस्मादपरितापः सन् त्वमप्यनुविधाय माम् ।

प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियाम् ॥ २६ ॥

दैवप्राबल्यमेव ऋषय इति । ऋषय इति । विश्वामित्रादयः । मन्युः
क्रोधः । बलवचनं व्यक्तिबलत्वात् । तैर्ऋष्यन्ते अभिभूयन्ते ॥ २३ ॥

पुनरपि स्वप्नवासस्य दैवजत्वं द्रष्टव्यं दैवकार्यसङ्क्षयमाह,—
असङ्कल्पितमिति । आरब्धैर्यज्ञैः आरब्धमुपक्रान्तं कार्यं निवर्त्य यद-
सङ्कल्पितमेवाचिन्तितमेवाकस्मात् दृष्टव्यं विना प्रवर्त्तते तदैवस्य कर्म
ननु ॥ २४ ॥

उपसंहरति, एतयेति । तत्त्वया यथार्थया बुद्ध्या बुद्धियोगेन आत्म-
नान्तःकरणाख्येनात्मानमन्तःकरणं संस्तभ्य [स्तेनैव नियम्य] यदि तिम्रसीति
शेषः । तदा मेऽभिषेके व्याहतेऽपि तव परितापो न विद्यते न भवति ॥ २५ ॥

अथ तत्कालकर्त्तव्यं नियुङ्क्ते । तस्मादिति । उपदिष्टबुद्धियोग-

* “प्रपीडिताः” इति वा पाठः ।

† “निवर्त्यारब्धमारब्धम्” इति वा पाठः

एभिरेव घटैः सर्वैरभिषेचनसंभृतैः ।

मम लक्ष्मण ! तापस्ये व्रतज्ञानं भविष्यति ॥ २७ ॥

अथवा किं ममैतेन राज्यद्रव्यमयेन तु ।

उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २८ ॥

मा च लक्ष्मण ! सन्तापं कार्षीर्लक्ष्मणा विपर्यये ।

राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः ॥ २९ ॥

न लक्ष्मणास्मिन् मम राज्यविभ्रे

माता यवीयस्याभिप्रक्षितव्या ।

बलादित्यर्थः । अपरितापः परितापहीनः सन् त्वमपि मामनुविधाय
मामनुद्धत्याभिषेचनिकीं तत्प्रयोजनिकां क्रियामलङ्कारं प्रतिसंहारय
निवर्त्तय । अनेन गूढं लक्ष्मणस्यापि वनगमनं सूचितम् ॥ २६ ॥

तापस्ये तद्रूपव्रतस्य सङ्कल्पे व्रतज्ञानं व्रतसङ्कल्पायापेक्षितं ज्ञानं
व्रतज्ञानम् तदेभिर्भविष्यतीति योजना ॥ २७ ॥

तापस्यव्रतज्ञानेऽप्येभिः क्रियमाणे राज्यलिप्सया ज्ञानं कृतवानिति
कैकेय्याः शङ्का मामूदिति तन्निवेधति,—अथवेति । राज्यद्रव्यमयेन
राज्याभिषेकसाधनमङ्गलद्रव्यप्रचुरेण स्वयं सहस्तेनोद्धृतं तोयं मे व्रता-
देशं व्रतसङ्कल्पाधिकारम् ॥ २८ ॥

राज्यवनवासयोर्वनवासो महोदयः महाफलः प्रजानां कृत्वाकृत्यं-
चिन्ताव्याप्तेपरहित्येन सततं तपःप्रवृत्त्या पिष्टवाक्यपरिपालनेन चेति
भावः ॥ २९ ॥

दैवाभिपन्ना न पिता कथञ्चि- *

जानासि दैवं हि तथाप्रभावम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

रामलक्ष्मणसंवादे नाम द्वाविंशः

सर्गः ॥ २२ ॥

उपदेशस्य परमप्रयोजनमाह,—नेति । न माताभिश्चक्षितव्या
न पिताभिश्चक्षितव्यो यतो दैवाभिपन्नाः दैवयक्ता एवमभिश्चक्षन्त इति
शेषः । यद्वा दैवाभिपन्नत्वं मातापित्रोर्विशेषणम् । त्वच्च दैवं तथा-
प्रभावमिति जानासि अतो नातिशङ्कणीया ॥ ३० ॥

* “दैवाभिपन्ना हि वदन्त्यनिष्टम्” इति वा पाठः ।

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः

— ३२ —

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽवाक्शिरा इव ।
 ध्यात्वा * मध्यं जगामाशु सहसा दैन्यहर्षयो ॥ १ ॥
 तथा तु बध्वा भुकुटीं भ्रुवोर्मध्ये नरर्षभः ।
 निशश्वास महासर्पो बिलस्य इव रोषितः ॥ २ ॥
 तस्य दुष्प्रतिवीक्ष्यं तद् भुकुटीमहितं तदा ।
 बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य सुखस्य सदृशं सुखम् ॥ ३ ॥

दुःखहर्षयोर्मध्यं जगाम । रामस्य धर्मे धैर्यं दृष्ट्वा हर्षः तस्य राज्य-
 भ्रंशात् दुःखमित्येषा मध्यगतिः । लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वेन तमोगुणप्रधा-
 नता, ज्येष्ठस्य विवेकवाक्यश्रवणेन सत्त्वादयश्चेति भावः । अधःशिर-
 स्त्वेनोक्तार्थस्यार्धाङ्गीकारध्वननम् । इवेन तमसः स्वाभाविकत्वात्तस्य
 स्थिरता ध्वन्यतं ॥ १ ॥

तामेव * दर्शयति,—तथात्विति । तथा भयङ्करमित्यर्थः । बिल-
 मत्र परबिलम् ॥ २ ॥

दुष्प्रतिवीक्ष्यं सम्मुखतया द्रष्टुमशक्यं, सादृश्यं दुर्दर्शत्वेन ॥ ३ ॥

* “श्रुत्वा मध्यं जगामेव” इति वा पाठः

अग्रहस्तं विधुम्बंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः ।
 तिर्यगूर्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥ ४ ॥
 अग्राक्षणा वीक्षमाणस्तु तिर्यक् धातरमब्रवीत् ।
 अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् ॥ ५ ॥
 धर्मदोषप्रसङ्गेन लोकस्यानतिशङ्कया ।
 कथं ह्येतदसम्भ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥
 यथा ह्येवमशौण्डीरं शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः ।
 किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिगंससि ॥ ७ ॥

अग्रहस्तं हस्तायं रामेण क्रोधापनयनाय गृहीतमित्यर्थः । तिर्यगि-
 त्यादिक्रोधातिशयेन विविधं शिरोधूननं कृत्वेत्यर्थः चादध इत्यपि ॥ ४ ॥

अग्राक्षणा कटाक्षेण । तिर्यक् वक्रं आतरमीक्षमाणः । धर्मदोषो
 धर्मविरोधस्तत्प्रसङ्गेन तत्परिहारश्चेतया । पितृवचनमकुर्वन् कथमस्मान्
 धर्मेण पालयिष्यतीति या लोकस्यातिशङ्का तदभावसम्पादनहेतुना
 मयापि पितृवचसोऽकरणेऽन्योऽपि पितृवचो न करिष्यतीति लोकनाश-
 शङ्काहेतुना च यस्य ते सुमहान् अथ वनगमनं प्रति सम्भ्रमो जातः
 सोऽस्थाने युक्तो भ्रान्तिमूल एव । भ्रान्तिमूलत्वमेवाह,—कथं हीति
 अशौण्डीरं असमर्थं दैवमिति किञ्चिदस्तु प्रबलमिति एवंजातीयकं
 यथाहि यथैव त्वं वदसि । एतत् एतज्जातीयं त्वद्विधः शौण्डीरः
 दैवनिराकरणेऽपि समर्थः क्षत्रियर्षभो यद्यसम्भ्रान्तः स्यात् कथमेतदस्तु-
 नर्हति न कथमपि । अतः कृपणं असमर्थकपरिग्राह्यतया शोच्यम्,

पापयोस्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते ।

सन्ति धर्मोपधासक्ता * धर्मात्मन् ! किं न बुध्यसे ॥ ८ ॥

तयोः सुचरितं स्वार्थं श्रद्धात्परिजिहीर्षतोः ।

यदि नैवं व्यवसितं स्याद्धि प्रागेव राघव ! ॥ ९ ॥

तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्वरः प्रकृतश्च सः ।

लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम् ॥ १० ॥

अशक्तं पौरुषसन्निधौ कार्यासमर्थं दैवपदार्थं प्राकृतवत् किमभिप्रांससि
अभिष्टौषि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

एवं दैवान्मनं प्रतिक्षिप्य धर्मदोषप्रसङ्गं परिहरति,—पापयो-
रिति । पापात्मनोस्तयोः कैकेयीदशरथयोर्विषये ते कथं नाम शङ्का
पापात्मत्वशङ्का न विद्यते न जायते । ननु धर्मव्यवहारवतोः कथमेवा
शङ्का तत्राह,—सन्तीति । हे धर्मात्मन् ! धर्मैकस्वभाव । धर्म उप-
धा कृत्वं तत्रासक्तमासक्तिर्लोकप्रतारणाय येषां तादृशा बहिर्धर्मपराः
अन्तःपापासक्ताः सन्ति तान् किं कथं न बुध्यसे ॥ ८ ॥

तयोर्धर्मोपधात्वं दर्शयति,—तयोरिति । स्वार्थं स्वकार्यसिद्धार्थम् ।
सुचरितं त्वां श्रद्धात् मृषाकृतधर्मव्यवहारात् । परिजिहीर्षतो-
स्त्यक्तमिच्छोस्तयोः कृत्यं किं न बुध्यसे इत्यनुकर्षः । अमुमर्थमर्थापत्त्या
साधयति,—यदीति । यदि तयोरेवं श्रद्धेन त्वदर्थप्रत्यावनं व्यवसित-
मभिप्रेतं न स्यात् तदाभिषेकारम्भं कृत्वा तद्विघ्नकरणं न स्यादिति

* “सन्ति धर्मोपधाः श्रद्धा” इति वा पाठः । श्रद्धा इति बहिर्धर्मपराः

नोत्सहे सहितुं वीर ! तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ११ ॥

येनैवमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते ! ।

सोऽपि धर्मो मम द्वेष्टो यत्प्रसङ्गादिसुहृत्सि ॥ १२ ॥

कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्त्तिनः ।

कारेयसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितम् ॥ १३ ॥

श्रेष्ठः । हि यस्मात्प्रागेव पूर्वकाल एव तयोः दाढप्रतिगृहीतभावेन सम्बद्धः स वरः प्रकृतः प्रदत्तप्रसङ्गस्तथ्यः स्यात्तदा प्रागेवाभिषेकारम्भात् पूर्वमेव दत्तः स्यात् । त्वदभिषेकारम्भं विनैव भरताभिषेकत्वद्वगवासौ कृतौ स्याताम् । तस्माद्वरप्रदानकथामिच्छेवेति भावः । यद्यपि दत्तोऽपि वरो राज्ञा विस्मृत इति तेन मदभिषेकारम्भः कृत इत्यादि समाधानं शक्यं तथापि ईदृशवरदानस्य लोकविद्विष्टत्वेनानौचित्यादनुचितकर्तृत्वेन राजा त्याज्य एवेत्याह,—लोकेति । ज्येष्ठे श्रेष्ठगुणे जायति कनिष्ठ-विषयकत्वान्नदभिषेचनस्य लोकविद्विष्टत्वं प्रत्यक्षव्यवहारविरोधाच्छास्त्रविरोधाच्चेति भावः ॥ ६ ॥ १० ॥

मे अपराधं इति श्रेष्ठः । त्वद्विषये प्रतिवचनदानरूपं ममापराधं क्षन्तुमर्हसि ॥ ११ ॥

प्रतिवचनमेवाह,—येनेत्यादि । यत् प्रसङ्गात् यस्य पित्रवचनस्य प्रसङ्गात् धर्मत्वप्रसङ्गकल्पनाद्धेतोर्विमुह्यसि तदकरणे प्रत्यवायः स्यादिति मोहं प्राप्नोऽसि । येन च मोहेन तव बुद्धिरेवं द्वैधमागता पूर्वं राज्यग्रहणविषयत्वमधुना तत्प्रागविषयत्वरूपं प्रकारद्वयं प्राप्ता । स धर्मोऽपि मम द्वेष्टः धर्मोभासत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

यदयं किल्बिषाङ्गदः कृतोऽप्येवं न गृह्यते ।
 जायते तत्र मे दुःखं धर्मसङ्गश्च गर्हितः ॥ १४ ॥
 तवायं धर्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हितः ।
 मनसापि कथं कामं कुर्यात्त्वां कामवृत्तयोः ।
 तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्रवोः पितृभिधानयोः ॥ १५ ॥
 यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतम् ।
 तथाप्यपेक्षणीयन्ते न मे तदपि रोचते ॥ १६ ॥

तस्य धर्माभासत्वमेवाह,—कथमिति । कर्मणा अचिन्त्यवैभवस्य
 क्रियाशक्त्या कर्तुं मकर्तुं मन्यथाकर्तुं च शक्तः समर्थस्त्वं कैकेयीवशवर्त्तिनः
 स्त्रीजितस्य अतएव गर्हितं लोकनिन्द्यं अधर्मिष्ठञ्च वचः कुरि-
 ष्यसि ॥ १३ ॥

एवं स्पष्टेऽप्यधर्मे तवाधर्मबुद्धिर्न जायत इति मे दुःखमित्याह,—
 यदिति । अयं भेदोऽभिषेकविघटनात्मा किल्बिषात् मृषावरप्रक-
 ल्पनात्कृतोऽपि यत् यतस्त्वया एवं मृषा वरप्रकल्पितत्वेन न गृह्यते
 अतो मे तत्र तद्विषये दुःखं जायते कपटकृतमप्यर्थमसौ साधुतया
 गृह्णातीति मम व्यर्थेति भावः । किञ्चैर्वाग्वधधर्मसङ्ग एवम्विधधर्मा-
 सक्तिर्निन्दा ॥ १४ ॥

तदेवाह,—तवेत्यादिना । अयं वनवासरूपः । दोषस्य दोषत्वा-
 ग्रहमेव शोचति । त्वां त्वां विना । तत्कृते कर्मणि दैवकृतत्वबुद्धिं त्वां
 विना अन्यः कामवृत्तयोरहितयोर्नित्यं पितृनामकशत्रवोः कामं मनो-
 रथं मनसापि कथं कुर्यात् । अनुष्ठानन्तु दूरत इति भावः ॥ १५ ॥

विष्णवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्त्तते ।

वीराः सम्भावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ १७ ॥

दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम् ।

न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति ॥ १८ ॥

द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च ।

दैवमानुषयोरद्य व्यक्ताव्यक्तिर्भविष्यति ॥ १९ ॥

अद्य मत्पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः ।

यैर्दैवादाहतं तेऽद्य दृष्टं राज्याभिषेचनम् ॥ २० ॥

वरस्य वास्तवं दैवकृतत्वमभ्युपेत्याप्याह,—यद्यपीति । तयोः पित्रोः प्रतिपत्तिस्त्वंदभिषेकविघटनविषया बुद्धिरपि दैवी च दैव्येवेति यद्यपि ते मतं तथापि ते त्वया स्वमतमप्येतदुपेक्षणीयं यत्तत्तदपि ईदृशं विरुद्धकारि दैवमपि न रोचते । एवञ्च प्रियम्भातुर्ममासम्मतत्वादित् त्वया त्याज्यमिति भावः ॥ १६ ॥

किञ्च त्वादृशस्य दैवालम्बनवादोऽप्ययुक्त इत्याह,—विष्णव इति । लोकाप्रसिद्ध इत्यर्थः सम्भावितात्मानः सर्वलोकस्त्राघ्यशौर्यादि-मन्तः ॥ १७ ॥

समर्थः त्वादृशः विपन्नार्थः हतप्रयोजनः त्वादृशः ॥ १८ ॥

ननु दैवबाधनसामर्थ्यं न कस्यापि इति चेत्तच्चाह,—द्रक्ष्यन्तीति । पौरुषं बलं द्रक्ष्यन्ति लोका इति शेषः । व्यक्तिः प्रबलदुर्बलत्वविवेकः । अद्य मत्पौरुषेणेति शेषः ॥ १९ ॥

तदेवाह,—अद्येति । यैर्दैवादाहतं राज्याभिषेचनं ते दृष्टं ते

अथ कुशमिवोद्दामं गर्जं मदजलोद्भूतम् ।

प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्त्तये ॥ २१ ॥

लोकपालाः समस्तास्ते नाद्य रामाभिषेदनम् ।

न च कृत्स्नास्तथो लोका विह्व्युः किं पुनः पिता ॥ २२ ॥

यैर्विवासस्तवारण्ये मिथो राजन् ! समर्थितः ।

अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दश समास्तथा ॥ २३ ॥

अहं तदाशान्वक्ष्यामि पितुस्तस्याश्च या तव ।

अभिषेकविघातेन पुत्रराज्याय वर्त्तते ॥ २४ ॥

मदलेन विरुद्धाय न स्याद्द्वैवबलं तथा ।

जना अद्य मत्पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति । यद्देवादिति पाठे यस्माद्दे-
वादाहतं येन दैवेनाहतमिति यावत् । दृष्टं यैर्जनैर्दृष्टं ते जनास्तदैवं
मत्पौरुषहतं द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

अथ कुशं अतिक्रान्ताङ्गुश्यापारम् उद्दामम् उत्कृष्टदामं निःशृङ्खल-
मिति यावत् । प्रधावितम् अभिमुखं धावितं पौरुषेण स्वगतबलेन निव-
र्त्तये ॥ २१ ॥

दैवनिवर्त्तनं स्वबलस्येवत्करमित्याह,—लोकेत्यादि ॥ २२ ॥

मिथः परस्परैकैवाक्यतया स्वपौरुषेण । राजत्वं सिद्धवत् कृ-
त्याह,—राजमिति ॥ २३ ॥

तदाशां तामाशां, तां कां या तवाभिषेकविघातेन पुत्रराज्यप्राप-
्यार्थं वर्त्तते तामित्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वस्वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरम् ।

आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि ॥ २६ ॥

पूर्वराजर्विष्टत्या हि वनवासोभिधीयते ।

प्रजां निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत्परिपालने ॥ २७ ॥

म चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमशङ्कया ।

नैवमिच्छसि धर्मात्मन् ! राज्यं राम ! त्वमात्मनि ॥ २८ ॥

मद्बलत्वपक्षभूतेन मया विरुद्धाय जनाय यथा ममोग्रं पौरुषं दुःखाय प्रभविष्यति तथा दैवबलं न स्यात्तन्निराससमर्थमिति शेषः ॥ २५ ॥

अथ वनवासोचितं कालं स्वयमेवाह,—ऊर्ध्वमिति । एतद्धि-
वरणम् वर्षसहस्रान्ते इति तस्मिन्नतीते । त्वयि वनवासं गतेऽनन्तरं
आर्यपुत्राः आर्यस्य तव पुत्राः प्रजापाल्यं प्रजापालनरूपं राज्यं करि-
ष्यन्ति । तदानीमप्यन्येषां नावकाश इति भावः ॥ २६ ॥

इदमेव युक्तमित्याह,—पूर्वमिति । हि यतः पुत्रवत्परिपालननिमित्तं
पुत्रेषु प्रजा निक्षिप्य पश्चाद्वनवासः । पूर्वराजर्विष्टत्या तदाचारेण
अभिधीयते । विधीयत इत्येव क्वचित्पाठः ॥ २७ ॥

राजनि दशरथे अनेकाग्रे कामवशादुक्तवानप्रस्थधर्मानुष्ठानैका-
ग्रताराहित्येन चलचित्ततया प्रतिकूले सति । राज्यविभ्रमशङ्कया
तद्विरोधेन राज्यग्रहणे सकललोकक्षोभेण स्वस्मिन् राज्यस्य
विभ्रमशङ्कया चलनशङ्कया अस्वैर्यशङ्कया स वनवासधर्मस्त्वया चेद-

प्रतिजाने च ते वीर ! माभूवं वीरलोकभाक् ।

राज्यञ्च तव रक्षेयमहं वेल्लेव सागरम् ॥ २८ ॥

मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्याप्तो भव ।

अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलात् ॥ ३० ॥

न शोभार्थाविमौ वाहू न धनुर्भूषणाय मे । . .

नासिराबन्धनार्थाय न शराः स्तम्भहेतवः ।

अमित्रमथनार्थं मे सर्वमेतच्चतुष्टयम् ॥ ३१ ॥

न चाहं कामयेऽत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम ।

क्षीक्रियते इति शेषः । किञ्च हे राम ! एवं अष्टत्वात् धर्मतः प्राप्तं राज्यं तथैव शङ्कया यद्यात्मनि नेच्छसि तदा तां शङ्कां त्यजेति शेषः । राज्यकामत्वमिति पाठे एवं प्राप्तं राज्यभोक्तृत्वं राज्यरूपभोग्यसम्बन्धं वा यदि नेच्छस्यतीत्यादि प्राग्वत् ॥ २८ ॥

तत्र हेतुः प्रतिजाने इत्यादि । अहं वेल्लेव सागरमिव तव राज्यञ्च त्वाञ्च रक्षेयम् । अन्यथा वीरलोकभाक् माभूवमिति ते तवाग्रे प्रतिजाने ॥ २८ ॥

तस्मान्त्वं मङ्गलैरभिषेकसाधनैरात्मानमभिषिञ्चस्व वसिष्ठादिभिरिति शेषः । तत्राभिषेकस्यापारे व्याप्तो व्याप्तचित्तो भव । तत्प्रतिबन्धकानहं वारयिष्यामीत्याह,—अहमिति । अलं समर्थः ॥ ३० ॥

तदेव दर्शयति,—नेति । आबन्धनार्थाय काष्ठानां परस्परं बन्धनहेतुहिन्नादिकरणाय । स्तम्भः कस्यचित्काष्ठादेरधःपतनप्रतिबन्धः ॥ ३१ ॥

असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा ॥ ३२ ॥
 प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये ॥ ३३ ॥
 खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गह्वरा दुष्टरा च मे ।
 हस्त्यश्वरथि * हस्तोरुशिरोभिर्भविता मही ॥ ३४ ॥
 खड्गबाराहता मेऽद्य दीप्यमाना इवाग्नयः ।
 पतिष्यन्ति द्विषो भूमौ मेघा इव सविद्युतः ॥ ३५ ॥
 बद्धगोधाङ्गुलिचरणे प्रगृहीतशरासने ।
 कथं पुरुषमानी स्यात् पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३६ ॥

न चेत्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम् । योऽत्यर्थं मम मतः सम्मतः शत्रुः
 स्यात्तं यं कश्चिच्छत्रुं वज्रिणं वा इन्द्ररूपं वा प्रगृहीतेन तीक्ष्णधार-
 त्वादिविशिष्टेनासिना न कल्पये न खण्डशः कल्पये एवमहं न कामये
 च एवंकामनामपि न करोमि सर्वथा खण्डयाम्येवेति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैः खड्गगह्वराघातेन खण्डितैः महो गह्वरा निर-
 न्तरत्वात् । अतएव दुष्टरा हस्त्यादीनां हस्त्यादिभिः क्रमात्सम्बन्धः ।
 भवितेति श्रुत् ॥ ३४ ॥

हताः निच्छिन्नाः अग्नय इव दीप्यमानाः रक्तधारया अतएव स-
 विद्युतो मेघा इव ॥ ३५ ॥

उक्तधर्मविशिष्टे मयि स्थिते सति । पुरुषाणां मध्ये कश्चिदपि

बहुभिश्चैकमत्यस्यैकेन च बहुन् जनान् ।

विनियोक्ष्याम्यहं बाणान्मृवाजिगजमर्मसु ॥ ३७ ॥

अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति ।

राक्षसाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वञ्च तव प्रभो ! ॥ ३८ ॥

अद्य चन्दनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च ।

वस्त्रनाञ्च विमोक्षस्य सुहृदां पालनस्य च ॥ ३९ ॥

अनुरूपपाविमौ बाहू राम ! कर्म करिष्यतः ।

अभिषेचनविघ्नस्य कर्तृणान्ते निवारणे ॥ ४० ॥

ब्रवीहि कोऽद्यैव मया विद्युज्यतां

तवासुहृत्प्राणयशः सुहृज्जनैः ।

कथं पुरुषमानी आत्मानं पुरुषं मन्यमानः शूराभिमानी कथं स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अत्यस्यन् प्रातयन् । बहुभिः बाणैः एकेन बाणेन विनियोक्ष्यामित्यक्ष्यामि ॥ ३७ ॥

अस्त्रप्रभावस्य अस्त्रसामर्थ्यस्य प्रभावः प्रतापः । राक्षो दशरथस्य प्रभविष्यति उज्जृम्भितो भविष्यति ॥ ३८ ॥

चन्दनसारस्य चन्दनसारानुलेपनस्य । केयूरामोक्षणस्य अङ्गदधारणस्य । वस्त्रनां मोक्षणस्य दानस्य । सुहृज्जनपालनस्य अनुरूपैर्अर्हो मे बाहू इमौ पीनप्रलम्बौ तेऽभिषेचनविघ्नस्य कर्तृणां निवारणे कर्म स्नानुरूपं कर्म करिष्यतः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

यथा तवेयं वसुधा वशा भवेत्

तथैव मां शाधि तवास्मि किङ्करः ॥ ४१ ॥

विमृज्य बाष्पं परिसान्त्वत्र चासङ्कत्

स लक्ष्मणं राघववंशवर्द्धनः ।

उवाच पित्रोर्वचने व्यवस्थितं

निबोध मामेष हि सौम्य ! सत्यथः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे लक्ष्म-

णस्य वीरदर्पो नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

ब्रवीद्ब्रह्मार्षे ईदृ । विजुज्यतां वियोज्यताम् ॥ ४१ ॥

एवंवादिनं लक्ष्मणं रामो नायमेतस्य काल इत्याह,—विमृज्येति ।

बाष्पं लक्ष्मणनयनजं विमृज्य परिमृज्य । विमृज्येति पाठे अन्तर्भाव-

तत्पर्यतया विसर्जयित्वा चक्षुषी परिमृज्येति यावदिति कतकः ।

पित्रोर्वचने व्यवस्थितं प्रतिष्ठितं मां निबोध हे सौम्य एव हि सत्यथः ।

जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यक्षं भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च

त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रतेति न्यायादिति भावः । निबोधेत्यस्य नितरामति-

शयेनावतरणकालिकवृत्तान्तस्मरणपूर्वकं जानीहि । एव हि एव एव

सत्यथः सतां रक्षकः पश्या इत्यप्यर्थोऽत्र गूढः ॥ ४२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः

तं समीक्ष्य व्यवसितं * पितुर्निर्देशपालने ।
कौशल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥
अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ।
मयि जातो दशरथात् कथमुञ्ज्हेन वर्त्तयेत् ॥ २ ॥
यस्य भत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते ।
कथं स भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्वयम् ॥ ३ ॥
क एतच्छ्रद्धे श्रुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम् ।
गुणवान् दयितो राज्ञः काकुत्स्थो यद्विवास्यते ॥ ४ ॥

व्यवसितं निश्चितमतिम् । निर्देश आज्ञा बाष्पसंरुद्धा बाष्पसं-
रुद्धवाक् । धर्मिष्ठं रामम् ॥ १ ॥

उञ्ज्हेः क्षोत्रप्रतितकणशोग्रहणम् । वर्त्तयेत् जीवेत् भवानिति
शेषः ॥ २ ॥

भत्याः भर्त्तव्याः अयं उपस्कृतमांसादिभोजनशीलः ॥ ३ ॥

विवास्यत इति यत् एतच्छ्रुत्वा कः अदधेत् सत्यं मन्वीत सत्यमिति
वा ज्ञात्वा कस्य स्वपित्रादिभ्यो भयं न भवेत् ॥ ४ ॥

* “त्ववहितम्” इति वा पाठः ।

नूनन्तु बलवान् लोके कृतान्तः सर्वमादिशन् ।

लोके रामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमिष्यसि ॥ ५ ॥

अयन्तु मामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः ।

विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुज्जताज्जतिः ॥ ६ ॥

चिन्तावाप्यमहाधूमस्तवादर्शनचिन्तजः ।

कर्शयित्वा क्लृप्तं पुत्र ! निःश्वासाद्याससम्भवः ॥ ७ ॥

त्वया विहीनामिह मां शोकाग्निरतुलो महान् ।

प्रधक्ष्यति यथा कचं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥

सर्वमादिशन् सुखदुःखेन योजयन् । कृतान्तो दैवं बलवानिति नूनमहं मन्ये । यत्र यस्मात् हे राम अभिरामस्त्वं लोके कर्मलोके स्थितो वनं गमिष्यसि ॥ ५ ॥

आत्मभवः आत्मजः स्वमनःसम्भूतः । तवादर्शनमेव वर्धकत्वात्, मारुतो यस्य सः । विलापदुःखैः समिधः समिन्धनं यस्य सः । घञर्थे कः । रुदिताश्रुण्वेव ज्जता आज्जतयो यस्मिन् सः । चिन्ताहेतुकवाप्यमेव महाधूमो यस्य सः । तवागमनचिन्तजः । चिन्तज इति बाहुलकात् ऋसः । तव या आगमनचिन्ता तया जनितः । अदर्शनचिन्तज इति पाठोऽपि अदर्शनजातचिन्ताजनित इत्यर्थः । परे त्वदर्शनस्य मारुतत्वेन निरूपणात् सचिन्त्य इत्याज्जः । निःश्वासरूपायासेन सन्धुक्षणात् सम्भवो दद्विष्यस्य सः । त्वया विहीनां मामधिकं कर्शयित्वा क्लृप्तं कृत्वा । अतुलः युक्तगुणः शोकाग्निर्मां धक्ष्यति । हिमात्यये ग्रीष्मे चित्रभानु-
वर्जिः सूर्यो वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

कथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्तमनुगच्छति ।

अहं त्वानुगमिष्यामि यत्नं वत्स ! गमिष्यसि ॥ ८ ॥

यथा निगदितं मातृ तद्वाक्यं पुरुषर्षभः ।

श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं मातरं शृणुः खिताम् ॥ १० ॥

कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते ।

भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्त्तयिष्यति ॥ ११ ॥

भर्तुः पुनः * परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियः ।

स भवत्या न कर्त्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥ १२ ॥

यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः ।

शुश्रूषा क्रियतां तावत् स हि धर्मः सनातनः ॥ १३ ॥

कथमिति,—यथेत्यर्थः । क्वचित्तेर्धं वा पाठः ॥ ८ ॥

यथानिगदितं येन प्रकारेण निगदितं तद्वाक्यं श्रुत्वा आत्मानु-
गमनं श्रुतेति यावत् ॥ १० ॥

वञ्चितः वञ्चनया मद्वियोजनादुःखं प्रापितः । न वर्त्तयिष्यति न
जीविष्यति ॥ ११ ॥

केवलं नृशंसः क्रौर्यमेव न तु तेनेहामुत्र सुखमित्यर्थः । मनसापि
न कर्त्तव्यः न चिन्तनीयः । यतो विगर्हितः महापापहेतुत्वादति-
निन्दितः ॥ १२ ॥

* “किल” इति वा पाठः ।

एवमुक्ता तु रामेण कौशल्या शुभदर्शना ।
 तथेत्युवाच सुप्रीता राममक्लिष्टकारिणम् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु वचनं रामो धर्मभतां वरः ।
 भूयस्तामब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १५ ॥
 मया चैव भवत्या च कर्त्तव्यं वचनं पितुः ।
 राजा भर्त्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १६ ॥
 इमानि तु महारण्ये विद्धत्य नव पञ्च च ।
 वर्षाणि परमप्रीत्या स्थास्यामि वचने तव ॥ १७ ॥
 एवमुक्ता प्रियं पुत्रं वाप्यपूर्णानना तदा ।
 उवाच परमार्त्ता तु कौशल्या सुतवत्सला ॥ १८ ॥
 आसां राम ! सपत्नीनां मध्ये वस्तुं न मे क्षमम् ।
 नय मामपि काकुत्स्थ ! वनं वन्यां मृगीमिव ॥ १९ ॥

अतः यावदिति ॥ १३ ॥ १४ ॥
 एवं वचनमुक्तः भर्त्तृशुश्रूषाङ्गीकारवचनमुक्तः आवितः ॥ १५ ॥
 उभयोस्तद्वचनावश्यकर्त्तव्यत्वे हेतुभर्त्ता गुरुरिति च यथा यो-
 गम् ॥ १६ ॥

पितृवाक्यकरणानन्तरं त्वच्छुश्रूषापि कार्येत्याह,—इमानीति ।
 विद्धत्येत्यनेन वनवासस्य मृगयावल्लीलातं दर्शितम् । वचने स्थास्यामि
 वचनमनुष्ठास्यामि ॥ १७ ॥

एवमुक्ता पुत्रेणेति शेषः ॥ १८ ॥

यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया ।
 तां तथा रुदतीं रामो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
 जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च ।
 भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ॥ २१ ॥
 न ह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन धीमता ।
 भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ॥ २२ ॥
 भवतीमनुवर्त्तेत स हि धर्मरतः मदा ।
 यथा मयि तु निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन पार्थिवः ॥ २३ ॥
 अमं नावाप्नुयात् किञ्चिदप्रमत्ता तथा कुरु ।
 दारुणश्चाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत् ॥ २४ ॥

अङ्गीकृतभर्तृसेवापि सपत्नीदुःखस्मरणात् पुनः रामानुगमनमभि-
 लषति । आसामित्यादि । वन्यां वने भवाम् ॥ १९ ॥

यदि ते इत्याद्यर्थं पूर्वान्वयि । तां तथा रुदतीं दृष्ट्वापि स्वयमरुदन्
 वचोऽब्रवीत् । रोदने कातर्यप्रकटनेन मातुः पुनरप्यनुगमनप्रत्याशा-
 प्रसङ्गात् ॥ २० ॥

प्रभवति दण्डादौ समर्थो भवति ॥ २१ ॥

धीमतेति । सनाथा इति शेषः । अथ सपत्नीमध्यवासो दुष्कर-
 इत्यत्र परिहारमाह,—भरत इति ॥ २२ ॥ •

भवतीमिति अतः कैकेयीकोपो अर्किश्चत्कर इति भावः । यथा

राज्ञो वृद्धस्य सततं हितञ्चर समाहिता ।
 व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा ॥ २५ ॥
 भर्तारं नानुवर्त्तेत सा च पापगतिर्भवेत् ।
 भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् * ॥ २६ ॥
 अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ।
 शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता ॥ २७ ॥

मयि निष्क्रान्ते अमं नाप्नुयात्तथा कुरु । यथा चैनं राजानं शोको न
 विनाशयेत्तथा च कुरु ॥ २३ ॥ २४ ॥

द्विजस्य गायत्रीजपवत् स्त्रियाभर्तृशुश्रूषैव परं नित्या नान्यत्
 किञ्चित्प्रत्युत तद्विरोध्यन्यदाचर्यमाणं प्रत्यवायजनकमपीत्याह,—व्रते-
 त्यादि । नित्याकरणजप्रत्यवायानर्थं साङ्गाप्य नित्यधर्मकृतिः परिहर्तुं
 न शक्नोतीति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥

नित्यानुष्ठाने सत्यनित्याकरणेऽपि न परलोकनाश इत्याह,—अपि
 चेति । निर्नमस्कारा भर्तृव्यतिरिक्तदेवादेर्नमस्काराद्युपचाररहिता ।
 देवपूजनात् विषवादिदेवपूजनात् । सापि स्वर्गं लभते इति प्राक्तने
 नान्वयः । एतमेवार्थं नियमविधिद्वारेण द्रव्ययति । शुश्रूषामेवेति ।
 तत्प्रीतिजनकं कर्मवेत्यर्थः । तदेवाह,—प्रियहिते रतेति हितपदेन
 पञ्चादुक्तेनैतत् ध्वनयति आपाततो प्रियमपि* हितं कुर्यात् आपाततः
 प्रियमप्यहितं त्यजेदिति ॥ २७ ॥

“गतिमुत्तमाम्” इति वा पाठः ।

एष धर्मः स्त्रिया नित्यो * वेदे लोके श्रुतः स्मृतः ।
 अग्निकार्येषु च सदा सुमनोभिश्च देवताः ॥ २८ ॥
 पूज्यास्ते मत्कृते देवि ! ब्राह्मणाश्चैव सत्कृताः * ।
 एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकाङ्क्षिणी ॥ २९ ॥
 नियता नियताहारा भर्तृशुश्रूषणे रता । . .
 प्राप्स्यमे परमं कामं मयि पर्यागते सति ॥ ३० ॥
 यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम् ।
 एवमुक्ता तु रामेण बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ ३१ ॥
 कौशल्या पुत्रशोकान्तां रामं वचनमब्रवीत् ।

तत्र प्रमाणमाह,—एष भर्तृसेवारूपो धर्मः स्त्रिया नित्य इति वेदे
 श्रुतः । लोके स्मृतो स्मृतः । तर्हि किं कर्मान्तरं सर्वथा त्याज्यं
 नेत्याह,—अग्नीत्यादि भर्तृमम्मतेषु अग्निकार्येषु च तेष्वेव च एव-
 कारार्थः ॥ २८ ॥

एवं भर्तृसेवातत्परतया । कालं ममागमनकालम् ॥ २९ ॥

कामं ऐहिकविषयसुखम् ॥ ३० ॥

तस्य पुत्रमात्रासाध्यत्वादाह,—यदीति । अनेन दशरथमरणस्य
 सन्निहितत्वं सूचितम् ॥ ३१ ॥

* “एष धर्मः पुरादृष्टः” इति वा पाठः ।

† “सुव्रताः” इति वा पाठः ।

गमने सुकृतां वुद्धिं न ते शक्नोमि पुत्रक ! ॥ ३२ ॥
 विनिवर्त्तयितुं वीर ! नूनं कालो दुरत्ययः ।
 गच्छ पुत्र ! त्वमेकाग्रो भद्रन्तेऽसु सदा विभो ! ॥ ३३ ॥
 पुनस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतकृमा ।
 प्रत्यांगते महाभागे कृतार्थे चरितव्रते ॥ ३४ ॥
 पितुरावृण्वतां प्राप्ते स्वपिथे परमं सुखम् * ।
 कृतान्तस्य गतिः पुत्र ! दुर्विभाव्या सदा भुवि ॥ ३५ ॥
 यत्त्वां संचोदयति । मे वच आविध्य † राघव ! ।
 गच्छेदानीं महाबाहो ! तेमेण पुनरागतः ॥ ३६ ॥
 नन्दयिष्यमि मां पुत्र ! साम्ना श्रज्जणेन चारुणा ‡ ।

सुकृतां सुकृतनिश्चयाम् ॥ ३२ ॥

काल इष्टवियोगादिजनकः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

आवृण्वताम् । स्वार्थे घञ् ॥ ३५ ॥

मे वच आविध्य आच्छिद्य त्वां संचोदयति वनायेति शेषः इति
 यत् अतः कृतान्तस्य गतिर्दुर्विभाव्या ॥ ३६ ॥

* “त्वयि लप्ते परं सुखम्” इति वा पाठः ।

† “संचोदयमी” इति वा पाठः ।

‡ “आच्छिद्य” इति वा पाठः ।

१ “चेतन” इति वा पाठः ।

अपीदानीं स कालः स्यादनाद्यत्यागतं पुनः ।

यत्त्वां पुत्रक ! पश्येयं जटावल्लभधारिणम् ॥ ३७ ॥

तथाहि रामं वनवासनिश्चितं

ददर्श देवी परमेण चेतसा ।

उवाच रामं शुभलक्षणं वचो

बभूव च स्वस्थयनाभिकाङ्क्षिणी ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्या

काण्डे कौशल्यारामसंवादे नाम

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

सङ्गणनं निर्मलेन चारुणा मनोहरेण । साक्षा सान्वेन वचनेन ।
शुक्लेनेति पाठान्तरम् । अदर्शना सहिष्णुत्वात्प्रत्यागमनकाल इदानीमेव
भवेदिति प्रार्थयते । अपीति । येन कालेन प्रत्यागतं प्रत्यागमनं
भवेत् स इत्यर्थः । अपीदानीमिति लोकोक्ता वाच ॥ ३७ ॥

परमेण आदरवता धर्मशीलत्वाद्देवर्षिरक्षणेद्यतत्वाच्च भगवत्स-
ङ्गत्वेनैव तथा ज्ञानं तस्या इति बोध्यं स्वस्थयनं मङ्गलमभिकाङ्क्षितुं शील-
मस्त्यस्याः सा ॥ ३८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

सा विनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि ।
चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १ ॥
न शक्यते वारयितुं गच्छेदानीं रघूत्तम ! ।
शीघ्रञ्च विनिवर्त्तस्व वर्त्तस्व च सतां क्रमे ॥ २ ॥
यं पालयसि धर्मं त्वं प्रीत्या च नियमेन च ।
स व राघवशार्दूल ! धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥
येभ्यः प्रणमसे पुत्र ! देवेष्वायतनेषु च * ।
ते च त्वामभिरक्षन्तु वने सह महर्षिभिः ॥ ४ ॥
यानि दत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता ।

मङ्गलकरणमेवाह,—सेति । आयासं तज्जनकं शोकम् । उपस्पृश्य
आचम्य । मङ्गलानि मङ्गलवचनानि ॥ १ ॥

सतां क्रमे सतां मार्गे ॥ २ ॥ २ ॥

देवेष्वायतनेषु देवालयेषु । प्रणमसे च चाद्रक्षितुमिच्छसि च ।
ते च देवाः चादृषयः ॥ ४ ॥

* “देवेष्वायतनेषु च” इति वा पाठः

तानि त्वामभिरक्षन्तु युयैः समुदितं सदा ॥ ५ ॥
 पितृशुश्रूषया पुत्र ! मातृशुश्रूषया तथा ।
 सत्येन च महाबाहो ! चिरं जीवाभिरक्षितः । ६ ॥
 समित्कुशपवित्राणि वेदश्चायतनानि च ।
 स्थण्डिल्यानि च विप्राणां शैला वृक्षाः क्षुपा ह्रदाः ॥ ७ ॥
 पतङ्गाः पद्मगाः सिंहास्त्वां रक्षन्तु नरोत्तम ! ।
 स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च मरुतश्च महर्षिभिः ॥ ८ ॥
 स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्घ्यमा ।
 लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखास्तथा ॥ ९ ॥
 ऋतवः षट् च ते सर्वे मासाः संवत्सराः क्षपाः ।
 दिनानि च सुहृत्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥ १० ॥
 श्रुतिः स्मृतिश्च धर्मश्च पातु त्वां पुत्र ! सर्वतः ।
 स्कन्दश्च भगवान्देवः सोमश्चेन्द्रो वृहत्सतिः ॥ ११ ॥

गुणः सद्गुणः ॥ ५ ॥

मातृशुश्रूषयेति मातात्र कैकेयी ॥ ६ ॥

समिदादिपदेन तद्विष्ठात्रेण देवता उपलक्ष्यन्ते । क्षुपाः ऋक्ष-
 शाखास्तखः शिफायुक्तवृक्षाः क्षुपा इत्यन्ते । ह्रदा इति जलाशय-
 मात्रोपलक्षणम् । त्वां रक्षन्त्वित्यग्निमेण सम्बन्धः ॥ ७ ॥

पतङ्गाः पक्षिणः स्वस्ति इत्यस्य कुर्वन्त्वित्यग्निमेण सम्बन्धः ॥ ८ ॥

- सप्रर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ।
 ते चापि सर्वतः भिद्वा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १२ ॥
 स्तुता मया वने तस्मिन् पातु त्वां पुत्र ! नित्यशः ।
 शैल्यः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव च ॥ १३ ॥
 द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी वायुश्च सचराचरः ।
 नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सह दैवतैः ॥ १४ ॥
 अहोरात्रे तथा मन्ध्ये पान्तु त्वां वनमाश्रितम् ।
 ऋतवश्चापि षट् चान्ये मामाः मन्वत्सरास्तथा ॥ १५ ॥
 कलाश्च काष्ठाश्च तथा तव शर्म दिशन्तु ते ।
 महावनेऽपि चरतो सुनिवेपस्य धीमतः ॥ १६ ॥
 तथा देवाश्च दैत्याश्च भवन्तु सुखदाः मदा ।
 राक्षसानां पिशाचानां रौद्राणां क्रूरकर्मणाम् ॥ १७ ॥
 क्रत्यादानाञ्च सर्वेषां माभूत्पुत्रक ! ते भयम् ।
 • भवद्भ्रातृश्विका दंशा मशकाश्चैवकानने ।

धाता विराट् । विधाता सृष्टिविधायकः ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥

नक्षत्राणि रेवत्यादिनक्षत्राधिकात्रेण देवताः । ग्रहाः सूर्यादयः
 ग्रहदेवताः तत्तदधिदेवताः पुनरुक्तिरत्र पुत्रप्रेमपारवश्यान् दोषाय ।
 पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

शरीरपाश क्रीडाश्च माभूवन् गहने तव ॥ १८ ॥

महाहिपाश्च सिंहाश्च व्याघ्राश्च चक्षुः दंष्ट्रिणः ।

महिषाः शङ्खिण्यो रौद्रा न ते द्रुह्यन्तु पुत्रक ! ॥ १९ ॥

शृमांसभोजना रौद्रा ये चान्ये सर्वजातयः ।

मा च त्वां हिंसिषुः पुत्र ! मया संपूजितास्त्विह ॥ २० ॥

आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च पराक्रमाः ।

सर्वसम्पत्तये * राम ! स्वस्तिमान् गच्छ पुत्रक ! ॥ २१ ॥

स्वस्ति तेऽस्त्रन्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः ।

सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनः ॥ २२ ॥

सर्वकथादसम्बन्धि भयं पुत्रक ते माभूदित्यन्वयः ॥ १८ ॥

अवगाः वानराः दंशा वनमक्षिकाः गहने तव माभूवन् मा सन्तु
अच्छा भक्षुकाः ॥ १९ ॥

ते तुभ्यं सर्वजातयः सर्वजातीयाः । सर्पजातय इति पाठे क्रूर-
जन्तव इति फलितार्थः ॥ २० ॥

आगमाः मार्गाः ते ह्यटिति त्वदागमनयोग्या भवन्त्विति अभि-
प्रायेणैवमुक्तिः ॥ २१ ॥

सर्वसम्पत्तयः वनवासापेक्षिताः फलमूलादिरूपाः सन्तिवति श्रेष्ठः
पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवसत्त्वेभ्यः ॥ २२ ॥

* “सर्वसम्पत्तये” इति वा पाठः

शुक्रः सोमश्च सूर्यश्च धनदोऽथ यमस्तथा ।
 पान्तु त्वामर्चिता राम ! दण्डकारणवासिनम् ॥ २३ ॥
 अग्निर्वायुस्तथा धूमो मन्त्राश्चर्षिमुखच्युताः ।
 उपस्पर्शनकाले तु पान्तु त्वां रघुनन्दन ! ॥ २४ ॥
 सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतकर्त्ता तथर्षयः ।
 ये च शेषाः सुरास्ते तु रक्षन्तु वनवासिनम् ॥ २५ ॥
 इति माख्यैः सुरगणान् गन्धैश्चापि यशस्विनी ।
 स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चयतलोचना ॥ २६ ॥
 ज्वलनं समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना ।
 हावयामास विधिना राममङ्गलकारणात् ॥ २७ ॥
 दृतं श्वेतानि माख्यानानि समिधः श्वेतसर्पपान् ।
 उपसम्पादयामास कौशल्या परमाङ्गना ॥ २८ ॥
 उपाध्यायः सविधिना जुत्वा शान्तिमनामयम् ।
 जुतहव्यावशेषेण वाह्यं बलिमकल्पयत् ॥ २९ ॥

देवेभ्यः ये च ते परिपन्थिनस्तेभ्यश्च स्वस्त्यस्तु इति योजना ॥ २३ ॥
 ऋषिमुखाद्युक्ता निर्गतास्त्वया गृहीतास्तेति शेषः ॥ २४ ॥
 भूतकर्त्तृब्रह्मा जगत्कारणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 उपसम्पादयामास होमायेति शेषः । अनामयमारोग्यमुद्दिश्येति
 शेषः ॥ २९ ॥

मधुदधक्षतहतैः स्वस्तिवाच्यं द्विजांस्ततः ।

वाचयामास रामस्य वने स्वस्थयनक्रियाम् ॥ ३० ॥

ततस्तस्मै द्विजेन्द्राय राममाता यशस्विनी ।

दक्षिणां प्रददौ काम्यां राघवं चेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते ।

वृत्तनाशे समभवत् तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३२ ॥

यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताकल्पयत् पुरा ।

अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥

अमृतोत्पादने दैत्यान् प्रतो वज्रधरस्य यत् ।

अदितिर्मङ्गलं प्रादात् तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३४ ॥

त्रिविक्रमान् प्रक्रमतो विष्णोरतुल्यतैजसः ।

यदासीन्मङ्गलं राम ! तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३५ ॥

वाचां बलिं होमस्थानाद्बहिर्भूतं लोकपालादिबलिं स्वस्तिवाच्यं
स्वस्तिवाचनमुद्दिश्य मध्वादिभिरुपलक्षितान् द्विजान् कृत्वा ॥ ३० ॥

रामस्य वने स्वस्थस्त्वित्येवंरूपां वने स्वस्थयनक्रियां वाचयामासे-
त्यन्वयः ॥ ३१ ॥

काम्यां इच्छाविषयम् ॥ ३२ ॥

वृत्तनाशे तद्रूपनिमित्ते ॥ ३३ ॥

प्रार्थयानस्य आर्चत्वानुगभावः । अनेन भाविमहस्युद्धं तत्र
अयञ्च सूचितः ॥ ३४ ॥

ऋषयः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ताः ।
 मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु शुभमङ्गलम् ॥ ३६ ॥
 इति पुत्रस्य शेषांश्च कृत्वा शिरसि भामिनी ।
 गन्धैश्चापि समालभ्य राममाद्यतलोचना ॥ ३७ ॥
 औषधैश्च सुसिद्धार्थां विशल्यकरणीं शुभाम् ।
 चकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभिजजाप च ॥ ३८ ॥
 उवाचापि प्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्त्तिनी ।
 वाङ्मात्रेण न भावेन वाचा संसज्जमानया ॥ ३९ ॥
 आनम्य मूर्ध्नि चाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनी ।
 अवदत्पुत्र ! सिद्धार्थो गच्छ राम ! यथा सुखम् ॥ ४० ॥

विक्रमः पादविक्षेपः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

शुभे मङ्गलं मङ्गलानामपि मङ्गलं इति उक्तेति शेषः । पुत्रस्य
 शिरसि शेषा अक्षताः शेषा इत्यक्षतनामेति कतकः ॥ ३७ ॥

समालम्भो विलेपनं सिद्धार्थां दृष्टवीर्यां विशल्यकरणीमित्यन्वर्थ-
 नामिकां औषधीं गुणकीकृत्य शुभां रक्षां चकार रक्षाहेतुत्वेन हस्ते
 बबन्धेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तां मन्त्रैरतिशयितां कर्तुं जजाप मन्त्रानिति शेषः । उवाचापि
 मन्त्रानिति शेषः जपोत्तरं स्पष्टमपि मन्त्रानुच्चारयामासेत्यर्थः । एतच्च
 तन्मन्त्रार्थानुसन्धानेन रामस्य हृत्पतादार्ढ्यम् । प्रहृष्टेवेति हर्षा पार-
 मार्थ्येष्टेति इत्यशब्दः ॥ ३९ ॥

अरोगं सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतम् ।

पश्यामि त्वां सुखं वत्स ! सुस्थितं * राजवत्सम् ॥ ४१ ॥

प्रनष्टदुःखसंकल्पा हर्षविद्योतितानना ।

द्रक्ष्यामि त्वां वनात्प्राप्तं पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ४२ ॥

भद्रं भद्रासनगतं वनवासादिहागतम् ।

द्रक्ष्यामि त्वां सुहृदः पुत्र ! तीर्णवन्तं पितुर्वचः ॥ ४३ ॥

मङ्गलैरुपसम्पन्नो वनवासादिहागतः ।

बध्वाश्च मम नित्यन्व* कामान् संवर्द्धं चाहि भो ॥ ४४ ॥

मयार्चिता देवगणाः शिवादयो

महर्षयो भूतगणाः सुरोरगाः ।

तदेवाह,—वाङ्मात्रेणेति । संसृजमानया आन्तरखेदगद्गदया
आनन्देति उच्चत्वात्पुत्रस्य ॥ ४० ॥

यद्वा वाङ्मोकेरपि वर्णनीयमयोभावात् उवाचेत्सुक्तावपि पुनर-
वदित्युक्तिर्न दोषाय ॥ ४१ ॥

सन्धितं राजवत्सम् प्राप्तं राज्यमिति यावत् । मङ्गलै राजोचित-
वस्त्राभरणैः बध्वाः सीतायाः संवर्धं संवर्धय चाहि भो गच्छ भो भो इति
निपात आनन्दशब्दे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मात्रा प्रदक्षिणकरणं रक्षार्थम् ॥ ४४ ॥

* “सन्धितं” इति वा पाठः

अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते
 हिताय काङ्क्षन्तु दिशश्च राघव ! ॥ ४५ ॥
 अतीव चाञ्चुप्रतिपूर्णलोचना
 समाप्य च स्वस्वयनं यथाविधि ।
 प्रदक्षिणञ्चापि चकार राघवं
 पुनः पुनश्चापि निरीक्ष्य मखजे ॥ ४६ ॥
 तयाहि देव्या च कृतप्रदक्षिणो
 निपीड्य मातुश्चरणौ पुनः पुनः ।
 जगाम मीतानिलयं महायशाः
 स राघवः प्रज्वलितस्तया श्रिया ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 कौशल्यारामसंवादे नाम पञ्च-
 विंशतितमः सर्गः ॥ २५ ॥

निपीड्य नमस्कृत्य तथा श्रिया मातृकृतमङ्गलजशोभया ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

अभिवाद्य तु कौशल्यां रामः संप्रस्थितो वनम् ।
कृतस्वस्वयनो मात्रा धर्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः ॥ १ ॥
विराजयन् राजकुतो राजमार्गे नरैर्वृतम् ।
हृदयान्याममन्येव जनस्य गुणवत्तया ॥ २ ॥
वैदेही चापि तत्सर्वं न शुश्राव तपस्विनी ।
तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥
देवकार्यं स्मृतात् कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना ।
अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्री प्रतीक्षती ॥ ४ ॥
प्रविवेशाय रामस्तु स्ववेश्म सुविभूषितम् ।
प्रहृष्टजनसम्पूर्णं ह्रिया किञ्चिदवाप्सुखः ॥ ५ ॥

धर्मिष्ठे अतिशयेन धर्मवति ॥ १ ॥
आममस्य क्षोभयतिस्म तत्रहेतुर्गुणवत्ता ॥ २ ॥
तत्सर्वं वनगमनवृत्तान्तं तस्याश्च तस्यास्तु हृदि तदेव यौवराज्या-
भिषेचनं स्थितमभूदिति शेषः ॥ ३ ॥
देवकार्यं देवपूजा । देवकार्यं करणहेतुः कृतज्ञत्वं राजधर्माभि-
ज्ञत्वञ्च । देवैरेवं राज्यदानेनोपकृतत्वेन कृतज्ञतया तत्पूजा ॥ ४ ॥

अथ सीता ससुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् ।
 अपश्यच्छोकसन्तप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥
 तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् ।
 तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृतताङ्गतः ॥ ७ ॥
 विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणम् ।
 आह दुःखाभिसन्तप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ! ॥ ८ ॥

क्रिया सीतायै कथमिदमन्याय्यं समातापिदृक्तं कथयामीति
 लज्जयावाङ्मुख इव ॥ ५ ॥

वेपमाना भर्तुर्विगतहर्षत्वावाङ्मुखत्वादिदर्शनात् कम्पमाना ॥ ६ ॥
 सोढुं गूढं कर्तुं शोकं अन्येषां प्राकृतानां शोकजनकं वस्तु शोक-
 रूपकार्याजनकं कर्तुं न शशाक । ततस्तदनन्तरं स शोकस्तच्छोक-
 जनकं वस्तु विवृततां प्रकटकार्यत्वं गतः यदा स रामो विवृताभि-
 प्रायं गतः । शुद्धमृत्तस्वभावोपि मायाख्यप्रकृत्यवतारसीतासाम्निध्या-
 दुद्बुद्धविक्षेपशक्तिरिव जातइत्यर्थः । अनेन हि प्रियाया अये
 न किञ्चित्सुखो गोप्यमिति लोकव्यवहारो दर्शितः ॥ ७ ॥

प्रस्विन्नं प्राप्तदुःखजस्वेदं अमर्षणं शोकधारणाक्षममिव । यत्तु
 सीताया दुःखेन कथमेष कालं नयिष्यतीति धिया दुःखित इति विवर्ण-
 वदनत्वादिकमिति तदनुचितं भगवति कथमपि दुःखासम्बन्धात् तादृश-
 धियोप्यभावाच्च । व्यसनेषु मनुष्याणाम्भृशं भवति दुःखित इत्यादा-
 वपि दुःखित इत्येवार्थ इति समाभाति ॥ ८ ॥

अद्य बार्हस्पतः श्रीमान् युक्तः पुण्येण राघव !
 प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ॥ ९ ॥
 न ते शतशलाकेन जलफेननिभेन च ।
 आहतं वदनं वन्गु कृत्रेणाभिविराजते ॥ १० ॥
 व्यजनाभ्याञ्च सुख्याभ्यां शतपत्रनिभेक्षणम् ।
 चन्द्रहंसप्रकाशाभ्यां वीज्यते न तत्राननम् ॥ ११ ॥
 वाग्मिनो वन्दिनश्चापि प्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ ! ।
 सुव्रत्तो नाद्य दृश्यन्ते मङ्गलैः सूतमागधाः ॥ १२ ॥
 न ते चौद्रश्च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 मूर्ध्नि मूर्द्धाभिषिक्तस्य ददन्ति स्म विधानतः ॥ १३ ॥
 न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणीसुख्याश्च भूषिताः ।
 अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदास्तथा ॥ २४ ॥

बार्हस्पतो बृहस्पतिदेवताकः, युक्तः चन्द्रेणेति शेषः । युक्तस्तेन
 पुण्येणाभिषेक इति ब्राह्मणैः प्रोच्यते इत्यन्वयः । तज्जन्यसन्तोषं
 विहाय दुर्मनाः केनासि ॥ ९ ॥

शतं शलाका यस्मिन् कृत्रे तेन कृत्रेणाहतम् ॥ १० ॥
 व्यजनाभ्यां बालव्यजनाभ्यां शतपत्रं पद्मं तत्समेक्षणम् ॥ ११ ॥ १२
 चौद्रश्च दधि च तीर्थोदकमिश्रितमिति शेषः । मूर्द्धाभिषिक्तस्य
 शिरःस्नातस्य ॥ १३ ॥

श्रेणीसुख्याः परिषत्सुख्याः, सबच्च तत्कृत इति शेषः ॥ १४ ॥

चतुर्भिर्वेगसम्पन्नैः हयैः काञ्चनभूषणैः ।

सुख्यः पुष्परथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः ॥ १५ ॥

न हस्ती चाग्रतः श्रीमान् सर्वलक्षणपूजितः ।

प्रयाण्ये लक्ष्यते वीर ! कृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥

न चं काञ्चनचित्तन्ते पश्यामि प्रियदर्शनम् ।

भद्रासनं पुरस्कृत्य यान्तं वीर ! पुरःसरम् ॥ १७ ॥

अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव ।

अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १८ ॥

इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः ।

सीते ! तत्रभवांस्तातः प्रम्राजयति मां वनम् ॥ १९ ॥

कुले महति सम्भूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि ! ।

पुष्परथः लोलागमनप्रयोजनो रथो न तु युद्धार्ह इत्यर्थः । तादृ-
ग्रथो निर्जिगमिषो राज्ञोऽग्रे भवति । तस्मिन् सत्यामिच्छायामारो-
हन्ति नोचेदग्रतो गच्छति ॥ १५ ॥

हस्ती कृष्णमेघप्रभो गिरिप्रभश्च ॥ १६ ॥

भद्रासनं पुरस्कृत्य पूजायुक्तं यथा भवति तथा गृहीत्वा यान्तं
ते पुरःसरम् अग्रं सेवकं न पश्यामि ॥ १७ ॥

यदाभिषेकः सज्जः इदानीं एतस्मिन्नेव तस्मिन्वर्त्तमानकाले उक्त-
राजचिह्नभावः मुखवर्णश्चापूर्वः कदाप्यननुभूतः । हर्षकाले हर्षा-
भावश्चेति इदं किमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इष्टु जानकि ! येनेदं क्रमेणाद्यागतं मम ॥ २० ॥

राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन वै ।

कैकेय्यै मम मात्रे तु पुरा दत्तौ महावरौ ॥ २१ ॥

तथाद्य मम सज्जेऽस्मिन्नभिषेके वृषोद्यते ।

प्रचोदितः स समयो धर्मेश प्रतिनिर्जितः ॥ २२ ॥

चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया ।

पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः ॥ २३ ॥

सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् ।

विलपन्तीं दुःखेन भाषमाणां तत्रभवान् पूज्यस्तातो दशरथः,
अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दैः पूज्यार्थौ ॥ १९ ॥

उत्कटाग्रियश्रवणेन सोताया अत्यन्तमोहो माभूदिति विविध-
गुणकीर्त्तनेन सम्बोधयति,—कुलेत्यादि । येन क्रमेण हेतुना इदं प्रवा-
जनमागतं तत् शृणु ॥ २० ॥ २१ ॥

वृषेणोद्यते प्रस्ताविते ममाभिषेके सज्जे सति तथाद्य स समयः
प्राचीनो वरसंकेतः प्रचोदितः प्रवर्त्तितः, तेन प्रवर्त्तनेन राजा धर्मेश
धर्ममार्गेण प्रतिनिर्जितः स्ववशः कृतः ॥ २२ ॥

अस्तु प्रकृते किं आयातं तत्राह,—चतुर्दशेत्यादि । पित्रा वरनिर्जि-
तपिष्टनियोगेन आद्यवरपालनरूपेण भरतश्च द्वितीयवरपालनरूपपिष्ट-
नियोगेन यौवराज्ये नियोजितः मयेति शेषः । ज्येष्ठाणां विना तस्य
तज्ज्ञाभासम्भवात् ॥ २३ ॥

भरतस्य समीपे ते नाहं कथ्यः कदाचन ॥ २४ ॥

अद्विद्युक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्वप्नम् ।

तस्मान्न ते गुणाः कथ्या भरतस्याऽग्रतो मम ॥ २५ ॥

अहं ते नानुवक्तव्यो विशेषेण कदाचन ।

अनुकुलतया शक्यं समीपे तस्य वर्त्तितुम् ॥ २६ ॥

तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सनातनम् ।

स प्रसाद्यस्त्वया सीते ! नृपतिश्च विशेषतः ॥ २७ ॥

अहश्चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन् ।

वनमद्यैव यास्यामि स्थिरीभव मनस्विनि ! ॥ २८ ॥

अथ सीतायां गृहेऽवस्थितौ सुखजनकबद्धिरूपदिश्यते भरतस्ये-
त्यादिना,—न कथ्यो न ज्ञाघनीयः ॥ २४ ॥

ते प्रसिद्धाः मम गुणाः ॥ २५ ॥

‘अहं तेनानुवक्तव्यो विशेषेण कदाचन’ इति प्राचीनः पाठः कतकेन दर्शितः । अहमस्मत्स्वरूपं ते त्वया विशेषेण विशिष्य कदाचन कदापि नानुवक्तव्यः राखोभिर्वार्त्ताप्रसङ्गे इति शेषः । भरतस्याग्रत इत्यनु-
कर्षः । तत्र हेतुरनुकूलतयेति । मत्स्वरूपवर्णनञ्च तस्य प्रतिकूलमिति भावः । ‘नापि त्वं तेन भर्त्तव्या विशेषेण कदाचन’ इति आधुनिकपाठस्तु न तथा चमत्कारी । विशेषेण न भर्त्तव्या किन्तु बन्धुसाधारण्येनेत्ये-
त्येऽनुकूलतयेत्युत्तरार्धस्य तद्योपयोगाभावात् ॥ २६ ॥

तदनुकूलाचरणं किमर्थमत आह,—तस्मादिति । नृपतिना दण्ड-
रथेन । न त्वया विशेषतः प्रसाद्यः, चो हेतौ, यतो नृपतिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

याते च मयि कल्याणि ! वनं मुनिनिषेवितम् ।

व्रतोपवासपरया भवितव्यं * त्वयानघे ! ॥ २९ ॥

कल्यमुत्वाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि ।

वन्दितव्यो दशरथः पिता मम जनेश्वरः ॥ ३० ॥

माता च मम कौशल्या वृद्धा सन्तापकर्षिता ।

धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः सम्मानमर्हति ॥ ३१ ॥

वन्दितव्यास्त्वया नित्यं याः शेषा मम मातरः ।

स्नेहप्रणयसम्भोगैः समा हि मम मातरः ॥ ३२ ॥

मातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः ।

उभौ भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३३ ॥

याते गते ॥ २९ ॥

कल्यम् उषसि ॥ ३० ॥

त्वयि गते त्वन्मातुर्नमस्कारेण किं फलं सति तु त्वत्प्रातिकूल्या-
करणे तत् फलमिति चेत्तत्राह,—धर्ममेवाग्रतः कृत्वा धर्मएव तत्फलं
मुख्यं बुद्धौ कृत्वा तत्सम्मानः कार्य इति भावः ॥ ३१ ॥

स्नेहेन मातृत्वप्रयुक्तेन प्रणयेन प्रकृत्यः स्नेहः प्रणयः सम्भोगः सेवा
अन्नपानादिविशेषप्रदानम् ॥ ३२ ॥

* “व्रतोपवासपर्यायैवर्त्तितव्यम्” इति वा पाठः

विप्रियच्च न कर्त्तव्यं भरतस्य कदाचन ।
 स हि राजा च वैदेहि ! देशस्य च कुलस्य च ॥ ३४ ॥
 आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः ।
 राजानः सम्प्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्यये * ॥ ३५ ॥
 औरेयानपि पुत्रान् हि त्यजन्त्यहितकारिणः ।
 समर्थान् प्रतिगृह्णन्ति जनानपि नराधिपाः ॥ ३६ ॥
 सा त्वं वसेह कल्याणि ! राज्ञः समनुवर्तिनी ।
 भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥ ३७ ॥
 अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये !
 त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि ! ।

भ्रात्रा पुत्रेण च समौ । प्राणैः प्राणैभ्यः प्रियतरौ ॥ ३३ ॥ ३४ ।
 विपर्यये शीलादिविपर्यये ॥ ३५ ॥
 जनान् प्राकृतान् । सम्बन्धलेशहीनानिति यावत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 यथा कस्यचिन्मदचसो व्यलीकं व्यलीकत्वम् व्यनृतत्वं न कुरुषे त

“सृष्टञ्चिव गजो हन्ति जिघ्रञ्चिव भुजङ्गमः ।

स्मयञ्चिव वृषो हन्ति मानयञ्चिव दुर्जनः” ॥

इति वा पाठः ।

यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्यचित्
तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सीतासमक्षं रामस्य वनगमनप्रस्तावे । .
नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

दमपि मे वचः कार्यम् अनुष्ठेयमित्यर्थः । वचसोऽष्टतत्त्वकरणं चानुष्ठाने
भवति ॥ ३८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी ।
प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
किमिदं भाषसे राम ! वाक्यं लघुतया भ्रुवम् ।
त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरवरोत्तम ! ॥ २ ॥
वीराणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां वृष ! ।
अनर्हमयशस्यञ्च न श्रोतव्यं त्वयेरितम् ॥ ३ ॥
आर्य्यपुत्र ! पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा क्षुषा ।
स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यसुपासते ॥ ४ ॥

एवं रामेण गृह्णवासे नियुक्ता ममापि वनवास एव धर्मतो न्याय-
प्राप्त इति सोताह,—एवमित्यादि । प्रणयात् स्नेहादेव संक्रुद्धा कथं
मम पृथक्स्थितिमादिशतीत्यमर्षवती ॥ १ ॥

स एवामर्षो दर्शयते,—किमिति । लघुतया मयि क्षुब्धत्वावलम्बनेन
इदं किं भाषसे । किञ्च हे नरवरोत्तम ! त्वया यदुक्तं तच्छ्रुत्वा मे
मम अपहास्यम् अतिशयितो हासो जायते ॥ २ ॥

यत् त्वयेरितं तत् वीराणाम् अनर्हमयशस्यञ्चातो न श्रोतव्यं श्रोतु-
मयोग्यम् ॥ ३ ॥

कुत एवं तत्राह,—आर्य्यपुत्रेत्यादि । पित्रादयः स्वानि पुण्यानि

मर्तुर्भाग्यन् नार्थैका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ! ।

अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ ५ ॥

न पिता नात्मजो नात्मा न माता न मखीजनः ।

इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ ६ ॥

यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमग्नैव राघव ! ।

अपतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान् ॥ ७ ॥

इष्ट्यारोषो बहिष्कृत्य पीतशेषमिवोदकम् ।

मय मां वीर ! विसृज्यः पापं मयि न द्रियते । ८ ॥

स्वस्य कर्मफलानि भुञ्जानाः खं खं भाग्यं खानुष्ठितं कर्मैवोपासते
उपजीवन्ति । न पुत्राद्यनुष्ठितं तत्र तेषां सहाधिकाराभावात् ॥ ४ ॥

एका नारी तु भर्त्रा सहाधिकारात् मर्तुर्भाग्यं भर्त्रनुष्ठितं कर्म-
फलं प्राप्नोति अतस्तव वनवासादेशेनैव तत्पितृभ्यां सर्वकर्मणि
सहाधिकारादहमपि वने वस्तव्यमित्यादिष्टैव, तथैव ममापि गुरुत्वात्
स आदेशोऽनुज्ञाश्च एवेति भावः ॥ ५ ॥

यदेवमतो न पित्रादिदिष्ट लोके प्रेत्य परलोके च नारीणां गतिः,
किन्तु एकः पतिरेव सदा गतिः ॥ ६ ॥

अतो यदि त्वमिति । मृद्नन्ती * कुशेत्यनेन पद्मामेव गमिष्या-
मीति न च ते दुःखं दास्यामीति च ध्वनितम् ॥ ७ ॥

स्त्रिया वनगमनसाहसं कथमित्यन्तिरोध्या तां स्ववाक्योक्त्या नेन

* मर्दयन्ती ।

प्रासादाग्रैर्विमानैर्वा वैहायसगतेन वा ।

सर्वाः स्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥ ८ ॥

अनुशिष्टास्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयम् ।

रोषञ्च बहिष्कृत्य त्यक्त्वा विस्त्रब्धो निःशङ्को मां नय । तत्र हेतुगर्भं
विशेषणं वीरेति । स्ववीरत्वस्य लोके स्थापनाय अन्यथा कुतस्तत्-
स्थातिरिति ध्वनिरत्र । त्यागप्रयोजकं पापञ्च मयि न विद्यते । ननु
भुक्तभोग्या त्वया वने किं प्रयोजनमत आह,—भुक्तशेषमुदकमिव,
यथा दुष्प्रापपानीयकान्तरयायिना पीतशेषं कमण्डलुनिष्ठमुदकमवश्य-
मेवमेव, तथाहमपि त्वया नेयैव तस्मिन्त्वादिति गूढहासोक्तिः ॥ ८ ॥

अतोऽपि मे वनगमनमेवोचितमित्याह,—प्रासादाग्रे स्थितापेक्ष-
येति शेषः । विमानैर्वा वैहायसगतेन वा आकाशगमनेन उपलक्षि-
ताणिमाद्यष्टसिद्धिपेक्षयेति शेषः । सर्वावस्थागताभर्तुः अपीति शेषः ।
'विष्णोरभक्तिकावस्था सर्वावस्थेति गीयते' इत्यभिधानात् तां गतस्या-
तएव आ ईषद्भर्तुः भर्तु रित्यन्तमेकं पदम् । अथवा पृथक्पदे श्रुत्युक्त-
धर्माननुष्ठानरूपां तां गतापीति योजना । सकलभर्तृधर्मरहितस्यापि
पत्युः पादच्छाया पादसेवनमेवेतरधर्मापेक्षया स्त्रिया विशिष्यते
अधिकं भवति । श्रुतिस्मृत्योः सर्वधर्मपरित्यागेन भर्तृसेवाया एव
स्त्रीणां नित्यत्वबोधनादिति भावः । ततोयात्रयमपि पञ्चमर्थे । प्रासादाग्रेभ्यः
स्वसर्गस्थितविमानेभ्यः वैहायसगमनोपलक्षिताणिमाद्यष्टसम्बन्धिगमनात्
वा सर्वावस्थागता दुःखस्थापन्नापि भर्तुः पादच्छाया पादसेवा विशि-
ष्यते अधिका भवति इति वा ॥ ८ ॥

नास्मि संप्रतिवक्तव्या वर्त्तितव्यं दद्या मया ॥ १० ॥
 अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम् ।
 नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलगणसेवितम् ॥ ११ ॥
 मुखं वने निवक्ष्यामि यथैव भवने पितुः ।
 अचिन्तयन्ती जीन् लोकान् चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥ १२ ॥
 शूश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी ।
 सह रंस्ये त्वया वीर ! वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १३ ॥
 त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम ! संपरिपालनम् ।
 अन्यस्यापि जनस्येह किं पुनर्मम मानद ! ॥ १४ ॥
 साहं त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः ।
 नाहं शक्या महाभाग ! निवर्त्तयितुमुद्यता ॥ १५ ॥

मद्रूपदेशोऽप्येवमेवेत्याह,—अनुशिष्टेत्यादि । विविधाश्रयम् ।
 गानाविधावस्थभर्तानित्याश्रयमनुशिष्टास्मि । अतो भर्त्तरि मया दद्या-
 पदिष्टं वर्त्तितव्यं तथा संप्रति नो वक्तव्यास्मि नोपदेष्टव्यास्मि ॥ १० ॥
 बदेवमतोऽहमिति । गमिष्यामि त्वद्रमनमन्विति शेषः ॥ ११ ॥
 जीन् लोकान् अचिन्तयन्ती जैलोक्यैश्वर्यमप्यगणयन्ती । पतिव्रतं
 यथा सह वासरूपं व्रतम् । चिन्तयन्ती अपेक्षमाणा । ब्रह्मचारिणी
 तपश्चरणाशीला । नियता त्वदुपदिष्टनियमयुक्ता । मधुगन्धिषु मकरन्द-
 सुरभिषु ॥ १२ ॥ १३ ॥

अन्यस्यापि जनस्य जीवसमूहस्य ॥ १४ ॥

फलमूनाग्रजा नित्यं भविष्यामि न संशयः ।
 न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती त्वया सदा * ॥ १३ ॥
 अग्रनखे गमिष्यामि भोक्ष्येभुक्त्वति त्वयि ।
 इच्छामि सरिद्धः । शैलान् पञ्चलानि सरांसि च ॥ १७ ॥
 द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ।
 हंसकारण्डशकीर्णाः पद्मिनीः साधुपुष्पिताः ॥ १८ ॥
 इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण सङ्गता ।
 अभिषेकं करिष्यामि तासु नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥
 सह त्वया विशाखा ! रंस्ये परमनन्दिनी ।

निवर्त्तयितुं शक्वा न्यायप्राप्तानुगमनत्वात् त्वच्छक्तिरूपत्वादिति
 ग०भिप्रायः । उद्यता वनं गन्तुमिति शेषः ॥ १५ ॥

दुःखं न करिष्यामि विशिष्टाद्रूपानादीच्छेति शेषः । त्वया सह
 क्तेरूपत्वात् सदा वसन्ती दुःखमयकार्थ्यापि यथापूर्वं न कदापि दुःखं
 भवती एवमग्रेऽपि न करिष्यामीति भावः ॥ १६ ॥

सरांसि चेत्यस्य द्रष्टुमित्यनेनान्वयः ॥ १७ ॥

कारण्डवाः जलकुक्कुटाः ॥ १८ ॥

अभिषेकं करिष्यामि तासु पद्मिनीषु इति शेषः ॥ १९ ॥

* “सह” इति वा पाठः ।

+ “परितः” इति वा पाठः

एवं वर्षसहस्राणि शतं वापि त्वया सह ॥ २० ॥

व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गोऽपि हि न मे मतः ।

स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता यदि राघव ! ।

त्वया विना * नरव्याघ्र ! नाहं तदपि रोचये ॥ २१ ॥

अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं

मृगायुतं वानरवारणैश्च ।

वने निवस्यामि यथा पितुर्गृहे

तवैव पादावुपगृह्य सम्मता ॥ २२ ॥

अनन्यभावमनुरक्तचेतसं

त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चिताम् ।

नयस्व मां साधु कुरुष्व याचना-

आतो मया ते गुरुता भविष्यति ॥ २३ ॥

वर्षसहस्राणि शतं वा त्वया सह वसन्ती व्यतिक्रमं वनवास-
दुःखं न वेत्स्यामि किन्तु क्षणमिव तावन्तं कालं नेष्यामीति भावः ।
स्वर्गोऽपि न मे मतः त्वया विनेति श्रेष्ठः । तदेव विदुषोति स्वर्गेऽपि
चेति ॥ २० ॥ २१ ॥

मृगैरायुतं मृगैरासमन्ताद्युतं युक्तं वानरवारणैश्च युक्तमिति श्रेष्ठः ।
सम्मता तवेति श्रेष्ठः । त्वदाज्ञानवर्त्तिनीति यावत् ॥ २२ ॥

• त्वया वियुक्तामित्यादि । त्वद्वियोगे मरणविषयनिश्चितमिति

* “मम” इति वा पाठः ।

तथा भुवनाणामपि धर्मवत्सलां
 न च स्म सीतां दृवरो निनीषति ।
 उवाच चैनां बद्ध सन्निवर्त्तने
 वने निवासस्य च दुःखितां प्रति ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 सीताया वनगमनप्रस्तावो नाम सप्त-
 विंशः सर्गः ॥ २७ ॥

याचनां मामिकां वनानुगमनयाचनां साधु कुरुष्व चरितार्थां सम्पादय
 मया क्रियमाणादतोऽनुगमनात्ते गुरुता भारो न भविष्यति ॥ २३ ॥

तथान्याययुक्तं न निनीषति स्म न नेतुमैच्छत् । अतएवास्या निव-
 र्त्तने निवर्त्तनरूपप्रयोजननिमित्तं वनवासस्य दुःखतां दुःखजनकतां
 प्रति सत् सम्भवत् बद्ध हेतुजातमुवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

स एवं भ्रुवतीं सीतां धर्मज्ञां धर्मवत्सलः ।
न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन् ॥ १ ॥
सान्त्वयित्वा ततस्तां तु बाष्पदूषितलोचनाम् ।
निवर्त्तनार्थं धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥
सीते ! महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा ।
इहाचरस्व धर्मं त्वं यथा मे मनसः सुखम् ॥ ३ ॥
सीते ! यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयावले ! ।
वने दोषा हि बहवो वसतस्तान्निबोध मे ॥ ४ ॥
सीते ! विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।
वज्रदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥

स इति । न नेतुं कुरुते बुद्धिं न नेतुं कुरुत इव ॥ १ ॥ २ ॥

महाकुलीनेत्याद्युक्तिः स्ववाक्याङ्गीकारप्रयोजना । इहैव स्थित्वा
यथा मे मनसः सुखं भवति तथा मदागमनमुद्दिश्य स्वधर्मं चर
धर्ममेवाचर ॥ ३ ॥

• हि यतो वने बहवो दोषाः क्लेशा अतो मनुक्तं कार्यमित्य-
न्ययः ॥ ४ ॥

हितबुद्ध्या खनु वचो मयैतदभिधीयते ।

सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥ ६ ॥

गिरिनिर्भरसम्भूता गिरिनिर्दरिवासिनाम् ।

सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ॥ ७ ॥

क्रोडमानाश्च विस्त्रब्धा मत्ताः शून्ये तथा मृगाः ।

दृष्ट्वा समभिवर्त्तन्ते सीते ! दुःखमतो वनम् ॥ ८ ॥

सग्रहाः सरितश्चैव पङ्कवत्यः सुदुस्तराः ।

मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनम् ॥ ९ ॥

कान्तारं गहनत्वात् दुष्प्रवेशं वनं बहुदोषमित्यभिधीयत इति योजना । सीते इति कलत्रनामग्रहणमपि दुःखाकुलचित्तत्वनाटनेन न दोषाय ॥ ५ ॥

हितबुद्ध्या एतदभिधीयते न तु त्वद्गणादिप्रयासोपाधिनेत्यर्थः । सदा सर्वकाले सुखं वने नास्ति सुखं सुखदं न भवति किन्तु दुःखं दुःखदमेवेत्येव जानामि निश्चिनोमि ॥ ६ ॥

गिरिनिर्भरा गिरिनद्यस्तन्निनदैः सम्भूताः प्रभूताः गिरिनिर्दरिवासिनां सिंहानां निनदाः श्रोतुं दुःखाय अतो वनं दुःखं दुःखजनकम् ॥ ७ ॥

विस्त्रब्धाः निःशङ्काः दृष्ट्वा मनुष्यं दृष्ट्वा समभिवर्त्तन्ते हन्तुं सम्मुखमायान्ति ॥ ८ ॥

सग्राहकत्वं पञ्चवत्त्वच्च दुस्तरत्वे हेतुः । नित्यं गजैरित्यस्य युक्तमिति शेषः ॥ ९ ॥

लताकण्टकसङ्कीर्णाः कृकवाकूपनादिताः ।

निरपाश्च सुदुःखाश्च मार्गा दुःखमतो वनम् ॥ १० ॥

सुष्यते पर्णशय्यासु स्वयंभगासु भूतले ।

* रात्रिषु अमखिन्नेन तस्माद्दुःखमतो * वनम् ॥ ११ ॥

अहोरात्रञ्च सन्तोषः कर्त्तव्यो नियतात्मना ।

फलैर्दृष्ट्वावपतितैः सीते ! दुःखमतो वनम् ॥ १२ ॥

उपवासश्च कर्त्तव्यो यथाप्राग्नेन मैथिलि ! ।

जटाभारश्च कर्त्तव्यो वस्त्रलाभ्वरधारणम् + ॥ १३ ॥

देवतानां पिष्टृणाञ्च कर्त्तव्यं विधिपूर्वकम् ।

कृकवाकुर्वनकुक्कुटः, सरट इत्यन्यं । निरपाः निर्गतोदकाः ।
ऋक्पूरित्वप्समासान्तः ॥ १० ॥

स्वयंभगासु स्वयंपतितशीर्षपर्णमयशय्यास्त्रिति यावत् । अम-
खिन्नेन दिवाफलाद्यानयनअमखिन्नेन सुष्यते वनवासिना जनेनेति
शेषः । तेन तत्रापि स अमस्तदेव शयनं चेति सममेवेति ध्वनितम् ॥ ११ ॥

दृष्ट्वावपतितैः दृष्टेभ्यः स्वयमेव पतितैः । अहोरात्रं प्रातः-
सायम् ॥ १२ ॥

यथाप्राग्नेन यथावस्थानुसारेण केशसंस्काराभावाज्जटाभारकर-
णम् ॥ १३ ॥

* “दुःखतरम्” इति वा पाठः

† “धारिणा” इति वा पाठः ।

प्राप्तानामतिथीनाञ्च नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥

कार्यस्त्रिरभिषेकश्च काले काले च नित्यशः ।

चरतां नियमेनैव तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ १५ ॥

उपहारश्च कर्त्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहृतैः ।

आर्षेण विधिना वेद्यां सीते ! दुःखमतो वनम् ॥ १६ ॥

यथालब्धेन कर्त्तव्यः सन्तोषस्तेन मैथिलि ! ।

यथाहारैर्वनचरैः सीते ! दुःखमतो वनम् ॥ १७ ॥

अतीववातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः ।

भयानि च महान्धत्र अतो दुःखतरं वनम् ॥ १८ ॥

सरीसृपाश्च बहवो बजरूपाश्च भामिनि ! ।

चरन्ति पथि ते दर्पात्ततो दुःखतरं वनम् ॥ १९ ॥

प्रतिपूजनं कार्यं तेन सदर्थसामग्रीसम्पादनक्षेत्रो ध्वनितः ॥ १४ ॥

काले काले प्रातःकालादौ नियमेनैव चरतां कालक्षेपं कुर्वतां

त्रिरभिषेकः कार्यः त्रिषवणस्नानं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

उपहारः पूजा आर्षो विधिरुन्वादिवृत्तिः वेद्यामित्यनेन तत्कारणं
दुःखं ध्वनितम् ॥ १६ ॥

तेन वन्यपदार्थेन यथाहारैः यथालब्धाहारैः ॥ १७ ॥

तिमिरं रात्रिध्विति शेषः ॥ १८ ॥

बजरूपाः सरीसृपाः सन्ति ते च मार्गमध्ये दर्पाच्चरन्ति ॥ १९ ॥ *

* “यथाहारैः” इति वा पाठः ।

नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः ।
 तिष्ठन्त्यावृत्य पन्थानमतो दुःखतरं वनम् ॥ २० ॥
 पतङ्गा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह ।
 बाधन्ते नित्यमबले ! सर्वं दुःखमतो वनम् ॥ २१ ॥
 द्रुमाः कण्टकिनश्चैव कुशाः काशाश्च भामिनि !
 वने व्याकुलशाखायास्तेन दुःखमतो वनम् ॥ २२ ॥
 कायक्लेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च ।
 अरण्यवासे वसतो दुःखमेव सदा वनम् ॥ २३ ॥
 क्रोधलोभौ विमोक्तयौ कर्त्तव्या तपसे मतिः ।
 न भेतव्यञ्च भेतव्ये दुःखं नित्यमतो वनम् ॥ २४ ॥
 तदलं ते वनं गत्वा क्षेमं न हि वनं तव ।
 विमृशन्निव * पश्यामि बह्वदोषकरं वनम् ॥ २५ ॥

निलयनं वासस्थानं नदीवत्कुटिलगतयः ॥ २० ॥
 अबले इत्यनेन तद्विवारणासामर्थ्यध्वनितम् ॥ २१ ॥
 व्याकुलशाखायत्नं यथायोगं द्रुमेषु कुशकाशयोश्च बोध्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥
 भेतव्ये भेतव्यविषये ॥ २४ ॥
 अलं गत्वा न गन्तव्यमित्यर्थः । विमृशन्दोषान्विचारयन् तान्दोषा-
 निहृत्वाऽपि पश्यामीवातो बह्वदोषकरं वनमिति ब्रवीमीति शेषः ॥ २५ ॥

* “इह” इति वा पाठः

वनन्तु नेतुं न कृता मतिर्यदा
 बभूव रामेण तदा महात्मना ।
 न तस्य सीता वचनं चकार तं
 ततोऽब्रवीद्रामनिदं सुदुःखिता ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अथोद्धाकाण्डे
 वनदोषकीर्त्तनं नाम अष्टा-
 विंशः सर्गः ॥ २८ ॥

रामेण यदा वने नेतुं मतिर्न कृता बभूव तदा सीता तस्य वचनं
 न चकार नाङ्गीचकार ततो हेतोर्हिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 अथोद्धाकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनविंशः सर्गः

— २०५ —

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता ।
प्रसक्ताशुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
ये त्वया कीर्त्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति ।
गुणानित्येव तान्विद्धि तव स्नेहपुरस्कृता ॥ २ ॥
मृगाः सिंह गजाश्चैव शार्दूलाः शरभास्तथा ।
चमराः समराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥
अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वे ते तव राघव ! ।
रूपं दृष्ट्वापसर्पे युस्तव सर्वे हि बिभ्यति ॥ ४ ॥

एतदिति ॥ १ ॥

वने वस्तव्यतां वासं प्रति त्वया ये दोषाः कीर्त्तितास्तत्प्राप्तां प्रति गुणानेव विद्धि यतोऽहं तव स्नेहेन पुरस्कृता त्वमिच्छस्नेहविवया । अनेन त्वत्स्नेहविषयस्य दोषपदार्थो न कोऽपीति भावः । यदा यतस्त्वद्विषयकस्नेहेनाग्रगा इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदेवाह,—मृगा इत्यादि ॥ ३ ॥

अदृष्टपूर्वं तावकं रूपं येषां तच्चात् । रूपं दृष्ट्वेति । स्थाने हवि-
केशे सव प्रकीर्त्तयेति न्यायाद्येषामन्यकर्त्तृकत्वत्स्मरणेन भयं तेषां साक्षा-

त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया ।
 त्वद्वियोगेन मे राम ! त्यक्तव्यमिह जीवितम् ॥ ५ ॥
 न हि मां त्वत्समीपस्यामपि शक्नोऽपि राघव ! ।
 सुराणामीश्वरुः शक्तः प्रधर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥
 पतिहीना तु या नारी न सा शङ्कति जीवितम् ।
 काममेवंविधं राम ! त्वया मम निदर्शितम् ॥ ७ ॥
 अथापि च महाप्राज्ञः ! ब्राह्मणानां मया श्रुतम् ।
 पुरा पितृगृहे मत्वं वस्तव्यं किन्तु मे वने ॥ ८ ॥

त्वद्दर्शने भयमिति अर्थमिदमिति ध्वनितम् । तव सर्वे हि बिभ्यति ।
 अनेन यद्दीषोदेति सूर्य इत्यर्थो ध्वनितः ॥ ४ ॥

गुरुजनाज्ञया इयं सीता मम सुता कथेवानुगता सदेति सूचितम् ।
 पित्राद्याज्ञया उक्तरीत्या त्वत्पित्राद्याज्ञया । त्वद्वियोगेन हेतुना ॥ ५ ॥
 आद्योपनिर्णयोक्तो ॥ ६ ॥

एवम्बिधं पतिहीनाया जीवनमशक्यमित्वेवं रूपं त्वया दर्शितं
 भरतानुकूलतयात्र वासस्थित्युपदेशेनातोऽहं त्वया सह यास्यामि त्वदुप-
 दिष्टभरतानुकूल्येन स्थातुमशक्यत्वादिति भावः । केचित्तु एवंविधं
 वनवासदुःखं कामं त्वया मम दर्शितं यद्यपि तथैपि तादृशवने पति-
 हीना प्रबलभर्तृहीना न जीवितुं शङ्कति नतु मादृशी प्रबलभर्तृकेति
 अहं वनं यास्याम्येवेति भाव इ शाङ्गः ॥ ७ ॥

अथापि वनस्य सदोषत्वेऽपि वने त्वया वस्तव्यं किलेति ब्राह्मणानां

लक्ष्मिभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं गृहे ।

वनवासहतोत्साहा नित्यमेव महाबल ! ॥ ८ ॥

आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल ।

सा त्वया सह भर्ताहं * यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥ १० ॥

हतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि मह त्वया ।

कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवाक् भवतु द्विजः ॥ ११ ॥

सत्वं वचनं पूर्वं प्रित्गृहे निवसन्त्या मया श्रुतमतोऽवश्यंभावित्वान्मम वनवासस्य न दोषगमनेति भावः ॥ ८ ॥

तदेव प्रनर्तयति,—लक्ष्मिभ्य इति । सामुद्रिकलक्षणविद्भ्यः वचनं वनवाससम्पादकलक्षणसत्ताविषयकं वचनं नित्यमेव इतः प्रागपि ॥ ८ ॥

स वनवासस्यादेशः ब्राह्मणोक्तो मया प्राप्तव्यः किल भाविनोऽन्यथाभावाभावात् तस्मात्त्वया सह यास्यामि । इदमन्यथा न कथमप्यन्यथा न भविष्यतीत्यर्थः । अत्रात्रापरायादेशशब्देन ब्राह्मणोक्तस्त्वदाज्ञैव तव सर्वान्तर्यामिवादिति सूचितम् । किञ्चावतारकरणासमयकालिकोऽयं तवादेशोऽद्यतनरात्रिशेषकालिकश्चादेश इति ध्वनितम् ॥ १० ॥

तदेवाह,—हतादेशा अनुस्मिताज्ञा । अन्यथा प्रतिज्ञातचरणाभावे दोषाभावो ममापि तवेव स्यादिति भावः । अतस्त्वया सह

* “तत्राहम्” इति वा पाठः

वनवासे हि जानामि दुःखानि ब्रुवन् ब्रुवन् ।

प्राप्यन्ते नियतं वीर ! पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥

कन्यया च पितुर्गेहे वनवासः श्रुतो मया ।

भिच्छिष्टाः शमवृत्ताया * मम मातुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥

प्रसंगितश्च वै पूर्वं त्वं मे ब्रुवन्ति प्रभो ! ।

गमनं वनवासस्य काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥ १४ ॥

गमिष्यामि । समुत्पन्नः संप्राप्तः पूर्वकल्पितवनवासस्येति शेषः । द्विज इति जात्यभिप्रायेण । अत्र द्विजपदेन रावणोऽपि । यत् श्वेतद्वीपे तेनोक्तं लक्ष्म्योनिमित्तं त्वत्तो मे बधोऽस्त्विति तत्त्वत्वं भवत्वित्यपि गूढं सूचितम् ॥ ११ ॥

इति तात्त्विकमर्थमुक्त्वा पुनर्लोकानुसारेणाह,—वनेत्यादि । द्विरे-
वार्थे क्लिप्तेति निश्चये । वनवासे ब्रुवन् दुःखानि सन्तीति निश्चितं
जानाम्येव तथापि तान्यकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः पुरुषैः स्त्रीसाहित्यवशात्
प्राप्यन्ते । अत्र पुरुषप्रकरणाभावेऽपि तदुक्तिस्त्वयापि सा बुद्धिर्वनवास-
दुःखं दृष्ट्वा न निवर्त्तनीयेति ध्वनयितुम् ॥ १२ ॥

ननु लक्ष्मणञ्चानां भ्रमो भवेत् तत्राह,—कन्यया चेति । भिच्छिष्टाः
शमवृत्तायाः शमवदाचारायास्तापस्याः तपोयुक्तत्वेन तस्या भ्रमो न
सम्भवतीति भावः अत्रत्यमिहेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ १३ ॥

इह,—अस्मिन् गृहे पूर्वमेव त्वं मे मया ब्रुवन्ति ब्रुवन् वन-

* “माधुवृत्ताय” इति वा पाठः

कृतक्षणाहं भद्रन्ते गमनं प्रति राघव ! ।
 वनवासस्य शूरस्य मम चर्या हि रोचते ॥ १५ ॥
 शूद्रात्मन् ! प्रेमभावाद्धि भविष्यामि विकल्मषा ।
 भर्तारमनुगच्छन्ती भर्ता हि मम दैवतम् ॥ १६ ॥
 प्रेत्यभावे हि कल्याणः सङ्गमो मे सदा * त्वया ।
 श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनाम् ॥ १७ ॥
 इहलोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महाबल ! ।

वासस्य लीलार्थं वनगमनं प्रति प्रसादितः अतस्त्वया सह वनगमन-
 मे काङ्क्षितं हि निश्चयेन इति जानीहीति शेषः ॥ १४ ॥

हे राघव ! ते भद्रम् अहं गमनं प्रति कृतक्षणास्मि कृतानुमति-
 कास्मि वने वासो यस्य तादृशस्य शूरस्य तव चर्या शुश्रूषा मम रोचते
 हि तादृशस्य शूरस्य तव चर्या रक्षोबधादिरूपा मम रोचते तत्सम्बन्धेनैव
 शोभते सम्पद्यते हि यत इति गूढम् ॥ १५ ॥

प्रेमभावाद्भर्तारमनुगच्छन्ती विकल्मषा भविष्यामीत्यन्वयः त्वया
 विनात्र स्थितौ हि लोकः कल्मषं सम्भावयिष्यतीति भावः ॥ १६ ॥

प्रेत्यभावे मृत्वा शरीरान्तरपरिग्रहेऽपि परलोकेऽपीति यावत् ।
 त्वया सह सङ्गमः कल्याणः दिव्यसुखहेतुः अत इह सङ्गमस्य कल्याणत्वं
 कैमुतिकन्यायसिद्धमिति भावः । प्रेत्यसङ्गमसत्त्वे मानमाह,—ब्राह्मणानां
 सुखात्पुण्या किं श्रुतिर्यत उक्तार्थप्रतिपादिका श्रूयते ॥ १७ ॥

“रुह त्वया” इति वा पाठः

अद्भुतं दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा ॥ १८ ॥

एवमस्मात् स्वकां नारीं सुवृत्तां हि पतिव्रताम् ।

नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनेह * हेतुना ॥ १९ ॥

भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः ।

नेतुमर्हसि काकुत्स्थ ! समानसुखदुःखिनीम् ॥ २० ॥

यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि ।

विषमग्निं जलं वाहमास्थस्य मृत्युकारणात् ॥ २१ ॥

एवं बह्विधं तं सा याचते गमनं प्रति ।

नाबुभुमे महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनम् ॥ २२ ॥

तां श्रुतिं पठति,—इहेति । या स्त्री पिबभिः पिबपितामहमात्रा-
दिभिर्यस्याद्भिः स्वधर्मेण स्वस्वजातीयकन्यादानधर्मेण दत्ता सा इह-
लोके च तस्यैव प्रेत्यभावेऽपि तस्यैव भवतीति ॥ १८ ॥

एवं श्रुतिन्यायतो नित्यसम्बन्धे सतीत्यर्थः । अस्मात्परात् स्वकां
स्त्रीयां सुवृत्तामित्यस्य विवरणं पतिव्रतामिति ॥ १९ ॥

सुखदुःखयोः समां । अस्यैव विवरणं समानसुखदुःखिनीम् ।
नेतुं वनमिति शेषः ॥ २० ॥

न चेच्छसि नैवेच्छसीत्यर्थः ॥ २१ ॥

(याचते अयाचत) अननुमतौ हेतुर्विजनत्वं श्रुप्रभृतिरक्षकजन-
रहितत्वम् ॥ २२ ॥

* “केनैव” इति वा पाठः ।

एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता ।
 स्थापयन्तीव गामुष्णैः*रश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २३ ॥
 चिन्तयन्तीं तदा तान्त् निवर्त्तयितुमात्मवान् ।
 क्रोधाविष्टान्तु वैदेहीं काकुत्स्थो बह्व सान्त्वयन् ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 सीताया वनगमनप्रस्तावो नाम
 एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एवमुक्ता अननुमतिबोधकवाक्यमुक्ता स्थापयन्तीवेत्युक्त्या तस्या
 अपि वास्तवदुःखाभावो ध्वनितः । रामवाक्यस्य नाद्यतथा ज्ञानात्
 ॥ २३ ॥

सान्त्वयन् सान्त्ववाक्यान्यवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २८ ॥

* “स्थापयन्ती कुचावुष्णैः” इति वा पाठः

त्रिंशः सर्गः ।

—३४—

शान्त्वप्रमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा ।

वनवासनिमित्तार्थं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

सा तमुत्तममंविद्या सीता विपुलवत्तमम् ।

प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥ २ ॥

किं त्वाऽमन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः ।

राम ! जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ ३ ॥

अवृतं वत लोकोऽयमज्ञानाद्यदि वक्ष्यति ।

तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४ ॥

वनवासनिमित्तार्थं वनवासनिमित्तानुमतिसिद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥

उत्तमसंविद्या अतिभोता सैव प्रणयात् खेहात् अभिमानोऽत्यन्त-
मिष्टत्वेन रहसि कोपप्रोत्यादिप्रयुक्तसकलवचनार्ह इत्येवंरूपः परि-
चिक्षेप सोऽपहासवचनमुक्तवती ॥ २ ॥

पुरुषविग्रहम् आकारेण पुरुषं क्रियया तु स्त्रियमेव त्वां जामातरं
प्राप्य मे पिता किममन्यत तव तत्त्वं न ज्ञातवानित्यर्थः । यदि जानी-
यात् मां तुभ्यं न प्रयच्छेदिति शेषः ॥ ३ ॥

यदि मां विहाय भवान् वनगमनभारं वक्ष्यति प्राप्स्यति वह
प्राप्येऽस्य रूपम् । तदा यदिदं लोको वदति रामे यत्तेजस्तपति दिवा-

किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ।
 यत् परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ॥ ५ ॥
 द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनुव्रताम् ।
 सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्त्तिनीम् ॥ ६ ॥
 नत्वहं मनसा त्वन्यं द्रष्टुमिच्छामि त्वदृतेऽनघ ! ।
 त्वया राघव ! गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ॥ ७ ॥
 स्वयं तु भार्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् ।
 शैलूप इव मां राम ! परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥
 यस्य पथञ्चरामात्य यस्य चार्येऽवरुध्यसे ।

करे नास्तीवेति तदज्ञानादिव गदितमन्तं भविष्यतीति शेषः । वतेति
 खेदे खेदातिशयव्यञ्जकतया च न्यूनपदत्वादि न दोषः ॥ ४ ॥

किं हि कृत्वा किं मनसि विचार्येत्यर्थः । विषण्णः प्राप्तविषादः ॥ ५ ॥
 द्युमत्सेनसुतं सत्यवन्तमनुव्रतां तत्पत्नीं सावित्रीमिव मां विद्धि ॥ ६ ॥
 यथान्या कुलपांसनी अन्यं पश्यति । एवमहं मनसाप्यन्यं न
 द्रष्टुमिच्छामि अतस्त्वदृते त्वां विना नात्र स्यात्संश्लेषः हे राघव ! त्वया सह
 गच्छेयम् ॥ ७ ॥

एवमप्यननुमतिमेव दृष्ट्वा पुनराक्षिपति,—स्वयन्विति । कौमारीम्
 अन्यापूर्वशः विवाहितामन्यापूर्वाच्च चिरमध्युषितामनेन तरुणीत्वमुक्तं
 शैलूप इव जायाजीव इव ॥ ८ ॥

तदेव दर्शयति,—यस्य भरतस्य मां पथञ्चरामिष्ठानुवर्त्तिनीमात्य

त्वं तस्य भव वश्यश्च विधेयश्च सदानघ ! ॥ ८ ॥

स मामनादाय वनं न त्वं प्रस्थितुमर्हसि ।

तपो वा यदि वारणं स्वर्गो वा स्यात्त्वया सह ॥ १० ॥

न च मे भविता तत्र कश्चित्पथि परिश्रमः ।

दृष्टतंस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥

कुशकाशशरेषीका ये च कण्टकिनो द्रुमाः ।

तूष्णाजिनमस्यर्शा मार्गे मम सह त्वया ॥ १२ ॥

महाव्रतसमुद्भूतं यन्नामवकरिष्यति ।

रजो रमण ! तन्मन्ये परार्द्धमिव चन्दनम् ॥ १३ ॥

शाद्वलेषु यदा शिष्ये वनान्ते वनगोचरा ।

संप्रत्येव कथितवानसि पथ्यञ्चरामित्यत्र मुमार्षः । यस्य च भरतस्यार्थे
तदभिषेकरूपप्रयोजननिमित्तम् अवरोध्यसे निरुद्धाभिषेकोऽसि तस्य
त्वमेव वश्य इष्टानुवर्त्ती विधेयो नियोज्यश्च भव नाहं तदिष्टानुवर्त्तिनी
तद्विधेया चेह वसामीत्याशयः ॥ ८ ॥ १० ॥

विहारशयनेषु सुप्ताया इवारण्ये गच्छन्त्या न मे परिश्रम इति
योजना ॥ ११ ॥

तूष्णैरजिनैः प्रियकादिमृगाजिनैश्च समः स्पर्शा येषां तादृशा
भविष्यन्तीति शेषः ॥ १२ ॥

अवकरिष्यति विक्षेप्यति व्याप्यतीति यावत् । परार्द्धम् अन्तु-
त्तमम् ॥ १३ ॥

कुथास्तरणयुक्तेषु * किं स्यात् सुखतरं ततः ॥ १४ ॥

पत्रं मूलं फलं यत्तु अल्पं वा यदि वा बहु ।

दास्यसे स्वयमाहृत्य तन्मोऽमृतसोपमम् ॥ १५ ॥

न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः ।

आर्त्तवान्युपभुञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥

न च तत्र ततः किञ्चिद्दृष्टुमर्हसि विप्रियम् ।

मत्कृते न च ते शोको न भविष्यामि दुर्भरा ॥ १७ ॥

यस्त्वया सह सः स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ।

इति जानन् परां प्रीतिं गच्छ राम ! मया सह ॥ १८ ॥

वनान्तः वनमध्ये शिष्ये त्वया सहेति शेषः । कुथास्त्रिकम्बका-
स्तद्रूपास्तरणयुक्तेषु मञ्चेषु सुप्ताया मम ततः शाद्वलशयनात् किं सुख-
तरं स्यात् किमधिकं सुखं स्यात् न किमपीत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वयमाहृत्य दास्यसे इत्यनेन स्वस्य तदाहरणप्रयुक्तश्रमाभावः
सूचितः ॥ १५ ॥

मातुरित्यादिकर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । आर्त्तवानि तत्तदनु-
भवानि ॥ १६ ॥

ततः उक्तहेतोः ॥ १७ ॥

त्वत्साहित्येन नरकोऽपि स्वर्गस्वप्नाद्वित्येन स्वर्गोऽपि नरक इति
‘मम निश्चयं जानन् ॥ १८ ॥

* “तल्पेषु” इति वा पाठः

अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसे ।

विषमद्यैव पास्यामि माः वशं द्विषतां गमम् * ॥ १८ ॥

पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितम् ।

उज्झितायास्त्वया नाथ ! तदैव मरणं वरम् ॥ २० ॥

इमं हि सहितुं शोकं सुहृत्तमपि नोत्सहे ।

किं पुनर्दशवर्षाणि त्रीणि चैकञ्च दुःखिता ॥ २१ ॥

इति सा शोकसन्तप्तां विलप्य करुणं बज्र ।

चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिङ्ग्य सस्वरम् ॥ २२ ॥

सा विद्धा बज्रभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना ।

चिरसन्निधतं बाष्पं सुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३ ॥

तस्याः स्फटिकसंकाशं वारि सन्तापसम्भवम् ।

नेत्राभ्यां परिसुस्ताव पङ्कजाभ्यामिवोदकम् ॥ २४ ॥

कैकेयीवन्मथितसिद्धान्तमाह,—अथेति । अव्यग्रां वनवासे दोषान-
गणयन्तीं द्विषतां भरतादीनाम् ॥ १८ ॥

पश्चात्त्वद्गमनोत्तरकालं अतस्तदैव त्वद्वियोगकालश्च ॥ २० ॥

किमिति विमृष्ट्य कथनेन वनवासकालसंख्याया अतिदुस्तरत्वं
ध्वनयति ॥ २१ ॥

आयस्ता आयासं प्राप्ता । सस्वरं सशब्दम् ॥ २२ ॥

दिग्धैर्विषलितनाथैः चिरसन्निधतं बज्रकालं सन्निरुद्धम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

* “मा विशं द्विषतां वशम्” इति वा पाठः ।

तत् सितामलचन्द्राभं * सुखमायतलोचनम् ।
 पर्युद्यत बाष्पेण जलोद्धृतमिवाम्बुजम् ॥ २५ ॥
 तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् ।
 उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥
 न देवि ! तव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये ।
 न हि मेऽस्ति भयं किञ्चित् स्वयम्भोरिव सर्वतः ॥ २७ ॥
 तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने ! ।
 वासं न रोचयेऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे ॥ २८ ॥
 यत् सृष्टासि मया सार्द्धं वनवासाय मैथिलि ! ।
 न विहातुं मया शक्या प्रीतिरात्मवता यथा ॥ २९ ॥

सिता पूर्णमासी तत्सम्बन्धी अमलो राङ्गाद्यनुपरतो यस्वच्छस्तत्सदृ-
 शम् । (बाष्पेण शोकाग्नेरुष्मणा) जलोद्धृतं जलमुद्धृतं यस्मात् । आहिता-
 ग्न्यादिः ॥ २५ ॥

परिविश्वासयन् उज्जीवयन् ॥ २६ ॥

तव दुःखेन त्वद्वियोगदुःखेन प्राप्तमपीति शेषः । स्वयम्भोः ब्रह्मणः
 स्वयतिरिक्तत्ववस्त्वन्तराभावेन पूर्णबलत्वेन च यथा भयाभावः तद्वदेव
 ममापि सर्वतो भयाभावः ॥ २७ ॥

सर्वं समयमान्तरमभिप्रायमविज्ञाय तत एव हेतोस्तव वनवासं
 न रोचये नाङ्गीकृतवानितः प्रागिति शेषः ॥ २८ ॥

* “तच्चैवामलचन्द्राभम्” इति वा पाठः ।

धर्मस्तु गजनासोऽहं ! सङ्गिराचरितः पुरा ।

तच्चाहमनुवर्त्तिष्ये यथा सूर्य्यं सुवर्चसा ॥ ३० ॥

न खल्वहं न गच्छेयं वनं जनकनन्दिनि ! ।

वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपटङ्कितम् ॥ ३१ ॥

एषं धर्मश्च सुश्रीणि पितुर्मातुश्च वक्ष्यता ।

आज्ञाञ्चाहं व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३२ ॥

अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते ।

स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥ ३३ ॥

यत् दृष्टासि निश्चितासि मया सार्द्धं वनवासाय गन्तुमिति शेषः ।
यद्वा दृष्टासि अवतीर्णासि, अतस्त्वं मया विद्वातुं न शक्या । आत्मवता
आत्मज्ञेन यथा प्रीतिर्दया द्यातुमशक्या ॥ २९ ॥

सर्वथा त्वां सह नेष्यामीत्याह,—धर्मस्त्विति । वानप्रस्थधर्म
इत्यर्थः । तं पूर्वाचरितधर्मम् । त्वच्च यथा सूर्य्यं सुवर्चसानुवर्त्तते तथा
मामनुवर्त्तस्व ॥ ३० ॥

मम तु गमनं निश्चितमेवेत्याह,—न खल्विति । अहं वनं न गच्छे-
यमिति न किन्तु सर्वथा गच्छेयमेव, यतस्तत् पितुर्वचनं मां नयति ॥ ३१ ॥

ननु यदि तव नेच्छा, तदा पितृवच्च उल्लङ्घ्यापि तिष्ठेत्याह,—एष
धर्म इति । एतत्पदार्थः पितुर्मातुश्च वक्ष्यता; इष्टानुवर्त्तिता । अतो-
ऽहं तदाज्ञां व्यतिक्रम्य जीवितुं नोत्सहे इति मया निश्चितम् ॥ ३२ ॥

अस्वाधीनमप्रत्यक्षत्वात् तादृशं दैवं प्रकारैर्भावनामात्रसाध्या
साधनप्रकारैः स्वाधीनं प्रत्यक्षदृश्यमानत्वात् ॥ ३३ ॥

यत्र त्रयन्त्रयो लोकाः पवित्रं तत्समं भुवि ।
 नान्यदस्ति शुभापाङ्गे ! तेनेदमभिराध्यते ॥ ३४ ॥
 न सत्त्वं दानमानौ वा यज्ञो वाप्याप्तदक्षिणः ।
 तथा बलकराः सीते ! यथा सेवा पितुर्मता ॥ ३५ ॥
 स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानि च ।
 गृहवृत्त्यनुरोधेन न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ ३६ ॥
 देवगन्धर्वगोलोकान् ब्रह्मलोकान्स्थापराण् ।
 प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातापितृपरायणाः ॥ ३७ ॥
 स मां पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः ।
 तथा वर्त्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३८ ॥
 मम सन्ना मतिः सीते ! नेतुं त्वां दण्डकावनम् ।

यत्र पित्राद्याराधने सति त्रयं धर्मार्थकामरूपं भवति त्रयो लोका-
 स्साराधिता भवन्ति । अनेन तदाराधनेन लोकत्रयान्तर्गतसकल-
 देवताराधनफलं दर्शितम् । अतस्तत्समम् अन्यत् पवित्रं पुण्यजनकम् ।
 यद्वा पविर्महाभयरूपसंसारः । “पविर्वच्च” महाभयम्” इत्यभिधानात् ।
 तस्मात् प्रायते तत्तेन संसारतारकमित्यर्थः अन्यत् त्रैलोके नास्ति तेन
 भुवि स्थितैरिदमाराध्यते ॥ ३४ ॥

बलकराः परलोकबलकरास्तद्धितावहा इति यावत् ॥ ३५ ॥

गुरुवृत्तिः गुरुचित्तवृत्तिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

मा माम् ॥ ३८ ॥

वसिष्ठामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥ ३८ ॥

सा हि दिष्टानवद्याङ्गि वनाय मदिरक्षणे ! ।

अनुगच्छस्व मां भीरु ! सह धर्मचरी भव ॥ ४० ॥

सर्वथा सदृशं सीते ! मम स्वस्य कुलस्य च ।

व्यवसायमनुक्रान्ता कान्ते ! त्वमतिशोभनम् ॥ ४१ ॥

आरभस्व शुभश्रेणि ! वनवासक्षमाः क्रियाः ।

नेदानीं त्वदृते सीते ! स्वर्गाऽपि मम रोचते ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम् ।

देहि चाशंसमानेभ्यः सत्त्वरस्व च मा चिरम् ॥ ४३ ॥

यतो वने वसिष्ठामीति दृढनिश्चयेन त्वं मामनुयातुं निश्चिता अत-
स्त्वां दण्डकावनं नेतुं मम या अमतिस्तद्विरुद्धा या मतिरासीत् सा
इदानीं सन्ना विशीर्णा ॥ ३८ ॥

सा त्वं हि यतोऽधुना वनाय वनगमनाय दिष्टा मयानुज्ञातातो
मामनुगच्छस्व । सहधर्मचरी भवेत्यनेन वनवासस्य साध्यस्य स्वधर्मस्य
रक्षोबधजस्य त्वया विनासम्भव इति सूचितम् ॥ ४० ॥

व्यवसायं भर्तृनुसरणनिश्चयम् अनुक्रान्ता प्रकर्षेण प्राप्ता प्रीत्यति-
शयात् सम्बोधनद्वयम् ॥ ४१ ॥

क्रियाः दानादिक्रियाः इदानीमेवं दृढनिश्चये ॥ ४२ ॥

रत्नानि उत्तमवस्तूनि । भोजनमाशंसमानेभ्यो भिक्षुकेभ्यो भोजनं
देहि ॥ ४३ ॥

भूषणानि महार्हाणि वरवस्त्राणि यानि च ।

रमणीयाश्च ये केचित् क्रीडार्थाश्चायुपस्कराः ॥ ४४ ॥

शयनीयानि यानानि मम चान्यानि यानि च ।

देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामनन्तरम् ॥ ४५ ॥

अनुकूलन्तु सा भर्तुर्ज्ञात्वा गमनमात्मनः ।

क्षिप्रं प्रमुदिता देवी दातुमेव प्रचक्रमे ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सीताया वनगमनप्रस्तावे रामसम्मति-

र्नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

क्रीडार्था उपस्कराः स्वर्णमयपुत्रिकाद्युपकरणानि ॥ ४४ ॥

शयनीयानि मम च, चात् स्वस्य चान्यानि यानि च वस्तुनीति शेषः ।
ब्राह्मणामनन्तरं ब्राह्मणदानोत्तरमवशिष्टानि भृत्यवर्गेभ्यो देहीत्यर्थः
॥ ४५ ॥

अनुकूलमिष्टं गमनं वनानुगमनम् ॥ ४६ ॥

इति सीताभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

एवं श्रुत्वा स संवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः ।
बाष्पपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवन् ॥ १ ॥
स भ्रातृश्वरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः ।
सीतामुवाचातिथशां राघवस्य महाव्रतम् ॥ २ ॥
यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वनं मृगगजायुतम् ।
अहं त्वानुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः ॥ ३ ॥
मया समेतोऽरण्यानि रम्याणि विचरिष्यसि ।
पक्षिभिर्द्वयूथैश्च संचुष्टानि समन्ततः ॥ ४ ॥

संवादं रामसीतयोरिति शेषः । पूर्वमागतः कौशल्याग्रहादाम-
सीतासंवादप्रवृत्तेः पूर्वमेवागतः । शोकं स्वस्य वनगमनमङ्गीकरोति
न वेति शङ्कया सम्भावितरामविरहजम् ॥ १ ॥

भ्रातृश्वरणौ गाढं निपीड्य प्रणम्येति यावत् । अतिथशामुत्कृष्ट-
कीर्तिमतीं सीतां चक्षुरादिभिः प्रार्थयन् । महाव्रतं वनवासलक्षणा-
महाव्रतकृतनिश्चयं रामन्तु उवाच । चक्षुष्य स्वाभिमतप्राप्तौ सीता-
शरणगमनमेव मद्रमनमङ्गीकारयत्येवं मुख्य उपाय इति मत्वा तत्-
प्रार्थना ॥ २ ॥

न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे ।

ऐश्वर्यञ्चापि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ ५ ॥

एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः ।

रामेण बद्धभिः सान्त्वैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥

अनुज्ञातस्तु भवता पूर्वमेव यदस्मग्रहम् ।

किमिदानीं पुनरपि क्रियते मे निवारणम् ॥ ७ ॥

यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गन्तुमिच्छतः ।

एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो हि ममानघ ! ॥ ८ ॥

ततोऽब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः ।

स्थितं प्राग्गामिनं धीरं याचमानं कृताञ्जलिम् ॥ ९ ॥

बुद्धिर्युवाभ्यामिति शेषः । त्वा त्वां वनगन्तारं अनुगमिष्यामि अनुः
सहार्थं गमनकाले चाग्रत एव धनुर्धरो गमिष्यामि ॥ ३ ॥ ४ ॥

नत्वैव भोगान् भुक्त्वा स्थातव्यमित्यत्राह,—नेति । आक्रमणमा-
रोहः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पूर्वमेव भवतानुज्ञातः । तस्मादपरितापः सन् त्वमप्यनुविधाय
माम् । प्रतिसंहार्य क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियामित्युक्तेः । किञ्च पूर्वं
अवतरणसमये इत्यप्यर्थः ॥ ७ ॥

• एतत् प्रतिषेधप्रयोजनम् । संशयः पूर्वं केनाभिप्रायेणानुमतिरि-
दानीं केनाभिप्रायेण प्रतिषेध इति सन्देहः ॥ ८ ॥

स्त्रिंशो धर्मरतो धीरः सततं सत्पथे स्थितः ।

प्रियः प्राणसमो वश्यो विधेयश्च सखा च मे ॥ १० ॥

मयाद्य सह सौमित्रे ! त्वयि गच्छति तद्वनम् ।

को भजिष्यति कौशल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीम् ॥ ११ ॥

अभिवर्षति कामैर्यः पर्यन्यः पृथिवीमिव ।

• स कामपाशपर्यस्तो महातेजा महीपतिः ॥ १२ ॥

सा हि राज्यमिदं प्राप्य वृपस्याश्रपतेः सुता ।

दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनम् ॥ १३ ॥

न स्मरिष्यति कौशल्यां सुमित्राञ्च सुदुःखितान् ।

भरतो राज्यमामाद्य कैकेय्यां पर्यवस्थितः ॥ १४ ॥

प्राग्गामिनं वनं प्रति प्रथमगमनाभिप्रायवन्तम् । याचमानं तत्रा-
नुमतिमिति शेषः ॥ ९ ॥

वश्यविधेयावसक्तद्व्याख्यातौ ॥ १० ॥

को भजिष्यतीति । भरिष्यतीति पाठान्तरम् । एवञ्च मातृसेवा-
र्थमेव प्रतिषिध्यते । अलङ्कारप्रतिसंहारोक्तिश्च उत्सवार्थधृताधिकाल-
ङ्कारविषया । मदनुविधानञ्च मद्विष्टाप्रविबन्धरूपमिति भावः ॥ ११ ॥

कामैरिष्टान्नपानैः ननु भर्तृवास्या रक्षकस्तत्राह,—स कामपाशेन
पर्यस्तः कैकेय्यनुरागेण बद्ध इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

पुत्रत्वाद्भरतो रक्षिष्यतीत्यत्राह,—न स्मरिष्यतीति । कैकेय्यां
तन्नियोगे सपत्नीतिरस्कारविषयके पर्यवस्थितः प्रतिष्ठितः ॥ १४ ॥

तामार्थ्यां स्वयमेवेह राजानुग्रहणेन वा ।

सौमित्रे ! भर कौशल्यामुक्तमर्थममुच्चर ॥ १५ ॥

एवं मधि च ते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता ।

धर्मज्ञ ! गुरुपूजायां धर्मश्चाप्यतुलो महान् ॥ १६ ॥

एवं कुरुष्व सौमित्रे ! मत्कृते रघुनन्दन ! ।

अस्माभिर्विप्रहीनाया मातुर्नो न भवेत् सुखम् ॥ १७ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सत्तया गिरा ।

प्रत्युवाच तदा रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदश्च ॥ १८ ॥

तवैव तेजसा वीर ! भरतः पूजयिष्यति ।

कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च प्रयतो नास्ति संशयः ॥ १९ ॥

यदि दुःस्थो * न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् ।

प्राप्य दुर्मनसा वीर ! गर्वेण च विशेषतः ॥ २० ॥

तर्हि मयापि कथं रक्षणं कर्तुं शक्यमत आह,—राजानुग्रहणेन वा दशरथानुग्रहसम्पादनेनेत्यर्थः ॥ १५ ॥

मधि भक्तिः मदाद्यायाः पालनात् । गुरुः कौशल्यादिः ॥ १६ ॥

विप्रहीनायाः वियुक्तायाः नः अस्माकम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

मातृसेवायां भरत एवास्तीत्याह,—तवैवेति । अनेन रामोक्तानुप-
पत्तिपरिहारः । अप्रमेयबलराममातुरसेवायां मम महाननर्थ इति मत्वा
भरत एव तां पूजयिष्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

* “दुष्टः” इति वा पाठः ।

तमहं दुर्मतिं क्रूरं बधिष्यामि न संशयः ।

तत्पन्नानपि तान् सर्वान् त्रैलोक्यमपि किन्तु सा ॥ २१ ॥

कौशल्या विभ्रयादार्या सहस्रं मद्बिधानपि ।

यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीविनाम् ॥ २२ ॥

तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव च ।

पर्याप्ता मद्बिधानाञ्च भरणाय मनस्विनी ॥ २३ ॥

कुर्वन् मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते ।

कृतार्थोऽहं भविष्यामि तत्र चार्थः प्रकल्प्यते ॥ २४ ॥

तदेव कालान्तरभवं भयं दर्शयति,— यदीति । दुःस्थः दुर्मार्गस्थः
राज्यं प्राप्येत्यन्वयः । दुर्मनसा केकेयनुरोधात् दुष्टमनसा ॥ २० ॥

त्रैलोक्यमपि तत्पक्षं बधिष्यामीत्यनुकर्षः । किन्तु सेयुत्तरस्त्रैलोका-
न्वयि ॥ २१ ॥

क्षिप्तं स्वात्मभरणे कौशल्यायाः कस्याप्यपेक्षा नेत्याह,—किन्तु सा
कासल्येत्यादि । कुतस्तस्या एवं शक्तिस्तत्राह,—यस्या इति । यस्या
उपजीविनां उपजीविभिः सहस्रं ग्रामाणां प्राप्तं वर्तते ॥ २२ ॥

यदेवं तदिति ॥ २३ ॥

यदेवमतो मामनुचरं कुर्वन् मत्सेवामनुमन्यस्व । इह मत्सेवानु-
मतो वैधर्म्यं परीत्यसाधकं न विद्यते । त्वदुक्तहेतोरन्यथासिद्धेर्दर्शित-
त्वात् । तवार्थः फलमूलाद्याहरणरूपस्त्वत्प्रयासं विना प्रकल्प्यते प्रसि-
ध्यति अहञ्च तेन कृतार्थो भवामि अत उभयहितं मदनुगमनमिति ।
भावः ॥ २४ ॥

धनुरादाय सगुणं खनित्रपिटकाधरः ।

अग्रतस्तो गमिष्यामि पन्थानं तव दर्शयन् ॥ २५ ॥

आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च ।

वन्यानि च तथान्यानि स्वाहार्हाणि तपस्विनाम् ॥ २६ ॥

भवांसु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यसे ।

अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥ २७ ॥

रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम् ।

ब्रजाष्टच्छस्व सौमित्रे ! सर्वमेव सुहृज्जनम् ॥ २८ ॥

ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम् ।

जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने ॥ २९ ॥

अभेद्ये कतचे दिव्ये त्वङ्गी चाक्षव्यसायकौ ।

आदित्यविमलाभौ द्वौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ ३० ॥

तदेव दर्शयति धनुरित्यादिना,—श्यापदादिभ्यो रत्नार्थं धनुरग्रहः ।

पिटका फलमूलान्याहरणयोग्या वंशपेटी ॥ २५ ॥

स्वाहार्हाणि होमयोग्यानि हविर्भूतानि । स्वाहाराणीति पाठे सुष्टु-
आहारायोग्यानि ॥ २६ ॥

स्वपतश्चेत्यनेन राज्ञौ स्वस्य निर्निद्रत्वं ध्वनयति ॥ २७ ॥

अनेन वाक्येन स्वपतश्चेत्यन्तेन ब्रज अनुब्रज । आष्टच्छस्व सुहृज्जना-
नामाज्ञां गृह्णाण ॥ २८ ॥

महायज्ञे तुष्टौ वरुणो राज्ञो जनकस्य धनुरादिकं ददौ । तच्च

सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसद्गनि ।
 सर्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण ! ॥ ३१ ॥
 स सहज्जनमामन्त्र्य वनवासाय निश्चितः ।
 इच्छाकुशुमागम्य जग्राहायुधसुत्तमम् ॥ ३२ ॥
 तद्दिव्यं राजशार्दूलः सत्कृतं माख्यभूषितम् ।
 रामाय दर्शयामास मौमितिः सर्वमायुधम् ॥ ३३ ॥
 तमुवाचात्मवान् रामः प्रीत्या लक्ष्मणमागतम् ।
 काले त्वमागतः सौम्य ! काङ्क्षिते मम लक्ष्मण ! ॥ ३४ ॥
 अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम् ।
 ब्राह्मणेभ्यस्तपस्त्रिभ्यस्त्रया सह परन्तप ! ॥ ३५ ॥
 वसन्तीह दृढं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः ।
 तेषामपि च मे भूयः सर्वेषाञ्चोपजीविनाम् ॥ ३६ ॥

जनकेनास्माकं धौतुकत्वेन दत्तं तत्सर्वमाचार्यसद्गनि आचार्यं सत्कृत्य
 निहितं तदादाय क्षिप्रमाव्रज आगच्छ । अत्रैवमनुवादादेव तत्र
 जनकाय वरुणाकर्तृकधनुरादिदानं रामलक्ष्मणाभ्याञ्च तत्कर्तृकसदानं
 बोध्यम् । आयुधमिति जात्या ॥ ३८ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

स लक्ष्मणः ॥ ३२ ॥

राजशार्दूलः क्षत्त्रियश्रेष्ठः ॥ ३३ ॥

मम काङ्क्षिते मदभीष्टप्रयोजननिमित्तसम्पादनोचितकावे आगतः

॥ ३४ ॥ ३५ ॥

वसिष्ठपुत्रन्तु सुयज्ञमार्थं
 त्वमानयाशु प्रवरं द्विजानाम् ।
 अभिप्रयास्यामि वनं समस्तान्
 अभ्यर्च्य शिष्टानपरान् द्विजातीन् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 रामलक्ष्मणसंवादो नाम एकत्रिंशः
 सर्गः ॥ ३१ ॥

इह मत्समीपे गुरुषु दृढभक्त्योपेताः । एतेन पूर्णविद्यतया दान-
 पात्रत्वं सूचितम् ॥ ३६ ॥

वसिष्ठपुत्रं सुयज्ञमानयेत्यनेन मूलप्रभोर्दशरथस्य वसिष्ठः पुरो-
 हितः तत्पुत्रस्य तत्पुत्र इति न्यायेन सुयज्ञस्य विशिष्ट्यानयननियोगः ।
 अस्यैव गृहे आयुधस्थापनमिति शेषः ॥ ३७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः प्रियकरं हितम् ।
गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम् ॥ १ ॥
तं विप्रमग्न्यगारस्थं वन्दित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् ।
सखेऽभ्यागच्छ पश्य त्वं वेश्म दुष्करकारिणः ॥ २ ॥
ततः सन्ध्यामुपास्थाय गत्वा मैमित्रिणा सह ।
च्छद्रं * स प्राविशल्लक्ष्मणा रम्यं रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥
तमागतं वेदविदं प्राञ्जलिः सीतया सह ।
सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्निमिवार्चितम् ॥ ४ ॥
जातरूपमयैर्मुखैरङ्गदैः कुण्डलैः शुभैः ।

तत इति ॥ १ ॥

अग्न्यागारं अभिहोत्रशाला । हे सखे ! रामस्य वेश्म आगच्छ ।
दुष्करकारिणो रामस्य प्राप्तराज्यत्यागपूर्वं वनं जिगमिषोः ह्यत्यश्च
पश्येति शेषः ॥ २ ॥

सन्ध्यां माध्याह्नीम् ॥ ३ ॥

अभिचक्राम प्रत्युत्थानादि कृतवान् । अर्चितमग्निमिव होमकाले
इति शेषः ॥ ४ ॥

* “जुष्टम्” इति वा पाठः ।

सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ॥ ५ ॥
 अन्यैश्च रत्नैर्बज्रभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत् ।
 सुयज्ञं स तदोवाच रामः सीताप्रचोदितः ॥ ६ ॥
 हारञ्च हेमसूत्रञ्च भार्यायै सौम्य ! हारय ।
 रशनाञ्चाथ सा सीता दातुमिच्छति ते सखी ॥ ७ ॥
 अङ्गदानि च चित्राणि केयूराणि शुभानि च ।
 प्रयच्छति सखे ! तुभ्यं भार्यायै गच्छती वनम् ॥ ८ ॥
 पथ्यङ्गमग्रग्रास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ।
 तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥ ९ ॥
 नागः शत्रुञ्जयो नाम मातुलोऽयं ददौ मम ।
 तं ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ! ॥ १० ॥
 दत्तुक्तः स तु रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तत् ।

अङ्गदं बाहुमूलधार्थं भूषणं केयूरं तदधोभागस्थम् । हेमसूत्रै-
 र्मणिभिः स्वर्णसूत्रस्यूतम् क्तादिरत्नमालाभिः ॥ ५ ॥

सीताप्रचोदितः सीतया सुयज्ञपत्न्यं सखीत्वादित्याभरणदानाय
 प्रचोदितः ॥ ६ ॥

हेमसूत्रं उरोभूषणविशेषः । हारय सेवकद्वारा प्रापय रशना
 काञ्ची । सा मदनगामिनी सखी तव भार्याया इति शेषः ॥ ७ ॥

तुभ्यं भार्यायै च । गच्छती मुमभाव आर्घः ॥ ८ ॥

त्वयि त्वद्गृहे प्रतिष्ठापयितुं दानपूर्वकं प्रापयितुम् ॥ ९ ॥

रामनक्षत्राणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शिवाः ॥ ११ ॥

अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः प्रियंवदम् ।

मौमित्रिं तमुवाचेदं ब्रह्मैव त्रिदशेश्वरम् ॥ १२ ॥

अगस्त्यं कौशिकञ्चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ ।

अर्चयाह्वय मैमित्रे ! रत्नैः अस्यमिवास्त्रुभिः ॥ १३ ॥

तर्पयस्व महाबाहो ! गोसहस्रेण राघव ! ।

मुवर्णरजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः ॥ १४ ॥

कौसल्याश्च य आशीर्भिर्भक्तः पर्युपतिष्ठति ।

आचार्य्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्च वेदवित् ॥ १५ ॥

तस्य दानञ्च दासीश्च मौमित्रे ! संप्रदापय ।

कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति स द्विजः ॥ १६ ॥

शत्रुञ्जयो नाम तथाप्रसिद्धं स गजं मातुलो मम ददौ तं गजं ते
ददामि निष्कसहस्रेण स्वनामाङ्कितनिष्कसहस्रदक्षिणया ॥ १० ॥ ११ ॥

ब्रह्मा त्रिदशेश्वरमिव नियोक्तृनियोज्ययोः परापरप्रभुत्वे दृष्टा-
न्तः ॥ १२ ॥

कौशिको विश्वामित्रः । आह्वयार्चय अनन्तरं रत्नैस्तर्पय ॥ १३ ॥ १४ ॥

तैत्तिरीयाणां तैत्तिरिशाखाध्यट्टणामाचार्य्यैः यो द्विजः कौसल्यामा-
शीर्भिः पर्युपतिष्ठति सेवते अभिरूपः स्नाध्यगुणः ॥ १५ ॥

यावत् यावता धनेन तुष्यति तावदापय । कौशेयानि कृमिकोशो-
द्यानि ॥ १६ ॥

सूतश्चित्ररथश्चार्यः सचिवः सुचिरोषितः ।

तोषयेनं महार्हेऽथ रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥ १७ ॥

पशुकाभिश्च सर्वाभिर्गवां दशशतेन च ।

ये च मे कठकालापा बहवो दण्डमाणवाः ॥ १८ ॥

नित्यसाध्यायशीलत्वान्नान्यत् कुर्वन्ति किञ्चन ।

अलसाः स्वादुकामाश्च महताञ्चापि सम्मताः ॥ १९ ॥

तेषामशीतियानानि रत्नपूर्णानि दापय ।

शालिवाहसहस्रञ्च द्वे शते भद्रकांस्तथा * ।

चित्ररथनामा सुमन्त्रादन्यः सूतः, सुचिरोषितः चिरकालवृद्धः ॥ १७ ॥

पशुका अजादयो यज्ञपशवः महिषादयश्च, कठकालापा कठका-
लापसंबन्धिशाखाध्यादिनः, दण्डमाणवा दण्डप्रधाना मानवा उपकुर्वाण
ब्रह्मचारिणः ॥ १८ ॥

अन्यद्भूतोपवासादि, अलसाः भित्तादौ, स्वादुकामाः सदन्नकामाः ।
तेषां दानयोग्यत्वायाह,—महतामिति । तपो हि स्वाध्याय इति श्रुते-
नित्यतपस्वित्वेन महतां सम्मताः ॥ १९ ॥

यानानि उष्ट्राः । शालीन् बहन्तीति तादृशबलीवर्दानां सहस्रम् ।
भद्रकान् तदास्यान् धान्यविशेषांस्त्रयकमुद्रादिरूपान् व्यञ्जनार्हान् दा-
पय व्यञ्जनार्थं दधिद्वैतार्थम् उपाकुरु देहि ॥ २० ॥

* “भद्रकान् सम्रदापय” इति वा पाठः ।

व्यञ्जनार्थञ्च मौमित्ते ! गोसहस्रमुपाकुर्व ॥ २० ॥
 मेखलीनां महासङ्घः कौशल्यां समुपस्थितः ॥ २१ ॥
 तेषां सहस्रं मौमित्ते ! प्रत्येकं संप्रदापय ।
 अम्बा यथा नो नन्देच्च कौशल्या मम दक्षिणाम् ॥ २२ ॥
 तथा द्विजातींस्तान् सर्वान् लक्ष्मणार्चय सर्वशः ।
 ततः पुरुषशार्दूलस्तद्भनं लक्ष्मणः स्वयम् ॥ २३ ॥
 यथोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणामददाद्धनदो यथा ।
 अथाब्रवीद्वाष्पगलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः ॥ २४ ॥
 स प्रदाय बज्रद्रव्यमेकैकस्थोपजीवनम् ।
 लक्ष्मणस्य च यदेष गृह्येच्च यदिदं मम ॥ २५ ॥
 अशून्यं कार्यमेकैकं यावदागमनं मम ।
 इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनम् ॥ २६ ॥
 उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतां मम ।

मेखलीनां ब्रह्मचारिणां, दीर्घ आर्घः । समुपस्थितः विवाहार्थमिति
 शेषः ॥ २१ ॥

सहस्रं गवां निष्काणां वा नोऽस्माकमम्बा कौशल्या यथा मम
 दक्षिणां मया तदाश्रितब्रह्मचारिवर्गस्य दापितां नन्देत् तथा तानर्च-
 येत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥

बाष्पगलान् बाष्पगद्गदान् ॥ २४ ॥

उपजीवनं जीवनसाधनम् ॥ २५ ॥

ततोऽस्य धनमाजहुः सर्वेणोपजीविनः ॥ २७ ॥

स राशिः सुमहांस्तत्र दर्शनीयो ह्यदृश्यत ।

ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्षणः ॥ २८ ॥

द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत् ।

तत्रासीत् पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः ॥ २९ ॥

क्षतवृत्तिर्वने नित्यं फालकुट्टाललाङ्गली ।

तं वृद्धं तरुणी भार्या बालानांदाय दारकान् ॥ ३० ॥

अब्रवीद् ब्राह्मणं वाक्यं स्त्रीणां भर्ता हि देवता * ।

अपास्य फालं कुट्टालं कुरुष्व वचनं मम ॥ ३१ ॥

रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किञ्चिदवाप्त्यसे ।

एकैकं प्रत्येकं यावन्ममागमनमशून्यं कार्यं पर्यायेणैकशः स्थित्वा
पूर्ववद्भक्षणीयमित्यर्थः ॥ २९ ॥ २७ ॥ २८ ॥

कृपणेभ्यः दीनेभ्यः तत्र देशे गार्ग्यः गर्गगोत्रः ॥ २९ ॥

क्षतेन खननेन वृत्तिर्जीविका यस्य क्षीणवृत्तिरिति वा । उष्ण-
वृत्तिरिति पाठान्तरम् । फालं हलावयवविशेषः तत्सदृशं मृत्खननार्थं
जोहमयमत्र विवक्षितम् । कुट्टालकं खननसाधनम् । लाङ्गलं हलाकारो
दण्डः फलापाकर्षणार्थः । दारकाः पुत्राः ॥ ३० ॥

स्त्रीणां भर्ता हि देवतेति पाठे यद्यपि देवतात्वादाज्ञाननर्ह-
त्वापि प्रीत्या मदचनं कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

* “दारिद्रेयनाभिपीडिता” इति वा पाठः ।

स भार्याया वचः श्रुत्वा शाटीमाश्चाद्य दुष्कृदाम् ॥३२॥

स प्रातिष्ठत पन्थानं यत्र रामनिवेशनम् ।

भृग्वङ्गिरःसमं दीप्तया त्रिजटं जनसंसदि ॥ ३३ ॥

आपञ्चमायाः कल्याया नैनं कश्चिदवारयत् ।

स राममासाद्य तदा त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३४ ॥

निर्धनो बह्वपुत्रोऽस्मि राजपुत्र महाबल ! ।

क्षतवृत्तिर्वने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति ॥ ३५ ॥

तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितम् ।

गवां सहस्रमध्येकं न च विश्राणितं मया ॥ ३६ ॥

परिच्छिपसि दण्डेन यावत्तावदवाप्यसे ।

स शाटीं परितः कथां सम्भ्रान्तः परिवेक्ष्य ताम् ॥३७॥

यदीत्यस्य दर्शयसि तदा सर्वथेति शेषः । दुष्कृदाम् अतिजीर्णत्वात्
क्वादनायोग्याम् ॥ ३२ ॥

यत्र रामनिवेशनं यस्मिन् पथि रामनिवेशनं प्राप्यते तं पन्थान-
मास्थाय प्रातिष्ठत । दीप्तया ब्रह्मवर्चसेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्रत्यवेक्षस्व मां मयि कृपां कुर्वित्वर्थः ॥ ३५ ॥

परिहाससमन्वितं क्रीडाप्रयोजनव्यवहारविशेषसमन्वितम् । अ-
त्येकमिति पाठे तावदेव शिष्टमस्तीत्यर्थः अप्येकमिति पाठे गवामसंख्या
तानां मध्ये एकमपि सहस्रं मया न विश्राणितं दत्तमतोऽत्रैव स्थित्वा
दण्डेन यावद्गवाकीर्णं यावत्तं देशं परिच्छिपसि परिगृह्णासि तावत्

आविध्य दण्डं चित्तेप सर्वप्राणेन वेगतः ।

स तीर्त्वा सरयूपारं दण्डस्तस्य कराक्षुप्तः ॥ ३८ ॥

गोव्रजे बद्धसाहस्रे पपातोक्षाणसन्निधौ ।

तं परिष्वज्य धर्मात्मा आ तस्मात् सरयूतटात् * ॥ ३९ ॥

आनयामास ता गावस्त्रिजटस्याश्रमं प्रति ।

उवाच च तदा रामस्तं गार्ग्यमभिसान्वयन् ॥ ४० ॥

मन्युर्न खलु कर्त्तव्यः परिहासो ह्ययं मम ॥ ४१ ॥

इदं हि तेजस्तव यद्दुरत्ययं

तदेव जिज्ञासितुमिच्छता मया ।

इमं भवानर्थमभिप्रचोदितो

वृणीष्व किञ्चेदपरं व्यवस्यति ॥ ४२ ॥

तावद्देशावस्था गा अवाप्त्यसे । ब्राह्मणस्य गोयद्वगचापलकौतुकद-
र्शनार्थमेतद्भगवद्वचनम् । संभ्रान्तः त्वरितः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

सर्वप्राणेन सर्वबलेन आविध्य आभयित्वा वेगतः वेगेन स दण्डस्तस्य
कराक्षुप्तः सरयूपारन्तीर्त्वातिब्रह्मोक्षाणसन्निधौ उद्वेगं दृष्टवानां
सन्निधिर्यत्र । आर्ष आनङ् तादृशे गोव्रजे पपात । आ तस्मात्
सरयूतटात् परपारस्यसरयूमभिव्याप्य या गावः स्थितास्ता आनयामास
त्रिजटाश्रमं प्रति आनयामास चेति शेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अयं दण्डपरिद्वेषवचनरूपः परिहासरवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

* “आ व्याप्य सरयूतटात्” इति वा पाठः

ब्रवीमि सत्येन न तेऽस्म्य यन्त्रणा *
 धनं हि यद्यन्मम विप्रकारणात् ।
 भवत्सु सम्यक्प्रतिपादनेन
 मयार्जितञ्चैव † यशस्करं भवेत् ॥ ४३ ॥
 ततः सभार्यस्त्रिजटो महासुनि-
 र्गवामनीकं प्रतिगृह्य मोदितः ।
 यशोवलप्रीतिसुखोपटुं हिणी-
 स्तदाशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः ॥ ४४ ॥

इदं हीति । इदं दूरपरिक्षेपजनकं तेजः शक्तिस्तव वृद्धस्यापि
 यत्तदेव जिज्ञासितुं ज्ञातुम् । स्वार्थे सन् आर्षः । दृच्छता, इममर्थं दण्ड-
 प्रक्षेपरूपमर्थं भवान् प्रचोदितोऽसि । अपरं गोभ्योऽन्यदपि किञ्चित्
 बद्धमूल्यमपि वस्तु वरितुं व्यवस्यसि चेत् तदपि वृणीष्व ॥ ४२ ॥

इदमुपचारमात्रमिति न मन्तव्यमित्याह,—ब्रवीमोति । यन्त्रणा
 संकोचः । हि यतः । मम यद्यद्गुणं तद्विप्रकारणात् विप्रप्रयोजन-
 सम्यादनार्थम् । कथं तथात्वमत आह । भवत्सु विप्रेषु सम्यग्यथा-
 शास्त्रं प्रतिपादनेन दानेन तत्फलरूपेण हेतुना दानरूपफलार्थं मया-
 र्जितं धनं मे यशस्करं भवेत् न तु भूमिनिक्षेपफलकम् ॥ ४३ ॥

मोदितः संजातमोदः यशादीनां उपटुं हिणीः विवर्धनीः महा-
 त्मनः रामस्य तदा आशिषः प्रत्यवदत् ॥ ४४ ॥

* “न तेऽस्ति यन्त्रणा” इति वा पाठः ।

† “मयार्जितं प्रीति” इति वा पाठः ।

स चापि रामः प्रतिपूर्णपौरुषो
 महाधनं धर्मबलैरुपार्जितम् ।
 नियोजयामास सुहृज्जनेऽचिरात्
 यथार्हसम्मानवचःप्रचोदितः ॥ ४५ ॥
 द्विजः सुहृद्भृत्यजनोऽथवा तदा
 दरिद्रमिच्छाचरणश्च यो भवेत् ।
 न तत्र कश्चिन्न बभूव तर्पितो
 यथार्हसम्माननदानसंभ्रमैः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 द्विजेभ्यो धनविश्राणनं नाम द्वात्रिंशः
 सर्गः ॥ ३२ ॥

धर्मबलैर्धर्मयुक्तपराक्रमैः यथार्हं कृतैः सम्मानवचोभिः सुहृज्जनीयैः
 प्रचोदितः प्रेरितः प्रेरितदानव्यापारः ॥ ४५ ॥

सुहृद्भृत्यजनः तद्युक्तव्यर्थआद्यजन्तमेतत् । दरिद्रः सन् मिच्छा-
 चरणकर्त्ता संभ्रम आदरः ॥ ४६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

दत्त्वा तु स्रष्टु वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बद्ध ।
जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १ ॥
ततो गृहीते प्रेथ्याभ्यामशोभितां तदायुधे ।
मालादामभिरासक्ते सीतया समलङ्कृते ॥ २ ॥
ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च ।
अभिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ॥ ३ ॥
न हि रथ्यासु शक्यन्ते गन्तुं बद्धजनाकुलाः ।
आरुह्य तस्मात् प्रासादादीनाः पश्यन्ति राघवम् ॥ ४ ॥
पदातिं सानुजं दृष्ट्वा ससीतञ्च जनास्तदा * ।

दत्त्वेति ॥ १ ॥

आयुधे इति जात्यभिप्रायेण । सीतयालङ्कृते पूजार्थचन्दनादिभिः
॥ २ ॥

विमानशिखराणि समभूमिकगृह्याग्रभागाः । प्रासादस्त्रिभूमिकः ।
हर्म्यं राजगृहम् । उदासीनः अरक्षितत्वेन निरुतसुकः व्यलोकयत् राम-
मिति शेषः ॥ ३ ॥

यतो बद्धजनाकुलत्वाद्गन्तुं न सुखेन शक्यन्ते तस्मात् प्रासाद-
मारुह्य प्रासादास्तत्र प्रासादे संस्थाय ॥ ४ ॥

* “पदातिं वर्जितच्छत्रं रामं दृष्ट्वा तदा जनाः” इति वा पाठः ।

ऊर्ध्वज्जना * वाचः शोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥

यं यान्तमनुयातिस्म चतुरङ्गबलं महत् ।

तमेकं सीतया सार्धमनुयाति स्म लक्ष्मणः ॥ ६ ॥

ऐश्वर्यस्य रम्यः सन् कामानाञ्चाकरो महान् ।

नेच्छत्येवावृतं कर्तुं वचनं धर्मगौरवात् ॥ ७ ॥

या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ।

तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥ ८ ॥

अङ्गरागोचितां सीतां रक्तवन्दनसेविनीम् ।

वर्षसुष्णञ्च शीतञ्च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ॥ ९ ॥

अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते ।

न हि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति ॥ १० ॥

निगुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्यादनिवासनम् ।

दीनत्वे हेतुमाह,—पदार्तिमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

रसञ्च सुखञ्च कामानां भोग्यवस्तूनाम् । वचनं पितृवचनम् ॥ ७ ॥

भूतेः प्राणिभिः वनप्रयाणानुमत्तर्य राजसन्निधौ गमनसमये ॥ ८ ॥ ९ ॥

सत्त्वं पिशाचं राजा स्वस्वभावे वर्त्तमानः । हि यतः न पुत्रं विवा-
सयितुमर्हति ॥ १० ॥

* “वज्रविधा” इति वा पाठः ।

+ “कामानाञ्चैव कामदः” इति वा पाठः ।

किं पुनर्यस्य लोकोऽयं जिता वृत्तेन केवलम् ॥ ११ ॥

आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः ।

राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषर्षभम् ॥ १२ ॥

तस्मात् तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः ।

अदिकानीव सत्वानि ग्रीष्मे खलिलमंचघात् ॥ १३ ॥

पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः ।

मूलस्येवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥ १४ ॥

मूलं ह्येष मनुय्याणां धर्मसारो महाद्युतिः ।

पुष्पं फलञ्च पत्रञ्च शाखाश्चास्येतरे जनाः ॥ १५ ॥

तदेवाह,—निर्गुणस्यपीति । वृत्तेन चरित्रेण तस्मात् पिशाच-
ग्रस्त एवेति भावः ॥ ११ ॥

आनृशंस्यमहिंसा । अनुक्रोशो दया । श्रुतम् अनुष्ठानपर्यवसायि-
शास्त्राध्ययनम् । शीलं सत्स्वभावः । दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः । शम-
श्चित्तनिग्रहः ॥ १२ ॥

तस्मात्तस्य षड्गुणवत्त्वात् उपघातः पीडनम् । पाठान्तरेऽपि स
एवार्थः ॥ १३ ॥

जगत्या फलत्वादपि तस्योपघातेन जगत्पीडितमित्याह,—पीडयेति ।
पुष्पफलोपगः पुष्पफलसहितः मूलस्येवेत्यनेन सर्वजगदधिकान्त्वमस्य
सूचितम् ॥ १४ ॥

मनुय्याणामित्यपलक्षणं प्राणिमात्रस्य वस्तुमात्रस्य च । धर्म
एवान्तःसारा सस्य सः ॥ १५ ॥

ते लक्ष्मण इव चिप्रं सपत्न्यः सह बान्धवाः ।
 गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः ॥ १६ ॥
 उद्यानानि परित्यज्य ज्ञेयाणि च गृहाणि च ।
 एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम धार्मिकम् ॥ १७ ॥
 समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च ।
 उपात्तधनधान्यानि हतसाराणि सर्वशः ॥ १८ ॥
 रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः ।
 मूषकैः परिधावद्भिरुद्विलैराहतानि च ॥ १९ ॥
 अपेतोदकधूमाणि हीनसमार्जनानि च ।
 प्रणष्टवन्निकर्मेज्यामन्त्रहोमजपानि च ॥ २० ॥
 दुष्कालेनेव भद्यानि भिन्नभाजनवन्ति च ।

सपत्न्यः पत्नीसहिताः ते रामोपघातमसहन्तो वयं येन मार्गेण
 ॥ १६ ॥

एकदुःखसुखाः समानदुःखसुखाः ॥ १७ ॥

समुद्धृतनिधानादियदिधर्मकाणि गृहाणि कैकेयी प्रतिपद्यतामित्यन्वयः ।
 निधानानि निक्षेपाः अजिरमङ्गलं परिध्वस्तं मार्जनादिरहितं येषु धनं
 गवादि अनिच्छितं भूषणादि च उपात्तं गृह्येतं येष्योऽतएव हतसा-
 राणि ॥ १८ ॥

उद्विलैः उद्विग्नविलैः ॥ १९ ॥

अपेतोदकत्वादिना मनुष्यराहित्यं सूच्यते ॥ २० ॥

अस्मत्पुत्रानि वेष्टानि कैकेयी प्रतिपद्यताम् ॥ २१ ॥

वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः ।

अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं सम्पद्यतां वनम् ॥ २२ ॥

बिलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः ।

त्यजन्त्वस्मद्गयाङ्गीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥ २३ ॥

अस्मत्पुत्रं प्रपद्यन्तु सेव्यमानं त्यजन्तु च ।

दृष्ट्वा मांसफलानादानं देशं व्यालमृगद्विजम् ॥ २४ ॥

प्रपद्यतां हि कैकेयी सपुत्रा सह बान्धवैः ।

राघवेण वधं सर्वे वने वक्ष्याम निर्दृताः ॥ २५ ॥

इत्येवं द्विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः ।

शुश्राव राघवः श्रुत्वा न विचक्रेऽस्य मानसम् ॥ २६ ॥

स तु वेष्ट पितुर्दूरात् कैलासशिखरप्रभम् ।

दुष्कालो राजिकदैविकक्षोभकालः ॥ २१ ॥

येन वनेन हेतुना ॥ २२ ॥

दंष्ट्रिणः सर्पाः मृगपक्षिणो गिरिस्थाः ॥ २३ ॥

अस्मत्पुत्रं पुरमिति शेषः । सेव्यमानम् अस्माभिः सेव्यमानं वन-
मित्यर्थः । कर्त्तारोऽत्र पूर्वोक्ता दंष्ट्रगदयः । दृष्ट्वा मांसफलानादानं
यस्मात् तं व्यालमृगद्विजं तद्वन्तम् । अर्शश्चाद्यत् । तादृशं देशमिमं
कैकेयी प्रपद्यतामित्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥

न विचक्रे न विकारं प्राप्नम् ॥ २६ ॥

अभिचक्राम धर्मात्मा मत्तमातङ्गविक्रमः ॥ २७ ॥

विनीतवीरपुरुषं प्रविष्ट्य तु नृपालयम् ।

ददर्शावस्थितं दीनं सुमन्त्रमविदूरतः ॥ २८ ॥

प्रतीक्षमाणोऽभिजनं तदार्त्त-

मनार्त्तरूपः प्रहसन्निवाथ ।

जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः

पितुर्निदेशं विधिर्ब्रह्मकीर्षुः ॥ २९ ॥

तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतो महात्मा

रामो गमिष्यन् नृपमार्त्तरूपम् ।

व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमन्त्रं

पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् ॥ ३० ॥

पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो

वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः ।

पुनः तद्वार्त्ताश्रवणानन्तरमपि मातुः कैकेय्याः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अार्त्तं खिन्नम् । अभिजनं देशं तत्स्थजनमिति यावत् । प्रतीक्ष-
माणः पश्यन्नपि निदेशमाज्ञाम् ॥ २९ ॥

तत्पूर्वं सः स्वाकारणाधार्गमनकालः पूर्वो यस्यार्त्तरूपत्ववत्स्तादृशं
तदारभ्यार्त्तरूपमिति यावत् । सुमन्त्रं प्रेक्ष्य प्रतिहारणार्थं स्वागमन-
निवेदनार्थं व्यतिष्ठत द्वार्थ्यवेति शेषः ॥ ३० ॥

स राघवः प्रेक्ष्य सुमन्त्रमब्रवीत्
निवेदय स्वागमनं नृपाय मे ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामस्य पितृगृहप्रवेशो नाम त्रय-
स्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

तदेव सुमन्त्रमाह,—पितृरिति ॥ ३१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरूपमो महान् ।
उवाच रामस्तं स्रुतं पितुराख्याहि मामिति ॥ १ ॥
स रामप्रेषितः क्षिप्रं मन्तापकलुषेन्द्रियम् ।
प्रविश्य नृपतिं स्रुतो निःश्वसन्तं ददर्श ह ॥ २ ॥
उपरक्तमिवादित्यं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।
तटाकमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिम् ॥ ३ ॥
आबोध्य च * महाप्राज्ञः परमाकुलचेतसम् ।
राममेवानुशोचन्तं स्रुतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥

निरुद्ध इति पाठे तनुमध्य इत्यर्थः । श्यामः श्यामवर्णस्तद्वत् ।
अत्र कवेरपि कव्यरसमयत्वेन वर्णितस्यैव पुनः पुनः कथनमदो-
षाय ॥ १ ॥ २ ॥

उपरक्तं राज्ञस्तं पुनरपश्यदिति वाल्मीकिः प्रयोगो वर्णणीय मयी-
भावेन तस्यापि शोक्यस्तत्वात् ॥ ३ ॥

आबोध्य महाराज इति संबोध्य राममेव उद्दिश्य शोचन्तम् ॥ ४ ॥

---

* “आलोक्य तम्” इति वा पाठः ।

तं वर्धयित्वा राजानं पूर्वं सूतो जयाशिषा ।
 भयविक्लवया वाचा मन्दया स्रज्जयाब्रवीत् ॥ ५ ॥
 अयं स पुरुषव्याघ्रो हारि तिष्ठति ते सुतः ।
 ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वेष्वेवोपजीविनाम् ॥ ६ ॥
 स त्वां पश्यतु भद्रन्ते रामः सत्यपराक्रमः ।
 सर्वान् सुहृद आष्टच्छत्र त्वां ह्रीदानीं दिदृक्षते ॥ ७ ॥
 गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते ! ।
 वृतं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः । ८ ॥
 स सत्यवाक्यो धर्मात्मा गाम्भीर्यात् सागरोपमः ।
 आकाशं इव निष्पङ्क्तो नरेन्द्रः प्रत्युवाच तम् ॥ ९ ॥
 सुमन्वानय मे दारान् ये केचिदिह मामकाः ।
 दारैः परिवृतः सर्वैः द्रष्टुमिच्छामि राघवम् ॥ १० ॥

वर्धयित्वा संपूज्य भयविक्लवया रामो वनप्रयानोद्युक्त इतीदं पर-
 मनिष्ठं कथं राज्यं वदिष्यामीति भयेन विक्लवया कातरया व्यस्रज्ज-
 येति च्छेदः ॥ ५ ॥

उपजीविनाश्च तेभ्यश्च दत्त्वा सर्वं धनं दत्त्वेत्यनेन सर्वथातिष्ठा सा
 भावो ध्वन्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

स दशरथः निष्पङ्क्तो निष्पापः निष्पन्दो इति पाठे निखल इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इह मद्देशानि ये केचिन्मामका दाराः स्त्रियः सन्ति तान् दारान्
 इहानय ॥ १० ॥

सोऽन्तःपुरमतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत् ।
 आर्यो ऋयति वो राजागम्यतां तत्र माचिरम् ॥ ११
 एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण वृषाञ्जया ।
 प्रचक्रमुक्तद्वग्नं भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ १२ ॥
 अर्द्धसप्तशतास्तास्तु प्रमदास्ताम्लोचनाः ।
 कौसल्यां परिवार्य्यथ शनैर्जगुर्धृतव्रताः । १३ ॥
 आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः ।
 उवाच राजा तं सूतं सुमन्तानय मे सुतम् ॥ १४ ॥
 स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तथा ।
 जगामाभिसुखसूर्यं सकाशं जगतीपतेः ॥ १५ ॥
 स राजा पुत्रमाधान्तं दृष्ट्वा चारात् कृताञ्जलिम् ।
 उत्पपातामनात्तूर्णमार्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥

अतीत्य अतिवेगेन प्राप्य ऋयति आऋयति वो युष्माकं राजा अवै-
 धव्यदत्वात् न तु प्रजानां तासां दुःखदत्वात् । आगम्यतामिति पदम् ॥ ११ ॥

प्रचक्रमुः गच्छन्ति स्म तद्भग्नं तस्य राज्ञो भवनम् ॥ १२ ॥

अर्द्धसप्तशता एकदेशी समासः । सप्तशतस्यार्द्धं संख्या यासां ता
 इत्यर्थः । अर्शआद्यजन्तः अतएवाग्रे वक्ष्यति त्रयः शतशतार्द्धा हीति
 ताम्लोचनाः रामप्रयाणश्रवणजदुःखजातरौदनेनेति शेषः । कौशल्यां
 परिवार्य्येत्यनेन प्राक् लक्ष्मणोक्तं तस्याः सर्वप्रभवीत्वं ध्वनितम् ॥ १३ ॥

समवेक्ष्य दारानिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

सोऽभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशाम्यति ।
 तमसंप्राप्य दुःखार्त्तः पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ १७ ॥
 तं रामोऽभ्यपतत् क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः ।
 विमञ्चन्मित्र दुःखेन सशोकं वृपतिं तदा ॥ १८ ॥
 स्त्रीसहस्रनिनादश्च मञ्जुश्च राजवेश्मनि ।
 हाहा रामेति सहसा भूषणध्वनिमिश्रितः ॥ १९ ॥
 तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
 पर्यङ्के सीतया सार्द्धं रुदन्तः समवेशयन् ॥ २० ॥
 अथ रामो मुहूर्त्तस्य लब्धसञ्ज्ञं महीपतिम् ।
 उवाच प्राञ्जलि * वीर्यशोकार्णवपरिप्लुतम् ॥ २१ ॥

आरादूरतः उत्पपात आगिङ्गनार्थम् ॥ १६ ॥
 तम् आलिलिङ्गितं राममप्राप्य मध्ये एव दुःखितः पपात ॥ १७ ॥
 अभ्यपतत् अभ्यागतवान् विसंज्ञमिव विसंज्ञमेव ॥ १८ ॥
 भूषणध्वनिमिश्रितः उरःशिरस्ताडनादिना चञ्चलतरन्मण्डभूषण-
 ध्वनिमिलितः मूर्च्छित इति पाठेऽपि स एवार्थः । आतो इत्यर्थो
 वा ॥ १९ ॥

तौ सीतया सार्द्धं तं राजानं बाहुभ्यां परिष्वज्य यथा पीडा न
 भवति तथागिङ्गितमुत्प्राप्य पर्यङ्के समवेशयन् स्थापितवन्तः ॥ २० ॥
 मुहूर्त्तस्य संबन्धसामान्ये षष्ठी । मुहूर्त्तेन लब्धसंज्ञमित्यर्थः ॥ २१ ॥

* “प्राञ्जलिर्भूत्वा” इति वा पाठः ।

आदृष्ट्वे त्वां महाराज ! सर्वेपामीश्वरोऽसि नः ।
 प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥ २२ ॥
 लक्ष्मणश्चानुजानीहि सीता चान्वेतु मां वनम् ।
 कारणैर्बहुभिस्तथैर्वार्यमाणौ न चेच्छतः ॥ २३ ॥
 अनुजानीहि सर्वाङ्गः शोकमुत्सृज्य मानद ! ।
 लक्ष्मणं मां च सीताञ्च प्रजापतिरिवात्मजान् ॥ २४ ॥
 प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुष्ठां जगतीपतेः ।
 उवाच राजा मंप्रेक्ष्य वनवासाय राघवम् । २५ ॥
 अहं राघव ! कैकेया वरदानेन मोहितः ।
 अयोध्यायां त्वमेवाद्य भव राजा निवृत्त्य माम् ॥ २६ ॥

कुशलेन मां पश्य सौम्येन चक्षुषा मामनुगृहाणेत्यर्थः ॥ २२ ॥
 वनं प्रति प्रस्थितं मां सीता चान्वेतु गच्छत्विति लक्ष्मणश्च प्रस्थित-
 मनुजानीहीत्यर्थः । ननु लक्ष्मणसीतयोः कुतो वनवासकष्टप्राप्तिर्न ह्यसौ
 वरनिबन्धस्तयोरत आह,—कारणैरिति हेतुभिः तथैः व्यवहारदशया
 सत्यैः न चेच्छतः इह स्थातुमिति शेषः ॥ २३ ॥

अनुजानीहि अनुष्ठां देहि । प्रजापतिर्ब्रह्मा आत्मजान् सनकादीन्
 तपांसि चरेतुमद्युक्तान्यथानुष्ठां दत्तवान् तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥

वनवासाय जगतीपतेः स्वस्यानुष्ठाभ्यनुमतिं प्रतीक्षमाणं प्रार्थय-
 मानम् । अथग्रं जेशतोऽपि विषादरहितं राघवं प्रेक्ष्य उवाच ॥ २५ ॥

हे राघव ! यतोऽहं कैकेयावरदानेन मोहितो निवसतरतया शोक-

एवमुक्तो वृषतिना रामो धर्मभृतां वरः ।

प्रत्युवाचाञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः ॥ २७ ॥

भवान् वर्षसहस्रायुः पृथिव्या वृषते ! पतिः ।

अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे राज्यस्य काङ्क्षिता ॥ २८ ॥

नव पञ्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते ।

पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञां ते * नराधिप ! ॥ २९ ॥

रुदन्नार्त्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयुतः ।

कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ॥ ३० ॥

श्रेयसे वृद्धये तात ! पुनरागमनाय च ।

गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् ॥ ३१ ॥

परवशो जातोऽतो राज्यानर्हः अतो मां निगृह्य बध्वायोध्यायां त्वमेव
राजा भव प्रवृत्तमभिषेकं समापयेति यावत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

भवान् वर्षसहस्रायुः पतिर्भवतु अतः परमप्यनेककालं राजा भवे-
त्यर्थः । त्वया यो वरो दत्तः तमन्तं कर्तुं अहं न योग्यस्तव नरकपात-
प्रसङ्गादतोऽहमरण्ये वत्स्यामि मे राज्यस्य काङ्क्षिता इच्छा न ॥ २८ ॥

प्रतिज्ञां ते प्रतिज्ञासमाप्तौ ते पादौ ग्रहीष्यामीत्यन्वयः ॥ २९ ॥

कैकेय्या अद्यैव गमनमनुमन्यसेति मिथो रहसि चोद्यमानः ॥ ३० ॥

श्रेयसे परलोकहिताय वृद्धये इह लोकोऽभ्युदयाय अरिष्टं पापदुःख-

* “प्रतिज्ञाने” इति वा पाठः

नहि सत्यात्मनश्चात । धर्माभिमनसस्तव ।

सन्निवर्त्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन ! ॥ ३२ ॥

अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र ! मा गच्छ सर्वथा ।

एकाहं दर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम् ॥ ३३ ॥

मातरं माञ्च संपश्यन् वसेमामद्य शर्वरीम् ।

तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वःकल्ये साधयिष्यसि ॥ ३४ ॥

दुष्करं क्रियते पुत्र ! सर्वथा राघव प्रिय ! * ।

त्वया हि मत्प्रियार्थन्तु वनमेवमुपाश्रितम् † ॥ ३५ ॥

भिन्नं पुण्यं सुखञ्च तेऽस्तु अथयः सन् अकुतोभयं पश्यामि गच्छस्वेत्या-
घम् ॥ ३१ ॥

सत्यात्मनः सत्यप्रतिष्ठितस्वभावस्य । धर्माभिमनसः धर्मसम्पा-
दनाभिनिविष्टमनसः ॥ ३२ ॥

प्रातरैव केकेत्या प्रस्थितस्य मात्राद्यनुनयदानादिना आचतुर्थप्रहरं
व्यापृतस्य तुर्य्यामे राजानुमत्यर्थमागतस्य राज्ञा तत्कालसमीपमेव
प्रवक्ष्यमानरजनीसहवासः प्रार्थ्यते । अद्येत्यादि । इदानीमिति समीप-
लक्ष्यं रजनीमावस सर्वथा मा गच्छ किमर्थं तत्राह,—चरामि त्वया
सह भोक्ष्यामि ॥ ३३ ॥

साधयिष्यसि गमिष्यसि ॥ ३४ ॥

* “त्वया” इति वा पाठः ।

† “मत्प्रियार्थं प्रियारब्धत्वा यद्यासि विजनं वनम्” इति वा पाठः ।

नचेतन्मे प्रियं पुत्र ! शपे सत्येन राघव ! ।

कृत्रया चलितस्त्वस्मि स्त्रिया भस्माभिकल्पया ॥ ३६ ॥

वक्षणा या तु लब्धा मे ता त्वं निस्तर्तुमिच्छसि ।

अनया वृत्तसादिन्या कैकेयाभिप्रचोदितः ॥ ३७ ॥

न चेत्तदाश्चर्यतमं यत्त्वं जेष्ठः सुतो मम ।

अपावृतकथं पुत्र ! पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ ३८ ॥

अथ रामस्तदा श्रुत्वा पितुरार्त्तस्य भाषितम् ।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा दीनो वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

मत्प्रियार्थं मम परलोकहितार्थम् ॥ ३५ ॥

तदेव दर्शयन्ति । नचेत्यादि । कृत्रया गूढकूराभिप्रायया । चलितोऽस्मि अंशितोऽस्मि त्वदभिषेकमनोरथात् । भस्माभिकल्पया भस्माच्छमाभितुल्यया ॥ ३६ ॥

वक्षणासामान्येन प्रतिश्रुतवरयोर्भरताभिषेकत्वाद्दिवासनरूपविशेषपर्यवसायित्वरूपा या मे लब्धा यतोऽनया वृत्तसादिन्या कुलोचितचारित्र्यनाशिन्याभिप्रचोदितोऽस्मि एवमिति शेषः । अतो या वक्षणा मया लब्धा तां निस्तर्तुमिच्छसीति यावत् ॥ ३७ ॥

एतदाश्चर्यतमं न अपावृतकथं अपगतान्तवचनं एतच्च नाश्चर्यं यतो ज्येष्ठो गुणैर्वयसा च सुतोऽसि ॥ ३८ ॥

आर्त्तस्य पितुर्भाषितं श्रुत्वा एकादृदर्शनेनापीत्युक्तारूपं दीनः कैकेया अथ गच्छेति नियोगस्यावश्यानुष्ठेयत्वप्रतिज्ञानात् तावन्मात्रपिष्टमनोरथपूरयाशक्त्या प्राप्तशोक इव ॥ ३९ ॥

प्राप्स्यामि यानद्य गुणान् को मे अस्तान् प्रदास्यति ।

अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणो ॥ ४० ॥

इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला ।

मया विद्यूषा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ ४१ ॥

वनवासकृता बुद्धिर्न च मेऽद्य चलिष्यति ।

* यस्तु युद्धे वरो दत्तः कैकेयै वरद ! त्वया ॥ ४२ ॥

दीयतां निखिलेनैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव ! ।

अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनुपालयन् ॥ ४३ ॥

चतुर्दशसमा वत्स्ये वने वनचरैः सह ।

मा विमर्शो वसुमती भरताय प्रदीयताम् ॥ ४४ ॥

तर्पितः सर्वकामैरित्यस्योत्तरमाह,—प्राप्स्यामीति । गुणान् मृष्टास्त्रा-
दोन् अतः सर्वकामैः सर्वकामप्रतिनिधित्वेनापक्रमणं इतो गमनमेव
वृणो इत्यर्थः । यद्वा अद्य प्रयागे सतीमान् गुणान् प्रतिज्ञापालनजधर्म-
रूपान् प्राप्स्यामि अगमने क्लान्तान् दास्यति प्रत्युताधर्मश्च अतः सर्व-
कामैरित्यादि प्राग्वदेव ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अद्य वनवासकृता तदर्थं बुद्धिर्न चलिष्यति । अतो गमनानुज्ञा-
मेव कुर्वित्वाशयः अतिशान्शूरस्य भवतां नुचितमयेतदित्याह,—
य इति । निखिलेन अद्यैव मत्प्रस्थापनात् निदेशं शासनम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

* “यस्युष्टेन” इति वा पाठः

नहि मे काङ्क्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियम् ।
 यथानिदेशं कर्तुं वै तवैव रघुनन्दन ! ॥ ४५ ॥
 अपगच्छतु ते दुःखं माभूद्वाप्यपरिभुतः ।
 न हि क्षुभ्यति दुर्धर्षः समुद्रः सरितां पतिः ॥ ४६ ॥
 नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मेदिनीम् * ।
 नैव सर्वानिमान् कामान् † न स्वर्गं न च जीवितम् ॥ ४७ ॥
 त्वामहं सत्यमिच्छामि नाश्रितं पुत्रपर्षभ ! ।
 प्रत्यक्षं तव सत्येन मुकृतेन च ते श्रपे ॥ ४८ ॥
 न च शक्यं मया तात ! स्यात् च यमपि प्रभो ! ।
 स शोकं धारयस्वेमं न हि मेऽस्ति विपर्ययः ॥ ४९ ॥

वनचरैस्तपस्त्रिभिः मा विमर्शः भरताय राज्यदाने मास्तु सन्देहः ।
 सर्वथा तस्मै वसुमती दीयताम् ॥ ४४ ॥

कथमेवमतमाह,—नहीति । आत्मनि स्वमनसि सुखं स्वीयानां
 प्रियञ्चोद्दिश्य राज्यं न काङ्क्षितं अपि तु तव निदेशं यथावत्कर्तुमेव
 काङ्क्षितम् इच्छामि ॥ ४५ ॥

क्षुभ्यति मर्त्यादां त्यजति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अश्रुतं अश्रुतयुक्तं एवं सत्यं सत्ययुक्तं तव प्रत्यक्षं तव सन्निधौ
 सत्येन मुकृतेन ते त्वया च श्रपे शपथं करोमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

* “मैथिलीम्” इति वा पाठः ।

† “लोकान्” इति वा पाठः ।

अर्थितो ह्यस्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव ! ।

मया चोक्तं ब्रजामीति तत्सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥

मा चोत्कण्ठां कृथा देव ! वने रंस्यामहे वयम् ।

प्रशान्तहरिणाकीर्णं नानाशकुनिनादिते ॥ ५१ ॥

पिता हि देवतं तात ! देवतानामपि स्मृतम् ।

तस्माद्देवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ॥ ५२ ॥

चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नृपसत्तम ! ।

पुनर्द्रव्यसि मां प्राप्तं सन्तापोऽयं विमुच्यताम् ॥ ५३ ॥

येन मंसम्भनीयोऽयं सर्वो वाष्पाकुलो जनः ।

स त्वं पुरुषशार्दूल ! किमर्थं त्रिक्रियां गतः ॥ ५४ ॥

पुरश्च राष्ट्रश्च मही च केवला

मया विस्मृता भरताय दीयताम् ।

अहं निदेशं भवतोऽनुपालयन्

वनं गमिष्यामि चिराय सेवितुम् ॥ ५५ ॥

क्षमामपि इह पुरे इति शेषः । स त्वं इमं मदमनसम्भवं शोकं
धारयस्व । विपर्ययः इहाद्यस्मिन्नित्युक्तं प्रतिज्ञातार्थविपरीतानुष्ठा-
नम् ॥ ४६ ॥ ५० ॥

उत्कण्ठां दर्शनादिविषयोत्कण्ठाजन्यं दुःखम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

येन त्वया ॥ ५४ ॥

मया विदुषां भरतो महीभिर्मा
 सशैलखण्डां सपुरोपकाननाम् ।
 शिवासु सीमास्वनुशास्तु केवलं
 त्वया यदुक्तं वृपते ! तथास्तु तत् ॥ ५६ ॥
 न मे तथा पार्थिव ! दीयते मनो
 महत्सु कामेषु न चात्मनः प्रिये ।
 यथा निदेशे तव शिष्टसम्पत्ते
 व्यपेतु दुःखं तव मत्कृतेऽनघ ॥ ५७ ॥
 तदद्य नैवानघ ! राज्यमव्ययं
 न सर्वकामान् वसुधां न मैथिलीम् ।

केवला ह्यत्क्षा । चिराय वनं सेवितुं गमिष्यामि ॥ ५५ ॥

शिवासु सीमास्विति स्थित इति शेषः । मया विना तेनापि पुरे
 स्थातुमशक्यत्वादिति भावः । केवलमनुशास्तु रक्ष्यमात्रं करोतु नतु
 राजत्वाभिमानो राज्यसुखं वा तस्येति ध्वनितम् । अनेन राज्ञो जीवनं
 भरतस्य नन्दियामवासञ्च ध्वनितः । शिवासु सीमासु रममाण इत्या-
 पाततोऽर्थः त्वया यदुक्तं कैकेयीं प्रतीति शेषः ॥ ५६ ॥

यथा शिष्टसम्पत्ते तव निदेशे मया मनो दीयते तथा महत्सु कामेषु
 काम्यवस्तुषु मनः संकल्पात्मकं मे मया न दीयते न च नात्मनोऽन्तःकर-
 णस्य प्रियेऽतोमत्कृते दुःखं व्यपेतु ॥ ५७ ॥

त्वामवृतेन योजयन् राज्यादिकं चिन्तितं मद्भिषयचिन्तावन्तं

न चिन्तितं * त्वामवृतेन योजयन्
 दृषीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा ॥ ५८ ॥
 फलानि मूलानि च भक्षयन् वने
 गिरींश्च पश्यन् सरितः सरांसि च ।
 वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपं
 सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्दृतिः ॥ ५९ ॥
 एवं स राजा व्यसनाभिपन्न-
 स्तापेन दुःखेन च पीड्यमानः ।
 अलिङ्ग्य पुत्रं सुविनष्टसंज्ञो
 भूमिं गतो नैव विचष्ट † किञ्चित् ॥ ६० ॥
 देव्यः समस्ता रुरुदुः समेता-
 स्तां वर्जयित्वा नरदेवपत्नीम् ।

त्वामपि न दृषीय न वरिष्यामि इति मे सत्यं व्रतं तथा ते व्रतं कैकेयी-
 वरदानसङ्कल्पः सत्यमस्तु । अत्र चिन्तितं त्वामित्यनेन चिन्तया तव
 मरणोऽपि मया न स्थेयं मरणादपि परलोकनाशकान्तत्वस्यातिशयत्वं
 सूचितं तेन तव मरणे न मे दुःखं नापि पापं यथा तवान्तत्वकरणे
 इति सूचितम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

तापस्त्वग्दाहोत्पादकाः दुःखमन्तव्योत्पादकम् ॥ ६० ॥

* “न जीवितम्” इति वा पाठः ।

† “विवेद” इति वा पाठः ।

बदन् सुमित्रोऽपि * जगाम मूर्च्छां
 द्वाद्वाद्वतं तत्र बभूव सर्वम् ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 दशरथरामसंवादो नाम चतुस्त्रिंशः
 सर्गः ॥ ३४ ॥

समेता मिलिताः । तां कैकेयीम् । द्वाद्वा इति शब्दः द्वाते येन तथा-
 भूतं सर्वं परिचारिकादिजनजातम् ॥ ६१ ॥

* “सुमित्रोऽपि” इति वा पाठः ।

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

ततो निर्धूय सहसा शिरो निःश्वस्य चासद्यत् ।
 पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य दन्तान् कटकटाख्य च ॥ १ ॥
 लोचने कोपसंरक्ते वर्णं पूर्वोचितं जहत् ।
 कोपाभिभूतः सहसा सन्तापमश्रुभं गतः ॥ २ ॥
 मनः समीक्षमाणश्च स्मृतो दशरथश्च च ।
 कम्पयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्शरैः श्रितैः ॥ ३ ॥
 वाक्यवज्जेरनुपमैर्निर्मिन्दन्निव चाश्रुभैः * ।
 कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमन्त्रः प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥

एवं सपरिकरस्य राज्ञः परमशोके प्राप्ते सुमन्त्रः कैकेयीं
 प्रत्याह,—तत इति । शिरो निर्धूयनादिकोपविकाराभिनयः कटकटाख्य
 कटकटाशब्दवतः कृत्वा ॥ १ ॥

कोपसंरक्ते कृत्वेति शेषः । वर्णं मुखकान्तिं पूर्वोचितं पूर्वकाङ्क्ष-
 स्थितं राजमन्त्रिण उचितञ्च ॥ २ ॥

दशरथस्य मनः समीक्षमाणः कैकेयीविषयस्नेहरहितं जानन्
 ॥ ३ ॥ ४ ॥

* “चाश्रुभैः” इति वा पाठः

यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राजा दशरथः स्वयम् ।

भर्ता सर्वस्य जगतः स्यावरस्य चरस्य च ॥ ५ ॥

नक्षकार्यतमं किञ्चित्तव देवीह विद्यते ।

पतिघ्नीं त्वामहं मन्ये कुरुघ्नीमपि चान्ततः ॥ ६ ॥

यन्महेन्द्रमिवाजय्यं दुष्प्रकम्पमिवाचलम् ।

महोदधिमिवाक्षोभ्यं सन्तापयसि कर्मभिः ॥ ७ ॥

मावमंस्था दशरथं भर्तारं वरदं पतिम् ।

भर्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्रकोव्या विशिष्यते ॥ ८ ॥

यथावयो हि राज्यानि प्राप्नुवन्ति नृपक्षये ।

इच्छाकुकुलनाथेऽस्मिंस्त्वं लोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥

राजा भवतु ते पुत्रो भरतः शास्त्रमेदिनीम् ।

यस्यास्तव यया त्वया ॥ ५ ॥

अतो नहीति हे देवि ! तवातिशयेन कर्तुमशक्यं न किञ्चिद्विद्यते । इह संसारे अन्ततः सर्वान्ते त्वत्कृत्यसाध्यफलविचारे इत्यर्थः । पतिघ्नीमिति । रामगमने राजमरणस्यावश्यकत्वादिति भावः । रामस्य विवासनात् राज्ञो मरणाच्च कुलघ्नीम् ॥ ६ ॥

अचलमिव दुष्प्रकम्पम् । कर्मभिः क्रूरैः सन्तापयसि राजानमिति शेषः ॥ ७ ॥

भर्तुरिच्छा भर्तुरिच्छाविषयानुसरणम् ॥ ८ ॥

यथानयः वयःक्रममनतिक्रम्य नृपक्षये राजभूतपितृक्षये राज्यानि

वयं तत्र गमिष्यामो यच्च रामो गमिष्यति ॥ १० ॥
 न च ते विषये कश्चित् ब्राह्मणो वस्तुमर्हति ।
 तादृशं त्वममर्यादमद्य कर्म करिष्यसि ॥ ११ ॥
 नूनं सर्वं गमिष्यामो मार्गं रामनिषेवितम् ।
 त्यक्तया वान्धवैः सर्वैर्ब्राह्मणैः साधुभिः सदा ॥ १२ ॥
 का प्रीतीराज्यलोभेन तत्र देवि ! भविष्यति ।
 तादृशं त्वममर्यादं कर्म कर्तुं चिकीर्षसि * ॥ १३ ॥
 आश्चर्यमित्र पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशम् ।
 आचरन्त्या न विद्वता सद्यो भवति मेदिनी ॥ १४ ॥
 महाब्रह्मर्षिदृष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः ।

धिग्याग्दण्डा न हिंसन्ति रामप्रव्राजने स्थिताम् ॥ १५ ॥
 प्राप्नुवन्ति ज्येष्ठक्रमेणेति यावत् । तमिममनादिप्रवृत्तमाचारं इष्टाकु-
 कुत्तनाथे दशरथे जीवत्वेव लोपयितुमिच्छसीति योजना ॥ ६ ॥ १० ॥

विषये देशे तादृशं ब्राह्मणवासानर्हं अमर्यादं अतिक्रमितज्येष्ठ-
 राज्यादिव्यवहारं करिष्यसीत्यनेनाद्यापि रामं निवर्त्तयेति सूचयति
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

यस्यास्ते ईदृशं घोरं वृत्तमस्ति तया त्वया तदाचरन्त्या हेतुभूतया
 पृथिवीं यत्र विद्वता न विदीर्णा तदाश्चर्यमित्र पश्यामि ॥ १४ ॥

किञ्च महाब्रह्मर्षिभिः दृष्टाः प्रयुक्ताः ज्वलन्तः अप्रिवद्वस्मकरव-

* “नूनमित्यादभ्य चिकीर्षसोत्यन्तं पाश्चात्त्यैः परिरुतम् ।

आघ्नं हित्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु कः ।

यस्यैनं पयसा सिञ्चेन्नैत्रास्य मधुरो भवेत् ॥ १६ ॥

आभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव ते ।

न हि निम्बात् खवेत् चौद्रं लोके निगदितं वचः ॥ १७ ॥

तत्र मातुरमत्प्राहं विद्म पूर्वं यथा श्रुतम् ।

पितुस्ते वरदः कश्चिद्ददौ वरमनुत्तमम् ॥ १८ ॥

समर्थाः भीमदर्शनाः भीमं फलं दृश्यते येषु तादृशा धिगिति
वायूपा दण्डाः त्वां न हिंसन्ति इदमप्याश्चर्यमित्यनुकर्षः । स्थितां कृत-
निश्चयाम् अनेन सर्वे त्वां धिक्कुर्वन्तीति ध्वनयति ॥ १५ ॥

अथान्यापदेशेन राजानं निन्दति,—अःश्रमिति । परिचरेत् आल-
बानादिक्रमणेन रोपयेदाश्रयस्थाने तच्च पुनः पयसा सिञ्चेत् । अस्त्यैवं
निम्बसेवां कुर्वतः प्रीतये स मधुरो न भवेत् । अतो वृष्टैवेदं कैकेय्यनु-
वर्त्तनं राज्ञ इत्याशयः ॥ १६ ॥

इदानीं कैकेया मर्मवचनान्यप्याह,—आभिजात्यमिति । यथा
ते मातुराभिजात्यं प्रशस्तमातापिहजत्वोचितव्यवहाररूपं तथैव ते
तव मन्ये कारणानुसारित्वात्कार्यस्येति भावः । तदुपपादयति दृष्टान्तेन
नहीति । निम्बात् चौद्रं न खवेदिति वचो लोकप्रसिद्धं क्लिप्तवर्थः
॥ १७ ॥

ननु मे मातुः कथमाभिजात्यक्षतिस्तच्चाह,—तवेति । असद्ग्राहं
घोरपापकर्माभिनिवेशं पूर्वं वृद्धेभ्यो यथा येन प्रकारेण श्रुतं तथा
सम्प्रति विद्म स्मराम तदेवाह,—पितुरित्यादि । कश्चिद्वचिः ॥ १८ ॥

सर्वभूतरुतं तस्मात् संजज्ञे वसुधाधिपः ।

तेन तिर्यग्गतानाञ्च भूतानां विदितं वचः ॥ १९ ॥

ततो जृम्भस्य शयने विरुतात् भूरिवर्चसः ।

पितुस्ते विदितो भावः स तत्र बद्धधाहसत् ॥ २० ॥

तत्र ते जननी क्रुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती ।

हासन्ते नृपते ! सौम्य ! जिज्ञासामीति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥

नृपश्चोवाच तां देवीं हासं शंसामि ते यदि ।

तस्माद्वरदानात्सर्वभूतानां व्यक्ताव्यक्तवाचां रुतं शब्दं तदबोध्यमर्थं संजज्ञे जानीते स्म तेन सर्वभूतरुतज्ञत्वेन तिर्यग्गतानां तिर्यक्क्षोतस्यां पशुपत्त्यादीनां वचो विदितं ज्ञातार्थं भवति ॥ १९ ॥

ततस्ततएव हेतोः शयने शयानस्य ते पितुः भूरिवर्चसः सुवर्ण-
कान्तेर्जृम्भस्य जृम्भाख्यस्य पक्षिणो भावोऽभिप्रायः विरुतात्तदीयशब्दा-
द्विदितः अथ स ते पिता तत्र शयने शयान एव तद्भावपरिज्ञानज-
सन्तोषेण बद्धधा दिस्त्रिर्बद्धप्रकारेण चाहसत् ॥ २० ॥

तत्र शयने शयाना ते जननी मामयं हसतीति क्रुद्धा सती मृत्यु-
रूपं पाशमिच्छन्ती हे नृपते ! ते हासं हासकारणं ज्ञातुमिच्छामीति
ते पितरमब्रवीत् । वरन्ते इति पाठे ते जननी मामयं हसतीति
बुद्ध्या क्रुद्धाभवत् । ततो राज्ञा त्वद्विषयोऽयं न हासः किन्तु वरबलात्
मे सर्वरुतज्ञानसामर्थ्यमस्ति अतः किञ्चिज्जन्तुं विदिततद्भावोऽहासिष-
मित्युक्ते तद्वरस्वरूपं तदातारञ्च जिज्ञासामीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ततो मे मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः ॥ २२ ॥

माता ते पितरं देवी पुनः केकयमब्रवीत् ।

शंस मे जीव वा मा वा न मां त्व प्रहसिष्यसि ॥ २३ ॥

प्रियया च तयोक्तः स केकयः पृथिवीपतिः ।

तस्मै तं वरदायार्थं कथयामास तत्त्वतः ॥ २४ ॥

ततः स वरदः साधू*राजानं प्रत्यभाषत ।

द्वियतां ध्वंसतां वेद्यं माशंसीस्त्वं महीपते ! ॥ २५ ॥

स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो वृषः ।

मातरं ते निरस्याशु विजहार कुबेरवत् ॥ २६ ॥

हासं तत्कारणम् । वरमिति पाठे तदाकारम् ॥ २२ ॥

सर्वथा शंस जीव वा मा वा म्रियस् वा । तस्मिन्नदगते इतः
परं मां कदापि न हसिष्यसि त्वत्कर्तृकमत्वार्मकभाविहःसाभावं निश्चे-
ष्यामीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मै वरदाय ऋषये तमर्थं कथननिर्वन्दरूपम् कथयामासेत्य-
न्वयः ॥ २४ ॥

ततः साधुः स वरदः प्रत्यभाषत ध्वंसतां वा रूपिजादिसमीपं
गच्छतु वा । मा कृथा इति पाठे अस्या वच इति शेषः ॥ २५ ॥

निरस्य भद्रे ! त्वमितो गच्छेति ते मातरं परित्यज्य ॥ २६ ॥

* “साधून्” इति वा पाठः ।

तथा त्वमपि राजानं दुर्जनाचरिते पथि ।
 असत्प्राहमिमं मोहात् कुरुषे पापदर्शिनी ॥ २७ ॥
 सत्यश्चान्न प्रवादोऽयं लौकिकः प्रतिभाति मा ।
 पिबन् समनुजायन्ते नरा मातरमङ्गनाः ॥ २८ ॥
 नैवं भव गृहाणेद् यदाह वसुधाधिपः ।
 भर्तुरिच्छामुपास्येह जनस्यास्य गतिर्भव ॥ २९ ॥
 मा त्वं प्रोत्साहिता पापैर्देवराजसमप्रभम् ।
 भर्तारं लोककर्त्तारममङ्गममुपादध ॥ ३० ॥
 न हि मिथ्या प्रतिज्ञातं करिष्यति तवानघः ।
 श्रीमान् दशरथो राजा देवि ! राजीवलोचनः ॥ ३१ ॥

तथा त्वमपि दुर्जनाचरिते पथि स्थिति शेषः । अत्र मम राजानं
 मोहात् मोहमुत्पाद्य असद्ग्राहं असत्क र्यग्रहकं कुरुषे ॥ २७ ॥

कन्यानां मातृत्वस्य न्यायप्राप्तमिव्याह,—सत्यमिति । मा माम् ।
 नराः पुत्ररूपाः समनुजायन्ते पिबन्भावानुवर्तिनो जायन्ते ॥ २८ ॥

नैवं भव मातृवत् मा भव यद्वसुधाधिप आह तद्गृहाण रामा-
 भिवेकरूपं वचः । नेयेति पाठे विधेया भवेत्यर्थः । भर्तुरिच्छां तदि-
 वयम् उपास्य तदनुवर्तिनी भूत्वा अस्य जनस्य अस्मदादेः गतिः शरणं
 भव ॥ २९ ॥

प्रोत्साहिता प्रेरिता असद्वर्गं कनिष्ठाभिवेकपूर्वं व्यस्य विवा-
 खवरूपं उपादध ग्राह्य उपावहेति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ३० ॥

ज्येष्ठो वदान्यः कर्मण्यः स्वधर्मस्यापि रक्षिता ।
 रक्षिता जीवलोकस्य बली रामोऽभिषिच्यताम् ॥ ३२ ॥
 परिवादो हि ते देवि ! महान् लोके चरिष्यति ।
 यदि रामो वनं याति विहाय पितरं वृषम् ॥ ३३ ॥
 खराज्यं राघवः पातु भव त्वं विगतज्वरा ।
 न हि ते राघवादन्यः क्षमः पुरवरे वसन् ॥ ३४ ॥
 रामे हि यौवराज्यस्य राजा दशरथो वनम् ।
 प्रवेक्ष्यति महेष्वासः पूर्ववृत्तममुस्मरन् ॥ ३५ ॥
 इति सान्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयीं राजमंसदि ।
 भूयः संजोभयामास सुमन्त्रस्तु कृताञ्जलिः ॥ ३६ ॥

तव मिथ्याप्रतिज्ञातं क्षीणयोक्तं वरद्वयदानरूपं वचोऽतो राजा
 न करिष्यति तत् ॥ ३१ ॥

अतो ज्येष्ठत्वादिगुणको रामोऽभिषिच्यताम् । तदभिषेकेऽनुमतिः
 क्रियतां कर्मण्यः कर्मणि साधुः ॥ ३२ ॥

विपक्षे बाधकमाह,—परिवाद इति अपवादः । चरिष्यति प्रच-
 रिष्यति ॥ ३३ ॥

राघवाद्रामादन्धः पुरवरे वसन् ते क्षमां न कृणोति न हि भवेदि-
 त्यर्थः । भरतस्त्वत्प्रतिकूल एव भविष्यतीति भावः ॥ ३४ ॥

अतो रामेहीति । पूर्ववृत्तं पूर्वराजाचारम् ॥ ३५ ॥

भूयोऽन्वर्थम् ॥ ३६ ॥

नैव सा क्षुभ्यते देवी न च स्म परिदूयते ।

न चास्मा सुखवर्णस्य लक्ष्यते विक्रिया तदा ॥ ३७

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

कैकेयोद्दशरथसंवादे नाम पञ्च-

त्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

सान्त्वैः न क्षुभ्यते तीक्ष्णैः न परिदूयते ॥ ३७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

ततः सुमन्त्रमैच्छाकः पीडितोऽत्र प्रतिज्ञया ।

सबाष्पमति निव्यस्य जगादेदं पुनर्वचः ॥ १ ॥

सूत ! रत्नसुसम्पूर्णां चतुर्विधबला चमूः ।

राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् ॥ २ ॥

रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः ।

शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥ ३ ॥

ये चैनसुपजीवन्ति रमते यैश्च दीर्यतः ।

एवं सुमन्त्रेण राजप्रतिज्ञाया मिथ्यात्वोक्तावपि राजा तस्या वा-
स्तवत्वं जानन् रामस्य वन एव सुखवासोपायमादिशति,—तत इति ।
केकेयिनङ्गीकारानन्तरम् । प्रतिज्ञया केकेयीमुद्दिश्य हतया वास्तव्या ।
इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥

चतुर्विधबला रथादिचतुर्विधबलवती चमूः सेना । अनुयात्रार्थं
सेवायं प्रति विधीयतां नियुज्यतां प्रस्थाप्यताम् ॥ २ ॥

वादिन्यः परचित्ताकर्षकवचनचतुराः । रूपाजीवाः वेश्याः सु-
प्रसारिताः सुप्रसारितायणाः ॥ ३ ॥

तेषां बद्धधनं * दत्त्वा तानप्यत्र निदोजय ॥ ४ ॥
 आयुधानि च सुस्थानि नागराः शकटानि च ।
 अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं व्याघ्राक्षारण्यकोविदाः ॥ ५ ॥
 निघ्नन् मृगान् कुञ्जरांश्च पिबंश्चारण्यकं मधु ।
 नदीश्च विविधाः पश्यन् राज्ञं संस्मरिष्यति ॥ ६ ॥
 धान्यकोशश्च यः कश्चिद्भूतकोशश्च मामकः ।
 तौ राममनुगच्छेतां वसन्तं निर्जने वने ॥ ७ ॥
 यजन् पुण्ड्रेषु देशेषु विष्टजंश्चाप्तदक्षिणाः ।
 ऋषिभिश्चापि सङ्गम्य प्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ८ ॥
 भरतश्च महाबाहु रयोध्यां पालयिष्यति ।
 सर्वकामैः पुनः श्रीमान् रामः संसाध्यतामिति ॥ ९ ॥
 एवं ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भयमागताम् ।
 सुखञ्चाप्यगमच्छेषं स्वरथापि व्यरुध्यत ॥ १० ॥

- यैर्मल्लैः वीर्यतः वीर्यपरीक्षया रमते इत्यर्थः ॥ ४ ॥
 नगरा जनाः अरण्यकोविदाः अरण्यमर्मज्ञाः ॥ ५ ॥
 राज्यं राज्यस्थितिं देशस्थितिम् ॥ ६ ॥ ७ ॥
 आप्तदक्षिणाः उक्तदक्षिणाः ॥ ८ ॥
 • पालयिष्यतीति सोपालंभोक्तिः संसाध्यतां प्रस्थाप्यताम् ॥ ९ ॥

“बद्धविधम्” इति वा पाठः ।

सा विषया च सन्तुष्टा मुखेन परिशुध्यता ।
 राजानमेवाभिमुखो कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 राज्यं गंतधनं साधो ! पीतमण्डां सुरामिव ।
 निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपरस्थिते ॥ १२ ॥
 कैकेय्यां मुक्तस्वजायां वदन्ध्यामतिदारुणम् ।
 राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥ १३ ॥
 वहन्तं किन्तुदसि मां नियुज्य धुरिमाहिते ।
 अनार्य्ये ! ह्यत्यमारब्धं किन्तु पूर्वमुपाकथः ॥ १४ ॥
 तस्यैतत् क्रोधमयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वराङ्गना ।
 कैकेयी दिगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥

खरश्च व्यथ्यत रुद्धो जातः भयकार्यमेतत् ॥ १० ॥ ११ ॥

मण्डः सुरासारांशः । निरास्वाद्यं निर्गतास्वाद्यतमं शून्यम् अवस्तु-
कम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

हे अहिते ! मा मां धुरि दासवत् वरहेतुकरामविवासनभरता-
 भिवेकरूपभारे नियुज्य तच्च भारं वहन्तं मां किं तुदसि व्यथयसि ॥
 हे अनार्य्ये ! यदिदानोमारब्धं ह्यत्यं सार्वभौमभोऽसहितस्य प्रस्थापनप्रति-
 बन्धरूपं तत् तादृशं गमनं पूर्वमेव वनवासप्रार्थनकाल एव नोपा-
 कथः सर्वे त्यक्त्वा केवजो यात्विति किं न प्रार्थितव्यमस्ति । तत इतन्नि-
 रोद्धे तव सामर्थ्यं नास्तीति भावः । क्रुद्धदीनोक्तित्वात्सर्वदोषपरि-
 हारः ॥ १४ ॥

तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठं पुत्रमुपाकृधत् ।

असमञ्ज इति ख्यातं तथाऽयं गन्तुमर्हति ॥ १६ ॥

एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् ।

ब्रीडितश्च जनः सर्वः सा च तन्नावबुध्यत ॥ १७ ॥

तत्र दृष्ट्वा महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः ।

शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥

असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीडतः पथि दारकान् ।

सरस्यां प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन दुर्म्भतिः ॥ १९ ॥

तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् ।

असमञ्जं दृष्ट्वाऽप्येकमस्मान् वा राष्ट्रवर्धन ! ॥ २० ॥

तानुवाच ततो राजा किन्निमित्तमिदं भयम् ।

नाद्यापि राज्ञा मंष्ट्रा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥

द्विगुणं क्रुद्धा प्रकारान्तरेण मत्प्रयाजनं नाशयतीत्याशयेन ॥ १५ ॥

पूर्वमनुक्तमपि वनगमनत्वादेवार्थसिद्धमिति दृष्टान्तबलेनाह,—
तवैवेति । उपाकृधत् राज्यभोगेभ्य इति शेषः ॥ १६ ॥

एवमुक्तः असमञ्जतुल्यतया गमने उक्तः । स्वप्रतिश्रुतातिरिक्त-
प्रलापात् राज्ञो धिगित्युक्तिः । जनः कैकेयीसेवकजनः सर्वसामिन्या
असम्बद्धप्रलापात् नावबुध्यत क्रोधवशादिति भावः ॥ १७ ॥

तद्वद्गमनस्य नात्र प्रसङ्ग इति महामात्र आह,—तत्रेति । महा-
मात्रः प्रधानः ॥ १८ ॥

क्रीडतस्त्वेष नः पुत्रान् बालानुद्भ्रान्तचेतसः ।

सरख्यां प्रक्षिपन् मौख्यादितुलां प्रीतिमश्रुते ॥ २२ ॥

स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः ।

तं तत्याजांहितं पुत्रं तासां प्रियचिकीर्षया ॥ २३ ॥

तं यानं शीघ्रमारोप्य सभार्य्यं सपरिच्छदम् ।

यावज्जीवं विवास्थोऽयमितितानन्वशात्पिता ॥ २४ ॥

स फालपिटकं गृह्य गिरिदुर्गाण्यलोकयत् ।

दिशः सर्वास्त्वनुचरन् स यथापापकर्मकृत् ॥ २५ ॥

इत्येनमत्यजद्राजा मगरो वै सुधार्मिकः ।

रामः किमकरोत्पापं येनैवमुपरुध्यते ॥ २६ ॥

सरय्वाम् अशु प्रक्षिपन् रमते तेन कारणेन दुर्मतिः सः न तादृ-
शोऽयमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

तं प्रकृतीनामहितं पुत्रं तत्याजेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

शोभ्रं यानमारोप्य स्वेच्छया गमने विलम्बकरणसम्भवात् सपरि-
च्छदं वनयोग्यफालपिटकादिपरिच्छदसहितम् । तान्विवासनाधिका-
रिणः अन्वशात् उक्तवान् ॥ २४ ॥

यथापापकर्मकृत् यथापापकर्मकृत् सः फालसहितं पिटकं
गृहीत्वा कन्दाद्यर्थं सर्वा दिशः सर्वदिक्षुः गिरिदुर्गाणि अनुचरन्
अममागः कन्दाद्यलोकयत् । सर्वादिशस्त्वनुचरन्नतिष्ठत्पापकर्मकृदिति
पाठ गिरिदुर्गाणि वासार्थमेव विलोकयन् सर्वा दिशश्च कन्दाद्यर्थ-
मनुचरन् अतिष्ठत् । यावज्जीवं निजापराधादने इति शेषः ॥ २५ ॥

नहि कञ्चन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् ।
 दुर्लभोद्वस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम् ॥ २७ ॥
 अथवा देवि ! त्वं कञ्चिद्दोषं पश्यसि राघवे ।
 त्वमद्य ब्रूहि तत्त्वेन तदा रामो विवाह्यते ॥ २८ ॥
 अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्पथे निरतस्य च ।
 निदहेदपि शक्रस्य द्युतिं धर्मविरोधनात् ॥ २९ ॥
 तदलं देवि ! रामस्य श्रिया विहतया त्वया ।
 लोकतोपि हि ते रक्ष्यः परिवादः शुभानने ! ॥ ३० ॥
 श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्ततरस्वरः ।
 शोकोपहतया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 एतद्वचो नेच्छसि पापरूपे !
 हितं न जानासि ममात्मनोऽथवा ।

प्रकृते तदप्रसङ्ग इत्याह,—रामः किमिति ॥ २६ ॥

अगुणं दोषव्यसनरूपम् । निरयः पापम् । कल्मषं मालिन्यम्
 ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

त्वया विहतया रामस्य श्रिया तेन किञ्चित् फलमिति शेषः,
 भरतस्य त्वदनुरूपमतिताभावात् तदलं वृथा श्रमेण हि यतो लोकतः
 श्राप्तः परिवादश्च ते रक्ष्यः परिहार्यो भवति । एतच्च लोकापवादमात्र-
 मस्य फलं नान्यत्किञ्चिदिति भावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

आस्थाय मार्गं कृपणं कुचेष्टा
 चेष्टाहिते ! साधुपथादपेता ॥ ३२ ॥
 अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं
 राज्यं परित्यज्य सुखं धनञ्च ।
 सर्वे च * राज्ञा भरतेन च त्वं
 यथासुखं भुञ्क्ष्व चिराय राज्यम् ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 कैकेयीमहामात्र संवादो नाम षट्-
 त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

एतद्वचः सिद्धार्थवचः हि यतः कृपणं मार्गमास्थाय येयं त्वया
 कुचेष्टारूपा चेष्टा कृता सा साधुपथादपेता ॥ ३२ ॥
 सर्वे च अयोध्यावासिनो जनाः राज्ञा भरतेन च चक्ष्वर्थे ॥ ३३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

* “सहैव” इति वा पाठः

सप्तत्रिंशः सर्गः

महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा ।

अभ्यभाषत वाक्यन्तु विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १ ॥

त्यक्तभोगस्य मे राजन् ! वने-वन्येन जीवतः ।

किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः ॥ २ ॥

यो हि दत्त्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः ।

रज्जुन्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम् ॥ ३ ॥

तथा मम सतां श्रेष्ठ ! किं ध्वजिन्या जगत्पते ! ।

सर्वाण्येवानुजानामि चीराण्येवानयन्तु मे ॥ ४ ॥

रामो धीरोदात्तत्वेन कैकेयीपरितोषायाह,—महामात्रेति । महामात्रः सिद्धार्थः विनीतवत् विनीतः सन् ॥ १

अनुयात्रेण अनुयात्रावता सैन्येन त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः । असङ्गाह्य-यमात्मेति श्रुतेः ॥ २ ॥

असङ्गतश्चेदं ससैन्यस्य वनगमनमित्याह,—योहीति । कक्ष्या गज-मध्यबन्धनरज्जुः ॥ ३ ॥

ध्वजिन्या कक्ष्यातुल्यया अनुजानामि मातृप्रीतये भरताय ददामि । चीराणि वनोपयुक्तवासांसि आनयन्तु कैकेयीदास्यः ॥ ४ ॥

खनिचपिटके चोभे समानयत गच्छतः ।
 चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ॥ ५ ॥
 अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य राघवम्
 उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रपा ॥ ६ ॥
 स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते ।
 सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिण्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ह ॥ ७ ॥
 लङ्घयन्त्यापि तत्रैव विहाय वसने शुभे ।
 तापमाच्छादने चैव जग्राह पितुरग्रतः ॥ ८ ॥
 अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी ।
 संप्रेक्ष्य चीरं सन्वस्ता दृष्टती वागुरामिव ॥ ९ ॥

चतुर्दशवर्षाणि वने वसतो मम फलाद्यानयनसाधने उभे खनिच-
 पिटके भो कैकेयिदास्यः समानयत गच्छत शीघ्रं तदानयनायेति
 शेषः ॥ ५ ॥

एतत्पर्यन्तं मथ्यराप्रेरितं सिद्धं कृत्वा ब्राह्मणश्रापप्राप्तलोकात्सूया-
 विप्रयत्नसम्पादकं कर्म कैकेय्यारभते । अथेति । स च श्रापोध्यात्म-
 रामायणे स्पष्टः ॥ ६ ॥

स रामः चीरे अन्तरीयोत्तरीयरूपे, अवक्षिण्य परित्यज्य, अवस्त
 दृष्टवान् । वस् आच्छादने ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथात्मनः परिधानार्थं तया दत्तं चीरं सीता संप्रेक्ष्य । वागुरां
 संप्रेक्ष्य दृष्टती मृगीव सन्वस्तासेवाभृत् ॥ ९ ॥

सा व्यपन्नपमाणेव प्रगृह्य च सुदुर्मनाः ।

कैकेयाः कुशचीरे ते जानकी शुभलक्षणा ॥ १० ॥

अश्रुसम्पूर्णनेत्रा च धर्मज्ञा धर्मदर्शनी ।

गन्धर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

कथं नु चीरं बध्नन्ति मुनयो वनवासिनः ।

इति ह्यकुशला सीता सा मुमोह मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥

हत्वा कण्ठे स सा चीरमेकमांदाय पाणिना ।

तस्यौ ह्यकुशला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा ॥ १३ ॥

तस्यास्तत्क्षिप्रमागत्य रामो धर्मभृतां वरः ।

चीरं बबन्ध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम् ॥ १४ ॥

रामं प्रेक्ष्य तु सीताया बध्नन्तं चीरमुत्तमम् ।

अन्तःपुरचरा नार्यो मुमुचुर्वारि नेत्रजम् ॥ १५ ॥

व्यपन्नपमाणेव लज्जमानेव कैकेयाः सकाशात् ते कुशचीरे प्रगृह्य
भर्तुरीदृश्यवस्थेति स्तरां दुर्मना इव अतएवाश्रुपूर्णनेत्रा ॥ १० ॥ ११ ॥

अकुशला अपरिचयात् चीरबन्धनेऽनिपुणा । मुमोह बन्धनस्थ-
लनिश्चयं न प्रापेव ॥ १२ ॥

हत्वा कण्ठे अनेनेदृश्यां राजकुमार्यामस्या ईदृशो व्यवहार इति
कैकेया तत्र जनस्यात्यन्तमसूया सूचिता ॥ १३ ॥

कौशेयस्योपरि तस्याः कौशेयत्यागप्रसक्त्यभावात् ॥ १४ ॥

सीतायाचीरं बध्नन्तमुत्तमं रामं सेप्रेक्ष्येत्यन्वयः ॥ १५ ॥

अन्तपालाश्च यास्यन्ति सदारोयन्न राघवः ।

सहेपजीव्यं राष्ट्रञ्च पुरञ्च सपरिच्छदम् ॥ २३ ॥

भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा वनेचरः ।

वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवक्ष्यति पूर्वजम् ॥ २४ ॥

ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह ।

त्वमेका शाधि दुर्दृष्टा प्रजानामहिते रता ॥ २५ ॥

न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ।

तदनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवक्ष्यति ॥ २६ ॥

न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्त्रमिच्छति ।

त्ययि वा पुत्रवद्वत्सं यदि जातो महीपतेः ॥ २७ ॥

अथ यास्यति त्वन्निर्बन्धादिति शेषः । वयं मदाद्याः ब्राह्मणाः ।

अथ यत्र रामोऽवस्थानुमेनमनुगमिष्यामः ॥ २५ ॥

अन्तपालाः शुद्धान्तरक्षकाः राष्ट्रान्तस्थितदण्डनायकाः इत्यर्थे ।

उपजीव्यं जीवनसाधनं तेन सहितं राष्ट्रं सपरिच्छदं दासीदासा-
दिसहितं पुरञ्च यास्यति ॥ २६ ॥

भरतश्च पूर्वजमनुवक्ष्यति तत्सदृशावस्थैव स्थास्यति दशरथ-
जातस्य तत्सम्भावताया एवौचित्यमिति भावः ॥ २७ ॥

पादपैः सहेत्यनेनाटवोभूतमिति द्योत्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥

सर्वथैव तव भरतराज्यप्रयासो व्यर्थ इत्याह,—नहीति । अदत्तां

यद्यपि त्वं चितितलाङ्गनञ्चोत्पतियति ।

पितृवंशचरित्रं सोऽन्यथा न करिष्यति ॥ ३१ ॥

तत्त्वया पुत्रगर्हिण्या पुत्रस्य हतमप्रियम् ।

लोके नहि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥

द्रव्यस्यद्यैव कैकेयि ! पशुव्यालमृगद्विजान् ।

गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदनुखान् ॥ ३३ ॥

अथात्तमान्याभरणानि देवि

देहि क्षुपायै व्यपनीय चीरम् ।

प्रीतिपूर्वमदत्तां किन्तु त्वन्निर्बन्धनेन दत्तां त्वयि वा परम्पराप्राप्तधर्म-
नाशिकायां अतःपरं पुत्रवदस्तुं नार्हति । कुतस्तत्राह,—यदीति ।
महीपतेर्दंशरथाज्जातोयदि पितृन् समनुजायन्ते नरा इति न्यायादि-
त्याशयः । यदि इत्यसन्दिग्धवचनं वेदस्वेत् प्रमाणमिति वत् । यद्वा
कैकेयाधिकारानन्तरमिदम् ॥ ३० ॥

पितृवंशचरित्रं ज्येष्ठे विद्यमाने कनिष्ठस्य राज्यानर्हत्वरूपं
तज्जः ॥ ३१ ॥

पुत्रगर्हिण्या पुत्रराज्याभिलाषवत्या लोके स न विद्येत तत्त्वता
न सम्भाविता यो रामं नानुव्रतः ॥ ३२ ॥

• तत्र प्रत्यक्षं मागमाह,—द्रव्यसीति । पादपांश्चेति किमु वक्तव्यं
मनुष्यामिति श्रेयः ॥ ३३ ॥

न क्षीरमस्याः प्रविधीयतेति

न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्ठः ॥ ३४ ॥

एकस्य रामस्य वने निवास

स्वयावृतः केकयराजपुत्रि !

विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या

वसत्वरण्ये सह राघवेण ॥ ३५ ॥

यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च

सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री ।

वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानै-

र्नेयंवृता ते वरसम्प्रदाने ॥ ३६ ॥

तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये

गुरौ वृषस्याप्रतिमप्रभावे ।

एवं वशिष्ठो भाव्यर्थजातमुक्त्वा प्रकृतमनुष्ठेयमुपदिशति । अथेति । प्रविधीयते इति इति च्छेदः इकारलोप आर्षः । दातुं युज्यते इत्यर्थः इत्युक्त्वा तद्वसनं परिधानं न्यवारयत् जानक्या इति शेषः ॥ ३४ ॥

दानयोग्यत्वमुपपादयति । एकस्येति । प्रतिकर्म प्रसाधनव्यापारः स नित्यं यस्याः सा अतएव विभूषिता तसत्वरण्ये स्वभर्तुः सुश्रू-
षार्थम् ॥ ३५ ॥

विधानैः उपकरणैः ॥ ३६ ॥

तस्मिन् गुरौ तथा जल्पत्यपि भर्तुः प्रतिकारकामा वेषादिभिः

नैव स्म स्तीता विनिवृत्तभावा

प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

केकयीवसिष्ठ संवादो नाम सप्तत्रिंशः

सर्गः ॥ ३७ ॥

तदवस्थासदृशावस्थासम्पादनकामा सती चोरपरिग्रहादिनिवृत्तभावा
नैव बभूव स्म ॥ ३७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् ।
प्रचुक्रोश जनः सर्वोधिक् त्वां दशरथन्विति ॥ १ ॥
तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः ।
चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः ॥ २ ॥
स निश्चस्योष्णमैल्लाकुक्षां भार्यामिदमब्रवीत् ।
कैकेयि ! कुशचीरेण न सीता गन्तुमर्हति ॥ ३ ॥
सुकुमारीच वालाच सततञ्च सुखोचिता ।
नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥ ४ ॥

इयं हि कस्यापकरोति किञ्चित्

तपस्विनी राजवरस्य पुत्री

तस्यामिति । तद्वरानन्तर्गतायामीदृशमनिकृष्यवहारमनिवारयं
क्षूणीं तिरुतीति जनाक्रोशः ॥ १ ॥

तेन प्रणादेन जनाक्रोशेन तां भार्यां कैकेयीः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

वनस्य वनगमनयोग्यचीरस्य कस्यापि किञ्चित् करोति काकुद-
पितु नेत्यर्थः । किञ्चिद्वाज्यप्रतिबन्धादि । विसंज्ञा अपदिक्षिताशक्त्या-
र्थान्छानप्रसङ्गतः प्राप्तमोहा अमणीव भिक्षुकीव ॥ ५ ॥

या चीरमासाद्य जनस्य मध्ये
 स्थिता विसंज्ञा अमणीव काचित् ॥ ५ ॥
 चीराण्यपास्याञ्जनकस्य कन्या
 नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा
 यथासुखं गच्छतु राजपुत्री
 वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः ॥ ६ ॥
 अजीवनार्हेण मया नृशंसा
 कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत्
 त्वया हि बाल्याप्रतिपन्नमेतत्
 तस्मा दहेहेणुमि त्रात्मपुष्पम् ॥ ७ ॥

रामेण यदि ते पापे ! किञ्चित्कृतमशोभनम् ।

अयास्यात् त्वजतु । इयं प्रतिज्ञा चीरवासिनी सीता वनं यात्विति
 त्वदीया प्रतिज्ञा न मम दत्तपूर्वा न मया पूर्वमनुमता वरदानरूपे
 अतो यथासुखं गच्छतु इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

अजीवनार्हेण मुमुर्षुणा, अनेन मतिभ्रंशः सूच्यते । नृशंसा अति-
 क्रूरा प्रतिज्ञा रामवनवासविषया नियमेन प्रपद्यपूर्वं सा तावत् कृता ।
 यदेतत् हि यतोधिकं सीताचीरग्रहणं त्वया प्रतिपन्नं आरब्धं तद्-
 बाल्यादज्ञावादेव नात्र ते सामर्थ्यम् । तस्माद्देहेणुमात्मपुष्पमिव त्वत्कृता-
 तिप्रवृत्तिस्त्वां मा दहेत् मा नाशयतु । यद्वा यथा तव प्रवृत्तिस्तथा
 वैधव्यप्राप्तये मां दहेत् नाशयेत् ॥ ७ ॥

अपकारः क इह ते वैदेह्यादर्शितोधमे ! ॥ ८ ॥

मृगीवोत्पुल्लनयना मृदुशीला मनस्विनी ।

अपकारं किमिव ते करोति जनकात्मजा ॥ ९ ॥

ननु पर्याप्तमेतत्ते पापे ! रामविवासनम् ।

किमेभिः कृपणैर्भूयः पातकैरपि ते कृतैः । १० ॥

प्रति ज्ञातं मया तावत् त्वयोक्तं देवि ! शृण्वता ।

रामं यदभिषेकाय त्वमिह गतमब्रवीः । ११ ॥

अशोभनमपरधः । वैदेह्या ते कः अपकारः चीरग्रहणपूर्वकवन-
वासप्रयोजनकोदर्शितः रुम्पादितः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ते तत्र एवं रामविवासनं चीरादि वैशिष्ट्येन रामवनगमनं
परीक्षितं सकलनरकानुभवायालम् । ते त्वया कृतैः एभिरपि कृपणैरनि-
र्वच्यदुःखप्रदैः सीताप्रव्राजनादिरूपैः पातकैः किं किमनुभविष्यति
वा न जानामीति शेषः ॥ १० ॥

अभिषेकाय मया कृतनिश्चयं पश्चात्तत्प्रतिबन्धे त्वया कृते मत्वेक्षण्ये-
ह्यगतं रामं प्रति यत्तमब्रवीः जटाचीरधरो वनं गच्छेति तत्त्वयोक्तं
शृण्वता मया तावदेव प्रतिज्ञातं तथाऽदित्यनुमतं ननु सीता प्रव्रा-
जनादि ॥ ११ ॥

एतत् स्तौतं तदतिक्रम्य अधिकार्ये प्रवृत्तत्वान्निरयं गन्तुमर्हसि ।
कोत्रमेतिक्रमेत आह,—मैथिलीमिति । इदंसे वाञ्छसि । स एवेत्य-
वञ्छसां प्रजायेयेत्यादाविच्छार्थस्येदं दर्शनात् ॥ १२ ॥

तत्त्वैतत् समतिक्रम्य निरयं गन्तुमिच्छसि ।

मैथिलीमपि या हि त्वमीक्षसे चीरवासिनीम् * ॥ १२ ॥

एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः संप्रस्थितो वनम् ।

अवाक्शिरसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥

इयं धार्मिक ! कौशल्या मम माता यशस्विनी ।

वृद्धा चाक्षुद्रशीला च न च त्वां देव ! गर्हते ॥ १४ ॥

मया विहीनां वरद ! प्रपन्नां शोकसागरम् ।

एवं ब्रुवन्तं सीता यथासुखं गच्छत्विति ब्रुवन्तम् । संप्रस्थितः
एवंवादात्तया सह गमने कृतानुमतिकत्वात् तया गन्तुं प्रवृत्तः ॥ १३ ॥

न च गर्हते त्वदाज्ञया मयि वनं गच्छत्यपि इति शेषः । सत्य-
रक्षणं धर्म इति ज्ञात्वा इति भावः ॥ १४ ॥

प्रपन्नां प्राप्तां भूयः सम्मन्तुं प्रधानपत्नीत्वात् क्रियमाणसम्माना-
मपि भूयोऽधिकं सम्मन्तुमर्हसि । सम्मन्तुं तस्याः सम्मानं कर्तुं मत्प्रार्थ-
नयेति शेषः ॥ १५ ॥

* इतीव राजा विलपन्नाहात्मा

शोकस्य नान्तं स ददर्श किञ्चित् ।

वृथस्तुरत्वाच्च पपात भूमौ

तेनैव पुत्रव्यसनेन मग्नः ॥

केषुचित् पुस्तकेषु इत्यधिकं दृश्यते ।

अदृष्टपूर्वव्यसनां भूयः संमन्तुमर्हसि * ॥ १५

इमां महेन्द्रोपम ! जातगर्द्धिनीं

तथा विधातुं जननीं ममार्हसि ।

यथा वनस्थे मयि शोककर्षिता

न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत् ॥ १६

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

रामदशरथसंवादे नाम अष्टत्रिंशः

सर्गः ॥ ३८ ॥

जातगर्द्धिनीम् त्वत्समीपे जातो मदर्शनविषयो गर्धोऽभिलाषो
यस्यास्तां, न्यस्य त्यक्त्वा ॥ १६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

* पुत्रशोकं यथा नच्छेत् त्वया पूज्येन पूजिता

मां हि सञ्चिन्तयन्तीयमपि जीवेत् तपस्विनी ॥

केषचित् पक्षेषु इत्यधिकं दृश्यते ।

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरश्च तम् ।
समीक्ष्य सह भार्याभीराजा विगतचेतनः ॥ १ ॥
नैनं दुःखेन सन्तप्तः प्रत्यवेक्षत राघवम् ।
न चैनमभिमंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः ॥ २ ॥
स मुहूर्त्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः ।
विललाप महाबाह्वराममेवानुचिन्तयन् ॥ ३ ॥
मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः ।
प्राणिनो हिंसिता वापि तन्नामिदं*मुपस्थितम् ॥ ४ ॥
नत्वेवानागते काले देहाच्चप्रवति जीवितम् ।
कैकेय्या क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ॥ ५ ॥

रामस्येति । विगतचेतनोऽभूदिति शेषः ॥ १ ॥
प्रत्यवेक्षत ऋष्टुं नाशकृत् ॥ २ ॥ ३ ॥
विवत्सा इति धेनव इति शेषः ॥ ४ ॥
कैकेय्या क्लिश्यमानस्यापि मम यतो मृत्युर्न विद्यते तत्प्राप्तिर्न

* “तस्मादिदम्” इति वा पाठः

योऽहं पावकसङ्काशं पश्यामि पुरतः स्थितम् ।

विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजम् ॥ ६ ॥

एकस्याः खलु कैकेय्याः कृतेऽयं विद्यते * जनः ।

स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिन्विमाम् ॥ ७ ॥

एवमुक्त्वा तु वचनं बाष्पेण विहृतेन्द्रियः ।

रामेति स्रद्धादेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक सः ॥ ८ ॥

संज्ञां तु प्रतिलभ्यैव मुहूर्त्तात् स महीपतिः ।

नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥

श्रौपवाह्यं रथं युक्त्वा त्वमायाहि हयोत्तमैः ।

प्रापयैनं महाभागमितो जनपदात् परम् ॥ १० ॥

दृश्यतेऽतः कालेऽनागते देहाज्जीवितं नैव च्यवत इति जाने इति
शेषः ॥ ५ ॥

आच्छाद्यतेऽनेनेत्याच्छादः तापसानामाच्छादो यस्य तादृशमा-
त्मजं पश्यामि यस्तस्य मे मृत्युर्न विद्यते इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

जनः कैकेयीव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि । इमां निकृतिं वरलक्ष्मणाशङ्कं
संश्रित्येत्यस्य स्थिताया इति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

नेत्राभ्याम् उपलक्षितः ॥ ९ ॥

श्रौपवाह्यं वाहनमात्रोपयुक्तं युद्धानर्हमित्यर्थः । युक्त्वा योजयित्वा
योज्येति पाठेऽप्येवमेव परं दक्षिणस्यामिति शेषः ॥ १० ॥

* “क्लिश्यते” इति वा पाठः ।

एवं मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते ।

पित्रा मात्रा च यत्साधुर्वीरो निर्वास्यते वनम् ॥ ११ ॥

राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमन्तः शीघ्रविक्रमः ।

योजयित्वा ययौ तत्र रथमश्वैरलङ्कृतम् ॥ १२ ॥

तं रथं राजपुत्राय स्रुतः कनकभूषितम् ।

आचचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ १३ ॥

राजा सत्वरमाह्वय व्याप्तं वित्तसञ्चये ।

उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचिः ॥ १४ ॥

वासांसि च वरार्हाणि भूषणानि महान्ति च * ।

वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्या क्षिप्रमानय ॥ १५ ॥

साधुर्वीरो रामः पित्रा मात्रा च वनं निर्वास्यते यत् अतः गुणवतां
युंसां गुणानां फलं एवं निर्वासनरूपमुच्यते शास्त्रेणेति मन्ये इति दुःखा-
तिशयादुक्तिः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ११ ॥

रथं योजयित्वा तत्र रामसन्निधौ ययौ ॥ १२ ॥

आचचक्षे रथ उपस्थित इत्युक्तवान् ॥ १३ ॥

वित्तसञ्चये व्याप्तं धनाध्यक्षमित्यर्थः निश्चितं वच उवाचेत्यन्वयः ।
सर्वतः शुचिः इहामुत्रान्तराः ॥ १४ ॥

एतानि वर्षाणि चतुर्दशवर्षाणि । एतेन एतावानेव वनवासो ना-
धिक इति पददर्शनात् ध्वनितम् ॥ १५ ॥

* वराणि च” इति वा पाठः ।

नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तु गत्वा कोशगृहं ततः ।

प्रायच्छत् सर्वमाहृत्य सीतायै क्षिप्रमेव तत् ॥ १६ ॥

सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनम् ।

भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७ ॥

व्यराजयत वैदेही वेश्म तत् सुविभूषिता ।

उद्यतोऽग्नमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः ॥ १८ ॥

तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रून् वचनमब्रवीत् ।

अनाचरन्तीं कृपणं मूर्ध्नि प्रपाद्या मैथिलीम् ॥ १९ ॥

असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन् सततं सत्कृताः प्रियैः ।

भर्तारं नाभिमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः ॥ २० ॥

प्रायच्छत् धनाध्यक्षः । सममेवेति पाठे वचनसमकालमेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सुजाता अयोनिजा सुजातानि सामुद्रिकोक्तलक्षणवन्ति गात्रानी-
त्यन्वयः ॥ १७ ॥

उद्यतः उद्यं प्राप्नुवतः काले प्रातःकाले । अनेन लेशतोऽपि विषाद-
राहित्यं तस्याः सूचितम् ॥ १८ ॥

कृपणम् अनाचरन्तीं क्षुद्राचारहीनां तां भर्तृश्वश्रूषापरां सीताम्
॥ १९ ॥

सततं प्रियैः सत्कृता अपि विनिपातगतं कृच्छ्रगतं भर्तारं याः
श्वश्रूषितं नानुमन्यन्ते ताः सर्वलोके इहलोके परलोके चासत्यः असती-
त्वेन निशिताः ॥ २० ॥

एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् ।

अल्पामयापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥

असत्यशीला विकृता दुर्गा अहृदयाः सदा ।

असत्यः पापसङ्कल्पाः क्षणमात्रविरागिणः ॥ २२ ॥

न कूलं न कृतं विद्या न दत्तं नापि संग्रहः ।

स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यहृदयाहिताः ॥ २३ ॥

नारीणां प्रकृतत्वादसतीनाम् । यत् पुरा अनापदवस्थायां सुखं भर्तृदत्तमनुभूय । तस्य अल्पामपि रोगदारिद्र्यादिलक्षणांमापदं प्राप्य दृष्ट्वा तं दुष्यन्ति दूषयन्ति नानादूषणयुक्तत्वेन वदन्ति । नैतावदेव प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥

असत्यशीलाः असत्यवचनशीलाः विकृताः विकृतेपेताद्यादिव्यापाराः । दुर्गाः दुष्टाभिसरणादिगतिशीलाः । अहृदयाः स्वभर्तारि विरसाः । असत्यः कुलटाः । पापे परपुरुषप्रसङ्गादौ संकल्पो मनोव्यापारो यासाम् । क्षणमात्रविरागिणः क्षणमात्रविरागिण इत्यर्थः । अल्पनिमित्ततः क्षणमात्रेण त्यक्तानुरागाः । अविश्वसनीयस्नेहा इति यावत् । विरागिण इत्यत्र डीवभाव आर्षः । ता असत्य इति विधेयम् ॥ २२ ॥

कूलं प्रशस्तम् । कृतमुपकारः । विद्या गुरूपदिष्टधर्मविद्या । दत्तं भूषणादिदानम् । संग्रहः दृष्टेऽपि दोषे स्वीकारः । यद्वा संग्रहो बन्धनादि । एतत् सर्वमपि स्त्रीणामसतीनां हृदयं न गृह्णाति पापवृत्तेर्न

साध्वीनान्तु स्थितानान्तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते ।
 स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥ २४ ॥
 स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रब्राजितो वनम् ।
 तव देवसमस्त्वेष निर्धनः सधनोऽपि वा ॥ २५ ॥
 विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितम् ।
 कृत्वाञ्जलिरुवाचेदं श्रुत्वाभिसुखे स्थिता ॥ २६ ॥
 करिष्ये सर्वमेवाहं आर्या यदनुशास्ति माम् ।
 अभिज्ञास्मि यथा भर्तुर्वर्त्तितव्यं श्रुतञ्च मे ॥ २७ ॥

प्रतिबध्नाति । नज्वाज्जल्यम् अप्रतिबन्धदार्ढ्यप्रतिपादनाय । कामातु-
 राणां न भयं न लज्जेति न्यायात् । कुलाद्युचितं कृत्यं पृष्ठे कृत्वा
 लोकगर्हितकृत्ये एव प्रवर्तन्ते । कुतः यतोऽनित्यहृदयाः । अव्यवस्थित-
 चित्ताः ॥ २३ ॥

साध्वीनां तु पतिव्रतानां तु शीले सच्चरित्रे । सत्ये सत्यवचने ।
 श्रुते गुरुजनोपदेशे स्थिते स्वकुलोचितमर्थ्यादावस्थिता तु तुरेवार्थे ।
 एवमेव स्थितानां स्त्रीणां परमं पवित्रम् उत्तमं पुण्यसाधनं पतिरेक एव
 व्यतएव स्त्रियाः सर्वधर्मसाधनेभ्यो विशिष्यते ॥ २४ ॥

यदेवमतः किमत आह,—स इति । देवसमः देवतुल्यः एषः
 पतिः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथा भर्तुः भर्तृविषये वर्त्तितव्यं तथा अभिज्ञास्मि । किञ्च तथा
 श्रुतं मे समातापिदभ्यामिति शेषः ॥ २७ ॥

न मामसज्जनेनार्थ्या समानयितुमर्हति ।

धर्माद्विचलितुं नाहमलं चन्द्रादिव प्रभा ॥ २८ ॥

नातन्त्री विद्यते * वीणा नाचक्री विद्यते रथः ।

नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा ॥ २९ ॥

मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।

अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ३० ॥

साहमेवं गता श्रेष्ठाश्रुतधर्मपरावरा ।

आर्य्ये ! किमवमन्येयं स्त्रिया भर्ता हि दैवतम् ॥ ३१ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा कौशल्या हृदयङ्गमम् ।

शुद्धमत्वा मुमोचाश्रु सहसा दुःखहर्षजम् ॥ ३२ ॥

तां प्राञ्जलिरभिप्रेक्ष्य * मातृमध्येऽतिसत्कृताम् ।

असज्जनेन असतीजनेन समानयितुं समानां कर्तुमार्थ्या नार्हति ।

नाहमलं न समर्था ॥ २८ ॥

विद्यते वादनसमर्था इति गमनसमर्थ इति च शेषः । शतात्म-
जेति बज्रग्रीहिः शतपुत्रा ॥ २९ ॥

अमितस्य ऐहिकामुष्मिकसकलसुखस्य कर्मणि षष्ठी ॥ ३० ॥

एवंगता भर्ता परमपूज्य इति ज्ञानवती श्रेष्ठाश्रुतधर्मेति पाठे
श्रेष्ठाभ्यः श्रुमातृप्रमुखाभ्यः श्रुतः परावरः सामान्यविशेषरूपो धर्मो
मया । श्रेष्ठे इति पाठः क्वचित् । किमवमन्येयं कस्मादवमंस्यामि ॥ ३१ ॥

* “वाद्यते” इति वा पाठः

रामः परमधर्मात्मा मातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

अश्व ! मा दुःखिता भूत्वा पथ्येस्त्वं पितरं मम ।

क्षयोऽपि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ३४ ॥

सुप्तायास्तो गमिष्यन्ति नववर्षाणि पञ्च च ।

समग्रमिह संप्राप्तं मां द्रक्ष्यसि सुहृदृतम् ॥ ३५ ॥

एतावदभिनीतार्थसुक्ता स जननी वच ।

त्रयः शतशतार्धा हि ददर्शावेक्ष्य मातरः ॥ ३६ ॥

ताश्चापि स तथैवात्ता मातृदृशरथात्मजः ।

धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृताञ्जलिः ॥ ३७ ॥

शुद्धसत्त्वा शुद्धचित्ता । पुत्रादेर्वनगमनेन दुःखं सीतावाक्यश्रवणेन च हर्षः ॥ ३२ ॥

अभिप्रेक्ष्य दृष्ट्वा । अतिसत्कृतां सर्वजनैरिति शेषः ॥ ३३ ॥

वनवासस्य वनवासकालस्य ॥ ३४ ॥

सुप्तायाः सुप्ताया इव । चतुर्दशघटीवद् गमिष्यन्ति । समयं आढभार्यासहितं समयश्रेयस्कञ्च । पुनरपि सुहृद्भिर्वृतं राजत्वेन ॥ ३५ ॥

अभिनीतार्थं निर्णीतार्थम् । त्रयःशतानि त्रीणि शतानि शतार्द्धञ्च संख्या यासां ताः त्रेत्यसादेश आर्षः । एवंभूता या मातरः सन्ति ताः अवेक्ष्य विविच्य ददर्शेत्यर्थः । तथा मातरश्च तं ददृशुरिति शेषः ॥ ३६ ॥

तथैव कौशल्यावदेवार्तास्ता मातृः प्रति इदं जगादेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

* अभिब्रूय प्रदक्षिणीकृत्य इति ।

* “अभिब्रूय” * इति वा पाठः

संवासात् परुषं किञ्चिदज्ञानादपि यत् कृतम् ।

तन्मे समुपजानीत सर्वाश्चामन्त्रयामि वः ॥ ३८ ॥

वचनं राघवस्यैतद्धर्मयुक्तं समाहितम् ।

शुश्रूवुस्ता स्त्रियः सर्वाः शोकोपहतचेतसः ॥ ३९ ॥

जज्ञेऽप्य तासां सम्राट् क्रौञ्चीनामिव निखनः ।

मानवेन्द्रस्य भार्याणामेवं वदति राघवे ॥ ४० ॥

सुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवैश्व बभूव यत्पुरा ।

विलपितपरिदेवनाकुलं व्यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम् ॥ ४१ ॥

इत्यार्षं रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

गुरुजनसम्भाषणं नाम एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

संवासाः सहवासः परुषमुक्तमिति शेषः । अज्ञानादपि यत्कृतं
परुषं कर्म समुपजानीत क्षान्तमित्यनुजानीतेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाहितं धीरम् ॥ ३९ ॥

अथ रामवचः श्रवणानन्तरं सम्राट् शोकजः शब्दः ॥ ४० ॥

मेघो वाद्यविशेषः सुरजपणवाद्यव मेघा इति रूपकं वा विलपितं
रामगुणकैकेयीदुर्गुणप्रतिपादकं वाक्यम् । परिदेवनं रोदनम् ॥ व्यसन-
गतं प्राप्तेष्टवियोगम् ॥ ४१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोद्ये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।

उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥

तच्चापि समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सह सीतया ।

राघवः शोकसंमूढो जननीमभ्यवादयत् ॥ २ ॥

अन्वत्तं लक्ष्मणो भ्रातुः कौशल्यामभ्यवादयत् ।

अथ मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ॥ ३ ॥

तं वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत् ।

हितकामा महाबाहु' मूर्ध्निप्राप्याय लक्ष्मणम् ॥ ४ ॥

उपसंगृह्य पादपतनपूर्वकं प्रणम्य । दीनाः मातापित्रोः शोकदर्शना-
दीना इव ॥ १ ॥

समनुज्ञाप्य कृतानुमतिकं कृत्वा । शोकसंमूढः मातृदुःखदर्शनात्
स इव ॥ २ ॥

अन्वत्तं अनुपदं रामेण कौशल्यावन्दनानन्तरम् । भ्रातुः जननी-
मिति शेषः । कौशल्यामभ्यवादयत् । पुनः कौशल्यावन्दनानन्तरं मातुः
सुमित्राया अपिना अन्यासाच्च ॥ ३ ॥ ४ ॥

अत्रत्यसुहृज्जने स्वनुरक्तोऽपि त्वं मया वनवासाय दृष्टोऽनमतः ।

दृष्टुं वनवासाय स्वगुरक्तः सुहृज्जने ।

रामे प्रमादं माकार्षीः पुत्र ! भ्रातरि गच्छति ॥ ५ ॥

व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानघ ! ।

एष लोके सतां धर्मो यज्ज्येष्ठवशगो भवेत् ॥ ६ ॥

इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य सनातनम् ।

दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु हि * ॥ ७ ॥

रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।

अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात ! यथासुखम् ॥ ८ ॥

लक्ष्मणन्वेवमुक्तासौ संसिद्धं प्रियराघवम् ।

वनं गच्छति भ्रातरि रामे प्रमादमनवधानं माकार्षीः भ्रातरीत्यनेन
सोदरवदेवायं द्रष्टव्य इति सूचितम् ॥ ५ ॥

कनीयसो ज्येष्ठानुवर्त्तनं परमो धर्म इत्याह,—व्यसनी वेति राज्या-
भावेन ॥ ६ ॥

इदं ज्येष्ठानुवर्त्तनरूपं धर्मान्तरमपि सूचितमाह,—दानमि-
त्यादि । मृधेषु युद्धेषु तनुत्यागः तनावनास्थापूर्वकं युद्धकरणम् ॥ ७ ॥

असौ एवं स्वपुत्रं लक्ष्मणमुक्ता संसिद्धं वनं गन्तुं निश्चितमनस्काम् ।
प्रियराघवं प्रियरूपं राघवं गच्छ गच्छेति पुनःपुनरुवाच शकुनसम्प-
त्तये इति भावः । तं लक्ष्मणं पुनरुवाचेत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥

* “ज्येष्ठस्याप्यानुवृत्तिश्च राजवंशस्य लक्षणम् ।”
इति पाञ्चान्याः ।

सुमित्रा गच्छ गच्छेति पुनःपुनरुवाच तम् ॥ ८ ॥
 ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
 विनीतो विनयश्च मातलिर्वासवं यथा ॥ १० ॥
 रथमारोह भद्रन्ते राजपुत्र ! महायशः ॥
 क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम ! वक्ष्यसे ॥ ११ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वदा ।
 तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्या प्रचोदितः ॥ १२ ॥
 तं रथं सूर्यमंकाशं सीता दृष्टेन चेतसा ।
 आरुरोह वरारोहा कृत्वा लङ्कारमात्मनः ॥ १३ ॥

तदचनमाह,—राममिति । एवञ्च पिटमाटनगरस्मरणेन मन-
 खाञ्चल्यं मा कुर्विति ध्वनितम् । रामस्य पिटवत् सेव्यत्वम् । सीतायां
 माटवद्भावकरणम् । अटव्या अयोध्यावत्पाल्यत्वम् । तेन तत्रत्यजन्तू-
 नामनुद्देशकरणञ्च ध्वनितम् ॥ ८ ॥ १० ॥

यत्र यद्देशप्रापणे मां वक्ष्यसे नियोजयसि तं देशं क्षिप्रं प्रापयि-
 ष्यामि । नेह रजन्यां वस्तव्यमिति शेषः ॥ ११ ॥

कुतस्तत्राह,—चतुर्दशेति । यानि चतुर्दशवर्षाणि वने वस्तव्यानि
 तान्यद्युपक्रमितव्यानि आरम्भणीयानि । यतो देव्या कैकेया अद्यैव
 वनं गच्छेति प्रेरितोऽस्मि ॥ १२ ॥

दृष्टेन चेतसेत्यनेनांगिरामनउत्साहमित्युक्तो मुख्यः शकुनो ध्व-
 नितः ॥ १३ ॥

वनवासं हि संख्याय वासांस्तभरणानि च ।
 भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ ॥ १४ ॥
 तथैवायुधजातानि भ्रातृभ्यां कवचानि च ।
 रथोपस्थे प्रविन्यस्य सचर्मकठिनञ्च यत् ॥ १५ ॥
 अथो ज्वलनसंकाशं चामीकरविभूषितम् ।
 तावारुरुहत्तुस्तूर्णं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १६ ॥
 सीतातृतीयानारुढान् दृष्ट्वा रथमचोदयत् ।
 सुमन्तः सम्मतानश्वान्वायुवेगसमाञ्जवे ॥ १७ ॥
 प्रयाते तु महारण्यं चिररात्राय राघवे ।
 बभूव नगरे मूर्च्छा बलमूर्च्छा जनस्य च ॥ १८ ॥

अलङ्कारकरणोपायमुक्तं स्मारयति,—वनवासं हीति । यानि
 ददौ तानि रथोपस्थे विन्यसेत्यन्वयः । अग्रिमल्लोके तथैवेति पदस्व-
 रसात् ॥ १४ ॥

भ्रातृभ्यां भ त्रोरित्यर्थः । सचर्म चर्मपिण्डं पेटकम् । कठिनं
 रुनिम्बम् । प्रविन्यस्य स्थापयित्वा ॥ १५ ॥

अथो अनन्तरं आरुरुहतुः ॥ १६ ॥

सम्मतान् सम्मतसर्वलक्षणान् ॥ १७ ॥

चिररात्रायेत्यवयवं चिरकालावस्थित्यर्थमित्यर्थः । नगरे विद्यमा-
 नस्य सर्वमनुद्यस्य बलस्य अश्वगजादेर्मूर्च्छा । जनस्य तिर्यग्जन्तुरू-
 पस्य च मूर्च्छा बभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्समाकुलसंभ्रातं मत्तसंकुपितद्विपम् ।
 हृद्यसिञ्चितनिर्घोषं पुरमासीन् महास्वनम् ॥ १९ ॥
 ततः सबालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता ।
 राममेवाभिदुद्राव घर्मात्तः सलिलं यथा ॥ २० ॥
 पार्श्वतः दृष्टतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः ।
 बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमुचुर्भग्निस्रवनाः ॥ २१ ॥
 संयच्छ वाजिनां रशीन् सूत ! याहि शनैः शनैः ।
 सुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्शनो भविष्यति ॥ २२ ॥
 आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम् ।
 यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥ २३ ॥
 कृतकृत्या हि वैदेही क्वायेवानुगता पतिम् ।
 न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ २४ ॥

तदेव प्रपञ्चयति,—तदिति । ससाकुलमिति । कर्त्तव्यतामूढञ्च तत्
 सम्भ्रान्तं रामानुगमनाय त्वरायुक्तम् । मत्ता रामवियोगेन संकुपिता
 द्विपा यस्मिन् । हयानां दुःखेन शिञ्चितानां शब्दवतां पथ्याकुलप्राणि-
 भूषणानां निर्घोषो यस्मिन् ॥ १९ ॥

परमपीडिता रामवियोगदुःखेनेति शेषः ॥ २० ॥

तं सुमन्त्रम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

देवगर्भप्रतिमे स्तान्दतुल्ये । यद्वा देवगर्भो देवनिधिर्हिरण्यगर्भ-
 स्तत्रप्रतिमे याति गच्छति सति ॥ २३ ॥

अहो लक्ष्मण ! सिद्धार्थः मतं प्रियवादिनम् ।
 भ्रातरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि ॥ २५ ॥
 महत्येषा हि ते बुद्धिरेष चाभ्युदयो महान् ।
 एषः स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि ॥ २६ ॥
 एवं वदन्तस्ते सोढुं न शक्नुवन्मागतम् ।
 नरास्तमनुगच्छन्त प्रियमित्वाकुनन्दनम् ॥ २७ ॥
 अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः ।
 निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन् गृहात् ॥ २८ ॥
 शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदतीनां महास्वनः ।
 यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे ॥ २९ ॥
 पिता हि राजा काकुत्स्थः श्रीमान् सन्नस्तदा बभौ ।
 परिपूर्णः शशी काले ग्रहेणोपप्लुतो यथा ॥ ३० ॥
 स च श्रीमानचिन्त्यात्मा रामो दशरथात्मजः ।
 स्तूतं मंचोदयामास त्वरितं बाह्यतामिति ॥ ३१ ॥
 मेरुमित्यादि नित्यं तत्प्रदक्षिणमञ्चारात् ॥ ३४ ॥
 यस्त्वं भ्रातरं परिचरिष्यसि सत्त्वं सिद्धार्थः कृतार्थः ॥ २५ ॥
 तदेवाह—महतीत्यादि । अभ्युदय ऐहिकः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 करेणूनां तत्पालकवृद्धकरिणीनाम् ॥ २९ ॥
 * सन्नं खिन्नः ग्रहेण राज्ञ्या ॥ ३० ॥
 अचिन्त्यात्मा । अहंममताभिमानराहित्येन तद्बुद्धिरक्षयस्वरूपः ।

रामो याहीति तं सूतं तिष्ठेति च जनस्तदा ।
 उभयं नाशकत् सूतः कर्तुं मध्वनि चोदितः ॥ ३२ ॥
 निर्गच्छति महाबाहो रामे पौरजनाश्रुभिः ।
 पतितैरभ्यवहितं प्रणनाश महीरजः ॥ ३३ ॥
 रुदिताश्रुपरिद्यूनं हाहाकृतमचेतनम् ।
 प्रयागे रघवस्यासीत् पुरं परमपीडितम् ॥ ३४ ॥
 सुस्ताव नयनैः स्त्रीणामस्त्रमायासरुम्भवम् ।
 मीनसंक्षोभचलितैः सलिलं पङ्कजैरिव ॥ ३५ ॥
 दृष्ट्वा तु वृषतिः श्रीमानेकचित्तगतं पुरम् ।
 निपयातैव दुःखेन कृत्तमूल इव द्रुमः ॥ ३६ ॥
 ततो हलहनाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः ।

एतेन सर्वथा ममताराहित्यं सूचितम् । तदेव स्वस्य ध्वनयन्नाह,—
 त्वरितं वाह्यतामिति ॥ ३१ ॥

तं सुमन्त्रं आह्वेति शेषः । उभयं नाशकत् एवञ्च नातिमन्दं नाति
 वेगमवाह्यदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अभ्यवहितं रथनेम्युद्धतम् ॥ ३३ ॥

रुदिताश्रुपरिद्यूनम् अनुत्साहवत् ॥ ३४ ॥

आयासः खेदः । चलितैः तिर्यग्भूतैः पङ्कजैः वर्षसंभूतोदकैरि
 वाध्यम् । अपादानस्यैव करणत्वविवक्षा ॥ ३५ ॥

एकचित्तगतं दुःखेनैकचित्ततां प्राप्तम् ॥ ३६ ॥

नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितम् ॥ ३७ ॥

हा रामेति जनाः केचिद्राममातेति चापरे ।

अन्तःपुरसमृद्धञ्च क्रोशन्तं पथ्यदेवयन् ॥ ३८ ॥

अन्वीक्षमाणो रामसु विषण्णं भ्रान्तचेतसम् ।

राजानं मातरञ्चैव ददर्शानुगतौ पथि ॥ ३९ ॥

स बद्ध इव पाशेन किशोरो मातरं यथा ।

धर्मपाशेन संयुक्तः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत ॥ ४० ॥

पदातिनौ च यानार्हावदुःखार्हा सुखेचितौ ।

दृष्ट्वा सञ्चोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिम् ॥ ४१ ॥

सीदन्तं मूर्च्छन्तम् ॥ ३७ ॥

अन्तःपुरसमृद्धं अन्तःपुरसहितं क्रोशन्तं उच्चैः शब्देन हृदन्तं
राजानं दृष्ट्वा केचित्तरा हा रामेति केचिद्वा राममातेति पथ्यदेवयन्
शुशुचुः । उपलक्ष्यमेतत् केचिद्वा राजद्वित्यपि । राममातेत्या-
घम् ॥ ३८ ॥

अनु पश्चाद्भागे ईक्षमाणो रामः मातरं राजानञ्च स्वमनुगतौ
ददर्श ॥ ३९ ॥

पाशेन निबद्धः किशोरोऽश्वबालो मातरं यथा न पश्यति एवं
धर्मपाशेन संयुक्तः स बद्ध इव । नित्यमुक्तस्वभावत्वादेवमुक्तिः प्रकाशं
नाभ्युदैक्षत सङ्कुचितदर्शनव्यापारोभूदित्यर्थः ॥ ४० ॥

यानार्हत्वादिगुणविशिष्टौ पितरौ दृष्ट्वेत्यव्ययः ॥ ४१ ॥

नहि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखं दर्शनं पितुः ।

मातुश्च सहितुं शक्तस्तौत्रैर्नुन्न * इव द्विपः ॥ ४२ ॥

प्रत्यगारमिवायान्ती सवत्सा वत्सकारणात् ।

बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताभ्यधावत ॥ ४३ ॥

तथा रुदन्तीं कौशल्यां रथं तमनुधावतीम् ।

क्रोशन्तीं रामरामेति हा सीते ! लक्ष्मणेति च ॥ ४४ ॥

रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवन्तीं वारि नेत्रजम् ।

असक्तत् प्रैक्षत सतां नृत्यन्तीमिव मातरम् ॥ ४५ ॥

दुःखं दुःखं जायतेऽस्मात् तादृशं अन्यत्रापि दृश्यत इति डः दुःख-
दमिति पाठान्तरम् । लोकदृष्ट्येदमहितुम् । तीव्रसहेति वेट् । दुःखितौ
पितरौ द्रष्टुं न शक्त इति यावत् । तोचमङ्गुशः तत्पीडितो द्विपो
यथा स्वपृष्ठवर्त्तिवस्तुदर्शनाशक्तस्तद्वत् । अस्य च केकेयीवाक्यमेवा-
ङ्गुशः ॥ ४२ ॥

वत्सकारणात् प्रत्यगारं वत्सावस्थितिमत् गृहमुद्दिश्यागच्छन्ती
सवत्सा बद्धवत्सा धेनुर्जथा धावति एवं राममाता अभ्यधावत । यद्यु-
सवत्स्येत्याद्यधिककथनं कवेरपि प्रोक्ताविष्टत्वान्न दोषाय ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

रामलक्ष्मणसीतार्थं तद्वियोगजप्रोक्कवशात् नेत्रजं वारि स्रवन्तीं
मुञ्चन्तीं नृत्यतीमित्येतत्ततः परिभ्रमन्तीं असक्तत्प्रैक्षत राम इति
शेषः ॥ ४५ ॥

* “तोत्रार्दितः” इति वा पाठः ।

तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघवः ।

सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ॥ ४६ ॥

नाश्रौषमिति राजानसुपालब्धोऽपि वक्ष्यसि ।

चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

स रामस्य वचः कुर्वन्ननुज्ञाप्य च तं जनम् ।

व्रजतोऽपि हयांश्चीघ्रं चोदयामास सारथिः ॥ ४८ ॥

न्यवर्त्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।

मनसाप्याश्रुवेगेन न न्यवर्त्तत मानुषम् ॥ ४९ ॥

चक्रयोर्युत्सुसेनयोरन्तरास्थितः उदासीनः पुरुष इव सुमन्त्र-
स्यात्मा दोलायितो बभूव ॥ ४६ ॥

ननु राजवचनातिक्रमे दोषः स्यादत आह, —नेति । उपा-
लब्धोऽपि । मया बह्वृशस्तिष्ठतिष्ठेत्युक्तोऽपि मद्वचनं नाकार्षीरिति पुन-
र्गमनानन्तरं राज्ञोपालब्धोऽपि नाश्रौषमिति वक्ष्यसि । दुःखस्य मदुः-
खस्य हेतुभूतं पापिष्ठं अतिदुःखजनकत्वात् पापिष्ठं चिरविलम्बनमिति-
हेतोः शीघ्रं गच्छेति रामस्तमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

तं जनं अनुव्रजत् पौरजनं अनुज्ञाप्य रामेण कृतां पुनः परा-
वृत्त्य गमनानुज्ञां प्रापय्य व्रजतोऽपि स्वतो गच्छेतापि पुनः शीघ्रं शीघ्र-
गत्यर्थम् ॥ ४८ ॥

राज्ञो जनः राजसम्बन्धी जनः अवरोध जनः उपजीवि जनश्च
रामं मनसा प्रदक्षिणं कृत्वा न्यवर्त्तत देहमात्रेणेति शेषः रथस्य
शीघ्रगत्वादिति भावः । आश्रु वेगेन मन्सा तु न न्यवर्त्तत । मानुषं

यमिच्छेत् पुनरायानं नैनं दूरमनुव्रजेत् ।

इत्यमात्या महाराजमूर्चुर्दशरथं वचः ॥ ५० ॥

तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नः

प्रखिन्नगात्रः प्रविषणरूपः ।

निशम्य राजा कृपणः सभार्यो

व्यवस्थितस्तं मुतमीक्ष्यमाणः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे कालमीकोये अयोध्याकाण्डे

सीतालक्ष्मणसहितस्य रामस्य वनवासो

नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

इतरमनुष्यसमूहः । आश्रुवेगेन मनसापि न न्यवर्त्तत । अपिना देहेन
च न न्यवर्त्तत । मनसाप्यश्रुवेगैश्चेति पाठान्तरम् । अत्र पाठे मनसोऽ-
नित्तरेऽश्रुवेगो ज्ञापकः ॥ ४६ ॥

उक्तदृष्टिद्वारावतां राज्ञस्तु सचिववचनाद्विदित्तिरित्याह,—
यमिच्छेदिति ॥ ५० ॥

व्यवस्थितः अवस्थितः ॥ ५१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकोत्वारिंशः सर्गः ।

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्कामति कृताञ्जली ।
आर्त्तशब्दो हि संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे महान् ॥ १ ॥
अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः ।
यो गतिः शरणञ्चासीत् स नाथः कः नु गच्छति ॥ २ ॥
न क्रुध्यत्यभिशस्तोपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ।
क्रुद्धान् प्रमादयन् सर्वान् समदुःखः कः गच्छति ॥ ३ ॥
कौशल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्त्तते ।
तथा यो वर्त्ततेऽस्मास्तु महात्मा कः नु गच्छति ॥ ४ ॥
कैकेय्या क्लिश्यमानेन राज्ञा संचोदितो वनम् ।

इदानीं तत्प्रयाणनिमित्तसर्वप्रजाशोक उच्यते । तस्मिन्निति ।
मातृवेष्टितपित्रुद्देशेन कृताञ्जली । निष्कामति नगराग्निगच्छति
सति ॥ १ ॥

तदेवाह,—अनाथस्येति । तपस्विनः शोच्यस्य गतिः सकलसुखा-
वाप्तिहेतुः शरणं सर्वापद्भ्यो रक्षिता ॥ २ ॥

अभिशस्तः मिथ्याभिर्शंसनं प्रापितः क्रोधनीयानि प्रजाक्रोध-
कराणि ॥ ३ ॥ ४ ॥

परित्राता जनस्यास्य जगतः कनु गच्छति ॥ ५ ॥

अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य संचयम् * ।

धर्म्यं सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवक्ष्यति ॥ ६ ॥

इति सर्वा महिष्यस्ता विवक्षा इव धेनवः ।

करुदुश्चैव दुःखार्ता मस्वरश्च विचुक्रुशुः ॥ ७ ॥

म तमन्तःपुरे घोरमार्त्तशब्दं महीपतिः ।

पुत्रशोकाभिसन्तप्तः श्रुत्वा चासीत् सुदुःखितः ॥ ८ ॥

नाग्निहोत्राण्यह्यन्त सूर्यश्चान्तरधीयत ।

व्यसृजन् कवलान् नागा गावो वत्सान् न पाययन् *॥९॥

वनं गन्तुमिति शेषः । अस्य जनस्येत्युक्ता किं विशिष्य कथनेन सर्वस्य जगतः परित्रातेति भववत्स्वरूपज्ञायाः कस्याश्चिद्वचः ॥ ५ ॥

संचयं आधारत्वेन गृहभूतं वनवासे तन्निमित्तम् । प्रवक्ष्यति प्रवासयति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

नाह्वयन्त अभिहोत्रिभीरामदुःखादिति शेषः । अन्तरधीयत राम-
व्यसनात्तदंश्यतया दिवसशेषे सत्यपि अन्तर्हितोभूत् । अकाले दुर्दिन-
मभूदिति शेषः । व्यसृजन् त्यक्तवन्तः । नागाः गजाः न पाययन्
नापाययन् । अडभाव आर्घः ॥ ९ ॥

* “संप्रियम्” इति वा पाठः ।

* “पुत्रं प्रथमजं दृष्ट्वा जननी नाभ्यमन्दत ।”
इति केषुचित् पुस्तकेषु दृश्यते ।

त्रिशङ्कुर्लोहिताङ्गश्च दृहस्यतिबुधावपि ।
 दारुणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ १० ॥
 नक्षत्राणि गतार्चोऽपि ग्रहाश्च गततेजसः ।
 विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥ ११ ॥
 कालिकानिलवेगेन महोदधिरिवोत्थितः ।
 रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत् ॥ १२ ॥
 दिशः पर्याकुलाः सर्वास्तिमिरेणैव संवृताः ।
 न ग्रहो नापि नक्षत्रं प्रचकाशे न किञ्चन ॥ १३ ॥
 अकस्मान्नागरः सर्गे जनो दैन्यमुपागमत् ।
 आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥ १४ ॥

दुर्दिनाद्युत्पाता राज्ञो रावणस्य च नाशसूचका इति बोध्यम् ।
 त्रिशङ्कुर्दक्षिणदिक्स्थः लोहिताङ्गो भौमः गुरुबुधौ अन्ये सर्वे ग्रहाः
 शनिशुक्रादयः सोममभ्येत्य राज्ञौ वक्रगत्या चन्द्रं प्राप्य दारुणाः क्रूरा-
 र्चिघः सन्तो व्यवस्थिताः ॥ १० ॥

गतार्चोऽपि त्यक्तस्वाभाविककान्तीनि ग्रहाः शन्यादयः । विशाखाः
 विमार्गस्थाः सधूमाश्च नभसि दृश्यन्ते ॥ ११ ॥

कालिका मेघपङ्क्तिः अनिलवेगेन आकाशे उत्थित उदधिरिव
 दृश्यते । नगरं प्रचचालेत्यनेन भूकम्पः ॥ १२ ॥ १३ ॥

• अकस्माद्दैन्यहेतुकारणाभावेऽपि दैन्यं रामविद्योगदैव्यादधिकं दैन्यम्
 ॥ १४ ॥

शोकपर्यायसन्तप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन् ।
 अथोद्धायां जनः सर्वशुक्रोऽजगतीपतिम् ॥ १५ ॥
 बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः ।
 न हृष्टो लभ्यते कश्चित् सर्वः शोकपरायणः ॥ १६ ॥
 न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः ।
 न सूर्यस्तपते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगत् ॥ १७ ॥
 अनर्थिनः सुतास्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा ।
 सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वचिन्तयन् ॥ १८ ॥
 ये तु रामस्य मुह्यदः सर्वे ते मूढचेतसः ।
 शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं नैव भेजिरे ॥ १९ ॥

ततस्त्वयोद्धा रहिता महात्मना

पुरन्दरेणेव मही सपर्वता ।

शोकेन रामवियोगजेन पर्यायसन्तप्तः पुनःपुनः सन्तप्तः प्रतिष्ठा-
 पालनरूपधर्मवत्पि कोप उत्पातः ॥ १५ ॥

पूर्वन्तु केषाञ्चित्तत्त्वज्ञानां हर्ष आसीत् सम्प्रति तु सर्वोऽप्यहृष्टः
 ॥ १६ ॥ १७ ॥

सुता अनर्थिनोऽनपेक्षितो मातापित्रोरिति श्रेष्ठः । स्त्रीणां भर्तारो
 रोऽनर्थिनः भ्रातरो भ्रातृणामनर्थिन इति श्रेष्ठः । राममेवान्वचिन्त-
 यन् । तत्-ध्यानेन सर्वो जनः सर्वत्र विरक्तोऽभूदित्याशयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

पुरन्दरेण रहिता सपर्वता समेतः यथा मही चलति तस्य

चचाज घोरां भयशोकदीपिता

सनागयोध्याश्वगणा ननाद च ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे राम-
निर्व्यसने उत्पातवर्णनं नाम एकचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४१ ॥

त्रिलोकीपतित्वात् तथा रामेण रहिता अयोध्या चचाज रक्षका-
भावात् ननाद च दुःखाच्चक्रन्देत्यर्थः ॥ २० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

यावत्तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत ।
नैवेत्स्वाकुवरस्तावत् संजहारात्मचक्षुषी ॥
यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यत्यत्यन्तधार्मिकम् ।
तावद् व्यवर्धते चास्य धरण्यां पुत्रदर्शने ॥ २ ॥
न पश्यति रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः ।
तदार्त्तञ्च विषगणश्च पपात धरणीतले ॥ ३ ॥
तस्य दक्षिणमन्वागात् कौशल्यं बाहुमङ्गना ।
परञ्चास्यान्वगात् पार्श्वं कैकेयी सा सुमध्यमा ॥ ४ ॥

निर्यतस्तस्य रामस्य सम्बन्धि रजसो रूपं रथाधूलेः स्वरूपं याव-
त्तेनादृश्यत तावदात्मनश्चक्षुषी न संजहार । इदं रामरथोरज इति प्रीत्या
तत्पश्यन्नेवासीदिति भावः ॥ १ ॥

यावत् प्रियं पुत्रं राजा पश्यति रथधूलिदर्शनद्वारेति शेषः ।
तावत् पुत्रदर्शने तन्निमित्तं धरण्यां स्थितोऽस्य देहो व्यवर्धतेव उत्थाय
स्थित एवाभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

रजसोऽप्यदर्शने तच्छरीरं पतितमभूदित्याह,—नेति । रामस्य
रजः रामरथोद्धतं रज इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्मेति । पतितमत्थाप्य तस्य दक्षिणं बाहुं धत्वा कौशल्यान्

तां नयेन च सम्पन्नो धर्मेण विनयेन च ।

उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ॥ ५ ॥

कैकेयि ! मामकाङ्गानि मास्वाचीः पापनिश्चये ! ।

न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बान्धवी ॥ ६ ॥

ये च त्वामनुजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम ।

केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मां त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥

अगृह्णां यच्च ते पाणिं अग्निं पर्यग्ययञ्च यत् ।

अनुजानामि तत् सर्वमस्मिन् लोके परतः च ॥ ८ ॥

भरतश्चेत् प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्यैतदव्ययम् ।

आगात् स्वपुरं प्रति गम्यमानमनु आ सहेव ससार । कैकेयी त्वस्य वामं
पार्श्वमेव केवलमन्वगात् । तथात्वञ्च राज्ञोऽस्यां परमवैरस्यात् ॥ ४ ॥

तदेवाह, - तामिति ॥ ५ ॥

न च बान्धवी । बन्धूनां स्नेहपात्रदास्यादिरूपापि नेत्यर्थः । अगन्त-
त्वान्डीप् ॥ ६ ॥ ७ ॥

न केवलमैहिकव्यवहारस्य त्यागः किन्तु पारलौकिकस्यापीत्याह,—
अगृह्णामिति । यच्च ते पाणिं पर्यगृह्णां यच्च त्वामग्निं पर्यग्ययं प्रद-
क्षिणमनयम् अग्निहोत्रसम्बन्धं वा कार्यं, तत्सर्वं अस्मिन् लोके पाणि-
ग्रहणसाध्यक्रीडादि परलोके अग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादि चानुजानामि
• त्यजामि ॥ ८ ॥

ननु मम त्यागेऽपि मत्पुत्रादेः कथं त्यागः ? ये च त्वामनुजीवन्तीत्या-

यन्मे स दद्यात् पित्रर्थं मा मां तद्वत्तमागमत् ॥ ९ ॥

अथ रेणुसमुध्वस्तं समुत्थाप्य नराधिपम् ।

न्यवर्त्तत तदा देवी कौशल्या शोककर्षिता ॥ १० ॥

हृत्वेव ब्राह्मणं कामात् स्पृष्ट्वाग्निमिव पाणिना ।

अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य राघवम् * ॥ ११ ॥

दिनोक्तस्तत्राह,—भरत इति । यदि त्वया प्रापितं राज्यं प्राप्य भरतः प्रतीतः स्यात् तुष्टः स्यात् तर्हि मे मरणानन्तरं स भरतः पित्रर्थं पितृत्वप्रयुक्तश्राद्धार्थं यदद्यात्तत्तदत्तं मां मा आगमत् मा प्राप्नोत्वित्यर्थः अन्यथा तु तं न त्यजामोत्यर्थः । कतकस्तु अनुजानामीत्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यं तत्पूर्वार्धे त्यजामोत्यस्यानुकर्षः । तत्तृतीयार्धे यन्मे स दद्यात् पित्रर्थं मामतद्वत्तमागमदिति पाठः । स दद्यादिति चावर्त्तते । भरतस्त्वया प्रापितं राज्यं प्राप्य प्रतीतः विवेकवान् सन् यत्प्राप्तं राज्यं तत् स पित्रर्थं पितुर्मम प्रीतिसम्पादनाय यदि दद्यात् त्यजेत् माच्चातदत्तं न कृतं तस्मै दत्तं दानं राज्यस्य येन तादृशं मां प्रीत्या पूर्ववदागमत् प्राप्नुयाच्चेत्तदा यत् स मे दद्यादस्मिन् लोके विहारशय्याभोजनादि परत्र च परलोके पिण्डदानादि तत्सर्वं अनुजानामि अङ्गीकरोमि । अन्यथा तं त्यजाम्येवेत्यर्थ इत्याह ॥ ९ ॥

रेणुसमुध्वस्तम् । भुविणुगठमाद्रजोद्याप्तं न्यवर्त्तत राज्ञा सहेति शेषः ॥ १० ॥

* “तापयम्” इति वा पाठः ।

निवृत्त्यैव निवृत्त्यैव सीदतो रथवर्त्मसु ।

राज्ञो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १२ ॥

विललाप स दुःखार्त्तः प्रियं पुत्रमनुस्मरन् ।

नगरान्तमनुप्राप्तं बुध्वा पुत्रमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥

वाहनानाञ्च सुख्यानां बहतान्तं ममात्मजम् ।

पदानि पथि दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते ॥ १४ ॥

यः सुखेनोपधानेषु शेते चन्दनरूपितः ।

वीज्यमानो महार्हाभिः * स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥ १५ ॥

स नूनं कचिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः ।

काष्ठं वा यदि वाश्मानमुपधाय शयिष्यते ॥ १६ ॥

यथा पाणिनाभिं स्पृष्ट्वा स्वकर्तृकदोषेण तत्पीडयानुत्तमो भवति
तथा स्वकृतमेतद्दुःखमित्यनुतापः ॥ ११ ॥

निवृत्त्य निवृत्त्य पुनःपुनरित्यर्थः । रथवर्त्मसु सीदतः रथमार्ग-
दर्शने क्लिश्यतः ग्रस्तस्य राज्ञा ॥ १२ ॥

आत्मानं नगरान्तं नगरसमीपं प्राप्तं बुध्वा पुत्रञ्चाप्राप्तं बुध्वा
अब्रवीदिति कतकः । यदा पुत्रं नगरान्तं नगरवाह्यन्देशं प्राप्तं मत्वे-
त्यर्थः ॥ २३ ॥ १४ ॥

महार्हाभिः उत्तमरूपाणां वीरवतीभिः ॥ १५ ॥

कचिन्नदीतीरादौ अश्मा पाषाणः ॥ १६ ॥

* “महाबाहुः” इति वा पाठः

उत्थास्यति च मेदिन्याः कृपणः पांशुगुण्ठितः ।
 त्रिनिश्वसन् प्रस्रवणात् करेणूनामिवर्षभः ॥ १७ ॥
 द्रक्ष्यन्ति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वनेचराः ।
 राममुत्थाय गच्छन्तं लोकनाथमनाथवत् ॥ १८ ॥
 सा नूनं जनकस्थेष्टा सुता सुखसदेचिता ।
 कण्टकाक्रमणक्लान्ता वनमद्य गमिष्यति ॥ १९ ॥
 अनभिज्ञा वनानां सा नूनं भयमुपैष्यति ।
 आपदानर्दितं श्रुत्वा गम्भीरं रोमहर्षणम् ॥ २० ॥
 सकामा भव कैकेयि ! विधवा राज्यमावस ।
 न हि तं पुरुषव्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥
 इत्येवं विलपन् राजा जनौघेनाभिमंष्टतः ।
 अपस्त्रात दवारिष्टं प्रविवेश गृहोत्तमम् * ॥ २२ ॥

वन्दिस्त्यादिराहित्येन कृपण इव । प्रस्रवणात् गिरिप्रस्थादिप्रदे-
 शात् ॥ १७ ॥ १८ ॥

सुखसदेचिता सुखस्य सदा उचिता तादृश्यपि कण्टकेष्वाक्रमणेन
 पादविक्षेपेण क्लान्ता पीडिता ॥ १९ ॥

आपदानां व्याघ्रादीनां आसमन्तान्नर्दितम् ॥ २० ॥

सकामा भवेति वक्रोक्त्या अनपकारिणां दुःखदानान्ते कामपूत्तिर्न
 कदापीति भावः । विधवात्वेहेतुर्नहीत्यादि ॥ २१ ॥

* “पुरोत्तमम्” इति वा पाठः ।

शून्यचत्वरवेश्मान्तां संवृतापणवेदिकाम् ।

क्लान्तदुर्बलदुःखार्त्तां नात्याकीर्णमहापथाम् ॥ २३ ॥

तामवेक्ष्य पुरीं सर्वां राममेवानुचिन्तयन् ।

विलपन् प्राविशद्राजा गृहं सूर्य्य इवाम्बुदम् ॥ २४ ॥

महाद्भदमिवाक्षोभ्यं सुपर्णेन हृत्तोरगम् ।

रामेण रहितं वेष्म वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २५ ॥

अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन् वसुधाधिपः ।

उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम् ॥ २६ ॥

कौशल्याया गृहं शीघ्रं राममातुर्नयंतु माम् ।

नक्षान्यत्र ममाश्रयो हृदयस्य भविष्यति ॥ २७ ॥

अपस्नातः मृतस्नानस्नातः अरिष्टं कश्मलमयम् ॥ २२ ॥

तदेवाह,— श्रूयते । श्रून्या निर्मनुष्याश्चत्वरं गृहप्रान्तभागाः
वेश्मान्ता वेश्ममध्यभागाश्च यस्यां सर्वजनानां रामपृष्ठे गतत्वात् । संवृता-
पणवेदिकां संवृताः आवृताः पण्यस्थापनवेदिका यस्यां सा । देवता-
मिति पाठे पिद्धितापणदेवतागृहामित्यर्थः । क्लान्ताः गन्तुमशक्ताः
अतएव दुर्बलाः दुःखार्त्ताः रामवियोगपीडार्ता यस्याम् । नात्याकी-
र्णोऽत्यन्तसंमर्दरहितो महापथो यस्यां ताम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

• सुपर्णेन हृत्तोरगं महाद्भदमिवेति रिपूणां निर्भयप्रवेशद्योतकम् ॥ २५ ॥

• मृदुमन्दोच्चारणात् अतएव मन्दार्थमबुद्ध्यर्थं दीनं शोच्यं अस्वरं
शुद्धकण्ठध्वनिरहितम् ॥ २६ ॥

इति ब्रुवन्तं राजानमनयन् द्वारदर्शिनः ।

कौशल्याया गृहं तत्र न्यवेश्यत विनीतवत् ॥ २८ ॥

ततस्तत्र प्रविष्टस्य कौशल्याया निवेशनम् ।

अधिरूद्धापि शयनं बभूव क्लृप्तं मनः ॥ २९ ॥

पुनश्चयविहीनश्च स्तुषया च विवर्जितम् ।

अपश्यद्भवन् राजा नष्टचन्द्रमिवास्वरम् ॥ ३० ॥

तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजसुद्यम्य वीर्यवान् ।

उच्चैःस्वरेण प्राक्रोशत् हा राम ! विजहासि नौ ॥ ३१ ॥

सुखिता वत तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः ।

परिष्वजन्तो ये रामं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३२ ॥

नयन्तु ये केचिदत्र मनुष्या इति शेषः । अन्यत्र स्वयन्तर्गृहे
आम्नासः खेदापगमः ॥ २७ ॥

द्वारदर्शिनो वेचिणाः कौशल्याया गृहमनयन् । तत्र गृहे तैर्वि-
नीतवत् पर्यङ्गे न्यवेश्यत राजेति शेषः । यदा तन्निवेशनोत्तरं राजा
विनीतवत् अधोमुख आसेति शेषः ॥ २८ ॥

कौशल्याया निवेशनं प्रविष्टस्य स्वापस्थानभूतं शयनं मच्चम-
रूद्धापि क्लृप्तं क्लृप्तं बभूव ॥ २९ ॥ ३० ॥

नौ आवां मातापितरावित्यर्थः । ये वत तं कालं तावत्कालं राम-
परावृत्तिकालपर्यन्तं जीविष्यन्ति । पुनरागतं रामं परिष्वजन्तो रामं
द्रक्ष्यन्ति ते सुखिता नरोत्तमाश्च तेन स्वस्याधमत्वादि व्यङ्ग्यम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अथ रात्र्यां प्रपन्नायां कालरात्र्यामिवात्मनः ।
 अर्धरात्रे दशरथः कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 न त्वां पश्यामि कौशल्ये ! साधु मां पाणिना स्पृश ।
 रामं मेऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्त्तते ॥ ३४ ॥

तं राममेवानुविचिन्तयन्तं
 समीक्ष्य देवी शयने नरेन्द्रं
 उपोपविश्याधिकमार्तरूपा
 विनिश्चसन्तं * विललाप कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 दशरथविषादे नाम द्विचत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४२ ॥

अथ कौशल्यामृहप्रवेशानन्तरम् । आत्मनः कालरात्र्यामिव मंहार-
 रात्र्यामिव रात्र्यां प्रपन्नायां मर्थं प्राप्तायाम् ॥ ३३ ॥

मां स्पृश स्वसत्ताञ्जापनार्थमिति भावः । कौशल्यादर्शने हेतुमाह,—
 राममिति । काव्यलिङ्गमत्रालङ्कारः । दृष्टदर्शनशक्ते रामविषये समन-
 स्कायाविलीनत्वात्पदार्थान्तरं न स्मरतीति व्यङ्ग्यं परं गुणीभूतम् ॥ ३४ ॥

विनिश्चसन्तं राजानं उपोपविश्य शयनसमीपे उपविश्य ॥ ३५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

* “विनिश्चसन्ती” इति वा पाठः ।

त्रिचत्वारिंशः सर्गः

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवम् ।
कौशल्या पुत्रशोकात्तां तमुवाच महीपतिम् ॥ १ ॥
राघवे नरशार्दूल ! विषञ्जिप्त्वाहिजिह्वागा ।
विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि पन्नगी ॥ २ ॥
विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता ।
त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव वेष्मनि ॥ ३ ॥
अथास्मिन्नगरे रामश्चरन् भैक्ष्यं गृहे वसेत् ।
कामकारो वरन्दातुमपि दासं ममात्मजम् ॥ ४ ॥

सन्नं त्रिखम् ॥ १ ॥

अहिजिह्वागा सर्पवत्कुटिलगतिः कुटिलचरित्रा । जिह्मतामिति
पाठे जिह्मतां कौटिल्यरूपं विषं मुक्तेत्यर्थः । निर्मुक्ता त्वत्तकञ्चुका
॥ २ ॥ ३ ॥

भवतु भरतराज्यवरणम् । अथापि इहैव नगरे रामो भैक्ष्यश्चरन्-
गृहे वसेदिति यदि अनया वृतं स्यात्तं वरं दातुं ममापि कामकार
इष्टाचरणम् । अपि आत्मजं रामं अस्या दासमपि दातुं वरं मम
कामकार इष्टमेव तद्वियोगशोकाभावात् । एवञ्चैवं वरयाचनं ममा-
तित्रासनार्थमेवेति व्यङ्ग्यम् ॥ ४ ॥

पातयित्वा तु कैकेय्या रामः स्थानाद्यथेष्टतः ।

प्रविद्धो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥

नागराजगतिर्वीरो महाबाहुर्धनुर्द्धरः ।

वनमाविशते नूनं सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६ ॥

वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेय्यनुमते त्वया ।

त्यक्तानां वनवासाय कान्यावस्था भविष्यति ॥ ७ ॥

ते रत्नहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः ।

कथं वत्यन्ति ह्यपणाः फलमूलैः कृताशनाः ॥ ८ ॥

अपीदानीं स कालः स्थानमशोकक्षयः शिवः ।

सभार्यं यत्सह भ्रात्रा पश्येयमिह राघवम् ॥ ९ ॥

श्रुत्वैवोपस्थितौ वीरौ कदायोध्या भविष्यति ।

कैकेय्या कर्त्या रामं स्थानात्सस्थानाद्यथेष्टतः स्वेच्छानुसारेण पातयित्वा प्रभृश्य पर्वण्याहिताग्निना रक्षसां भागस्तुषादिरूपः विप्रविद्धः प्रक्षितः इतः परं तदर्शनमसम्भावितम् रक्षोभिर्नाशादिति व्यङ्ग्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

कैकेय्यनुमते स्थितेनेति शेषः । कान्यावस्था रक्षो भक्षणातिरिक्ता न कापि जीवनं सर्वथा न सम्भावितमिति भावः ॥ ७ ॥

रत्नहीना उत्तमवस्तुहीनाः तरुणाश्च तरुणीश्च तरुणाः फलकाले युवावस्थत्वेन राज्यभोगकाले ॥ ८ ॥

शोकक्षयः शोकस्य क्षयो यस्मिन् सः अपीडानीं स्यात् । इदानी-

यशस्विनी दृष्टजना स्तुष्टितध्वजमालिनी ॥ १० ॥
 कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात् पुनरागतौ ।
 भविष्यति पुरी दृष्टा समुद्र इव पर्वणि ॥ ११ ॥
 कदायोध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः प्रवेक्ष्यति ।
 पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोबधूमिव ॥ १२ ॥
 कदा प्राणिमहस्त्राणि राजमार्गे ममात्मजौ ।
 लाजैरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ ॥ १३ ॥
 प्रविशन्तौ कदायोध्यां द्रक्ष्यामि शुभकुण्डलौ ।
 उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ सशृङ्गाविव पर्वतौ ॥ १४ ॥
 कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च ।
 प्रदिशन्तःपुरीं दृष्ट्वा करिष्यन्ति प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥
 कदा परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः ।

मेव स्यात् स काल इत्यर्थः । अपीदानीमिति लोकतौ वा ॥ ८ ॥
 ॥ १० ॥ ११ ॥

गोरूपां वधूम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ आयुधं धनुरादिनिस्त्रिंशः खड्गः ॥ १४ ॥

कन्या द्विजातयश्चेति द्वन्द्वः । तत्र कन्यानां सुमनसः पुष्पाणि
 द्विजानां फलानि च प्रदिशन्तः प्रगृह्णन्तः दृष्ट्वा भूत्वा सकलपौरजना-
 त्सबाय कदा पुरीं प्रदक्षिणं करिष्यन्ति ॥ १५ ॥

अभ्युपैष्यति धर्मात्मा त्रिवर्ष इव लालयन् ॥ १६ ॥
 निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीर ! कदर्यया ।
 पातुकामेषु वत्सेषु माहृणां श्रुतितालनाः ॥ १७ ॥
 साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ।
 कैकेय्या पुरुषव्याघ्र ! बालवत्सेव गौर्वलात् ॥ १८ ॥
 न हि तावत् गुणैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 एकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥
 न हि मे जीविते किञ्चित्तामर्थमिह कल्प्यते ।
 अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं लक्ष्मणञ्च महाबलम् ॥ २० ॥

बुद्ध्याः परिणतः ज्ञानेन दृढः वयसा चामरप्रभस्तरुणतर इव ।
 देवानां सदा तरुणत्वात् सुवर्ष इव कालिकः कालिकसुवृष्टिरिव
 जनान् लालयन् । त्रिवर्ष इव लालयन्निति पाठे मामिति शेषः ।
 मां ललन्निति पाठे प्रतिव्रीडां कुर्वन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

कदर्यया क्षुद्राचारया । पातुं कामो येषां तेषु पातुकामेषु श्रुतिताः
 कृताः ॥ १७ ॥

वत्सला पुत्रवत्सला सिंहेन गौरिव त्वया विवत्सा कृता उक्तपातके-
 नेति शेषः । एवं कैकेय्या सिंघ्या बालवत्सा गौरिव बलात् विवत्सा
 कृता ॥ १८ ॥

अतो नहीति । गुणैः सर्वकल्याणगुणैः ॥ १९ ॥

कल्प्यते दैवनेति शेषः । कल्पत इति पाठे विद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

अयं हि मान्दीपयते समुत्थितः *

स्तनूजशोकप्रभवो ज्ञताशनः † ।

महीमिमां रश्मिभिरुद्धतप्रभो ‡

यथा निदाघे भगवान् दिवाकरः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

कौशल्याविषादो नाम त्रिचत्वारिंशः

सर्गः ॥ ४३ ॥

दीपयते सन्तापयति ॥ २१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

* “अद्य वङ्गिः” इति वा पाठः ।

† “महाहितः” इति वा पाठः ।

‡ उद्धतप्रभः उत्कटकिरणः ।

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः

विलपन्तीं तथा तां तु कौशल्यां प्रमदोत्तमाम् ।
इदं धर्मे स्थिता धर्मं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
तवार्य्ये ! सद्गुणैर्युक्तः स पुत्रः पुरुषोत्तमः ।
ऋन्ते विलपितेनैवं कृपणं रुदिनेन वा ॥ २ ॥
यस्तवार्य्ये ! गतः पुत्रः त्यक्त्वा राज्यं महाबलः ।
साधु कुर्वन् महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३ ॥
शिष्टैराचरिते सम्यक् शश्वत् प्रेत्यफलोदये ।
रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४ ॥

एवं दुःखितां कौशल्यां सुमित्रा समाश्वासयतीत्याह,—विलपन्ती-
मिति । इदं वाक्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥

कृपणं यथा तथा रुदिनेन वा किम्, अयुक्तमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः
सद्गुणैर्युक्त इति । तादृशस्य च न क्वाप्यपाय इति भावः । पुरुषोत्तम
इत्यनेन तस्येश्वरत्वं व्यङ्ग्यम् । एवञ्च सर्वव्यापकत्वेनात्रापि सन्निधाना-
द्विलापादिव्यर्थमिति च व्यङ्ग्यम् ॥ २ ॥

तदेवाह,—य इति । श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । साधु सिद्धसङ्कल्पं
कुर्वन् गतः वनमिति शेषः । सत्यवादिनं तत्त्वेन प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

वर्त्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन् सदानघः ।

दयावान् सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५ ॥

अरण्यवासे यद्दुःखं जानन्ती वै सुखोचिता ।

अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजम् ॥ ६ ॥

कीर्त्तिभूतां पताकां यो लोके भ्रामयति प्रभुः ।

दमसत्यव्रतपरः किं न प्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७ ॥

यत्नां रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमम् ।

शश्वत् सर्वथा नित्यं प्रेत्यपालस्यामुष्मिन्सुखस्योदयो यस्मात्तत्र
धर्मे स्थितोऽतो न शोच्यः ॥ ४ ॥

सुसहायसम्पत्तेश्च न शोच्य इत्याह,—वर्त्तते चेति । उत्तमां
वृत्तिम् पिबतुस्यसुश्रूषाव्यापारं वर्त्तते वर्त्तयते करोतीति यावत् ।
लाभः सुखमेव ॥ ५ ॥

एवं वैदेह्यनुगच्छति तेन लाभ एव तस्य । अनेन सर्वभूत-
दयावत्त्वेन लक्ष्मणस्य सर्वभूताधारभूधारकशेषावतारत्वं धर्मानुगत्या च
जानक्याः श्रीत्वं ध्वनितम् । तेन रामस्य भगवत्त्वं ध्वनितम् ॥ ६ ॥

तदेवाह,—यः कीर्त्तात्मना सम्भूतां पताकां ध्वजं लोके त्रैलोक्येऽपि
भ्रामयति प्रवर्त्तयति । प्रभुः सर्वभूतपालको दयया स तवात्मजः साक्षा-
द्धर्मस्तद्रूपो यतः सत्यव्रतपरोऽतः किं न प्राप्तः किं तच्छ्रेयो यत् न
प्राप्तः । अनेन तदेव अङ्गं दृढीकृतम् । सर्वश्रेयस्यान्तवस्य भगवदति-
रिक्तोभावात् ॥ ७ ॥

यतदेव ध्वनयन्ती सकलदेवसेव्यत्वं तस्याह,—यत्तामिति । शौचं

न गात्रमण्डुभिः स्पर्श्यः सन्तापयितुमर्हति ॥ ८ ॥

शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिःसृतः ।

राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखोऽनिलः ॥ ९ ॥

शयानमनघं रात्रौ पितेवाभिपरिष्वजन् ।

रश्मिभिः संस्पृशन् शीतैश्चन्द्रमा ह्लादयिष्यति ॥ १० ॥

ददौ वास्त्राणि दिव्यानि यस्मै ब्रह्मा महौजसे ।

दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा तिमिध्वजसुतं रणे ॥ ११ ॥

स गूरुः पुरुषव्याघ्रः स्वबाहुबलमाश्रितः ।

असन्तस्तो ह्यरण्येऽसौ वेष्मनीव निवस्यते ॥ १२ ॥

अपहतपाद्भत्वादिलक्षणं माहात्म्यं सर्वनियन्तृत्वम् । यद्वीषोदेति स्पर्श्य-
इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

युक्तशीतोष्णः अतएव सुखः सुखस्पर्श इत्यर्थः ॥ ९ ॥

चन्द्रमाश्चन्द्रः ह्लादयिष्यति सुखयिष्यति ॥ १० ॥

ब्रह्मा ब्राह्मणो विश्वामित्रः ब्रह्मेव स्पर्शकर्त्ता वा । तिमिध्वजः
शम्बरस्तत्सुतः सुबाहु इत्यर्थ इति कतकहृतः । तीर्थस्तु कदाचिद्रामो-
वैजयन्तं नगरं निबध्य तत्रत्यतिमिध्वजाख्यशम्बरपुत्रस्य दानवस्य
पुत्रं हतवान् तेन प्रीतो ब्रह्मा रामाय दिव्यास्त्राणि ददावित्येतद्बलात्वात्म-
यति । कतकोक्तं न युक्तम् । ताडकाबधोत्तरं सुबाहुबधात्प्रागेव विश्वा-
मित्रेणास्त्रोपदेशस्य प्रागुक्तत्वात्सुबाहोर्मास्त्रीचभ्रातृत्वस्य पूर्वमुक्तत्वेन
शम्बरपुत्रत्वानौचित्याच्च ॥ ११ ॥ १२ ॥

यस्येषु पथमासाद्य विनाशं यान्ति शत्रवः ।
 कथं न पृथिवी तस्य शासने स्थातुमर्हति ॥ १३ ॥
 या श्रीः शौर्यश्च रामस्य या च कल्याणसत्त्वता ।
 निवृत्तारण्यवामः स्वच्छिप्रं राज्यमवाप्स्यति ॥ १४ ॥
 सूर्यस्यापि भवेत् सूर्यो ह्यग्रेरग्निः प्रभोः प्रभुः ।
 अग्नयः श्रीश्च भवेदग्न्या कीर्त्याः कीर्त्तिः क्षमाक्षमा ॥ १५ ॥
 दैवतं देवतानाञ्च भूतानां भूतसत्तमः ।
 तस्य के ह्यगुणा देवि ! वने वाप्यथवा पुरे ॥ १६ ॥
 पृथिव्या सह वैदेह्या अग्न्या च पुरुषर्षभः ।
 क्षिप्रं तिसृभिरेताभिः सह रामोऽभिषेक्ष्यते ॥ १७ ॥

तस्य शासने पृथिवी तत्स्थाः प्राणिनः कथं न शासने स्थास्यन्ति ।
 अतस्तस्य कृतोऽपि न भयमिति भावः ॥ १३ ॥

यादृशी श्रीः शरीरशोभा यादृशश्च शौर्यं यादृशी च कल्याणसत्त्वता
 दृश्यते तया ज्ञायते निवृत्तवनवासः क्षिप्रमेव स्वं राज्यं प्राप्स्यति ॥ १४ ॥

इदानीं साक्षादेव सर्वान्तर्यामिन्त्वं रामस्य दर्शयति,—सूर्यस्या-
 पीति । सर्वस्यापि स्वस्वकार्यजनकत्वं एतदधीनमेवेति भावः । क्षमा-
 क्षमेति षष्ठीतत्पुरुषः ॥ १५ ॥

अगुणाः दोषजनका इत्यर्थः ॥ १६ ॥

राम एताभिस्तिसृभिः सह अभिषेक्ष्यते वसिष्ठादिभिरिति शेषः ।
 अग्न्या विजयक्षरुत्या ॥ १७ ॥

दुःखजं विस्मजत्यश्रु निष्कामन्तमुदीक्ष्य यम् ।
 अयोध्यायां जनः सर्वः शोकवेगसमाहतः ॥ १८ ॥
 कुशचीरधरं देवं गच्छन्तमपराजितम् ।
 सीतेवानुगता लक्ष्मी तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ १९ ॥
 धनुर्ग्रहवरो यस्य वाणखड्गास्त्रभृत्स्वयम् ।
 लक्ष्मणो व्रजति ह्यग्रे तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ २० ॥
 निवृत्तवनवासन्तं द्रष्टासि पुनरागतम् ।
 जहि शोकञ्च मोहञ्च देवि ! सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥
 शिरसा चरणावेतौ वन्दमानमनिन्दितम् ।
 पुनर्द्रक्ष्यसि कल्याणि ! पुत्रं चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥
 पुनःप्रविष्टं दृष्ट्वा तम् अभिषिक्तं महाश्रियम् ।
 समुत्सृज्यसि नेत्राभ्यां शीघ्रमानन्दजं जलम् ॥ २३ ॥

कालान्तरेऽपि राज्यार्हतां जनानुरागप्रदर्शनेनाह,—दुःखजमिति ।
 यतः अयोध्यायां विद्यमानः सर्वो जनः यं निष्कामन्तमुदीक्ष्य दुःखज-
 मश्रुविस्मजति । अतस्तस्य राज्यमवश्यम्भावीति शेषः ॥ १८ ॥

अथ तस्य वने विषयसुखं नास्तीति शोचन्तीमाह । कुशचिरादि-
 धरमपि यं लक्ष्मीरिव सीतानुगता तस्य किं दुर्लभम् इवशब्द एवार्थः ।
 सीतारूपेण लक्ष्मीरेवैषेति भावः । एतेन स विष्णुरेवेति ध्वनितम् ॥ १९ ॥

धनुर्यहाणां शूराणां वरः श्रेष्ठः । पुरुषोत्तमत्वं विना न लक्ष्मणोऽप्ये-
 सरः स्यादिति भावः ॥ २० ॥

मा शोको देवि ! दुःखं वा न रामे दृश्यतेऽश्विनम् ।

क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पुत्रं त्वं महीतं सहजक्षणम् ॥ २४ ॥

त्वया शेषो ज्ञनश्चायं समाश्वासो यतोऽनघे ! ।

किमिदानीमिदं देवि ! करोषि हृदि विक्लवम् ॥ २५ ॥

नार्हा त्वं शोचितुं देवि ! यस्यासौ राघवः सुतः ।

न हि रामात् परो लोके विद्यते सत्पथे स्थितः ॥ २६ ॥

अभिवादयमानं तं दृष्ट्वा समुह्वदं सुतम् ।

मुदास्य मोक्ष्यसे क्षिप्रं मेघरेखेव वार्षिकी ॥ २७ ॥

पुत्रस्ते वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः ।

कराभ्यां मृदुपीनाभ्याञ्चरणौ पीडयिष्यति ॥ २८ ॥

अभिवाद्य नमस्यन्तं शूरं समुह्वदं सुतम् ।

मुदास्यैः प्रोक्ष्यसे पुत्रं मेघराजिरिवाचलम् ॥ २९ ॥

द्रष्टासि लुट् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

रामे रामविषये श्लोकप्रलापादिदुःखं यथा मास्तु । यत्क्षत्क्षिप्र-
शिवम् अश्वभं न दृश्यते ॥ २४ ॥

हे अनघे ! यस्मात्त्वया अशेषोऽयं जनः त्वत्परिवाररूपत्वात् त्वया
समाश्वास्यः । अतो देवि ! त्वं हृदि विक्लवं दुःखं किं करोषि ॥ २५ ॥ २६ ॥

मेघरेखा मेघपङ्क्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अभिवाद्य चरणौ स्पृष्ट्वा प्रोक्ष्यसे उक्ष सेचने वर्तमानसामीप्ये लट्
॥ २९ ॥

आश्वासयन्ती विविधैश्च वाक्यै-
 र्वाक्योपचारे कुशलानवद्या ।
 रामस्य तां मातरमेवसुक्ता
 देवी सुमित्रा विरराम रामा ॥ ३० ॥
 निशम्य तल्लक्षणमाहवाक्यं
 रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः ।
 सद्यः शरीरे विननाशः शोकः
 शरद्गतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 कौशल्यासमाश्वासनं नाम चतुश्चत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४४ ॥

वाक्योपचारे वाक्यरचनायाम् । रामा रमणीया ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।

अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मानवाः ॥ १ ॥

निवर्त्तितेऽतीव बलात् सुहृद्भर्मेण राजनि ।

नैव ते संन्यवर्त्तन्त रामस्यानुगता रथम् ॥ २ ॥

अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशाः ।

बभूव गुणसम्पन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३ ॥

स याच्यमानः काकुत्स्थस्ताभिः प्रकृतिभिस्तदा ।

कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥

अवेक्ष्यमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपिवन्निव ।

उवाच रामः सस्नेहं ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ॥ ५ ॥

इदानीं दूरमनुगच्छत्पौरजननिवर्तनमाह,—अन्विति । वनवा-
साय प्रयान्तमित्यन्वयः ॥ १ ॥

सुहृद्भर्मेण । यमिच्छेत् पुनरायान्तं नैव दूरमनुव्रजेदित्युक्तिरूपेण ।
ते अनुरक्ताः पौराः ॥ २ ॥

तन्निवृत्तौ हेतुमाह,—अयोध्येति ॥ ३ ॥

याच्यमानः प्रतिनिवृत्तिमिति शेषः । ताभिः प्रकृतिभिः अनुरक्त-
तमप्रजाभिः सत्यं सत्यवन्तम् ॥ ४ ॥

स्वाः प्रजा इव स्वपुत्रानिव ॥ ५ ॥

यत्र प्रीतिर्बहुमानस्य मय्ययोध्यानिवासिनम् ।
 मन्त्रिचार्यं विशेषेण भरते सा विधीयताम् ॥ ६ ॥
 स हि कल्याणचारिवः कैकेयानन्दवर्धनः ।
 करिष्यति यथावदः प्रियाणि च हितानि च ॥ ७ ॥
 ज्ञानवृद्धो वयोबालो मृदुर्वीर्यगुणान्वितः ।
 अनुरूपः स वो भर्ता भविष्यति भयापहः ॥ ८ ॥
 स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः समीक्षितः ।
 अपि चापि मया शिष्टैः कार्यं वो भर्तृशासनम् ॥ ९ ॥
 न सन्त्येद्यथा चामौ वनवामं गते मयि ।
 महाराजस्तथा कार्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥
 यथा यथा दाशरथिर्धर्ममेवाश्रितोऽभवत् ।

अयोध्यानिवासिनां युष्माकमिति शेषः ॥ ६ ॥

प्रियाणि श्रेष्ठलौकिकसुखजनकानि हितानि परलोकसुखजनकानि
 ॥ ७ ॥

वयसा बालोऽपि ज्ञानवृद्धः वीर्यगुणान्वितोऽपि मृदुः ॥ ८ ॥

समीक्षितः राज्ञा निश्चितः मया शिष्टैः मत्तोऽधिकैरिति यावत्
 ईदृशै राजगुणैर्युक्तः हि यतः अपि चापि अस्मादपि हेतोः भरते
 प्रीतिर्विधीयताम् । यतो वो युष्माकं भर्तृशासनं राजाज्ञा कार्यं
 अवश्यकार्यं भवति ॥ ९ ॥

तथा कार्यः अनुकूलाचरणेन सदा समान्वासनीयः ॥ १० ॥

तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिनकामयन् ॥ ११ ॥

वाप्येण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह ।

चकर्षेव गुणैर्बद्धं जनं पुरनिवासिनम् ॥ १२ ॥

ते द्विजास्त्रिविधं दृष्ट्वा ज्ञानेन वयसौजसा ।

वयःप्रकम्पशिरसो दूरादूचुरिदं वचः ॥ १३ ॥

वहन्तो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरङ्गमाः ! ।

निवर्त्तध्वं न गन्तव्यं हिता भवत भर्त्तरि ॥ १४ ॥

कर्णवन्ति हि भूतानि विशेषेण तुरङ्गमाः ।

यूयं तस्मान्निवर्त्तध्वं याचनां प्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥

धर्मं राजवाक्यपरिपालनरूपम् । अकामयन् चित्ते स्वीकृतवन्तः
अत्यन्तधर्मशालित्वात् ॥ ११ ॥

वाप्येण पिहितं पिहितनेत्रं दृक्छरूपः स्वगुणैर्बद्धं पुरनिवासिनं
सौमित्रिसहितो रामश्चकर्षेव । उत्प्रेक्षाशङ्कारः । गुणैरित्यंशे श्लेषः ॥ १२ ॥

सौजसा तपोबलेन । एवं त्रिविधं यथा तथा दृष्ट्वा तेषां मध्ये
वयःप्रकम्पशिरसः वयस आधिक्यात् कम्पयुक्ताशिरसः । अतिदृढत्वा-
दनुधावनाश्रय्या दूरादिदमूयुः । क्वचित्तु प्रभुदशिरसः इति पाठः ॥ १३ ॥

किमूचुस्तदाह,—वहन्त इति । दृष्टेन प्रापयन्त इत्यर्थः । जात्याः
उत्तमजातीयाः भर्त्तरि रामविषये हिता भवत । वनं मा नयतेति यावत् ।
ब्राह्मणयाचनामतिशय्य युष्मद्गमनं भर्तुरहितमिति भावः ॥ १४ ॥

धैर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः ।

उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुराइनम् ॥ १६ ॥

एवमार्त्तप्रलापांस्तान् दृष्ट्वान् प्रलपतो द्विजान् ।

अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह ॥ १७ ॥

पङ्गवामेव जगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः ।

सन्निकृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १८ ॥

द्विजातीन् हि पदातींस्तान् रामश्चारितवत्सलः ।

न शशाकं दृष्ट्वाचक्षुः परिमोक्तुं रथेन सः ॥ १९ ॥

विशेषेण यूयं कर्णवन्तस्तस्माद्बधिरवन्न गन्तव्यम् । अपि तु याच-
नामस्मदीयां प्रतिवेदिताः क्षातवन्तो निवर्तन्ध्वम् ॥ १५ ॥

उपवाह्यः पुरसमीपं प्रापणीयः वः युस्माकं नतु पुरादपनीय वनं
वाह्यः प्रापणीयः ॥ १६ ॥

आर्तप्रलापान् आर्तवाक्यानि प्रलपतः कथयतः ॥ १७ ॥

द्विजानां सङ्गमार्थं सन्निकृष्टपदन्यासो भूत्वा वनपरायण एव शनै-
र्जंगम नतु निवृत्तो नापि स्थितः रथेन गमने ब्राह्मणक्षेत्रेण दोषः ।
प्रतिनिवृत्त्य ब्राह्मणाश्रयस्ये व्रतभङ्गो भवतीति धिया पङ्गवां मन्दगमनो-
भूत । यावद्वृद्धसन्निधानमिति भावः ॥ १८ ॥

रथेन परिमोक्तुं न शशाकं अत्यन्तं रथवेगालम्बनेन निवर्तयितुं
न शशाकेत्यर्थः । तत्र घृणाचक्षुः हेतुः घृणा दया तत्सूचकचक्षुष्मा-
नित्यर्थः ॥ १९ ॥

गच्छन्तमेव तं दृष्ट्वा रामं सम्भ्रान्तमानसाः ।
 ऊचुः परमसन्तप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ २० ॥
 ब्राह्मण्यं हत्स्वमेवत्वां ब्रह्मण्यममुगच्छति ।
 द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामग्नयोऽप्यनुयान्धमी ॥ २१ ॥
 वाजपेयसमुत्थानि च्छत्राण्येतानि पश्य नः ।
 दृष्टतोऽमुप्रजातानि मेघानिव जलात्पये ॥ २२ ॥
 अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसन्तापितस्य ते ।
 एभिश्चायां करिष्यामः स्वैश्चैर्वाजपेयकैः ॥ २३ ॥
 या हि नः सततं बुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी ।
 त्वत्कृते सा कृता वत्स ! वनवासानुसारिणी ॥ २४ ॥
 हृदयेष्ववतिष्ठन्ते वेदा ये नः परं धनम् ।

गच्छन्तमेव स्वप्रार्थनानन्तरमपि न स्थितं नापि निवृत्तमित्यर्थः ॥ २० ॥
 ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यसमूहः ब्रह्मण्यं ब्राह्मण्यहितं द्विजस्कन्धाधिरूढाः
 पात्रारणिद्वारेणेति शेषः ॥ २१ ॥

वाजपेयसमुत्थानि वाजपेययाजिनो राजवच्छत्रादिसम्बन्धस्य श्रुता-
 वृत्तेः । मेघानिव जलात्पये शरदमेघवत् पाण्डुराणि च्छत्राणीत्यर्थः ॥ २२ ॥
 अनवाप्तातपत्रस्य अप्राप्तश्चेतच्छत्रस्य । वाजपेयकैः वाजपेययाग-
 प्राप्तेः ॥ २३ ॥

वेदमन्त्रानुसारिणी तदभ्यासानुसरणशीला । त्वत्कृते त्वन्निमित्तं
 वनवासानुसारिणी वेदाभ्यासादि परित्यज्य वनवासोन्मुखीकृतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

वत्स्यन्वपि गृहेष्वेव दाराश्चारिवरचिताः ॥ २५ ॥

न पुनर्निश्चयः कार्यस्त्वद्गतौ सुकृता मतिः ।

त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु किं स्याद्धर्ममपेक्षितम् * ॥ २६ ॥

याचितो नो निवर्त्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः ।

शिरोभिर्निभ्यताचार ! महीपतनपांशुलैः ॥ २७ ॥

बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः ।

तेषां समाप्तिरायत्ता तव वत्स ! निवर्त्तने ॥ २८ ॥

अस्माकं त्वया सह वनानुगमने न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः,—हृदये-
स्थिति । ये नोस्माकं परं धनं वेदास्तेऽस्माकं हृदये एवावतिष्ठन्ते ।
चारित्र्यं पातिव्रत्यम् ॥ २५ ॥

न पुनरिति । यद्यपि त्वद्गतौ त्वदनुगमनेऽस्माकं मतिः सुकृता निश्चिता
अतः पुनर्वनगमननिश्चयोऽस्माकं न कार्योऽस्ति कृतत्वादेव तथापि किञ्चि-
द्ब्रूम इति शेषः । त्वयि धर्मव्यपेक्षे ब्राह्मणवचनरूपधर्मनिरपेक्षे सति
किम्भूतं धर्मपथे स्थितं स्यात् न किमपि सर्वे धर्ममार्गं व्यतिक्रमेयुः ॥ २६ ॥

तस्मात् अस्माभिर्हंसशुक्लशिरोरुहैः पलितकेशैः शिरोभिः साष्टाङ्ग-
प्रणामेन महीपतनपांशुलैः महीपतनेन पांशुलै रजोव्याप्तैर्दहैश्च याचितस्त्वं
निभ्यताचार निखलधर्मानुष्ठान निवर्त्तस्व । अत्र ब्राह्मणैर्नमस्कारः
क्षत्रियस्य कथमिति नृशङ्कं तत्त्वज्ञतया भगवदवतारत्वदृष्ट्या नम-
स्कारेणादोषात् । यद्वा राज्ञो विषयं शत्वेन नतौ न दोष इत्याहुः ॥ २७ ॥

एवमपि गच्छन्तमेव दृष्ट्वाहुः,—बहूनामिति । ये द्विजा इहागता-

* “धर्मपथे स्थितम्” इति वा पाठः ।

भक्तिमन्तीह भूतानि जङ्गमा जङ्गमानि च ।

याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय ॥ ३८ ॥

अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिनः ।

उन्नता वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः ॥ ३० ॥

निश्चेष्टाहारसञ्चारा वृक्षैकस्थाननिश्चिताः ।

पक्षिणोऽपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पनम् * ॥ ३१ ॥

एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्त्तने ।

स्तेषां बहूनां यच्चाः इहकाले वितताः सन्ति तेषां समाप्तिस्त्वन्निवर्तना-
यत्ता अनिवृत्तौ सर्वयज्ञविघ्नकर्तृत्वं त्वयापत्स्यतीति भावः ॥ २८ ॥

न केवलं अस्मत्प्रार्थनैवापि तु सर्वभूतप्रार्थनापीत्याहुः,—भक्तीति ।

जङ्गमाजङ्गमानि सर्वाण्यपि भूतानि भक्तिमन्ति स्नेहवन्ति । तेषु
त्वन्निवृत्तिं याचमानेषु भक्तेषु त्वमपि भक्तिं स्नेहं प्रदर्शय निवृत्त्येति
शेषः ॥ २९ ॥

तेषां याच्ञाप्रकारमाह । मूलैः स्थावरत्वादुत् अत्यन्तं हतवेगा अत-
स्त्वामनुगन्तुमशक्ता उन्नता उच्छ्रिताः पादपाः वायुवेगेन वायुवेगजशाखा-
चलनशब्दैर्विक्रोशन्तीव त्वन्निवर्तनायेति शेषः ॥ ३० ॥

चेष्टा गात्रचलनादिरूपा आहारार्थसञ्चारश्च तेभ्यो निर्गताः तत्र-
हिताः वृक्षरूपैकस्थान एव निश्चिता निश्चयेन स्थिताः न त्वाहारयापि
भुवमवतीर्णाः । एवं मरणपर्यन्तव्यापारेण त्वां याचन्ते निवृत्तिमिति
शेषः ॥ ३१ ॥

* “सर्वभूतानुकम्पनम्” इति वा पाठः ।

ददृशे तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम् ॥ ३२ ॥

ततः सुमन्त्रोऽपि रथादिसुस्थ

आन्तान् हयान् सम्परिवर्त्य शीघ्रम् ।

पीतोदकांस्तोयपरिप्लुताङ्गा-

नचारयद्वै तमसाविदूरे ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे राम-

निर्वासने ब्राह्मणानुनयो नाम पञ्चचत्वारिंशः

सर्गः ॥ ४५ ॥

निवर्तने निवर्तननिमित्तम् । विप्रोऽशतां तेषामनुग्रहाय मार्गे
तिर्यक्प्रवाहत्वाद्वाघवं वारयन्तीव तमसा ददृशे दृष्ट्वा ॥ ३२ ॥

सम्परिवर्त्य अमापनुत्तये कृतविलुण्ठनान्विधाय तोयपरिप्लुताङ्गान्
आपितान् तमसाया अविदूरे अचारयत् भक्षितवृणानकारयत् ॥ ३३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः ।

सीतामुद्दीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

द्वयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे ! प्रहिता वनम् ।

वनवासस्य भद्रन्ते न चोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥

पश्य शून्यान्यरक्षानि रुदन्तीव समन्ततः ।

यथानिलयमायङ्गिर्निर्लीनानि मृगद्विजैः ॥ ३ ॥

अद्यायोद्या तु नगरी राजधानी पितुर्मम ।

• सीतामुद्दीक्ष्य सौमित्रिमब्रवीदित्यनेन सीतादेश्यकताप्यस्य वचसो
ध्वनिता ॥ १ ॥

हे सौमित्रे ! वनवासस्य वनवाससम्बन्धिनिश्चानां मध्येऽद्यप्रवृत्ता
इयं निशा वनं वनवासं प्रति पूर्वा प्रहिता प्राप्ता वनवासकालस्यैतत्-
निशामारभ्य गमनीयत्वात् । अतस्त्वमुत्कण्ठितुमद्यप्रभृति पुरैः सुक्वेना-
योद्यादिस्मरणं कर्तुं नार्हसि ॥ २ ॥

यथायोगं खल्वनिलयमायङ्गिरागच्छद्भिर्गद्विजैर्निर्लीनानि सशब्द-
मन्तर्लोनतया व्याप्तानि अतएव शून्यानि अरक्षानि रुदन्तीव अस्मान्
दृष्ट्वा खिन्नानीव वर्तन्ते तानि पश्य ॥ ३ ॥

सखीपुंसा मतानस्मांश्चोचिष्यति न संशयः ॥ ४ ॥
 अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बद्धभिर्गुणैः ।
 त्वच्च माच्च नरव्याघ्र ! ब्रह्मभरतौ यथा ॥ ५ ॥
 पितरश्चानुशोचामि मातरश्च अश्विनीम् ।
 अपि मान्धौ भवेताम्यौ रुदन्तौ तावभीक्ष्णम् ॥ ६ ॥
 भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरश्च मे ।
 धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्रममधिष्यति ॥ ७ ॥
 भरतस्याश्रमं सत्वं सञ्चिन्वाहं पुनः पुरः ।
 नानुशोचामि पितरं मातरश्च महाभुज ! ॥ ८ ॥
 त्वया कार्यं नरव्याघ्र ! मामनुव्रजता कृतम् ।
 अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थं सहायता ॥ ९ ॥

सखीपुंसा स्त्रीपुंसैः सहिता । अथ अद्यप्रवर्तति ॥ ४ ॥
 कुतस्तथाह,—अनुरक्ता इति । बद्धभिर्गुणैरिति सर्वान्वयि ॥ ५ ॥
 नौ अस्मदर्थं अस्मन्निमित्तम् । अभीक्ष्णं मुहुर्मुहुः रुदन्तौ मितरौ
 अन्धौ न भवेतामपि भवेतामेवातः शोचामि तौ ॥ ६ ॥
 अथवा तदनुशोकेऽस्माकं वृथेत्याह,—भरत इति ॥ ७ ॥
 अश्विनीसत्त्वमब्रूतम् ॥ ८ ॥
 अथ लक्ष्म्यानुगमनेन सन्नुष्ट आह,—त्वयेति । मामनुव्रजता त्वया तु
 यत् कार्यं कर्तव्यं तत् कृतमेव । हि यतस्त्वदनुव्रजनाभावे वैदेहीरक्षयार्थं

अङ्गिरेव हि सौमित्रे ! वत्स्थान्यत्र निशामिमाम् ।
 एतद्धि रोचते मङ्गं वन्येऽपि विविधे सति ॥ १० ॥
 एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः ।
 अप्रमत्तस्त्वमग्रेषु भव सौम्येत्युवाच ह ॥ ११ ॥
 सोऽश्वान् सुमन्त्रः संयम्य सूर्य्येऽस्त्रं समुपागते ।
 प्रभूतयवसान् कृत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः ॥ १२ ॥
 उपास्य तु शिवां मन्थ्यां दृष्ट्वा रात्रिसुपागताम् ।
 रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह ॥ १३ ॥
 तां शय्यां तमसातीरे वीक्ष्य वृक्षदलैर्दृताम् ।
 रामः सौमित्रिणा सार्द्धं सभार्य्यः संविवेश ह ॥ १४ ॥

सहायता सहायसमूहोऽन्वेष्टव्यः स्यात् । त्वमेकोऽपि सहायसमूहस्थानीय
 इति भावः । अतस्त्वस्यै अद्यारभ्यैव सुखाहारादिकं सम्पादयेति शेषः ॥ ६ ॥

अहं तु अत्र तमसातीरे इमां निशामङ्गिरेव कृतप्राणरक्षणां वत्-
 स्थामि प्रथमदिनत्वात् । वनवाससङ्कल्पांगत्वेनेति शेषः । तदेवाह,—
 एतद्धीति । वन्ये सत्यपीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥

संयम्य यथायोग्यं बन्धनं कृत्वा प्रभूतयवसान् प्रभूतघासान् प्रत्य-
 नन्तरः प्रत्यासन्नः ॥ १२ ॥

शयनं शयनस्थलम् । शर्करापांसूतक्षेपणादिना चक्रे इत्यन्वयः ॥ १३ ॥

वृक्षदलैर्दक्षपणैः सौमित्रिणा सार्द्धं सूतेन कृतां शय्यां वीक्ष्य
 सभार्य्यः संविवेश ॥ १४ ॥

सभार्यं संप्रसुप्तन्तु आनन्तं संप्रेक्ष्य लक्ष्मणः ।

कथयामास सूताय रामस्य विविधान् गुणान् ॥ १५ ॥

जाग्रतोरेव तां रात्रिं सौमित्रेरुदितो रविः । *

सूतस्य तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान् ॥ १६ ॥

गोकुलाकुलतीरायाः तमसाया विदूरतः ।

अवसन्तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १७ ॥

उत्थाय च महतेजाः प्रकृतींस्तान् निशाम्य च ।

अब्रवीत् भ्रातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ १८ ॥

गुणान् कथयामास जागरणार्थमिति भावः ॥ १५ ॥

तां रात्रिमित्यन्तसंयोगे द्वितीया । उदितो रविः अरण्योदय-
कालो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

गोकुलैराकुलं व्याप्तं तीरं यस्याः तस्यास्तमसातीरे विदूरतः
द्विजसंवेशदेशादतिदूरदेशेऽतिसन्धाय गमनसौकर्यार्थमवसत् । प्रकृति-
सादृश्यं तमसातीरवासमात्रे बोध्यम् ॥ १६ ॥

निशाम्य अवलोक्य निद्राणां इति शेषः ॥ १८ ॥

* “जाग्रतोरेव सा रात्रिस्त्वयोः सौमित्रिसूतयोः ।

जगाम तमसातीरे रामस्य—”

इति वा पाठः ।

अस्मदप्यपेक्षान् सौमित्रे ! निर्बपेक्षान् गृहेष्वपि * ।
 दृक्षमूलेषु संसक्तान् † पश्य लक्ष्मण ! साव्यतम् ॥ १९ ॥
 यद्यैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मन्निवर्तने ।
 अपि प्राणान् न शिष्यन्ति न तु त्यज्यन्ति निश्चयम् ॥ २० ॥
 यावदेव तु संसृप्तास्तावदेव वयं लघु ।
 रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमकुतोभयम् ॥ २१ ॥
 अतो भूयोऽपि नेदानीमिच्छाकुपुरवासिनः ।
 स्वपेयुरशुरक्ता मां दृक्षमूलेषु संश्रिताः ॥ २२ ॥

अस्मदप्यपेक्षान् अस्मास्वेव विशेषेणापेक्षावतः अतएव गृहेषु
 निर्बपेक्षान् निरपेक्षान् अमात् साम्प्रतं अरुणोदयेऽपि सुप्तान् ॥ १९ ॥

एते पौरा अस्मन्निवर्तने यथा नियमं यत्नं कुर्वन्ति तथा जाने अपि
 प्राणान् न शिष्यन्ति त्यज्यन्ति न तु अस्मन्निवर्तनविषयं निश्चयं त्यज्यन्ती-
 त्वर्थः ॥ २० ॥

अतो यावदिति । लघु शीघ्रम् ॥ २१ ॥

शीघ्रगमने हेतुमाह,—अत इति । एतदगन्तारमेते यतो मामनुरक्ता
 अतो भूयोऽपि न स्वपेयुरतो यावन्नोत्तिष्ठन्ति तावच्छीघ्रं गच्छाम इत्या-
 शयः ॥ २२ ॥

* “गृहेष्विमान्” इति वा पाठः ।

† “संसृप्तान्” इति वा पाठः ।

पौरा आत्मकृताहुः खादिप्रमोक्ष्या वृषात्मजैः ।

न तु खस्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २३ ॥

अब्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्भूमिव स्थितम् ।

रोचते मे तथा प्राज्ञ ! क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥

अथ रामोऽब्रवीत्सूतं शीघ्रं संयुज्यतां रथः ।

गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ! ॥ २५ ॥

सूतस्ततः संवरितः स्यदनन्तैर्हयोत्तमैः ।

योजयित्वा तु रामस्य प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २६ ॥

अयं युक्तो महाबाहो ! रथस्ते रथिनाम्बर ! ।

त्वरयारोह भद्रन्ते ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥

तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः ।

शीघ्रगामाकुलावर्त्ता' तमसामतरन्नदीम् ॥ २८ ॥

तत्र हेत्वन्तरमाह,—पौरा हीति । आत्मकृतात् आत्मनिमित्तकात् ।

आत्मना आत्मनिमित्तकेन योज्याः संयोज्याः ॥ २३ ॥

आरुह्यतां रथ इति शेषः ॥ २४ ॥

ततः संयोजितेन तेन रथेनेत्यर्थः । शीघ्रं गच्छ रथयोजनायेति

शेषः । प्रभो समर्थ ! ॥ २५ ॥ २६ ॥

युक्तः सज्जः ॥ २७ ॥

परिच्छदो धनुःकवचादि । आकुलावर्त्ता निविडावर्त्ताम् आवर्त्तै-
राकुलाभिरिति वा ॥ २८ ॥

स सन्तीत्य महाबाहुः श्रीमान् शिवमकण्डकम् ।
 प्रापद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनाम् ॥ २८ ॥
 मोहनार्थन्तु पौराणां सृतं रामोब्रवीद्वचः ।
 उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमारुह्य सारथे ॥ ३० ॥
 मुहूर्त्तन्त्वरितं गत्वा निवर्त्तय रथं पुनः ।
 यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ ३१ ॥
 रामस्य तु वचः श्रुत्वा तया चक्रे च सारथिः ।
 प्रत्यागत्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥
 तौ संप्रयुक्तन्तु रथं समास्थितौ
 तदा समीतौ रघुवंशवर्द्धनौ ।

भयदर्शिनामप्यभयं मार्गं राजमार्गमित्यर्थः ॥ २८ ॥
 त्वमेव रथमास्थायोदङ्मुखः प्रयाहि मत्प्रतिनिवृत्तिबुद्ध्यादनेन
 जनमोहनाय, नतु वयं, व्रतभङ्गापत्तेः ॥ ३० ॥
 तदेवाह,—मुहूर्त्तमिति । न विद्युर्वनमेव गत इति न जानीयुः ॥ ३१ ॥
 तथा चक्रे । उदङ्मुखतया गत्वा मार्गान्तरेण निवृत्तिपूर्वकमागत्य
 एवं हि रामः प्रतिनिवृत्त इति पौरभ्रमः सिध्यति । महामायाधिष्ठातु-
 र्भगवत इत्यत्र क्रियया पौरमोहनं नाश्चर्यायेति मन्तव्यम् । प्रत्यवेदयत्
 आरोहणार्थमज्ञापयत् ॥ ३२ ॥

संप्रयुक्तं सम्यगानीयदर्शितम् । समास्थितावाहृतौ अभूतामिति

प्रचोदयामास ततस्तुरङ्गमान्
 स सारथिर्येन पथा तपोवनम् ॥ ३३ ॥
 ततः समास्थाय रथं महारथः
 ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ ।
 उदङ्मुखस्तन्तु रथं चकार सः
 प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात् ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 तमसावतरणं नाम षट्चत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४६ ॥

शेषः । येन पथा मार्गेण तपोवनं प्राप्यत इति शेषः । ततस्तेन मार्गेण
 तुरङ्गमान् प्रचोदयामास ॥ ३३ ॥

उक्तं निगमयति,—तत इति । प्रयाणापेक्षितं माङ्गल्यं शुभं
 यन्निमित्तं शकुनं तद्दर्शनात् तदनुभवहेतोरुदङ्मुखं रथं चकार स्थाप-
 यामास । तत आरुह्य दक्षिणाभिमुखतया वनं ययौ ॥ ३४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोद्ये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

प्रभातायान्तु शर्वर्यां पौराखे राघवं विना ।

शोकोपहतनिश्चेष्टा बभ्रुवुर्हतचेतसः ॥ १ ॥

शोकजाश्रुपरिधूना वीक्ष्यमाणास्ततस्ततः ।

आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः ॥ २ ॥

ते विषादार्त्तवदना रहितास्तेन धीमता ।

कृपणाः कृष्णा वाचो वदन्ति स्म मनीषिणः ॥ ३ ॥

धिगस्तु खलु निद्रां तां ययाऽपहतचेतसः ।

नाद्य पश्याम हे रामं पृथूरस्कं महाभुजम् ॥ ४ ॥

कथं रामो महाबाहुः स तथा वितयक्रियः ।

भक्तं जनमभित्यज्य प्रवाशं तापसो गतः ॥ ५ ॥

शोकेनोपहृता अतएव निश्चेष्टाः हतचेतसो मूर्च्छिताः ॥ १ ॥

परिधूनाः क्लिन्नाः । आलोकम् आलोकसाधनं रथोद्धतधूल्या-
द्यपि ॥ २ ॥ ३ ॥

यया निद्रया । “निद्रां भगवतीं विष्णोः” इत्यादिना मार्कण्डेयेन
तस्या भगवन्मायारूपत्वाभिधानात् । तदावरणादेव च विषयाविष्टानां
भगवद्दर्शनं प्रसिद्धं श्रुतिशिरःसु । पश्यामहे इति तद्वार्त्तः । हे इति
सम्बोधनं वा परस्परम् ॥ ४ ॥

यो नः सदा पालयति पिता पुत्रानिवौरसान् ।
 कथं रघूणां स श्रेष्ठस्यत्वा नो विपिनं गतः ॥ ६ ॥
 इहैव निधनं ग्रामो महाप्रस्थानमेव वा ।
 रामेण रहितानां नो किमर्थं जीवितं हितम् ॥ ७ ॥
 सन्ति शुष्काणि काष्ठानि प्रभूतानि महान्ति च ।
 तैः प्रज्वाल्य चितां सर्वे प्रविशामोऽथ पावकम् ॥ ८ ॥
 किं वक्ष्यामो महाबाहुरनसृयः प्रियंवदः ।
 नीतः स राघवोऽस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमम् ॥ ९ ॥
 सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वास्मान् राघवं विना ।
 भविष्यति निरानन्दा सखीबालवयोधिका ॥ १० ॥
 निर्यातास्तेन वीरेण सह नित्यं महात्मना ।
 विहीनास्तेन च पुनः कथं द्रक्ष्याम तां पुरीम् ॥ ११ ॥

तथा वितथा मोघा क्रिया यस्य सः त्यक्त्वा गत इदमनुचितं तस्येति
 भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

निधनं प्रायेपवेशेन मरणम् । महाप्रस्थानं मरणादीक्षापूर्वकमुत्त-
 राभिमुखगमनम् । तत्र रहितानां जीवितं किमर्थं कस्मै फलाय हितं
 न कस्यापीत्यर्थः अतो मरणमेव श्रेयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रामदत्तान्तं पृच्छन्तं जनं प्रति किं वक्ष्यामः । अस्माभी राघवो
 वनं नीतः प्रापित इति उत्तरं देयमिति चेदिदं वक्तुं कथं क्षमं वक्तु-
 मशक्यमयोग्यञ्चेतत् अन्यच्च न सदुत्तरमिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

इतीव बद्धा वाचो बाहुमुद्यम्य ते जनाः ।

विलपन्तिस्म दुःखार्त्ता हतवत्सा इवाग्र्याः * ॥ १२ ॥

ततो मार्गानुसारेण गत्वा किञ्चित्ततः क्षणम् ।

मार्गनाशादिषादेन महता समभिप्लुताः ॥ १३ ॥

रथमार्गानुसारेण न्यवर्त्तन्त मनस्विनः ।

किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहृता इति ॥ १४ ॥

ततो यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः ।

अयोध्यामगमन् सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् ॥ १५ ॥

आलोक्य नगरीं ताञ्च क्षयव्याकुलमानसाः ।

आवर्त्तयन्त तेऽश्रूणि नयनैः शोकपीडितैः ॥ १६ ॥

अग्रे भवा अग्र्याः पुरोगामिन्यस्ताश्च तागाश्चेत्यर्थः । यद्वा अग्र्या
मुख्याः पुष्टत्वदुग्धवत्त्वादिगुणा गाव इवेत्यर्थः । गा इत्यार्घम् ॥ १२ ॥

ततः मार्गानुसारेण अतिसन्धानप्रवर्त्तितमार्गानुसारेण किञ्चित्
क्षणं किञ्चित् कालं गत्वा । ततो मार्गनाशात् वञ्चनया मार्गान्तरे
प्रवृत्त्या रथमार्गादर्शनात् महता विषादेन समभिप्लुताः व्याप्ताः ॥ १३ ॥

किमिदं यद्गन्धमार्गादर्शनं इतः परं किं करिष्यामः । अहो दैवे-
नोपहृता वयमिति वदन्तो न्यवर्त्तन्तेत्यन्वयः ॥ १४ ॥

व्यथिताः सज्जना यस्यां तां सत्यदेन कैकेया व्यावृत्तिः ॥ १५ ॥

* 'विवत्सा इव धेनवः' इति वा पाठः ।

एषा रामेण नगरी रहिता नातिशोभते ।

आपगा गरुडेनेव हृदादुद्धृतपद्मगा ॥ १७ ॥

चन्द्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवारण्यवम् ।

अपश्यन्निहतानन्दं नगरन्ते विचेतसः ॥ १८ ॥

ते तानि वेश्मानि महाधनानि

दुःखेन दुःखोपहृता विशन्तः ।

नैव प्रजग्मुः स्वजनं परं वा

निरीक्ष्यमाणाः प्रविनष्टहर्षाः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे प्रहृतोनां

नगर प्रत्यागमनं नाम सप्तचत्वारिंशः

सर्गः ॥ ४७ ॥

क्षयो हर्षक्षयस्तेन व्याकुलमानसाः । यदा क्षयं गृहं प्रति व्याकुलं
गन्तव्यं न वेत्येवं रूपं मानसं येषां तादृशाः आवर्तयन्त अमुञ्चन् ॥ १६ ॥

१७ ॥ १८ ॥

दुःखेन रामवियोगदुःखेनोपहृताः कथं गृहं प्रवेष्टव्यमिति दुःखेन
विशन्तोपि नैव प्रजग्मुः । स्ववेश्म परवेश्मविवेकं नाश्वासिषुः । तथा
निरीक्ष्यमाणा अपि स्वजन परजनविवेकं न प्राप्तवन्तः ॥ १९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

तेषामेवं विषयानां पीडितानामतीव च ।
बाष्पविसृतनेत्राणां सशोकानां मुमूर्षया ॥ १ ॥
अभिगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनाम् ।
उद्धतानीव सत्वानि बभूवुरमनस्विनाम् ॥ २ ॥
स्वं स्वं निलयमागम्य पुत्रदारैः समावृताः ।
अश्रूणि मुमुचुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः ॥ ३ ॥
न चाह्वयन् न चामोदन्वणिजो न प्रसारयन् ।
न चाशोभन्त पण्थानि नापचन् गृहमेधिनः ॥ ४ ॥

तेषामित्यादि पद्यद्वयमेकं वाक्यम् । मुमूर्षयोपलक्षितानां अमन-
स्विनां दुर्मनसां खिन्नानामिति यावत् । सत्वान्यसवः उद्धतानीव
उत्क्रान्तानीव । मृतप्राया जाता इति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

बाष्पेण पिहिताननाः अश्रुव्याप्तमुखा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

हर्षः शारीरो मुखविकासादिरूपः । मोद आन्तरो हर्षः । पर-
स्त्रैपदमार्घम् । प्रसारयन् प्रसारयन्नित्यर्थः । प्रसारितान्यपि नाशो-
भन्त ॥ ४ ॥

नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन् विपुलं वा धनागमम् ।
 पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ ५ ॥
 गृहे गृहे रुदत्यश्च भर्तारं गृहमागतम् ।
 व्यगर्हयन्त दुःखार्त्ता वाग्भिस्तोत्रैरिव द्विपान् ॥ ६ ॥
 किं नु तेषां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा ।
 पुत्रैर्वापि सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राघवम् ॥ ७ ॥
 एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया ।
 योऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन् वने ॥ ८ ॥
 आपगाः कृतपुण्याश्च पद्मिन्यश्च सरांसि च ।

नष्टमिति । चिरनष्टधनस्य विपुलस्यागमं लाभं दृष्ट्वापि नाभ्य-
 नन्दन् । वा शब्दएवार्थः । नाभ्यनन्दन्नेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

व्यगर्हयन्त । राघवमप्रतिनिवर्त्य किमर्थं यूयमार्गता इत्येवं वायूपैः
 तोत्रैः अङ्कुशैः ॥ ६ ॥

तेषां रामं विना आगतानाम् । रामं राजानं विना सर्वस्यास्थिर-
 त्वात् । किञ्च भगवन्तं राममादरेणापश्यन्तो ये गृहपुत्रदारसुखादि-
 व्यासक्त्या प्रतिनिवृत्तास्तेषां पुनः पुनः संसारप्राप्तिरेव नतु कदापि
 मोक्ष इत्याशयः । तस्य मायिकरूपदर्शनेपि चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षो-
 पयोगिज्ञानाधिकारो भवति ॥ ७ ॥

• सत्पुरुषः भाग्यवान् पुरुषः सीता च भाग्यवती । यो वने रामं परि-
 चरन् अनुगच्छति ॥ ८ ॥

येषु यास्यति काकुत्स्थो विगाह्य मलिलं शुचिः ॥ ८ ॥

शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः ।

आपगाश्च महानूपाः नुमन्तश्च पर्वताः ॥ १० ॥

काननं वापि शैलं वा यं रामोऽनुगमिष्यति ।

प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्यन्त्यनर्चितुम् ॥ ११ ॥

विचित्रकुसुमापीडा बद्धमञ्जरिधारिणः ।

राघवं दर्शयिष्यन्ति नगा भ्रमरशालिनः ॥ १२ ॥

अकाले चापि मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।

दर्शयिष्यन्त्यनुक्रोशाद्गिरयो राममागतम् ॥ १३ ॥

प्रस्रविष्यन्ति तोथानि विमलानि महीधराः ।

सीता लक्ष्मणावेवेति किं वाच्यम् अचेतना आपगादयोपि
सभाग्याः नतु यूयमित्याहुः । आपगा इति विगाह्य स्नात्वा ॥ ८ ॥

रम्यकाननाः चारुवृक्षसङ्घाः अनूपोजलप्रायदेशः ॥ १० ॥

ते शैलादयः । अनर्चितुं न शक्यन्ति अर्चितुमेव शक्यन्ती-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

तदेव दर्शयति । विचित्रेत्यादि । विचित्रैः कुसुमैरापीडाः शिरो-
भूषणमेषाम् । बद्धोर्मझरीः पुष्पस्तवकान् धर्तुं शैलमेषाम् । कान्दसो
ऋक्षः । नगाः वृक्षाः दर्शयिष्यन्ति आत्मानमिति शेषः । एवञ्च पुष्पा-
ञ्जलिरूपार्चायां ते शक्ता इति भावः ॥ १२ ॥

गिरयो दर्शयिष्यन्ति स्वगत वृक्षद्वारेति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

विदर्शयन्तो विविधान् भूयस्त्रिंशं निर्भरान् ॥ १४ ॥

पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवम् ।

यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः ॥ १५ ॥

स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च ।

पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवम् ॥ १६ ॥

पादच्छायासुखं भर्तुं *स्तादृशस्य महात्मनः ।

स हि नायो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥ १७ ॥

वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयच्च राघवम् ।

इति पौरस्त्रियो भट्टन् दुःखार्त्तास्तत्तदनुवन् ॥ १८ ॥

पादपा रमयिष्यन्ति खमूलाकीर्यमाणपल्लवकुसुमरचित शय्यास्त्रिति
शेषः यत्र रामः वसतीति शेषः ॥ १५ ॥

भयाभावादौ हेतुः स हि शूर इत्यादि । नोऽस्माकमदूरात् पुरा
भवति यावत् पुरेति भविष्यति लुट् आसन्नो भविष्यतीत्यर्थः । अतो
राघवमनुगच्छाम प्रार्थनायां लोट् ॥ १६ ॥

पादच्छाया छायापदेनानुग्रहहेतुभूता सेवा लक्ष्यते । भर्तुराम-
चन्द्रस्य पादसेवैव नः परमसुखं सुखसाधनम् । गतिः शरणम् । परा-
यणं शान्तप्रतिष्ठा ॥ १७ ॥

वयं स्त्रियः यूयं पुरुषाः ॥ १८ ॥

* 'पादच्छाया सुखोदकी' इति वा पाठः

युष्माकं राघवोऽरुणे योगक्षेमं विधास्यति ।

सीता नारी जनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ॥ १९ ॥

कोन्वनेनाप्रतीतेन सोत्कण्ठितजनेन च ।

संप्रीयेता मनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा ॥ २० ॥

कैकेय्या यदि चेद्राज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत् ।

न हि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥ २१ ॥

यथा पुत्रश्च भर्ता च त्यक्तावैश्वर्यकारणात् ।

कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी ॥ २२ ॥

कैकेय्या न वयं राज्यं भृतका हि वसेमहि ।

जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्रैरपि शपामहे ॥ २३ ॥

अप्राप्तप्राप्तियोगः । प्राप्तरक्षणं क्षेमम् ॥ १९ ॥

अप्रतीतेन अमुखेन सोत्कण्ठितजनेन उत्कण्ठितजनसहितेन अत-
एवामनोज्ञेन हृतचेतसा चित्तनाशकेन वासेन कोऽनुसंप्रीयेतेत्यर्थः ॥ २० ॥

यदि चेदिति समुदायो यद्यर्थः । अधर्म्यमधर्म्ययुक्तम् अतएवानाथ-
वत् नाथरहितं स्यात् । जीवितेनार्थः जीविताभिन्नेऽर्थोऽपि न पुत्रादि-
रूपस्तु सुतरां नेत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुत्रो रामः परिहरेत् त्यागात् परिहरेत् । पुत्रभर्त्ता त्यागिन्या इतर-
त्यागः कियानिति भावः ॥ २२ ॥

जीवन्त्याः कैकेय्या राज्ये तथा भृतकाः पोषिता हि अपि जीवन्त्यो
न वसेमहि न वसेम इममर्थं प्रति पुत्रैरपि शपामहे ॥ २३ ॥

या पुत्रं पारिवेन्द्रस्य प्रवासयति निर्द्वेणा ।
 कक्षां प्राप्य सुखं जीवेदधर्मां दुष्टचारिणीम् ॥ २४ ॥
 उपद्रुतमिदं सर्वमनालम्भमनायकम् ।
 कैकेय्यास्तु हृते सर्वं विनाशमुपयास्यति ॥ २५ ॥
 न हि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः ।
 मृते दशरथे व्यक्तं विलोपस्तदनन्तरम् ॥ २६ ॥
 ते विधं पिबतान्नीड्य क्षीणपुण्ड्रः सुदुःखिताः ।
 राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत ॥ २७ ॥
 मिथ्याप्रव्रजितो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ।
 भरते सन्निवद्धाः स्म * सौनिके पशवो यथा ॥ २८ ॥

अधर्मां अधर्मयुताम् ॥ २४ ॥
 अनालम्भम् अयत्नम् तत्र हेतुरनायकमिति हृतेऽतन्निमित्तम् ॥ २५ ॥
 विलोपो नाशः ॥ २६ ॥
 ते यूयं पुरुषाः सस्त्रीका इति शेषः । आलोड्य पेषयित्वा । अश्रुतिं
 वापि यत्र देशे कैकेय्या नामश्रवणमपि न भवति तादृशं दूरदेशं वा
 गच्छतेत्यर्थः ॥ २७ ॥

मिथ्याप्रव्रजितः मिथ्यायरकल्पनया प्रव्रजितोऽभूत् । ततः कैकेयी-

* 'सन्निविष्टाः स्म' इति वा पाठः

पूर्णचन्द्राननः श्यामो गूढयत्नरिन्दमः ।
 आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः ॥ २८ ॥
 पूर्वाभिभाषी मधुरः सत्यवादी महाबलः ।
 सौम्यश्च गर्गलोकस्य चन्द्रवत् प्रियदर्शनः ॥ २९ ॥
 नूनं पुरुषशार्दूलो मत्तमातङ्गविक्रमः ।
 शोभयिष्यत्यरण्यानि विचरन् स महारथः ॥ ३१ ॥
 ता स्त्रिया विलपन्त्यस्तु नगरे नागरस्त्रियः ।
 चुक्रुशु दुःखरुन्तप्ता मृत्योरिव भयागमे ॥ ३२ ॥
 इत्येवं विलपन्तीनां स्त्रीणां वेगसु राघवम् ।
 जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्त्तत ॥ ३३ ॥

वशगे भरते राजगिः वसति सैनिके सूना पशुवधस्थानं तत्र भवे हिंसके
 तत्समीपे पशवो यथा निश्चितमरणास्तथा संनिबद्धाः स्त्रः सर्त्रिविष्टा
 भवामः ॥ २८ ॥

इदानीं तद्गुणवर्णनेनात्मानमाप्यापयन्ति । पृथ्व्यादि ॥ २९ ॥

पूर्वाभिभाषी सौहार्दप्रदर्शनाय परभयागमाय च सर्वत्र पूर्वभाष-
 णशीलः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

मृत्योरिव भयागमे मृत्युहेतुकभयागम इवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

विलपन्तीनां दुःखं दृष्ट्वेति शेषः । रविरस्तं जगाम । तदीयदुःख-
 दर्शनासहिष्णुतया रविरपि शीघ्रगतिरभूदित्याशयः ॥ ३३ ॥

नष्टज्वलनसन्तापा प्रशान्ताध्यायसत्कथा ।
 तिमिरेणानुलिप्तेव तदा सा नगरी बभौ ॥ ३४ ॥
 उपशान्तवर्णिकपण्या नष्टहर्षा निराश्रया ।
 अथोद्धा नगरी चासीन्नष्टतारमिवाम्बरम् ॥ ३५ ॥
 तदा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा
 यथा सुते भ्रातरि वा विवासिते ।
 विलप्य दीना रुदुर्विचेतसः
 सुतैः हि तासामधिकोपि सोऽभवत् ॥ ३६ ॥
 प्रशान्तगीतोत्सववृत्त्यवादना
 विभ्रष्टहर्षा पिहितापणोदया ।

नष्टो होमाद्यर्थोऽपि ज्वलनसन्तापो ज्वलनसंगमो * यस्याम् ।
 प्रशान्ता अध्याया अध्ययनानि सत्कथाश्च यस्यां सा ॥ ३४ ॥
 निराश्रया रामरूपाश्रयराहित्यात् ॥ ३५ ॥
 सुतेः तृतीयार्धं । सुतेभ्योऽपि तासां स अधिकोऽभवत् ॥ ३६ ॥
 वादनं वादित्रं प्रशान्तानि गीतोत्सववादित्राणि यस्यां सा । पिहि-
 तव्यापणानां प्रणववृत्तानामुदयः प्रसारणं यस्यां सा । संचपितोदकः

होमाद्यर्थमहोपो यस्याम् इति वा ।

तदाह्वयोध्या नगरी बभूव सा

महार्णवः संचपितोदको यथा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पौरनारीविषादो नाम अष्टचत्वारिंशः

सर्गः ॥ ४८ ॥

क्षीणोदकः । संचुभितोदक इति पाठे क्षैण्यात् संचुभितोदक इ-
त्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

रामोपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम् ।
जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १ ॥
तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा ।
उपास्य तु शिवां सन्ध्यां विषयानत्यगाहत ॥ २ ॥
ग्रामान् विहृष्टसीमान्तान् पुष्पितानि वनानि च ।
पश्यन्नतियथौ शीघ्रं शनैरिव ह्योत्तमैः ॥ ३ ॥
शृण्वन् वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ।

अथ रामवृत्तान्तमाह,—रामोऽपीति तेनैव यत्र रात्रिशेषे
द्विजावस्थितास्तेनैव । महदन्तरं बहून्तरम् ॥ १ ॥

व्यपायात् गता । विषयो देशः ॥ २ ॥

विशेषेण कृष्टाः सीमान्ता येषु । अनेन सौराज्यं ध्वनितम् । तान्य-
तिक्रामन् शनैरिव शीघ्रं ययौ । रमणीयदेशादिदर्शनपारवश्यात् अति-
शीघ्रमपि गमनं शनैरिव प्रत्यभादित्यर्थ इति तीर्थः । शनैरिवेति
पाठः । शरसदृशवेगवद्विस्त्रोत्तमैरित्यर्थः इति कतकः ॥ ३ ॥

• ग्रामाः महान्तः संवासाः स्वल्पग्रामाः । शृण्वन्मयावित्यन्वयः ।
ता वाच आह,—राजानं धिगित्यादि । आस्थितं प्राप्तम् ॥ ४ ॥

* राजानं धिक् दशरथं कामस्य वशमास्थितम् ॥ ४ ॥

* हा नृशंसद्य कैकेयी पापा पापानुबन्धिनी ।

तीक्ष्णा संभिन्नमर्यादा तीक्ष्णकर्मणि वर्त्तते ॥ ५ ॥

या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम् ।

वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशं जितेन्द्रियम् † ॥ ६ ॥

अहो दशरथो राजा निस्त्रेहः स्वसुतं प्रति ।

प्रजानामनघं रामं परित्यक्मिहेच्छति ॥ ७ ॥

एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ।

शृण्वन्नतिययौ वीरः कोशलात् कोशलेश्वरः ॥ ८ ॥

पापा पापकर्मारब्धशरीरा । पापानुबन्धिनी पापकर्मनिरता ।
तीक्ष्णा क्रूरदर्शना । संभिन्नमर्यादा त्यक्तमर्यादा ॥ ५ ॥

इदृशं अनेककल्याणगुणवन्तं सानुक्रोशं सदयम् ॥ ६ ॥

प्रजानां प्रियमिति शेषः । यद्वा प्रजाविषयेऽनघं पापरहितम् ॥ ७ ॥

कोशलानति अतिक्रम्य ययौ ॥ ८ ॥

* 'विगर्हितां हि कैकेयीं क्रूरां क्रूरेण कर्मणा ।
इत्यधिकं पाश्चात्याः पठन्ति ।

† 'कथं नाम महाभागा सीता जनकनन्दिनी ।

सदा सुखेष्वभिरता दुःखान्यनुभविष्यति ॥'

इत्यधिकं पाश्चात्याः पठन्ति ।

ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिवहां नदीम् ।

उत्तीर्याभिमुखः प्रायादगस्त्याधुषितां दिशम् ॥ ९ ॥

गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शीतवहां नदीम् ।

गोमतीं गोयुतानूपामतरत्सागरङ्गमाम् ॥ १० ॥

गोमतीञ्चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः ।

मधूरहंसाभिरुतां ततार स्यन्दिकां नदीम् ॥ ११ ॥

स महीं मनुना राज्ञा दत्तामिव्वाकवे पुरा ।

स्फीतां राद्रुतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ १२ ॥

सूत इत्येवमाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः ।

हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाच पुरुषोत्तमः ॥ १३ ॥

शिववारिवहां शिवानि वारीणि वहन्तीम् ॥ ९ ॥

गोभिर्युतान्यनृपानि जलप्रायदेशा यस्यां सागरङ्गमाम् इत्यनेन
यमुनावत्तस्या अपि पृथक्सागरप्रवेशं सूचयति ॥ १० ॥

स्यन्दिकां तदाख्याम् ॥ ११ ॥

सः अतीतस्यन्दिकः महीं स्यन्दिकासीमां कोसलदेशरूपां राज्य-
वृताम् अत्रान्तरजनपदावृतां वैदेहीमन्वदर्शयत् । इत्याकवे मनुना दत्त-
कोसलदेशस्य दक्षिणसीमां कथयामासेत्यर्थः । यद्यर्पाव्वाक्वादयः सार्व-
भौमास्तथापि तेषां खराजधानीत्वात् स्यन्दः कोसलदेश एव । सार्व-
भौमत्वं तु तद्देशसिंहासनाधियादसकलराजपालनीयाच्चतमेवेत्यलम्
॥ १२ ॥

कदाहं पुनरागम्य सरख्याः पुष्पिते वने ।

मृगयां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च सङ्गतः ॥ १४ ॥

नात्यर्थमभिक्राङ्क्षामि मृगयां सरयूवने ।

रतिर्ह्येषा तुला लोके राजर्षिगणसम्प्रता ॥ १५ ॥

राजर्षीणां हि लोकेस्मिन् रत्यर्थं मृगया वने ।

काले कृतान्तां मनुजैर्धन्विनामभिक्राङ्क्षिताम् * ॥ १६ ॥

आभाष्य संबोध्य । हंसमत्तस्वरः मत्तहंसस्वरः ॥ १३ ॥

अथ परिहृहीतमनुष्यदेहस्य तद्देहग्रहणानुरूपोऽभिनयः कदेति
आगम्य अतिक्रान्तं स्वदेशमिति शेषः ॥ १४ ॥

ननु मृगयायाः—

स्त्रीद्यूतमृगयामद्य वाक्पारुष्योऽयदण्डताः ।

अर्थस्य दृषणश्चेति राज्ञां व्यसनसप्तकम् ॥

इत्युक्तेर्यसनानां निषेधाच्च कथं तदिच्छेत्यत आह,—नात्यर्थमिति ।

प्रजान्यायचिन्तादिवैमुख्यापादकतया अत्यन्तरतेरेव तस्यां निषेधात् ।

ननु सर्वथैव निषेधोऽभ्येत आह,—एषा रतिः क्रीडा लोके राजर्षि-

गणसम्प्रता अतोऽतुला न सर्वथा निषिद्धेत्यर्थः । गजादयो न हन्तव्या

मृगयायां महर्षिभिरित्यादिनास्या अप्यनुमतत्वमिति भावः ॥ १५ ॥

राजर्षीणां हीति श्लोकः पुनरुक्तार्थकश्च कृतकासम्प्रतश्चेति बोध्यम् ।

एवं हि तद्वाक्या । हि यतः अस्मिन् लोके राजर्षीणां वने मृगयार-

त्यर्थमासीत् । अतोऽहमपि काले आद्धादिकाले । मनुजैः मनुष्यैः

* पाश्चात्त्यैः परिहृतम्

स तमध्वानमैष्वाकः सूतं मधुरया गिरा ।

तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

रामस्य सरिदुत्तरणं नाम एकोनपञ्चाशः

सर्गः ॥ ४८ ॥

सदाचारपरैरपि कृतां स्वीकृतां धन्विनां चञ्चललक्ष्येषु इधुसिद्ध्यर्थमभिकाञ्छितां नात्यर्थमभिकाञ्छामीति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

तं तमर्थमभिप्रेत्य विषयीकृत्य मधुरया गिरा सूतं प्रति वाक्यमुदीरयन् स ऐष्वाको रामस्तमध्वानं ययाविति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोद्ये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४८ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

विशालान् कोशलान् रम्यान्यात्वा रुक्मण्यपूर्वजः ।
अयोध्यामुन्मुखो धीमान् प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
आष्टके त्वां पुरिश्रेष्ठे ! काकुत्स्थपरिपालिते ! ।
दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥ २ ॥
निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीपतेः ।
पुनर्द्रक्ष्यामि माता च पित्रा च सह सङ्गतः ॥ ३ ॥
ततो रुंचिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणम् ।
अश्रुपूर्णमुखो दीनोऽब्रवीज्जानपदं जनम् ॥ ४ ॥
अनुक्रोशो दयाचैव दयार्हं मयि वः कृतः ।

अथ जन्मभूमिप्रयुक्तस्नेहेन निर्गमनकाले शिष्टाचारपरिप्राप्तया
च स्वदेशमापृच्छति स्वस्वरूपगोपनाय । विशालानिति । यात्वा तदन्तं
गत्वा ॥ १ ॥

हे पुरिश्रेष्ठे ! त्वां त्वत्सम्बन्धिदैवतानि च आपृच्छे प्रार्थयामि ॥ २ ॥
प्रार्थनाप्रकारमाह,—निवृत्तेति ॥ ३ ॥

जानपदं जनं स्वदर्शनार्थं तत्रागतं तेषामश्रुपूर्णमुखत्वात् लोक-
व्यवहारानुसारेण नटइव स्वयमप्यश्रुपूर्णमुखः ॥ ४ ॥

चिरं दुःखस्य पापीयो गम्यतामर्थसिद्धये ॥ ५ ॥

तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

विलपन्तो नरा घोरं व्यतिष्ठंश्च क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥

तथा विलपतां तेषामदत्तानाञ्च राघवः ।

अचक्षुर्विषयं प्रायाद्यथार्कः क्षणदामुखे ॥ ७ ॥

ततो धान्यधनोपेतान् दानशीलजनान् शिवान् ।

अकुतश्चिद्भयान् रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान् ॥ ८ ॥

उद्यानामवनोपेतान् सम्पन्नमलिलाश्रयान् ।

तुष्टपुष्टजनाकीर्णान् गोकुलाकुलसेवितान् ॥ ९ ॥

अनुकोशः आदरोऽनुतापो वा दया कारुण्यं यथायोग्यं मयि वः
युस्माकं युस्माभिरिति यावत् कृतः कृता च । दुःखस्य चिरमनुभव
इति शेषः पापीयः अशोभनम् । अतो युस्माभिर्गम्यतांम् । वयमप्यर्थ-
सिद्धये पित्रनुज्ञातार्थसिद्धये अवतारप्रयोजनार्थसिद्धये इति हृत्स्थं
गच्छाम इति शेषः । व्याख्यानान्तरं तु अप्रयोजकत्वामोक्तम् ॥ ५ ॥

ते एवं रामेण बोधिताः ॥ ६ ॥

अदत्तानां दर्शनदत्तिरहितानां क्षणदामुखे सायंकालेऽर्को यथा
तथा अचक्षुर्विषयं देशं गतः ॥ ७ ॥

तदेवाह,—वाल्मीकिः । तत इति । दानशीला जना येषु तान् ।
चैत्यैर्देवताधिष्ठानदत्तैर्यूपैश्च समावृतान् ॥ ८ ॥

गोकुलैराकुलतया सेवितान् ॥ ९ ॥

रक्षणीयान् नरेन्द्राणां ब्रह्मघोषाभिनादितान् ।
 रथेन पुरुषव्याघ्रः कोसलानत्यवर्त्तत ॥ १० ॥
 मध्येन सुदितं स्फीतं रम्योद्यानसमाकुलम् ।
 राज्यं भोज्यं नरेन्द्राणां ययौ हृतिमतां वरः ॥ ११ ॥
 तत्र त्रिपयगां दिव्यां शीततोयामशैवलाम् ।
 ददर्श राघवो गङ्गां रम्यां च्छषिनिषेविताम् ॥ १२ ॥
 आश्रमैरविदूरस्थैः श्रीमद्भिः समलङ्किताम् ।
 कालेऽप्सरोभिर्दृष्टाभिः सेविताम्भोद्वदां शिवाम् ॥ १३ ॥
 देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभिताम् ।
 नागगन्धर्वपत्नीभिः सेवितां सततं शिवाम् ॥ १४ ॥

नरेन्द्राणां रक्षणीयान् ग्रामश्च इति शेषः । नरेन्द्ररक्षणयोग्यैकैक-
 ग्रामान् इतरनरेन्द्रराज्यतुल्यैकैकग्रामानिति यावत् ॥ १० ॥

मध्येन मध्यगत्या नरेन्द्राणामितरेषां भोज्यं राज्यं देशं ययौ ।
 स्वदेशत्वाभावेन तज्जनानुयानशङ्काभावात् । शनैर्देशसौभाग्यं पश्यन्
 अगमदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्र अयोध्याराज्यादक्षिणराज्ये ॥ १२ ॥

काले व्रीडाकाले सेविता अम्भःपूर्णऋदा यस्यां ताम् ॥ १३ ॥

नागपत्नीभिर्गन्धर्वपत्नीभिश्च सेवितां सततं शिवमित्यनेन महा-
 निशायामपि तस्यां स्नानाद्यधिकारः सूचितः । तदुक्तं भारते । भुक्त्वा

देवाक्रीडशताकीर्णां देवोद्यानद्युतां नदीम् ।
 देवार्थमाकाशगतां विख्यातां देवपद्मिनीम् ॥ १५ ॥
 जलाघातादृहासोयां फेननिर्मलहासिनीम् ।
 कचिद्वेणीकृतजलां कचिदावर्त्तशोभिताम् ॥ १६ ॥
 कचित् स्तिमितगम्भीरां कचिद्वेगसमाकुलाम् ।
 कचिद्गम्भीरनिर्घोषां कचिद्भैरवनिःस्वनाम् ॥ १७ ॥
 देवसंघातुतजलां निर्मलोत्पलसंकुलाम् ।
 कचिदाभोगपुलिनां कचिन्निर्मलवालुकाम् ॥ १८ ॥

वा यदि बाभुक्ता राज्ञौ वा यदि वा दिवा । न कालनियमः कश्चित् गतां
 प्राप्य सरिद्धरामिति ॥ १४ ॥

देवानामाक्रीडैः क्रीडापर्वतैर्हिमवत उभयतीरवर्त्तिभिर्युक्तां देवार्थं
 देवानां स्नानपानादिप्रयोजनाय तत्प्रार्थनया आकाशगतां देवपद्मिनीं
 देवभोग्यहेमपद्मवतीम् ॥ १५ ॥

शिलामयस्थले यो जलाघातशब्दस्तद्रूपादृहासेनोयाम् । पाठा-
 न्तरे जलेनाधृताः प्रक्षालिताः गुहायाः गुह्यामुखानि यया ताम् ।
 फेनरूपो यो निर्मलो हासो मन्दहासस्तद्वतीम् । एवमादिना स्त्रीरूपेण
 वर्णनं प्रवाहरूपाया गङ्गाया इति बोध्यम् । वेणीकृतजलां द्वित्रिजल-
 संयोगात् ॥ १६ ॥

स्तिमिता निखला सा चासौ गम्भीरा च तां गम्भीरनिर्घोषां मृद-
 ङ्गादिवत् भैरवनिःस्वनां अश्वन्यादिवत् ॥ १७ ॥

हंससारससंघुष्टां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
 सदा मत्तैश्च विहगैरभिपन्नामनिन्दिताम् ॥ १८ ॥
 कचित्तीररुहैर्दृष्टैर्मालाभिरिव शोभिताम् ।
 कचित्फुल्लोत्पलच्छन्नां कचित् पद्मवनाकुलाम् ॥ २० ॥
 कचित्कुमुदखण्डैश्च कुड्मलैरुपशोभिताम् ।
 नानापुष्परजोध्वलां समदामिव च कचित् ॥ २१ ॥
 व्यपेतमलसंघातां मणिनिर्मलदर्शनाम् ।
 दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्च वरवारणैः ॥ २२ ॥
 देवराजोपवाह्यैश्च सन्नादितवनान्तराम् ।
 प्रमदामिव यत्नेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ २३ ॥
 फलपुष्पैः किसलयैर्दृष्टां शुल्भैर्द्विजैस्तथा ।

आभोगपुलिनां विशालसैकताम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

कुड्मलरूपैः कुमुदखण्डैः समूहेरित्यर्थः । पुष्परजसा ध्वलां संयुक्तां
 समदामिव मदसहितां प्रमदामिव स्थिताम् ॥ २१ ॥

व्यपेतो दूरीकृतो मलसङ्घातः पापसङ्घातो यथा ताम् । व्यपेत-
 जलसङ्घातामिति पाठे तीरे क्रूरप्रवाहरहितमित्यर्थः । मणिर्मुक्ता-
 मणिः अनेनातिस्वच्छशुभ्रजलत्वं दिग्गजाद्यालोङ्गेपि निर्मलत्वमित्य-
 तिप्रयोक्तिरलङ्कारः । वरवारणैरुत्तमगजैः ॥ २२ ॥

देवराजानस्ते उपवाह्या येषां तैश्च वरगजैः । औपवाह्यैरिति पाठे
 तेषां त्रीडार्थयानभूतैरित्यर्थः ॥ २३ ॥

विष्णुपादच्युतां दिव्यामपापां पापनाशिनीम् ॥ २४ ॥

शिंशुमारैश्च नक्रैश्च भुजङ्गैश्च समन्विताम् ।

शङ्करस्य जटाजूटाद् भ्रष्टां सागरतेजसा ॥ २५ ॥

समुद्रमहिषीं गङ्गां सारसकौञ्चनादिताम् ।

आससाद महाबाहुः शङ्कवेरपुरं प्रति ॥ २६ ॥

तामूर्मिकलिलावर्त्तामन्ववेक्ष्य महारथः ।

सुमन्त्रमब्रवीत् सूतमिहैवाद्य वसामहे ॥ २७ ॥

अविदूरादयं नद्यां बह्नुपुष्पप्रवालवान् ।

सुमहानिङ्गुदीवृक्षो वसामोत्रैव सारथे ! ॥ २८ ॥

भूषणान्येवाह,—फलेत्यादि । द्विजैः पक्षिभिः । विष्णुपादस्पर्शेन ब्रह्मलोकात् ब्रह्माण्डबाह्यजलदेशाच्च च्युताम् । अपापां कर्मनाशादिवत् केनापि प्रकारेण पापजनकत्वाभाववतीमिति कृतकस्तत्र पापजनकत्वसम्भावनाया एवाभावात् । वस्तुतोऽपापां पापवज्जन्तुरहिताम् । तत्र हेतुः पापनाशिनीं दर्शनमात्रेण तादृशीम् ॥ २४ ॥

शिंशुमारोजलकपिरिति वैजयन्ती कोशकर्त्ता । नक्रैर्मकरैः । सागरतेजसा भगीरथतपसा ॥ २५ ॥

शङ्कवेरपुरं प्रस्थितामिति शेषः ॥ २६ ॥

उर्मिभिः कलिलाः संपृक्ता आवर्त्ता यस्यां सा ताम् । इह गङ्गातीरे ॥ २७ ॥

नद्यविदूरत्वं बह्नुपुष्पप्रवालवत्त्वे हेतुः इङ्गुदीतापसततः ॥ २८ ॥

प्रेक्ष्यामि सरितां श्रेष्ठां मंमान्यसलिलां शिवाम् ।
 देवमानवगन्धर्वगणपन्नगपक्षिणाम् ॥ २९ ॥
 लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च बाढमित्येव राघवम् ।
 उक्त्वा तमिङ्गुदीवृक्षं तदोपययतुर्हयैः ॥ ३० ॥
 रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्षमिच्छाकुनन्दनः ।
 रथादवतरत्तस्मात् सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ३१ ॥
 सुमन्त्रोऽप्यवतीर्याथ मोचयित्वा हयोत्तमान् ।
 वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ ३२ ॥
 तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
 निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ ३३ ॥

देवादीनां सम्मान्यं सलिलं यस्यास्तां अनेन गङ्गाजलं प्रवाहादन्य-
 ज्ञानीतमपि सकलपापक्षयसमर्थमिति ध्वनितम् ॥ २९ ॥

तत्र गङ्गातीरे स्थितं इङ्गुदीवृक्षं हयैर्ययतुः ॥ ३० ॥

तं अभियाय तत्समीपं गत्वेति यावत् । अवतरत् अवातरत् ॥ ३१ ॥

उपतस्थे समीपं सेवार्थं प्राप्तः ॥ ३२ ॥

आत्मसमः प्राणसमः । निषादजात्यः तज्जातौ भवः बलवान् प्राणतः
 सेनातश्च स्थपतिर्निषादाधिपतिः निषादजात्यः । स्थपतिरित्यनेन निषा-
 दस्थपतिं याजयेदित्यत्र कर्मधारय इति सूचितम् । यद्यपीदृशं सख्यं
 हीनप्रेष्यं हीनसख्यमित्यादिनोपपातकेषु गणितं तथापि तद्विप्रविषयं
 राज्ञामाटविकबलेन प्रयोजनवत्त्वात् । षड्विधबलसंग्रहस्य राज-

स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् ।
 दृष्ट्वैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ ३४ ॥
 ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितम् ।
 सह सौमित्रिणा रामः समागच्छद् गुहेन सः ॥ ३५ ॥
 तमार्तः संपरिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत् ।
 यथायोध्या तथेदं ते राम ! किं करवाणि ते ॥ ३६ ॥
 ईदृशं हि महाबाहो ! कः प्राप्नुयत्यतिथिं प्रियम् ।
 ततो गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथक्विधम् ॥ ३७ ॥
 अर्धञ्चोपानयच्छीघ्रं वाक्यञ्चेदमुवाच ह ।
 स्नागतं ते महाबाहो ! तवेयमखिला मही ॥ ३८ ॥

धर्मत्वाच्च तत्सख्यमेवेति दिक् । अत्रेदं बोध्यं निषादगुहविषये रामस्या-
 त्मसमः सखेत्येवं वदता वाल्मीकिना रामसमत्वे रामरामानख्याति-
 त्वाक्त्या भगवद्भक्तत्वेन निषादत्वेऽपि पूर्वकृतश्रवणादिमत्त्वेन तस्य तत्त्व-
 ज्ञत्वं सूचितम् ॥ ३३ ॥

उपागतः रामसमीपं प्राप्तः । विषयं स्वदेशम् ॥ ३४ ॥
 समागच्छत् । क्षोमानिङ्गनादिना सङ्गतोऽभूत् ॥ ३५ ॥
 आर्तः रामीयवल्कलादिधारणदर्शनेन तमः । इदमस्मत्पुत्रम् ॥ ३६ ॥
 ईदृशवचने कारणमाह,—ईदृशं हीति । अनेन भगवत्स्वरूप-
 ज्ञत्वमात्मनो ध्वनितम् । अन्नाद्यं अन्नमोदनं तदाद्यं भोज्यादीत्यर्थः
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वशं प्रेक्षा भवान् भर्ता साधु राज्यं प्रशाधि नः ।

भयं भोज्यञ्च पेयञ्च लेह्यञ्चैतदुपरिणाम् ॥ ३८ ॥

शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनञ्च ते ।

गुहमेवं ब्रुवायन्तु राघवः प्रत्युवाच ह ॥ ४० ॥

अविताश्वं दृष्ट्वाय भवता सर्वदा वयम् ।

पद्भ्यामभिगमाच्चैव स्नेहमन्दर्शनेन च ॥ ४१ ॥

भुजाभ्यां साधु वृत्ताभ्यां पीडयन् वाक्यमब्रवीत् ।

दिष्ट्वा त्वां गुह ! पश्यामि ह्यरोगं मह बान्धवैः ॥ ४२ ॥

अपि ते कुशलं राट्टे मिलेषु च वनेषु च ।

यत्किदं भवता किञ्चित् प्रीत्या समुपकल्पितम् ॥ ४३ ॥

नो राज्यं भक्ष्यादिकञ्च प्रशाधि स्त्रीकुल ॥ ३८ ॥

वाजिनां खादनं घासादि ॥ ४० ॥

महाप्रभुरपि सन् स्वगृहादिह दूरं यत् पदभ्यामागतोऽसि यच्च ते
वयमखिला महीत्यनेन स्नेहं दर्शयसि । तेन त्वया वदमर्चिता एव
दृष्टास्व वयमित्युवाचेत्यर्थः । सर्वदा वदमर्चिता इत्यनेन मद्भ्याममेव
मे महती पूजा । तच्च सर्वदा तवास्ते इत्यप्यर्थो गर्भितः । अतएव वयं
त्वयि सर्वदा दृष्टाः ॥ ४१ ॥

अतएव पुनरानिङ्गति । अत्यन्तप्रेमास्पदत्वं बोधयितुं भुजाभ्या-
मिति ॥ ४२ ॥

वनेषु चेति । तस्याटविकल्पादनकुशलप्रश्नः । क्वचित् धनेष्विति पाठः

सर्वे तदनुजानामि न हि वर्त्ते प्रतिग्रहे ।

कुशचीराजिनधरं फलमूलाशनञ्च माम् ॥ ४४ ॥

त्रिद्वि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरम् ।

अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् ॥ ४५ ॥

एतावतात्मभवता भविष्यामि सुपूजितः ।

एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे ॥ ४६ ॥

एतैः सुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः ।

अश्वानां प्रतिपानञ्च खादनञ्चैव सोऽन्वगात् ॥ ४७ ॥

सहस्रतैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति ।

ततश्चीरोत्तरासङ्गैः सन्ध्यामन्वास्य पदिमाम् ॥ ४८ ॥

अनुजानामि । अङ्गीकृत्य ददामि । प्रतिग्रहे भोगफलके ॥ ४९ ॥

धर्मे प्रणिहितं पित्राज्ञापालनलक्षणे धर्मे सावधानं अत्र तद्वत्-
स्याग्रहेऽप्रतिग्रहे अप्रतिगृहीतत्वरूपक्षधर्मोपन्यासेन अन्नभोजना-
योग्यत्वे व्रतस्थित्वरूपहेतूपन्यासेन च तदन्नस्य भाजनयोग्यत्वं सूचयता
तस्य तत्त्वज्ञत्वं सूचितम् । अन्यथा निपादत्वेनाभोज्यान्नतया तमेव
हेतुमुपन्यसेत् स वा कथं पक्वान्नमाहरेत् । एतेन तत्त्वज्ञः सर्वोऽपि
भोज्यान्न एवेति ध्वनितम् ॥ ४५ ॥

एते अश्वानः ॥ ४६ ॥

प्रतिपानं जात्यश्वानां राजौपवाद्यानां घासदानानन्तरं यत्पाय्यते
'क्षीरादि तत्प्रतिपानं यच्च घृतशर्करादियुतयक्ष्णूणादि खाद्यते तत् खाद-
नम् ॥ ४७ ॥

जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहतं स्वयम् ।

तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ॥ ४८ ॥

सुभार्थस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः ।

गृहोऽपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन् ।

अन्वजाग्रत्ततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः ॥ ५० ॥

तथा शयानस्य ततो यशस्विनो

मनस्विनो दाशरथेर्महात्मनः ।

अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा

तदा व्यतीता सुचिरेण शर्वरी ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

गृहसमागमो नाम पञ्चाशः

सर्गः ॥ ५० ॥

त्वरितं दीयतामित्यन्वष्टादित्यन्वयः ॥ ४८ ॥

जलमेवाददे तीर्थप्राप्तिनिमित्तकोपवासस्यावश्यकत्वात् ॥ ४८ ॥

अभ्येत्य ततोऽन्यत्र समीपदेशे चागत्य तस्यावित्यनेन तस्य निद्राभावः
सूचितः अन्वजाग्रदित्यार्षे अजागरीदित्यर्थः ॥ ५० ॥

सुचिरेण शर्वरीति । निद्रागमनाच्चिरत्वप्रतिभासस्तस्याम् ॥ ५१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

तं जाग्रतमदम्नेन भ्रातुरर्थाय लक्षणम् ।
गुहः सन्तापसन्तप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
इयं तात ! सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।
प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र ! यथासुखम् ॥ २ ॥
उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानान्त्वं सुखोचितः ।
गुप्तार्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशाम् ॥ ३ ॥
न हि रामाप्रियतमो ममास्ते भुवि कश्चन ।
ब्रवीम्येव च ते सत्यं सत्येनैव च ते शपे ॥ ४ ॥
अस्य प्रसादादाशसे लोकेऽस्मिन् सुमहद्वशः ।
धर्मावाप्तिञ्च विपुलां अर्थकामौ च पुष्कलौ ॥ ५ ॥

- एवं रामे शयाने तद्रक्षार्थं जाग्रत्स्वप्नगुहसंवादः । तमित्यादि ।
अदम्नेन अहन्निमानुरागिण भ्रातुरर्थाय भ्रातूरक्षार्थं राघवं रघुकुलजं
सन्तापसन्तप्तो रामस्य भूशय्यादिजेन सन्तापेन पीडितः ॥ १ ॥
- इयमिति । प्रत्याश्वसिहि विश्रान्तो भव ॥ २ ॥
अयं जनः आटविकः ॥ ३ ॥

सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ।
 रक्षिष्यामि धनुःश्याणिः सर्वथा ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥
 न मेऽस्यविदितं किञ्चिदनेऽस्मिन् चरतः सदा ।
 चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत्सन्तरेमहि * ॥ ७ ॥
 लक्ष्मणस्तु ततोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ ! ।
 नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ८ ॥
 कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ।
 शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ९ ॥
 यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।
 तं पश्य सुखममुं त्वत्पुत्रेण सह सीतया ॥ १० ॥
 यो मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च पराक्रमैः ।

न हि रामादिति सर्वात्मभूतात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अविदितमज्ञातं किञ्च चतुरङ्गमिति परकीयमिति शेषः । तादृश-
 मपि परकीयं बलं सन्तरेमहि युद्धेन जयेम ॥ ७ ॥

ततोवाच तत उवाचेति च्छेदः आर्षः सन्धिः अत्र देशे वयं न
 भीताः यतो धर्ममेवानुपश्यता त्वया रक्ष्यमाणा भवामः ॥ ८ ॥

तथापि जागरणे कारणमाह,—कथमिति । जीवितं विशिष्ट-
 सुखजीवितजनकं भोजनादि ॥ ९ ॥ १० ॥

* “प्रसहेमहि” इति वा पाठः

एको दशरथस्यैषः पुत्रः सदृशलक्षणः । ११ ॥

अस्मिन् प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्त्तयिष्यति ।

विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति । १२ ॥

विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ।

निर्घोषोपरतं तात ! मन्वे राजनिवेशनम् । १३ ॥

कौशल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।

नाशसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम् । १४ ॥

जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्वेक्षया ।

तदुःखं यदि कौशल्या वीरसूर्विनिश्चिष्यति । १५ ॥

मन्वे गायत्र्यादिः । तपः कृच्छादिः । पराङ्गमैः तज्जन्ये ऋष्यशृङ्गाद्या-
नयनाश्रमेधाद्यनुष्ठानः एको मुख्यः तत्र हेतुः सदृशलक्षणः पुरुषोत्तम-
सदृशलक्षणः दशरथसदृशलक्षण इत्यापाततेऽर्थः । ११ ॥

विधवा विगतपतिका । १२ ॥

श्रमेणोपरता राजभवनेऽयोध्यानगरे च भविष्यन्तीति शेषः ।
निर्घोषोपरतं उपरतनिर्घोषं भवतीति मन्वे । १३ ॥

जीवन्तीति नाशसे न सम्भावयामि यदि वा जीवन्ति एतावत्प-
र्यन्तं तद्देशं शर्वरीमेव जीविष्यन्ति नाग्रे अन्नपानाद्यभावादिति सम्भा-
वयामोति शेषः । १४ ॥

जीवेदपि एतद्रात्र्याः परमपीति शेषः । यदि यत् । वीरसूः
कौशल्या एकपुत्रत्वाद्दिनिश्चिष्यत्येव तदतिदुःखमित्यर्थः । १५ ॥

अनुरक्तजनाकीर्णा सुखालोकप्रियावहा ।
 राजव्यसनमंष्टृष्टा सा पुरी विनशिष्यति ॥ १६ ॥
 कथं पुत्रं महात्मानं ज्येष्ठपुत्रमपश्यतः ।
 शरीरं धारयिष्यन्ति प्राणा राज्ञो महात्मनः ॥ १७ ॥
 विनष्टे वृपतौ पश्चात् कौशल्या विनशिष्यति ।
 अनन्तरञ्च मातापि मम नाशमुपैष्यति ॥ १८ ॥
 अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ।
 राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १९ ॥
 सिद्धार्याः पितरं वृत्तं तस्मिन् काले ह्युपस्थिते ।
 प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति राघवम् ॥ २० ॥
 रम्यचत्वरमंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ।

अनुरक्तैः रामानुरक्तैर्जनैराकीर्णा व्याप्ता सुखालोकरूपं प्रियमाव-
 हति सा सदा सुखवल्लोका इदानीं राजव्यसनेन दशरथमरणदुःखेन
 संष्टृष्टा युक्ता ॥ १६ ॥

राजव्यसनमेव दर्शयति,—कथमिति ॥ १७ ॥
 मातापि भर्तृपुत्रवियोगात् सत्यप्येकपुत्रसन्निधौ ॥ १८ ॥
 मनोरथं रामराज्याभिषेकमनवाप्य अतिक्रान्तमतिक्रान्तं नष्टं नष्ट-
 मिति क्रोशन्निति शेषः प्रत्यागतं रामं राज्येऽनिक्षिप्यैव मे पिता विन-
 शिष्यतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

तस्मिन् काले मरणकाले उपस्थिते ये वृत्तं नष्टं पितरं रघुकुलजं

हर्म्यप्रासादसम्पन्नां गणिकावरशोभिताम् ॥ २१ ॥
 रथाश्वगजसम्बाधां ह्वयनादविनादिताम् ।
 सर्वकल्याणसम्पूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २२ ॥
 आरामोद्यानसम्पन्नां समाजोत्सवशालिनीम् !
 सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २३ ॥
 अपि जीवेद्दृश्यो वनवासात् पुनर्वयम् ।
 प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्याम सुव्रतम् ॥ २४ ॥
 अपि सत्यप्रतिज्ञेन मार्धं कुशलिनो वयम् ।
 निवृत्ते वनवासोऽस्मन्नधोऽध्यां प्रविशेमहि । २५ ॥
 परिदेवयमानस्य दुःखात्तेस्य महात्मनः ।
 तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी साऽत्यवर्त्तत ॥ २६ ॥

तथाहि सत्यं व्रति प्रजाहिने
 नरेन्द्रसूतो गुरुसौहृदात् गृहः ।

सर्वप्रेतकार्येषु संस्कारिष्यन्ति ते सिद्धार्थाः भाग्यवन्तः प्राप्तराज्याश्च भर-
 तादय इति शेषः । क्रोधात् तन्नामाग्रदणम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

विचरिष्यन्ति भरतादय इति शेषः ॥ २३ ॥

अपि जीवेदिति सम्भावने लिङ् । अपि च अपि पश्याम अपि
 द्रक्ष्यामः ॥ २४ ॥

सत्यप्रतिज्ञेन रामेण ॥ २५ ॥

परिदेवयमानस्येति । इत्यमित्यादिः । तिष्ठतः जायतः ॥ २६ ॥

सुमोच वाष्पं व्यसनाभिपीडितो
ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
गुहलक्ष्मणसंवादे नाम एकपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५१ ॥

गुरौ रामे सौहृदात् इत्युभयान्वयि अतिस्नेहाज्ज्वरातुरो गुहः
व्यथातुरो नागो गज इव ॥ २७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः

प्रभातायान्तु सर्व्व्यां पृथुवक्षा महायशः ।
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १ ॥
भास्करोदयकालोसौ गता भगवती निशा ।
असौ सुकृष्णो विहगः केकिलस्तात ! कूजति ॥ २ ॥
बहिर्णानाञ्च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने ।
तराम जाह्नवीं सौम्य ! शीघ्रगां सागरङ्गमाम् ॥ ३ ॥
विज्ञाय रामस्य वचः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः * ।
सुहृमामन्त्र्य सूतञ्च सोऽतिष्ठद्वातुरग्रतः ॥ ४ ॥

प्रभातायामिति ॥ १ ॥

सुकृष्णो विहगः काकः केकिलपालकत्वाच्च केकिलप्रदेनोक्तः
काकेति नामग्रहणस्य प्रातर्निन्द्यत्वादेवमुक्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥

विज्ञाय तरणसाधनं शीघ्रमानेयमित्येवं रामवचनतात्पर्यं ज्ञात्वा
गुह्यं सूतञ्चामन्त्र्य आमन्त्रणेनैव तत्तात्पर्यं बोधयित्वा यथापूर्वं भ्रातु-
रग्रतोऽतिष्ठत् ॥ ४ ॥

* गच्छामः सन्ध्यपासार्य त्वरयस्व महारथ ! ।
याश्चान्यपुस्तके इत्यधिकम् ।

स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ।
 स्थपितसूर्णमाह्वय सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 अस्यवाहनसंयुक्तां कर्णग्राहवतीं शुभाम् ।
 सुप्रतारां दृढां तीर्थे शीघ्रं नावमुपाहर ॥ ६ ॥
 तं निशम्य गुहादेशं गुहामात्यगणो मद्धान् ।
 उपोह्य रुचिरां नावं गुहाय प्रत्यवेदयत् ॥ ७ ॥
 ततः स प्राञ्जलिर्भृङ्गा गुह्यो राघवमब्रवीत् ।
 उपस्थितेयं नौर्देव ! भूदः किं करमाणि ते ॥ ८ ॥
 तत्रामरसुतप्रस्थ ! तर्तुं सागरगां नदीम् ।
 नौरिचं पुरुषव्याघ्र ! शीघ्रमारोह सुव्रत ॥ ९ ॥
 अथोवाच महातेजा रामो गुहमिदं वचः ।
 कृतकामोऽस्मि भवता शीघ्रमारोप्यतामिति ॥ १० ॥

स तु गुह्यन्तु रामस्य वचनं तस्मात् जाह्नवीमित्येवं निशम्य तात्पर्यतो
 ज्ञात्वा प्रतिगृह्य नमस्कारपूर्वं प्रतिगृह्य सचिवानाह्वय तन्मध्ये कश्चि-
 त्पति अब्रवीत् ॥ ५ ॥

अस्य वाहनसंयुक्तां अस्य जलं निरस्य नावं तीरं प्रापयतीत्यस्य-
 वाहनमरिचम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । कर्णग्राहः कर्णधारः ।
 सुत्वेन प्रतारः प्रतरणं यया ताम् । दृढां दृढसन्धिबन्धां तीर्थेऽवतार-
 मागं उपाहर समीपं प्रापय ॥ ६ ॥

उपोह्य समीपं प्रापय ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

ततः कलापान् सन्नह्य खड्गौ बध्वा च धन्विनौ ।

जग्मतुर्येन तां गङ्गां सीतया सह राघवो ॥ ११ ॥

राममेवन्तु धर्मज्ञमुपागम्य विनीतवत् ।

किमहं करवाणीति स्मृतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १२ ॥

ततोऽब्रवीत् दाशरथिः सुमन्त्रं

सृशन् करेणोत्तमदक्षिणेन ।

सुमन्त्र ! शीघ्रं पुनरेव याहि

राज्ञः सकाशे भवचाप्रमत्तः ॥ १३ ॥

निवर्त्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्भि कृतं मम ।

रथं विहाय पद्भ्यान्तु गमिष्यामो महावनम् ॥ १४ ॥

आरोप्यतां खनित्रपिटकं देहीवस्त्राभरणादिकमिति शेषः ॥ १० ॥

सन्नह्य कवचं कलापान् तृणैरान् । येन अवतरणमार्गेण नावमा-
रुध्य तामनिर्वाच्यगुणां गङ्गां लोकास्तरन्ति तमवतारं ततु जग्मतुः ॥ ११ ॥

एवन्तु एवम्भूतन्तु रथादिनिरपेक्षं गच्छन्तं तु ॥ १२ ॥

उत्तमश्चामो दक्षिणश्च तेन स्पर्शादिव्यापारे उत्तमेन स्पर्शमात्रेण
सकलदुःखहारकत्वादक्षिणेनेदृशेन करेण दक्षिणकरेण ॥ १३ ॥

गमनप्रत्याशा निवृत्तये पुनः सावधारणां निवृत्तिमाह,—निवर्त्त-
स्वेति । एतावत्पर्यन्तं राजाज्ञया यानेन गमनं कृतम् । हि अतः परं
•ममामेन न प्रयोजनं यतो रथं विहाय पद्भ्यामेव महावनं गमिष्यामो-
ऽतस्त्वं सर्वथा निवर्त्तस्व ॥ १४ ॥

आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्त्तः स सारथिः ।
 सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमैच्छाकमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 नातिक्रान्तमिदं लोके पुरुषेणैह केनचित् ।
 तत्र सम्भातभार्यस्य वासः प्राकृतवद्गने ॥ १६ ॥
 न मन्ये ब्रह्मचर्ये वा स्वधीते वा फलोदयः ।
 मार्द्वार्जवयोर्वापि त्वां चेक्ष्यसनमागतम् ॥ १७ ॥
 सह राघव ! वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन् ।
 त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर ! त्रीन् लोकांस्तु जयन्निव । १८ ॥
 वयं खलु हता राम ! यत्त्वयाह्युपवञ्चिताः ।

अभ्यनुज्ञातं प्रतिनिरुत्यै इति शेषः ॥ १५ ॥

तदादौ लोकदृष्ट्या शोकापनुदं वचनमाह,—नातीति । सम्भात-
 भार्यस्य तव प्राकृतवत् क्षुद्रवत् वने वासो यंन दैवेन हतस्तदिदं दैवं
 इहलोके केनाप्यतिक्रान्तं न लङ्घितं न अतो हृदये मा शुच इत्यर्थः ।
 यद्वा ते वनवासो जात इति यदिदं इहलोके अयोध्यास्थलोकमध्ये
 केनापि पुरुषेण न हृदि अत्यन्तं क्रान्तं स्वीकृतं सर्वासम्मतमेवातोऽस्म-
 दादीन् दोषेण मा गृह्णीया इति तात्पर्यम् ॥ १६ ॥

किञ्च यदि त्वामीदृशं व्यसनमगतं तदा ब्रह्मचर्यादिनिष्फलमिति
 मन्ये ॥ १७ ॥

इदानीं रामं भगवन्तं मत्वाह,—सहेति । गतिमुत्कर्षं एकस्यैव
 त्रिलोकीजेतुर्जयेन पितृवाक्यपरिपालनेन च त्रीन् लोकान् जयन्निव ।
 एवञ्च तवार्थं वनवासोऽपि महाफल एव ॥ १८ ॥

कैकेयाऽशमेध्यामः पापया दुःखभागिनः ॥ १९ ॥
 इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा ।
 दृष्ट्वा दूरगतं रामं दुःखार्त्तो रुरुदे विरम् ॥ २० ॥
 ततस्तु विगते वाप्ये स्तृतं स्पृष्टोदकं शुचि ।
 रामस्तु मधुरं वाक्यं पुनः पुनरुवाच तम् ॥ २१ ॥
 इत्थाकृणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्षये ।
 यथा दशरथो राजा मां न शोचेत् तथा कुरु ॥ २२ ॥
 शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः ।
 कामभारावस्त्रं च तस्मादेतद्व्रतीमि ते ॥ २३ ॥
 यद्यथाज्ञापयेत् किञ्चित् स महात्मा महीपतिः ।
 कैकेयाः प्रियकामार्थं कार्यन्तदविकाङ्क्षया ॥ २४ ॥

वयन्तु सर्वथा पीडिता इत्याह,—वयमिति । उपवर्चिताः केचि-
 त्प्राप्तावविदितगमनेन अहं तु बलान्नवर्त्तनेन एवं सर्वे त्यक्ताः ॥ १९ ॥

आत्मसमं अतिबुद्धिमन्मन्वियोग्यम् । दूरगतं दूरदेशावस्थानवन्तं
 निश्चित्य तत्समीपे दुःखार्त्तस्त्रिरं रुरोद ॥ २० ॥

स्पृष्टोदकमाचामन्तं शुचिं पवित्रम् ॥ २१ ॥

सुहृदं व्यसनापनोदकम् । यत एवमतो यथेत्यादि ॥ २२ ॥

कामभारावस्त्रः कामवेगेन पीडितः । यद्वा अवस्त्रः मदभिषेकादि-
 भनोरथसमूहैः । तस्मादेतदुक्तं वक्ष्यमाणञ्च ॥ २३ ॥

कैकेयाः प्रियो यः कामोविषयो भरताभिषेकादिस्तदर्थं यथा येन

एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नराधिपाः ।

यदेषां सर्वकृतेषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २५ ॥

यद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति ।

न च ताम्यति शोकेन सुमन्य ! कुरु तत्तथा ॥ २६ ॥

अदृष्टदुःखं राजानं दृष्टमार्थं जितेन्द्रियम् ।

ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः । २७ ॥

न चाहं मनुशोचामि लक्ष्मणो न च शोचति * ।

अयोध्याया युयता येति वने वक्ष्यामहेति वा ॥ २८ ॥

चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनः पुनः ।

लक्ष्मणं माञ्च सीताञ्च द्रक्ष्ये क्षिप्रमागतान् ॥ २९ ॥

प्रकारेण यद्वक्तुं आज्ञापयेत् तत् अविकाङ्क्षया अस्मदादीनामविशङ्कया
कार्यं सादरमनुकूल्यम् ॥ २४ ॥

एतच्छब्दार्थमाह,—यदेषामिति प्रशासतीत्यभ्यस्तत्वाद् । सर्व-
कृतेष्वपि कामक्रोधप्रवृत्तेष्वपि ॥ २५ ॥

यत्कार्यमिति यथा येन प्रकारेण अलीकमप्रियं ताम्यति ग्लायति
॥ २६ ॥

अभिवाद्य मत्प्रतिनिधितया मदीयमस्कारं कृत्वा ॥ २७ ॥

इदं पदार्थमाह,—न चेति । वने वक्ष्यामहेति हेति सन्धिरार्षः ।
वक्ष्यामहे इति वा नानुशोचामीति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

* “मैथिली” इति वा पाठः

एवमुक्त्वा तु राजानं मातरञ्च सुमन्त्र ! मे ।

अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीञ्च पुनः पुनः ॥ ३० ॥

आरोग्यं ब्रूहि कौशल्यामथ पादाभिवन्दनम् ।

सीताया मम चार्यस्य वचनाल्लक्षणस्य च ॥ ३१ ॥

ब्रूयाद्यापि महाराजं भरतं शीघ्रमानय ।

आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे ॥ ३२ ॥

भरतञ्च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च ।

अस्मत्सन्तापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति ॥ ३३ ॥

भरतश्चापि दत्तव्यो दद्या राजनि वर्त्तसे ।

तथा मातृषु वर्त्तेथाः सर्वास्त्वेवाविशेष्टतः । ॥ ३४ ॥

पुनरागतानस्मान् पुनस्त्वं द्रक्ष्यसीति सम्बन्धः । पुनःपुनरभीष्टान्
द्रक्ष्यसि वा ॥ ३६ ॥

सहिताः मम मात्रेति शेषः । पुनःपुनरभीष्टान् पूर्वेक्तं वाक्यमुक्त्वा
कौशल्यामित्युपलक्षणं सर्वाः प्रति कैकेयीच्चारोग्यं अहमरोगोदुःख
इति ब्रूहि कैकेयीमिति न व्यङ्ग्योक्तिः । किन्तु दैवकृतत्वेनास्या अनपरा-
धित्वमित्याशयेन अथ आरोग्यकथनानन्तरं सर्वान् प्रति चार्यस्य
ज्येष्ठस्य मम सीताया लक्षणस्य च वचनात्पादाभिवन्दनं ब्रूहि ॥ ३० ॥
॥ ३१ ॥

एवं पितरं मातरं प्रति च सन्दिश्य पुनः पितरं प्रति सन्दिशति ।
ब्रूया इति महाराजं दशरथं नृपमते राजसम्भते पदे राज्ये ॥ ३२ ॥

यथा च तव कैकेयी सुमित्रा चाविशेषतः ।

तथैव देवी कौशल्या मम माताविशेषतः ॥ ३५ ॥

तातस्य त्रियकामेन यौवराज्यमवेक्षता ।

लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुम् ॥ ३६ ॥

निवर्त्यमानो रामेण सुमन्त्रः प्रतिबोधितः ।

तत्सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात् काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ ३७ ॥

यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहाद्विक्लवः ।

भक्तिमानिति तत्तावदाक्यं त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥

कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतिधास्यामि तां पुरीम् ।

तव तात ! वियोगेन पुत्रशोकातुरामिव ॥ ३९ ॥

अथ सुमन्त्रं प्रत्याह,—भरतश्चेति । अभिषिच्य अभिषेचय्य ॥ ३३ ॥

राजनि दशरथे ॥ ३४ ॥

अविशेषतः शत्रुघ्नसम्बन्धात्कैकेयविशेषतः कैकेयविशेषेत्यर्थः ।

एवं मम मातापि कैकेयविशेषा द्रष्टव्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अवेक्षता अङ्गीकुर्वता उभयार्त्ताकयोरिद्विपरलोकयोः । नित्यदा सर्वदा । क्रान्तसो दाप्रत्ययः । सुखं वर्धयितुं शक्यं तेन तथा वर्त्तस्व येन लोकद्वयेऽपि सुखं भवतीति व्यंग्यम् । पर्यायोक्तमप्राणङ्गारः ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥

उपचारः सामिभ्योचितः सत्कारः तेन न ब्रूयाम् । अपितु भक्तिमानिति ज्ञात्वा क्षन्तुमर्हसीति सम्बन्धः ॥ ३८ ॥

सराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः ।
 विनारामं रथं दृष्ट्वा विदीर्येतापि सा पुरी ॥ ४० ॥
 दैन्यं हि नगरी गच्छेत् दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम् ।
 सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥ ४१ ॥
 दूरेऽपि निवसन्तं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितम् ।
 चिन्तयन्त्योऽद्य नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः ॥ ४२ ॥
 दृष्टं तद्वै त्वया राम ! यादृशं त्वत्प्रवासने ।
 प्रजानां सङ्कुलं दृत्तं त्वच्छोकक्लान्तचेतसाम् ॥ ४३ ॥
 आर्त्तनादो हि यः पौरैरुन्मुक्तस्त्वत्प्रवासने ।

पुत्रशोकः पुत्रवियोगजः शोकः ॥ ३९ ॥

मे रथं मत्प्रवर्त्य रथं दूरात् दृष्ट्वा । तदा दर्शनकाले सराममपि ।
 अपिः सम्भावने सरामं सम्भावयमानो जनः पुरी च निकटगतं रथं
 विनारामं दृष्ट्वा विदीर्येतापि । अपिः सम्भावनायाम् ॥ ४० ॥

सूतावशेषं हतवीरं रथं दृष्ट्वा स्वसैन्यमिव ॥ ४१ ॥

दूरेऽपि निवसन्तं त्वां मानसेन व्यापारेणाग्रतः पुरः स्थितमिव त्वां
 चिन्तयन्त्यः रथेनागतप्रायो राम इति चिन्तयन्त्यः प्रजाः जनाः अद्य
 एकस्य मम गमनदिने नूनं निश्चयेन निराहाराः कृताः निराहारसङ्कुल-
 वत्तः कृताः मरिच्यन्तीति यावत् ॥ ४२ ॥

• तस्यैव युक्ता साधनं करोति । दृष्टमित्यादिना सङ्कुलं आर्त्तना-
 दादि ॥ ४३ ॥

सरथं मां निशाम्यैव कुरुः शतरुणं ततः ॥ ४४ ॥

अहं किञ्चापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया ।

नीतोऽसौ मातुलकुलं सन्तापं मा हृथा इति ॥ ४५ ॥

असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशम् ।

कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ॥ ४६ ॥

मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्बन्धुजनवाहिनः ।

कथं रथं त्वया हीनं प्रवाह्यन्ति हयोत्तमाः ॥ ४७ ॥

सरथं मामेव निशाम्येत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

पुनः रामं विना स्वगमनेऽनुपपत्तिमाह,—अहमिति । अपि च अहं देवीं किं वक्ष्यामि । देवीं कोऽश्ल्याम् । तव सुतो मया मातुलकुलं प्रापित इति ब्रूहि तत्राह,—ईदृशं वचनं प्रियमपि असत्यं नैवाहं ब्रूयां वचनं प्रापित इत्येव तर्हि ब्रूहि तत्राह,—इदं सत्यमपि अप्रियमेव अतः कथं ब्रूयाम् । सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियमिति स्मृतेः । तस्मात्तव मातरस्मति वक्तुं योग्यस्योत्तरस्याभावादहं न गमिष्यामीति भावः । एतदेव ध्वनयन् वक्ष्यति । तन्न शक्यामिह गन्तुमिति । यत्तु कतकेनासत्यमपि मातुलकुलगमनं वक्ष्यामि नतु सत्यमपि वनगमन-मप्रियत्वादित्युक्तं तत्तु तन्न शक्यामीत्यादिनोक्तवचसां नगरगमनाभाव-प्रतिपादकत्वस्यैव लाभाच्चिन्त्यम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

रथोऽपि नेतुमशक्य इत्यनुपपत्त्यन्तरमाह,—ममेति । एते अस्या मम नियोगस्थाः मत्प्रेरणासाम्राधीनाः मत्प्रेरणाया त्वद्बन्धुजनवहनश्रीला एव न त्वन्यवहनश्रीला नापि त्वद्बन्धुरहितरथवहनश्रीलाः । अतस्त्वया-

तन्न शक्याम्यहं गन्तुमयोध्यां त्वदृतेऽनघ ! ।

वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८ ॥

यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि ।

सरथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वदा ॥ ४९ ॥

भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते ।

रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सर्वाणि राघव ! ॥ ५० ॥

त्वत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्याकृतं सुखम् ।

आशंसे तत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम् ॥ ५१ ॥

हीनं रथमेते कथं प्रवाह्यन्ति न कथमपि वहन्ति अतो रथनयनं
दुःशक्यमिति भावः ॥ ४७ ॥

उपसंहरति तन्नेति ॥ ४८ ॥

त्यक्तमात्रे त्यागक्षणे एव ॥ ४९ ॥

भविष्यन्ति सम्भावितानि रथेन साधनेनाहमेव रथी भूत्वा प्रति-
बाधिष्ये ॥ ५० ॥

ननु सूतेन त्वया कथं रथिकृत्यं कर्तुं शक्यं तत्राह,—त्वत्कृतेनेति ।
न केवलमहं सूतः किन्तु प्रधानभूतो मन्त्री सूतत्वन्तु त्वत्कृतानुग्रहरूप-
फलमेव तदर्थफलस्यऽपि हेतुत्वाङ्गाकारान्मयाङ्गीकृतमिति शेषः । तत्
फलञ्च त्वदीयरथचर्यया त्वदनुग्रहकृतं सुखं मया प्राप्तमिदानीं त्वत्कृतेन
त्वदङ्गीकृतवनानुगमनानुग्रहेण दगवासकृतं सुखं राज्ञश्चिन्तादुःखा-
भावात् महत्सुखमाशंसे प्रार्थयामि । एतेन त्वदवतारं चात्विष्य त्वदथ-
चर्यासोभागयाय सूतत्वं मयाङ्गीकृतमिति ध्वनितम् ॥ ५१ ॥

प्रसीदेच्छामि तेऽरण्ये भवितुं प्रत्यनन्तरः ।
 प्रीत्याभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनन्तरः ॥ ५२ ॥
 इमेऽपि च हंया वीर ! यदि ते वनवासिनः ।
 परिचर्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमां गतिम् ॥ ५३ ॥
 तत्र शुश्रूषणं मूर्ध्ना करिष्यामि वने वसन् ।
 अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजहाम्यहम् ॥ ५४ ॥
 न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयायोध्या त्वया विना ।
 राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ॥ ५५ ॥
 वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः ।
 यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः ॥ ५६ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने ।
 क्षणभूतानि यास्यन्ति शतसंख्यानि चान्यथा ॥ ५७ ॥
 भृत्यवत्सलं ! तिष्ठन्तं भर्तृपुत्रगते पथि ।

प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नोऽनकूल इति यावत् प्रत्यनन्तरो भवेति त्वया
 प्रीत्याभिहितं वाक्यं श्रोतुमिच्छामि ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

देवलोकं वेत्यनेन त्वद्भक्तानां भक्त्यन्तरायभूतदेवलोकाप्रामिरपि
 हेयैवेति सूचितम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

वनवासे क्षयं प्राप्ते वनवासकाले समाप्ते पुरीं वहेयं प्रापयेयमिति
 अत एव मे मनोरथः ॥ ५६ ॥

अन्यथा त्वया सहितस्य स्थितियच्छे ॥ ५७ ॥

भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्या न मां त्वं हातुमर्हसि ॥ ५८ ॥

एवं वज्रविधं दीनं याचमानं पुनः पुनः ।

रामो भृत्यानुकम्पी तु सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

जानामि परमां भक्तिं मयि ते भर्तृवत्सल ! ।

शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥ ६० ॥

नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी ।

कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ॥ ६१ ॥

परितुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि ।

राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम् । ६२ ॥

एष मे प्रथमः कल्पो यदस्मा मे यवीयसी ।

भरतारब्धितं स्कीतं पुत्रराज्यमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

मम प्रियार्थं राज्ञश्च सुमन्त्र ! त्वं पुरीं व्रज ।

सन्दिष्टश्चापि यानर्यांस्तांस्तान् ब्रूयास्तथा ॥ ६४ ॥

भर्तृपुत्रगते राजपुत्राश्रिते पथि यथा भृत्येन स्थातव्यं तथा त्वद्विषये तिष्ठन्तं सर्वभृत्यमध्ये भक्तिमन्तं भृत्यम् । स्थित्या भृत्ययोग्यया स्थित्या सर्वदा स्थितं नियुक्तं कार्यविषये कदाप्यपराधरहितमिति यावत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

रामो वनं गत इति प्रत्ययं निश्चयं कैकेयी गच्छेदित्यन्वयः ॥ ६१ ॥

• अतिशङ्का अन्यथाशङ्का तां न कुर्यात् ॥ ६२ ॥

इत्येष मे प्रथमः कल्पो मुख्यं प्रयोजनं त्वद्रामनस्येत्यन्वयः भरतेना-

इत्युक्त्वा वचनं स्रुतं सान्त्वयित्वा पुनःपुनः ।

गुहं वचनमङ्गीवो रामो हेतुमदब्रवीत् ॥ ६५ ॥

नेदानीं गुह ! योग्योऽयं वासो मे सजने वने ।

अवश्यमाश्रमे वासः कर्त्तव्यस्तद्गतो विधिः ॥ ६६ ॥

सोऽहं गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभूषणम् ।

हितकामः पितुर्भूयः सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ ६७ ॥

जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ।

तत् क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ॥ ६८ ॥

लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तीनाकरोज्जटाः ।

रक्षितं समन्ताद्रक्षितमीदृशं पुत्रराज्यं तज्जन्यं सुखं प्राप्नुयादिति च

मम त्वद्गमनस्य प्रयोजनं भरतानयनस्य त्वदधीनत्वात् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥

सजने वने वासो न योग्य इत्युक्तिरत्रैव वने श्रेयमिति कदाचि-
द्गुहः प्रार्थयेत्तत्प्रतिबन्धाय आश्रमे जनपदरहिते वासो योग्योऽतस्तद्गत
आश्रमवासोचितो विधिर्जटाधारणादिरूप इदानीं कर्त्तव्य इत्य-
न्वयः ॥ ६६ ॥

सोऽहं नियमं वन्याहारभूषयनादिरूपं गृहीत्वा सीताया लक्ष्मणस्य
चानुमत्या तपस्विजनभूषणं जटाः कृत्वा गमिष्यामि । अतो न्यग्रोध-
क्षीरमानय भूयोऽतिशयेन पितुर्हितकामः तत्प्रतिज्ञारक्षण्येन । यत्तु
सीताया हितकाम इति तन्न जटाधारणेन सीताहिताप्रसिद्धेः । अनु-
मतिस्तु अपेक्षितैव अन्यथा सन्नगासबुद्ध्या परमदुःखापत्तेः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

दीर्घवाङ्मनरव्याघ्रो जटिलत्वमधारयत् ॥ ६६ ॥
 तौ तदा वीरमम्प्यौ जटामण्डलधारिणौ ।
 अशोभेतामृषिसमौ धातरो रामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥
 ततो वैखानसं मार्गमास्थितः सहलक्ष्मणः ।
 व्रतमादिष्टवान् रामः महायं गुहमब्रवीत् ॥ ७१ ॥
 अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा ।
 भवेथा गुहः राज्यं हि दुरारक्ष्यतमं मतम् ॥ ७२ ॥
 ततस्तं समनुज्ञाप्य गुहमिव्हाकुनन्दनः ।
 जगाम तूष्णमव्यग्रः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ७३ ॥
 स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिव्हाकुनन्दनः ।
 तितीर्षुः शीघ्रगां गङ्गामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥

लक्ष्मणस्याकरोत् । तेनापि रामवदवस्थानस्य सङ्कल्पितत्वात्
 ॥ ६६ ॥ ७० ॥

वैखानसं मार्गं वानप्रस्थाश्रमघर्मे आस्थितः प्राप्तुं कृतबुद्धिः सन्
 व्रतं वानप्रस्थव्रतं आदिष्टवान् अङ्गीकृतवान् । अत्र गङ्गारूपतीर्थप्राप्ता-
 वयेप्रयागरूपतीर्थे प्राप्तौ तदये पिढमरणश्रवणेऽपि यन्मुखनाकरणं
 रामलक्ष्मणयोस्तेनानेन परकृतिरूपार्थवादेन क्षत्त्रियाणां तीर्थादिषु
 मुखनिषेधं प्रतीम इत्यलम् । सहायं गङ्गातरणादिकृतसहायम् ॥ ७१ ॥
 • किमब्रवीत्तदाह,—अप्रमत्त इति । दुःखेनारक्षारक्ष्यं यस्य तदुरा-
 रक्ष्यं अतिशयेन दुरारक्ष्यं तत् दुरारक्ष्यतमम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

आरोह त्वं नरव्याघ्र ! स्थितां नावमिमां शनैः ।
 सीताञ्चारोपयान्वत् परिगृह्य मनस्विनीम् ॥ ७५ ॥
 स धातुः शासनं श्रुत्वा सर्वमप्रतिकूलयन् ।
 आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः ॥ ७६ ॥
 अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः ।
 ततो निषादाधिपतिर्गृहो ज्ञातीनचोदयत् ॥ ७७ ॥
 राघवोऽपि महातेजा नावमारुह्य तां ततः ।
 ब्रह्मवत् क्षत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः ॥ ७८ ॥
 आचम्य च यथा शास्त्रं नदीं तां सह सीतया ।
 प्रणमत् प्रीतिसन्तुष्टो लक्ष्मणश्च महारथः ॥ ७९ ॥
 अनुज्ञाय सुमन्त्रश्च स बलश्चैव तं युद्धम् ।
 आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ॥ ८० ॥

स्थितामिमां नावम् । परिगृह्य हस्ते गृहीत्वा सीतामारोपय आन्वत्
 पश्चात् त्वमारोह ॥ ७५ ॥

अप्रतिकूलयन् अनुकूलयन् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

ब्रह्मवत् क्षत्रियवत् ब्राह्मणक्षत्रियार्हं ब्रह्मक्षत्रदेवताकमित्य-
 र्थो वा आत्मनो हितमुद्दिश्य जजाप । सुत्रामाण्ड्यचानावमारोहेदिति
 स्मृतेः । क्षत्रियाधिकारे पाठात् ब्रह्मक्षत्रदेवताकत्वञ्चास्य ब्राह्मणे
 उक्तमिति कतकः । दैवीं नावमित्यादिर्ब्रह्मक्षत्रसाधारणो मन्त्र इत्यन्ये
 ॥ ७८ ॥

ततस्त्रैश्वलिता नौका कर्णधारसमाहिता ।
 शुभस्फुरवेगाभिहता श्रीघ्नं सलिलमत्यगात् ॥ ८१ ॥
 मध्यन्तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्रनिन्दिता ।
 वैदेही प्राञ्जलिभूर्त्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ ८२ ॥
 पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः ।
 निदेशं पालयत्वेनं गङ्गे ! त्वदभिरक्षितः ॥ ८३ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने ।
 भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ८४ ॥
 ततस्त्वां देवि ! सुभगे ! क्षेमेण पुनरागता ।
 यत्त्ये प्रमुदिता गङ्गे ! सर्वकामसमृद्धिनि ! ॥ ८५ ॥

प्रणमत् अडभाव आर्घः ॥ ७६ ॥ ८० ॥

कर्णधारेण नाविकेन समाहिता सञ्जीकृता स्फुरमस्त्रं तेन वेगा-
 दभिहता प्रणुन्ना ॥ ८१ ॥

गङ्गाया महादेवतात्वात् स्त्रीदेवतात्वाच्च सीता प्रार्थितवतीत्याह,—
 मध्यमिति ॥ ८२ ॥

पालयतु पारयतु समापयत्विति यावत् रत्नयोः समानश्रुतित्वात्
 ॥ ८३ ॥

पुनः प्रत्यागमिष्यति स्वदेशं यदीति शेषः ॥ ८४ ॥

सर्वकामसमृद्धिनि सर्वकामसमृद्धं सर्वकामपूरणमस्या अस्ति दात-
 व्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

त्वं हि त्रिपथगे ! देवि ! ब्रह्मलोकं समक्षसे ।
 भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन् सम्यदृश्यसे ॥ ८६ ॥
 सा त्वां देवि ! नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने ! ।
 प्राप्तपराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ॥ ८७ ॥
 गवां शतसहस्रञ्च वस्त्राण्यन्नञ्च पेशलम् * ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥ ८८ ॥
 सुराघटसहस्रेण मांसभूतौदनेन च ।
 यक्ष्ये त्वां प्रीयतां देवि ! पुरीं पुनरुपागता । ८९ ॥
 यानि त्वत्तीरवामीनि दैवतानि च मन्ति हि ।
 तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ॥ ९० ॥
 पुनरेव महाबाहुर्मया भ्रात्रा च सङ्गतः ।
 अयोध्यां वनवासान्तु प्रविशन्वनघोऽनघे ! ॥ ९१ ॥

समक्षसे व्याघ्रोऽपि अक्षं व्याघ्रो सङ्गते च । तत्त्वच्चास्या बालकाखे
 निरूपितम् ॥ ८६ ॥

प्रशंसामि स्तौमि शिवेन क्षेमेण ॥ ८७ ॥ ८८ ॥
 मांसभूतौदनेन † यक्ष्ये महाबलिदानेनेति शेषः ॥ ८९ ॥
 तीर्थानि प्रयागादीनि आयतनानि काश्यादीनि ॥ ९० ॥ ९१ ॥

* “शोभनम्” इति वा पाठः

† मांसमिश्रोदनेन ।

तथा सभाषमाणा सा सीता गङ्गामनिन्दिता ।
 दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥ ८२ ॥
 तीरन्तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः ।
 प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परन्तपः ॥ ८३ ॥
 अथाब्रवीन् महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्धनम् ।
 भव संरक्षणार्थाय सजने विजनेऽपि वा ॥ ८४ ॥
 अवश्यं रक्षणं कार्यं मद्विधैर्विजने वने ।
 अग्रतो गच्छ सौमित्रे । सीता त्वामनुगच्छतु ॥ ८५ ॥
 दृष्टतोऽनुगमिष्यामि सीतां त्वाञ्चानुपालयन् ।
 अन्योन्यस्य हि नो रक्षा कर्त्तव्या पुरुषर्षभ ! ॥ ८६ ॥
 न हि तावदतिक्रान्ताऽसुकरा काचन क्रिया ।
 अद्य दुःखन्तुवैदेही वनवासस्य वेत्यति ॥ ८७ ॥

दक्षिणा भर्तुरनुकूला ॥ ८२ ॥ ८३ ॥
 संरक्षणार्थं सीताया इति शेषः । भव सावधान इति शेषः ॥ ८४ ॥
 यदेवमतोयत इति । एवं च कार्यवशात् लघोरप्यग्रतो गमनमदो-
 षायेति ध्वनितम् । मार्गेऽप्येव लघोरग्रतो गमनमदोषायेत्यन्ये । एवं
 स्त्रीविश्वसनीयेति च ध्वनितम् ॥ ८५ ॥

नः अस्माकं सीतयापि पातित्रत्यमहिम्नेतररक्षणम् ॥ ८६ ॥

कुत एवमतिथोऽत आह,—नहीति असुकरा दुष्करा काचन

प्रणष्टजनसम्बाधं क्षेत्रारामविवर्जितम् ।

विषमञ्च प्रपातञ्च वनमद्य प्रवेक्ष्यति ॥ ९८ ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः ।

अनन्तरञ्च सीताया राघवो रघुनन्दनः ॥ ९९ ॥

गतन्तु गङ्गापरपारमाश्रु

रामं सुमन्त्रः सततं निरीक्ष्य ।

अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टि-

र्मुमोच बाष्पं व्यथितस्तपस्वी ॥ १०० ॥

स लोकपालप्रतिमप्रभाव-

स्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीम् ।

ततः समृद्धान् शुभसंस्थमालिनः

क्षणेन वत्सान्मुदितानुपागमत् ॥ १०१ ॥

कापि क्रिया अतिक्रान्ता न किन्तु इतः प्रभृतिदुष्करक्रियारम्भ इति भावः । यदा काचनक्रिया अपायलक्षणा अतिक्रान्ता अस्मानतिक्रम्य प्राप्ता चेत्ततो रक्षा सुकरा न हि प्रहृतं प्रहृतमेवति न्यायादित्यर्थः । अद्येत्यादि सार्धश्लोक एकं वाक्यम् ॥ ९७ ॥

दुःखज्ञाने हेतुः । प्रणष्टेति । क्षेत्रं शाल्यादिक्षेत्रं विषमं निम्नोन्नतम् । प्रपातं गर्तादि तद्युक्तम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

वत्सान् वत्सदेशान् ॥ १०१ ॥

तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान्
 वराहमृगं पृथगं महाकुरुम् ।
 आदाय मेधं त्वरितं बुभुक्षितौ
 वासायकाले ययतुर्वनस्पतिम् ॥ १०२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 गङ्गासमुत्तरणं नाम द्विपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५२ ॥

ऋष्यादयो हरिणभेदाः । काले सायंकाले मांसस्य च वन्याहारा-
 न्तर्गतत्वान्नदोषः । मृगयाधर्मकत्वाच्च न मृगहनने दोषः । बुभुक्षितौ
 हत्वा तानादाय गतावित्यनेन भोजनमर्थसिद्धमेवेति नोक्तम् ॥ १०२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

स तं दृक्षं समासाद्य सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ।

रामो रमयतां श्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥

अद्ययं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद् बहिः ।

या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुमर्हति ॥ २ ॥

जागतर्त्तव्यमतन्द्रिभ्यामद्यप्रभृति रात्रिषु ।

योगक्षेमौ हि सीताया वर्त्तन्ते लक्ष्मणावयोः ॥ ३ ॥

रात्रिं कथञ्चिदेवेमां सौमित्रे ! वर्त्तयामहे ।

अपवर्त्तामहे भूमावास्तीर्य स्वयमर्जितैः ॥ ४ ॥

आजनपदादिति च्छेदः । आ इति यातेत्यनेन सम्बध्यते अस्मज्जन-
पदाद्बहिर्देशेऽद्य इयं या रात्रिरायाता प्राप्ता येयं वनवासरात्रिषु
प्रथमा सुमन्त्रेण रहिता च तामिमां प्राप्य नोत्कण्ठितुं नगरादि-
स्मर्तुम् ॥ २ ॥

न विद्यते तन्त्री ययोस्ताभ्याम् । इडभावो ऋस्त्वच्चावर्षम् । क्वचित्तु
अतन्द्रिभ्यामित्रेव पाठः । आवयोर्वर्त्तन्तेस्मदायत्तावित्तर्यः । अप्राप्त
प्राप्तिर्योगः लक्ष्यपरिपालनं क्षेमः ॥ ३ ॥

कथञ्चिदेवेमां उटजादिनिर्माणाभावात् स्वयमर्जितैस्तृणपर्णादि-
भिरिति शेषः । अपवर्त्तामहे यथा कथञ्चिच्छयनं कुर्मः ॥ ४ ॥

स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः ।
 इमाः सौमित्रवे रामो व्याजहार कथाः शुभाः ॥ ५ ॥
 भ्रवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्षणम् ।
 कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ॥ ६ ॥
 सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात् ।
 अपि न व्यावयेत् प्राणान् दृष्ट्वा भस्ममागतम् ॥ ७ ॥
 अनाथश्च हि दृष्ट्वा मया चैव विनाकृतः ।
 किं करिष्यति कामात्मा कैकेय्या वशमागतः ॥ ८ ॥
 इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम् ।
 कामएवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ॥ ९ ॥
 कोऽह्यविद्वानपि पुमान् प्रमदायाः कृते त्यजेत् ।
 कृन्दानुवर्त्तिनं पुत्रं तातो मामिव लक्षणम् ॥ १० ॥

कथाः वार्त्ताः ॥ ५ ॥

कृतकामा सम्पन्नमनोरथा ॥ ६ ॥

राज्यकारणात् महाराज्यपदाभिषेककारणात् प्राणान् अपि
 न व्यावयेत् अपि तु व्यावयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

कामस्य गरीयस्त्वं श्लाघयति । कोहीत्यादिना । अत्यज्ञोऽपि कः
 पुमान् मामिव कृन्दानुवर्त्तिनं आज्ञाकारिणं पुत्रं प्रमदायाः कृते प्रम-
 दातोषनिमित्तं त्यजेत् किं पुनः सर्वज्ञो राजा । तस्मात् सर्वतः प्रबलः
 काम इति भावः ॥ १० ॥

सुखी वत सभार्यश्च भरतः कैकेयीसुतः ।
 सुदितान् कोशलानेको यो भोक्ष्यत्यधिराजवत् ॥ ११ ॥
 स हि राज्यस्य सर्वस्य सुखमेकं भविष्यति ।
 ताते तु वयसातीते मयि चारण्यमाश्रिते ॥ १२ ॥
 अर्थधर्मे परित्यज्य यः काममनुवर्त्तते ।
 एवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा ॥ १३ ॥
 मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राजनाय च ।
 कैकेयी मौम्य ! संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च ॥ १४ ॥
 अपीदानीन्तु कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता ।
 कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च सा प्रवार्धत मत्कृते ॥ १५ ॥
 मातासत्कारणाद्देवी सुमित्रा दुःखमावसेत् ।
 अयोध्यामितएव त्वं काले प्रविश लक्ष्मण ! ॥ १६ ॥

एवंवादे हि भगवतो लक्ष्मणमतिपरीक्षार्थं अयोध्यां त्वं प्रविश
 इति लक्ष्मणं प्रति वक्तुं तदाश्रयं ज्ञातुञ्च न वास्तव इति बोध्यम् ॥ ११ ॥

एकं मुख्यं सुखं अनुभवितेति शेषः । ईदृशो भविष्यति सुखमेक
 इति वा पाठः । एक एव राजा भविष्यतीत्यर्थ इति तीर्थः ॥ १२ ॥

यो भरतः काममनुवर्त्तते । स यथा राजा दशरथो यथा विपद-
 मापन्न एवं विपदमापद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्ये तु राजा दशरथो
 यथा राजत्वमापन्नस्तथा भरतो राजत्वमापद्यते इत्यर्थमाहुः ॥ १३ ॥ १४ ॥

मत्कृते मम दुःखसम्पादननिमित्तम् ॥ १५ ॥

अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान् ।
 अनाथाया हि नाथस्त्वं कौशल्याया भविष्यसि ॥ १७ ॥
 क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत् ।
 परिदद्याद्धि धर्मज्ञ ! गरन्ते मम मातरम् * ॥ १८ ॥
 नूनं जात्यन्तरे तात ! स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः ।
 जनन्या मम सौमित्रे ! तदद्यैतत् † उपस्थितम् ॥ १९ ॥
 मया हि चिरपुष्टेन दुःखसंवर्धितेन च ।
 विप्रयुज्यत कौशल्या फलकाले धिगस्तु माम् ॥ २० ॥

माता तवेति शेषः । काले प्रातःकाले उत्थायेत्यर्थः ॥ १६ ॥

नाथो रक्षकः ॥ १७ ॥

क्षुद्रकर्मा कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत् हि निश्चितं तदेवाह,—
 हे धर्मज्ञ ते मम च मातरं सुमित्रां कौशल्याश्चोद्दिश्य गरं विषं हि तु
 दद्यात् ॥ १८ ॥

जात्यन्तरे जन्मान्तरे एतत् पुत्रवियोगदुःखम् ॥ १९ ॥

फलकाले सुखानुभवकाले ॥ २० ॥

* “परिदद्या हि धर्मज्ञ ! भरते मम मातरम्”
 इति वा पाठः * ।

† “तामप्येतत्” इति वा पाठः ।

* भरते मम मातरं परिदद्याः समर्पय इत्यर्थः ।

मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत् पुत्रमीदृशम् ।

सौमित्रे ! योऽहमम्बाया दधि शोकमनन्तकम् ॥ २१ ॥

मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्षण ! सारिका ।

यत्तस्याः श्रूयते वाक्यं शुक् ! पादमरेर्दश ॥ २२ ॥

कुत इत्यतः सौमित्रे इति ॥ २१ ॥

हे लक्षण अम्बया पालिता कृतवचनशिक्षा च सारिका मत्तोऽम्बायां प्रति विशिष्टा अधिकप्रीतियुक्ता इति मन्ये । यद्यस्मात् तस्याः सारिकायाः सकाशात् एवं शत्रुनिग्रहविषयं शुक् पादमरेर्दशेति वाक्यं श्रूयते कौसल्ययेति शेषः अस्मत्तन्तु तदपि नेत्यर्थः । अत्रेदं वाक्यम् । अरेर्विडालस्य पादं हे शुक् दशेत्यर्थकतया लोकप्रसिद्धम् । अरेर्मत्पालयितुः कौसल्यायाः शत्रोः पादं दशेत्यर्थकतया रामेण योजितमिति वकीर्ति-रलङ्कारः * ॥ २२ ॥

* मर्वथा मम जननं मदम्बापातमुखप्रयोजनकमित्याह,—मन्ये इति । हे लक्षण यस्या मातृवर्द्धितसारिकायाः हे शुक् अरेः अस्मच्छत्रु-भूतस्य विडालस्य पादान् दशेत्येवं रूपं तत्तादृशं प्रियजनकं वाक्यं श्रूयते अम्बयेति शेषः । सा सारिका मत्तः प्रीतिविशिष्टा प्रीतिजननेन मत्तोऽधि-कतरा अम्बाया इति शेषः । अम्बया वर्द्धिततिथ्यग्रातिसारिकाकृत-प्रीतिदानमात्रमपि न मया कृतमिति भावः । यद्वा हे लक्षण अम्बया पालिता सारिका मत्तोऽम्बायां प्रीतिविशिष्टा अधिकप्रीतियुक्ता इति मन्ये यद्यस्मात् तस्याः सारिकायाः सकाशादेवं शत्रुनिग्रहविषयं शुक् पादमरेर्दशेति वाक्यं श्रूयते कौसल्ययेति शेषः । अस्मत्तन्तु तदपि नेति भावः । अत्रेदं वाक्यम् अरेर्विडालस्य पादं हे शुक् दशेत्यर्थकतया लोक-प्रसिद्धं अरेर्मत्पालयितुः कौसल्यायाः शत्रोः पादं दशेत्यर्थकतया

शोचन्थाञ्चाल्पभाग्याया न किञ्चिदुपकुर्वता ।

पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्यमरिन्दम ! ॥ २३ ॥

अल्पभाग्या हि मे माता कौशल्या रहिता मया ।

शेते परमदुःखार्त्ता पतिता शोकसागरे ॥ २४ ॥

एकोऽह्ममयोध्याञ्च पृथिवीञ्चापि लक्षण ! ।

तरेयमिषुभिः क्रुद्धो नतु वीर्यमकारणम् ॥ २५ ॥

अपुत्रायाः पुत्रहृतप्रयोजनरहितायः ॥ २३ ॥

शेते इदानीमिति शेषः ॥ २४ ॥

नन्वेवं हृदये शोकस्तर्हि मया सर्वनिवारणसहायेनात्तं राज्यमेव कुतो नाङ्गीकृतमिति चेन्न राज्यकरणे त्वदपेक्षापि मे न. किं त्वधर्मभया-
देव मया तन्नाङ्गीकृतमित्याह,—एक इत्यादि । तरेयं निरस्तारातिकां कर्त्तुं शक्त इत्यर्थः । ननु वीर्यमकारणं परलोकहितेऽपि तु धर्म एवेति शेषः ॥ २५ ॥

रामेण योजितमिति वक्रोक्तिरत्रालङ्कारः । यद्वा अत्र सारिकेत्यनेन ज्ञानकर्मरूपपक्षद्वयवतीगुरुमूर्त्तिर्लक्ष्यते केयं मूर्त्तिरित्यत आह,—यस्याः सकाशाद्गहस्य मन्त्ररूपं तद्वाक्यं श्रूयते, किं तत् ? हे शुक ! समानवर्ण-
भगवन् अरेः संसारशत्रोः पादमिव पादम् अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्ते स्वमिति या मतिः अविद्यातरुसम्भूतिबीजमेकं द्विधाकृतमिति लक्षण-
लक्षितं संसारबीजभूताहङ्कारममकाररूपं दण्ड निवर्त्तयेत्यर्थः एवं कण्ठवाक्यं यत्सकाशाच्छ्रूयते सा गुरुमूर्त्तिर्मत्तः प्रीतिविशिष्टा मद्ग-
• त्तानामिति मन्ये इत्यप्रस्तुतार्थस्फुरणात् समासोक्तिरत्रालङ्कारः समा-
सोक्तिः परिस्रूयतिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेदित्युक्तेः । नागोजीमठः ।

अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ ! ।

तेन लक्षण ! नाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २६ ॥

एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने बद्ध ।

अश्रुपूर्णमुखो दीनो निशि तूष्णीमुपाविशत् ॥ २७ ॥

त्रिलापोपरतं रामं गतार्चिर्धमिवानलम् ।

समुद्भूतमिव निर्वेगमाश्वासयत लक्षणः ॥ २८ ॥

ध्रुवमद्य पुरी राम ! अयोध्यायुधिनां वर ! ।

निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी ॥ २९ ॥

नैतदौपयिकं राम ! यदिदं परितप्यसे ।

विषादयमि सीताञ्च माञ्चैव पुरुषर्षभ ! ॥ ३० ॥

न च सीता त्वया ह्रीना न चाहमपि राघव ! ।

मुहूर्त्तमपि जीवावो जलान् मत्स्याविवोद्धृतौ ॥ ३१ ॥

अधर्मात् कैकेये पित्रदत्तवरपालनप्रतिज्ञाक्षतिरूपाधर्माद्धीतः
अतएव परलोकस्य च नाशाद्धीत इति शेषः ॥ २६ ॥

अन्यच्च एतज्जातीयम् । विजने इत्यनेन स्वत्रिलापेन लोकदुःखा-
भावो ध्वनितः । अश्रुपूर्णमुखत्वं नटवस्त्रोक्तव्यवहारानुसारेणेति बोध्यम्
॥ २७ ॥ २८ ॥

आयुधिनामिति च्छेदः ॥ २९ ॥

आपयिकं युक्तं यतस्त्वत्परितापेन सीताया मम च विषादो
भवति ॥ ३० ॥

न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परन्तप ! ।

द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गञ्चापि त्वया विना ॥ ३२ ॥

ततस्तत्र सुखासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्य ताम् ।

न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्मवत्सलौ ॥ ३३ ॥

स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो

निशम्य चैवं वनवासमादरात् ।

समाः समस्ता विदधे परन्तपः

प्रपद्य धर्मं सुचिराय राघवः ॥ ३४ ॥

अथ गन्तव्यमिति यदुक्तं तदुत्तरं सीतावदहमप्यवर्जनीय इति वक्तुमात्मनः सीतासाधर्म्यमाह,—न चेति । त्वया हीना सीता त्वया हीनोऽहञ्च जलादुद्धृतौ मत्स्याविव न जीवावो न जीवाव इत्यस्या वृत्त्यानञ्दयान्वयः । जीवनाभावस्य सर्वथा सत्यत्वप्रतिपादनाय द्विरुक्तिः ॥ ३१ ॥

अथ नात्कण्ठितु मर्हसीत्यस्योत्तरं न हीति नञ् त्रयस्य नेच्छेयं नेच्छेयं नेच्छेयमिति प्रकारेणेच्छेयमिति पदावृत्त्यान्वयः । स्वर्गञ्चाप्यद्य प्राप्तं द्रष्टुं त्वया विना नेच्छेयं किमुत गन्तुमिति भावः ॥ ३२ ॥

ततो लक्ष्मणवचनाबन्तरं तत्र तस्मिन्नेव न्यग्रोधमूले समासीनौ सीतारामौ न्यग्रोधमूले स्थावस्थानदेशादतिसमीपे लक्ष्मणेन सुकृतां सम्यग्रचितां शय्यां भेजाते । वत्सला च वत्सलश्च वत्सलौ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः ॥ ३३ ॥

ततस्तु तस्मिन्विजने महाबलौ
 महावने राघववंशवर्द्धनौ ।
 न तौ भयं सम्भ्रममभ्युपेयतु-
 र्यथैव मिहौ गिरिसानुगोचरौ ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 रामलक्ष्मणसंवादो नाम त्रिपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५३ ॥

स रामः लक्ष्मणस्य वनवासं प्रत्यादरादुच्यमानं एवम्भूतं क्षतएवो-
 त्तमपुष्कलं अत्यन्तश्रेष्ठं वचो निश्चयं सुचिराय स्वयं वनवासरूपं धर्मं
 प्रपद्याङ्गीकृत्य समस्ताः समाः वनवासं प्रति विदधे लक्ष्मणस्यानुमति-
 मिति शेषः ॥ ३४ ॥

भयं तत्कार्यं इतस्तत ईक्ष्णरूपं सम्भ्रमञ्च नोपेयतुः ॥ ३५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

ते तु तस्मिन्महावृक्षे उषित्वा रजनीं शुभाम् ।
विमलेऽभ्युदिते सूर्य्ये तस्माद्देशात्प्रतस्थिरे ॥ १ ॥
यत्र भार्गीरयीं गङ्गां यमुनाऽभिप्रवर्त्तते ।
जम्बुसं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वनम् ॥ २ ॥
ते भूमिभागान् विविधान् देशांश्चापि मनोहरान् ।
अदृष्टपूर्वान् पश्यन्तस्तत्र यशस्विनः ॥ ३ ॥
यथाक्षेत्रेण संपश्यन् पुष्पितान् विविधान् द्रुमान् ।
निर्वृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥
प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे ! धूममुत्तमम् ।
अग्नेर्भगवतः केतुं मन्ये सन्निहितो मुनिः ॥ ५ ॥

गङ्गामभि यमुना प्रवर्त्तते तद्देशं प्रयागं गङ्गाया अतिपुण्यत्वध्वन-
नायैवमुक्तिः ॥ १ ॥ २ ॥

भूमिभागाः भूमिप्रदेशाः ते पश्यन्तो जम्बुरिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

यथा यथासुखं जनानुमानशङ्काभावात् क्षेत्रेण उपविश्योक्त्याय च
अग्नेः शनैः खेच्छानुरोधेन सम्पश्यन् समपश्यन् । निर्वृत्तमात्रेऽर्धमण्डल-
काले ॥ ४ ॥

नूनं प्राप्ताः स्म सन्भेदं गङ्गायमुनयोर्वयम् ।
 तथाहि श्रूयते शब्दो वारिणोर्वारिघर्षजः ॥ ६ ॥
 दारूणि पौरिभिन्नानि वनजरूपजीविभिः ।
 किन्नाश्राप्याश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा द्रुमाः ॥ ७ ॥
 धन्विनौ तौ सुखं गत्वा लम्बमाने दिवाकरे ।
 गङ्गायमुनयोः रुन्धौ प्रापतुर्निलयं रुनेः ॥ ८ ॥
 रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन् मृगपक्षिणः ।
 गत्वा सुहृत्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ॥ ९ ॥
 ततस्त्वाश्रममासाद्य मुनेर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ।
 सीतयानुगतौ वीरौ दूरादेवाव्रतस्थतुः ॥ १० ॥

भगवतोऽग्रेः केतुं लिङ्गं धूमं पश्य यदेवमतोऽत्र मुनिः सन्निहित इति
 मन्ये ॥ ५ ॥

सन्भेदं सङ्गमं वारिणोर्गङ्गायमुनजलयोः । वारिघर्षो विजातीय
 वारिसम्बन्धः । घट्ट इति पाठेऽप्येवमेव ॥ ६ ॥

येषां दारूणि भिन्नानि तेद्रुमादृश्यन्त इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

धन्विनां वितताविति पाठे तेषां मध्ये विततैः मुख्याविति यावत् ।
 सन्धौ अन्तर्वेदिदेशे निलयं आवासं तत्समीपदेशम् ॥ ८ ॥

आश्रमं तत्समीपवनप्रदेशं त्रासयन् धनुर्धरत्वादि स्वरूपमात्रेण
 केवलं त्रासयन् । भरद्वाजं तदाश्रमम् ॥ ९ ॥

स प्रविश्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्दृतम् ।
 संशितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्धचक्षुषम् ॥ ११ ॥
 ऊताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागः कृताञ्जलिः ।
 रामः सौमित्रिणा सार्द्धं सीतया चाभ्यवादयत् ॥ १२ ॥
 न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः ।
 पुत्रौ दशरथस्यावां भगवन् ! रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
 भार्या ममेयं कल्याणी वैदेही जनकात्मजा ।
 माञ्चानुयाता विजनं तपोवनमनिन्दिता ॥ १४ ॥
 पित्रा प्रब्राजमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः ।
 अयमन्वगमद्भाता वनमेव हतव्रतः ॥ १५ ॥
 पित्रा नियुक्ता भगवन् ! प्रवेक्ष्याम तपोवनम् ।
 धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १६ ॥

आश्रमं भरद्वाजस्य दुरादेवावतस्थितुः । कार्यवशनिर्गतशिष्यद्वारा
 विज्ञापनपूर्वकानुमतिलाभार्थमिति भावः ॥ १० ॥

सः तथा लब्धानुमतिः प्रविश्य उटजमिति शेषः । संशितव्रतं
 तीक्ष्णव्रतं तपसा लब्धचक्षुषं त्रैकालिकसर्वजगद्धत्तान्ताभिज्ञम् ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा श्वसत्तं ज्ञात्वा सौमित्रिणा सार्धमभ्यवन्ददिति शेषः ।
 सीतया च नमस्कारं कारितवान् तदाह,—अभ्यवादयत् ॥ १२ ॥

तत्र मूलफलाशना इत्यन्तेन स्वदत्तान्तसहितमात्मानं भरद्वाजाय
 न्यवेदयत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।
 उपानयत धर्मात्मा गामर्घ्यमुदकं ततः ॥ १७ ॥
 नानाविधान्नरसान् वन्यमूलफलाश्रयान् ।
 तेभ्यो ददौ तप्ततपा वासञ्चैवाभ्यकल्पयत् ॥ १८ ॥
 मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः ।
 राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेनागतं मुनिः ॥ १९ ॥
 प्रतिगृह्य तु तामर्चासुपविष्टं स राघवम् ।
 भरद्वाजो ब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ २० ॥
 चिरस्य खलु काकुत्स्थ ! पश्याम्यहमुपागतम् ।
 श्रुतं तव मया चैव विवासनमकारणम् ॥ २१ ॥
 अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे ।
 पुण्यं च रमणीयं च वसतिह भवान् सुखम् ॥ २२ ॥

धर्ममेव वानप्रस्थधर्ममेव मूलफलग्रहणं मांसस्याप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥
 गां मधुपर्काङ्गं महोत्सवम् ॥ १७ ॥

अन्नमन्नादनीयमात्रं अतएव मूलफलाश्रयान् इति वक्ष्यति । रसाः
 पानीयविशेषाः वासं वासस्थानम् ॥ १८ ॥

आगतं आगतं तेजोविशेषात् मर्यादारक्षणाद्य मध्ये मध्ये स्थित्वा
 निकटं प्राप्तं रामं मृगपक्षिभिर्मुनिभिश्च सह स्वागतेनाभ्यर्च्य मुनिभिः
 सह मुनिः रामं समन्तत आसीनोऽभवदिति योजना । मृगपक्षिणामर्चा
 च प्रदक्षिणगमनादिरूपा वर्णिता ॥ १९ ॥ २० ॥

एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः ।

प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः ॥ २३ ॥

भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदो जनः ।

सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमम् ॥ २४ ॥

आगमिष्यति वैदेहीं माञ्चापि प्रेक्ष्यको जनः ।

अनेन कारणेनाहमिह वामं न रोचये ॥ २५ ॥

एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम् ।

रमते यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा ॥ २६ ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः ।

चिरस्य चिरकालस्य इहाश्रमे आगतं त्वां पश्यामि । अनेन पूर्व-
मपि कदाचिदागमनं ध्वनितम् । पूर्वसमावतारकालिकमागमनं मनसि
निधाय विधेति । पश्यामि चक्षुषा एवं रूपं पश्यामि यः केवलं
ध्यानगोचर एव सेऽप्येवम्भूत इत्याश्चर्यं व्यङ्ग्यम् अकारणं निर्निमित्तम्
॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

इत आसन्नः एतदाश्रमाददूरवर्ती पौरजानपदो जनः मां सुदर्शं
सुखेन द्रष्टुं शक्यं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा वैदेहीं माञ्च प्रेक्ष्यको जनः वैदेह्या-
दिदर्शनार्थी जनस्तदर्थमिममाश्रममागमिष्यतीत्यहं मन्ये इत्यन्वयः
॥ २४ ॥ २५ ॥

• यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने तादृशमेकान्ते वर्तमानं पश्य ज्ञात्वा निर्दि-
शेत्पर्यः ॥ २६ ॥

राघवस्य तु तद्वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् ॥ २७ ॥

दशक्रोश इतस्तात ! गिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि ।

महर्षिसेवितः पुण्यः सर्वतः शुभदर्शनः ॥ २८ ॥

गोलाङ्गूलासुचरितो वानरर्चनिषेवितः ।

चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसन्निभः ॥ २९ ॥

यावता चित्रकूटस्य नरः शृङ्गाण्यवेक्ष्यते ।

कल्याणानि समाधत्ते न मोहे * कुरुते मनः ॥ ३० ॥

अत्र भगवन्नित्यादिश्लोकात्रयस्य तीर्थेन वास्तवस्वर्यः रावणबधार्थं गूढमवतीर्णं मां मा प्रकटीकुरु । अन्यथा सर्वेऽपि जनः सुदर्शं विष्णुं मां ज्ञात्वा । वैदेहीञ्च मां लक्ष्मीं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा तां माञ्च प्रेक्षकः सन्निहागमिष्यति । अतएवंविधं प्रकटवासं न रोचयेत्तो यच्च वैदेही रमते तम् आश्रयतीत्याश्रमं जगत्तस्य स्थानं सर्वोत्तमं मां त्वमेवैकान्ते पश्य मत्स्वरूपं न प्रकटयेत्यन्तेन व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । मुनिना राम-स्वरूपप्रकटनस्य सर्ववेद्यं यथा भवति तथा प्राक् काप्यकरणात् । अक्षरमर्यादयापि तादृशार्थालाभाच्च । पौरजानपदो जन इति पदास्वारस्याच्चेति सुधियो विभावन्तु । एतदिति राघवस्यार्थग्राहकं तदुक्तप्रयोजनप्रतिपादकं तद्वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ २७ ॥

दशक्रोशे इति सप्तम्यन्तं इतो मदाश्रयात् ॥ २८ ॥ २९ ॥

यावता यदा शृङ्गाण्यवेक्ष्यते तदेति शेषः । समाधत्ते मनसा कर्तु-
माशक्ते ॥ ३० ॥

* “पापे” इति वा पाठः ।

अप्यसौ बहवो विहृत्य शरदां शतम् ।

तपसादि वमारूढाः कपालशिरसा सह ॥ ३१ ॥

प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम् ।

इह वा वनवासाय वस राम ! मया सह ॥ ३२ ॥

स रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियार्थिनि ।

सभार्यं सह च भ्रात्रा प्रतिजग्राह हर्षयन् * ॥ ३३ ॥

तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिसुपेयुषः ।

प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः कथाः ॥ ३४ ॥

सीताद्वितीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः ।

तदुपपादयति । ऋषय इति । बहुदिनमृतकपालवत् शुक्लं शिर-
स्तेन सह तेन विद्यमानेनोपलक्षितास्तपसा शरदां शतं विहृत्य अति-
वार्धक्येऽपि तपसा क्रीडित्वा दिवं स्वर्गमारूढाः केचिन्नु कपालशिरसेति
शरीरोऽपलक्ष्यं सशरीराः स्वर्गं गता इत्याहुः तन्न धर्मपुत्रादीना-
मपि कियद्दूरमेव धर्मवैभवदर्शनार्थैतच्छरीरेण गमनं ततस्तन्निरास-
पूर्वकमेव स्वर्गगमनश्रवणात् इति कतकः ॥ ३१ ॥

वनवासाय वनवासनियमसिद्धये इह वेति शिष्टाचारमात्रम् ॥ ३२ ॥

रामं तद्रजन्यां तच्च वसन्तं प्रतिजग्राह,—अतिथियोग्यसत्कारैर्व-
शीकृतवान् ॥ ३३ ॥

“धर्मवित्” इति वा पाठः

भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत्सुखम् ॥ ३५ ॥
 प्रभातायान्तु शर्वर्यां भरद्वाजमुपागमत् ।
 उवाच नरशार्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ ३६ ॥
 शर्वरी भगवन्नद्य सत्यशील ! तवाश्रमे ।
 उषितास्मेह वसतिमनुजानातु नो भवान् ॥ ३७ ॥
 रात्र्यान्तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् ।
 मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह ॥ ३८ ॥
 वासमोपधिकं मन्येतव राम ! महाबल ! ।
 नानानगगणोपेतः किन्नरोरगसेवितः ॥ ३९ ॥
 मयूरनादाभिरतो गजराजनिधेवितः ।
 गम्यतां भवता शैलश्चित्तकूटः स विन्ध्यतः ॥ ४० ॥
 पुण्यश्च रमणीयश्च बज्रमूलफलायुतः ।
 तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चैव हि ॥ ४१ ॥

रजनी प्रपन्ना प्राप्ता ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 इहाश्रमे शर्वरीमुषिताःस्म अह अथेत्यर्थे वसतिं गन्तव्यां चित्रकूट-
 रूपां तद्रूपं प्रत्यनुजानातु ॥ ३७ ॥
 भरद्वाजः तथा रामेण प्रार्थित इति शेषः । व्रज इत्यनुजगाविति
 शेषः ॥ ३८ ॥
 औपधिकमुचितं नगाः वृक्षाः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव ! ।

सरित्प्रस्रवणप्रस्थान् दरीकन्दरनिर्भरान् ।

चरतः सीतया सार्धं नन्दिष्यन्ति मनस्तव ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

प्रहृष्टकोयष्टिभकोकिलस्वनै-

र्विनोदयन्तर्वसुधाधरं शिवम् * ।

मृगैश्च मत्तैर्वज्रभिश्च कुञ्जरैः

सुरम्यमासाद्य समावशाश्रमम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

रामस्य भरद्वाजसमागमो नाम चतुः-

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

सरितो नद्यः प्रस्रवणास्तनुत्तरजलप्रवाहास्तद्युताः प्रस्थाः सानूनि
दरी पाषाणनिर्भेदः । कन्दरा गिरिगुहाः निर्हाराः धनप्रवाहाः तान्
द्रक्ष्यसीत्यन्वयः एते कुञ्जरादयः । सीतया सार्धं चरतस्त्वेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥

कोयष्टिभः टिट्ठिभः ॥ ४४ ॥

* “सुखं परं शिवम्” इति वा पाठः ।

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

उषित्वा रजनीं गत्वा राजपुत्रावरिन्दमौ ।

महर्षिमभि ताद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति ॥ १ ॥

तेषां स्वस्त्ययनञ्चैव महर्षिः स चकार ह ।

प्रस्थितान् प्रेक्ष्य ताञ्चैव पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ २ ॥

ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महामुनिः ।

भरद्वाजो महातेजा रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ३ ॥

गङ्गायामुनयोः सन्धिमादाथ मनुजर्षभौ ।

कालिन्दीमनुगच्छेतां नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् ॥ ४ ॥

अथ भरद्वाजेन मार्गोपदेशः । उषित्वेति ॥ १ ॥

औरसान् पुत्रान् पितेव तान् प्रस्थितान् प्रेक्ष्य तेषां स्वस्त्ययनं
चकार चैव पादपूरणार्थं ॥ २ ॥

प्रचक्रमे मार्गोपदेशार्थमिति शेषः ॥ ३ ॥

पश्चान्मुखाश्रितां गङ्गाजलवेगाभिघातेन किञ्चिद्दूरं पश्चान्मुखं गता-
मिति तीर्थः । सन्धिः सङ्गमतीर्थं सङ्गमात् पश्चिम प्रदेशश्चाश्रि-
तस्वप्रयुक्त्यवहारां सङ्गमपूर्वभागे तु गङ्गाया एव व्यवहार इति
भाव इति कतकः । अन्येतु पश्चान्मुखया गङ्गायाश्रितां कालिन्दीमनु-
गच्छेतामित्यर्थः । अतएवापि कालिन्दीमासद्येत्युक्तिरित्याहुः ॥ ४ ॥

अथासाद्य तु कालिन्दीं प्रतिस्त्रोतः समागताम् ।
 तस्यास्तीर्थं प्रचरितं प्रकामं प्रेक्ष्य राधव ! ॥ ५ ॥
 तत्र यूयं स्नानं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीम् ।
 ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ॥ ६ ॥
 परीतं बज्रभिर्वृक्षैः श्यामं सिद्धोपसेवितम् ।
 तस्मिन् सीताञ्जलिं कृत्वा प्रयुञ्जीताशिषः क्रियाम् * ॥ ७ ॥
 समासाद्य च तं वृक्षं वसेद्वातिक्रमेत वा ।
 क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं प्रेक्ष्य च काननम् ॥ ८ ॥
 शल्लकीबदरीमिश्रं राम ! वन्यैश्च † यामुनैः ।
 स पन्था चित्रकूटं गतस्य बज्रशो मया ॥ ९ ॥

अथ शुद्धां कालिन्दीं प्रतिस्त्रोतो यथा भवति तथा समागतां
 विपरीतप्रवाहामासाद्य तस्यास्तीर्थमवतरणप्रदेशं प्रचरितं गमना-
 गमनाभ्यामतिक्षुप्तं दृष्ट्वा ॥ ५ ॥

स्नानं तरणसाधनं अंशुमतीं सूर्यतनयाम् ॥ ६ ॥

श्यामं श्यामनामकं आशिषः क्रियां करणं प्रयुञ्जीत । अस्माकं
 पुनरागमनं भवत्विति सीता वृक्षं नद्यादिना प्रार्थयेत् ॥ ७ ॥

वसेद्वातिक्रमेतवेत्येकवचनं सीताभिप्रायकं अमे वशेत् अन्यथाप्ये
 गच्छेदित्यर्थः । ततः कालिन्दीदक्षिणतोऽवर्तिन्ययोधात् ॥ ८ ॥

* “शिवाः” इति वा पाठः ।

† “वन्यैश्च” इति वा पाठः ।

रम्यो मार्दवयुक्तश्च दावैश्चैव विवर्जितः ।

इति पन्थानमादिश्य महर्षिः संन्यवर्त्तत ॥ १० ॥

अभिवाद्य तथेत्युक्त्वा रामेण विनिवर्त्तितः ।

उपावृत्ते मुनौ तस्मिन् रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृतपुण्याः स्म भद्रन्ते मुनिर्यन्त्रोऽनुकम्पते ।

इति तौ पुरुषव्याघ्रौ मन्त्रयित्वा मनस्विनौ ॥ १२ ॥

सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिन्दीं जग्मतुर्नदीम् ।

अथामाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्तोतस्विनीं नदीम् ॥ १३ ॥

चिन्तामार्गेदिरे सद्यो नदीजलतितीर्षवः ।

तौ काष्ठमङ्घाटमथो चक्रतुः सुमहास्रवम् ॥ १४ ॥

शुष्कैर्वनैः * समाकोर्णमुशीरैश्च समावृतम् ।

ततो वैतसशाखाश्च जम्बुशाखाश्च वीर्यवान् ॥ १५ ॥

यामुनैर्यमुनातीरजैः ॥ ६ ॥

मार्दवयुक्तः बालुकोपेतत्वात् । कण्टकपाषाणादिरहितत्वाच्च दावै-
र्विवर्जितः वनाग्निरहितः ॥ १० ॥

तथेत्युक्त्वा त्वदुपदिष्टमागणैव गमिष्याम इत्युक्त्वा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

काष्ठसङ्घाटः काष्ठसङ्घातस्तद्रूपं महास्रवं उडुपम् ॥ १४ ॥

उशीरैर्नलदैः वैतसरित्वर्थ इति कतकोक्तमयुक्तम् ॥ १५ ॥

* “वंशैः” इति वा पाठः ।

चकार लङ्घयन्निवा सीतायाः सुखमासनम् ।
 तत्र अग्रिमिवाचिन्त्यां रामो दाशरथिः प्रियाम् ॥ १६ ॥
 ईषत् स लज्जमानां तामध्यारोपयत स्रवम् ।
 पार्श्वं तत्र च वैदेह्या वसने भूषणानि च ॥ १७ ॥
 स्रवे कठिनकाजञ्च रामश्चक्रे समाहितः * ।
 आरोप्य सीतां प्रथमं सङ्घाटं परिगृह्य तौ ॥ १८ ॥
 ततः प्रतेरतुर्यत्तौ प्रीतौ दशरथात्मजौ ।
 कालिन्दीमथ्यमायाता सीता त्वेनामवन्दत ॥ १९ ॥
 खस्ति देवि ! तरामि त्वां पारयेन् मे पतिव्रतम् ।
 यक्ष्ये त्वां गोमहर्षेण सुराघटशतेन च ॥ २० ॥
 खस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिव्हाकुपालिताम् ।
 कालिन्दीमथ सीता तु याचमाना कृताञ्जलिः ॥ २१ ॥

अचिन्त्यां अचिन्त्यप्रभावाम् ॥ १६ ॥

सः रामः ॥ १७ ॥

कठिनं खनित्रं काजं पेटकं दृढं एकवद्भावः । कठिनकं खनिचम् ।

आजं अजचर्मपिनङ्गं पेटकमित्यर्थमन्ये सङ्घाटं स्रवम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

पतिः व्रतं चतुर्दशवर्षावधिकं पारयेत् समापयेत् ॥ २० ॥

खस्तिप्रत्यागते यक्ष्ये इति सम्बन्धः ॥ २१ ॥

* “सहायधैः” इति वा पाठः

तीरमेवाभिसंप्राप्ता दक्षिणं वरवर्णिनी ।
 ततः श्वेनांशुमतो शीघ्रगामूर्धमालिनीम् ॥ २२ ॥
 तीरजेर्बहुभिर्दृष्टैः सन्तेर्यमुनां नदीम् ।
 तेषु ते श्वसुत्सृज्य * प्रस्थाय यमुनावनात् ॥ २३ ॥
 श्यामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदत् ।
 न्यग्रोधं तमुपागम्य वैदेही चाभ्यवन्दत † ॥ २४ ॥
 नमस्तेस्तु महावृक्ष ! पारयेन् मे पतिव्रतम् ।
 कौशल्याञ्चैव पथ्येन सुमित्राञ्च यशस्विनीम् ॥ २५ ॥
 इति सीताञ्जलिं कृत्वा पर्यगच्छन् मनस्विनी ‡ ।
 अवलोक्य ततः सीतामायाचन्तीमनिन्दिताम् ॥ २६ ॥
 दयिताञ्च विधेयाञ्च रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
 सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरतानुज ! ॥ २७ ॥

उक्तमेवापसंहरति । तत इति ॥ २२ ॥
 तीरजेर्दक्षिणपलक्षितां यमुनातीरसम्बन्धिवनात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 पर्यगच्छत्यरितो गच्छत् प्रदक्षिणं चकारेति यावत् ॥ २६ ॥

* “ते तीर्णा श्वसुत्सृज्य” इति वा पाठः

† “वैदेहीत्वदमब्रवीत्” इति वा पाठः ।

‡ “पर्यगच्छद्वनस्पतीम्” इति वा पाठः ।

पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सायुधो द्विपदां वर ! ।

यद्यत् फलं प्रार्थयते पुष्पं वा जनकात्मजा ॥ २८ ॥

तत्तत् प्रयच्छ वेदेह्या यत्रास्या रमते मनः * ।

एकैकं पादपं गुल्लं लतां वा पुष्पशालिनीन् ॥ २९ ॥

अदृष्टरूपां पश्यन्ती रामं पप्रच्छ माबला ।

रमणीयान् बज्रविधान् पादपान् कुसुमोत्करान् । ३० ॥

सीतावचनसंरब्ध आनयामास कृच्छ्रणः ।

विचित्रवालुकजनां हंसमारमनादिताम् ॥ ३१ ॥

रमे जनकराजस्य सुता प्रेक्ष्य तदा नदीम् ।

विधेयामनुकूलां सीतामायाचन्तीं प्रार्थयन्तीमवलोक्याब्रवीदि-
त्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

सा अबला सीता पप्रच्छ कोट्यं वृक्ष इत्यादि रमणीयान् रम्यान् ।
कुसुमोत्करान् पादपान् कुसुमस्तोमविशिष्टवृक्षावयवान् ॥ ३० ॥

सीतावचनेन संरब्धस्वरवानानयामासेत्यन्वयः । आनयामासे-
त्यानिन्ये इत्यर्थे आर्घम् । विचित्रेत्यादि नदीविशेषणम् ॥ ३१ ॥

* 'गच्छतस्तु तयोर्मध्ये बभूव जनकात्मजा ।

मातङ्गयोर्मध्यगता शुभा नागबधूरिव' ॥

पाञ्चात्तेषु इत्यधिकम् ।

क्रोशमात्रं ततो गत्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 बह्वन् मेध्यान् मृगान् हत्वा चेतुर्यमुनावने ॥ ३२ ॥
 विहृत्य ते बर्हिणपूगनादिते
 शुभे वने वारणवानराद्युते ।
 समं नदीवप्रमुपेत्य सत्वरं
 निवाममाजग्मुर्दीनदर्शनाः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 यमुनासमुत्तरणं नाम पञ्चपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५५ ॥

नदीं यमुनाम् । चेतुः भुक्तवन्तौ ॥ ३२ ॥
 वप्रं तीरम् ॥ ३३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् ।
प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुपुङ्गवः ॥ १ ॥
सौमित्रे ! शृणु वन्यानां वरुण व्याहरतां स्वनम् ।
संप्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परन्तप ! ॥ २ ॥
प्रसुप्तस्तु ततो भ्रात्रा समये प्रतिबोधितः ।
जहौ निद्राञ्च तन्द्राञ्च प्रसक्तञ्च परिश्रमम् ॥ ३ ॥
तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम् ।
पन्थानमृषिभिर्जुष्टं * चित्रकूटस्थ तं ययुः ॥ ४ ॥

अथावसुप्तं स्वप्नबोधानन्तरमपि ईषत् सुप्तम् । एतेन चतुर्दशवर्ष-
पर्यन्तं लक्ष्मणः स्वापहीनोऽनाहारश्चेति लोकप्रवादोऽपास्तः ॥ १ ॥

कन्यानां शुकपिकादीनां स्वनं शृणु प्रस्थानस्य कालो जातोऽतः
संप्रतिष्ठामहे गच्छामः संप्रतीक्षामहे कालमिति पाठे प्रस्थानकालं
जानीम इत्यर्थः ॥ २ ॥

समये प्रबोधसमये । तन्द्रां व्यालस्यम् ॥ ३ ॥

* “पन्थानमृषियोद्दिष्टं” इति वा पाठः ।

ततः संप्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह ।
 सीतां कमलपद्माक्षीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 आदीप्तानिव वैदेहि ! सर्वतः पुष्पितान्नगान् ।
 स्वैः पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरात्यये ॥ ६ ॥
 पश्य भङ्गातकान् बिल्वान्नरैरनुपसेवितान् ।
 फलपुष्पैरवनतान्नूनं शङ्क्याम जीवितुम् ॥ ७ ॥
 पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण ! ।
 मधूनि मधुकारीभिः सम्भृतानि नगे नगे ॥ ८ ॥
 एष क्रोशति नत्यूहसं शिखी प्रतिकूजति ।
 रमणीये वनोद्देशे पुष्पमंस्तरसङ्कटे ॥ ९ ॥
 मातङ्गयूथानुसृतं पक्षिसङ्घानुनादितम् ।
 चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरंगिरिम् ॥ १० ॥
 समभूमितले रम्ये द्रुमैर्वज्रभिरावृते ।
 पुष्णे रंस्यामहे तात ! चित्रकूटस्य कानने ॥ ११ ॥

नद्याः कालिन्ध्याः जलं स्पृष्ट्वा स्नानाद्यन्तं नित्यकृत्यं कृत्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥
 आदीप्तानिव ज्वलितानिव । मालिनः स्वैः पुष्पैर्मालावत इव
 स्थितान् । शिशिरात्यये वसन्ते ॥ ६ ॥

शङ्क्याम जीवितुं जीवनसाधनफलादिसम्यक्तेः ॥ ७ ॥

चित्रकूटचतुष्टयं द्रोणः । तत्प्रमाणमधुपूर्णानि मधूनि मधुपटलानि
 मधुकारीभिः मधुमक्षिकाभिः । नगे वृक्षे ॥ ८ ॥

ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया ।
 रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ १२ ॥
 तं तु पर्वतमासाद्य नानापक्षिगणायुतम् ।
 बज्रमूलफलं रम्यं सम्पन्नसरसोदकम् ॥ १३ ॥
 मनोज्ञोऽयं गिरिः सौम्य ! नानाद्रुमकृतयुतः ।
 बज्रमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥
 मुनयश्च महात्मानो वसन्त्यस्मिन् शिलोच्चये ।
 अयं वासो भवेत्तात ! वयमत्र वसेमहि * ॥ १५ ॥
 इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।
 अभिगम्याग्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ॥ १६ ॥

नत्यूहः दात्यूहः । पुष्पसंस्तरसङ्कटे । पुष्पैः कृतेन संस्तरेण आच्छा-
 दनेन सङ्कटे निविड्ने वनोद्देशे ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

सम्पन्नसरसोदकं खादृदकसहितम् ॥ १३ ॥

मुतरां आजीवीं जीवनोपायो यस्मिन् ॥ १४ ॥

अयं वासो भवेत् वासयोग्यो भवेत् ॥ १५ ॥

वाल्मीकिमभिवादयन् अभ्यवादयन् । चित्रकूटे स्थित एव वाल्मी-
 कीरामराज्यप्राप्तिसमये तमसातीरं गत इति न विरोध इति प्राञ्चः ।
 प्राचेतसादयं वाल्मीकिरन्य एवेति तत्त्वम् ॥ १६ ॥

* “अयं वासोभवेत्तावदत्र सौम्य ! रसेमहि” इति वा पाठः ।

तान् महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् ।
 आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तं निवेद्य च ॥ १७ ॥
 ततोऽब्रवीन् महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ।
 सन्निवेद्य यथान्यायमात्मानमृषये प्रभुः ॥ १८ ॥
 लक्ष्मणानय दारुणि दृढानि च वराणि च ।
 कुरुष्वामसंयं सौम्य ! वासे मेऽभिरतं मनः ॥ १९ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान् द्रुमान् ।
 आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामरिन्दमः ॥ २० ॥
 तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् ।
 शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 ऐशेयं मांसमाहृत्य शालां यत्स्यामहे वयम् ॥ २२ ॥
 कर्त्तव्यं वासुशमनं सौमित्रे ! चिरजीविभिः ।
 मृगं हत्वा नय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण ! ॥ २३ ॥

तं रामं प्रति स्वागतं स्वागतप्रश्नं निवेद्य विज्ञाप्य ॥ १७ ॥

आत्मानं संनिवेद्य । अमुकपुत्रः अमुकहेतोरारागतोऽस्मीत्युक्त्वा ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥

निष्ठितां अन्तर्बहिःकाष्ठभित्त्या सुप्रतिष्ठापिताम् । बद्धकटां बद्ध-
 कवाटां । कान्दसो वर्णलोपः । यद्वा बद्धच्छर्दिषं बद्धः कटोर्वर्षावार-
 कोयस्यामित्यर्थात् । एकाग्रं लक्ष्मणम् ॥ २१ ॥

शालां पर्णशालाधिष्ठातृदेवताम् ॥ २२ ॥

कर्त्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिधर्ममनुस्मर ।

धातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २४ ॥

चकार च यथोक्तं हि तं रामः पुनरब्रवीत् ।

ऐशेयं अपयस्वैतत् शालां यच्छामहे वयम् ॥ २५ ॥

त्वर सौम्य ! मुहूर्त्तोऽयं भुवश्च दिवसोऽहयम् ।

स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापवान् ॥ २६ ॥

अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि ।

तत्तु पक्वं समाज्ञाय निष्टप्तं क्षिन्नशोणितम् ॥ २७ ॥

लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथराघवमब्रवीत् ।

अयं सर्वः समस्ताङ्गः * अतः कृष्णमृगो मया ॥ २८ ॥

वास्तुशमनं वास्तुशान्तिः चिरजीविभिः चिरजीवित्वेच्छा-
वद्भिः ॥ २३ ॥

पशुबधदोषशङ्कां वारयति । कर्त्तव्य इति । यज्ञार्थपशुहिंसा
न दोष इति भावः । शास्त्रदृष्टः शास्त्रबोधितः धर्मशास्त्रबोधित-
कर्त्तव्यत्वरूपः ॥ २४ ॥

ऐशेयं मृगमांसम् । एतच्छालां एनां शालां तदधिष्ठातृशिखि
पर्जन्यादिपञ्चाशद्देवताः । अयं सौम्यो मुहूर्त्तः । दिवसश्चायं भुवसं-
ज्ञकः ॥ २५ ॥ २६ ॥

निष्टप्तं नितरान्तप्तम् । क्षिन्नशोणितं उपरतरुधिरस्पन्दम् ॥ २७ ॥

* “अयं कृष्णः समस्ताङ्गः” इति वा पाठः ।

देवता देवसंज्ञाश्च ! यजस्व कुशलोद्भासि ।
 रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवान् जपकोविदः ॥ २८ ॥
 संग्रहेणाकरोत् सर्वान् मन्त्रान् सत्रावसानिकान् ।
 दृष्ट्वा देवगणान् सर्वान् विवेशावसथं शुचिः ॥ ३० ॥
 बभूव च मनोह्लादो रामस्यामिततेजसः ।
 वैश्वदेवबलिं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च ॥ ३१ ॥
 वास्तुसंशमनीयानि मङ्गलानि प्रवर्त्तयन् ।
 जपञ्च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि ॥ ३२ ॥
 पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् ।
 वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च ।

सर्वः सर्वकर्माहः । समस्ताङ्गः शिरः पादादिसर्वाङ्गोपेतः श्रितः
 पक्वः ॥ २८ ॥

गुणवान् । कर्मापेक्षितप्रायत्वादिगुणवान् ॥ २८ ॥
 सत्रावसानिकान् । यागसमाप्तिप्रयोजनान् मन्त्रान् गृहीत्वा संग्र-
 हेण वास्तुशान्त्याद्यकरोत् ॥ ३० ॥

एवं गृहाधिक्षितदेवतापूजामुक्त्वा पुनः स्नानपूर्वकं वैश्वदेवादि-
 प्रकारमाह,—वैश्वदेवेत्यादि ॥ ३१ ॥

वास्तुसंशमनीयानि वास्तुदोषशमनार्थं मङ्गलानि मङ्गलपाठा-
 दीनि ॥ ३२ ॥

आश्रमस्यानुरूपाणि स्थापयामास राघवः * ॥ ३३

तां वृक्षपर्णच्छदनां मनोज्ञां

यथाप्रदेशं सुकृतां निवान्ताम् ।

वासाय सर्वे विविशुः समेताः

सभां यथा देवगणाः सुधर्माम् † ३४

पापसंशमनं पापशमनसाधनं बलिं वैश्वदेवबलिमित्युपसंहारेण
वादः वेदिस्थलानां बलिहरणवेदिस्थलानां अष्टदिग्वर्तिनां विधानानि ।
चैत्र्यं गणपत्यायतनम् । आयतनानि विष्णुवादेः अनुरूपाणि सूक्ष्ममार्ग-
णेति यावत् ॥ ३३ ॥

वृक्षपर्णः कृतं कदनं कदनं यस्यां ताम् ॥ ३४ ॥

* वन्यैर्माल्यैः फलैर्मूलैः पक्वैर्मामैर्यथाविधि ।

अद्भिर्जपैश्च वेदोक्तैर्दमैश्च ससमिद्गणैः ॥

तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सह सीतया ।

तदा विविशतुः शालां सुशुभां शुभलक्षण्यौ

† अनकनानामृगपक्षिसङ्कुले

विचित्रपुष्पस्तवकद्रुमैर्युते ।

वनोत्तमेव्यालमृगानुनादिते

तदा विजह्रंसुसुखं जितेन्द्रियाः

इति पाञ्चात्याः

सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं
 नदीञ्च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।
 ननन्द हृष्टो मृगपर्क्षिजुष्टां
 जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 रामस्य चित्रकूटगमनं नाम षट्-
 पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

मृगपर्क्षिजुष्टां तां नदीमासाद्य हृष्टः ॥ ३५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

कथयित्वा तु दुःखार्त्तः सुमन्त्रेण चिरं सह ।

रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गृहः ॥ १ ॥

भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सभाजनम् ।

आगिरेगमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम् ॥ २ ॥

एवं रामव्यापारमुक्त्वा विष्टुष्टसुमन्त्रव्यापारमाह,—कथयित्वेति । रामे दक्षिणतीरस्थे सुमन्त्रेण सह दुःखार्त्तो गृहस्विरं रामगुणान् कथयित्वा रामभग्नौ दृष्टिपथादतिक्रान्ते तेन सह स्वगृहं जगाम ॥ १ ॥

भरद्वाजाभिगमनं रामादीनां भरद्वाजमुद्दिश्य गमनम् । सभाजनं भरद्वाजेनेति शेषः । सहासनं इति पाठान्तरम् । तत्रस्थैः षडङ्गवेरपुरस्थैः गृहप्रेषितचारैः करणभूतैस्तन्मुखेनाभिलक्षितं ज्ञातं कृत्वा गृहानुज्ञातः सुमन्त्रो वयौ इत्यन्वयः । गङ्गोत्तरगढतीयदिवसे भरद्वाजाश्रमात्यतिनिवृत्तदूतमुखास्तावत्पर्यन्तं तद्वृत्तं ज्ञात्वा तद्दिन एव षडङ्गवेरात्मसुमन्त्रस्य प्रतिनिवृत्तिरिति बोध्यम् । अतएव रामस्य निर्गमदिनात् 'दिने षष्ठेर्द्धरात्रौ' । हाहा लक्ष्मण हा सीते हा रामेति गृते गृप' इति पादं सङ्गच्छते । दिनद्वयेन षडङ्गवेरपुरे रामागमनं तद्द्वितीयदिने गङ्गोत्तरं तदा दिनत्रयं सुमन्त्रस्य तत्र स्थितिः तत्र तृतीयदिवसे

अनुज्ञातः सुमन्तोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान् ।
 अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ ३ ॥
 स वनानि सुगन्धीनि सरितश्च सरांसि च ।
 पश्यन् यत्तो ययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ॥ ४ ॥
 ततः सायाह्नसमये तृतीयेऽहनि सारथिः ।
 अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ॥ ५ ॥
 स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
 सुमन्त्रश्चिन्तयामास शोकवेगसमाहतः ॥ ६ ॥
 कच्चिन्न सगजा सश्या सजना सजनाधिपा ।
 राममन्तापदुःखेन दग्धा शोकाग्निमयान् ॥ ७ ॥
 इति चिन्तापरः सृतो वाजिभिः शोकमयः स्रजः ।
 नगरद्वारमासाद्य त्वरितः प्रविवेश ॥ ८ ॥

मध्याह्ने प्रयागात् आगतचारेभ्यो रामवृत्तान्
 स्थानम् । ततः यत्ते पराह्णेऽयोध्याप्रवेशः
 मरणमिति ॥ २ ॥

अनुज्ञातः गुह्येनेति शेषः ॥ ३ ॥

यत्तः सावधानः शीघ्रमतिवेगेन ॥ ४ ॥

तृतीयेऽहनि शृङ्गवेरपुरतः प्रतिनिवृत्तः ॥ ५ ॥

शून्यामिव शून्यनगरीमिव ॥ ६ ॥

सुमन्त्रमभिधावन्तः शतशोऽथ सहस्रशः ।

क राम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन्नराः ॥ ८ ॥

तेषां शशंस गङ्गायामहमापृच्छ राघवम् ।

अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना ॥ १० ॥

ते तीर्णा इति विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखानराः ।

अहो धिगिति निःश्वस्य हा रामेति विचक्रुः ॥ ११ ॥

शुश्राव च वचस्तेषां वृन्दं वृन्दञ्च तिष्ठताम् ।

हतास्त्र खलु ये नेह पश्याम इति राघवम् ॥ १२ ॥

दानयज्ञत्रिवाहेषु समाजेषु * महत्सु च ।

न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तग ॥ १३ ॥

चिन्ताप्रकारमाह,—कश्चिदिति । न शब्देन वितर्कः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अभ्यद्रवन् सूतसम्मुखमाजग्मः ॥ ८ ॥

गङ्गायां शङ्कवेर पुरे रामेणानुज्ञातस्तमापृच्छ निवृत्तोऽस्मि ततः
परं वृत्तान्तं न जानामीति शशंस ॥ १० ॥

तीर्णाः गङ्गामुत्तीर्य गताः ॥ ११ ॥

वृन्दं वृन्दं सङ्गच्छन्ति कृतां तेषां जनानां ये इह रथे रामं न पश्या-
मस्मै इति वचः सुश्राव ॥ १२ ॥

* “समाधिषु” इति वा पाठः ।

किं समर्थं जनस्याप्य किं प्रियं किं सुखावहम् ।

इति रामेण नगरं पित्रेव परिपालितम् ॥ १४ ॥

वातायनगतानाञ्च स्त्रीणामन्तरापणम् ।

राममेवाभितप्तानां शूश्राव परिदेवनम् ॥ १५ ॥

स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः पिहिताननः ।

यत्र राजा दण्डयस्तमेवोपययौ गृहम् ॥ १६ ॥

मोक्षतीर्थं रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च ।

कथाः सप्ताभिवक्राम महाजनममाकुलाः ॥ १७ ॥

हर्षैर्विभक्तैः प्रामादैरपेक्ष्यैश्च समागतम् ।

हाहाकारकृता नार्यो रामादप्यनुवर्तिताः ॥ १८ ॥

दानां यवहारैश्च धार्मिकं रामं श्रुत्वा नृपः प्रहसन्
जातु पुनर्न चक्ष्याम इति शूश्राव ॥ १३ ॥

पित्रेव रामेण परिपालितं नगरम्
चित्तं किं प्रियं तत्कुरु वस्तु किमिह
व्याप्तं बभूवन्ति शेष ॥ १४ ॥

अनु अन्तरं वातायनगतानां स्त्रीणां
परिदेवनं अन्तरापणं व्यापणमध्ये गच्छन्
कक्ष्या द्वागणि ॥ १५ ॥

हाहाकारं कृतो याभिस्ताः । हर्षैर्विभक्तैः प्रामादैः
गृहम् । प्रामादा राजगृहं विभक्तैः गृहमित्यर्थः । तदुपलक्षिता-

आयतैर्विमर्नेनैरैरञ्जुवेगपरिप्लुतैः ।

अन्योऽन्यमभित्रीक्षन्नेव्यक्रमार्त्ततरा स्त्रियः ॥ १८ ॥

ततो दशरथस्त्रीणां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः ।

रामशोकाभितप्तानां मन्दं गुञ्जाव जल्पितम् ॥ २० ॥

मह रामेण निर्यातो विनाराममिच्छागतः ।

सूतः किं नाम कौशल्यां क्रोशन्तीं प्रतिवक्ष्यति ॥ २१ ॥

यथा च मन्ये दर्जीवमेवं न मुकरं ध्रुवम् ।

आच्छिद्य पुत्रे निर्याते कौशल्या यत्न जीवति ॥ २२ ॥

सत्यरूपं तदाक्यं राजस्त्रीणां निशामयन् ।

यदा ते करणेरेवेत्य तत्रागोहण

पुत्रेन वेत्ति तत्त्वम् ॥ १८ ॥

इति तथा वीक्ष्यन्तं इति कर्त्तव्यतामाप्त्वा

इति निर्याते ॥ १८ ॥

प्रासादेभ्यस्ततस्ततः ॥ जवैश्चप्रवृत्तं दृष्ट्वा प्रासादेभ्योऽवतीर्णाना

मन्दं गुञ्जाव जल्पितम् ॥ २० ॥

इति रामेण निर्यातो विनाराममिच्छागतः किमपि वक्तुं शक्त्वमिति

यथा च मन्ये दर्जीवमेवं न मुकरं ध्रुवम् निश्चयन मुकरं मुकरनाशं नेति

मन्ये । यत्र यतः पुत्रे रामे आच्छिद्य न्यायप्राप्तमभिषेकमाच्छिद्य त्यक्त्वा

प्रदीप्त इव शोकेन विवेश सहसा गृहम् ॥ २३ ॥
 स प्रविश्याष्टमीं कल्यां राजानं दीनमातुरम् ।
 पुत्रशोकपरिदूनमपश्यत् पाण्डुरे गृहे ॥ २४ ॥
 अभिगम्य तमांसीनं राजानमभिवाद्य च ।
 सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥ २५ ॥
 स तूष्णीमेव तत् श्रुत्वा राजा विद्रुतमानसः ।
 मूर्च्छितोन्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीडितः ॥ २६ ॥
 ततोऽन्तःपुरमाविद्धं मूर्च्छिते पृथिवीपतौ ।
 उच्छ्रित्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ २७ ॥
 सुमित्रया तु सहिता कौशल्या पतितं पतिम् ।
 उत्थापयामास तदा वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ २८ ॥
 इमं तस्य महाभाग ! दूतं दुष्करकारिणः ।

निर्याते सत्यपि कौशल्या जीवति । अन्ये इत्येकैकव्यक्त्यपेक्षयैक वच-
 नम् ॥ २२ ॥

सत्यरूपं परमार्थरूपं तत् स्त्रीणां वाक्यं निशामयन् शोकेन
 प्रदीप्त इव सन् राजगृहं विवेश ॥ २३ ॥

अत्र श्लोकद्वये तीर्थकतकादिव्याख्यानाद्यन्तं समग्रसत्यपेक्षिता ।
 स इति परिदूतं स्नानम् ॥ २४ ॥

प्रत्यवेदयत् । विस्तरेण प्रतिपादनमग्रे भविष्यति ॥ २५ ॥ २६ ॥

वनवामादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभाषके ॥ २९ ॥

अद्येममनयं कृत्वा व्यपतपमि राघव । ।

उत्तिष्ठ मुह्यतं तेऽसु शोके न स्यात्सहायता । ३० ॥

देव । यस्या भयाद्रामं नानुष्टुक्ष्मि मारयिम् ।

नेह तिष्ठति कैकेयी विश्रब्धं प्रतिभाव्यताम् । ३१ ॥

मा तयोक्त्वा महाराजं कौशल्या शोकलालसा ।

धरण्या निपपातान्शु बाष्पविम्लुतभाषिणी ॥ ३२ ॥

विलपन्तीं तथा दृष्ट्वा कौशल्यां पतितां भुवि ।

पतिञ्चावेक्ष्य ताः सर्वाः समन्तात् करुदुः स्त्रियः ॥ ३३ ॥

१. समन्तः परनादमुख्यतः

२. मीमांसा शृङ्गासरुणाश्च मानवा ।

१. सुविश्रब्धं दृष्ट्वा निमग्नम् ॥ ३० ॥ २८ ॥ २९ ॥

अद्येममनयं कृत्वा व्यपतपमि राघव कि
उत्तिष्ठ मुह्यतं तेऽसु शोके न स्यात्सहायता ते मुह्यतं
देव । यस्या भयाद्रामं नानुष्टुक्ष्मि मारयिम् तव
नेह तिष्ठति कैकेयी विश्रब्धं प्रतिभाव्यताम् तव
मा तयोक्त्वा महाराजं कौशल्या शोकलालसा तव
धरण्या निपपातान्शु बाष्पविम्लुतभाषिणी ॥ ३२ ॥
विलपन्तीं तथा दृष्ट्वा कौशल्यां पतितां भुवि
पतिञ्चावेक्ष्य ताः सर्वाः समन्तात् करुदुः स्त्रियः ॥ ३३ ॥
१. सुविश्रब्धं दृष्ट्वा निमग्नम् ॥ ३० ॥ २८ ॥ २९ ॥
२. मीमांसा शृङ्गासरुणाश्च मानवा ।

स्त्रियश्च सर्वा रुद्धः समन्ततः
 पुरं तदासीत् पुनरेव सङ्कुलम् ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 सुमन्त्रप्रत्यागमनं नाम सप्तपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५७ ॥

विभ्रतभाषिणी गद्गदभाषिणी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः

प्रत्याश्रयो यदा राजा मोहात्प्रत्यागतस्मृतिः ।
 तदा जुहाव तं स्मृतं रामवृत्तान्तकारणात् ॥ १ ॥
 अथ स्मृतो महाराजं कृताञ्जलिमुपस्थितः ।
 राममेवानुशोचन्तं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ २ ॥
 वृद्धं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ।
 विनिःश्वसन्तं ध्यायन्तमस्वस्थमिव कुञ्जरम् ॥ ३ ॥
 राजा तु रजसा स्मृतं ध्वसाङ्गं समुपस्थितम् ।
 अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्त्तवत् ॥ ४ ॥
 क्व नु वत्सप्रति धर्मात्मा वृद्धमूढमुपश्रितः ।

प्रत्याश्रय इति । प्रत्याश्रयः कृतेऽपचारः मोहात् मोहं परित्यज्य
 प्रत्यागतस्मृतिः प्रत्यागतसंज्ञः । प्रत्यागतः पुनरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ।
 रामवृत्तान्तकारणात् आजुहाव रामवृत्तान्तं प्रष्टुम् ॥ १ ॥ २ ॥

नवग्रहं नवं नूतनं ग्रहे ग्रहणं यस्य तं द्विपमिव विनिःश्वसन्तं
 स्वस्थं स्वीयमध्येन स्थितं कुञ्जरमिव ध्यायन्तम् ॥ ३ ॥

रजसा मार्गरजसा परमार्त्तवत् परमार्त्तार्हि वच उवाच ॥ ४ ॥

सोऽत्यन्तसुखितः स्यूत ! किमश्लिष्यति राघवः ॥ ५ ॥

दुःखस्यानुचितो दुःखं सुमन्त्र ! शयनोचितः ।

भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ॥ ६ ॥

यं दान्तमनुयान्ति स्म पदातिरथकुञ्जराः ।

स वक्ष्यति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः ॥ ७ ॥

व्यालैर्मृगैराचरितं कृष्णसर्पनिषेवितम् ।

कथं कुमारौ वैदेह्या सार्द्धं वनमुपाश्रितौ ॥ ८ ॥

सुकुमार्या तपस्विन्या सुमन्त्र ! सह सीतया ।

राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाङ्गतौ ॥ ९ ॥

सिद्धार्थः खलु स्यूत ! त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ ।

वनान्तं प्रविशन्तौ तौ अश्विनाविव मन्दरम् ॥ १० ॥

किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः ।

सुमन्त्र ! वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली ॥ ११ ॥

आसितं शयितं भुक्तं स्यूत ! रामस्य कीर्त्तय ।

वक्ष्यति वनवासकालस्य बह्वदीर्घत्वाद्भविष्यप्रयोगः ॥ ५ ॥

दुःखस्यानुचितोऽपि दुःखं प्राप्तः शयनमुत्तमम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

व्यालैरजगरैः मृगैर्व्याघ्रादिभिः ॥ ८ ॥

रथादवरुह्य कथं पादैर्गता ॥ ९ ॥

अश्विनाविव मन्दरं मन्दरस्य कार्त्तमात्रात् वनसादृत्यम् ॥ १० ॥

जीविष्याम्यहमेतेन यथातिरिव साधुषु ॥ १२ ॥

इति स्मृतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया ।

उवाच वाचा राजानं मवाप्यपरिबद्धया ॥ १३ ॥

अब्रवीन् मे महाराज ! धर्ममेवासुपालयन् ।

अञ्जलिं राघवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च । १४ ॥

स्मृत ! महचनान्तस्य तातस्य विदितात्मनः ।

शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ पादौ महात्मनः ॥ १५ ॥

मर्वमन्तःपुरं वाच्यं स्मृत ! महचनान्तया ।

आसितादयो भावे निष्ठान्ताः । एतेन आत्मनादिव्यापारश्रवणेन यथातिरिव साधुषु स्वर्गात् पतन् यथातिर्मां साधुषु पातयेतीन्द्रं प्रार्थयित्वा यथा साधुषु पतितस्तदार्त्तया सुखजीवनो जातः एवं स्वर्गतुल्यात् पुत्रसंयोगाद्भवत्यस्य भवस्तत्क्षणसाधुसमागमात्पुत्रवार्त्ताश्रवणेन जीविष्यामीति भावः ॥ १२ ॥

सज्जमानया स्खलन्त्या वाप्यपरिबद्धया कण्ठगतवाप्यनिबद्धया ॥ १३ ॥

हे महाराज ! राघवो धर्ममेवासुपालयन् तत्पालनाद्धेतोः अब्रवीद्वक्ष्यमाणं वचनं तदाह,—हे स्मृत ! मत्प्रतिनिधित्वेन राज्ञेऽञ्जलिं कृत्वा तथैव शिरसा नत्वा विदितात्मनः लोके धर्मिष्ठत्वेन प्रसिद्धस्य शिरसा वन्दनयोग्यस्य राज्ञः पादौ महचनानामोऽभिवादयत इति उक्त्वा मत्प्रतिनिधित्वेन वन्द्यौ ॥ १५ ॥

आरोग्यमविशेषेण यथार्हमभिवादनम् ॥ १६ ॥

माता च मम कौशल्या कुशलञ्चाभिवादनम् ।

अप्रमादञ्च वक्तव्या ब्रूयाद्यैनामिदं वचः ॥ १७ ॥

धर्मनित्या यथाकालमग्न्यगारपरा भव ।

देवि ! देवस्य पादौ च देववत्परिपालय ॥ १८ ॥

अभिमानञ्च मानञ्च त्यक्त्वा वर्त्तस्व मातङ्गु ।

अनुराजानमार्थाञ्च कैकेयीमम्ब ! कारय ॥ १९ ॥

कुमारे भरते ऽत्तिर्वर्त्तितव्या च राजवत् ।

अयञ्ज्येष्ठा हि राजानो राजधर्ममनुस्सर ॥ २० ॥

ततः सर्वमन्तःपुरं त्वया मद्दचनात् रामो वः सर्वाः व्यवशिषेणा-
राग्यं पृच्छतीति वाच्यम् । यथाहि यथायोग्यं तासां मदभिवादनञ्च
वाच्यम् ॥ १६ ॥

ततो मम माता कौशल्या मद्दचनात्कुशलं प्रणामं धर्मेऽप्रमादञ्च
वक्तव्या किञ्चैनामिदं वक्ष्यमाणं विशिष्य ब्रूयाः । किं तदित्याह,—
धर्मेत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥

अभिमानः प्रधानमहिषीत्वप्रयुक्तोऽहङ्कारः मानस्तत्प्रयुक्त इतर-
तिरस्कारकश्चित्तविकारः । मातृव्यत्यस्य मदीयास्त्विति शेषः । अनु-
गतो राजा यस्यास्तां कैकेयीं हे अम्ब ! आर्यां स्नाय्यां कारय । धार-
येति पाठेऽप्ययमेवार्थः तया सह मा विरोत्सीरित्यर्थः ॥ १९ ॥

भरते च राजवत् ऽत्तिः कार्या तत्र हेतुः अज्येष्ठा अपि राजानो

भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्बचनेन च ।

सर्वास्वेव यथान्यायं वृत्तिं वर्त्तस्व मातृषु ॥ २१ ॥

वक्तव्यञ्च महाबाहुर्बिष्णुकु कुलनन्दनः ।

पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय ॥ २२ ॥

अतिक्रान्तवया राजा मास्मै न व्यपरोरुधः ।

कुमार ! राज्ये जीवस्व तस्यैवाज्ञा प्रवर्त्तताम् ॥ २३ ॥

अब्रवीच्चापि मां भूयो भृशमश्रूणि वर्त्तयन् ।

मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्रगर्धिनी ॥ २४ ॥

हि निश्चयेन पूज्या इति यावत् । राजधर्ममनुस्मर । अर्थज्येष्ठाहीति पाठे अर्थेन राजरूपार्थेन ज्येष्ठा हि यतोऽतः पूज्या इति शेषः । इति राजधर्ममनुस्मरेति । कतकष्टत्वं तु राजानमनु राज्ञः पश्चात् आर्यां कैकेयीमभिवादयेत्यर्थः । कैकेयीमभिवादयेति पाठः । कुमारं चेत्यादि-प्राग्वत् । कैकेयावरबलेनाधिकत्वात् भरतस्य च राजदत्तार्थवत्त्वेन ज्येष्ठत्वात् तयोराभिवादनमम्बाया युक्तम् । तद्वैमुख्यनिवृत्तये च राजधर्म-मनुस्मरेत्याह ॥ २० ॥

भरते । मद्बचनेन कुशलं वाच्यः । सर्वासु मातृषु न्यायमनतिक्रम्य वृत्तिं वर्त्तस्वेति वाच्यः ॥ २१ ॥

वक्तव्यञ्चेति भरत इति शेषः । राज्यस्थं प्रधानराज्यस्थम् ॥ २२ ॥

• व्यपरोरुधः राज्यात् भृशयेत्यर्थः । तस्यैवाज्ञाप्रवर्त्तनात् मदनुग्रहाय तस्यैवाज्ञां प्रवर्त्तयन् । कुमारराज्ये जीवस्व तेषां कुरु ॥ २३ ॥

इत्येवं मां महाबाहुर्ब्रुवन्नेव महायथाः ।

रामो राजीवपत्राद्यो भृशमश्रूण्ववर्त्तत ॥ २५ ॥

लक्ष्मणस्तु सुसंकुद्धो निश्चसन् वाक्यमब्रवीत् ।

केनाद्यमपराधेन राजपुत्रो विवासितः ॥ २६ ॥

राज्ञा तु खलु कैकेय्या लघुत्वाश्रित्य शासनम् ।

कृतं कार्यमकायं वा वयं येनोभिपीडिताः ॥ २७ ॥

यदि प्रवाजितो रामो लोभकारणकारितम् ।

वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ॥ २८ ॥

इदं तावद्यथा कामभीश्वरस्य कृते कृतम् ।

अब्रवीदित्यादिवाक्यं भरतं प्रत्येव अब्रवीदित्यादिसंज्ञकद्वयं प्रक्षिप्त-
मिति कृतकः ॥ २४ ॥ २५ ॥

अथ लक्ष्मणवाक्यमाह,—लक्ष्मण इति । केनेत्यादिसार्धसप्तश्लोका-
स्तद्वचः ॥ २६ ॥

येन विवासनेन वयं पीडिताः तद्विवासनं राज्ञा तु कार्यं वा कार्य-
मिवाकार्यं कृतं कैकेय्या लघुशासनम् आश्रित्य प्रतिज्ञाय कृतम् । यद्वा
तद्विवासनं कृतं कार्यं कर्तुं योग्यं वा भवतु अकार्यमकर्तुं योग्यं वा
भवतु अस्माकं तु पीडा सर्वार्थवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह,—यदीति । यदि यत् रामः प्रवा-
जितः तत् लोभरूपेण कारणेन कैकेय्या कारितम् । यद्वा कैकेये प्रति-
श्रुतवरदाननिमित्तकं वा भवतु । सर्वथा दुष्कृतं कृतं अनुचितं कृतम् ।

रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये ॥ २९ ॥

असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् ।

जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनम् ॥ ३० ॥

अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये ।

भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥ ३१ ॥

सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतम् ।

एतत् व्यतिरिक्तं वरयेति सुवचत्वात् । वरदानकाले विशिष्यनियोगा-
भावाच्च । पतित्वेन भार्याशिक्षणे समयाधिकाराच्च ॥ २८ ॥

ननु देवप्रेरणयेदं जातमिति न दोषो राज्ञ इत्याशङ्क्य निरपराध-
पुत्रत्यागे दोषस्त्ववश्यं राज्ञ इत्याह,— इदमिति । ईश्वरस्य कृते ईश्वर-
प्रेरणायां सत्यां यथाकामं ईश्वरेच्छामनतिक्रम्येदन्तावत् कृतं भवतु-
नाम तथापि तु रामस्य परित्यागे हेतुभूतं दोषं न पश्यामि । अतः
केवलं बुद्धिलाघवात् असमीक्ष्य उचितानुचितमनवेक्ष्य विरुद्धं धर्म-
शास्त्रविरुद्धमारब्धं रामविवासनं संक्रोशं इह परञ्च च दुःखं जनयिष्य-
त्येव निर्हेतुकपुत्रदारत्यागस्योपपातकेषु गणनादिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥

“गुरोरप्यवलम्बस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पद्यप्रतिपन्नस्य परि-
त्यागो विधीयते” इति बर्चनार्थं हृदि निधायाह,—अहमिति । “भर्ता
स्वामी पिता चेति ज्येष्ठो भ्राता पितुः सम” इत्युक्तेः वस्तुतस्तु
केवलमायिकत्वात्तद्व्याख्यादिशरीराणां तेषामेवमुक्तौ न दोष इति बोध्यम्
॥ ३१ ॥

सर्वलोकोऽनु रज्येत कथञ्चानेन कर्मणा ॥ ३२ ॥

सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रब्राज्य धार्मिकम् ।

सर्वलोकविरोधेन कथं राजा भविष्यसि ॥ ३३ ॥

जानकी तु महाराज ! निश्चसन्ती तपस्विनी ।

भूतोपहतचित्तेव विष्ठिता विस्मृता स्थिता ॥ ३४ ॥

— अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री यशस्विनी ।

तेन दुःखेन रुदती नैव मां किञ्चिदब्रवीत् ॥ ३५ ॥

उद्दीक्ष्यमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता ।

मुमोच सहसा वाष्पं प्रजान्तमुपवीक्ष्य सा ॥ ३६ ॥

तथैव रामोऽश्रुमुखः कृताञ्जलिः

स्थितो ब्रवील्लक्ष्मणबाहुपालितः ।

सर्वलोकप्रियं रामं त्यक्त्वा स्थिते त्वयि प्राक् सर्वलोकहिते रते ।
सम्प्रति सर्वलोकाहिते अरते वा अनेन क्रूरेण कर्मणा सर्वलोकः
कथमनुरज्येत । सर्वलोकहिते रतं इति पाठे रामविशेषणं सर्वलोक-
प्रियत्वे हेतुतयेति बोध्यम् ॥ ३२ ॥

कथं राजा भविष्यति पितेति शेषः । इत्येवं राजानं ब्रूहीति
लक्ष्मणोऽवोचदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

विस्मृता विस्मृतसर्वप्रयोजनेव स्थिता आश्चर्यं मन्यमानेव विष्ठिता
स्थिता ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तथैव सीता रुदती तपस्विनी
निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सुमन्त्रस्य रामवृत्तान्तवर्णनं नाम अष्ट-
पञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

लक्ष्मणबाहुपालितः लक्ष्मणेन सेव्यमानः । अभ्रवीत् उक्तमिति
शेषः । निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ॥ ३७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

- मम त्वश्वा निवृत्तेऽपि न प्रावर्त्तन्त वर्त्मनि ।
• उष्णमश्व विमुञ्चन्तो रामे मंप्रस्थिते वनम् ॥ १ ॥
उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ ह्यवाहमञ्जलिम् ।
प्रस्थितो रथमास्थाय तद्दुःखमपि धारयन् ॥ २ ॥
गुहेन सार्द्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान् बहून् ।
आशया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ॥ ३ ॥
विषये ते महाराज ! रामव्यसनकर्षिताः ।

एवं रामवृत्तान्तमुक्त्वा प्रत्यागतिसमयानुभूतस्वदेशपुरवृत्तान्त-
माह,—ममत्विति । ममाश्वा मद्वियम्याश्वाः न प्रावर्त्तन्त यथापूर्वं
रथवद्धनोन्मुखानाभूवन् इत्यर्थः । जात्यश्वस्वभाववर्णनेन स्वभावोक्ति-
रत्रालङ्कारः ॥ १ ॥

तद्दुःखं तद्वियोगदुःखम् ॥ २ ॥

बहून् रामस्य शृङ्गोत्तरखदिनादिदिनत्रयं यद्यपि भरद्वाजाश्रमा-
चारप्रतिनिवृत्तिमत्तुर्तयदिवस एव सुमन्त्रप्रस्थानं तथापि तद्दिनेऽल्पा-
वशिष्टदिनपर्यन्तं स्थित्या बहूनिव्युक्तम् । किमर्थं तत्र स्थितिस्तत्राह,—
शब्दापयेदिति । तत्समीपचरद्दुःखमनुव्यमुखेनाकारयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

अपि वृक्षाः परिच्छानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ ४ ॥
 उपतप्तोदका नद्यः पल्लवानि सरांसि च ।
 परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥ ५ ॥
 न च सर्पन्ति सत्वानि घ्याला न प्रसरन्ति च ।
 रामशोकाभिभूतं तु निष्कूजमिव तदनम् ॥ ६ ॥
 लीनपुष्करपत्राश्च नद्यश्च कलुषोदकाः ।
 सन्तप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहङ्गमाः ॥ ७ ॥
 जलजानि च पुष्पाणि मात्स्यानि स्थलजानि च ।
 नातिभान्धल्पगन्धीनि फलानि च यथापुरम् ॥ ८ ॥

कैकेयीनिमित्तं रामविवासनं सर्वक्षोभकरमभूदित्याह,—विषये
 ते इति । तव देशे पुष्पमपि न विकसितं, अङ्कुरः शाखासु पल्लवोद्भेदः,
 कोरकाः पुष्पमुकुलानि तैः सहिताः वृक्षाः । यत्र सर्वत्र हेत्वशेचो-
 त्त्रेक्षा बोध्या ॥ ४ ॥

उपतप्तोदकाः शुष्कोदकाः । पलाशः पर्णम् ॥ ५ ॥

सत्वानि प्राणिनः न सर्पन्ति न प्रसरन्तीत्यादावाहारार्थमपीति
 शेषः । यतस्तत्प्राणिजातं रामशोकाभिभूतं तदनं मार्गस्थमत्यन्तं पक्षि-
 शब्दवत् निष्कूजमिव पर्यतिशब्दरहितम् ॥ ६ ॥

लीनं सङ्कुचितं पुष्करपत्रं नलिनीदलं यासु ताः सन्तप्तपद्माः
 शुष्कपद्माः पद्मिन्यः सरांसि विहङ्गमाश्च जलपक्षिणः ॥ ७ ॥

स्थलजानि मात्स्यानि पुष्पाणि यथा पुरं यथापूर्वम् ॥ ८ ॥

अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च ।
 न चाभिरामानारामान् पश्यामि मनुजवर्षभ ! ॥ ९ ॥
 प्रविशन्तमयोध्यायां न कश्चिदभिनन्दति ।
 नरा राममपश्यन्तो निश्चसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥
 देव ! राजरथं दृष्ट्वा त्रिना राममिहागतम् ।
 दुःखादश्लुमुखः सर्वो राजमार्गगतो जनः ॥ ११ ॥
 हर्म्यैर्विमानैः प्राप्तादैरवेक्ष्य रथमागतम् ।
 द्वाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्षिताः ॥ १२ ॥
 आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्लुवेगपरिभुतैः ।
 अन्योन्यमभिजीघन्ते व्यक्तमार्ततरास्त्रियः ॥ १३ ॥
 नामित्राणां न मित्राणां उदासीनजनस्य च ।
 अहमार्ततया कश्चिद्विशेषं नोपलक्षये ॥ १४ ॥

उद्यानानि पुष्पवाटिकाः आरामान् कृत्रिमवनानि ॥ ९ ॥
 अनेन मनुष्याणां सर्वश्रेष्ठान्तदुःखवत्त्वं कैमुतिकन्यायेनैव प्रतिपा-
 दितं बोध्यम् । तदेवाह,—प्रविशन्तमिति ॥ १० ॥

देवेति संबुद्धिः । राजरथं राज्ञस्तव रथम् । अश्लुमुखः अभूदिति
 शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अव्यक्तमिति च्छेदः । रामप्रवासजनितपीडयार्त्ताः परस्परं सम्यक्
 नेक्षन्ते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अन्योन्यं शत्रूणां तथा मित्राणां उदासीनजनस्य आर्ततयार्त्तत्व-

अग्रहृष्टमनुया च दीननागतुरङ्गमा ।

आर्तस्वरपरिस्त्राना विनिश्चसितनिस्वना ॥ १५ ॥

निरानन्दा महाराज ! रामप्रव्राजनातुरा ।

कौशल्या पुत्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मे ॥ १६ ॥

सूतस्य वचनं श्रुत्वा राजा परमदीनवत् ।

बाष्पोपहतया वाचा तं सूतमिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥

कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजनभावया ।

मया न मन्त्रकुशलैर्दृष्टैः सह समर्थितम् * ॥ १८ ॥

गुणसाम्येन विशेषं नोपलक्ष्ये इत्यन्वयः । यद्यपि रामस्य सूतात्मित्रा-
सम्भवः कैकेयी कुञ्जयोत्तत्त्वस्य देववशात् सम्भवेति तयोरात्तत्वाभावः
तथाप्यनयोः शत्रुत्वमनयोर्मित्रत्वमयमुदासीन इति भेदो न ज्ञायत इति
तात्पर्यम् ॥ १४ ॥

आर्तस्वरपरिस्त्राना विनिश्चसितनिस्वना दीर्घशब्दवन्निश्वासयुक्तेति
यावत् ॥ १५ ॥

पुत्रहीना पुत्रवियुक्ता कौशल्येव अनेन सर्वेषां रामे पुत्रवत्त्रेभ
ध्वनितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

राजा, सर्वथा त्वया महदकार्यं कृतमिति सुमन्त्राभिप्रायं तदीया-
त्युक्तिवचनेर्निर्णयोयाङ्गोक्तारण्योत्तरमाह,—कैकेयेति । पापाभिजनभा-
वया पापकुलजया पापदेशजया पापाभिप्रायया च । कुत्सेप्यभिजनो

* “सुमन्त्रितम्” इति वा पाठः

न सुहृद्भिर्नचामात्यैर्मन्त्रयित्वा न नैगमैः ।

मयायमर्थः संमोहात् स्त्रीहेतोः सहसा कृतः ॥ १८ ॥

भवितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत् ।

कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं स्यूत ! यदृच्छया ॥ २० ॥

स्यूत ! यद्यस्ति ते किञ्चिन्मयापि सुकृतं कृतम् ।

त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संवरयन्ति माम् ॥ २१ ॥

यद्यद्यापि ममैवाज्ञा निवर्त्तयतु राघवम् ।

न शक्यामि विना रामं सुहृन्तमपि जीवितुम् ॥ २२ ॥

अथवापि महाबाह्मर्गतो दूरं भविष्यति ।

जन्मभूम्भामित्यमरः । विनियुक्तेन रामप्रवाजने इति शेषः । न समर्थितं न विचारितम् ॥ १८ ॥

नजोऽनेकधा प्रयोगः शोकेन चित्तवैज्ञाव्यात् । सहसा भटित्यविचारेणैव ॥ १९ ॥

भवितव्यतया अवश्यप्रापकदुरदृष्टवशात् । वा इति वैशब्दसमानार्थम् । यदृच्छया दैवेच्छया ॥ २० ॥

सुकृतं प्रियम् । संन्तरयन्ति निष्क्रमितुमिच्छन्तीति यावत् ॥ २१ ॥

यदि यदि वा अथ वेति यावत् । मदाज्ञया भवान् गत्वा राघवं निवर्त्तयतु । ननु भरताय त्वया राज्यस्य दत्तत्वात्त्वदाज्ञया मया कथं गन्तव्यं तत्राह,—अद्यापि ममैवाज्ञा यावद्भरतागमनमिति भावः । निवृत्तौ हेतुर्नेत्यादि ॥ २२ ॥

मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय ॥ २३ ॥
 वृत्तदंष्ट्रो महेष्वासः कासौ लक्षणपूर्वजः ।
 यदि जीवामि साध्वेन पश्येयं सीतया सह * ॥ २४ ॥
 अतोऽनु किं दुःखतरं योऽहमिच्छाकुनन्दनम् ।
 इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम् ॥ २५ ॥
 हा राम ! रामानुज ! हा हा वैदेहि ! तपस्विनि ! ।
 न मां जानीत दुःखेन म्रियमाणमनायवत् ॥ २६ ॥
 स तेन राजा दुःखेन ऋशमर्पितचेतनः ।
 अवगाढः सुदुष्पारं शोकमागरमब्रवीत् ॥ २७ ॥
 रामशोकमहावेगः सीताविरहपारगः ।

पुनरपि रामनिवर्तनस्याशक्यत्वात् स्वनयनमेवाह,—अथवापीति
 ॥ २३ ॥

वृत्तदंष्ट्रः कुन्दकुड्मलाकारदंष्ट्रं यदि जीवामि इति तत्समीपगमन-
 पर्यन्तमपि जीवने सन्देह इति भावः ॥ २४ ॥

अतोऽन्वित्यतः शब्दार्थमाह,—इमामिति । एवमत्यन्तसन्निहित-
 मरणकाले उत्तमलोकदस्वस्मरणाभ्याससंपादनाय भगवतात्मवियोगः
 पितुः संपादित इति तत्त्वम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

* “लोहिताक्षं महाबाहुं समुक्त मणिकुण्डलम् ।

रामं यदि न पश्यामि गमिष्यामि यमवयम् ॥”
 इत्यधिकं पाश्चात्याः ।

श्वसितोर्मिमहावर्त्तो बाष्पवेगजलाविलः ॥ २८ ॥

बाहुविक्षेपमीनोसौ विक्रन्दितमहास्वनः ।

प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयीवङ्गामुखः ॥ २९ ॥

मंमाश्रुवेगप्रभवः कुञ्जावाक्यमहाग्रहः ।

वरवेलो नृशंसाया रामप्रव्राजनायतः ॥ ३० ॥

यस्मिन् बतनिमग्नोऽहं कौशले राघवं विना ।

दुस्तरो जीवता देवि ! मयाऽयं शोकसागरः ॥ ३१ ॥

अशोभनं योऽहमिहाद्य राघवं

दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्णम् ।

अर्पितचेतनः गतचेतनः सुदुष्पारं शोकसागरमवगाढः प्रविष्ट
अब्रवीत् शोकं सागरत्वेनावर्णयदित्यर्थः ॥ २७ ॥

तदाह,—रामेत्यादि । रामशोकरूपो महानावेगो वैपुल्यं यस्य ।
सीताविरहरूपपारगतः तत्पारसम्बन्धः श्वसितरूप उर्मियुक्तो महावर्त्तो
यस्य सः । बाष्पवेगरूपनदीजलैः आविलः ॥ २८ ॥

शोचिदृणां प्रकीर्णकेशा एव शैवालं यत्र कैकेयिव वङ्गवामुखं
यत्र ॥ २९ ॥

अश्रुवेगप्रभवः षष्ठीतत्पुरुषः अश्रुवेगोत्पादक इत्यर्थः । नृशंसायाः
कैकेयाः वर एव वेला मर्यादा यस्य । यतः रामप्रव्राजनसमुद्रात् काल-
कुटमिव जातेति कतकः । अन्ये तु रामप्रव्राजनमेव आयतं विस्तारो
यस्य स रामप्रव्राजनायतः इत्यर्थमाहुः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इतीव राजा विलपन् महायशाः
 पपात त्वर्णं शयनेषु मूर्च्छितः ॥ ३२ ॥
 इति विलपति पार्थिवे प्रनष्टे
 करुणतरं द्विगुणञ्च रामहेतोः ।
 वचनमनुनिश्म्य तस्य देवी
 भयमगमत् पुनरेव राममाता ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 दशरथविलापो नाम एकोनषष्टि-
 तमः सर्गः ॥ ५८ ॥

द्रिष्टव्यमाणा यद्वाघवं द्रष्टुं न लभे तदशोभनं मम मंहत् पापं पाप-
 जन्यं तददर्शनमिति यावत् ॥ ३२ ॥

रामहेतोरिति विलपति पार्थिवे प्रनष्टे मूर्च्छिते सति तस्य करुण-
 तरं वचनं निश्म्य देवी द्विगुणं भयमुपागमत् । भर्तृविद्योगदुःखस्या-
 पारस्य संभावनया ॥ ३३ ॥

षष्ठितमः सर्गः

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः ।
धरण्यां गतसत्वेव कौशल्या सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥
नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः ।
तान् विना क्षणमप्यद्य जीवितुं नोत्सहे ह्यहम् ॥ २ ॥
निवर्त्तय रथं शीघ्रं दण्डकान्नय मामपि ।
अथ तान्नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३ ॥
वाष्पवेगोपहतया स वाचा सज्जमानया ।
इदमाश्रासयन् देवीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥
त्यज शोकञ्च मोहञ्च सम्भ्रमं दुःखजं तथा ।
व्यवधूय च सन्ताप वने वक्ष्यति राघवः ॥ ५ ॥
लक्ष्मणश्चापि रामस्य पादौ परिचरन् वने ।
आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥

तत इति । भूतोपसृष्टेव भूताविष्टेव गतसत्वेव गतासुरिव धर
पतितेति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

अथ यदि ॥ ३ ॥ ४ ॥

संभ्रममावेगम् ॥ ५ ॥

विजनेपि वने सीता वामं प्राप्य गृहेष्विव ।

विस्त्रम्भं लभते भीता रामे विन्यस्तमानसा ॥ ७ ॥

नास्या दैन्यकृतं किञ्चित्सुखमपि लक्ष्यते ।

उच्यतेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मे ॥ ८ ॥

नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते गुरा ।

तथैव रमते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि ॥ ९ ॥

बालेव रमते सीता बालचन्द्रनिभानना ।

रामारामे ह्यदीनात्मा विजनेपि वने सती ॥ १० ॥

तद्गतं हृदयं ह्यस्यास्तदधीनञ्च जीवितम् ।

अयोध्या हि भवेदस्या रामहीना तथा वनम् ॥ ११ ॥

परिपृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च ।

गतिं दृष्ट्वा नदीनाञ्च पादपान् विविधानपि ॥ १२ ॥

रामस्य पादौ परिचरन् परलोकमाराधयति सम्पादयति ॥ ६ ॥

अभीतेति क्लेशः । विस्त्रम्भः प्रणयः ॥ ७ ॥

कृतं वनवासकृतं दैन्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

बालेवेति । दुःखापरिज्ञानेनोपमा तस्या देहाद्यभिमानाभावा-
न्नाधिजं दुःखमिति भृशः । अबालचन्द्रेत्यादि क्लेशः । रामारामे
रामरूपे आरामे इत्यर्थः । भिन्नपदे वा ॥ १० ॥

रामहीना अयोध्या यथा वनं तथा भवेदित्यन्वयः ॥ ११ ॥

नदीनां गतिं ग्रामनगरदृष्टान् दृष्ट्वा रामं वा लक्ष्मणं वा पृच्छति

रामं वा लक्ष्मणं वापि पृष्ट्वा जानाति जानकी ।
 अयोध्या क्रोशमात्रे तु विहारमिव संश्रिता ॥ १३ ॥
 इदमेव स्मराम्यस्याः सहसैवोपजल्पितम् ।
 कैकेयीसंश्रितं जल्पं नेदानीं प्रतिभाति माम् ॥ १४ ॥
 ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात्पर्युपस्थितम् ।
 ह्लादयन् वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 अध्वना वातवेगेन सम्भ्रमेणातपेन च ।
 न विगच्छति वैदेह्याश्चन्द्राणुसदृशी प्रभा ॥ १६ ॥
 सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभम् ।

पृष्ट्वा च जानाति । अयोध्यातः क्रोशमात्रे विद्यमानं विहारं संश्रिता
 यथा रमते स्म तथैव वनेषु अरमतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

इदमेव सीतायाः सम्बन्धि इदमेव प्रस्तुतवृत्तान्तजातमेव स्मरामि ।
 कैकेयीसंश्रितं कैकेयीमुद्दिश्य प्रवृत्तं सहसा हठेन सीतया तस्याः परम-
 दुःखकारिणीत्वात् मां प्रति यत्तद्विषयं जल्पं वाक्यमुपजल्पितमुक्तं
 तदिदानीं मां न प्रतिभात्येव इत्येवं रूपेण प्रमादात् पर्युपस्थितं मुखा-
 न्निर्गतं कैकेयीविषयं सीतावाक्यं ध्वंसयित्वा व्यवहारान्तरेणानुक्तप्राय-
 मिव कृत्वा देव्या कौशल्यायाः ह्लादनं मधुरं वचनं सूतोऽब्रवीदित्याह,—
 कविः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

वदान्यायाः दायाः वल्गुवाचश्च वदान्यो वल्गुवागपि न विकम्पते
 स्नानतां न याति ॥ १७ ॥

वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते ॥ १७ ॥

अलङ्कारसरक्ताभावलङ्कारसर्वजितौ ।

अद्यापि चरणौ तस्या पद्मकोशसमप्रभौ ॥ १८ ॥

नूपुरोत्कृष्टहेलेव खेलं गच्छति भामिनी ।

इदानीमपि वैदेही तद्रागान्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥

गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता ।

नाहारयति संतापं बाहू रामस्य संश्रिता ॥ २० ॥

न शोच्यास्तेन चात्मा ते शोच्यो नापि जनाधिपः ।

इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम् ॥ २१ ॥

अलङ्कारसर्वजितावपि तद्रसरक्तकान्तीस्वभावरक्ततया पद्मकोश-
समप्रभौ नतु मार्गगतिप्रयुक्तकाठिन्यभाजौ ॥ १८ ॥

नूपुरेणोत्कृष्टा तिरस्कृता हंसादि लीला यया स्वेव । खेलं विला-
सयुक्तम् । अर्श आद्यजन्तम् । तद्रागेण भर्तृ प्रीतियोजकभूषणानुरागेणा-
न्यस्तानि अत्यक्तानि भूषणानि यया ॥ १९ ॥

नाहारयति न करोति न संप्राप्नोतीति वा ॥ २० ॥

अतस्ते रामादयो न शोच्याः ते तवात्माप्यतएव न शोच्यः न
राजापि तेषां सुखश्रवणैश्च तस्यापि जीवनसम्भवात् इतोपि न शोच्यांश्च
इत्याह,—इदं हीत्यादि । प्राप्तमपि राज्यं महाबलोपि परित्यज्य पिष्ट-
वचनमपालयदित्येवमादि रामचरितं स्वार्थमुद्दिश्य भर्तारमपि परि-
त्यज्यातिघोरं कृतवती कैकेयीत्यादि इदं रामचरितं शाश्वतं प्रतिष्ठा-

विधूय शोकं परिहृष्टमानसा
 महर्षिर्ध्याते पथि सुव्यवस्थिताः ।
 वने रता वन्यफलाशना पितुः
 शुभां प्रतिज्ञां प्रतिपालयन्ति ते ॥ २२ ॥
 तथापि सूतेन सुयुक्तवादिना
 निवार्यमाणा सुतशोककशिता ।
 न चैव देवी विरराम कूजितात्
 प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 कौशल्यासुमन्त्रसंवादे नाम
 षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

स्यतीत्यनेन तन्मामवदेवास्य सुस्थिरत्वं वदता तस्येश्वरत्वं ध्वनितम् ।
 न ह्यन्यचरित्रं शान्धतं प्रतिष्ठां लभते ॥ २१ ॥

महर्षिर्ध्याते प्राप्ते ॥ २२ ॥

तथापीति । सूतेन निवार्यमाणा सूतोक्तं गृहीतवत्यपि न विर-
 राम दुःखप्राबल्यादिति शेषः ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः

वनं गते धर्मरते रामे रमयतां वरे ।

कौशल्या रुदती चान्ता भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः ।

सासुक्रोशो वदान्यञ्च प्रियवादी च राघवः ॥ २ ॥

कथं नरवरश्रेष्ठौ पुत्रौ तौ सह सीतया ।

दुःखितौ सुखसंवृद्धौ कथं दुःखं सहिष्यतः ॥ ३ ॥

सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता ।

परम पतिव्रतापि कौशल्या दुःखातिशयात् पूर्वं जानत्यपि त्रताश्रय-
व्यवहारवह्नीकाश्रयेण राजानमुपालभते । वनमिति आन्ता खिन्ना
स्वार्त्तेति पाठे सुतरामान्ता । रुदतीवेति पाठे इव एवायं । यद्वा उक्ता-
र्थध्वननायेव शब्दः ॥ १ ॥

असुक्रोशादिविशिष्टो राघव इति ते महद्यशः प्रथितमिति
योजना ॥ २ ॥

अथापि । हे नरवरश्रेष्ठ ! सीतया सह तौ पुत्रौ कथं त्यक्तवा-
निति शेषः । अथ तान् शोचति दुःखितावित्यादि दुःखं प्राप्ता-
वित्यर्थः ॥ ३ ॥

कथमुष्णञ्च शीतञ्च मैथिली विषहिष्यते ॥ ४ ॥
 भुक्ताशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभम् ।
 वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपभक्ष्यते ॥ ५ ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभसमन्विता ।
 कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनम् ॥ ६ ॥
 महेन्द्रध्वजसङ्काशः कतु शैते महाभुजः ।
 भुजं परिघसङ्काशमुपधाय महाबलः * ॥ ७ ॥
 पद्मवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिश्चासमुत्तमम् ।
 कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणा ॥ ८ ॥
 वज्रसारमिदं नूनं हृदयं मे न संशयः ।
 अपश्यन्त्या न तं यद्वै फलतीह सहस्रधा ॥ ९ ॥

तरुणी अतिक्लान्तकौमारा । श्यामा प्राप्तयौवना ॥ ४ ॥
 सूपदंशान्वितं शोभनव्यञ्जनसहितं नैवारं नीवारसम्बन्धिनम्
 ॥ ५ ॥ ६ ॥
 महेन्द्रध्वजसङ्काशः तद्वत्सर्वलोकस्योत्सवदः ॥ ७ ॥
 पद्मवर्णं पद्मदलवर्णं पद्मनिश्चासं पद्मपत्रगन्धनिश्चासम् ॥ ८ ॥
 यत् यतस्तं अपश्यन्त्या इदं सहस्रधा न फलति न विशीर्यतेऽत-
 स्तत् वज्रसारं वज्रवत्कठिनं नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

* ‘‘सहानुजः’’ इति वा पाठः

यत्त्वया करुणं कर्म व्यपोह्य मम बान्धवाः ।

निरस्ताः परिधावन्ति सुखार्हाः कृपणा वने ॥ १० ॥

यदि पञ्चदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति ।

जह्याद्राज्यञ्च कोशञ्च भरतो नोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

भोजयन्ति किल आद्वे केचित् स्वानेव बान्धवान् ।

ततः पञ्चात्समीक्षन्ते कृतकार्या द्विजोत्तमान् ॥ १२ ॥

तत्र ये गुणवन्तश्च विद्वांसश्च द्विजातयः ।

त्वया व्यपोह्य दृढैरविचार्य यत्करुणं शोचनीयं कर्मानुचितवर-
दानरूपं त्वया कृतं तेन हेतुना मम बान्धवाः कैकेय्या निरस्ताः
सुखार्हा अपि कृपणाः सन्तो वने धावन्ति । यद्वा व्यपोह्य अनादृत्य
राज्यात्प्रभ्रष्टश्च वा त्वया निरस्ता वने परिधावन्तीति यत्तदकरुणं क्रूरं
कर्म त्वया कृतमित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु चतुर्दशवर्षानन्तरं तव पुत्रस्यैव राज्यं भविष्यति तच्चाह,—
यदीति । तावत्पर्यन्तं वने जीवनमेव न सम्भाव्यते तथापि यदि जीवन्
पुनरेष्यति तथापि भरतो राज्यं जह्यादिति नोपलक्ष्यते न सम्भाव्यत
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथापि कदाचिद्भरतो जह्यात् तथापि रामस्तन्नाङ्गीकरिष्यतीति
सदृष्टान्तमाह,—भोजयन्तीत्यादिना । केचिद्वाद्भक्तारो वयोगुणै-
रधिकान् विद्वान् आद्वे निमन्त्र्य वयोगुणहीनानपि स्वान् बान्धवान्
आद्वे भोजयन्ति । ततः कृतकार्याः सन्तो निमन्त्रितान् द्विजर्षभान्
पञ्चादिष्टपङ्क्तौ भोजयितुं समीक्षन्ते विचारयन्ति ॥ १२ ॥

न पश्चात्तेऽभिमन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणेष्वपि वृत्तेषु * पश्चाद्भुक्तं द्विजोत्तमाः ।

नाभ्युपैतु मलं प्राज्ञाः शृङ्गच्छेदमिवर्षभाः ॥ १४ ॥

एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशाम्यते ! ।

भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमंस्यते ॥ १५ ॥

न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति ।

एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ १६ ॥

तत्र निमन्त्रितेषु ये गुणवन्तः आह्वयेद्विजगुणवन्तस्तसुरोपमाः
पश्चात्पत्न्यौ सुधासदृशं खादन्नमपि नानुमन्यन्ते ॥ १३ ॥

ननु कुतो नानुमन्यन्ते । ब्राह्मणशेषभोजने शूद्रशेषभोजन-
वदोषाभावादत आह, — ब्राह्मणेष्वपीति । ब्राह्मणेषु वृत्तेषु भुक्तवत्सु
तद्भुक्तशेषमपि यतो द्विजोत्तमाः प्राज्ञास्वातस्तद्भोजनमभ्युपैतु मङ्गी-
कर्तुं नालम् अवमाननात् । ऋषभाः स्वशृङ्गच्छेदमिव शृङ्गस्थानीयो
हि सतां मानः ॥ १४ ॥

दार्यान्तिके योजयति । एवमिति । कनीयोपभुक्तत्वात् स्वयं ज्येष्ठो
वयसागुणैश्च वरिष्ठः सन् तेन त्यक्तमपि राज्यं किमर्थं नावमंस्यते
सर्वथा तिरस्करिष्यत्येवेत्यर्थः । मदर्शनानुरोधेनागतोमज्जीवनपर्यन्त-
मेव स्थास्यति तूष्णीं न पुनराज्यं करिष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

परेणाहृतं क्रोष्टादिखादितशेषं परलीढं पराखादितं न मन्यते
न मंस्यते ॥ १६ ॥

* “हस्तेषु” इति वा पाठः ।

हविराज्यं पुरोडाशः कुशा यूपाश्च खादिराः ।

नैतानि यातयामानि कुर्वन्ति पुनरध्वरे ॥ १७ ॥

तथाह्यात्तमिदं राज्यं हतसारां सुरामिव ।

नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम् ॥ १८ ॥

नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ।

बलवानिव शार्दूलो बालधेरभिमर्शनम् ॥ १९ ॥

नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे ।

अधर्मन्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् ॥ २० ॥

एतानि हविरादीनि एकत्राध्वरे विनियोगाद्यातयामानि पुनरध्वरे
अध्वरान्तरे विनियुक्तानि न कुर्वन्ति । जीर्णञ्च परिभुक्तञ्च यातयाममि-
दन्द्वयमित्यमरः । यद्यपि “मन्त्राः कृष्णाजिनं दर्भा” इति स्मृत्या कुशानां
यातयामत्वदोषो नेत्युक्तं तथापि तज्जीर्णत्वरूपयातयामत्वदोषाभावपरं
नतु विनियुक्तं विनियोगपरम् । “ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भा विनियुक्ता न तेऽ-
न्यत” इत्यनेन विनियुक्तविनियोगनिषेधस्य न्यायेन सर्वत्रलाभादित्याहुः ॥ १७ ॥

तथैवान्येनात्तमुपभुक्तपूर्वमिदं राज्यं रामोऽभिमन्तुमङ्गीकर्तुं
नालम् । नष्टसोमं भुक्तसोमं अध्वरं तत्स्थं सोमरूपं हविः ॥ १८ ॥

बालधेः पुच्छस्य ॥ १९ ॥

शार्दूलवद्वलवत्त्वमेव दर्शयति । नैतस्येति, सहिताः सुरासुरैः
सहिताः । लोकाः प्रतियोधाः । किमर्थं तर्हि मामाक्रम्य राज्यं न हत-
वान् तत्राह,—अधर्मन्विह । अधर्मन्तु मत्वा न तथाकृतवानिति
भावः । नन्वेवं तस्य धर्मनिष्ठता कथमत आह,—इहेति । यो धर्मात्मा

नन्वसौ काञ्चनैर्वाणैर्महावीर्यो महाभुजः ।

युगान्त इव भूतानि सागरानपि निर्दहेत् ॥ २१ ॥

स तादृशः सिंहवक्त्रो वृषभाक्षो नरर्षभः ।

स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २२ ॥

द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रे दृष्टः सनातनैः ।

यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २३ ॥

गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः ।

तृतीया ज्ञातयो राजन् ! चतुर्थी नैव विद्यते ॥ २४ ॥

इह मनुष्यलोके । लोकं धर्मेण योजयेत् । एवं धर्मप्रवर्तकस्य तस्य धर्मनिष्ठता अनुक्तिसिद्धेवेति भावः । यद्वा तुरप्यर्थे धर्ममधर्मप्रवृत्तमपि लोकं दण्डादिना यो धर्मेण योजयेत् स कथं स्वयमधर्मं कुर्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

रामेऽशक्तिशङ्कापि नेत्याह,—नन्विति । काञ्चनैः काञ्चनभूषित-पुङ्खैः युगान्ते युगान्तकाले ईश्वर इव भूतानि समुद्रांश्च निर्दहेत् नाशयेच्छेधयेच्च ॥ २१ ॥

पित्रा त्वया स्वयमेव स्वपुत्रोहतः भयराज्यः कृतः । जलजेन मत्स्येन स यथात्मजानेव भक्षयति तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

एवञ्चाहमेव हतेत्याह श्लोकत्रयेण । द्विजातीत्यादि । सनातनैर्ऋषिभिः शास्त्रे वेदे दृष्टस्त्रैर्वर्णिकैर्द्विजातिभिश्चरितो धर्मः यदि ते स सत्यः स्यात् तर्हि पुत्रो न विवासितः स्यादिति शेषः । एवं धर्ममुपेक्ष्य धर्मनिरते पुत्रे त्वया विवासिते सति ॥ २३ ॥

शास्त्रयोगोक्तमाना स्त्रियास्तिस्रो गतयः । तत्र तासु प्रथमगतिभूतत्वं

तत्र त्वं मम नैवासि रामश्च वनमाहितः ।

न वनं गन्तुमिच्छामि सर्वथा हा हता त्वया ॥ २५ ॥

हतं त्वया राष्ट्रमिदं सराज्यं

हताःस्य सर्वाः सह मन्त्रिभिश्च ।

हता सपुत्रा स्मि हताश्च पौराः

सुतश्च भार्या च तव प्रहृष्टौ ॥ २६ ॥

इमां गिरं दारुणशब्दमंहितां

निशम्य रामेति सुमोह दुःखितः ।

ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः

स्वदुष्कृतञ्चापि पुनस्तथास्मरत् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे कौशल्या-
विलापो नाम एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

मम नास्येव सपत्नीवशत्वात् । नास्तीति पाठे आर्षत्वं बोध्यम् । द्वितीय-
गति भूतो रामश्च वनमाहितः वनं प्रति प्रहितः त्वया । नच तत्प्राप्तये
वनं गन्तुमिच्छामि सपत्निकात्वात् । तृतीया ज्ञातयस्त्वसन्निहिताः तस्मात्
सर्वथा हता त्वया ॥ २४ ॥ २५ ॥

सुतश्च भार्या च भरतकैकेयौ प्रहृष्टौ ॥ २६ ॥

दारुणशब्दसंहितां दारुणशब्दयुक्ताम् । स्वदुष्कृतं वक्ष्यमाणम् ॥ २७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

एवन्तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया ।
आवितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १ ॥
चिन्तयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः ।
अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप-परन्तपः ॥ २ ॥
स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णञ्च निश्चमन् ।
कौशल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा ततश्चिन्तामुपागमत् ॥ ३ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात्कर्म दुष्कृतम् ।
यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥
अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ।

एवं कोसल्या क्रूरवचो भीतस्य राज्ञोऽञ्जलिपर्यन्तं दैन्यं दृष्ट्वा राजान-
मनुनयति । एवन्त्विति । चिन्तयामास अनयोच्चमानं सर्वं सत्यं किमिह
कर्तव्यमिति विचारयामास ॥ १ ॥

मोहव्याकुलितेन्द्रियो जात इति शेषः ॥ २ ॥

चिन्तामुपागमत् पुत्रविस्लेषजदुःखसाधनं कर्म ममेति चिन्तामाप ॥ ३ ॥
प्रत्यभात्यतिभातम् । दुष्कृतं कर्म मुनिकुमारवधरूपम् । शब्दमेव
सङ्क्षेपशब्दं प्राप्य विध्यतीति शब्दवेधी ॥ ४ ॥

द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामभितप्यते ॥ ५ ॥
 दह्यमानस्तु शोकाभ्यां कौशल्यामाह दुःखितः ।
 वेपमानोऽञ्जलिं कृत्वा प्रसादार्थमवाङ्मुखः ॥ ६ ॥
 प्रसादये त्वां कौशल्ये ! रचितोद्यं मयाञ्जलिः ।
 वत्सला चावृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ॥ ७ ॥
 भर्ता तु खलु नारीणां गुणवान्निर्गुणोऽपि वा ।
 धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि ! दैवतम् ॥ ८ ॥
 सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलोकपरावरा ।
 नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुःखितम् ॥ ९ ॥
 तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम् ।
 कौशल्या व्यसृजद्वाक्यं प्रणालीव नवोदकम् ॥ १० ॥
 सा मूर्ध्नि वध्वा रुदती राज्ञः पद्ममिवाञ्जलिम् ।

अमना दुर्मनाः तेन शोकेन मुनिकुमारबधजेन शोकेन ॥ ५ ॥
 अवाङ्मुखः खल्वततदप्रियस्मरणाह्वञ्जया ॥ ६ ॥
 परेष्वपि शत्रुष्वपि ॥ ७ ॥
 विमृशमानानां जानतीनाम् ॥ ८ ॥
 दृष्टौ लोके परावृत्तावृत्तीर्षापकर्षौ यया सा । अपहृष्टा अपि
 भर्तारमेवं न वदन्तीति भावः ॥ ९ ॥
 प्रणाली प्रासादादौ जलनिर्गममार्गः । नवोदकं वर्धजलम् ॥ १० ॥
 खानुनयाय राज्ञा कृतं राज्ञोऽञ्जलिं पाणिभ्यां गृहीत्वा पद्ममिव

सम्भ्रमादब्रवीत्तस्मात् त्वरमाणाक्षरं वचः ॥ ११ ॥
 प्रसीद भिरसा याचे भूमौ निपतितास्मि ते ।
 याचितास्मि हता देव ! क्षन्तव्याहं न हि त्वया ॥ १२ ॥
 नैषा हि सास्त्री भवति स्नाघनीयेन धीमता ।
 उभयोर्लोकयोर्लोके पत्या या सम्प्रसाद्यते ॥ १३ ॥
 जानामि धर्मं धर्मज्ञ ! त्वां जाने सत्यवादिनम् ।
 पुत्रशोकान्तथा तत्तु मया किमपि भाषितम् ॥ १४ ॥
 शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् ।
 शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥ १५ ॥
 शक्यमापतितः शोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः ।
 शोढुमापतितः शोकः सुहृद्भ्योपि न शक्यते ॥ १६ ॥

मृगि वध्वा रुदती चस्ता अहमपि कैकेयीवत् पतिशोककारिवचनादिकं
 प्राप्तवतीति भीता सम्भ्रमाद्रास्त्रि अत्यादरात् वच आह ॥ ११ ॥

भूमौ निपतितास्मि साष्टाङ्गं प्रणमामि । हे देव ! त्वया याचि-
 ताहम् अनुनीताहं हतास्मि ईश्वरेष्वितथैपरीत्यस्यान्याय्यत्वात् अत-
 स्त्वया क्षन्तथा न किन्तु दासीवत्प्रहर्तव्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

एषा हि लोके सास्त्री कुलस्त्री न भवति यः उभयोर्लोकयोः स्नाघ-
 नीयेन पत्या सम्प्रसाद्यते ॥ १३ ॥

किमपि अत्यनुचितं भाषितं तत्क्षन्तव्यमिति शेषः ॥ १४ ॥

शोक एवमाद्यनुचितव्यवहारप्रवर्त्तक इत्याह,—शोक इत्यादि ॥ १५ ॥

वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽत्र गण्यते ।

यः शोकहतहर्षायाः पञ्चवर्षोपमो मम ॥ १७ ॥

तं हि चिन्तयमानायाः शोकोऽयं हृदि वर्धते ।

नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् ॥ १८ ॥

एवं हि कथयन्त्यास्तु कौशल्यायाः शुभं वचः ।

मन्दरश्मिरभूत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्त्तत ॥ १९ ॥

सुसूक्ष्मोऽपि शोकः सोऽपुं न शक्यते किं पुनर्महानिति शेषः ॥ १६ ॥

स्वशोकस्य महत्त्वं दर्शयति । वनेति । पञ्चरात्रइत्यस्य गत इति शेषः । तत्र प्रथमा तमसातीरे द्वितीया गुह्यपुरे तृतीया गङ्गातीरे चतुर्थी प्रयागे पञ्चमी यमुनातीरे षष्ठी चित्रकूटे । तद्दिने सुमन्वस्या-
योध्याप्राप्तिः । अतएवाग्रे षष्ठीति दशरथोक्तिः । अथवाद्यदिने सम्पूर्णदिनं स्वनिकटे स्थितत्वेन स्वदेशे तमसातीरे एव स्थितत्वेन तद्दिनमगण्य कोसल्ययाद्य पञ्चरात्रो गण्यत इत्युक्तम् । राजा तु तमपि गृहीत्वा षष्ठीति वक्ष्यति । यत्तु कतकेन निर्गमनात् सप्तरात्रः सुमन्वागमनदिने इत्युक्तं तदज्ञानादुक्तोत्तरादिनात् तृतीयेऽहनि चार-
प्रतिनिवृत्त्युत्तरं सायाह्ने तद्दिने एव सुमन्वप्रस्थानस्य वक्तुं शक्यत्वात् । रामस्य निर्गमदिनादिने षष्ठे इति पूर्वलिखितपाद्मविरोधाच्च ॥ १७ ॥

नदीनां वेगेन समुद्रसलिलमिवेति उत्प्रेक्षामात्रं न तु तस्य तेन वृद्धिरित्याहुः । परे तु महत्समुद्रसलिलं वेगेन चन्द्रोदयवृद्धिवेगेन नदीनां हृदि तटदयान्तरे यथा वर्धत इत्यर्थः । समुद्रगामिनदीनां चन्द्रोदयकालिकसमुद्रवृद्ध्या वृद्धेः कियदूरमद्याप्युपलम्भादित्याहुः ॥ १८ ॥

अथ प्रह्लादितो वाक्यैर्देव्या कौशल्याया नृपः ।

शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

कौशल्याविलापो नाम द्विषष्टि-

तमः सर्गः ॥ ६२ ॥

शुभं वचः अतिदुःखिताया अपि पत्यनुनयपरत्वादचसः शुभ-
त्वम् ॥ १९ ॥ २० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

— २७ —

प्रतिबुद्धो मुहूर्त्तेन शोकोपहतचेतनः ।

अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपद्यत ॥ १ ॥

रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासादासवोपमम् ।

आविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्य्यमिवासुरम् ॥ २ ॥

सभार्य्यं हि गते रामे कौशल्यां कोशलेश्वरः ।

विवक्षुरसितापाङ्गीं स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥ ३ ॥

स राजा रजनीं घट्टीं रामे प्रब्राजिते वनम् ।

अर्द्धरात्रे दशरथः सोऽस्मरदुष्कृतं कृतम् ॥ ४ ॥

स राजा पुत्रशोकान्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ।

कौशल्यां पुत्रशोकान्तार्त्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

प्रतिबुद्ध इति ॥ १ ॥

वासवोपमम् तं दशरथम् । उपसर्गः उपप्लवः शोक इति यावत् ।

आसुरन्तमः असुरस्य दाहोः सम्बन्धि तम आवरणशक्तिः यथा सूर्य्य-
मावृणोति तद्वत् ॥ २ ॥

आत्मनो दुष्कृतं स्मृत्वा असितापाङ्गीं विवक्षुरभवत् ॥ ३ ॥

घट्टीं रजनीं प्राप्येति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यदाचरति कल्याणि ! शुभं वा यदि वाशुभम् ।

तदेव लभते भट्टे ! कर्त्ता कर्मजमात्मनः ॥ ६ ॥

गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् ।

दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ॥ ७ ॥

कश्चिदाम्रवणं कृत्वा पलाशांश्च निषिञ्चति ।

पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्रः स शोचति फलागमे ॥ ८ ॥

अविज्ञाय फलं यो हि कर्मत्वेवानुधावति ।

स शोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसेचकः ॥ ९ ॥

तदेव लभते तल्लभत एवेति च ॥ ६ ॥

अर्थानामेहिकानां कर्मणां पारलौकिकानामारम्भे आरम्भकाले फलं प्रति यो गुरुलाघवं गौरवं लाघवञ्च दोषं वा अदोषं गुणं वा न जानाति । केनचिदल्पेन हत्यादिना महदनिष्टं केनचिन्महतापि यागादिनाल्पफलम् । तथा इदं कर्माल्पदोषं बद्धगुणं इदञ्च बद्धदोषमल्पगुणमित्येवं न जानाति स बाल इत्युच्यते न स्तनन्धयः ॥ ७ ॥

कृत्वा पलाशोपरोधनिरुत्थयति शेषः । पुष्पं दृष्ट्वा पुष्पमहत्त्वं दृष्ट्वा फलमहत्त्वमनुमीयेत्यर्थः । गृध्रः लिङ्गः शोचति स्वतर्कितफलाभावात् ॥ ८ ॥

दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिके योजयति । अविज्ञायेति फलं क्रियमाणकर्मणो भावि फलं अविज्ञायाविचार्य कर्मत्वेव कर्मैव तु लौकिकं वैदिकं वा अनुधावति अनुतिष्ठति । शोचेत्तप्येदित्यर्थः ॥ ९ ॥

सोऽहमासवणं कृत्वा पलाशांश्च न्यषेचयम् ।

रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः ॥ १० ॥

लब्धशब्देन कौशल्ये ! कुमारेण धनुष्मता ।

कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥ ११ ॥

तदिदं मेऽनुसंग्रामं देवि ! दुःखं स्वयं कृतम् ।

संमोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषम् ॥ १२ ॥

यथान्यः पुरुषैः कश्चित् पलाशैर्मोहितो भवेत् ।

एवं मयाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमिदं फलम् ॥ १३ ॥

अस्तु प्रकृते किं तत्राह,—सोऽहमिति । फलागमे रामकृतस्रोत्तर-
क्रियया लब्धपारलौकिकफलप्राप्तिसमये रामाभिषेकसुखप्राप्तिसमये
वा ॥ १० ॥

यदाचरतीत्याद्युक्तविषयमाह,—लब्धेति । कुमारो राजकुमारः
शब्दवेधीति लब्धः शब्दो येन तादृशेन मया शब्दवेधीत्येवं लब्धकीर्त्ति-
नेति यावत् । कुमारेण जीवत्पितृकेण इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ११ ॥

तदिदं तत्फलमिदं दुःखम् । अज्ञानाकृतकर्मणः कथमेवं फलं
तत्राह,—संमोहादिति । अज्ञानेनापि भक्षितं विषं यथा बालमपि
हन्ति तददित्यर्थः ॥ १२ ॥

शब्दवेध्यं शब्दवेधित्वमित्यथ आर्घम् । इदं फलं एवं दुष्टफल-
मिति मयाप्यविज्ञातम्, अयं भावः यथान्यः प्राकृतः पुरुषः पलाशैः पला-
शपुष्पैर्मोहितस्तत्फलं न जानाति तथाहमपि शब्दवेधित्वं लोकपूज्यत्वं
ज्ञात्वा तत्फलमेवं क्रूरमिति न ज्ञातवानिति । कतकस्तु यथा पलाश-

देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम् ।

ततः प्रावृडनुप्राप्ता मम कामविवर्द्धिनी ॥ १४ ॥

अपास्य हि रसान् भौमांस्तपत्वा च जगदंशुभिः ।

परेताचरितां भीमां रविराचरते दिशम् ॥ १५ ॥

उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः ।

ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गबर्हिणः ॥ १६ ॥

स्निन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छादिः पतत्त्रिणः ।

दृष्टिवातावधूताग्रान् पादपानभिपेदिरे ॥ १७ ॥

पुष्पैरन्यो मोहितो भवति तथाहं कैकेयीवाक्यैरिति शेषः । अथा-
ज्ञानकृतस्यापि विषयानवदावश्यकं फलमित्युपसंहरति एवमिति ।
शब्दवेधित्वरूपं सामर्थ्यं प्राप्य यत्कर्माविज्ञातं सत्कृतं तस्य कर्मण इदं
फलं कैकेयीवाक्यकृतो मोह इत्यर्थ इत्याह ॥ १३ ॥

तादृशदुष्कर्मप्राप्तिः कदेत्यत्राह,—देवीति ॥ १४ ॥

प्रावृषं वर्णयति । अपास्येति । भौमान् रसानपास्य निरस्य शो-
षयित्वेति यावत् । तेनैव हेतुना जगत्तपत्वा परेताचरितां अतएव
भीमां दिशं दक्षिणां दिशम् आचरते गच्छति । आविशत इति पाठा-
न्तरम् । उपास्येति पाठेऽपि सेवित्वेत्यर्थद्वारा शोषयित्वेत्यत्रैव पर्यवसानं
बोध्यम् ॥ १५ ॥

सारङ्गा हरिणाश्चातका वा ॥ १६ ॥

स्निग्धाः पक्षोत्तराः पक्षोपरिभागा येषाम् । अतएव कृच्छात
कृच्छाद्याचरणनिमित्तं स्नाता इव दृष्टियुक्तवातेन कम्पिताग्रान् ॥ १७ ॥

पतितेनाम्भमाच्छन्नः पतमानेन चासकृत् ।
 आबभौ मत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १८ ॥
 पाण्डुरारुणवर्णानि स्तोतांसि विमलान्यपि ।
 सुस्रुवर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजङ्गवत् ॥ १९ ॥
 तस्मिन्नतिसुखे काले धनुष्मानिषुमान् रथी ।
 व्यायामकृतमङ्गन्यः सरयूमन्वगान् नदीम् ॥ २० ॥
 निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं मृगम् ।
 अन्यद्वा श्वापदं किञ्चिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः ॥ २१ ॥
 अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
 अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्यैव नर्दतः ॥ २२ ॥
 ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम् ।

पतमानेन पतता, मत्ताः सारङ्गा यस्मिन् तादृशोऽचलस्तोयराशि-
 रिवाबभौ ॥ १८ ॥

गिरिधातुभ्यः धातुरूपहेतुभ्यः । क्वचित् पाण्डुरधातुसंयोगात्
 पाण्डुराणि । क्वचिदरुणधातुसंयोगादरुणानि । क्वचित् सभस्मानि
 भस्मसंबन्धात् भुजङ्गवत् कुटिलानीति शेषः ॥ १९ ॥

व्यायामो मृगयाविहारः ॥ २० ॥

जिघांसुरन्वगामित्यन्वयः ॥ २१ ॥

पूर्यतः शत्रन्तत्वमार्घम् ॥ २२ ॥

शब्दं प्रति शब्दं लक्ष्यं कृत्वा । यद्वा शब्दावगतवेधं प्रति गज-

शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयम् ॥ २३ ॥
 अमुच्चं निशितं बाणं अहमाशीविषोपमम् ।
 तत्र वागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीदनीकसः ॥ २४ ॥
 हाहेति पततस्तोये बाणाद्व्यथितमर्मणः ।
 तस्मिन्निपतिते भूमौ वागभूत्तत्र मानुषी ॥ २५ ॥
 कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेच्च तपस्विनि ।
 प्रविविक्तां नदीं रात्रौ उदाहारोऽहमागतः ॥ २६ ॥
 इपुणाभिहतः केन कस्य वापकृतं मया ।
 च्छर्षहि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः ॥ २७ ॥
 कथं नु शस्त्रेण वधो महिधस्य विधीयते ।
 जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः ॥ २८ ॥

प्रप्लुगर्जरूपं बन्धं प्राप्तुमिच्छुः । तज्जिघांसया शरमुद्धृत्य अभिलक्ष्य
 संमुखमपातयम् ॥ २३ ॥

यत्र निशितं बाणममुच्चं तत्र वनीकस आरण्यकमनुध्यस्य बाणाभि-
 हतमर्मणस्तोये पततो हाहेति व्यक्ता वागुषसि प्रादुरासीत् । तत्र भूमौ
 तस्मिन्निपतिते सति मानुषी वागभूत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

तामेव वाणीमाह,—कथमित्यादि । अस्मद्विधे तपस्विन्यजातशत्रौ
 प्रविविक्तां निर्जनाम् । रात्रौ अपररात्रे उदाहार इत्यत्र दीर्घ
 आर्षः ॥ २६ ॥

न्यस्तदण्डस्य त्यक्तपरपीडन्य ॥ २७ ॥

को वधेन ममार्थी स्यात् किञ्चास्यापहृतं मया ।
 एवं निष्कलमारब्धं केवलानर्थसंहितम् ॥ २८ ॥
 न क्वचित् साधु मन्येत यद्यैव गुरुतल्पगम् ।
 नेमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ॥ २९ ॥
 मातरं पितरश्चोभौ अनुशोचामि महधे ।
 तदेतन्मिथुनं दृष्ट्वं चिरकालभृतं मया ॥ ३१ ॥
 मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्त्तयिष्यति ।
 दृष्ट्वा च माता पितरावहृच्चैकेषुणा हतः ॥ ३२ ॥
 केन स्म निहताः सर्वे सुवालेनाकृतात्मना ।
 तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकाङ्क्षिणः ॥ ३३ ॥

जटाभारेत्यादिना हन्तुरपि लाभाभावः सूचितः ॥ २८ ॥

मम वधेन कः पुमानर्थी । मनुष्यमांसेन न कस्यर्हपि प्रयोजनमिति
 व्यर्थ एव महध इति भावः । परलोकनाशकत्वात्केवलानर्थसंहितम्
 इह लोके च फलरहितम् ॥ २८ ॥

क्वचित् इह लोके परत्र वा । यथा गुरुतल्पगं न साधु मन्यन्ते
 एवमेनं न मन्येत कोऽपीत्यर्थः । आत्मन इमं जीवितक्षयं गानु-
 शोचामि ॥ २९ ॥ ३१ ॥

एकेनेषुणा दृष्ट्वा हतौ । अहं च हतः महधेन तयोर्वधस्य सिद्धत्वा-
 दित्याशयः ॥ ३२ ॥

अकृतात्मना अजितेन्द्रियेण । धर्मानुकाङ्क्षिणः धर्मप्रतीक्षाशीलस्य

कराभ्यां सगरश्चापं व्यधितस्थापतद् भुवि ।
 तस्याहं करुणं श्रुत्वा क्षणेर्विलपतो निशि ॥ ३४ ॥
 उन्मान्तः शोकवेगेन भ्रष्टमामं विचेतनः ।
 तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ॥ ३५ ॥
 अपश्यमिषुणा तीरे सरय्यास्तापसं हतम् ।
 अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकम् ॥ ३६ ॥
 पांसुशोणितदिग्धाङ्गं शयानं शल्यपीडितम् ।
 स मामुद्दीक्ष्य नेत्राभ्यां तस्मिन्स्वस्थचेतनम् ॥ ३७ ॥
 इत्युवाच वचः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा ।
 किन्तवापकृतं राजन्वने निवसता मया ॥ ३८ ॥
 जिह्वीर्षुरभोगुर्वथं यदहं ताडितस्त्वया ।
 एकेन खलु वाणेन मर्मण्यभिहते मयि ॥ ३९ ॥
 हावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ।

मम कराभ्यामित्यन्वयः । करुणं करुणजनक वचः श्रुत्वा विलपतः ।
 खालप्यत इति पाठे तु यङन्तात् प्रता आर्षः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 प्रविद्धं ध्वस्तं पर्यस्तं वा ॥ ३६ ॥
 त्रस्तं नेत्राभ्यामुद्दीक्ष्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ * ३९ ॥

* जिह्वीर्षुः आक्षुर्भुमिच्छुः गुर्वथं माता पिता निमित्तम्

तो नूनं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ॥ ४० ॥

चिरमाशां कृतां कष्टां दृष्ट्वा सन्धारयिष्यतः ।

न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ॥ ४१ ॥

पिता यन्मां न जानीते शयानं पतितं भुवि ।

जानन्नपि च किं कुर्यादशक्तश्चापरिक्रमः ॥ ४२ ॥

भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगम् ।

पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचृक्ष्व राघव ! ॥ ४३ ॥

न त्वामनुदहेत् कुद्धो वनमग्निरिवैधितः * ।

इयमेकपदी राजन् ! यतो मे पितुराश्रमः ॥ ४४ ॥

जनयिता पिता । नूनं निश्चयेन । मत्प्रतीक्षौ कृतामाशां पुत्रौ
जलमानेयतीत्येवं रूपां ममागमनात् दृष्ट्वा पिपासाच्च चिरं धारयि-
ष्यतः तपसः श्रुतस्य वेत्यत्र मामकस्य पितृस्य चेति शेषः । फलयोगः
फलसम्बन्धो नास्ति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अपरिक्रमः सञ्चाराक्षमोऽद्वयत्वात् ॥ ४२ ॥

अशक्तवृद्धत्वात् । वातादिना भिद्यमानं नगं दृक्ष्व । अन्यो नग
इव मां त्रातुमशक्तस्त्वमेव मे पितुराचृक्ष्व ॥ ४३ ॥

यद्वितो वर्धितो, वक्रिर्धनमिव त्वां न दहेत् मादहत्वित्यर्थः ।

* “वनमग्निरिवोद्धतः” इति वा पाठः

तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां स कुपितः शपेत् ।
 विशल्यं कुरु मां राजन् ! मर्म मे निश्चितः शरः ॥ ४५ ॥
 रुक्मिणिं मृदु सोत्सेधं तीरमम्बुरयो यथा ।
 सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति ॥ ४६ ॥
 इति मामाविष्टचिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे ।
 दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ॥ ४७ ॥
 लक्षयामास स ऋषिचिन्तां सुनिसुतस्तदा ।
 ताम्यनानं स मां कृष्णादुवाच परमार्थवित् ॥ ४८ ॥
 सीदमानो विवृत्ताङ्गो चेष्टमानो गतः क्षयम् ।

एकपदी लक्ष्मणमार्गः यतः यथा एकपद्या मे पितुराश्रमः प्राप्यते सेवमेक-
 पदी ॥ ४४ ॥

तथा गत्वा तथा प्रसादय यथा त्वां न शपेत् । मां विशल्यं कुरु ते
 शर मे मर्म ॥ ४५ ॥

रुक्मिणिं पीडयति । मृदु सिकताप्रायम् । सोत्सेधमुक्तायवत्तीरम् ।
 अम्बुरयो नदीवेग इव ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

मम चिन्तां लक्षयामासेत्यन्वयः । एवं चिन्तया शल्यं नोद्धर-
 तीति ज्ञातवान् परमार्थः शास्त्रतत्त्वं परमार्थवदिति पाठे परमार्थः
 सन्नित्यर्थः ॥ ४८ ॥

क्षयं शक्तिक्षयं गतः प्राप्तः विवृत्ताङ्गः परावृत्तनेत्रः । अपेष्ट-

संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहम् ॥ ४६ ॥

ब्रह्महत्याकृतं तापं हृदयादपनीयताम् ।

न द्विजातिरहं राजन् ! मा भूते मनसो व्यथा ॥ ५० ॥

शूद्राद्यामस्मि वैश्येन जातो नरवराधिप ! ।

इतीव वदतः कृष्णाद्याणाभिहतमर्मणः ॥ ५१ ॥

विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले ।

तस्य त्वाताम्यमानस्य तं वाणमहमुद्धरम् ॥ ५२ ॥

. स मासुद्वीक्ष्य सन्त्रस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥ ५३ ॥

जलाद्रुगावन्तु विलप्य कृच्छ्रं

मर्मव्रणं सन्ततमुच्छ्रसन्तम् ।

मानः हस्तपादादि चेष्टारहितः । धैर्येण शोकं संस्तभ्याहं स्थिरचित्तो
भवामि मम चित्ते मोहोनास्तीत्यर्थः । अतो यद्वदामि तत् शृणु इत्यर्थः ।
शोकं ब्रह्महत्यामिजं संस्तभ्य त्वत्ता अधुना स्थिरचित्तो भवेति
पाठान्तरेऽर्थः ॥ ४६ ॥

अतो ब्रह्महत्याकृतं तापं क्षयं अर्धर्चादिस्ताप शब्दः ॥ ५० ॥

वैश्येन शूद्राद्यां जातः करणः इतीव इत्येवं जातीयकम् ॥ ५१ ॥

आताम्यमानस्य ताम्यतः । व्यथया सङ्कुचिताङ्गस्येति यावत् ।

उद्धरम् अडभाव आर्घ्यः ॥ ५२ ॥

सन्त्रस्तः प्राणहरत्वात् । तपोधनस्तत्कुमारः ॥ ५३ ॥

कृच्छ्रं मर्मव्रणं प्राप्य विलप्य च सन्ततमुच्छ्रसन्तं सरयूतीरे

ततः सरख्यां तमहं शयानं

समीक्ष्य भट्टे ! सुभट्टं विषण्णः ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अन्धमुनिपुत्रवधवर्णनं नाम त्रिषष्टि-

तमः सर्गः ॥ ६३ ॥

मृत्वा शयानं वीक्ष्याहं भट्टं विषण्णो भवमिति कौशल्यां प्रति उक्तानु-
वादः ॥ ५४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः ।
विलपन्नेव धर्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
तदज्ञानात् महत् पापं कृत्वा संकुलितेन्द्रियः ।
एकस्वचिन्तयं वध्या कथं नु सुकृतं भवेत् ॥ २ ॥
ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा ।
आश्रमं तमहं प्राप्य यथाख्यातपथं गतः ॥ ३ ॥
तत्राहं दुर्वन्ना हृद्भौ दीनावपरिणायकौ ।
अपश्यन्तस्य पितरौ लूनपत्ताविव द्विजौ ॥ ४ ॥
तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिक्रमौ ।

वधमिति । राघवो दशरथः वधं स्मृत्वा पुत्रं प्रति विलपन्नेव
कौशल्यामिदमब्रवीदवदत् ॥ १ ॥

संकुलितेन्द्रियः क्षुभितेन्द्रियः कथं नु सुकृतं भवेदिति अचिन्तयम्
॥ २ ॥

ततः एवं चिन्तानन्तरम् । यथाख्यातपथं मुनिकुमारोपदिष्टं
मार्गं प्राप्यारुह्य आश्रमं गतः ॥ ३ ॥

तत्र आश्रमे अपरिणायकौ सञ्चारयित्वा पुरुषान्तररहितौ ॥ ४ ॥

तामासां मत्कृते हीनौ उपासीनावनाथवत् ॥ ५ ॥

शोकोपहतचित्तश्च भयसन्तप्तचेतनः ।

तच्चाश्रमपदं गत्वा भूयः शोकमहं गतः ॥ ६ ॥

पदशब्दन्तु मे श्रुत्वा सुनिर्वाक्यमभाषत ।

किञ्चिरायसि मे पुत्र ! पानीयं क्षिप्रमानय ॥ ७ ॥

यन्निमित्तमिदं तात ! सलिले क्रीडितं त्वया ।

उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमम् ॥ ८ ॥

यद्व्यनीककृतं पुत्र ! माता ते यदि वा मया ।

न तन्मनसि कर्त्तव्यं त्वया तात ! यशस्विना ॥ ९ ॥

तन्निमित्ताभिः पुत्रनिमित्ताभिः कथाभिः हेतुभिरपरिश्रमावासीनौ
पुत्रौ जलमानेष्टीत्येवं रूपां तामाशाम् उपासीनौ सेवमानौ मत्कृते
मत्कृतदुष्कर्मनिमित्तं तामाशां प्रति हीनावपि तां सेवमानावपश्यमिति
पूर्वेणान्वयः । उदासीनाविति पाठेऽनाथवदुदासीनौ दुःखिताविव ॥५॥

तौ दृष्ट्वा शोकोपहतचित्त इत्यादि । भूयः अधिकम् ॥ ६ ॥

चिरायसि विलम्बयसि ॥ ७ ॥

यन्निमित्तं येन हेतुना एतावत्कालं त्वया सलिले क्रीडितम् । तेन
ते माता उत्कण्ठिता सशोकस्मरणवत्यभूत् ! यन्न दत्तमिति पाठे
यत्त्वया शीघ्रं जलमावयोर्यं दत्त । तत्त्वया सलिले क्रीडितं तेन ते
मातोत्कण्ठितेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

व्यलीकमप्रियम् ॥ ९ ॥

त्वं गतिस्त्वगतीनाञ्च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम् ।

समासक्तास्त्वयि प्राणाः कथं त्वं नाभिभाषसे ॥ १० ॥

मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया ।

हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतचित्त इवानुवम् ॥ ११ ॥

मनसः कर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलम् ।

आचचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम् ॥ १२ ॥

क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः ।

सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम् ॥ १३ ॥

भगवंश्चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः ।

जिघांसुः श्वापदं किञ्चिन्निपाने वागतं गजम् ॥ १४ ॥

अगतीनां त्वं गतिः । हीनचक्षुषां त्वं चक्षुः । अतो यन्न भाषसे
तत्कथं कस्मात् ॥ १० ॥

सुतपदशब्दतश्च सुतधिया सज्जमानया गद्गदया अतएव हीनव्यं-
जनया व्यञ्जनाक्षरव्यक्तिरहितया अतएवाव्यक्तया वाचा वदन्तं मुनिं
प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाहं तादृश्यैव वाचाऽनुवमित्यन्वयः ॥ ११ ॥

मनस इति मनसः कर्म भीतिरूपं वाग्बलमाश्रित्य । चेष्टाभि-
रभीतिसाध्यव्यवहारैरभि अभितः संस्तभ्य भीताकारतामाच्छाद्य
अभीत इवाचचक्षे ॥ १२ ॥

महात्मनस्तव पुत्रो नाहमिति योजना । सज्जनावमतं सज्जन-
गर्हितं मया भवता चेति शेषः ॥ १३ ॥

ततः श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
 द्विपोऽयमिति मत्वा हि वाणेनाभिहतो मया ॥ १५ ॥
 गत्वा तस्यास्तस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि ।
 विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसम् ॥ १६ ॥
 ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः ।
 स मया सहसा बाण उद्धृतो मर्मतस्तदा ॥ १७ ॥
 स चोद्धृतेन वाणेन सहसा स्वर्गमास्थितः ।
 भगवन्तावुभौ शोचन् वृद्धाविति विलप्य च ॥ १८ ॥
 अञ्जानाद्भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया ।
 शेषमेवं गते यत् स्यात् तत् प्रसीदतु मे मुनिः ॥ १९ ॥

तदेवाह,— भगवन्निति । निषाने आगतं आपदं व्याघ्रादिगजं वा
 जिघांसुरित्यन्वयः ॥ १४ ॥

अयं शब्दहेतुः पदार्थ इत्यर्थः । द्विप इति मत्वाहं स्थितस्ततो
 मया स बाणेन हतः ॥ १५ ॥

गतप्राणं गतकल्पप्राणं ॥ १६ ॥

तस्यैव त्वत्पुत्रस्यैव वचनाद्बाण उद्धृत इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

अन्यौ मातापितरौ कोटतः परं रक्षिष्यतीति भगवन्तौ शोचन्
 विलप्य च स्वर्गमास्थित इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

युष्मद्भक्षके पुत्रे एवं गते सति शेषं कर्त्तव्यं यत् स्यात् तत्तत्र मन्त्रं

स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं मयोक्तमघशंसिना ।
 नाशकत्तीव्रमायासं स कर्तुं भगवानृषिः ॥ २० ॥
 स वाष्पपूर्णवदनो निश्चसंच्छोकमूर्च्छितः ।
 मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ २१ ॥
 यद्येतदशुभं कर्म न स्म मे कथयेः स्वयम् ।
 फलेन्मूर्धा स्म ते राजन् ! सद्यः शतसहस्रधा ॥ २२ ॥
 क्षत्रियेण बधो राजन् ! वानप्रस्थे विशेषतः ।
 ज्ञानपूर्वं कृतः स्थानाच्चग्रावयेदपि वज्रिणम् ॥ २३ ॥
 सप्तधा तु भवे*न्मूर्धा मुनौ तपसि तिष्ठति ।
 ज्ञानाद्विमुक्तः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मवादिनि ॥ २४ ॥

भगवन् प्रसीदतु तदुद्दिश्य मामाज्ञापयत्वित्यन्वयः । युष्मद्रक्षणमपि मया
 कर्तुं शक्यमिति भावः ॥ १९ ॥

एवमज्ञानकृतत्वबोधनात् शेषायुःपर्यन्तं रक्षणस्यापि कर्तव्यता-
 बोधनाच्च मां देवाग्र भस्मसादकरोदित्याह,—स इति । तीव्रमायासं
 भस्मीभावफलकशापदानम् ॥ २० ॥ २१ ॥

स्मशब्दौ वाक्यालङ्कारे । फलेत् विशीर्येत् ॥ २२ ॥

ज्ञानपूर्वत्वे सद्योऽनर्थप्राप्तिः स्यादित्याह,—क्षत्रियेणेति । विशे-
 षतः अन्धत्वानाद्यत्वादेः ज्ञानपूर्वं कृतो यद्ययं बधः स्यात्तदा तच्छ्रवणजो

* “फलेत्” इति वा पाठः

अज्ञानाद्धि कृतं यस्मादिदं ते तेन जीवसे ।
 अपि ह्यद्य कुलं न स्याद्राघवाणां कुतो भवान् ॥ २५ ॥
 मय नौ वृष ! तं देशमिति माञ्चाभ्यभाषत ।
 अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनम् ॥ २६ ॥
 रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रकीर्णाजिनवाससम् ।
 शयानं भुवि निःसंज्ञं धर्मराजवशं गतम् ॥ २७ ॥
 अथाहमेकस्त्वं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ ।
 अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥ २८ ॥
 तौ पुत्रमात्मनः सृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ ।

मत्कोपो वञ्चिणमपि स्थानात् व्यावयेत् पातयेत् किमु त्वादृशमित्यर्थः
 ॥ २३ ॥

पुत्रकोपेनापि तत्कालनाशाभावो अज्ञानादेवेत्याह,—सप्तधातु
 इति । स्वापेक्षया तपोन्यूनत्वात् सप्तर्धेति । ब्रह्मवादिनि ब्रह्मवादिसमे ।
 ब्रह्मचारिणीति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

जीवसे जीवसि ते तव यस्मादिदं कर्माज्ञानात् कृतं तेन जीवसि ।
 हिः पादपूरणार्थः । यदि ज्ञानपूर्वं कृतमिदं स्यात् तदा राघवाणां कुल-
 मेव न स्यात् कुतो भवान् जीवेदिति शेषः ॥ २५ ॥

पश्चिमदर्शनमन्तदर्शनं द्रष्टुमिच्छावोत्तत्त्वं देशं नयेति मामभाषत
 ॥ २६ ॥ २७ ॥

अहं तं देशं नीत्वा तं पुत्रमस्पर्शयम् ॥ २८ ॥

निपेततुः शरीरेऽस्य पिता चैनमुवाच ह ॥ २८ ॥

नाभिवादयसे माद्य न च मामभिभाषसे ।

किञ्च शेषे तु भूमौ त्वं वत्स ! किं कुपितो ह्यसि ॥ ३० ॥

न त्वहं तेऽप्रियः पुत्र ! मातरं पश्य धार्मिकीम् ।

किञ्च नालिङ्गसे पुत्र ! सुकुमारवचो वद ॥ ३१ ॥

कस्य वा पररात्रेऽहं श्रोयामि हृदयङ्गमम् ।

अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद्विशेषतः ॥ ३२ ॥

को मां सन्ध्यासुपास्यैव स्नात्वा ऊतऊताशनः ।

स्नाधयिष्यत्युपासीनः पुत्रशोकमयार्दितम् ॥ ३३ ॥

तं तदवस्थमात्मनः पुत्रमासाद्य स्पृष्ट्वाऽस्य शरीरे निपेततुः । पितैन-
मुवाच च ॥ २८ ॥

कुपितो जातकोपः ॥ ३० ॥

न त्वहमिति पाठः । अप्रिय इति क्लेद इति कतकः । न त्वहमिति
पाठः अहं यदि तव प्रियो न तथापि मातरं पश्येति सम्बन्ध इति
तीर्थः ॥ ३१ ॥

अन्यदा पुराणम् । वैश्याच्छूद्रायां जातत्वेन संकरत्वाद्देवप्रसङ्गो
नोक्तः ॥ ३२ ॥

सन्ध्यामिति । तत्त्वमार्गेणेति शेषः । ऊतऊताशनः नमस्कारेण
मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् समापयेदित्युक्तरीत्या स्नाधयिष्यति । स्नाधनमुद्धर्तनं
तत्पूर्वकं स्नापयिष्यति । नाप्सु स्नाधमानः स्नायादिति ब्रह्मचारिप्रकर-
णस्यापस्तम्बस्मृतौ तथा व्याख्यानात् ॥ ३३ ॥

कन्दमूलफलं हृत्वा यो मां प्रियमिवातिथिम् ।
 भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ॥ ३४ ॥
 दमामन्वाञ्च दृष्ट्वाञ्च मातरं ते तपस्विनीम् ।
 कथं पुत्र ! भरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीम् ॥ ३५ ॥
 तिष्ठ मा मागमः पुत्र ! यमस्य सदनं प्रति ।
 श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥ ३६ ॥
 उभावपि च शोकार्त्तावनाथौ कृपणौ वने ।
 क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयम् ॥ ३७ ॥
 ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम् ।
 क्षमतां धर्मराजो मे बिभृथात् पितरावयम् ॥ ३८ ॥

कन्दं जलोद्भवपद्मादीनाम् । मूलं स्थलोद्भवानामिति तीर्थः । अक-
 र्मण्यं कर्मानुष्ठानरक्षितम् । अप्रग्रहं नीवारादिसंग्रहरहितम् । अना-
 यकं पालकहीनमित्यर्थं तोर्यः । कर्मणि साधुकर्मण्यमित्यतिथिविशेषणं
 भोजयिष्यति कर्मण्यमित्येव च पाठः । अप्रग्रहं यष्टिग्रहणपूर्वकं मार्गप्रद-
 र्शकरहितम् अतएवानायकं खानादिकर्मप्रवर्त्तकहीनमित्यर्थं कतकः ॥ ३४ ॥

भरिष्यामि स्वयमन्ध इति शेषः ॥ ३५ ॥

मामेत्याबाधे द्विर्वचनं मामुद्दिश्य तिष्ठ मा गमः मा गच्छेति वा
 समेधितः ॥ ३६ ॥

यमक्षयं यमग्रहम् ॥ ३७ ॥

यमग्रहगमने स्वप्नयोजनमाह,—तत इति । धर्मराजो मे क्षमताम्

दातुमर्हति धर्मात्मा लोकपालो महायशः ।

ईदृशस्य ममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणाम् ॥ ३८ ॥

अपापोऽसि यथा पुत्र ! निहतः पापकर्मणा ।

तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकाः शस्त्रयोधिनाम् ॥ ४० ॥

यां हि शूरा गतिं यान्ति संग्रामेष्वनिवर्त्तिनः ।

हतास्त्रभिमुखाः पुत्र ! गतिं तां परमां व्रज ॥ ४१ ॥

पुत्रवियोगजनकं पूर्वकृतापराधम् । अयं मे पुत्रः पितरौ बिभ्रयात्
पालयतु ॥ ३८ ॥

ननु त्वया याचितेऽपि कथमेतस्त्वभ्यतेऽत आह,—दातुमिति ।
लोकपालोयमः ईदृशस्य अनाथस्य अभयदक्षिणां पुत्रदानिन । तदभावेन
महाभयप्राप्तेरिति भावः । कतकस्तु यतोऽयं मे पुत्रः पितरौ बिभ्रयात्
अतोऽस्य धर्मराजो भवान् क्षमताम् । शस्त्रघातजन्यदुर्मरणजनकं पापं
क्षमतामेवं मया प्रार्थितो दुर्मरणजं दुर्गतिं दूरीकृत्य त्वां स्वर्गं नयिष्यति
ईदृशस्य तपस्विनो ममैकां पुत्रतारणरूपाभयदक्षिणां लोकपालत्वात्
दातुमर्हतीत्यर्थमाह ॥ ३८ ॥

अथ मृतस्य पुनर्लौभमशक्यं मत्वा विश्वामित्र इव त्रिशङ्कुं स्वम-
हिम्ना सुतं स्वर्गं प्रापयति,—अपापोऽसीत्यादि । अपापस्त्वं पुत्र ! पाप-
कर्मणाऽनेन क्षत्रियेण यथानिर्हतोऽसि तेन हननेन प्रायश्चित्तरूपेण शुद्धः
सत्येन मदीयेनास्त्रयोधिनां शूराणां लोकान् गच्छेत्यर्थः । यद्वा हे पुत्र !
पापेन कर्मणा शस्त्रबध्नलक्षणेन निहतो यथा यद्यपि त्वमसि तथापि
तेन मदीयेन सत्येनापापो भूत्वाऽस्त्रयोधिनां लोकान् गच्छ ॥ ४० ॥

यां गतिं सगरः शैब्यो दिलीपो जनमेजयः ।
 नङ्गषो धन्वमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ! ॥ ४२ ॥
 या गतिः सर्वभूतानां स्वाध्यायान्तपसश्च या ।
 भूमिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४३ ॥
 गोसहस्रप्रदादृणां गुरुसेवाभ्यतामपि ।
 देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ! ॥ ४४ ॥
 न हि त्वस्मिन् कुले ज्ञातो गच्छत्यकुशलां गतिम् ।
 स तु यास्यति येन त्वं निहतो मम बान्धवः ॥ ४५ ॥
 एवं स कृपणं तत्र पथ्यदेवयतासकृत् ।
 ततोऽस्मै कर्तुं मुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ ४६ ॥
 स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः ।
 स्वर्गमभ्यारुहत् क्षिप्रं शक्रेण सह धमवित् ॥ ४७ ॥

उक्तमेवार्थं पुनराह ॥ ४१ ॥
 तमेवार्थं विशेषत आह,—यां गतिमिति ॥ ४२ ॥
 सबभूतानां गतिराश्रयो ब्रह्म । एकपत्नीव्रता रामादयः ॥ ४३ ॥
 गुरुसेवाभ्यतः तत्सेवाकर्तारः । देहन्यासकृतः महाप्रस्थानादिना
 परलोकार्थं तनुत्यजः ॥ ४४ ॥
 अस्मिन् कुले मदीये नित्यतपस्त्रिकुले । यास्यति अकुशलां गतिमि-
 त्यनुकर्षः ॥ ४५ ॥

उदकं संस्कारपूर्वकम् ॥ ४६ ॥

आबभाषे च तौ दृष्ट्वा शक्रेण सह तापसः ।

आश्वस्य च मुहूर्त्तानु पितरौ वाक्यमब्रवीत् ॥ ४८ ॥

स्थानमस्मि महत् प्राप्तो भवतोः परिचारणात् ।

भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपेक्ष्यथः ॥ ४९ ॥

एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता ।

आरूरोह दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेन्द्रियः ॥ ५० ॥

स कृत्वाथोदकं त्वर्णं तापसः सह भार्यया ।

मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ ५१ ॥

अद्यैव जहि मां राजन् ! मरणे नास्ति मे व्यथा ।

यः शरैरेकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ५२ ॥

तथापि च यदज्ञानान्निहतो मे स बालकः ।

स्वर्गमध्यारुह्य तेन सत्येनायु गच्छेति वचनानन्तरमेवेति शेषः ।
शक्रेण सहेत्यनेन मुनिपुत्रं स्वर्गे नेतुं शक्रः समागत इति ध्वनितम् ॥ ४७ ॥

आरुह्य पुनः शक्रेण सहागत्याबभाषे इत्यन्वयः । अस्त्यैव प्रपञ्च
आश्वस्येत्यादि । अत्र वक्तुः शोकग्रस्ततयाबभाषेऽब्रवीदिति यौनरक्त्यं
न दोषाय ॥ ४८ ॥

भवतोः इति । अनेन माता पित्रसेवाधर्मान्तराभावेऽपि सैवेन्द्र-
सालोक्यदेति ध्वनितम् । मूलं समीपम् ॥ ४९ ॥

वपुष्मता पुष्यकादिवत् प्रशस्ताकारेण ॥ ५० ॥ ५१ ॥

जहि प्राणैर्वियोजय ॥ ५२ ॥

तेन त्वामपि शस्येहं सुदुःखमतिदारुणम् ॥ ५३ ॥
 पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम साम्प्रतम् ।
 एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन् ! कालं करिष्यसि ॥ ५४ ॥
 अज्ञानात्तु हतो यस्मात् क्षत्रियेण त्वया मुनिः ।
 तस्मात्त्वां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप ! ॥ ५५ ॥
 त्वामपेतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति ।
 जीवितान्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणाम् ॥ ५६ ॥
 एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बद्ध ।
 चितामारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्यधात् ॥ ५७ ॥
 तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् ।

यदज्ञानान्निहतोऽतः शस्ये नतु प्रत्यक्षमेव भस्मीकरोमि सुदुःख-
 मतिदारुणमिति क्रियाविशेषणे ॥ ५३ ॥

दुःखं मरणपर्यवसायि साम्प्रतं वर्त्तते त्वन्निमित्तमिति श्लेषः । कालं
 करिष्यसि मृत्युं प्राप्स्यसि ॥ ५४ ॥

ब्रह्महत्या तत्समं पापम् ॥ ५५ ॥

यतादृशो भावः पुत्रशोकेन मरणरूपः । यथा तत्तद्वस्तु दक्षिणां
 दातारं, यथा सा दक्षिणान्यतः प्राप्ता भवति तद्वत् ॥ ५६ ॥

देहं देहो ॥ ५७ ॥

शब्दवेधनुकर्षिणा प्रथमं शब्दवेधिना पश्चाद्विद्धशल्यानुकर्षण-

तदा बाल्यात् कृतं देवि ! शब्दवेधनुकर्षिणा ॥ ५८ ॥

तस्यायं कर्मणो देवि ! विपाकः समुपस्थितः ।

अपथ्यैः सह संभुक्ते व्याधिरन्नरसे यथा ॥ ५९ ॥

तस्मान्मान्मागतं भद्रे ! तस्योदारस्य तद्वचः ।

इत्युक्त्वा स रुदन्स्वस्तो भार्यामाह तु भूमिपः ॥ ६० ॥

यदहं पुत्रशोकेन संत्यजिष्यामि जीवितम् ।

चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौसल्ये ! त्वं हि मां स्पृश ॥ ६१ ॥

यमक्षयमनुप्राप्ता द्रवन्ति न हि मानवाः ।

यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदन्वारभेत वा ॥ ६२ ॥

मपि कृतवता । पापं मुनिकुमारवधरूपम् । तीर्थस्तु शब्दवेधानु-
शिक्षिणेति पाठं शब्देन वेदुं योग्यं शब्दवेधं तदनुशिक्षितुं शीलं
यस्य तेनेत्यर्थश्चाह,—तदसमञ्जसमिति स्पष्टमेव ॥ ५८ ॥

विपाकः फलम् । अपथ्यैर्व्यञ्जनैः सह भुक्तेन्नरसे व्याधिर्यथाप-
तिष्ठते । व्याधिमन्नरसो यथेति पाठे उपस्थापयतीति शेषः ॥ ५९ ॥

उदारस्य श्रेष्ठस्य । तद्वचः तद्वचःफलं चक्षुः मरणभयार्दिति
शेषः । रुदन् जीवितं त्यज्यामीति भार्यामाहेति सम्बन्धः ॥ ६० ॥

चक्षुर्भ्यां न पश्यामि मुमूर्षुत्वादिति भावः ॥ ६१ ॥

न हि द्रव्यन्तीति । इह विद्यमानान् स्नेहबन्धूनि शेषः । इतः-
परं त्वत्स्पर्शादिकं मे दुर्लभमिति भावः । यदि मामद्य रामः सकृ-
दपि स्पृशेत् । अन्वारभेत किञ्चिद्वारा वा स्पृशेत् ॥ ६२ ॥

धनं वा यौवराज्यं वा जीवेयमिति मे मतिः ।
 न तन्मे सदृशं देवि ! यन्मया राघवे कृतम् ॥ ६३ ॥
 सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि ।
 दुर्दृष्टमपि कः पुत्रं त्यजेद्भुवि विचक्षणः ॥ ६४ ॥
 कश्च प्रव्राज्यमानो वा नासूयेत् पितरं सुतः ।
 चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ॥ ६५ ॥
 दूता वैवस्वतस्यैते कौमल्ये ! त्वरयन्ति माम् ।
 ततस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ॥ ६६ ॥
 न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम् ।
 तस्यादर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ॥ ६७ ॥
 उच्छोषयति वै प्राणान् वारिस्तोकमिवातपः ।
 न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुण्डभकुण्डलम् ॥ ६८ ॥
 मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः ।

यदि वा धनं कोशं यौवराज्यं वा लभेत तदा जीवेयम् । राघव
 यन्मया कृतं विवासनरूपं तन्मे दृष्टस्य सदृशं न ॥ ६३ ॥

अनेन रामेण यन्मयि कृतं राज्यं त्यक्त्वा मद्भुवः परिपालनरूपं
 तत्तस्यैव सदृशम् । अगन्वयोत्रालङ्कारः । मत्सदृशोऽन्यायकृत् राम-
 सदृशउचितकर्त्ता च भुवि नाभूदस्ति भविष्यति वान्य इत्याह,—दुर्दृष्ट-
 मपीति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

पद्मपत्रेक्षणं सुभ्रु ! सुदंष्ट्रचारुनासिकम् ॥ ६८ ॥

धन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य ताराधिपसमं सुखम् ।

सदृशं शारदस्येन्दो फुल्लस्य कमलस्य च ॥ ७० ॥

सुगन्धि मम रामस्य धन्या द्रक्ष्यन्ति तन्मुखम् ।

निवृत्तवनवासन्तमयोध्यां पुनरागतम् ॥ ७१ ॥

द्रक्ष्यन्ति सुखिनो रामं शुक्रं मार्गगतं यथा ।

कौशल्ये ! चित्तमोहेन हृदयं सीदतीव मे ॥ ७२ ॥

वेदये न च संयुक्तान् शब्दस्य रसानहम् ।

चित्तनाशाद्विपद्यन्ते सर्वाण्येन्द्रियाणि हि ॥ ७३ ॥

क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संरक्ता रश्मयो यथा ।

स्तोकमल्पं वारि व्यातपो यथा शुष्कं करोति । ये द्रक्ष्यन्ति न ते
मनुष्याः किन्तु देवांशा एव ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

शुक्रं मार्गगतं यथा मौल्यादि विहाय स्वोच्चमार्गगतं शुक्रमिवेत्यर्थः
इति तीर्थः । कतकस्तु । शुक्रं मार्गगतं यथेति पाठः । हस्तात्पञ्जरा-
द्यान्यदेशगतं पुनश्च मार्गं यथास्थानं गतं प्राप्तं शुक्रं क्रीडाशुक्रमिवेत्यर्थः
इत्याह,—चित्तमोहेन दुःखातिशयप्राप्तमूर्च्छया सीदतेतरामतिशयेन
शीर्यतीव ॥ ७२ ॥ • • •

वेदये जानामि । संयुक्तानिन्द्रियसंयुक्तान् ॥ ७३ ॥

संरक्ता भस्मतां प्राप्ता यथा दीपस्य रश्मयो विपद्यन्ते तथेन्द्रिया-
णीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम् ॥ ७४ ॥

संसाधयति वेगेन यथाकूलं नदीरयः ।

हा राघव ! महाबाहो ! हा ममाद्यासनाशन ! ॥ ७५ ॥

हा पित्रप्रिय ! मे नाथ ! हा ममासि गतः सुतः ।

हा कौशले ! न पश्यामि हा सुमित्रे ! तपस्विनि ! ॥ ७६ ॥

हा नृशंसे ! ममामित्रे ! कैकेयि ! कुलपांसनि ! ।

इति मातुश्च रामस्य सुमित्रायाश्च मन्निधौ ।

राजा दशरथः शोचन् जीवितान्तमुपागमत् ॥ ७७ ॥

तथा तु दीनः कथयन् नराधिपः

प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः ।

गतेऽर्धरात्रे भृशदुःखपीडित-

स्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ॥ ७८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

दशरथमृत्युवर्णनं नाम चतुःषष्टि-

तमः सर्गः ॥ ६४ ॥

संसाधयति नाशयति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेहनि ।

बन्दिनः पशुपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनम् ॥ १ ॥

सूताः परमसंस्कारा मागधाश्चोत्तमश्रुताः ।

गायकाः श्रुतिशीलाश्च निगदन्तः पृथक् पृथक् ॥ २ ॥

राजानं सुवतां तेषां उदात्ताभिहिताश्लिषाम् ।

प्रासादाभोगविस्तीर्णः सुतिशब्दो ह्यवर्तत ॥ ३ ॥

ततस्तु सुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः ।

अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥

अथेति ॥ १ ॥

परमसंस्काराः व्याकरणादिशिक्षावन्तः परमालङ्कारा वा ।

मागधाः वंशावलीकीर्तकाः । मङ्गला इति पाठेऽपि मङ्गलपाठकास्त

एव । उत्तमश्रुताः उत्तमं श्रुतं वंशपरम्पराश्रवणमेघां ते मागधाः ।

श्रुतिशीला गायकाः तन्त्रीनादविभाजनशीला गायकाः पृथक् पृथक्

निगदन्तः स्वस्वमार्गानुसारेणेति शेषः ॥ २ ॥

उदात्तं उच्चैःस्वरेणाभिहिता आश्लिषा यैस्तेषाम् । प्रासादाना-
माभोगेषु मध्येषु विस्तीर्णः प्रतिध्वनिनेति शेषः ॥ ३ ॥

तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाश्च सस्वनुः ।
 शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥ ५ ॥
 व्याहृताः पुण्यशब्दाश्च वीणानाञ्चापि निःस्वनाः ।
 आशीर्गेयश्च गाथानां पूरयामास वेश्म तत् ॥ ६ ॥
 ततः शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः ।
 स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथा पुरा ॥ ७ ॥
 हरिचन्दनमंष्ट्रमुदकं काञ्चनैर्घटैः ।
 आनिन्युः स्नानशिक्षाञ्चा यथाकालं यथाविधि ॥ ८ ॥

पाणिवादकाः पाणिवादनशीलाः अमदानानि राज्ञां वृत्ताद्भूत-
 कर्माणि उदाहृत्य तदनुगतपाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥

सस्वनुः फणादित्वात्यक्षे एत्वाभ्यास लोपाभावः । ये राजकुलगो-
 चराः राजकुलवासयोग्या ये शुकादयः ॥ ५ ॥

तैः पूर्वसोक्तैः शुकादिभिर्व्याहृताः पुण्यशब्दाः काशीगङ्गादि-
 रूपाः । गाथानां केवलगायकानामाशीर्गेयमाशीर्वादप्रधानं गानम् ।
 यद्वा गाथा राज्ञां चरित्रादिप्रतिपादकास्तासामासीर्वादघटितं गान-
 मित्यर्थः ॥ ६ ॥

पर्युपस्थानं परिचर्या स्त्रीभिः वर्षवरैः मण्डैश्च भूयिष्ठाः । मण्डो
 वर्षवरस्तुल्यौ । परिचारका इति शेषः ॥ ७ ॥

स्नानशिक्षाञ्चाः स्नानविधिञ्चाः । यद्वाऽऽख्योदयात् पूर्वमेव उच्यते
 स्नानाद्य जलाद्यामेतद्यमिति शिक्षाञ्चाः ॥ ८ ॥

मङ्गलालम्बनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् ।

उपानिन्युस्तथा पुण्याः कुमारीवज्रलाः स्त्रियः ॥ ८ ॥

सर्वलक्षणसम्पन्नं सर्वं विधिवदर्चितम् ।

सर्वं सुगुणलक्ष्मीवत्तदभूदाभिहारिकम् ॥ १० ॥

तत्तु सूर्योदयं यावत् सर्वं परिसमुत्सुकम् ।

तस्यावनुपसम्प्राप्तं किं सिदित्युपशङ्कितम् ॥ ११ ॥

अथ याः कोशलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः ।

तैः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन् ॥ १२ ॥

मङ्गलालम्बनीयानि मङ्गलार्थमालम्बनीयानि स्पर्शनीयानि गवा-
दीनि । आलम्बस्पर्शहिंसयोः । प्राशनीयानि गङ्गादकादीनि । दन्त-
धावनानन्तरं गण्डूषत्वेन प्राशनीयानि यानि नारिकेलोदकजीरकोद-
कानि च । उपस्करा दर्पणवस्त्राभरणादयः । कुमारीवज्रलाः कुमार्यो
वज्रला यासु ताः स्त्रियो वरनार्यः ॥ ८ ॥

आभिहारिकं प्रातःसमये राज्ञो यदभिहर्त्तव्यं मङ्गलार्थमानेतव्यम् ।
तत्सर्वं सर्वलक्षणयुक्तं सर्वं विधिवदर्चितम् । यथायोग्यं बह्वचनं सुगुणञ्च
तल्लक्ष्मीवच्च ॥ १० ॥

परिसमुत्सुकं राजदर्शनं प्रतीति श्रेष्ठः । तस्यै ततोऽनुपसंप्राप्तं
अप्राप्तराजदर्शनम् अतएव किं सिदित्युपशङ्कितमभूत् ॥ ११ ॥

शयनं प्रति अनन्तराः आसन्नाः कौशल्यादित्यतिरिक्ताः प्रत्यबोध-
यन् प्रतिबोधनोचितमृदुविनीतवचनैः स्पर्शैश्च ॥ १२ ॥

तथाप्युचितवृत्तास्ता विनयेन नयेन च ।

न ह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किञ्चिदप्युपलेभिरे ॥ १३ ॥

ताः स्त्रियः स्वप्नशीलज्ञाद्वेष्टा सञ्चलनाडिषु ।

ता वेपथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः ॥ १४ ॥

प्रतिस्नोतस्तृणाग्राणां सदृशं सञ्चकाशिरे ।

अथ मन्देहमानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ १५ ॥

यत्तदा शङ्कितं पापं तदा जज्ञे विनिश्चयः ।

कौशल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकपराजिते ॥ १६ ॥

प्रसुप्ते न प्रबुद्धीते यथाकालसमन्विते ।

निष्प्रभा च विवर्णा च रुग्णा शीकेन रुन्नता ॥ १७ ॥

उचितवृत्ताः स्पर्शनादित्यापारोचिताः किञ्चिदपि जीवच्चेष्टादि
॥ १३ ॥

स्वप्नशीलज्ञाः स्वप्नभावज्ञाः सञ्चलनाडिषु हृदयकरमूलनाडिषु चेष्टां
नोपलेभिरे । ततो वेपथुयुक्ता राज्ञः प्राणेषु शङ्किता व्यासन् ॥ १४ ॥

प्रतिस्नोत इति । स्नोतोऽभिमुखस्थितवेतसादितृणाग्राणां सदृशं
कर्म्यं सञ्चकाशिरे प्रकाशितवत्यः प्राप्ता इति यावत् । सन्देहमानानां
सन्दिहानानाम् ॥ १५ ॥

यदा शङ्कितं पापं मरणं पूर्वं राज्ञेति शेषः । तस्य निश्चयो जज्ञे
जातः ॥ १६ ॥

यथाकालसमन्विते मृते इव । यद्वाऽयथाकालसमन्विते बन्नीषु

न व्यराजत कौशल्या तारेव तिमिरावृता ।
 कौशल्यानन्तरं राक्षः सुमित्रा तदनन्तरम् ॥ १८ ॥
 न स्म विभ्राजते देवी शोकाञ्जुलितानना ।
 ते च दृष्ट्वा तदा सुप्ते उभे देव्यौ च तं नृपम् ॥ १९ ॥
 सुप्तमेवोद्गतप्राणमन्तःपुरमदृश्यत * ।
 ततः प्रचुक्रशूर्दीनाः सस्वरन्ता वराङ्गनाः ॥ २० ॥
 करेणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयूथपाः ।
 तासामाक्रन्दशब्देन सहस्रोद्गतचेतने ॥ २१ ॥
 कौशल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतुः ।

रात्रिषु दुःखिता जागरणात् अथथाकाले प्रत्युदसि निद्रया समन्विते
 इत्यर्थः । शोकेन सन्ना उपहृता सन्नता सुप्तिवशसंकुचितहृत्तपादादि-
 करणा ॥ १७ ॥

कौशल्येति । अत्र सुप्तेति शेषः ॥ १८ ॥

न विभ्राजते न विशेषेण भ्राजते तत्र हेतुः शोकेत्यादि । ते उभे
 देव्यौ प्रश्वासादिना सुप्ते दृष्ट्वा नृपञ्च तं सुप्तमेव सन्तं तदवस्थायामेवो-
 द्गतप्राणं लक्ष्णतो दृष्ट्वा सर्वामेवान्तःपुरमुद्गतप्राणं तत्कल्पमदृश्यत ।
 अमन्यतेति पाठेऽन्तःपुरं कर्तृ नृपमुद्गतप्राणममन्यतेत्यर्थः । तीर्थस्तु
 अदृश्यतेत्येतत् परस्परमपश्यदित्यर्थं व्याचष्टे ॥ १९ ॥ २० ॥

* अन्तपुरं कर्तृ सुप्तं नृपं सुप्ते देव्यौ च दृष्ट्वा तं नृपं उद्गतप्राणम्
 अदृश्यत इत्यर्थः ।

कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा सृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ २२ ॥

हा ! भर्त्तन्ति परिक्रुश्य पेततुर्द्धरणीतले ।

सा कोशलेन्द्रदुहिता चेष्टमाना महीतले ॥ २३ ॥

न भ्राजते रजोध्वस्ता तारेव गगनच्युता ।

वृषे शान्तगुणे जाते कौसल्यां पतितां भुवि ॥ २४ ॥

अपश्यंस्ताः स्त्रियः सर्वा हतां नागबधूमिव ।

ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयीप्रमुखा स्त्रियः ॥ २५ ॥

रुदन्यः शोकसन्तप्ता निपेतुर्गतचेतनाः ।

ताभिः स बलवान्नादः क्रोशन्तीभिरनुद्रुतः ॥ २६ ॥

येन स्त्रीतीक्ष्णतो भूयस्तद्वृहं समनादयत् ।

तत्परित्रस्तसम्भ्रान्तं पर्युत्सुकजनाकुलम् ॥ २७ ॥

स्यानाद्वासस्थानात्प्रच्युतो मूथपो महागजो यासां ताः करेणव इव
प्रचुक्रुशुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

हा भर्त्तन्ति हा भर्त्तरितीत्यर्थः । अयोध्या जनपदवाची कोशलशब्द-
न्तालव्यमध्यः कौसल्या पिटदेशवाची तु दन्त्यमध्यः ॥ २३ ॥

शान्तगुणे उपशान्तजीवनधर्मे ॥ २४ ॥ २५ ॥

ताभिः कैकेयीप्रभृतिभिः पश्चादन्तःपुरं प्रविष्टाभिः स्वनादेन प्र-
थमप्रविष्टानां स्त्रीणां बलवान्नादोऽनुद्रुतः युक्तः अभूदिति शेषः ॥ २६ ॥

येनानुद्रवणेन स्त्रीतीक्ष्णतो बर्धितः स नादो भूयोऽधिकं तद्ग्रेहं
समनादयत् व्याप्तवान् । तीर्थस्तु येन स्थिरीकृतं भूय इति पठित्वा

सर्वतः सुसुलाक्रन्दं परितापान्तबान्धवम् ।
 सद्यो निपतितानन्दं दीनं विक्लवदर्शनम् ।
 बभूव नरदेवस्य सद्य दिष्टान्तमीशुषः ॥ २८ ॥
 अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवर्षभम् ।
 यशःस्विनन्तं परिवार्य पत्नयः
 भ्रष्टं रुदन्यः करुणं सुदुःखिताः ।
 प्रगृह्य बाह्व्यलपन्ननाथवत् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे दशरथ-
 मृत्युवर्णनं नाम पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

येन नादेन स्थिरीकृतं मुखरितं तद्गृहं कर्तुं भूयोऽत्यर्थं समनादयत्,
 अनर्दित्यर्थमाह,—पर्युत्सुकजनाकुलं पूर्ववृत्तान्तज्ञानाय पर्युत्सुकजन-
 निबिडम् ॥ २७ ॥

दिष्टान्तं कालधर्मम् उपेयुषः प्राप्तस्य सद्य परिव्रजन्तं सम्भ्रान्तत्वा-
 दिगुणविश्रष्टं बभूव ॥ २८ ॥

अतीतं मृतम् । पत्नयः पत्नयः । बाह्व्यलपन्ननाथ-
 वत् अनाथार्हम् ॥ २९ ॥

इति रामाभिरामे ओरामीये रामायणतिलके
 बालकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ।

तमग्निमिव संशान्तमम्बुहीनमिवारुणवम् ।
गतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपम् ॥ १ ॥
कौसल्या वाष्पपूर्णाक्षी विविधं शोककर्षिता ।
उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाम्भत ॥ २ ॥
सकामा भव कैकयि ! भुङ्क्ते राज्यमकाण्डकम् ।
त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा वृशंसे ! दुष्टचारिणि ! ॥ ३ ॥
विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम ।
विपथे सार्धहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥
भर्तारन्तु परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः ।
इच्छेजीवितुमन्यत्र कैकेय्याख्यक्तधर्मणः ॥ ५ ॥

तमिति ॥ १ ॥

राज्ञः शिर उपगृह्य अङ्गे कृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

एकाग्रा पुत्रराज्येकाग्रचित्ता ॥ ३ ॥

राज्यस्याकाण्डकत्वं दर्शयति । विहायेति । विपथे कान्तारे ।
सार्धहीना सहायभूतपथिकसङ्गरहिता ॥ ४ ॥

आत्मनो दैवतं भर्तारं परित्यज्य त्यक्तधर्मणः त्यक्तस्त्रीधर्मो यया
तादृश्याः कैकेया अन्यत्र अन्या पुत्रराज्ये का जीवितुमिच्छेत् । परि-

न लुब्धो बुध्यते दोषान् किंपाकमिव भक्षयन् ।
 कुञ्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ॥ ६ ॥
 अनियोगे नियुक्तेन राज्ञा रामं विवासितम् ।
 सभार्यं जनकः श्रुत्वा परितप्यत्यहं यथा ॥ ७ ॥
 स मामनाथां विधवां नाद्य जानाति धार्मिकः ।
 रामः कमलपत्राक्षो जीवन्नाशमितो गतः ॥ ८ ॥

व्यज्येति पाठे भर्ताहं परिष्वज्य तेन सह भोगान् भुक्त्वा तं कालान्तरे
 परित्यज्येति शेषः ॥ ५ ॥

एवं साहसकरणे हेतुमाह,—नेति किंपाको निम्बः । कतकस्तु
 किंपाको विषभेदः । तं कोपादिना भक्षयन् आत्महत्यादोषं न बुध्यते
 तद्वदित्यर्थ इत्याह,—तत्र लुब्ध इति नात्यन्तं समञ्जसम् । धनलोभा-
 दिना परस्य विषभक्षणं कारयन् यथा हत्यादोषं न बुध्यत इति वक्तु-
 मुचितम् । यत् कैकेय्या राघवाणां कुलं हतं तत् कुञ्जानिमित्तं प्रेरक-
 तया * ॥ ६ ॥

अनियोगे अनुचितनियोगे । वरव्याजात् कैकेय्या नियुक्तेन राज्ञा
 सभार्यं रामं विवासितं श्रुत्वा जनकोऽहमिव परितप्यति ॥ ७ ॥

जीवन्नेव नाशमदर्शनं गतः । जीवनाशमितो गत इति पाठे ।
 राज्ञो जीवनाशो यद्यभवति तथा गत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

* किंपाकं कुत्सितपाकं अभक्ष्यं इति यावत् भक्षयन् जनः क्षयं
 न जानाति तद्वत् कैकेय्या राघवाणां कुलं हतं तत्र कुञ्जा निमित्तं
 प्रेरकतया ।

विदेहराजस्य सुता तथा चारु तपस्विनी ।

दुःखस्यानुचिता दुःखं वने पर्युद्विजिष्यति ॥ ९ ॥

नर्दतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षिणाम् ।

निशम्यमाना सन्तप्ता राघवं संश्रयिष्यति ॥ १० ॥

दृढञ्चैवाल्पपुत्रञ्च वैदेहीमनुचिन्तयन् ।

भोऽपि शोकसमाविष्टो नूनं त्यज्यति जीवितम् ॥ ११ ॥

साहमद्यैव दिष्टान्तं गमिष्यामि पतिव्रता ।

इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवेक्ष्यामि ऊताशनम् ॥ १२ ॥

तां ततः सम्यरिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीम् ।

व्यपनिन्युः सुदुःखार्तां कौसल्यां व्यावहारिकाः ॥ १३ ॥

चारुतपस्विनी भर्तृसेवनादित्याश्रयः । पर्युद्वेगो भयं वने दुःखं प्राप्येति शेषः ॥ ९ ॥

निशम्यमानां नादमिति शेषः । निशम्य नादमिति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

अल्पपुत्रञ्चेति जनक इति शेषः । अल्पपुत्र इत्यस्य कन्यामात्र-सन्ततिरित्यर्थ इति तीर्थः ॥ ११ ॥

दिष्टान्तं मरणम् । शरीरालिङ्गनपूर्वकमभिप्रवेशे हेतुः पतिव्रतेति ॥ १२ ॥

व्यावहारिकाः व्यवहारे बाह्याभ्यन्तरसकलराज्यक्षेत्रे नियुक्ताः अमात्याः व्यपनिन्युः । अन्तःपुराध्यक्षस्त्रीद्वारा भर्तृालिङ्गनादिमोक्षान्यतो निन्युरित्यर्थः ॥ १३ ॥

तैलद्रोण्यां तदामात्याः संवेश्य जगतीपतिम् ।

राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम् ॥ १४ ॥

न तु सङ्कालनं राज्ञो विना पुत्रेण मन्त्रिणः ।

सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपम् ॥ १५ ॥

तैलद्रोण्यां शायितन्तं सचिवैस्तु नराधिपम् ।

हा ! मृतोऽयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यदेवयन् ॥ १६ ॥

बाह्वनुष्ठित्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः ।

रुदत्यः शोकमन्तप्ताः कृपणं पर्यदेवयन् ॥ १७ ॥

हा महाराज ! रामेण सततं प्रियवादिना ।

विहीनाः सत्यमन्त्रेण किमर्थं विजहासि नः ॥ १८ ॥

कैकेया दुष्टभावाया राघवेण विवर्जिताः ।

कथं सपत्न्या वक्ष्यामः समीपे विधवा वयम् ॥ १९ ॥

तैलद्रोण्यां तैलपूर्णकटाहः । आदिष्टा वसिष्ठादिभिराज्ञप्ता जमा-
त्यास्तस्यां नृपं संवेश्य स्थापयित्वाऽनन्तरं कर्त्तव्यानि दुःखपरिपालना-
दीनि कर्माणि चक्रुः ॥ १४ ॥

पुत्रेण विना सङ्कालनं प्रेतनिर्हारं न कर्त्तुमीषुः । यतः सर्वज्ञाः
ततो हेतोस्तैलद्रोण्यां भूपं रक्षन्ति ॥ १५ ॥

शायितं ज्ञात्वा हा मृतोऽयमिति पर्यदेवयन् ॥ १६ ॥

नेत्राणां प्रस्रवणमश्रुप्रवाहो येषु मुखेषु तैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

स हि नाथः स चास्माकं तव च प्रभुरात्मवान् ।
 वनं रामो गतः श्रीमान् विहाय नृपतिश्रियम् ॥ २० ॥
 त्वया तेन च वीरेण विना व्यसनमोहिताः ।
 कथं वयं निवत्स्यामः कैकेय्या च विदूषिताः ॥ २१ ॥
 यथा च राजा रामश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ।
 सीतया सह सन्त्यक्ताः सा कमन्यं न हास्यति । २२ ।
 ता वाष्पण च संवीताः शोकेन विपुलेन च ।
 व्यचेष्टन्त निरानन्दा राघवस्य वरस्त्रियः ॥ २३ ॥
 निशा नक्षत्रहीनेव स्त्रीव भर्तृविवर्जिता ।
 पुरी नाराजताद्योद्धा हीना राज्ञा महात्मना ॥ २४ ॥
 वाष्पपर्याकुलजना हाहाभूतकुलाङ्गना ।
 शून्यचत्वरवेश्मान्ता न बभ्राज यथा पुरा ॥ २५ ॥

तव प्रभुः तव जीवनस्य प्रभुः ॥ २० ॥
 विदूषिताः राज्यगर्वान्तिरस्कृताः ॥ २१ ॥ २२ ॥
 राघवस्य दशरथस्य ॥ २३ ॥
 न अराजनेति क्लेशः ॥ २४ ॥

शून्यचत्वरवेश्मान्ता सम्मार्जनालेपवल्यादिशून्यचत्वरायन्ता । यथा-
 परं यथापूर्वम् ॥ २५ ॥

गते तु श्लोकात् त्रिदिवं नराधिपे
 महीतलस्थासु वृषाङ्गनासु च ।
 निवृत्तचारः सहसा गतो रविः
 प्रवृत्तचारा रजनीक्षुपस्थिता ॥ २६ ॥
 चते तु पुत्राद्दहनं महीपते-
 नारोचयंस्ते सुहृदः ममागताः ।
 इतीव तस्मिन् शयने न्यवेशयन्
 विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २७ ॥
 गतप्रभा द्यौरिव भास्करं विना
 व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी ।
 पुरी बभासे रहिता महात्मना
 कण्ठास्रकण्ठाकुलमार्गचत्वरा ॥ २८ ॥
 नराश्च नार्यश्च समेत्य सङ्गशो
 विगर्हमाणा भरतस्य मातरम् ।

राज्ञि श्लोकात् पुत्रश्लोकान्त्रिदिवं स्वर्गं गते वृषाङ्गनासु च श्लोका-
 देव महीतलस्थासु महीतले लुण्ठन्तीषु निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः
 प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमःप्रचारा ॥ २६ ॥

सुहृदो वसिष्ठाद्याः पर्युषितदाहनिषेधवचनानि तु विप्रविषया-
 णीति न विरोधः । तस्मिन् शयने तैश्चक्षोण्याम् ॥ २७ ॥

तदा नगर्यां नरदेवसङ्घये

बभ्रुवुराप्ता न च शर्म लेभिरे ॥ १८ ॥

द्रुत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

तैलद्रोण्यां दशरथमृतदेहस्थापनं नाम

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

आकण्ठं धारारूपेण प्रवहद्भिरखैरपलक्षिताः कण्ठा येषां तैराकु-
लमार्गाश्चत्वरश्च यस्यां सा ॥ २८ ॥ २९ ॥

द्रुत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तष्टितमः पसर्गः

आक्रन्दितनिरानन्दा सास्रकण्डजनाविला ।
अयोध्यायामवतता सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १ ॥
व्यतीताथान्तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः ।
समेत्य राजकर्त्तारः सभामीयुर्हिजातयः ॥ २ ॥
मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः ।
कात्यायनो गौतमश्च जावालिश्च महायशः ॥ ३ ॥
एते द्विजाः सहामात्यैः पृथक् वाचमुदीरयन् ।
वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ॥ ४ ॥
अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा ।
अस्मिन् पञ्चत्वमापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे ॥ ५ ॥

सञ्जाताक्रन्दा अतएव निरानन्दा विद्यमानास्रकण्डैर्जनैराविला
आकुला । अवतता दुःखवशात् दीर्घाभूता ॥ १ ॥
राजकर्त्तारः राज्ञो श्रेष्ठकार्यकर्त्तारः ॥ २ ॥ ३ ।
पृथक् वाचं राजकार्यविषये भिन्नभिन्नप्रस्थाना वाचोऽब्रुवन् । एवञ्च
कार्यसिद्धेरयोगादसिष्ठमेवाभिमुखा बभूवुः ॥ ४ ॥

स्वर्गस्थश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः ।

लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ६ ॥

उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परन्तपौ ।

पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ॥ ७ ॥

इत्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ।

अराजकं हि राष्ट्रं नो विनाशं समवाप्नुयात् ॥ ८ ॥

नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः ।

अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ९ ॥

नाराजके जनपदे वीजमुष्टिः प्रकीर्यते ।

पुत्रशोकेनास्मिन् पार्थिवे पञ्चत्वं मरणमापन्ने सति दुःखं यथा तथा
वर्धशतपमा शर्वरो अतीतेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥

केकयेषु तदाख्यदेशेषु । अबान्तरभेदापेक्षया बज्रवचनमिति
कतकः । वस्तुतोङ्गा इत्यादिवद्बज्रवचनान्त एव जनपदवाचीत्यन्ये ।
राजगृहे राजगृहाख्ये पुरे ॥ ७ ॥

इत्वाकूणां उत्तेत्वाकूणां मध्ये, विपक्षे बाधकमाह,—अराजकं
हीति । हि यतोऽराजकं नो राष्ट्रं विनाशमवाप्नुयादतः कश्चिद्राजा
विधीयताम् । राजकंसद्धि राष्ट्रं नो नाशं नावाप्नुयाद्यथेति कतक-
सम्मतः पाठः । नोऽस्माकं राष्ट्रं राजकं राजयुतं सन्नाशं नाप्नुयाद्यथा
तथा कश्चिद्राजा विधीयतामित्यन्वयः । हिर्वाक्यालङ्कारे ॥ ८ ॥ ९ ॥

वीजमुष्टिः न प्रकीर्यते बीजानामारोपो न क्रियते । फलकाल

नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्त्तते वशे ॥ १० ॥

अराजके धनं नास्ति नास्ति भार्याप्यराजके ।

इदमत्याहितं चान्यत्कुतः सत्यमराजके ॥ ११ ॥

नाराजके जनपदे कारयन्ति सभां नराः ।

उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च ॥ १२ ॥

नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः ।

सत्राण्यन्वासते दान्ता ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १३ ॥

नाराजके जनपदे महायज्ञेषु यज्वनः ।

लुण्ठाकशङ्कया । पितुर्वशे पुत्रो भार्या वा पत्युर्वशे न वर्त्तते अतिक्रमे
दण्डयित्रभावात् ॥ १० ॥

धनाद्यभावाच्च परिपालकाभावात् । इदमुक्तं रूपमत्याहितं मह-
द्भयमराजके प्रथमं प्राप्नोति । अत्याहितं महाभीतिरित्यमरः । अन्यत्
सत्यं पितापुत्रपतिभार्यारूपप्रधानसत्यादन्यत् क्रयविक्रयादिलक्षणं
कुतः ॥ ११ ॥

सभां न कारयन्ति न्यायविचारायेति श्रेष्ठः । कैपियन्तीति पाठा-
न्तरम् । उद्यानानीत्यादौ नयन्तीत्यनुकर्षः । वस्त्राद्यपहारभयात् । न
कारयन्ति वा भयादेव । पुण्यगृहाणि पुण्यसम्पादकगृहाणि विप्रा-
द्यर्थानि ॥ १२ ॥

सत्रं यत्र सर्वे ऋत्विजः सर्वे च यजमानाः । नान्वासते नानु-
तिष्ठन्ति ॥ १३ ॥

ब्राह्मणावसुसम्पूर्णा विष्टजन्मप्राप्तदक्षिणाः ॥ १४ ॥

नाराजके जनपदे प्रहृष्टनटनर्त्तकाः ।

उत्सवाश्च समाजाश्च वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः ॥ १५ ॥

नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः ।

कथाभिरभिरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥ १६ ॥

नाराजके जनपदे तृद्यानानि समागताः ।

सायाक्ते क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः ॥ १७ ॥

नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।

शेरते विष्टतहाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ १८ ॥

नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रवाहिभिः ।

वसुसम्पूर्णाः बद्धधनाः । आप्तदक्षिणाः शास्त्रेण यथाप्राप्तदक्षिणाः यज्वनो ऋत्विजः प्रति न विष्टजन्ति ॥ १४ ॥

नर्त्तकः सृजधारः नटाश्च प्रहृष्टा यत्र तादृशा उत्सवा देवाद्युत्सवाः । समाजास्तत्तद्राष्ट्रकार्यसिद्धिप्रयोजनाः सभ्यसमूहाः । ते उभयेऽपि दृष्टादृष्टशान्तिद्वारा राष्ट्रवर्धना भवन्ति ते न वर्धन्ते ॥ १५ ॥

व्यवहारिणः कमप्यर्थमुद्दिश्यान्त्येऽन्यं विवदमानाः सिद्धार्थाः निर्णीतार्थाः । यदा व्यवहारिणः पण्यजीविनः असिद्धार्था अनिष्पन्नप्रयोजनाः । कथाशीलाः पुराणादिकथाश्रवणशीलाः । कथाप्रियैः कथाकथनप्रियैः पौराणिकैस्तत्ताभिः कथाभिर्न रज्यन्ते । वक्तृश्रोतृणां स्वास्वगभावात् ॥ १६ ॥

नरा निर्घान्धरण्यानि नारीभिः सह कामिनः ॥ १८ ॥

नाराजके जनपदे बद्धघण्टा विघाणिनः ।

अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥ २० ॥

नाराजके जनपदे शरान् सन्ततमस्यताम् । •

श्रूयते तल्लनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने ॥ २१ ॥

नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ।

गच्छन्ति क्षेममध्वानं बह्वपण्यसमाचिताः ॥ २२ ॥

नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी ।

भावयन्नात्मनात्मानं यत्नसायंशृङ्गो मुनिः ॥ २३ ॥

नाराजके जनपदे योगक्षेमः प्रवर्त्तते ।

न चाप्यराजके सेना शत्रून् विषहते युधि ॥ २४ ॥

नाराजके जनपदे हृष्टैः परमवाजिभिः । •

नराः संयान्ति सहसा रथैश्च प्रतिमण्डिताः ॥ २५ ॥

समागताः मिलिताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

विघाणिनः प्रशस्तदन्ताः ॥ २० ॥

उपासने अभ्यासे ॥ २१ ॥ २२ ॥

एकाटसहाय एव चरतीत्येकचरो यतिः । वशो जितेन्द्रियः ।

आत्मना मनसा आत्मानं ब्रह्म ॥ २३ ॥ २४ ॥

प्रतिमण्डिताः भूषिताः प्रतिमण्डितैरिति पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशारदाः ।

संवदन्तोपतिष्ठन्ते वनेषूपवनेषु वा ॥ २६ ॥

नाराजके जनपदे मान्यसौदकदक्षिणाः ।

देहिताभ्यर्चनार्थाय कस्यचिन्मित्रैर्जनैः ॥ २७ ॥

नाराजके जनपदे चन्द्रनागुरुरूपिताः ।

राजपुत्रा विराजन्ते वसन्त इव शाखिनः ॥ २८ ॥

यथा ह्यनुदका मद्यो यथा वायुतणं वनम् ।

श्रमोपाया यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ २९ ॥

ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमोज्ञानं विभावसोः ।

तेषां यो नो ध्वजो राजा स देवत्वमितो गतः ॥ ३० ॥

नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।

स त्वा इव जना नित्यं भज्यन्ति परस्परम् ॥ ३१ ॥

ये हि संभिन्नमर्यादा नास्तिका च्छिन्नमंशयाः ।

संवदन्त उपतिष्ठन्ते सन्धिरार्थः ॥ २६ ॥

कस्यन्ते प्रवर्त्यन्ते ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

अज्ञानं अनुमापकः तेषां राज्यकर्तृणां नोऽस्माकं यो राजा ध्वजः
अस्मासु राज्यभारप्रतिष्ठाज्ञापकः स इतो देवत्वं गतः । एवञ्चास्मानितः-
परं केऽपि जना न मंस्यन्तीति भावः ॥ ३० ॥

स्वकं जीवनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

ये संभिन्नमर्यादा उल्लङ्घितस्वजातिवर्णाश्रममर्यादाः । अतएव

तेऽपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीडिताः ॥ ३२ ॥

यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते ।

तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ ३३ ॥

राजा सत्यञ्च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् ।

राजा माता पिता चैव राजा हितकरो वृणाम् ॥ ३४ ॥

यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः ।

विशिष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः ॥ ३५ ॥

अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन ।

राजा चेन्न भवेज्जोके विभजन् साध्वसाधुनी ॥ ३६ ॥

पूर्वं राजदण्डनिपीडिता नास्तिकाः सन्ति तेऽपोदानीं क्षिप्रसंशया राज-
दण्डशङ्कारहिताः सन्तो भावाय प्रभुत्वाय कल्पन्ते ॥ ३२ ॥

दृष्टिश्चक्षुः यथा शरीरस्य हितसाधने अहितनिवारणे च नित्य-
मेव प्रवर्तते । तथा राजा राष्ट्रस्य सत्यधर्मयोः प्रभवः प्रवर्तको राजा
प्रजानां हितसाधनेऽहितनिवारणे च नित्यमेव प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

राजा सत्यञ्च धर्मश्च सत्यधर्मयोः प्रवर्तक इत्यर्थः । कुलवतां क्षेत्र-
वीजशुद्धिमतां कुलं तत्प्रवर्तकः ॥ ३४ ॥

यमादयो महता वृत्तेन युक्तेन राज्ञा विशिष्यन्ते अतिशिष्यन्ते तिर-
स्क्रियन्ते । यमस्य दण्डमात्रं कुवेरस्य धनदत्तमेवेन्द्रस्य पालनमेव वरु-
णस्य सदाचारे नियमनमेव । गुणचतुष्टयवता राज्ञा ते तिरस्क्रियन्ते
इति भावः ॥ ३५ ॥

साध्वसाधुनी विभजन् व्यवस्थापयन् राजा चेन्न स्यात् तदाहो

जीवत्यपि महाराजे तत्रैव वचनं वचम् ।

नातिक्रमामहे सर्वे विलां प्राप्येव सागरः ॥ ३७ ॥

स नः समीक्ष्य हिजत्रय्यं ! वृत्तं

वृषं विना राक्षसमरण्यभूतम् ।

कुमारमिक्ष्वाकुसुतं तथान्यं

त्वमेव राजानमिहाभिषेचय ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीय अथाध्याकाण्डे

नृपवियोगे सम्भावितोत्पातवर्णनं नाम

सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

सूर्याभावे तमश्च तमसीव न किञ्चन कर्तव्याकर्तव्ये प्रज्ञायेत प्रतीयते ।
तम इति प्रथमार्थे सप्तमी अकारान्त तमश्चब्दस्य तमे इति सप्तम्यन्तं
वा । तमस्यपि तमं तथेति द्विरूपकोशात् ॥ ३६ ॥

राजनि जीवत्यपि तव वचनं वचं नातिक्रमाम । अत इदानीमपि
त्वमेव गतिरिति वसिष्ठं प्रति सवषामुक्तिः ॥ ३७ ॥

स त्वं नोऽस्माकं वृत्तं कृत्यं नृपं विना प्रमुष्टमिति शेषः । तादृशं
वीक्ष्य राक्षसैर्दं तं विना अरण्यभूतं समीक्ष्येत्स्वाकुसुतं भरतं तथान्यं वा
कश्चिद्राजानमभिषेचय ॥ ३८ ॥

इत्याष रामायणे वाल्मीकीये अथाध्याकाण्डे

सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
मित्रामात्यजनान् सर्वान् ब्राह्मणांस्तानिदं वचः ॥ १ ॥
यदसौ मातुलकुले दत्तराज्यः परं सुखी * ।
भरतो वसति भ्रात्रा शत्रुघ्नेन मुदान्वितः ॥ २ ॥
तौ शीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितं हयैः ।
अनेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम् ॥ ३ ॥
गच्छन्त्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
एहि सिद्धार्थं विजय जयन्ताशोकनन्दन ! ।

मित्रामात्यजनाः सुमन्त्रादयः । ब्राह्मणा मार्कण्डेयादयः ॥ १ ॥
यद्यस्माद्राज्ञा कैकेयीवचनादत्तराज्यो भरतो मातुलकुले वसति ॥ २ ॥
अतस्तावानेतुं दूता गच्छन्तु वयं किं समीक्षामहे विचारयामहे ।
तेव भरतराज्यस्य निश्चितत्वमिति भावः ॥ ३ ॥
मन्त्रिणो वसिष्ठवाक्यमनुजानन्ति गच्छन्त्विति ॥ ४ ॥
सिद्धार्थादयो मन्त्रिसमाननामानो दूतान् मन्त्रिण इत्याहुः ।
* “पुरे राजगृहे सुखी” इति वा पाठः ।

श्रूयतामिति कत्तथं सर्वानेव ब्रवीमि वः ॥ ५ ॥
 पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैहयैः ।
 त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाद्भरतो मम ॥ ६ ॥
 पुरोहितस्त्वां कुञ्चनं प्राह सर्वं च मन्त्रिणः ।
 त्वरमाणश्च निर्याह ह्यत्यमात्यधिकं त्वया ॥ ७ ॥
 मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतम् ।
 भवन्तः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामितः क्षयम् ॥ ८ ॥
 कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च ।
 क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत ॥ ९ ॥
 दत्तपथ्यशनादूता जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम् ।
 केकयांस्ते गमिष्यन्ती हयानारुह्य समतान् ॥ १० ॥

अन्ये तु मन्त्रिणो दृतास्त्रमे इत्याहुः । इति कर्त्तव्यं गतेर्युष्माभिरनुष्ठेय-
 ह्यत्यजातम् ॥ ५ ॥

शीघ्रजवैरतिवर्गेः । मम शासनाद्भरतो वाच्य इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

कथं वाच्यस्तदाह,---पुरोहित इति । अत्ययं असह्यकालातिक्रमं
 तदेवात्यधिकम् । अतिक्रमे एतीत्यत्ययं कालातिक्रमे एति नश्यतीति
 वाच्यार्थः । विनयादिवात् ठक् । तादृशं ह्यत्यमस्ति अतस्त्वरमाणा
 निर्याहि इति वाच्यमित्यनुकर्षः ॥ ७ ॥

इतः स्त्रीरूपान् मूलात् क्षयं मा शंसिषुः मा कथयन्तु ॥ ८ ॥ ९ ॥

राज्ञः केकयराजस्य दत्तपथ्यशनाः दत्तं पथ्यशनसाधनं द्रव्यं येषां

ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यशेषमन्तरम् ।

वमिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः रुन्विरितं ययुः ॥ ११ ॥

न्यन्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ।

निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम् ॥ १२ ॥

ते ह्यस्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखा ययुः ।

पाञ्चालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलम् ॥ १३ ॥

सरांसि च सुकुल्लानि * नदीश्च विमलोदकाः ।

निरीक्षमाणा जग्मुस्ते दूताः कार्याशाद्द्रुतम् ॥ १४ ॥

ते तथा बाङ्गलकात् सप्तम्यां व्यलुक् । जग्मुः स्त्रीपुत्रादेः स्वप्रयाणकथ-
नार्थम् । सम्मतान् वेगवत्त्वेनेति शेषः ॥ १० ॥

प्रास्थानिकं कार्यशेषं प्रस्थानप्रयोजनकं कार्यशेषं विशिष्टपाथेया-
दिसम्पादनलक्षणं कृतवानन्तरं ययुः ॥ ११ ॥

अपरतालस्य तदाख्यदेशस्य न्यन्तेन पश्चिमभागेन प्रलम्बाख्यदेश-
स्योत्तरं भागं प्रति निषेवमाणाः मालिनीं नदीं मध्येनातीत्य जग्मुः ।
अपरतालप्रलम्बा पर्वताविति कतकतीर्थौ । अयोध्यायाः पश्चिमाभि-
मुखं गच्छन्तस्तयोरन्योन्यं पूर्वापरस्थयोरपरतालप्रलम्बयोर्मध्येन मालिनीं
निषेवमाणा उदङ्मुखः कियद्दूरं गत्वा ततः प्रलम्बस्योत्तरभागेन पश्चि-
माभिमुखा जग्मुरित्यर्थं तीर्थं आह ॥ १२ ॥

ते प्रत्यगुदीचीं दिशं यान्तस्तं पञ्चालदेशमासाद्य आग्नेयोदिङ्मुख-

* “सरांसि विपुलान्येव” इति वा पाठः ।

ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेविताम् ।

उपातिजग्मुर्वेगेन शरदण्डां जलाकुलाम् ॥ १५ ॥

निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनम् ।

अभिगम्याभिवाद्यन्तं कुलिङ्गां प्राविशन् पुरीम् ॥ १६ ॥

अभिकालं ततः प्राप्य तेजोभिभवनात् च्युताः ।

पितृपैतामहीं पुण्यां तेरुरिक्षुमतीं नदीम् ॥ १७ ॥

अवेक्ष्याञ्जलिपानांश्च ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

ययुर्मध्येन बाह्लीकान् सुदामानश्च पर्वतम् ॥ १८ ॥

प्रवाह्यां गङ्गां हस्तिनापुरसमीपे तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखाः सन्तो मध्येन कुरुजां-
गलं कुरुजाङ्गलस्य मध्यमार्गमाश्रित्य ययुः ॥ १३ ॥ १४ ॥

शरदण्डां तदाख्यां नदीं उपगम्याति जग्मुः अतिचक्रमुः ॥ १५ ॥

निकूलवृक्षं शरदण्डापश्चिमतीरवृक्षम् । दिव्यं विशिष्टदेवता-
धिष्ठितम् । सत्योपयाचनं तन्नामकम् । अन्वर्थनामकत्वादिरुदाता-
रम् । अतएवाभिवाद्यं सर्वनमस्कार्यं वृक्षमभिगम्य प्रदर्शयामास ।
कुलिङ्गाख्यां नगरं प्राविशन् ॥ १६ ॥

अभिकालतेजोभिभवनां ग्रामो । ततो योधिवनात् च्युता इति
पाठान्तरम् । पितृपैतामहीमित्यार्षम् । रक्षाकूणां पितृपैतामहसम्ब-
न्धनीमिक्षुमतीं तेरुः ॥ १७ ॥

अञ्जलिपानान् अञ्जलिमात्रप्रमाणजलाहारान् । इक्षुमतीतीर-
स्थान् बाह्लीकान् जनपदान् इत्येके । तद्देशस्थानञ्जलिपानान् ब्राह्मणा-

विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशाश्चापि शास्त्रलीम् ।
 नदीर्वापीस्तटाकानि पल्लवानि सरांसि च ॥ १८ ॥
 पश्यन्तो विविधांश्चापि सिंहान् व्याघ्रान् मृगान् हिपान् ।
 ययुः पथातिमहता शासनं भर्तुरीप्सवः ॥ २० ॥
 ते श्रान्तवाहना दूता विक्रष्टेन पथा सता ।
 गिरिव्रजं पुरवरं श्रीघ्नमासेदुरञ्जसा ॥ २१ ॥

भर्तुः प्रियार्थं कुलरत्नणार्थं

भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् ।

नवेत्येत्यन्वयः । अञ्जलिना पिबन्ति तादृशान् वेदपांरगान् ब्राह्म-
 गान् दृष्ट्वेत्यनेन बाह्लीकदेशस्यात्यनाचारत्वं सूचितम् । यत्र वेदपा-
 रगा ब्राह्मणा अपि ईदृशाः का कथान्येषामिति । तथा भारते कर्ण-
 पर्वणि । बाह्लीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत् इति परे ॥ १८ ॥

विष्णोः पदं सुदामपर्वतस्थं विष्णुपदाङ्कितस्थानम् । विपाशाशा-
 स्त्रल्यौ नद्यौ ते प्रेक्षेत्यनुकर्षः ॥ १८ ॥ २० ॥

विक्रष्टेन विप्रकष्टेनातिदूरेत्यर्थः । सता निरुपद्रवेण गिरिव्रजं
 केकयराजगृहापरनामकम् । समरात्रेण गत्वा वै दूतास्ते श्रान्तवाहना
 इति क्वचित्पाठस्तु दृश्यते ॥ २१ ॥

भर्तुरिति । भर्तुर्नियोक्तुर्वसिष्ठस्य प्रियार्थं श्रीघ्नगमनेन प्रीतिसम्पा-
 दनार्थम् । यद्वा भर्तुर्दण्डरथस्य प्रियार्थं श्रीघ्नानीतभरतकृतौर्ध्वदेहि-
 केन परलोकप्राप्तेः । कुलस्य प्रजाकुलस्य रक्षणार्थं भर्तुर्दण्डरथस्य

अहेडमानास्त्वरया स्म दूता

रात्र्यान्तु ते तत्पुरमेव याताः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

गिरिव्रजे दूतागमनं नाम अष्ट-

षष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

यो वंशो वंशपरम्परागतस्त्वन्यं तस्य परिग्रहायं भरतेन स्वीकारार्थं
अहेडमानाः उपेक्षारहिताः । हेड् अनादरे । अतएव त्वरया युक्ताः
दूता रात्र्यामेव तत्पुरं याताः ॥ २२ ॥

अत्र कतकोक्तसंख्यारीत्या षट् श्लोकास्तुटिताः ।

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततिः सर्गः ।

यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स्म तां पुरीम् ।

भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः ॥ १ ॥

व्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम् ।

पुत्रो राजाधिराजस्य सुमृशं पर्यतप्यत ॥ २ ॥

तप्यमानं तमाञ्जाय वयस्याः प्रियवादिनः ।

आयासं विनयिष्यन्तः सभायाञ्चक्रिरे कथाः ॥ ३ ॥

वादयन्ति तदा शान्तिं लासयन्त्यपिचापरे ।

नाटकान्यपरे स्माङ्गर्हास्थानि विविधानि च ॥ ४ ॥

यामिति । यामेव रात्रिं प्राप्य दूताः पुरीं प्रविशन्तिस्मेति योजना ।

अयं वक्ष्यमाणः ॥ १ ॥

व्युष्टां प्रभातरूपां तां रात्रिं प्राप्याप्रियं स्वप्नं दृष्ट्वा पर्यतप्यतेत्य-
न्वयः । प्रातःकालिकत्वेन शीघ्रफलता स्वप्नस्य सूचिता ॥ २ ॥

आयासं दुःस्वप्नदर्शनजं दुःखं विनयिष्यन्तः अपनेष्यन्तः ॥ ३ ॥

अन्ये तद्दूरीकुर्वन्तो वीणादि वादयन्ति । अपरे तस्य शान्तिं तस्य
खेदशान्तिमुद्दिश्य लासयन्ति नर्तयन्ति वेश्याः । शान्तिं लोलयन्तीति

स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियबोधिभिः ।

गौष्ठीहास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राह्वयत राघवः ॥ ५ ॥

तमब्रवीत् प्रियसखो भरतं सखिभिर्हृतम् ।

सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे ! नानुमोदसे ॥ ६ ॥

एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह ।

शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम् ॥ ७ ॥

स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजम् ।

पतन्तमद्रिशिखरात्कलुषे गोमये हृदे ॥ ८ ॥

ज्वमानस्य मे दृष्टः स तस्मिन् गोमये हृदे ।

पिबन्नञ्जलिना तैलं हसन्निव सुज्जर्मुज्जः ॥ ९ ॥

ततस्त्रिलोदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः ।

तैलेनभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवान्वगाहत ॥ १० ॥

पाठे तस्य शान्तिं तूष्णीमवस्थानं लोलयन्ति चालयन्ति । श्लोकाद्यर्थ-
प्रश्रयार्थेनेत्यर्थः । अपरे हास्यानि हास्यरसप्रधानानि विविधानि
नाटकान्याहुः ॥ ४ ॥

गौष्ठीहास्यानि गौष्ठुचितानि हास्यानि गर्माणि ॥ ५ ॥

प्रियसखः । सखिमात्रस्य प्रियत्वपिवादाद्गोमतिर्ज्ञेया अत्यन्त-
प्रिय इति । नानुमोदसे गानादीति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

गोमये क्रूरे गोमयपूर्णं क्रूरे ॥ ८ ॥ ९ ॥

त्रिलोदनं तिलमिश्रमोदनम् । अन्वगाहतेत्यन्तः प्रथमः स्वप्नः ॥ १० ॥

स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रश्च पतितं भुवि ।
 उपरुद्धाश्च जगतीं तमसेव समावृताम् ॥ ११ ॥ ~
 औपवाह्यस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतम् ।
 सहसा चापि संशान्ता ज्वलिता जातवेदसः ॥ १२ ॥
 अवदीर्णाश्च पृथिवीं शुष्कांश्च विविधान् द्रुमान् ।
 अहं पश्यामि विध्वस्तान् सधूमांश्चैव पर्दितान् ॥ १३ ॥
 पीठे काष्णार्ण्यसे चैनं निषण्णं कृष्णवाससम् ।
 प्रहरन्ति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः ॥ १४ ॥
 त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः ।
 रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १५ ॥
 प्रहसन्तीव राजानं प्रमदा रक्तवामिनी ।
 प्रकर्षन्ती मया दृष्ट्वा राक्षसी विह्वतानना ॥ १६ ॥

स्वप्नान्तरमाह,—स्वप्नेऽपीति । तमसा समावृतामेवोपरुद्धां तिमो-
 हिताम् । यदाऽसुररक्षोभिरुपरुद्धाः ॥ ११ ॥

औपवाह्यस्य राजवाहनस्य नागस्य दन्तिनः । विषाणं दन्तः ।
 ज्वलिता अग्नयोऽकस्माज्ज्वान्तं दृष्ट्वा ॥ १२ ॥

अवदीर्णां विदीर्णाम् ॥ १३ ॥

कृष्णाश्च पिङ्गलाश्च प्रमदाः ॥ १४ ॥ १५ ॥

रक्तवासिनो रक्तवस्त्रा प्रहसन्तीव ॥ १६ ॥

एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम् ।

अहं रामोऽथवा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति ॥ १७ ॥

नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि ।

अचिरान्तस्य धूम्राग्रं चितायां सम्प्रदृश्यते ॥ १८ ॥

एतन्निमित्तं दीनोऽहं न वचः प्रतिपूजये ।

शुष्यतीव च मे कण्ठो न स्वस्थमिव मे मनः ॥ १९ ॥

न पश्यामि भयस्थानं भयञ्चैवोपधारये ।

भ्रष्टश्च स्वरयोगो मे क्वाया चापगता मम ॥ २० ॥

जुगुप्सा इव चात्मानं न च पश्यामि कारणम् ॥ २१ ॥

इमां भयावहां रात्रिं प्राप्य एवमेतत् दृष्टम् । अहं मरिष्यामीति
विपरिणामः ॥ १७ ॥

दृष्टदुःखस्वप्नफलं निगमयति । नर इत्यादि । धूम्राग्रं धूमशिखा ॥ १८ ॥

एतदुक्तं निमित्तं स्वरूपं दृष्टेति शेषः । वचः युष्माकं न प्रति-
पूजये । न प्रतिप्रेषिये इति पाठे युष्माकं वचः प्रति नयेन भ्रष्टं प्रीते
भवामीत्यर्थः । यदुन्तास्तडिति कतकः ॥ १९ ॥

भयस्थानं भयकारणं उपधारये अवशतो बिभर्मि । क्वाया कान्तिः
अपगता पूर्वरूपन्यक्तवती मन्त्रित्वर्थः ॥ २० ॥

आत्मानं जुगुप्सा इव किमर्थं मम जन्मेत्येवमादिरूपेण । कारणं
जुगुप्साकारणम् । जुगुप्सन्निवेति पाठे जुगुप्सन्निव तिष्ठामि तत्कार-
णञ्च न पश्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥

इमाञ्च दुःस्वप्नगतिं निशम्य हि
 त्वनेकरूपामवितर्कितां पुरा ।
 भयं महत्तद्दृदयान्न याति मे
 विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 भरतस्य स्वप्नवृत्तान्तवर्णनं नाम एकोन-
 सप्ततिः सर्गः ॥ ६८ ॥

पुरा पूर्वमतर्कितां अनेकरूपां दुःस्वप्नगतिं निशम्य हि दुःस्वप्नं
 स्मृत्वा हि स्मृत्वेव चिन्ताया अविषयदर्शनमपि राजानं विचिन्त्य राज-
 दर्शनविषयो चिन्तां प्राप्य महद्भयं मे हृदयान्न यातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 एकोनसप्ततिः सर्गः ॥ ६८ ॥

सप्ततिः सर्गः ।

भरते ब्रुवति खप्रं दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ।

प्रविश्यामह्यपरिखं रम्यं राजगृहं पुरम् ॥ १ ॥

समागम्य च राज्ञा ते राजपुत्रेण चार्चिताः ।

राज्ञः पादौ गृहीत्वा च तमूचुर्भरतं वचः ॥ २ ॥

पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ।

त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३ ॥

इमानि च महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च ।

प्रतिगृह्य विशालाक्ष ! मातुलस्य च दापय ॥ ४ ॥

असह्या दुःसहाः परिखाः परिखाप्रदेशवर्तिप्राकार्यन्वतमूहो
यस्य तत् । असह्यपरिघोमति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

राज्ञा केकयेन राजपुत्रेण युधाजिता समागम्य । वसिष्ठादिदत्त-
पदार्थपुरःसरतया सङ्गमपूर्वे यथोचितं व्यवहारं कृत्वा ताभ्यामर्चिताः
राज्ञः स्वीयस्य भरतस्य पादौ गृहीत्वा नमस्कृत्य भरतं वच ऊचुः ।
राज्ञः केकयराजस्यैवेत्यन्ये ॥ २ ॥ . . .

मन्त्रिणः प्राङ्गिरिति विपरिणामः । आत्ययिकं काष्ठातिक्रमासहं
कृत्यमस्तीति शेषः ॥ ३ ॥

मातुलस्य च चान्मातामहस्य च ॥ ४ ॥

अत्र विंशतिकोऽयस्व वृषतेर्मातुलस्य ते ।
 दशकोऽयस्व सम्पूर्णास्तथैव च वृषात्मजः ॥ ५ ॥
 प्रतिष्ठ्य तु तत्सर्वं स्वयुरक्तः सुहृज्जने ।
 दूतानुवाच भरतः कामैः सम्प्रतिपूज्य तान् ॥ ६ ॥
 कच्चित्स कुशली राजा पिता दशरथो मम ।
 कच्चिदारोग्यता रामे लक्ष्मणे च महात्मनि ॥ ७ ॥
 आर्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्मवादिनी ।
 अरोगा चापि कौसल्या माता रामस्य धीमतः ॥ ८ ॥
 कच्चित्सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या ।
 शत्रुघ्नस्य च वीरस्य अरोगा चापि मध्यमा ॥ ९ ॥
 आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी ।
 अरोगा चापि मे माता कैकेयी कसुवाच ॥ १० ॥

अत्र आहृतद्रव्ये विंशतिकोऽयः तत्संख्याकवस्त्राभरणानि नृपते-
 र्मातामहस्य तदर्धं मातुलस्य ॥ ५ ॥

सुहृज्जने मातुलादिरूपे प्रदाप्येति शेषः । कामैः अभिमतवस्तु-
 जातैः ॥ ६ ॥

अथ क्रमेण कुशलं पृच्छति राजेत्यादि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

मातुलस्यभावानुवादपूर्वं तस्या अरोग्यं पृच्छति । आत्मकामेति ।
 आत्मप्रयोजनकामा प्राज्ञमानिनी आत्मानं प्राज्ञां मन्यते सा ॥ १० ॥

एवमुक्तास्तु ते दूता भरतेन महात्मना ।

ऊचुः संप्रश्रितं वाक्यमिदं तं भरतं तदा ॥ ११ ॥

कुशलास्ते नरव्याघ्र ! येषां कुशलमिच्छसि ।

श्रीश्च त्वां दृणुते पद्मा युज्यताञ्चापि ते रथः ॥ १२ ॥

भरतञ्चापि तान् दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत ।

आपृच्छेऽहं महाराजं दूताः सन्त्वरयन्ति माम् ॥ १३ ॥

एवमुक्त्वा तु तान् दूतान् भरतः पार्थिवात्मजः ।

दूतैः सञ्चोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह ॥ १४ ॥

राजन् ! पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः ।

पुनरयं हमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि ॥ १५ ॥

भरतेनैवमुक्तस्तु वृषो मातामहस्तदा ।

तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्थाघ्राय राघवम् ॥ १६ ॥

संप्रश्रितं सविनयं संचिन्तय ॥ ११ ॥

येषां कुशलमिच्छसि तेषां कुशलमेव । त्वस्याङ्गानेन शङ्का न कार्या ।
पद्मा पद्मवती श्रीक्षां दृणुते तथा शोभा त्वयि दृश्यते । येन सर्वामङ्गल-
शङ्काव्यावृत्तिरतो यात्रायै रथो युज्यताम् ॥ १२ ॥

दूता मां संत्वरयन्तीति उक्त्वा महाराजमापृच्छे गमनानुज्ञायै इति
दूतानभ्यभाषतेत्यन्वयः ॥ १३ ॥

सञ्चोदितः शीघ्रं गच्छेत्त्वं प्रेरितः ॥ १४ ॥

मे स्मरिष्यसीति शेषत्वविबक्षायां षष्ठी । मामित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया ।

मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरञ्च परन्तप ! ॥ १७ ॥

पुरोहितञ्च कुशलं ये चान्ये द्विजसन्तमाः ।

तौ च तात ! महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १८ ॥

तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्तान् कम्बलानजिनानि च ।

सत्कृत्य कैकेयो राजा भरताय ददौ धनम् ॥ १९ ॥

अन्तःपुरेति संवृद्धान् व्याघ्रवीर्यबलोपमान् ।

दंष्ट्रायुधान् महाकायान् शुनश्चोपायनं ददौ ॥ २० ॥

रक्त्वा निष्कसहस्रे द्वे षोडशशतानि च ।

सत्कृत्य कैकेयीपुत्रं कैकेयो धनमादिशत् ॥ २१ ॥

तदामात्यान्भिमेतान् विश्वास्यांश्च गुणान्वितान् ।

ददावश्वपतिः शीघ्रं भरतायानुयायिनः ॥ २२ ॥

सुप्रजाः शुभप्रजावती ॥ १७ ॥

तौ च कुशलं ब्रूया इति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

तस्मै भरतायेत्यन्वयः । चित्रान् कम्बलान् चित्राणि अजिनानि
मृगाणाम् ॥ १९ ॥

अतिसंवृद्धान् यत्नेन वर्धितान् । व्याघ्रवीर्यबलोपमान्त्तदुपमवीर्यबल-
वतः । बलान्वितानिति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

निष्कमुरोभूषणम् । धनमुत्तरूपम् ॥ २१ ॥

अमात्यान् स्त्रीयान् अश्वपतिः कैकेयः ॥ २२ ॥

ऐरावतान् ऐन्द्रशिरान्नागान् वै प्रियदर्शनान् ।
 खरान् शीघ्रान् सुसंयुक्तान् मातुलोस्मै धनं ददौ ॥ २३ ॥
 स दत्तं केकयेन्द्रेण धनं तन्नाभ्यनन्दत ।
 भरतः केकयीपुत्रो गमनत्वरया तदा ॥ २४ ॥
 बभूव ह्यस्य हृदये चिन्ता सुमहती तदा ।
 त्वरया चापि दूतानां खप्रस्यापि च दर्शनात् ॥ २५ ॥
 स स्ववेश्माभ्यतिक्रम्य नरनागाश्वसंकुलम् ।
 प्रपेदे सुमहच्छीमान् राजमार्गमनुत्तमम् ॥ २६ ॥
 अभ्यतीत्य ततोपश्यदन्तःपुरमनुत्तमम् ।
 ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥
 स मातामहमाष्टच्छ्रमातुलञ्च युधाजितम् ।
 रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २८ ॥
 रथान् मण्डलचक्रांश्च योजयित्वा परं शतम् ।

ऐरावतान् इरावत् पर्वतभवान् ऐरावतकुलोद्भवान् वा । ऐन्द्र-
 शिरानिन्द्रशिरनामकदेशभवान्नागान् गजान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

स इति । सः मातामहादिभ्यो लब्धधनः यात्रापरिकरसम्पन्ननाय
 स्ववेश्माभिगम्य कृतयात्रापरिकरस्ततोऽभ्यतिक्रम्य निर्गत्य नरादिसंकुलं
 राजमार्गं प्रपेदे । सुमहती श्रीः सुमहच्छीलतद्धान् ॥ २६ ॥

अभ्यतीत्य स्वगृह्राजगृहपर्यन्तं राजमार्गमतोत्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

मातुलञ्च चेन मातामहोमातुलान्यौ ॥ २८ ॥

उद्गोश्वखरैर्भृत्या भरतं यान्तमन्वयुः ॥ २९ ॥

बलेन शुभो भरतो महात्मा

सहार्थकस्यात्मसमैरमात्यैः ।

आदाय शत्रुघ्नमपेशदु-

ष्टहाद्यथौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

भरतस्य मातामहावासात् निर्गमनं नाम

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

मण्डलाकाराणि चक्राणि येषां तान् । कतकस्तु मण्डलाकारतया
रथप्रवर्त्तनसाधकं चक्रं मण्डलचक्रं चतुर्दिक्चक्रमध्यस्थं तद्येषां तान्
काञ्चप्रादौ च तथेदानीं प्रसिद्धमित्याह ॥ २९ ॥

बलेन स्त्रीयेन मातुलीयेन च धार्यकस्य मातामहस्य सभार्यकः
स्वात्मसमैरिति पाठान्तरम् भार्यासहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ।

स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्यवान् ।
ततः सुदामां द्युतिमान् सन्तीर्यावेक्ष्य तां नदीम् ॥ १ ॥
ह्लादिनीं दूरपाराञ्च प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीम् ।
शतद्रुमतरञ्जीमान्नदीमिव्हाकुनन्दनः ॥ २ ॥
ऐलधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्वतान् ।
शिलामकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शन्यकर्षणम् ॥ ३ ॥

सुदामां तदाख्यां नदीम् । इदं मार्गान्तरं चतुरङ्गबलगमनोचितम् । दृतास्तु शीघ्रं तन्नगरप्राप्तये कान्तारमार्गेण गताः । इदञ्च दृतमार्गोक्तनद्यादीनामिहानुत्तेरन्येषामुक्तेष्व जायते ॥ १ ॥

दूरपारं परतीरं यस्यास्ता ह्लादिनीं तदाख्यां नदीं प्रत्यक् स्रोतस्तरङ्गिणीं पश्चिमप्रवाहां नदीं ततः शतद्रुं तत्संज्ञिकाम् ॥ २ ॥

ऐलधाने तदाख्यग्रामे नदीं तद्ग्रामवर्तिनी । ऐलधानीमिति पाठे तदाख्यामित्यर्थं कतकः । अपरपर्वता जगद्विशेषाः । अपरपर्वटानिति पाठान्तरम् । शिलां तदाख्यनदीम् । आकुर्वतीनामकं नद्यन्तरमिति कतकः । शिलामासमन्तात् कुर्वतीं शिलाकर्षणस्वभावमित्यर्थः इति तीर्थः स्वमध्यपतितं वस्तु शिलारूपं कुर्वतीमित्यर्थः । तरणश्च

सत्यसन्धः शुचिर्भूत्वा प्रेक्षमाणः शिलावहाम् ।

अभ्यगात्स महाशैलान् वनञ्चैत्ररथं प्रति ॥ ४ ॥

सरस्वतीञ्च गङ्गाञ्च युग्मेन प्रतिपद्य च ।

उत्तरं वीरमस्थानां भारुण्डं प्राविशद्वनम् ॥ ५ ॥

वेगिनीञ्च कुलिङ्गाख्यां ह्यादिनीं पर्वतावृताम् ।

यमुनां प्राप्य सन्तीर्णो बलमाश्रासयत्तदा ॥ ६ ॥

शीतीकृत्वा तु गात्राणि क्लान्तानाश्रास्य वाजिनः ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकम् ॥ ७ ॥

तद्वर्त्तिशिलाप्रायकाष्ठनौकयेत्यन्ये । आग्नेयं आग्नेयदिग्गतं शल्यकर्षणं
तदोषधुपेतं देशम् । तत्र च शिलावहा नदीति कतकः । आग्नेयं
शल्यकर्त्तनमिति ग्रामद्वयं तन्मध्ये शिलावहा नदीति तीर्थः ॥ ३ ॥

महशैलानतीत्य 'चैत्ररथं वनमभ्यगात् । चैत्ररथं यातुं महाशैला-
नत्यगादिति पाठान्तरेऽर्थः ॥ ४ ॥

सरस्वतीं इयमत्र पश्चिमप्रवाहा । गङ्गापदेनात्रसुचक्षुसीताद्य-
न्यतमाः पश्चिमप्रवाहा ग्राह्याः । एतास्तिष्ठो गङ्गाप्रवाहा एवेति
पुराणप्रसिद्धम् । तां युग्मेन सङ्गमेन प्रतिपद्य प्राप्य वीरमस्थानां देशाना-
मुत्तरान् देशान् प्राप्य भारुण्डाख्यं वनं प्राविशत् । उत्तरमिति पाठे
वनविशेषणं तत् ॥ ५ ॥

ततो वेगिनीत्यादि विशेषवतीं कुलिङ्गाख्यां नदीं सन्तीर्णो यमुनां
प्राप्य बलमाश्रासयत् ॥ ६ ॥

राजपुत्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम् ।

भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमित्रात्यगात् ॥ ८ ॥

भागीरथीन्दुष्पतरां सोऽशुधाने महानदीम् ।

उपायाद्राघवस्तूर्यं प्राग्बटे विश्रुते पुरे ॥ ९ ॥

स गङ्गां प्राग्बटे तीर्त्वा समायात् कुटिकोष्ठिकाम् ।

सबलस्तां स तीर्त्वाय समगाद्धर्मवर्धनम् ॥ १० ॥

तोरणं दक्षिणार्धेन जम्बूप्रस्थं समागमत् ।

वरूथञ्च यद्यौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ॥ ११ ॥

तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो यद्यौ ।

उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥ १२ ॥

गात्राणि वाजिनाम् । शीतीकृत्वा स्नपनादिना । आश्वस्त्र
कायायां धासादिद्वानेन । उदकमादाय तीर्थबुद्ध्या ॥ ७ ॥

अनभीक्ष्णोपसेवितं बह्वधा जनैरनुपसेवितम् । भद्रेण प्रशस्तेन
रथेन । भद्रजातीयेन गजेन वा ॥ ८ ॥

अशुधाने ग्रामे महानदीं गङ्गां दुष्पतरां ज्ञात्वा प्राग्बटे पुरे
आगत्य तत्र तां तीर्त्वा कुटिकोष्ठिकां आयात्तां तीर्त्वा धर्मवर्धनं ग्राम-
मगात् ॥ ९ ॥ १० ॥

तोरणं दक्षिणार्धेन तोरणग्रामस्य दक्षिणभागेन जम्बूप्रस्थाख्यं
ग्राममागतः । वरूथं तदाख्यम् ॥ ११ ॥

उज्जिहानायास्तन्नामकनगर्याः प्रियकास्तन्नामानो वृक्षाः ॥ १२ ॥

सतांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः ।
 अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ॥ १३ ॥
 वासं कृत्वा सर्वतीर्थं तीर्त्वा चोत्तरगां नदीम् ।
 अन्या नदीश्च विविधैः पार्वतीयैस्तुरङ्गमैः ॥ १४ ॥
 हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामप्यवर्त्तत ।
 ततार च नरव्याघ्रो लोहित्ये च कपीवतीम् ॥ १५ ॥
 एकसाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीम् ।
 कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य सालवनं तदा ॥ १६ ॥
 भरतः क्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रान्तवाहनः ।
 वनञ्च समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये ॥ १७ ॥

सालांस्तु प्रियकानिति पाठे सालशब्दो दृष्टपर्यायः । सतांस्त्विति
 पाठे स भरत इत्यर्थः । शीघ्रान् वाजिन आस्थाय इत्ये संयोज्य अनु-
 ज्ञाप्य मया शीघ्रं गन्तव्यं भवद्भिः मन्दमागन्तव्यमित्येवम् । उज्जिह्वानाया
 अर्वाक् स्वदेशत्वेन भयाभावात् ॥ १३ ॥

सर्वतीर्थं तदाख्यग्रामे पार्वतीयैः पर्वतोद्भवैः स्वार्यिकाण्यन्तमि-
 त्याहुः ॥ १४ ॥

हस्तिपृष्ठकं ग्रामः कुटिका नदी । लोहित्ये ग्रामे कपीवतीं
 नदीम् ॥ १५ ॥

हस्तिपृष्ठेति एकसालेति श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः ॥ १६ ॥

भरत इति ॥ १७ ॥ १८ ॥

अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह ।
 तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सन्नराचोषितः पथि ॥ १८ ॥
 अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथिञ्चेदमब्रवीत् ।
 एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ॥ १९ ॥
 अयोध्या दृश्यते दूरात् सारथे ! पाण्डुमृत्तिका ।
 यज्वभिर्गुणसम्पन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २० ॥
 भृथिष्ठमृद्धैराकीर्णा राजर्षिवरपालिता ।
 अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान् ॥ २१ ॥
 समन्तान्नरनारीणां तमद्य न शृणोम्यहम् ।
 उद्यानानि हि सायाङ्गे क्रीडित्वोपरतैर्नरैः ॥ २२ ॥
 समन्तादिप्रधावद्भिः प्रकाशन्ते ममान्यथा ।

नातिप्रतीता नातिहृषिता । प्रतीता हृषितः ख्यात इति वैज-
 यन्ती ॥ १९ ॥

पाण्डुमृत्तिका सुधाधवजितत्वान्निशानन्दत्याच्च पाण्डुमृत्तिकारूप-
 कम् । यज्वादिभिर्व्याप्तापि राजपाणितापि पाण्डुमृत्तिकासमूह इव
 निःसारा ॥ २० ॥ २१ ॥

सायाङ्गे उद्यानानि प्रविश्य राज्ञो क्रीडित्वोपरतैर्नरैः प्रातः सम-
 न्तादिप्रधावद्भिर्यानि पूर्वमत्यन्तं प्रकाशन्ते तान्यद्य कामिभिः परित्य-
 ज्ञानि । अनु मां लक्षोक्तव्यं शदन्तीव ममान्यथा महारण्यानीव प्रका-
 शन्ते ॥ २२ ॥ २३ ॥

तानद्यामुदन्तीव परित्यक्तानि कामिभिः ॥ २३ ॥

अरण्यभूतेव पुरी सारथे ! प्रतिभाति माम् ।

न ह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गजैर्न च वाजिभिः ।

निर्यान्तो वाभिद्यान्तो वा नरमुख्या यथा पुरा ॥ २४ ॥

उद्यानानि पुरा भान्ति मत्तप्रमुदितानि च ।

जनानां रतिमंयोगेष्वत्यन्तगुणवन्ति च ॥ २५ ॥

तान्येतान्यद्य पश्यामि निरानन्दानि सर्वशः ।

स्वस्तपर्णैरनुपथं विक्रोशद्भिरिव द्रुमैः ॥ २६ ॥

नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणाम् ।

सरक्तां मधुरां वाग्गीं कलं व्याहरतां वज्र* ॥ २७ ॥

चन्दनायुरसम्पृक्तधूपसमूर्च्छितोमलः † ।

यानः शिबिकादिभिः अभियान्तः प्रविशन्तः ॥ २४ ॥

मत्तप्रमुदितानि मत्तप्रमुदितभृङ्गकोकिलादिमन्ति । तादृशस्त्री-
युखवन्ति च । रत्नार्थसंयोगे विविधकुसुमलतागृहदोर्घिकाक्रोडपर्वता-
दियुक्ततया यान्यत्यन्तगुणवन्ति अत्यन्तमनुकूलानि तान्यद्य निरानन्दानि
पश्यामि ॥ २५ ॥

यतो विक्रोशद्भिरिव द्रुमैरुपलक्षितानि ॥ २६ ॥

अद्यापि उदितेपि सूर्ये अस्मासु प्रयासन्नेष्वपि कलमथक्ताम् ॥ २७ ॥

* “सुङ्गः” इति वा पाठः ।

† “अतुलः” इति वा पाठः ।

प्रवाति पवनः श्रीमान् किन्तु नाद्य यथा पुरा ॥ २८ ॥

भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसङ्घटितः पुनः ।

किमद्य शब्दो विरतः सदादीनगतिः पुरा ॥ २९ ॥

अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च ।

निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे मनः ॥ ३० ॥

सर्वथा कुशलं सूत ! दुर्लभं मम बन्धुषु ।

तथा ह्यसति सम्मोहे हृदयं सीदतीव मे ॥ ३१ ॥

विषण्णः आन्तहृदयः स्रस्तः संलुलितेन्द्रियः ।

भरतः प्रविवेशाशु पुरीमिव्वाकुपालिताम् ॥ ३२ ॥

हारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छान्तंवाहनः ।

दाःस्थैरुत्थाय विजयं पृष्ट्वैस्तैः सहितो ययौ ॥ ३३ ॥

सम्मूर्च्छितोऽव्याप्तः ॥ २८ ॥

कोणो भेर्यादिवादनदण्डः तेन सङ्घटितः तदाघातजनितः यः पुरा
सदा अदीनगतिरनुभूतः स किं विरतः ॥ २९ ॥

अनिष्टानि अनिष्टसूचकानि पापानि क्रूराणि वाकादयः । पापं
स्यात् क्रूरपापमनोः । अमनोज्ञानि अशुभसूचकानि निमित्तानि वा-
माक्षिस्यन्दादीनि ॥ ३० ॥

असति सम्मोहे तत्कारण ॥ ३१ ॥

विषण्णो दीनः आन्तहृदयः खिन्नचित्तः । संलुलितानि क्षुभितानि
हृन्म्रियाणि यस्य सः ॥ ३२ ॥

स त्वनेकाग्रहृदयो दाःस्यं प्रत्यर्थं तं जनम् ।

सूतमश्वपतेः क्लान्तमब्रवीत्तत्र राघवः ॥ ३४ ॥

किमहं त्वरयानीतः कारणेन विनानघ ! ।

अश्रुभाण्डि हृदयं शीलञ्च पततीव मे ॥ ३५ ॥

श्रुता नो यादृशाः पूर्वं वृपतीनां विनाशने ।

आकारांस्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे ! ॥ ३६ ॥

सम्भार्जनविहीनानि परुषाण्युपलक्ष्ये ।

असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः ॥ ३७ ॥

बलिकर्मविहीनानि धूपसम्मोदनेन च ।

वैजयन्तेन इन्द्रप्रासादद्वारतुल्यद्वारेण तन्नामकेन वा । विजयं
पृष्टः कृतविजयप्रश्नः । विजयमुक्त इति पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

अनेकाग्रहृदयः व्याकुलहृदयः । दाःस्यं जनं प्रत्यर्थं सोपचारं
निवर्त्य । अश्वपतेः केकयस्य ॥ ३४ ॥

आनीतः दूतद्वारेति शेषः । कारणेन विना कारणोक्तिं विना ।
अतएव मे हृदयमश्रुभाण्डि । शीलं धैर्यादिस्वभावः पतति
गलति ॥ ३५ ॥

श्रुताः कथास्त्विति शेषः । तान् तादृशान् ॥ ३६ ॥

तानाकारानाह, —सम्भार्जनेत्यादि । ईदृशानि कुटुम्बिभवनान्यु-
पलक्ष्ये इति सम्बन्धः । असंयतकवाटानि । अनाश्रितकुटुम्बानीति
बन्धुमायत्वेन तद्बन्धनसामर्थ्याभावात् ॥ ३७ ॥

अनाश्रितकुटुम्बानि प्रभाहीनजनानि च ॥ ३८ ॥

अलक्ष्मीकानि पश्यामि कुटुम्बिभवानन्यहम् ।

अपेतमाल्यशोभानि असंमृष्टाजिराणि च ॥ ३९ ॥

देवागाराणि शून्यानि न भान्तीह यथा पुरा ।

देवतार्चाः प्रविद्धाश्च यज्ञगोष्ठास्तथैव च ॥ ४० ॥

माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वा तथा ।

दृश्यन्ते वणिजोप्यद्य न यथापूर्वमत्र वै ॥ ४१ ॥

ध्यानसंविग्नहृदया नष्टव्यापारयन्विताः ।

देवायतनचैत्येषु दीनाः पक्षिमृगास्तथा ॥ ४२ ॥

मलिनञ्चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम् ।

सस्त्रीपुंसञ्च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ ४३ ॥

इत्येवमुक्त्वा भरतः स्रुतं तं दीनमानसः ।

धूपसम्मोदनेन परिमलेन हीनानीति शेषः । अनाश्रितकुटुम्बानि
अभोजितकुटुम्बानि प्रभा शोभा ॥ ३८ ॥

अलक्ष्मीकानि विचित्रध्वजतोरणाद्यभावात् ॥ ३९ ॥

देवतार्चाः प्रतिमाः प्रविद्धाः निरस्तपूजनाः । यज्ञगोष्ठास्तथा-
विधाः प्रविद्धाः यज्ञरहिताः ॥ ४० ॥

माल्यापणेषु माल्यविक्रयापणेषु पण्यानि माल्यरूपाणि ॥ ४१ ॥

नष्टेन व्यापारेण क्रयविक्रयादिव्यापारेण यन्विताः निरुद्धा-
पणाः ॥ ४२ ॥

तान्यनिष्टान्ययोध्यायां प्रेत्य राजगृहं ययौ ॥ ४४ ॥

तां शून्यद्वाराटकवेश्मरथां

रजोरुणदारकवाटयन्त्राम् ।

दृष्ट्वा पुरीमिन्द्रपुरीप्रकाशां

दुःखेन सम्पूर्णतरो बभूव । ४५ ॥

बह्वि पश्यन् मनसोप्रियाणि

यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः ।

अवाक्शिरा दीनमना न हृष्टः

पितुर्महात्मा प्रविवेश वेश्म ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

भरतस्य अयोध्यागमनं नाम एक-

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

मलिनत्वादिगणकं स्त्रीपुंसं पश्यामि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

द्वाराटकं चतुष्पथः रजसारुणानि धूसराणि दारकवाटानि द्वार-
यन्त्राणि च यस्याम् ॥ ४५ ॥

अन्यदा राजजीवने ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ।

अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये ।
जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १ ॥
अनुप्राप्तन्तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम् ।
उत्पपात तदा दृष्ट्वा त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् ॥ २ ॥
स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितम् ।
भरतः प्रेत्य जग्राह * जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३ ॥
तं मूर्ध्नि समुपान्नाय परिष्वज्य यशस्विनम् ।
अङ्गे भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥
अद्य ते कतिचिद्राव्यसृजतस्यार्थकवेश्मनः ।
अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ ५ ॥

अपश्यन्निति ॥ १ ॥ २ ॥

स्वगृहं स्वमाटगृहम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

अर्थकवेश्मनः मातामहगृहात् श्रुतस्य चलितस्य ते मार्गं कतिचि-
त्कतिरात्र्योऽलमास्तद्वक्तुमर्हसीत्यन्वयः । रथेन शीघ्रमागच्छतस्तवाध्वनि
श्रमो न खलु तद्वद ॥ ५ ॥

* “प्रतिजग्राह” इति वा पाठः ।

आर्यकस्य सुकुशली युधाजिन् मातुलस्तव ।
 प्रवासाच्च सुखं पुत्र ! सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
 एवं दृष्टुस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः ।
 आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ ७ ॥
 अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्त्वार्यकवेग्ननः ।
 अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलस्तव मे ॥ ८ ॥
 यन्मे धनञ्च रत्नञ्च ददौ राजा परन्तपः ।
 परिश्रान्तं पथ्यभवत् ततोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९ ॥
 राजत्राक्यहरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोऽहमागतः ।
 यदहं द्रष्टुमिच्छामि तदम्बा वक्तुमर्हति ॥ १० ॥
 शून्यायं शयनीयस्य पथ्यङ्को हेमभूषितः ।
 न चायमिच्छाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥
 राजा भवति भूयिष्ठं दहाम्बाया निवेशने ।
 तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२ ॥

आर्यको मातामहः मातुलस्तव कुशली न वेति इतः प्रवासादारभ्य
 मातुलगृहे सुखं न वेत्येतत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ ७ ॥

च्युतस्य चलितस्य । सप्तमी रात्रिः एतद्दिनात् पूर्वा रात्रिः सप्तमी-
 त्वर्थः । तेन सप्तरात्रोषितः पथीत्यनेन न विरोधः ॥ ८ ॥

परिश्रान्तं परिश्रान्तवाहनम् ॥ ९ ॥ १० ॥

शून्यः पित्रेति शेषः । ते शयनीयः शयनार्हः ॥ ११ ॥

पितुर्ग्रहीत्ये पादौ च तं ममाख्याहि वृच्छतः ।
 आहोस्विदम्बाज्येष्ठायाः कौशल्याया निवेशने ॥ १३ ॥
 तं प्रत्युवाच कैकेयीप्रियवद्भोरमप्रियम् ।
 अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥ १४ ॥
 या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
 राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ॥ १५ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवान् शुचिः ।
 पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥
 हा हतोस्मीति कृपणां दीनां वाचमुदीरयन् ।
 निपपातं महावाङ्मूर्खं विक्षिप्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥
 ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः ।
 विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥

अश्रुमिच्छन्निहागतः प्रायेणेह तस्यावस्थानात् ॥ १२ ॥
 अम्बानां मध्ये या ज्येष्ठा तस्याः निवेशने तिष्ठतीति शेषः ॥ १३ ॥
 अजानन्तमिति राजदत्तान्तमिति शेषः । प्रियवत् प्रजानन्तीति
 योजना । तत्र हेतुराज्यलोभेनेति ॥ १४ ॥
 यायजूके बभ्रुशीलः ॥ १५ ॥
 धर्माभिजनवान् धर्मयुक्तवंशवान् ॥ १६ ॥
 बाह्व विक्षिप्य भूमावाहय ॥ १७ ॥
 शोकेन संवीत आहतचित्तः । मरणदुःखितः मरणश्रवणेन सङ्गा-

एतत् सुवचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा ।
 शशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोयदात्यये ॥ १८ ॥
 तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता ।
 व्योमेव शशिना हीनमपशुष्क इव सागरः ॥ २० ॥
 वाष्पसुतृक्ष्य कण्ठेन स्वात्मना परिपीडितः * ।
 प्रच्छाद्य वदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतां वरः ॥ २१ ॥
 तमार्त्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि ।
 निवृत्तमिव सालस्य स्कन्धं परशुना वने ॥ २२ ॥
 माता मातङ्गसंकाशं । सन्द्रार्कसदृशं सुतम् ।

तदुःखः । भ्रान्ता अनवस्थिता आकुलिता खिन्ना चेतना यस्य स ता-
 दृशो विललाप ॥ १८ ॥

विलापं दर्शयति । एतदिति पुरा भाति स्म ॥ १८ ॥

अपशुष्कः आपः शुष्का यस्मिन् कालाग्निना सः अपशुष्कमिव
 सागरमिति पाठे सागरस्वरूपमित्यर्थः । शुष्काप इति पाठान्त-
 रम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वदनं वस्त्रेणाच्छाद्य कण्ठेन कण्ठस्वरेण सह वाष्पं नेत्रजल-
 मुत्सृज्य भूमौ पतित्व क्लिललापेति शेषः ॥ २१ ॥

सालस्य सालवृक्षस्य स्कन्धं शाखाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

* “स्वार्त्तः परमपीडितः” इति वा पाठः ।

† “मत्तमातङ्गसंकाशम्” इति वा पाठः ।

उवापयित्वा शोकार्त्तं वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजपुत्र ! महाययः ॥
 त्वदिधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि सम्मताः ॥ २४ ॥
 दानयज्ञाधिकारा हि शीलश्रुतिपौनुगा ।
 बुद्धिस्ते बुद्धिसम्पन्न ! प्रभेवार्कस्य मन्दिरे ॥ २५ ॥
 स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ परिविवृत्य च ।
 जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २६ ॥
 अभिषेच्यति रामन्तु राजा यज्ञं तु यक्ष्यते ।
 इत्यहं कृतसङ्कल्पो हृष्टो यात्रामयासिषम् ॥ २७ ॥
 तदिदं ह्यन्यथाभूतं व्यवदीर्णं मनो मम ।
 पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम् ॥ २८ ॥

राजव्रजेति राजपुत्रेति वा पाठः । सदसि सम्मताः सभ्याः ॥ २४ ॥
 शीलं सद्वृत्तम् । श्रुतिः श्रुतम् । तपश्चान्द्रायणादि तदनुगा ।
 शीलश्रुतिमनोनुगेति पाठे तदुभयपरिशोजनविषयं यन्मनःसङ्कल्पा-
 त्मकं तदनुगा बुद्धिरर्थवसायात्मिका । अर्कस्य मन्दिरे अर्कमाखण्डे
 तदेव हि तस्य गृहम् । तीर्थस्तु मन्दिर इति पाठं मत्वाऽत्युन्नतमन्दिरपर्वते-
 र्काप्रभायाः चिरावस्थानादेवमुक्तिरिति व्याचख्यौ ॥ २५ ॥ २६ ॥

यक्ष्यते करिष्यति यात्रा मयासिषं यात्रामकार्षम् । अयाचिषमिति
 पाठे मातामहायेति शेषः ॥ २७ ॥

अन्यथाभूतं चिन्तितविपरीतं जातम् ॥ २८ ॥

अश्व ! केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते ।
 धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयम् ॥ २८ ॥
 न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्त्तिमान् ।
 उपजिघ्रेत्तु मां मूर्ध्नि तातः सन्नाम्य सत्वरम् ॥ ३० ॥
 क्व स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्षिष्टकर्मणः ।
 येन मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति ॥ ३१ ॥
 यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽस्मि सन्मतः ।
 तस्य मां ग्रीष्ममाख्याहि रामस्याक्षिष्टकर्मणः ॥ ३२ ॥
 पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्थस्य जानतः ।
 तस्य पादौ ग्रहीष्यामि सद्दीदानीं गतिर्मम ॥ ३३ ॥
 धर्मविद्धर्मशीलस्य महाभागो दृढव्रतः ।
 आर्य्य ! किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥

रामेणैर्द्धदेहिक्कं कृतमिति मन्वान आह,—धन्या इत्यादि ॥ २८ ॥
 पुनः शोचति,—नेति । प्राप्तमिहागतं सन्नाम्य मूर्धानमिति शेषः
 ॥ ३० ॥

परिमार्जति परिमार्ष्टि ॥ ३१ ॥

आख्याहि आगतमिति शेषः ॥ ३२ ॥

धर्मं जानत आर्य्यस्य श्रेष्ठस्य विवेकिनः पुरुषस्य ज्येष्ठो ज्येष्ठो
 भ्राता पिता भवति । अतस्तस्य पादौ ग्रहीष्यामि । यतः स इदानीं
 मम गतिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

पश्चिमं साधु सन्देशं दृच्छामि श्रोतुमात्मनः ।
 इति पृष्ट्वा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 रामेति राजा विलपन् ह्वा सीते ! लक्ष्मणेति च ।
 स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः ॥ ३६ ॥
 इति मां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव ।
 कालधर्मं परिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः ॥ ३७ ॥
 सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सह सीतया ।
 लक्ष्मणञ्च महाबाहुं दृक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३८ ॥
 तच्छ्रुत्वा विषसादैवं द्वितीयाप्रियशंसनात् ।
 विषयणवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम् ॥ ३९ ॥
 क्व चेदानीं स धर्मात्मा कौसल्यानन्दवर्द्धनः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समागतः ॥ ४० ॥
 तथा पृष्ट्वा यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे ।

पश्चिमं सन्देशम् अन्यकालिकम् ॥ ३५ ॥
 विलपन् परलोकं गतः नतु किञ्चिदपि सन्देशमवोचदित्यर्थः ॥ ३६ ॥
 इमां वाचं सिद्धार्थास्त्वित्यादिवक्ष्यमाणाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 एवं द्वितीयेति । राजमरणापेक्षया रामवनगमनरूपाप्रियस्य
 द्वितीयत्वम् ॥ ३९ ॥
 क्व चेदानीं गत इति शेषः । समागतो मिलितः ॥ ४० ॥

मातास्य युगपद्वाक्यं * विप्रियं प्रियशंसया ॥ ४१ ॥
 स हि राजसुतः पुत्र ! चीरवासा महावनम् ।
 दण्डकान् सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः ॥ ४२ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतस्वस्तो भ्रातृश्चारित्रशंकया ।
 स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात् प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४३ ॥
 कश्चिन्न ब्राह्मणधनं हतं रामेण कस्यचित् ।
 कश्चिन्नाब्धो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ४४ ॥
 कश्चिन्न परदारान् वा राजपुत्रेभिमन्यते ।
 कस्मात् स दण्डकारण्ये भ्राता रामो विवासितः ॥ ४५ ॥

विप्रियं रामविवासनरूपं प्रियशंसया प्रियशङ्कया एतच्छ्रवणे
 भरतस्य सुखं भविष्यतीति तर्केण । युगपत् राजमरणकथनसमकालमेव
 ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

चारित्रशङ्कया रामस्य धर्मच्युतिशङ्कया चस्तः स्ववंशस्य माहात्म्यम्
 असदाचाराभावपूर्वकं सदाचारनिरतत्वम् असदाचारत्यागित्वञ्च तत्
 संस्मृत्य । प्रष्टुं दण्डकारण्यगमनकारणमिति शेषः ॥ ४३ ॥

कस्यचिद्धेतोरिति शेषः । अपापो निरपराधः ॥ ४४ ॥

भूयहेव विवासित इति पाठे सर्वशाखाध्यायी भूयस्तस्य हन्तेत्यर्थ
 इति तीर्थः । भूयो गर्भ इत्यन्ये ॥ ४५ ॥

---

* “सुमहद्वाक्यम्” इति वा पाठः ।

अथास्य चपला माता तत् स्वकर्म यथायथम् ।

तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥

एवमुक्त्वा तु कैकेयी भरतेन महात्मना ।

उवाच वचनं हृष्टा दृथापण्डितमानिनी ॥ ४७ ॥

न ब्राह्मणधनं किञ्चिद्धृतं रामेण कस्यचित् ।

कश्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो बिहिंसितः ॥ ४८ ॥

न रामः परदारान् स चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ।

मया तु पुत्र ! श्रुत्वैव रामस्येहभिषेचनम् ॥ ४९ ॥

याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ।

स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत्तथाकरोत् ॥ ५० ॥

रामस्तु सह सौमित्रिः प्रोषितः सह सीतया ।

तमपश्यन् प्रियं पुत्रं महीपालो महायुगाः ॥ ५१ ॥

पुत्रशोकपरिद्वूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ।

त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ ! राजत्वमवलम्ब्यताम् ॥ ५२ ॥

स्त्रीस्वभावेन धर्माधर्महिताहितोचितानुचितविवेकशून्यतारूपेण
॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इह राज्ये ॥ ४९ ॥

ते राज्यं रामस्य च विवासनं ते पिता याचित इति संबन्धः ।
स्ववृत्तिं स्वस्य सत्यस्थितिलक्षणात् । तथाकरोत् तुभ्यं राज्यं दत्तवान्
इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम् ।
 मा शोकं मा च सन्तापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ! ॥ ५३ ॥
 त्वदधीना हि नगरी राज्यञ्चैतदनामयम् ॥ ५४ ॥
 तत् पुत्र ! शीघ्रं विधिना विधिज्ञै-
 र्वशिष्ठमुख्यैः सहितो हिजेन्द्रैः ।
 सङ्काल्य राजानमदीनसत्त्व-
 मात्मानमुख्यमभिषेचयस्व ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 कैकेयीभरतसंवादो नाम द्विसप्तति-
 तमः सर्गः ॥ ७२ ॥

परिधूनः क्षीणः विलपन्वा । धर्मञ्च रामस्येव पित्राज्ञापालनरूप-
 धर्मञ्च ॥ ५२ ॥

मा शोकं कुर्वन्ति शेषः ॥ ५३ ॥
 अनामयं निरुपद्रवं राज्यञ्चैतत् त्वदधीनम् ॥ ५४ ॥
 संकाल्य प्रेतसंस्कारेण संस्क्रुत्व ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

श्रुत्वा च स पितुर्वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ।
भरतो दुःखसन्तप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
किन्नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।
विहीनस्याय पिता च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ २ ॥
दुःखे मे दुःखमकरोव्रणे क्षारमिवाददाः ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामञ्च तापसम् ॥ ३ ॥
कुलस्थं त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ।
अङ्गारमुपगृह्य स पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ४ ॥
नृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शनि ! ।

अथ सर्वानर्थमूलत्वं मातुस्तद्वचनादेव ज्ञात्वा तामुपालभते,—
श्रुत्वेति । वृत्तं अत्ययः ॥ १ ॥

हतस्य त्वयाऽपारदुःखं प्रापितस्य ॥ २ ॥

दुःखे दुःखकरणात् दृष्टान्तः व्रणे क्षारमिव । क्षारं खरमूत्रसहित-
चूर्णम् ॥ ३ ॥

कालरात्रिः संहाररात्रिः मे पिताङ्गारमुपगृह्णालिङ्ग्य नावबुद्धवान्
स्मेति लोकोक्तौ ॥ ४ ॥

सुखं परिहृतं मोहात् कुलेऽस्मिन् कुलपांसनि ! ॥ ५ ॥
 त्वां प्राप्य हि पिता मेघ सत्यसन्धो महायशः ।
 तीव्रदुःखाभिसन्तप्तो वृत्तो दशरथो वृषः ॥ ६ ॥
 विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः ।
 कस्मात्प्रव्राजितो रामः कस्मादेव वनं गतः ॥ ७ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते ।
 दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ८ ॥
 नन्वाय्योऽपि च धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् ।
 वर्त्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्त्तते ॥ ९ ॥
 तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी ।
 त्वयि धर्मे समास्थाय भगिन्यामिव वर्त्तते ॥ १० ॥
 तस्याः पुत्रं महात्मानं चीरवल्कलवाससम् ।

मे राजेति योजना । अस्मिन् कुले सुखं त्वया परिहृतम् ॥ ५ ॥
 वृत्तोऽतीतः ॥ ६ ॥
 कस्माद्विनाशितः । कस्मात् प्रव्राजितः । स वा कस्माद्वनं गतः ।
 निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥
 न केवलं पित्रभ्रातृप्रीडा. अपितु मात्रारपोत्याह,—कौसल्येत्यादि ।
 मम जननीं त्वामिव मृत्युं प्राप्य यदि जीवेतां तदपि दुष्करं दुर्लभमेव ॥ ८ ॥
 आय्यो रामः, गुरुषु कर्तव्यां वृत्तिं जानाति तादृशः ॥ ९ ॥
 राममात्रापि न कश्चिदपराधस्त्वयि कृत इत्याह,—तथेति । दीर्घ-

प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे ! न शोचसे ॥ ११ ॥
 अपापदर्शिनं पूरुं कृतात्मानं यशस्विनम् ।
 प्रब्राज्य चीरवसनं किन्तु पश्यसि कारणम् ॥ १२ ॥
 लुब्धाया विदितो मन्ये न तेहं राघवं यथा ।
 तथाह्यनर्थो राज्यार्थं त्वयानीतो महानयम् ॥ १३ ॥
 अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन् रामलक्ष्मणौ ।
 केन शक्तिप्रभावेण राज्यं रचितुमुत्सहे ॥ १४ ॥
 तं हि नित्यं महाराजो बलवन्तं महौजसम् ।
 अपात्रितोभृद्धर्मात्मा मेरुर्मैरुवनं यथा ॥ १५ ॥

दर्शनी त्वत्तो दूरकालभाव्यनर्थं जानती त्वयि धर्मं त्वच्चित्तानुवर्तनरूपं
 धर्ममास्थाय यथा भगिन्यां वर्तते तथा त्वयि वर्तत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तस्यास्तादृशधर्मयुक्तायाः चीरपर्यायं वल्कलं वासो यस्य तम् ॥ ११ ॥

किं कारणं फलं पश्यसि ॥ १२ ॥

अहं राघवं प्रति यथा यादृशः यादृशभक्तिमान् तथा लुब्धाया
 राज्यलुब्धायास्ते न विदितो मन्ये । तत्र हेतुः,—तथाहि तत एव राज्यार्थं
 महानयमनर्थः पिबनाशराज्यार्हज्येष्ठवनवासादिरूप आनीतः सम्पा-
 दितः ॥ १३ ॥

उक्तानर्थमात्रमेव त्वदुच्छेष्टाफलं नतु त्वदिष्टसिद्धिरित्याह,— अहं
 हीति । न कथमपीति भावः ॥ १४ ॥

न केवलं ममैव रामशक्त्यपेक्षा किन्तु पितुरपीत्याह,—तं हीति ।

सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्य्यसमुद्यतम् ।

दम्यो धुरमिवासाद्य वहेयं केन चौजसा ॥ १६ ॥

अथवा मे भवेच्छक्तियोगैर्बुद्धिबलेन वा ।

सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्धिनीम् ॥ १७ ॥

न मे विकाङ्क्षा जायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयाम् ।

यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्थान्मादवत्सदा ॥ १८ ॥

मेरुः स्वर्जनितमेखनं यथा स्वरक्षणाधर्माश्रित अन्यथा परैराक्रमणीय
एव स्यात् । एवं राजा इहामुत्रार्थसिद्धये राममाश्रितः ॥ १५ ॥

सोऽहं ज्येष्ठरामैकबलः भारं राज्यभारम् । महाधुर्य्येण समुद्यतं
हृतं धुरमासाद्य दम्योवत्सत्तर इव कथं सहेयम् । केन चौजसा बलेन
सहेयं रामं विनेति शेषः ॥ १६ ॥

तर्हि त्वं घण्टकल्पकृत्वाह,—अथवेति । शक्तिः राज्यभरणसाम-
र्थ्यम् । योगैः योगः संहननोपायध्यानसङ्गतियुक्तिवित्युक्तयोगैर्बुद्धियुक्त-
महाप्राणत्वलक्षणबलेन यद्यपि भवेत् संभावितैवाद्यापि पुत्रगर्धिनीं पुत्र-
राज्याभिलाषवतीं त्वां सकामां पूर्णकामनां न करिष्यामि * । अन्यथा
त्वमिवाहमपि लोके दूषितः स्थामिति भावः ॥ १७ ॥

किञ्च त्वजेदेकं कुलस्थार्थे इति न्यायेन तव विवासनमेव सांप्रतं
तथापि रामस्य त्वयि मादवद्यवहारात् तन्न कर्तुं शक्यमित्याह,—नेति
त्वां त्यक्तुं विकाङ्क्षा इच्छाभावो नैव जायेत यदि रामस्य मादवदेक्षा
त्वयि न स्यात् ॥ १८ ॥

* योगैः उपायैः बुद्धिबलेन यद्विषयधारणाद्यष्टाङ्गयुक्तबुद्धिबलेन ।

उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनी ।
 साधुचारित्रविभ्रष्टे ! पूर्वेषां नो विगर्हिता ॥ १८ ॥
 अस्मिन् कुले हि सर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ।
 अपरे भ्रातरस्तस्मिन् प्रवर्तन्ते समाहिताः ॥ २० ॥
 न हि मन्ये वृक्षंसे ! त्वं राजधर्ममवेक्षसे ।
 गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ॥ २१ ॥
 सततं राजपुत्रेषु ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते ।
 राज्ञामेतत्समं तस्यादिच्छाकूणां विशेषतः ॥ २२ ॥

इयं बुद्धिः कनिष्ठस्याभिषेकबुद्धिः ॥ १८ ॥

अस्या बुद्धेः पूर्वगर्हितत्वमेव दर्शयति,—अस्मिन्निति । अस्मदीये
 कुले सर्वेषां ज्येष्ठोऽभिषिच्यते । नत्वापेक्षिकज्येष्ठो अपरे भ्रातरस्तस्मिन्
 समाहितास्तदधीना प्रवर्तन्ते । एवं किं नः सर्वेषामाचार इति शेषः ।
 स्मरति च मनः ।—

“ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् सकलं पैतृकं धनम् ।

अन्ये तमनुजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥” इति ॥ २० ॥

राजधर्मं नावेक्षसे न जानासि । राजवृत्तस्य राजधर्मस्य शाश्वती-
 मत्यभिचरितां गतिं फलमपि न जानासि इति मन्ये ॥ २१ ॥

एतद्राज्ञां सर्वराज्ञां समम् । यद्राजपुत्रेषु ज्येष्ठस्याभिषेकः । इच्छा-
 कूणां तत् ज्येष्ठाभिषेचनं विशेषतः स्यात् संभाव्यते । राज्ञां सर्वमिति
 पाठे सर्वमित्यत्र क्कान्दसी षष्मर्थे द्वितीया सर्वमामित्यर्थः ॥ २२ ॥

तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनाम् ।

अद्य चारित्रशोण्डीयं त्वां प्राप्य विनिवर्त्तितम् ॥ २३ ॥

तवापि सुमहाभागे ! जनेन्द्रकुलपूर्वके ! ।

बुद्धिमोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गर्हितः ॥ २४ ॥

नतु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये ! ।

यथा व्यसनमारब्धं जीवितान्तकरं मम ॥ २५ ॥

एषत्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानघे ! ।

निवर्त्तयिष्यामि वनात् भ्रातरं स्वजनप्रियम् ॥ २६ ॥

धर्मैकेन रक्षा रक्षणं येषां तेषां धर्मैकरक्षाणां धर्ममेकं रक्षन्ति
तेषां वा कुलक्रमागतचारित्र्येण शोभावतां यत् चारित्र्यविषयकं शोण्डीयं
गर्वस्तदद्य त्वां प्राप्य त्वत्संबन्धान्निवर्त्तितमित्यर्थः ॥ २३ ॥

तथा त्वय्यपि महाकुलप्रसूतायामेवंविधबुद्धिकारणं न पश्यामी-
त्याह,—तवापीति । हे सुमहाभागे ! तदुपपादकं विशेषणं जनेन्द्रकुल-
पूर्वक इति जनेन्द्रः कैकेयकुलकूटस्थः पूर्वकः कारणं यस्यास्तथाभूतेऽतो
महाकुलप्रसूतायास्तव गर्हितोऽयं बुद्धिमोहस्त्वयि कथं संभूत इत्यन्वयः ।
जनेन्द्राः कुलपूर्वगा इति पाठे तव पिढवंशराजानोऽपि कुलपूर्वं कुल-
ज्येष्ठं गच्छन्ति राजस्वेन तादृशा इत्यर्थः श्रेष्ठं प्रागवत् ॥ २४ ॥

सर्वथा त्वद्बुद्धिमहं नानुवर्त्तिष्ये इत्याह,—नत्विति ॥ २५ ॥

न केवलं त्वदिष्टाकरणं किंत्वनिष्टमपि करिष्यामीत्याह । एष
इति । अप्रियार्थं तत्सम्पादनार्थम् ॥ २६ ॥

निवर्त्तयित्वा रामञ्च तस्याहं दीप्ततेजसः ।

दांसभूतो भविष्यामि सुस्थितेनान्तरात्मना ॥ २७ ॥

इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा

प्रियेतरेर्वाक्यगणैस्तुदंशाम् ।

शोकार्दितश्चापि ननाद भूयः

सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्यः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

भरतकृतभर्त्सनं नाम त्रिसप्ततितमः

सर्गः ॥ ७३ ॥

दासभूतो दासत्वं प्राप्तः । मद्राज्येच्छोक्तवानिष्टसंपादनार्थमित्या-
श्रयः । न केवलं त्वत्कोपादेवैतदाचरणमपि तु परमार्थत एवेत्याह,—
सुस्थितेनेति । सुखप्रतिष्ठेन चित्तेनेत्यर्थः । ज्येष्ठानुवर्तनस्यैव शास्त्रतः
परमहितत्वादिति भावः ॥ २७ ॥

प्रियेतरेः दुःखकरैः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा * ।
रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥
राज्याद् भ्रंशस्व कैकेयि ! नृशंसे ! दुष्टचारिणि ! ।
परित्यक्ता हि धर्मेण मा मृतं रुदती भव ॥ २ ॥
किन्तु तेदूषयद्राजा रामो वा भ्रंशधार्मिकः ।
ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३ ॥
भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात् ।
कैकेयि ! नरकं गच्छ मा च तातसलोकताम् ॥ ४ ॥

तामिति ॥ १ ॥

भ्रंशस्व भ्रष्टा भव वनं गच्छेत्यर्थः । मृतं भर्तारमुद्दिश्य रुदती मा
भव धर्मत्यागेन भार्यापतिभावस्य नष्टत्वादिति भावः । केचित्तु परि-
त्यक्तधर्मणस्ते पुत्रजीवनमसम्भावितमतो मा मां मृतं दृष्ट्वा रुदती भवे-
त्यर्थः तव पुत्र मरणकृतः शोकोऽस्त्विति भाव इत्याहुः ॥ २ ॥

अदूषयत् त्वत्संबन्धि किं गुणादिकमदूषयत् तुल्यं युगपत् ॥ ३ ॥

तस्माद्भ्रूणहत्यां शाखाध्येऽब्रह्महत्यां प्राप्तासि । उत्तमक्षत्रियस्य

* “स्थिताम्” इति वा पाठः ।

यत्त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा ।
 सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ५ ॥
 तत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः ।
 अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ६ ॥
 मातरूपे ! ममामित्रे ! नृशंसे ! राज्यकामुके ! !
 न तेहमभिभाष्योऽस्मि दुर्दृष्टे ! पतिघातिनि ! ॥ ७ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः ।
 दुःखेन महताविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥ ८ ॥
 न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः ।

राज्ञो भर्तुर्वधाद्रामादीनां विवासनाच्चेति भावः । नरकं गच्छ प्राप्त-
 काले लोट् । नरक एव ते न्यायप्राप्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ईदृशं भर्तृभरणरामविवासनरूपम् । घोरेण कर्मणा कर्मणो घोर-
 त्वञ्च सामान्यविषयवरद्वयसिद्धश्विशेषविषयत्वकरणम् । सर्वलोकप्रियं
 रामं हित्वा त्विवास्य । भयं कैकेयीपुत्रोऽयं तद्देव दुष्टस्वभाव इति
 लोककलङ्करूपम् । यद्वा महापातकयुतायास्तव संसर्गेण पञ्चमपातकित्व-
 रूपभयम् ॥ ५ ॥

तदेवाह,—तदिति । जीवलोके च चात्परलोके च प्रतिपादितः
 प्रापितः ॥ ६ ॥

न तेहमभिभाष्यः मत्संभाषणं त्वया न कार्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

न त्वमश्वपतेः कन्या तत्कुलोचिता कन्या न भवसीत्यर्थः । पितु-

राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ८ ॥

यत्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः ।

वनं प्रस्थापितो वीरः * पितापि त्विदिवं गतः ॥ १० ॥

यत्प्रधानासि तत्पापं मयि पित्रा विनाशते ।

भ्रातृभ्याञ्च परित्यक्ते सर्वलोकस्य चाप्रिये ॥ ११ ॥

कौसल्यां धर्ममंबुक्तां विसृक्तां पापनिश्चये ! ।

कृत्वा कं प्रास्यसे ह्यद्य लोकं निरयगामिनी ॥ १२ ॥

किं नावबुध्यसे क्रूरे ! नियतं बन्धुसंश्रयम् ।

ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायात्मसम्भवम् ॥ १३ ॥

रित्यस्य ममेति शेषः । यद्वा स्वपितुः कुलस्य प्रध्वंसिनी दुश्चरित्व-
व्यवस्थापिका ॥ ८ ॥

पिता मम गतः गमितः ॥ १० ॥

यत्प्रधाना यत्पापप्रधाना । तत्पापं तत्पापफलं पितृभ्रातृ-
रहितेऽतएव त्वन्निमित्तं सर्वलोकाप्रिये मयि कृतं तद्वाहित्वरूपं सर्व-
लोकाप्रियत्वरूपञ्च ॥ ११ ॥

हे पापनिश्चये ! विसृक्तां पतिपुत्रवियुक्तां कृत्वा कं लोकं कं नरक-
लोकम् ॥ १२ ॥ . . .

बन्धुसंश्रयं बन्धूनामाश्रयभूतं कौसल्याया आत्मसम्भवं औरसं सन्धि-
स्वार्थः । एवं गुणविशिष्टं किं नावबुध्यसे न जानासीत्यर्थः ॥ १३ ॥

* “दुःखात्” इति वा पाठः ।

अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चाभिजायते ।

तस्मात्प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः ॥ १४ ॥

अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसम्भता ।

वहमानौ ददर्शोर्थ्यां पुत्रौ विगतचेतसौ ॥ १५ ॥

तावर्धदिवसं आन्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले ।

अस्त्वैरसस्ततः किं तत्राह,—अङ्गेत्यादि । अङ्गानि मुखवत्त उदर-
पाणिपादरूपाणि । प्रत्यङ्गानि नेत्राङ्गुल्यादीनि । एतेनाङ्गादङ्गात्सम्भ-
वसीति श्रुतौ वीभ्रयाङ्गप्रत्यङ्गग्रहणं सूचितम् । एतेन तस्य सर्वाङ्ग-
तेजःसम्भूतत्वं दर्शितम् । यदेतद्रेतस्तत्सर्वेभ्योङ्गेभ्यस्तेजःसम्भूतमिति श्रुतेः ।
स्त्रियारक्तमेवं रेतः हृदयं हृदयपुण्डरीकं आत्माधिष्ठानम् । अनेन
हृदयादधिजायसे इति श्रुत्यर्थ उक्तः । यदेवं तस्मान्मातुरैरसः पुत्रः
प्रियतरः । आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः । निरुपाधिप्रेमास्पदत्वश्चा-
त्मनः सर्वलोकसिद्धमेव । बान्धवाः पित्रमात्रादयः प्रिया एव न तु
प्रियतराः एवञ्चैरसवियोगदुःखमतिदुःसहमिति भावः । प्रियत्वान्न तु
बान्धव इति पाठं मत्वा तीर्थनेत्यं व्याख्यातं प्रियत्वादेव न बान्धवः
बन्धुदत्तपुत्रादिवन्न भवतीति तत्र नार्थसामञ्जस्यमिति कतकसम्मतपाठ
एव ज्यायान् ॥ १४ ॥

अत्रार्थे इतिहासमाह,—अन्यदेति । कस्मिंश्चित् पूर्वकाले इत्यर्थः ।
सुरभिः कामधेनुः । किलेत्येतिह्ये । धर्मज्ञाः पुराविदो दृष्ट्वा एवं
वदन्ति किलेत्यर्थः । वहमानौ हलम् ॥ १५ ॥

रुरोद पुत्रशोकेन बाष्पवर्षाकुलेक्षणम् ॥ १६ ॥
 अधस्ताद्ब्रजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः ।
 विन्दवः पतिता गात्रे स्रज्ज्वाः सुरभिगन्धिनः ॥ १७ ॥
 निरीक्षमाणस्तां ब्रह्मो ददर्श सुरभिं स्थिताम् ।
 आकाशे विष्ठितां दीनां रुदतीं भृशदुःखिताम् ॥ १८ ॥
 तां दृष्ट्वा शोकसन्तप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनीम् ।
 इन्द्रः प्राञ्जलिरुदिग्रः सुरराजोऽब्रवीदचः ॥ १९ ॥
 भयं कश्चिन्न चास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत् ।
 कुतोनिमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि ! ॥ २० ॥
 एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता ।
 प्रत्युवाच ततोधीरा वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ २१ ॥
 शान्तं पापं न वः किञ्चित् कुतश्चिदमराधिप ! ।

अर्धदिवसं दिवसस्यार्धं व्याप्य वहनेन आन्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ स्तां-
 गजौ । कुतोपि हेतोर्भुवं गतौ । वक्ष्यति च मम कायात्प्रसृता-
 विति ॥ १६ ॥

सुरराज्ञः सुरराजस्य अनित्यत्वान्न टच् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अस्मासु अमरेषु कुतोनिमित्तः किं निमित्तकः । कुत इत्याद्या-
 दित्वात्प्रथमार्थे तसिन् । न चास्मासु इति नञि काकुर्द्रष्टव्यः ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥

अहन्तु मग्नौ शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ ॥ २२ ॥

एतौ दृष्ट्वा क्लृप्तौ दीनौ स्वर्यरग्निप्रतापितौ ।

बध्यमानौ बलीवदौ कर्षकेण दुरात्मना ॥ २३ ॥

मम कायात् प्रसृतौ हि दुःखितौ भारपीडितौ * ।

यौ दृष्ट्वा परितप्येष्टं नास्ति पुत्रसमप्रियः ॥ २४ ॥

यस्याः पुत्रसहस्रैस्तु क्लृप्तं व्याप्तमिदं जगत् ।

तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान् मन्यते परम् ॥ २५ ॥

इन्द्रो ह्यश्रूनिपातन्तं स्वगात्रे पुष्पगन्धिनम् ।

सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तामिहेश्वरः ॥ २६ ॥

किञ्चिदपि भयं कुतोपि हेतोर्युष्माकं नास्ति शान्तं पापमित्यादिकं
अनुचितश्रवणजदोषनिवर्त्तको वचनविशेषः । युष्मादुःखजनकं पापं
शान्तमित्यर्थकः किन्तु अहं मग्नौ दुःखमग्नौ विषमे देशे स्थितौ
कर्षकेण प्रतोदादिना बध्यमानौ ताड्यमानौ दृष्ट्वा शोचामि ॥ २२ ॥ २३ ॥

नास्ति पुत्रसमः प्रिय इति सुरभिश्चनोपसंहारः ॥ २४ ॥

अथेन्द्रव्यापारमाह,—यस्या इति । पुत्रसहस्रैः साक्षात् पुत्रस-
न्तानपतितैः । तां रुदतीं दृष्ट्वा इन्द्रोऽपि सुतात्परमधिकं किमपि न
मन्यते ॥ २५ ॥

इह संसारे भूयसीं सर्वोत्कृष्टाम् ॥ २६ ॥

* “परपीडितौ” इति वा पाठः

समाप्रतिमवृत्ताया लोकधारणकाम्यया ।

श्रीमत्या गुणमुख्यायाः स्वभावपरिचेष्टया ॥ २७ ॥

यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक् ।

किं पुनर्या विना रामं कौशल्या वर्त्तयिष्यति ॥ २८ ॥

एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता ।

तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ २९ ॥

अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् ।

वर्धनं यशसस्यापि करिष्यामि न संशयः ॥ ३० ॥

समं सर्वप्राण्यनुग्रहे वैषम्यरहितमप्रतिमं सर्वोत्तमं वृत्तं चरित्रं
यस्याः श्रीमत्याः इष्टदानैश्वर्यशक्तिमत्याः गुणमुख्यायाः सत्यरूपमुख्य-
गुणवत्याः लोकधारणकाम्यया प्रवृत्ताया इति शेषः । स्वभावपरि-
चेष्टया आहारनिद्राभयमैद्युनानि सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणामिति
सामान्यप्राप्तमिद्युनीभावलक्षणया ॥ २७ ॥

यस्याः पुत्रसहस्राणि सन्तानपरम्पराद्वारेण सन्ति सापि शो-
चति । किं पुनर्मनुषी एकपुत्रा कौशल्या रामं विना वर्त्तयिष्यति
जीविष्यति शोकेन विशिष्टा सतीति शेषः । इदं किं वक्तव्य-
मित्यर्थः ॥ २८ ॥ . . .

विवत्सा विवत्सेव यदेवं तस्मादिति ॥ २९ ॥

अपचितिं पूजां पितुरिमां वक्ष्यमाणोर्ध्वदेहिकक्रियारूपां पूजां
करिष्यामीत्यपकर्षः ॥ ३० ॥

आनाय्य च महाबाहुङ्कोशलेन्द्रं महाबलम् ।
 स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषवितम् ॥ ३१ ॥
 न ह्यहं पापसंकल्पे ! पापे ! पापं त्वया कृतम् ।
 शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः ॥ ३२ ॥
 सात्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान् ।
 रज्जुं बध्नाथ वा कण्ठे न हि तेऽन्यत् परायणम् ॥ ३३ ॥
 अहमप्यवनीं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे ।
 कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ॥ ३४ ॥
 इति नाग इवारण्ये तोमराङ्कुशतोदितः ।
 पपात भुवि संक्रुद्धो निश्चसन्निव पन्नगः ॥ ३५ ॥

अथ यशोवर्धनं भ्रातृपूजाञ्चाह,—आनाय्येत्यादि । महाबाहुं
 रामम् । वनं प्रवेक्ष्यामि । तद्ब्रतसमाप्तये तत्प्रतिनिधितयेति भावः ॥ ३१ ॥

पापं ज्येष्ठविवासनपूर्वकं कनिष्ठराज्यरूपम् ॥ ३२ ॥

अस्य मरणान्तमेव प्रायश्चित्तमित्याह,—सेति । बुद्धिपूर्वकृतमहा-
 पापेत्यर्थः । कण्ठे रज्जुं बध्नेत्यस्य म्रियसेति शेषः । परायणं
 गतिः ॥ ३३ ॥

* विप्रवासितकल्मषः दूरीकृतकल्मषः ॥ ३४ ॥

इतीत्यस्य विलयेति शेषः । नाग इव आरण्यस्तोमरेति पाठा-

संरक्तनेत्रः शिथिलांबरस्तथा

विधूतसर्वाभरणः परन्तपः ।

बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः

शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्ष्ये ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

भरतभर्त्सनं नाम चतुःसप्ततितमः

सर्गः ॥ ७४ ॥

न्तरम् । संकुद्रः पद्मग इव असन्निवृत्तयः । पाठान्तरे चरणे तत्स-
म्बन्धिनि बन्धनस्थाने तामराङ्कुशतोदितो नाग इवेत्यर्थः । भुवि पपात
भरत इति शेषः ॥ ३५ ॥

शचीपतेः केतुरिन्द्रध्वज उत्सवक्ष्ये उत्सवान्ते ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

दीर्घकालात् समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा च वीर्यवान् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुदीक्ष्य मातरम् ॥ १ ॥
सोऽमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् ।
राज्यं न कामये जातु मन्त्रये नापि मातरम् ॥ २ ॥
अभिषेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञा समीक्षितः * ।
विप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोवशम् ॥ ३ ॥
वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः ।
विवासनञ्च सौमित्रेः सीतायाश्च यथाभवत् ॥ ४ ॥

दीनां स्वमनीषितभङ्गतः ॥ १ ॥

अमात्याः भरतागमनं श्रुत्वा प्राप्ताः सुमन्त्रादयः । अभ्यकुत्सयत्
लोकस्येव स्वस्यापि कैकेयीकृतव्यवहारे परमनिष्ठताख्यापनायोक्त-
रीत्यैव सर्वलोकक्षमं जगद् इत्यर्थः । अथ प्रयोजकत्वानुमन्तृत्वाद्यपि
स्वस्य प्रकृतविषयेनास्तीति मन्त्रिणः प्रत्यापयति । राज्यमित्यादि ।
मातरं नैव मन्त्रये । अपिरेवार्थे राज्यग्रहणार्थं न प्रेरयामि । तत्र
हेतूराज्यं न कामये इति ॥ २ ॥

* “समीक्षित” इति वा पाठः

तथैवं क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।

कौसल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्राञ्चेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेया भरतः सुतः ।

तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥ ६ ॥

एवमुक्त्वा सुमित्रां सा विवर्णवदना कृशा * ।

प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ७ ॥

स तु राजात्मजस्यापि † शत्रुघ्नमहितस्तदा ।

प्रतस्थे भरतो येन कौसल्यायां निवेशनम् ॥ ८ ॥

ततः शत्रुघ्नभरतौ कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ ।

पर्यष्वजेतां दुःखार्त्तां पतितां नष्टचेतनाम् ॥ ९ ॥

योऽभिषेको राज्ञा समीक्षितः चिन्तितः । अज्ञाने हेतुमाह,—
विप्रकृष्टे इति । अतिदूरतरे इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तथैव प्राग्वदेव ॥ ५ ॥

दीर्घदर्शिनं ऐहिकामुश्रिककर्मणः कालान्तरभाविविफलज्ञानक्षम-
बुद्धिमन्तं अदृश्व तं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ६ ॥ ७ ॥

चापिभ्यां सुमन्त्रादयः । येन मार्गेण निवेशनं प्राप्यत इति
शेषः ॥ ८ ॥

कौशल्यां खल्वहर्षोऽस्थिताम् ॥ ९ ॥

* “विवर्णा मलिनाम्बरा” इति वा पाठः

† “रामानुजस्यापि” इति वा पाठः ।

रुदन्तौ रुदती दुःखात् समेत्यार्या मनस्विनी ।

भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या भगदुःखिता ॥ १० ॥

द्वदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम् ।

संप्राप्तं वत कैकेय्या शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ ११ ॥

प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम् ।

कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शना ॥ १२ ॥

क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति ।

हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ॥ १३ ॥

समेत्य आलिङ्ग्य । तादृशसमयेप्यालिङ्गनकरणयोग्यं विशेधणं
मनस्विनीति ॥ १० ॥

राज्यं प्राप्तं भुङ्क्ष्वेति शेषः । राज्यप्राप्तिप्रकारमाह । क्रूरेण राम-
विवासनरूपेण कर्मणा कैकेय्याः । तथेत्यर्थे शेषत्वविवक्षायाम् । संप्राप्तं
राजतः । ततश्च त्वया प्राप्तमिति भावः ॥ ११ ॥

त्वमपि मे पुत्र इति तव राज्यदाने न किमपि दुःखम् । अपि तु
चीरवसनं वनचारिणं चीरवसनत्वादिवनचारिवेषं मे पुत्रं रामं
त्वदागमनादपि पूर्वं शीघ्रं वनं प्रति प्रस्थाप्य राजानं मारितवती कैकेयी
तत्र तादृशप्रस्थापने कं गुणं पश्यति इति न जाने इति दुःखमिति शेषः ।
स्थिते तु रामे स एव पिष्टवाक्यात् त्वामेवाभिषिञ्च्य रक्षोदतो व्यर्थोऽयं
तत्प्रयास इति भावः ॥ १२ ॥

मामपि प्रस्थापयितुमर्हति मां प्रति तस्या दुःखहेतुत्वप्रकृतेरिति

अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् ।

अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये येन राघवः ॥ १४ ॥

कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि ।

यत्रासौ पुरुषव्याघ्रस्तस्य मे सुतस्तपः ॥ १५ ॥

इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम् ।

हस्त्यश्वरथसम्पूर्णं राज्यं निर्यातितं तथा ॥ १६ ॥

इत्यादि बह्वभिर्वाक्यैः क्रूरैः सम्भर्त्सितो नघः ।

भावः । हिरण्यनाभः हिरण्यवर्णनाभियुक्तः । इदमसाधारणं राम-
लक्ष्मणम् ॥ १३ ॥

कैकेयीचिन्तानुदसेत्तवराजसंस्कारेऽधिकारो नास्तीति ध्वनय-
न्त्याह,—अथवेति । अग्निहोत्रमिति । राजदेहस्याप्युपलक्षणम् ।
कैकेयीवर्त्मगमने भरतो मे प्रेतकार्यं न कुर्यादिति राज्ञा निषेधादिति
भावः ॥ १४ ॥

अथवा तवातत्पक्षत्वे राजसंस्कारादि कृत्वा पञ्चान्मां तत्र नये-
त्याह,—कामं वेति । तप्यते तप्यते चेत्यपि बोध्यम् ॥ १५ ॥

समाचितं व्याप्तम् । निर्यातितं दत्तम् । निर्यातनं वैरमुज्जौ दाने-
न्यासार्पणे मतम् ॥ १६ ॥

प्रणे प्राचीने सूर्चिणां प्रतुद्येव सम्भर्त्सितः । कैकेयी पक्षत्वधि-
भागर्हितो विव्यथे । पिष्टभाष्टवियोगखिन्नेनाश्वार्थमागतस्यनेपि खेद-
हेतुवचनश्रवणादिति भावः ॥ १७ ॥

विव्यथे भरतो लीत्रव्रणे तुल्येव सूचिना ॥ १७ ॥

पपात चरणौ तस्यास्तदा सम्भ्रान्तचेतनः ।

विलप्य बद्धासंज्ञो लब्धमंज्ञस्तदाभवत् ॥ १८ ॥

एवं विलपमानां तां प्राञ्जलिर्भरतस्तदा ।

कौसल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बद्धभिरावृताम् ॥ १९ ॥

आर्य्ये ! कस्मादजानन्तं गर्हसे मामकल्मषम् ।

विपुलाञ्च मम प्रीतिं स्थितां जानासि राघवे ॥ २० ॥

कृतशास्त्रानुगा बुद्धिर्माभूत्तस्य कदाचन ।

सत्यसन्धः सतां श्रेष्ठो यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ २१ ॥

प्रैथ्यं पापीयसां यातु सूर्य्यञ्च प्रतिमेदतु ।

असंज्ञ इति च्छेदः ॥ १८ ॥

विलपमानां इदं ते राज्यकामस्येत्यादि भाषमाणाम् ॥ १९ ॥

अजानन्तं अत्रत्यवृत्तान्तमिति शेषः । राघवे तद्विषये मम हृदि पूर्वं स्थितां विपुलां प्रीतिं जानास्येव । इदानीन्तु ततोऽधिका । पित्र-
बुद्धेरपि तत्रैवोपसंहारात् ॥ २० ॥

इममर्थं परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् श्रपथैः प्रत्यापयति । कृतेति । सत्य-
सन्धत्वादिगुणविशिष्ट आर्य्यो रामो यस्यानुमते सम्मते सति वनंगतः तस्य
कृतशास्त्रानुगा गुरुशिष्यितश्रुतिसृतिमार्गगा बुद्धिर्माभूत् । इतोऽधि-
कानर्थाभावादयं परमः श्रपथः । अतः परं प्रपद्यः । सामान्येन श्रपथ-
करणमपि विशेषतः स्वस्मिन्नपि पर्यवस्यतीति बोध्यम् ॥ २१ ॥

हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ २२ ॥

कारयित्वा महत्कर्म भर्ता भृत्यमनर्थकम् ।

अधर्मो योस्य सोऽस्यास्तु यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ २३ ॥

परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् ।

ततस्तु द्रुह्यतां पापं यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ २४ ॥

बलिषड्भागमुद्धृत्य वृषस्थारक्षितुः प्रजाः ।

अधर्मो योस्य सोऽस्यास्तु यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ २५ ॥

संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्ते वै यज्ञदक्षिणाम् ।

ताञ्चापलपतां पापं यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ २६ ॥

इत्यश्वरथसम्बाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले ।

प्रैथ्यं प्रैथ्यत्वं प्रतिमेहतु अभिमुखं मूत्रादि करोतु ॥ २२ ॥

यो भर्ता भृत्यं महत्कर्म कारयित्वा अनर्थकं भूतिरहितं करोति
तस्य योऽधर्मः सोऽस्यास्तु इत्यन्वयः ॥ २३ ॥

ततस्तस्मै । आद्यादित्वाश्चतुर्थ्यर्थेतसि । यस्यानुमते गतस्तस्या-
स्त्विति शेषः ॥ २४ ॥

बलिः करस्तद्रूपं षड्भागमुद्धृत्यादाय प्रजा अरक्षितुर्योऽधर्मः
सोऽस्यास्तु ॥ २५ ॥

सत्ते यागे । संश्रुत्य प्रतिज्ञाय । अपलपतां तपस्विभ्यो ऋत्वि-
ग्भ्यः ॥ २६ ॥

मा स्रकार्षीत्सतां धर्मं यस्म्यार्योऽनुमते गतः ॥ २७ ॥

उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता ।

स नाशयतु दुष्टात्मा यस्म्यार्योऽनुमते गतः ॥ २८ ॥

मा च तं व्यूढबाह्वं सच्चन्द्रभास्करतेजसम् ।

द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनं यस्म्यार्योऽनुमते गतः ॥ २९ ॥

पायसं कसरं क्वागं वृथा सोऽन्नात् निर्हणः ।

गुरुंश्चाप्यवजानात् यस्म्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३० ॥

गवां स्पृशतु पादेन गुरुन् परिवदेच्च सः ।

मित्रे द्रुह्येत सोऽत्यर्थं यस्म्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३१ ॥

सतां धर्मं अपराङ्मुखतया युद्धम् ॥ २७ ॥

सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं वेदः । धीमता आचार्येणेति शेषः । ब्रह्मोऽङ्गत्वरूपं पापं प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

व्यूढौ विशालौ बाह्वौ अंसौ च यस्य तं रामं राज्यस्थम् । अतएवासीनं सिंहासने माम्राक्षीत् । तादृशराजदर्शनभाग्यरहितो भवतु ज्येष्ठानुवर्त्तनरहितो भवत्वित्यर्थः । तावत्पर्यन्तं जीवनं मामभूदिति वा ॥ २९ ॥

कसरं तिलमुद्गतंदुलात्मकम् । क्वागं क्वागमांसम् । वृथा आद्यादिनिमित्तं विना अन्नात् । अशनजं पायं प्राप्नोतु ॥ ३० ॥

गवामिति । अङ्गमिति शेषः । परिवदेत् अपवदेत् मित्रे मित्राय ॥ ३१ ॥

विश्वासात् कथितं किञ्चित् परिवादं मिथः क्वचित् ।

विद्वणोत् सुदृष्टात्मा यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥ ३२ ॥

अकर्त्ता चाकृतञ्चस्य त्यक्तश्च निरपत्रपः ।

लोके भवतु विद्विष्टो यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥ ३३ ॥

पुत्रैर्दारैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः ।

स एको मूढमश्रातु यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥ ३४ ॥

अप्राप्य सदृशान् दारान् अनपत्यः प्रमीयताम् ।

अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्यार्थोऽनुमते गतः ॥ ३५ ॥

मात्मानः सन्ततिं द्राक्षीत्स्वेषु दारेषु दुःखितः ।

विश्वासात् अयं क्वापि न प्रकटयिष्यतीति विश्वासात् । मिथः
रहसि । मिथोऽन्योऽन्यं रहस्ययोः । किञ्चित्परिवादं कस्यचित् सुरा-
पानादिदोषम् ॥ ३२ ॥

अकर्त्ता प्रत्यपकाराकर्त्ता । अतएवाकृतञ्चः अतएव त्यक्तः सज्जनैः ।
त्यक्तात्मेति पाठे सज्जनैस्त्यक्त आत्मस्वरूपं यस्येत्येवार्थः । उद्बन्धना-
दिना त्यक्तदेह इत्यर्थं तीर्थः । अतएव लोके विद्विष्टश्च भवतु ॥ ३३ ॥

एको मूढमश्रातु इतरेष्वभुञ्जितेषु ॥ ३४ ॥

प्रमीयतां म्रियताम् । धर्म्यां क्रियाम् अभिहोत्रादिकाम् । म्रियता-
मित्यनुकर्षः ॥ ३५ ॥

दुःखित इत्यस्य भवत्विति शेषः । अप्राप्येत्यस्य म्रियतामिति
शेषः ॥ ३६ ॥

आबुः समग्रमप्राप्य यस्वार्योऽनुमते गतः ॥ ३६ ॥
 राजस्त्रीबालवृद्धानां बधे यत् पापमुच्यते ।
 भृत्यन्यागे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ३७ ॥
 लाक्ष्या मधुमांसेन लोहेन च विघ्नेन च ।
 सदैव बिभृथाद् भृत्यान् यस्वार्योऽनुमते गतः ॥ ३८ ॥
 संग्रामे समुपोढे च शत्रुपक्षे भयङ्करे ।
 पलायमानो बध्येत यस्वार्योऽनुमते गतः ॥ ३९ ॥
 कपालपाणिः पृथिवीम् अटतां चीरसंहृतः ।
 भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्वार्योऽनुमते गतः ॥ ४० ॥
 मद्ये प्रसक्तो भवतु स्त्रीष्वक्षेषु च नित्यशः ।
 कामक्रोधाभिभूतश्च यस्वार्योऽनुमते गतः ॥ ४१ ॥
 मास्य धर्मे मनो भूयादधर्मं स निषेवताम् ।
 अपात्रवर्षी भवतु यस्वार्योऽनुमते गतः ॥ ४२ ॥

राजस्त्रीत्यादौ यस्वार्य इत्याद्यनुषङ्गः ॥ ३७ ॥
 लाक्ष्येति । पतनीयतासम्पादकवस्तुविक्रयेणेत्यर्थः । भृत्यान्
 भरणायान् पुत्रदारादीन् ॥ ३८ ॥
 समुपोढे प्राप्ते ॥ ३९ ॥
 चीरं जीर्णमलिनवस्त्रम् । ब्रह्महा भवत्विति शेषः । तादृशी
 निषिद्धाचरणा प्रव्रज्या भवत्विति वा भावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

सञ्चितान्यस्य वित्तानि विविधानि सहस्रशः ।

दस्युर्भिर्विप्रलुप्यन्तां यस्वार्योऽनुमते गतः ॥ ४२ ॥

उभे मध्ये शयानस्य यत् पापं परिकल्प्यते ।

तच्च पापं भवेत् तस्य यस्वार्योऽनुमते गतः ॥ ४४ ॥

यदग्निदायके पापं यत् पापं गुरुतल्पगे ।

मित्रद्रोहे च यत् पापं तत् पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ४५ ॥

देवतानां पिद्वृणाञ्च मातापित्रोस्तथैव च ।

मास्य कार्षीत् स शुश्रूषां यस्वार्योऽनुमते गतः ॥ ४६ ॥

सतां लोकात् सतां कीर्त्याः सञ्जुष्टात् कर्मणस्तथा ।

अश्नुत क्षिप्रमद्यैव यस्वार्योऽनुमते गतः ॥ ४७ ॥

अपास्य मातृशुश्रूषामनर्थे सोऽवतिष्ठताम् ।

दीर्घबाहुर्महावक्त्रा यस्वार्योऽनुमते गतः ॥ ४८ ॥

अपात्रवर्षी अपात्रे दाता ॥ ४२ ॥

दस्युर्भिर्विप्रलुप्यन्तां त्यागभोगविहीनानि भवन्त्विति भावः ॥ ४३ ॥

उभे मध्ये व्याप्येति शेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

देवतानामिति । देवतादिशुश्रूषारहितस्य यत्पापं तत् पापं संप्रति-
पद्यतामित्यर्थः ॥ ४६ ॥

सतां कीर्त्याः सद्भिः क्रियमाणस्त्वाध्यायाः । अश्नुत सा माभूत्तस्ये-
त्यर्थः ॥ ४७ ॥

वृद्धभृत्यो दरिद्रश्च ज्वररोगसमन्वितः ।

समायात् सततं क्लेशं यस्म्यर्थोऽनुमते गतः ॥ ४९ ॥

आशामाशंसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षुषाम् ।

अर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्म्यर्थोऽनुमते गतः ॥ ५० ॥

मायया रमतां नित्यं परुषः पिशुनो शुचिः ।

राज्ञोर्भीतस्त्वधर्मात्मा यस्म्यर्थोऽनुमते गतः ॥ ५१ ॥

ऋतुस्नातां सतीं भार्यां ऋतुकालानुरोधिनीम् ।

अतिवर्त्तेत दुष्टात्मा यस्म्यर्थोऽनुमते गतः ॥ ५२ ॥

विप्रलुप्तप्रजा तस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य यत् ।

तदेतत् प्रतिपद्येत यस्म्यर्थोऽनुमते गतः ॥ ५३ ॥

अनर्थं स्त्रीवशत्वाद्यनर्थे ॥ ४८ ॥

समायात् प्राप्नुयात् ॥ ४९ ॥

अर्थिनामाशामिति सम्बन्धः । आशंसमानानां स्तुवतां ऊर्ध्व-
चक्षुषां दाढमुखनिरीक्षकाणाम् ॥ ५० ॥

मायया वञ्चनया । राज्ञे भीत इति भयकारणं पिशुनत्वा-
द्येव ॥ ५१ ॥

ऋतुकालानुरोधिनीं ऋतुस्नानकालत्वात् स्वसन्निहिताम् ॥ ५२ ॥

विप्रलुप्तप्रजा तस्य अन्नाद्यदानेन प्रनष्टसन्तानस्य स्त्रीद्वेषाद्वा
तथाभूतस्य । यदा विप्रलुप्ता विवजिता प्रजाता जातापत्या जाया
येन तस्य ॥ ५३ ॥

ब्राह्मणाद्योद्यतां पूजां विहन्तु कंलुषेन्द्रियः ।
 बालवत्साञ्च गां दोग्धुर्यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५४ ॥
 धर्मदारान् परित्यज्य परदारान्निषेवताम् ।
 त्यक्तधर्मरतिमूढो यसार्योऽनुमते गतः ॥ ५५ ॥
 पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके ।
 यत्तदेकः स लभतां यसार्योऽनुमते गतः ॥ ५६ ॥
 दृष्टान्तं सति पानीये विप्रलम्बेन योजयन् ।
 यत्पापं लभते तत् स्याद्यसार्योऽनुमते गतः ॥ ५७ ॥
 भक्त्या विवदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः ।
 तस्य पापेन युज्येतं यसार्योऽनुमते गतः ॥ ५८ ॥

विहन्तु विघ्नयतु बालवत्सां दोग्धुः शास्त्रोक्तदोहनाधिकं दोग्धुः ॥ ५४ ॥
 परदारान्निषेवतां यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यतां मूढः भूयादिति
 शेषः ॥ ५५ ॥

एकः यत्पापद्वयं तदेक एव लभतामित्यर्थः ॥ ५६ ॥

विप्रलम्बेन वञ्चनया योजयन् अप्रयच्छन्निति यावत् ॥ ५७ ॥

भक्त्या शिवविष्ण्वादिदेवताभक्त्या । मार्गं तत्तदुपोद्धलकशैव-
 वैष्णवादिशास्त्रमाश्रित्यायमुत्कृष्टोऽयं नेति विवदमानेषु यत्पापं यच्च
 तयोर्विवादं पश्यतः ऋणवन्तः पापं तेन पापेन स युज्येतेत्यर्थः । तस्य
 पापेनेति पाठे तेषां यत्पापं तेन यस्यानुमते गतस्तस्य योगः सम्बन्धो
 भूयादित्यर्थः । भावे च युज्येतेति प्रयोगः । अथ परस्वयं नेति संर-

एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्त्तोऽनु पपात ह ।

विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौसल्यां पार्थिवात्मजः ॥ ५८ ॥

तदा तं शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् ।

भरतं शोकमन्तप्तं कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ ६० ॥

मम दुःखमिदं पुत्र ! भूयः समुपजायते ।

शपथैः शपमानो हि प्राणानुपगच्छसि मे ॥ ६१ ॥

दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्षणः ।

वत्स ! सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ६२ ॥

क्षाभिनिवेशिनः । यातुधाना भवन्त्येव गिशाचाश्च न संशय इति शिवपुराणोक्तेः । यो ब्रह्मविष्णुरुद्राणां भेदं युक्तिनिवेशतः । साधये-
दुदरव्याधियुक्तो भवति मानव इति कर्मविपाकशास्त्रोक्तेः । अत्र
विवदमानानां जयोपायं ज्ञात्वा तदकथयतः पापमिति तीर्थव्याख्या ।
इयोः साम्यस्थापनपूर्वकं तेषां कलहशमनमकुर्वतः कलहप्रियस्य यत्पाप-
मिति कतकथाख्या ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

भूयः अभ्यधिकं दुःखं हि यत् एवं कष्टैः शपथैः शपमानो मे
प्राणानुपगच्छसि पीडयसे ॥ ६१ ॥

अथ विशुद्धभावं ज्ञात्वानुगृह्णाति । दिष्टेति । आत्मा अन्तः-
करणम् । लक्ष्मणैः शुभलक्ष्मणैः सहितः सहलक्षणस्ते आत्मेत्यर्थः । हे
वत्स ! हि यदि सत्यप्रतिज्ञो भविष्यसि तदा सतां लोकानवाप्स्यसि ।
कैकेय्ये कृतां रामायणप्रतिज्ञां सत्यां कुर्विति व्यङ्ग्यम् ॥ ६२ ॥

इत्युक्त्वा चाङ्गमानीय भरतं भ्रातृवत्सलम् ।

परिष्वज्य महाबाहुं करोद भगदुःखिता ॥ ६३ ॥

एवं विलपमानस्य दुःखार्त्तस्य महात्मनः * ।

मोहाच्च शोकसंरम्भाद् † बभूव लुलितं मनः ॥ ६४ ॥

लालप्यमानस्य विचेतनस्य

प्रणष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ।

मुहुर्मुहुर्निश्चसतश्च दीर्घं

सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे भरत-
शपथो नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

एवमनुष्टुप् पुत्रोचितं कृत्येनाश्रासयति । इत्युक्तेति ॥ ६३ ॥

शोकसंरम्भात् शोकाधिव्यात् । तत एव मोहः विलुलितं क्षुम्भि-
तम् ॥ ६४ ॥

दीर्घं यथा भवति तथा रात्रिः रात्रिशेषः । पाठान्तरे घर्म उष्णं
यथा भवति तथा ‡ ॥ ६५ ॥

* “पुनः पुनः” इति वा पाठः ।

† “शोकसंरोधात्” इति वा पाठः ।

‡ अत्रैकश्लोकोऽधिक इति कतकसंख्यया ज्ञायते ।

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

• षट्सप्ततितमः सर्गः •

तमेवं शोकसन्तप्तं भरतं कैकयीसुतम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवाक् ऋषिः ॥ १ ॥
अलं शोकेन भट्नन्ते राजपुत्र ! महायशः ! ।
प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम् ॥ २ ॥
वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धरणीं गतः ।
प्रेतकृत्यानि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ ३ ॥
उद्धृत्य तैलसंसेकात् * स तु भूमौ निवेशितम् ।
आपोतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपम् ॥ ४ ॥

तमिति । वसिष्ठः भरतागमनं श्रुत्वा आगत इति शेषः ॥ १ ॥

संयानं प्रेतनिर्हारम् ॥ २ ॥

धरणीं गतः वसिष्ठः साष्टाङ्गं नमस्कृत्येत्यर्थः । धारणां गत इति
पाठे धैर्यं प्राप्त इत्यर्थः । कारयामास सत्कारणार्थं मन्त्रिणः प्रेरया-
मासेत्यर्थः ॥ ३ ॥

बहुदिवसतैलावस्थानोपाधिना आपोतवर्णं वदनं यस्य तम् ॥ ४ ॥

* “तैलसंक्लेदात्” इति वा पाठः

संवेक्ष्य शयने चाग्रे नानारत्नपरिष्कृते ।

ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥

किं ते व्यवसितं राजन् ! प्रोषिते मय्यनागते ।

विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणञ्च महाबलम् ॥ ६ ॥

क यास्यसि महाराज ! हित्वेमं दुःखितं जनम् ।

हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥

योगक्षेमन्तु तेऽव्यग्रं कोस्मिन् कल्पयिता पुरे ।

त्वयि प्रयाने स्वस्तात ! रामे च वनभाश्रिते ॥ ८ ॥

विधवा पृथिवी राजन् ! त्वया हीना न राजते ।

हीनचन्द्रे रजनी नगरी प्रतिभाति माम् ॥ ९ ॥

एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसम् ।

अब्रवीद्वचनं भूयो वसिष्ठसु महामुनिः ॥ १० ॥

प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्त्तव्यानि विशाम्यते ।

तान्यव्यग्रं महाबाहो ! क्रियतामविचारितम् ॥ ११ ॥

दशरथमिति उद्दिश्येति शेषः ॥ ५ ॥

व्यवसितं मनीषितम् । प्रोषिते देशान्तरगते ॥ ६ ॥

रामेण हीनमिमं दुःखितं जनं हित्वा क यास्यसौत्वन्वयः ॥ ७ ॥

ते तव अस्मिन् पुरे अबोध्यायां योगक्षेमं प्रजानां अव्यग्रं परि-

व्यक्तदुःखपारवश्यं यथा तथा स्वः स्वर्गम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

तथेति भरतो वाक्यं वशिष्ठस्याभिपूज्य तत् ।

ऋत्विक् पुरोहिताचार्यां स्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥

येत्वग्गयो नरेन्द्रस्य अग्न्यगारात् बहिष्कृताः ।

ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव ते ह्वयन्ते यथाविधि ॥ १३ ॥

शिविकायामधारोप्य राजानं गतचेतनम् ।

बाष्पकटा विमनसस्तमूङ्गः परिचारकाः ॥ १४ ॥

हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च वासांसि विविधानि च ।

प्रकिरन्तो जना मार्गे नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥

चन्दनागुरुनिर्यासान् सरलं पद्मकं तथा ।

देवदारूणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथापरे ॥ १६ ॥

अविचारितं प्राचीनवैभवादिस्मरणरहितं यथा तथा ॥ ११ ॥

ऋत्विजो यज्ञकर्मणि वृताः । पुरोहितः सर्वहितप्रवर्त्तकः । तदु-
क्तम्, मन्त्रे च धर्मकृत्ये च शान्तिकर्मणि पौष्टिके । अध्वरे यज्ञ
कुशलः स स्याद्राजपुरोहित इति । उपनीय वेदाध्यापक आचार्यः ॥ १२ ॥

अग्न्यगारात् बहिष्कृताः अन्तःश्रवसत्त्वात् बहिःप्रदेशे प्रतिस्या-
पिताः । याजकैरपद्रष्टृभिः । ह्वयन्ते स्म ॥ १३ ॥ १४ ॥

हिरण्यं रजतम् । स्वर्गरजतमुष्माणीति यावत् ॥ १५ ॥

निर्यासो गुग्गुल्वादिः । सरलपद्मके काष्ठभेदः । देवदारूणि देव-
दारुकाष्ठानि । क्षेपयन्ति चिताभाविति शेषः ॥ १६ ॥

गन्धानुच्चावचां शान्यांस्तत्र गत्वाय भूमिपम् ।
 तत्र संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥
 तदा ऊताशनं ऊत्वा जेषुस्तस्य तदृत्विजः ।
 जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र मामानि मामगाः ॥ १८ ॥
 शिविकाभिय यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः ।
 नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥
 प्रसव्यज्ञापि तच्चक्रुर्दृत्विजोऽग्निचितं वृषम् ।
 स्त्रियश्च शोकमन्तप्ताः कौशल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥
 क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ।
 आर्त्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां महम्मथः ॥ २१ ॥
 ततो रुदन्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ।
 यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्दृष्टपाङ्गनाः ॥ २२ ॥

तत्र चितादेशे गत्वा तं चितामध्ये संवेशयामासुः स्थापया-
 मासुः ॥ १७ ॥

जेषुः पैठमेधिकमन्वान् । तस्य परलोकशुद्ध्यर्थमिति शेषः । तदृ-
 त्विजः तद्यज्ञप्रवर्त्तकाः ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्रसव्यमप्रदक्षिणम् । अग्निचितं अग्निं चितवन्तम् । अश्वमेधा-
 न्तयज्ञकर्त्तारम् । स्त्रियश्च प्रसव्यं चक्रुरित्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

दशाहं अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । दुःखमाशौचम् । भूमौ शयाना

कृत्योदकं ते भरतेन सार्धं
वृषाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताञ्च ।

पुरं प्रविश्याश्चुपरीतनेत्रा

भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
दशरथदाह्नं नाम षट्सप्ततितमः
सर्गः ॥ ६७ ॥

इति शेषः । इहं ब्रह्मचर्यमात्रोपलक्षणम् । ननु द्वादशाहेन भूपालः
क्षत्रियः षोडशेहनीति स्मृतेः । कथं क्षत्रियस्य दशाहेनाष्टौचात्यय
इति चेन्न । क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिरिति पराशरोक्ते-
रिति दिक् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सगः ।

ततो दशाहेतिगते कृतशौचो वृषात्मजः ।

द्वादशेऽहनि सम्प्राप्ते आद्रककर्माण्यकारयत् ॥ १ ॥

ब्राह्मणेभ्यो धनं रत्नं ददावन्नञ्च पुष्कलम् ।

वास्तिकं बद्धशुक्लञ्च गाथापि बद्धशस्तदा ॥ २ ॥

दामीर्दामांश्च यानानि वेश्मानि सुमहान्ति च ।

ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्योर्द्धदेहिकम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभातममये दिवसे च त्रयोदशे ।

विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः ॥ ४ ॥

तत इति । दशाहेतिगते एकादशेन हि कृतशौचः अनुष्ठित-
प्रेतविमुक्तिदैकादशाहश्राद्धः आद्रककर्माणि द्वितीयमासिकादिसपिण्डी-
करणान्तश्राद्धानि ॥ १ ॥

वास्तिकं क्वागसमूहं आर्घ्यलक्ष् । वस्तोजः । शुक्लं रजतम् । शुक्लो
योगान्तरे श्येते शुक्लञ्च रजते मतम् ॥ २ ॥

ऊर्द्धदेहोर्द्धवमौर्द्धदेहिकं पारलौकिकम् ॥ ३ ॥

त्रयोदशे त्रयोदशेऽहनि शोधनार्थमुपागतो विललापेत्यन्वयः ।
दशाहाभ्यन्तरेऽस्थिसन्ध्यनं कृत्वा सकलश्राद्धानन्तरं त्रयोदशेऽहनि

शब्दापिहितकण्डश्च शोधनार्थमुपागतः ।

चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःक्षितः ॥ ५ ॥

तात ! यस्मिन्निष्ठस्योऽहं त्वया भ्रातरि राघवे ।

तस्मिन् वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽहं त्वया ॥ ६ ॥

यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्रजितो वनम् ।

तामस्मां तात ! कौशल्यां त्यक्त्वा त्वं क गतो वृष ! ॥ ७ ॥

दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धान्स्थितानमण्डलम् ।

पितुः शरीरनिर्वाणं निष्ठनन् विषसाद ह ॥ ८ ॥

स तु दृष्ट्वा रुदन् दीनः पपात धरणीतले ।

उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ९ ॥

चितामस्मोद्धारपूर्वकं स्थलशुद्धिः कर्तव्येति क्षत्रियधर्म इति वाल्मीक्य-
तेर्ज्ञायते इति कतकः । तीर्थस्तु । शोधनम् अस्थिसञ्चयनमित्याह, ...
शब्देन रोदनशब्देन पिहित आहतः कण्ठो यस्य चितामूले इदं वाक्य-
माह ॥ ४ ॥ ५ ॥

तदेवाह,—तातेति । निष्ठस्यः दत्तः । प्रव्रजिते प्रव्रजिते अहं
शून्ये त्यक्तः निरवलम्बतया निरस्तः ॥ ६ ॥

यस्या अनाथाया गतिरवलम्बः पुत्र इत्यर्थः ॥ ७ ॥

भस्मारुणं भस्मयुतम् । अतिदाहादरुणञ्च दग्धान्स्थितानि
यस्मिन् स्थानमण्डलं चितास्थानमण्डलं पितुः शरीरनिर्वाणं शरीर-
नाशस्थानम् । तद्दृष्ट्वा निष्ठनन् अत्यन्तं विलपन् विषसाद ॥ ८ ॥

अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिन्नतम् ।

अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा ॥ १० ॥

शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिभुतम् ।

विसंज्ञोन्यपतत् भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥

उन्मत्त इव निश्चेता विललाप सुदुःखितः ।

स्मृत्वा पितुर्गुणाङ्गानि तानि तानि तदा तदा ॥ १२ ॥

मन्थराप्रभवस्त्रीर्गः कैकेयीग्राहसङ्कुलः * ।

वरदानमयोक्षोभ्यो मज्जयच्छोकसागरः ॥ १३ ॥

सुकुमारश्च बालश्च सततं लालितं त्वया ।

क तात ! भरतं हित्वा विलपन्तं गतो भवान् ॥ १४ ॥

दीनः दुःखितो भूत्वा पपात । उत्थाप्यमानः पुरुषैः यन्त्रबद्धो
ध्वजो यन्त्रध्वजः स इव पपात । शक्रयन्त्रध्वजस्याकाशस्थस्य भूमौ
पातायोगात् गृह्णाद्यलङ्कारार्थं ध्वजयन्त्ररूपेण ध्वजसदृशरूपेण निर्मित
इत्यर्थ इति कतकः । उत्पपातः पतितेन तेनोपमेत्यन्ये ॥ ६ ॥

अन्तकाले पुण्यक्षयकाले ॥ १० ॥ ११ ॥

गुणाङ्गानि उपलालनगुणस्याङ्गभूतानि विचित्रवस्त्राभरणादिदा-
नादिकर्माणि स्मृत्वा विललाप ॥ १२ ॥

वरदानमयत्वादक्षोभ्यः । अमज्जयत् अस्मानिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

* “हृदसङ्कुलः” इति वा पाठः ।

ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वभरणेषु च ।

प्रवारयति सर्वान्नस्त्रः कोऽद्य करिष्यति ॥ १५ ॥

अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते ।

विहीनाया त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १६ ॥

पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते ।

किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि ऊताशनम् ॥ १७ ॥

हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्यामिक्षाकुपालिताम् ।

अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनम् ॥ १८ ॥

तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनञ्चाप्यवेक्ष्य तत् ।

भृशमार्त्ततरा भूयः सर्वएवानुगामिनः ॥ १९ ॥

ततो विपयणौ आन्तौ च शत्रुन्नभरतावुभौ ।

धरायां समचेष्टेतां भग्नशृङ्गाविर्षभौ ॥ २० ॥

नन्विति । वह्न्याभरणादीनि दिश्यवस्तुन्युपस्थाप्याङ्गुष्ठं किं ते-
येक्षितं गृहाणेति प्रकर्षेणास्मदिष्टवरणं कारयति भवान् तदद्य नः कः
करिष्यति त्वयि गते इति शेषः ॥ १५ ॥

या त्वया विहीना सा पृथिवी अवदारणकाले तु तस्मिन्नपि नाव-
दीर्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अनुगामिनेऽनुचरा आर्त्ततरा अभूवन्निति शेषः ॥ १९ ॥

अचेष्टेतां व्यलुठेताम् । विश्रान्ताविति पाठे विश्लेषेण आन्तावि-
त्यर्थः ॥ २० ॥

ततः प्रकृतिमान्वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः ।

वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥ २१ ॥

त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्दत्तस्य ते विभो ! ।

सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥ २२ ॥

त्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः ।

तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥

सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च ।

आवयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवो ॥ २४ ॥

उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ ।

वर्धातपपरिजलानौ पृथगिन्द्रध्वजाविव ॥ २५ ॥

प्रकृतिमान् सत्वप्रकृतिः वैद्यः सर्वज्ञः । सर्वज्ञभिषजौ वैद्यौ ॥ २१ ॥

वृत्तस्य कृतदाहस्य सावशेषास्थिनिचये अस्थिसंक्षयनाख्यकर्मण
आशौचान्तराकृतस्याप्यवशेषो भूशुद्धिभस्मोद्धारलक्षणस्तेन सहितः
सावशेषस्तस्मिन् कर्तव्ये सति इत्यर्थः । एतेन त्रयोदशेऽहन्यस्थिसंक्ष-
यनं स्मृतिविरुद्धमित्यपास्तम् ॥ २२ ॥

त्रीणि द्वन्द्वानि । बुभुक्षापिपासे शोकमोहौ । जरामृती जन्म-
मरणे सुखदुःखे लाभालाभौ चेति तौर्यः । अस्ति जायते वर्धतेपक्षी-
यते विपरिणमते विनश्यतीत्येवं रूपाणीति कतकः । भूतेषु प्राणिषु
एवं भवितुमतिशोकाक्रान्ततया भवितुम् ॥ २३ ॥

सर्वभूतभवाभवौ उत्पत्तिविनाशौ ॥ २४ ॥ २५ ॥

अशूणि.परिमृद्नन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ ।

अमात्यास्त्वरयन्ति स तनयौ चापराः क्रियाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

भरतविलपो नाम सप्तसप्तति-

तमः सर्गः ॥ ७७ ॥

परिमृद्नन्तौ मार्जयन्तौ । तनयौ राजपुत्रौ अपराः क्रिया
भस्मोद्गारादिक्रिया उद्दिश्येति शेषः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ।

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।

भरतं शोकसन्तप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः ।

स रामः सत्त्वसम्पन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् ॥ २ ॥

बलवान् वीर्यसम्पन्नो लक्ष्मणो नाम योष्यसौ ।

किं न मोचयते रामं कृत्वापि पिबनियहम् ॥ ३ ॥

यात्रां रामसमीपयात्रां समीहन्तं समीहमानं विचारयन्तमि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

दुःखे दुःखजनकसङ्कटे प्राप्ते यः सर्वभूतानां गतिः स्मरणमात्रेण
सर्वदुःखनाशकः आत्मनः स्वस्य आवयोश्च गतिरिति किं वक्तव्यम् ।
अनेनातिसङ्कटे भगवत्स्मरणमेव दुःखनाशे समर्थं नान्यदिति सूचितम् ।
स रामः स्त्रिया प्रव्राजितः, स च गत इत्येतदनुचितं तेन कृतं सामर्थ्य-
सतीति शेषः ॥ २ ॥

किं वा रामो राज्यलोभात् पित्राञ्चामुल्लङ्घितवानिति अयशो-
भयादेवं करोतु लक्ष्मणः सर्वधामुचितं कृतवानित्याह,—बलवानिति ।
लक्ष्मणो नाम अनुचितकर्तृत्वेन शीघ्रः योऽपि अस्मद्भ्राता असौ पिब-
नियहं कृत्वा रामं न मोचयते स्म वनवासात् ॥ ३ ॥

पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ ।

उत्पथं यः समारूढो नार्या राजा वशं गतः ॥ ४ ॥

इति सम्भाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे ।

प्राग्दारेभूत्तदा कुञ्जा सर्वाभरणभूषिता ॥ ५ ॥

लिप्ताचन्दनसारेण राजवस्त्राणि विभ्रती ।

विविधं त्रिविधैस्तैर्भूषणैश्च विभूषिता ॥ ६ ॥

मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्च वरभूषणैः ।

वभासे बद्धभिर्बद्धा रज्जुभिरिव वानरी ॥ ७ ॥

तां समीक्ष्य तदा दास्यो भृशं पापस्य कारिणीम् ।

गृहीत्वाकरुणं कुञ्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ॥ ८ ॥

कथं प्रित्तिग्राह उचितस्तत्राह,—पूर्वमिति । यो राजा नार्या
वशङ्कतः सन् उत्पथं अन्यायमार्गं आरूढः प्राप्तः अतः लक्ष्मणः स्वयं
नयानयौ न्यायान्यायौ अभिषेकविषयौ समीक्ष्य विचार्य, गुरोरप्यव-
लिप्तस्येति शास्त्रानुसारेण वनप्रप्राजनात् पूर्वमेव तत्प्रसङ्गकाल एव
निग्राह्यानेदमनुचितमिति भावः ॥ ४ ॥

प्राक् द्वारे शत्रुघ्नाधिष्ठितद्वारे कुञ्जा दैवादागताभूत् ॥ ५ ॥

राजवस्त्राणि राजार्हवस्त्राणि ॥ ६ ॥

वानरी कुरूपत्वात् । अत्र गुरुलघुप्रयुक्तः कन्दोभङ्गः आर्षः ।
पाठान्तरं चः पादपूरणे ॥ ७ ॥

अकरुणं निर्दयम् ॥ ८ ॥

यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता ।

सेयं पापा वृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ॥ ८ ॥

शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः ।

अन्तःपुरचरान् सर्वानित्युवाच धृतव्रतः ॥ १० ॥

तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातृणां मे तथा पितुः ।

यथा सेयं वृशंसस्य कर्मणः फलमश्रुताम् ॥ ११ ॥

एवमुक्ता च तेनाशु सखीजनसमावृता ।

गृहीता बलवत्कुञ्जा सा तत् गृहमनादयत् ॥ १२ ॥

ततः सुभृशसन्तप्त * स्तस्याः सर्वः सखीजनः ।

क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं व्यपलायत सर्वशः ॥ १३ ॥

अमन्त्रयत कृतस्त्रश्च तस्याः सर्वः सखीजनः ।

यथायं समुपक्रान्तो निःशेषं नः करिष्यति ॥ १४ ॥

वने रामस्तिष्ठतीति शेषः । यथामति नियहमिति शेषः ॥ ८ ॥

धृतव्रतः कर्त्तव्यत्वेन अवधृतव्रत इत्यर्थः । कुतं वच इति पाठा-
न्तरम् ॥ १० ॥

अश्रुतां प्राप्नुतां तथा कर्त्तव्यं मयेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

समुपक्रान्तः आरब्धपराक्रमः ॥ १४ ॥

* सन्वस्तः इति वा पाठः ।

सानुक्रोशां वदान्याच्च धर्मज्ञाच्च यशस्विनीम् ।
 कौशल्यां शरणं यामः सा हि नोऽस्ति ध्रुवा गतिः ॥ १५ ॥
 स च रोषेण संवीतः * शत्रुघ्नः शत्रुशासनः ।
 मंचकर्षं तदा कुजां क्रोशन्तीं पृथिवीतले ॥ १६ ॥
 तस्यां ह्याकृष्यमाणायां मन्थरायां ततस्ततः ।
 चित्रं बद्धविधं भाण्डं पृथिव्यां तद्वशीर्यत ॥ १७ ॥
 तेन भाण्डेन सङ्कीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनम् ।
 अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा ॥ १८ ॥
 स बली बलवत्क्रोधात् गृहीत्वा पुरुषर्षभः ।
 कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभाषे परुषं वचः ॥ १९ ॥
 तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता ।

अतः सानुक्रोशामिति । सा नोऽस्माकं ध्रुवा गतिरस्ति अतस्तां
 शरणं याम इत्यमन्वयतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥
 पृथिवीतले पातयित्वेति शेषः ॥ १६ ॥
 भाण्डं भूषणमात्रेपि ॥ १७ ॥ १८ ॥
 गृहीत्वा कुजाम् । कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य कुजामोचनार्थमागता-
 मिति शेषः । निर्भर्त्सनमत्र हस्तेन दूरीकरणम् ॥ १९ ॥

शत्रुघ्नभयसम्बन्धा पुत्रं शरणमागता ॥ २० ॥

तं प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ।

अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति ॥ २१ ॥

हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीम् ।

यदि मां धार्मिको रामो नास्त्वयेन्मादघातकम् ॥ २२ ॥

इमामपि हतां कुञ्जां यदि जानाति राघवः ।

त्वाञ्च माञ्चैव धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवम् ॥ २३ ॥

भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।

न्यवर्त्तत ततो दोषान्तां सुमोच च मूर्च्छिताम् * ॥ २४ ॥

सा पादमूले कैकेय्या मन्यरा निपपात ह ।

निःश्वसन्ती सुदुःखार्त्ता कृपणं विललाप ह ॥ २५ ॥

परुषैः मर्मग्राहिभिः अतएव दुःखैः पुत्रं शरणमागता कुञ्जामो-
चनार्थमिति श्लेषः ॥ २० ॥

यतः सर्वभूतानामवध्याः अतः क्षम्यतामित्यब्रवीत् ॥ २१ ॥

मादघातकं मां प्रति यदि रामो नास्त्वयेत् न कुप्येत् तदाहमिमां
मातरमपि हन्याम् ॥ २२ ॥

जानाति आस्यते नाभिभाषिष्यते स्त्रीघातिनाविति मत्वा इत्यब्रवी-
दिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

* मन्यरा इति वा पाठः ।

शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां

समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता ।

शनैः समाश्रासयदार्त्तरूपां

कौञ्चीं विलग्नानिव वीक्षमाणाम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

कुब्जाधर्षणं नाम अष्टसप्तति-

तमः सर्गः ॥ ७८ ॥

शत्रुघ्नविक्षेपः शत्रुघ्नेनेतस्ततः कर्षणं तेन प्रनष्टज्ञानां विलग्नां
यन्त्रादिना संयताम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः

नतः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे ।

समेत्य राजकर्त्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥

गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ।

रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २ ॥

त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र ! महायशः ! ।

सङ्गत्या नापराध्नीति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥

तत इति ॥ १ ॥

रक्षासाधनत्वाद्वाजा गुरुः तत्राप्ययं गुरुतरः । ज्येष्ठं राज्या-
हम् ॥ २ ॥

यत एतद्राज्यमनायकं ततो राजा भव । ननु ज्येष्ठे विद्यमाने
कथमहं राजा तत्राह,—सङ्गत्या ज्येष्ठस्य वनवासं प्रति पितुराज्ञा-
सङ्गत्या तव च राज्यं प्रति तदाज्ञासङ्गत्या राज्यं कुर्वन्नपि भवान्नाप-
राध्नीति । धर्मविरोधज्येष्ठविरोधलोकविरोधाच्च प्राप्नोति पित्रा-
ज्ञाया उभाभ्यामपि पालनीयत्वात् इति बहवः । एतद्राज्यम् अना-
यकमपि अमात्यादीनां सङ्गत्यैकमत्येन दैवगत्या वा नापराध्नीति न
नश्यति अतो नो राजा भवेत्यर्थं तीर्थं आह ॥ ३ ॥

अभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव ! ।
 प्रतीकते त्वां स्वजनः श्रेयसश्च वृषात्पुत्र ! ॥ ४ ॥
 राज्यं गृहाण भरत ! पित्र्यैतामहं भुवः ।
 अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ! ॥ ५ ॥
 अभिषेचनिकं भाण्डं हत्वा सर्वं प्रदक्षिणम् ।
 भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ ६ ॥
 ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ।
 नैवं भवन्तो मां वक्तुमर्हन्ति कुशला जनाः ॥ ७ ॥
 रामः पूर्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः ।
 अहं त्वरण्ये वक्ष्यामि वर्षाणि नवपञ्च च ॥ ८ ॥
 युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला ।
 आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनात् ॥ ९ ॥
 अभिषेचनिकञ्चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् ।

अभिषेचनिकं अभिषेचनप्रयोजनं वस्तुजातं रामाभिषेकाय
 विततम् । स्वजनो मन्त्रादिः । श्रेयसः पौराः ॥ ४ ॥ ५ ॥
 भाण्डं उपकरणम् ॥ ६ ॥
 राजता राजत्वम् ॥ ७ ॥
 पूर्वो ज्येष्ठः । अरण्ये वक्ष्यामि रामप्रतिनिधित्वेनेति शेषः ॥ ८ ॥
 आनयिष्यामि इडाद्यः ॥ ९ ॥

पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥ १० ॥
 तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतम् ।
 आनयिष्यामि वै रामं हव्यवाहनिवाध्वरात् ॥ ११ ॥
 न सकामां करिष्यामि स्वामिमां पुत्रगृद्धिनीम् ।
 वने वत्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२ ॥
 क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि विषमाणि च ।
 रत्तिणश्चानुसंयान्तु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥
 एवं सम्भाषमाणं तं रामहेतीर्तृपात्मजम् ।
 प्रत्युवाच जनः सर्व्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥ १४ ॥

रामहेतोः रामाभिषेकार्थम् ॥ १० ॥

पुरस्कृतं अग्रतः कृतं व्यव्वरात् महायज्ञशालायाः स्वाभिहोत्रगृह-
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

मातृगन्धिनीं केवलमातृव्यपदेशां मातृसंज्ञामात्रामित्यर्थः इति
तीर्थः । कतकस्तु पुत्रगृद्धिनीमिति पांक्तः पाठः । पुत्रगर्धिनीमित्यर्थ
इत्याह, --- ॥ १२ ॥

शिल्पिनः खनकाः यत्र पथोऽभावः तत्र पन्था गमनमार्गः क्रियतां
विषमाणि च निम्नोन्नतानि च समानि क्रियन्तां रथादिमुखगम्यार्थमिति
भावः । पथि विद्यमानेषु दुर्गेषु शिल्पिण जलान् चारयन्तीति पथि-
दुर्गविचारकाः । पथिदुर्गविशारदा इति पाठे तत्र वर्त्तमानदुर्गे
चोरादिभीत्या गन्तुमशक्यप्रदेशे रत्तिणविशारदा इत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरूपतिष्ठताम् ।

यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५ ॥

अनुत्तमं तद्वचनं नृपात्मज-

प्रभाषितं संश्रवणे निशम्य च ।

प्रहर्षजास्तं प्रति बाष्पविन्दवो

निपेतुरार्यानननेत्रसम्भवाः ॥ १६ ॥

एवं सम्भाषमाणं तं प्रति सर्वोपि जनः श्रीमच्छुभमनुत्तमं वाक्य-
मुवाच तदेवाह,—एवमिति । एवं रामराज्यविषयं भाषमाणस्य ते
पद्मा तदाख्या पद्मचिह्ना च श्रीरूपतिष्ठतां ज्येष्ठानुसरणादिति भावः ।
तदेवाह,—यस्त्वमिति । ज्येष्ठे ज्येष्ठाय पृथिवीं दातुमिच्छसि अतः
श्रीस्वामुपतिष्ठताम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

संश्रवणे रामानयनप्रतिज्ञाविषयेऽनुत्तमं नृपात्मजेन प्रभाषितं तद्व-
चनं निशम्य । स्थितानां जनानां प्रति भरतमुद्दिश्य प्रहर्षजा आर्यान-
ननेत्रसम्भवाः हर्षयुक्तमुखस्थनेत्रजविन्दवो निपेतुरिति तीर्थः । अत्र
आननपदमधिकम् । कतकस्तु नृपात्मजः प्रभाषितमिति सविसर्गपाठः ।
नृपात्मजो जनैः प्रभाषितमनुत्तमन्तद्वचनं आशीर्वचनं संश्रवणे सम्यक्
श्रवणविषये प्राप्तं निशम्य श्रुत्वा हृष्टोभूदिति शेषः अथ तं प्रति तं
जनं लक्ष्मीकृत्य । कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । आर्यस्य पूज्यस्य भरत-
स्यार्यं पूज्यं यदाननं मुखं जनाशीर्वादश्रवणजसन्तोषेण पूज्यत्वं मुखस्य
तद्वर्तिनेचसम्भवाः अतएव प्रहर्षजाविन्दवो निपेतुः । अनुक्तभरत-

ऊचुस्ते वचनमिदं निश्म्य हृष्टाः
 सामात्याः सपरिषदो विद्यातशोकाः ।
 पन्थानं नरवर ! भक्तिमान् जनस्य
 व्यादिष्टस्तत्र वचनाच्च शिल्पिवर्गः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 भरतस्य रामानयनप्रस्तावो नाम एको-
 नाशीतितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सौमुख्यकथनञ्चास्य श्लोकस्य प्रयोजनमिदम्,—अत्र कतकपाठस्तद्वाख्या
 च ज्यायसी ॥ १६ ॥

इदं वचनं रामानयनवचनम् । विद्यातः विशेषेण यातो गतः शोके
 येषान्ते, जना इति विशेष्यम् । विधूतशोका इति पाठान्तरम् । हे
 नरवर ! तव वचनात् रामे त्वयि च भक्तिमान् शिल्पिवर्गः पन्थानं
 कर्तुं व्यादिष्टः जनो रक्षकजनश्च रक्षयं कर्तुं व्यादिष्टः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

अशीतितमः सर्गः

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः ।
स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥ १ ॥
कर्मान्तिकाः स्थपतयः पुरुषा यन्त्रकोविदाः ।
तथावर्धकयस्यैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥ २ ॥
सूपकाराः सुधाकारा वंशचर्मकृतस्तथा ।
समर्था ये च द्रष्टारः पुरतश्च प्रतस्थिरे ॥ ३ ॥

भूमिप्रदेशज्ञाः अन्तः सज्जनिर्जलादि भूमिप्रदेशज्ञाः । सूत्रकर्म-
विशारदाः शिविरादिनिर्माणे सूत्रग्रहणकुशलाः । निर्जलेष्वगाध-
वापीकूपादिनिर्माणं सूत्रकर्मेति कतकः । खनकाः स्वकर्मणि खनने-
भिरताः परसेनयावद्यन्त्रेऽपि खनने दक्षाः अतएव शूराः यन्त्रकाः
जलप्रवाहादि यन्त्रणसमर्थाः ॥ १ ॥

कर्मान्तिकाः वेतनजीविनः । स्थपतयो रथादिकर्तारः प्रधानवर्ध-
कयः । यन्त्रकोविदाः क्षेपणीयादियन्त्रकरणकुशलाः । पथदर्शनकोविदा
इति पाठान्तरम् । वर्धकयस्तक्षाणः मार्गिणः तत्तद्गन्तमार्गविशेषरक्षा-
नियुक्ताः वृक्षतक्षकाः मार्गावरोधिवृक्षच्छेत्तारः ॥ २ ॥

सूपकाराः सूदाः । सुधा अवलेपः । वंशचर्मकृतः वंशदलैः कट-

स तु हर्षान्तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् ।

अशोभत महावेगः सागरस्येव पर्वणि ॥ ४ ॥

ते स्ववारं समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदाः ।

करगैर्विविधोपेतैः पुरस्तात्सम्यतस्थिरे ॥ ५ ॥ .

लतावल्लीश्च गुल्मांश्च स्थाणून्गणन एव च ।

जगत्से चकिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान् द्रुमान् ॥ ६ ॥

अवृक्षेषु च देशेषु केचित् वृक्षानरोपयन् ।

केचित् कुठारैश्चैव दालैश्छिन्दन् क्वचित् क्वचित् ॥ ७ ॥

अपरे वीरणस्तम्बान् बलिनो बलवत्तराः ।

शूर्पादिहृतः चर्महृतः अवस्थानार्थमम्बुष्ठारोप्यमाणपत्त्यनूदिहृतः

समर्था द्रष्टारः पूर्वानुभूतमार्गामार्गद्रष्टारः ॥ ३ ॥

सत्विति । एवं मार्गसन्नाहप्रवृत्तौ जनौघोरामदर्शनकौतुकज-
हर्षात् महावेगः महावेगवान् प्रयान् गच्छन् पर्वणि सागरस्य महावेगो
जलोघ इवाशोभत ॥ ४ ॥

ते मार्गशोधकाः स्ववारं स्वसमूहं समास्थाय । वारसङ्घातसञ्चया
इत्यमरः । विविधोपेतैर्नानाप्रकारयुक्तैः पिटकखनित्रदात्रादिकरणैर्बुक्ता
इति शेषः ॥ ५ ॥ . . .

लताः शाखाः स्थाणून् शङ्खून् । अपसारयन्त इति शेषः ॥ ६ ॥

अरोपयन् क्षायार्थमिति शेषः । टङ्कः पाषाणभेदनः । छिन्दन्
अङ्गभाव आर्घः ॥ ७ ॥

विधमन्ति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः ॥ ८ ॥
 अपरिपूरयन् कूपान् पांसुभिः श्वभ्रमायतम् ।
 निम्नभागां स्तथैवाशु समांश्चक्रुः समन्ततः ॥ ९ ॥
 बबन्तुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान् संचुक्षुदुस्तथा ।
 विभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशान्नरास्तदा ॥ १० ॥
 अचिरेण तु कालेन परिवाहान् बह्वदकान् ।
 चक्रुर्बहुविधाकारान् सागरप्रतिमान् बह्वन् ॥ ११ ॥
 निर्जलेषु च देशेषु खानयामासुरुत्तमान् ।
 उदपानान् बहुविधान् वेदिकापरिमण्डितान् ॥ १२ ॥

बलिनः रुद्धमूलान् वीरयस्त्रयान् विधमन्ति हस्ताभ्यामेव निःसार-
 यन्ति । दुर्गाणि स्थलानि उन्नतान् प्रदेशान् विधमन्ति खननेन समी-
 कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

कूपान् मार्गमध्यवर्तिनः तादृशमायतं श्वभ्रं गर्तश्च पांसुभिरपूर-
 यन् ॥ ९ ॥

बन्धनीयान् सेतून् क्षोद्यान् क्षोदनीयान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान्
 संचुक्षुदुः चूर्णयामासुः । भेदनीयान् जलनिर्गमार्थं भेद्यान् ॥ १० ॥

परिवाहान् अल्पप्रवाहान् बन्धनेन बह्वदकान् चक्रुः ॥ ११ ॥

खानयामासुः अखनन् । उदपानान् कूपवाप्यादीन् । वेदि-
 काभिः परिमण्डितान् ॥ १२ ॥

ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः ।

मत्तोद्घुष्टद्विजगणः पताकाभिरनङ्कृतः ॥ १३ ॥

चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः ।

बङ्कशोभत सेनायाः पन्थाः सुरपथोपमः ॥ १४ ॥

आज्ञाप्याथ यथाज्ञप्ति युक्तास्तेऽधिकृता नराः ।

रमणीयेषु देशेषु बद्धस्वादफलेषु च ॥ १५ ॥

यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः ।

भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् ॥ १६ ॥

नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु सुहृत्तेषु च तदिदं ।

निवेशान् स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १७ ॥

ससुधाकुट्टिमतलः तत्र तत्र सञ्चारयज्जाग्रयसमीपे विश्रमार्थं
निवासाय ससुधातलः सुधानिबद्धभूदेशः सकुट्टिमतलश्च । कुट्टिमो
स्त्री निबद्धा भूः । क्वचित्सुधाभिः क्वचिन्मृत्तिकाभिरेव बद्धचत्वर
इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अथ मार्गकरणानन्तरं अधिकृताः मार्गशिविरादिनिवेशाधिका-
रिणः । यथाज्ञप्ति यथा भरताज्ञापनं शिविरादिनिवेशे अनुचराना-
ज्ञाप्य यो यादृशो भरतस्याभिमतो निवेशस्तं तथा कृत्वा भूयोधिक-
भूषाभिः शोभयामासुः । वितानकनककलशरत्नध्वजादिभिर्भूषया-
मासुः । निवेशः शिविरम् । भूषणोपमं मार्गस्थालङ्कारसदृशं अति
रमणीयमिति यावत् ॥ १५ ॥ १६ ॥

बह्वपांसुचयाश्चापि परिखाः परिवारिताः ।

तत्रेन्द्रनीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥ १८ ॥

प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः ।

पताकाः शोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥ १९ ॥

वितर्दिभिरिवाकाशे विटङ्गाद्यविमानकैः ।

समुच्छित्तैर्निवेशास्ते बभुः शक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥

जाङ्गवीं तु समासाद्य विविधद्रुमकाननाम् ।

शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलाम् ॥ २१ ॥

सचन्द्रतारागणमण्डितं यथा

नभः क्षपायाममलं विराजते ।

निवेशान् शिबिराणि ॥ १७ ॥

बह्वपांसुचया इत्यनेन शर्करादिराहित्यसूचनम् । परिखाः सगर्भाः पर्यन्तभिन्नयः । तत्र परिवरावच्छेदेनेत्यर्थः । इन्द्रनीलमणिनिर्मिताः प्रतिमाश्चित्रप्रतिमा येषु निवेशेषु । इन्द्रनीलप्रतिमा इति पाठे इन्द्रनीलपर्वतसदृश इत्यर्थः । एवमुच्चाः परिखा इति यावत् । प्रतोली रथा ॥ १८ ॥

सौधसदृशैः प्राकारैः संवृताः ॥ १९ ॥

आकाशे वितर्दिभिरिव विधिधिष्ण्यैरिव स्थितैरुपलक्षिताः विटङ्गं कपोतपालिका तद्युक्तायैर्विमानकैः सप्तभूमिकगृहैरुत्थुन्नैरुपलक्षिता इत्यर्थ इति कवकः । विसर्पद्विरिवाकाशे इति पाठान्तरम् । तदोर्ध्वमूर्ध्वं गच्छद्विरित्यर्थः कथञ्चिद्योज्यः ॥ २० ॥

नरेन्द्रमार्गः स तदा व्यराजत

क्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्ड

निवेशसंस्थापनं नाम अशीति- .

तमः सर्गः ॥ ८० ॥

जाङ्गवीं समासाद्य अभिव्याप्य प्रवर्त्तिता नरेन्द्रमार्गा व्यराजत
इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ .

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे .

अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमः सर्गः

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं स्तुतमागधाः ।
तुष्टुवुः सविशेषज्ञास्तनैर्मङ्गलसंस्तवैः ॥ १ ॥
सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्यामदुन्दुभिः ।
दध्मुः शंखांश्च शतशो वाद्यांश्चोच्चावचस्वरान् ॥ २ ॥
स त्वर्थघोषः सुमहान्दिवमापूरयन्निव ।
भरतं शोकसन्तप्तं भूयः शोकैररन्धयत् ॥ ३ ॥
ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं सन्निवर्त्य च ।

नान्दीमुखीं भरताभिषेकाय वसिष्ठेन करिष्यमाणान्दीमुखाद्य-
भ्युदयप्राग्वर्त्तिनीं रामानयनाभ्युदयप्रारम्भयुक्ता नान्दीमुखीति कश्चित् ।
रात्रिं अल्पावशेषां दृष्ट्वेति शेषः । सविशेषज्ञाः राजानि राजपुत्र-
चापेक्षितविशेषस्तवं जानन्ति तादृशाः । मङ्गलसंस्तवैः मङ्गलप्रतिपा-
दकैः ॥ १ ॥

सुवर्णकोणः सुवर्णदण्डः यामदुन्दुभिः यामावसानसूचको दु-
न्दुभिः । उच्चावचानुच्चावचस्वरान् वाद्यान् वाद्यविशेषान् दध्मुः ।
नाद्यान् इति पाठः । मङ्गलादीनित्यर्थ इति तीर्थः ॥ २ ॥

नाहं राजेति चोक्त्वा तं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

पश्य शत्रुघ्न ! कैकेय्या लोकस्थापकृतं महत् ॥

विष्टज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ॥ ५ ॥

तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः

परिभ्रमति राजश्रीर्नारिवाकर्णिका जले ॥ ६ ॥

यो हि नः सुमहान्नाथः सोऽपि प्रव्राजितो वने ।

अनया धर्ममुत्सृज्य माता मे राघवः स्वयम् ॥ ७ ॥

इत्येवं भरतं वीक्ष्य विलपन्तमचेतनम् ।

कृपणा रुग्णः सर्वाः सुखरं योषितस्तदा ॥ ८ ॥

तथा तस्मिन् विलपति वसिष्ठो राजधर्मवित् ।

सभामिच्छाकुनाथस्य प्रविवेश महायशः ॥ ९ ॥

शोकैः शोकोत्पादनैः । अरन्धयत् द्विनस्ति स्म । रघुपाकहिंस-
नयोः ॥ ३ ॥ ४ ॥

कैकेय्या हेतुना मद्विषये जायमानं लोकस्य सुतमागधादेरपकृत-
मनुचितं कर्म पश्य । एवंरूपाणि दुःखानि दुःखकराणि मयि विष्टज्य
राजागतः ॥ ५ ॥

तस्य योगतस्तस्येत्यर्थः । अकर्णिका अकर्णधारा अकण्टकेति पाठः ।
कण्टको नाविकस्तद्रहितेत्यर्थ इति कतकः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

राजधर्मवित् राजपुरोहितकर्तव्यधर्मवेत्ता अतः स्वकृतं स्वयं सम्पा-
दयतीत्याह,—सभामित्यादि ॥ ९ ॥

शातकुम्भमयीं रम्यां मणिहेमसमाकुलाम् ।
 सुधर्मानिव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत ॥ १० ॥
 स काञ्चनमयं पीठं स्वस्व्यास्तरणसंवृतम् ।
 अथास्त सर्ववेदज्ञो दूताननुशशास च ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणान् क्षत्रियान् योधानमात्यान् गणवक्त्रभान् ।
 क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्यधिकं हि नः ॥ १२ ॥
 सराजपुत्रं शत्रुघ्नं भरतञ्च यशस्विनम् ।
 युधाजितं सुमन्त्रञ्च ये च तत्र हिता जनाः ॥ १३ ॥
 ततो हलहलाशब्दो महान् समुदपद्यत ।
 रथैरथैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छताम् ॥ १४ ॥
 ततो भरतमायान्तं शतक्रतुनिवामराः ।
 प्रत्यनन्दन् प्रकृतयो यथा दशरथं तथा ॥ १५ ॥

तद्विशेषणं शातकुम्भमयीमित्यादि । सगणः सशिष्यगणः ॥ १० ॥
 स्वस्व्यास्तरणसंवृतं स्वस्तिकाकारमण्डलवदास्तरणसंवृतं पीठमध्यास्त
 ततो दूताननुशशास च ॥ ११ ॥
 गणवक्त्रभाः सेनानायकाः । आत्ययिकं कालविलम्बासहिष्णु ॥ १२ ॥
 सराजपुत्रं राजपुत्रैरितरैः सहितं शत्रुघ्नं युधाजिन्नामा कश्चि-
 न्मन्त्री ये च हिता जना स्तांस्मानयत ॥ १३ ॥
 हलहलेति शब्दानुकरणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

हृद इव तिमिनागसंवृतस्तिमिः जलो मणिशङ्कुशर्करः ।
दशरथसुतशोभिता सभा सदशरथेव बभूव सा पुरा ॥ १६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
वशिष्ठस्य सभाप्रवेशो नाम एका-
शीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

हृद इव सभा । हृदेऽत्र सामुद्रः । भिन्नलिङ्गत्वेपि सहृदयोद्देशाभा-
वात् चन्द्र इव मुखमिति चन्द्रदुष्टोपमा । तिमिरनेकयोजनायामवि-
स्तारो मतस्यः नागा जलगजाः सर्पाश्च मणयो मुक्ताद्याः शर्कराः सुवर्ण-
खनिमृत्तिकाः । सभायां जलस्थाने सभातेजः । एतदेव ध्वनयता स्ति-
मितजल इत्युक्तम् । चित्रस्थितिमिनागसंवृतत्वं मणयश्च स्तम्भादिषु विद्यन्ते
एव शङ्खास्त्रिजेषु स्वर्णशर्करास्थाने । कुट्टिमादौ स्वर्णलेपः । प्रकारान्त-
रेण जलादिवर्णने तु कवेर्न्यूनादावः । मम तु विभक्तिपरिणामेनैवामेव
सभायामप्यन्वयान्न दोषः । एतेन वसिष्ठो जलं तिमिनागौ भरतशत्रुघ्नौ
मण्णादयोऽन्मात्रपौरजानपदा इति कतकोक्तमपास्तम् । दशरथसुतशो-
भिता सभा पुरा सदशरथा सभेव बभाविति योजना । पितृसमाना-
कारत्वात्पुत्रस्तेदानीमपि स दशरथेवेत्युत्प्रेक्षा । पुरा यथेत्यंशे उपमेति
तयोरत्र संबन्धः ॥ १६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्व्यंशोत्तमः सर्गः ।

तानार्थगणसम्पूर्णां भरतः प्रयत्नां सभाम् ।
ददर्श बुद्धिसम्पन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥ १ ॥
आसनानि यथान्यायमार्थाणां विप्रतां तदा ।
वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा ॥ २ ॥
सा विद्वज्जनसम्पूर्णा सभा सुकचिरा तथा ।
अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रेव शर्वरी ॥ ३ ॥
राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्वाः स संप्रेक्ष्य च धर्मवित् ।
इदं पुरोहितो वाक्कां भरतं मृदु चान्नवीत् ॥ ४ ॥
तात ! राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् ।
धनधान्यवतीं स्त्रीतां प्रदाय पृथिवीं तव ॥ ५ ॥

प्रयत्ना प्रकृष्टैर्वसिष्ठादिभिर्गृहः परियहोधिष्ठानं यस्यां सा । नि-
शापक्षे प्रकृष्टगुर्वादियहवतीम् ॥ १ ॥
आर्याणां त्रैवर्गिकानां आसनानि विप्रतां आसनेषूपविशताम् ॥ २ ॥
घनापाये शरदि ॥ ३ ॥
स वसिष्ठः संप्रेक्ष्य च चात् कृतानुमतिकान् कृत्वा ॥ ४ ॥
धर्मं सत्यपरिपालनरूपम् ॥ ५ ॥

रामस्तथा सत्यवृत्तिः * सतां धर्ममनुसरन् ।

नाजहात् पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिदोदितः ॥ ६ ॥

पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम् ।

तद्गुञ्ज सुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ॥ ७ ॥

उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दक्षिणात्याश्च केवलाः ।

कोट्यापरान्ताः सामुद्रा रत्नान्युपहरन्तु ते ॥ ८ ॥

तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिभुतः ।

जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकाक्षया ॥ ९ ॥

स वाप्यकलया वाचा कलहं सम्बरो युवा ।

विमलाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् । १० ॥

सतां धर्मं जीवतो वाक्यकरणादित्वेव रूपम् ॥ ६ ॥

निहतकण्टकं रामस्य वनवासदानात्तथा ॥ ७ ॥

उदीच्यादयस्तत्तद्दिग्नि प्रत्येकसिंहासनाधीश्वरा ये च केवलाः सिंहा-

सनरहिताः । चात् प्राच्या अपरान्ताः द्वीपवासिनः सामुद्राः पोतवणिजः ।

कोट्योऽसंख्यातानि रत्नानि हरन्तु । कोट्योपरान्ता इति पाठान्तरम् ।

कोट्योरत्नानि अनेककोटिसंख्यरत्नानि । यद्वा परान्तास्तत्तद्दिगन्तवा-

सिनः सामुद्राः समुद्रद्वीपवासिनः ॥ ८ ॥

धर्मज्ञः ज्येष्ठाभिषेकरूपधर्मज्ञः धर्मकाक्षया ज्येष्ठानुवर्त्तनरूपधर्म-
लिप्तया मनसा जगाम सम्भार ॥ ९ ॥

* “सत्यधृतिः” इति वा पाठः ।

चरितब्रह्मचर्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः ।

धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं महिधो हरेत् ॥ ११ ॥

कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ।

राज्यञ्चाहञ्च रामस्य धर्मे वक्तुमिहार्हमि ॥ १२ ॥

ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनज्जघोषमः ।

लभ्युमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥ १३ ॥

अनर्थजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्यां पापमहं यदि ।

इत्वाकूणामहं लोके भवेद्यं कुलपांसनः ॥ १४ ॥

यद्धि माता कृतं पापं नाहन्तदपि रोचये ।

इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥

राममेवानुगच्छामि स राजा द्विपदां वरः ।

तयाणामपि लोकानां राघवो राज्यमर्हति ॥ १६ ॥

जगर्हे सर्वज्ञोऽपि कथमेवमनुचिते मां प्रवर्त्तयसीत्युक्तवानित्यर्थः ॥ १० ॥

विद्यास्नातस्य सर्वविद्यानन्तरभाविस्नानयुतस्य रामस्य । महिधुः
चरितब्रह्मचर्यादिः ॥ ११ ॥

रामस्य स्वमिति शेषः । हे भगवन् ! एवं विज्ञाय धर्मे न्याय्यं
वक्तुं इह सभायामर्हसि नेदृशमन्याय्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

ननु त्वन्मात्रा प्रयासेन राज्यसम्पादनादस्माभिरेवमुक्तमत आह,—
यज्जीति । वनदुर्गस्थं वनरूपदुर्गस्थम् ॥ १५ ॥

द्विपदां मनुष्याणां वरः श्रेष्ठो राजा अस्य राज्यस्येति शेषः ॥ १६ ॥

तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ।
 हर्षान्मुमुचरश्रूणि रामे निहितचेतसः ॥ १७ ॥
 यदि त्वार्यं न शक्यामि विनिवर्त्तयितुं वनात् ।
 वने तत्रैव वत्स्यामि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ १८ ॥
 सर्वोपायान्नुवर्तिष्ये विनिवर्त्तयितुं वनात् ।
 समक्षमार्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्त्तिनाम् ॥ १९ ॥
 विष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधकरक्षकाः ।
 प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्रा च मम रोचते ॥ २० ॥
 एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ।
 ममीपस्थमुवाचेंदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ॥ २१ ॥
 तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्रः मम शासनात् ।
 यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलञ्चैव समानय ॥ २२ ॥

मध्ये कविवाक्यम् । तद्वाक्यमिति ॥ १७ ॥

सर्वथा स्वस्य राज्यचिन्ता नास्तीतिप्रतिपादकं पुनर्भरतवाक्यं
 यदि त्विति ॥ १८ ॥

आर्यास्त्रैवर्णिकास्ते चान्ते मिश्राः पूज्यास्तेषां युष्माकं समक्षमित्व-
 न्वयः ॥ १९ ॥

विष्टयो भूतिं विना कर्मकराः । कर्मान्तिका उक्ताः ॥ २० ॥
 ॥ २२ ॥

एवमुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना ।

प्रहृष्टः सोऽदिशत् सर्वं यथामन्दिष्टमिष्टवत् ॥ २३ ॥

ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च ।

श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्त्तने ॥ २४ ॥

ततो योधाङ्गनाः सर्वा भर्तृन् सर्वान् गृहे गृहे ।

यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः ॥ २५ ॥

ते हयैर्गोरथैः शीघ्रं स्यन्दनैश्च मनोजवैः ।

मह योधैर्बलाध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन् ॥ २६ ॥

सज्जन्तु तद्बलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसन्निधौ ।

रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥

भरतस्य तु तस्याज्ञां परिगृह्य प्रहर्षितः ।

रथं गृहीत्वोपययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥ २८ ॥

अदिशत् आज्ञापयति स्म । इष्टवत् इष्टार्हं इष्टानुरूपमिति या-
वत् ॥ २३ ॥

निवर्त्तने निवर्त्तननिमित्तं बलस्य यात्रां समाज्ञप्तां श्रुत्वा प्रकृतयो
बलाध्यक्षाश्च प्रहृष्टा इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

यात्रागमनं रामयात्रार्थं गमनम् ॥ २५ ॥

गोरथैः शुकटैरित्यर्थः ॥ २६ ॥

सज्जं गमनाय सन्नद्धं गुरुर्वसिष्ठः ॥ २७ ॥ २८ ॥

स राघवः सत्यव्रतिः प्रतापवान् ।
 ब्रुवन् सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः ।
 गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं
 प्रसादयिष्यन् भरतोऽब्रवीत्तदा ॥ २९ ॥
 त्वर्णं त्वमुत्थाय सुमन्त्र ! गच्छ
 आज्ञापितः सम्परिपूर्णकामः ।
 बलस्य योगाय बलप्रधानान्
 बलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनञ्च ॥ ३१ ॥ *

गुरुं रामं प्रसादयिष्यन् निवृत्तये ॥ २९ ॥
 बलस्य योगाय बलसम्मेलनाय बलप्रधानाब् आज्ञापयेति शेषः ॥ ३० ॥
 संपरिपूर्णकामस्तस्यापि रामदर्शने उत्कटेच्छत्वात् ॥ ३१ ॥

* “ त्वर्णं त्वमुत्थाय सुमन्त्र ! गच्छ
 बलस्य योगाय बलप्रधानान् ।
 आनेतुमिच्छामि हि तं वनस्थं
 प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ॥

इत्यपि केचित् पठन्ति ।

ततः समुत्थाय कुले कुले ते
 रजजन्मवैश्या वृषलाश्च विप्राः ।
 अयूयजन्नुष्ट्ररथान् खरांश्च ।
 नागान् हृद्यांश्चैव कुलप्रसूतान् ॥ ३२

इत्यार्षे रामायण वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 भरतस्य वनप्रस्थानोद्योगो नाम द्वाशीति-
 तमः सर्गः ॥ ८० ॥

कुले कुले गृहे गृहे । कुलं जनपदे गृहे । कुलप्रसूतानुत्तमान् ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे द्वाशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

व्यशीतितमः सर्गः

ततः समुत्थितः कल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ।
प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया ॥ १ ॥
अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः ।
अधिरुद्ध हयैर्युक्तान् रथान् सूच्यंरथोपमान् ॥ २ ॥
नवनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि ।
अन्वयुर्भरतं यान्तमिच्छाकुकुलनन्दनम् ॥ ३ ॥
षष्ठौ रथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः ।
अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ४ ॥
शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि राघवम् ।
अन्वयुर्भरतं यान्तं सत्यसन्धं जितेन्द्रियम् ॥ ५ ॥
कैकेयी च सुमित्रा च कौशल्या च यशस्विनी ।

कल्यं प्रातःकाले ॥ १ ॥ २ ॥

यथाविधि कल्पितानि गजसङ्ग्रहणोक्तविधिनाकृतसम्प्रादानि ॥ ३

॥ ४ ॥

समारूढानि सादिभिरिति शेषः ॥ ५ ॥

रामानयनसन्तुष्टा अश्वर्यानेन भासता ॥ ६ ॥
 प्रयाताश्चार्य्यसङ्घाता रामं द्रष्टुं सलक्षणम् ।
 तस्यैव च कथाश्रिताः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७ ॥
 मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतम् ।
 कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ॥ ८ ॥
 दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः ।
 तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९ ॥
 इत्येवं कथयन्तस्ते संप्रहृष्टाः कथाः शुभाः ।
 परिष्वजानाश्चान्योन्यं ययुर्नागरिकासदा ॥ १० ॥
 ये च तत्रापरे सर्वे सम्मता ये च नैगमाः ।
 रामं प्रतिपद्युर्हृष्टाः सर्वाः प्रकृतयः शुभाः ॥ ११ ॥
 मणिकाराश्च ये केचित् कुम्भकाराश्च शोभनाः ।

केकेयी च स्वकृतेः पुत्रं प्रत्यहिततया जातत्वान्मया किं कृतमिति
 खिन्ना पुनः प्रकृतिमापन्ना हर्षेण ययौ अतएव मध्यमत्वेऽपि आदौ तदु-
 ल्लेखः । यानेनेत्येकवचनं प्रत्येकापेक्षया सौहार्दादेकयानेनैव तिसृणां
 गमनं वा ॥ ६ ॥

आर्य्यसङ्घाताः त्रैविर्गिकसमूहाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

परिष्वजानाः परिष्वजमाना । नगरे चरन्तीति नागरिकाः चर-
 तीति ठक् ॥ १० ॥

तत्र नगरे सम्मताः प्रसिद्धाः नैगमा वणिजः प्रकृतयः श्रेष्ठयः ॥ ११ ॥

सूत्रकर्मविशेषज्ञा ये च शस्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥

मायूरकाः क्राकचिका वेधका रोचकास्तथा ।

दन्तकाराः सृपकारा ये च गन्धोपजीविनः ॥ १३ ॥

सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कम्बलकारकाः ।

स्नापकोष्णोदका वैद्या धूपिकाः शौण्डिकास्तथा ॥ १४ ॥

रजकास्तुल्यवाद्या य ग्रामघोषमहत्तराः ।

श्रेणीर्विविच्यह, —मणिकारा इति. श्राणादा मणिशोधकाः ।
सूत्रकर्मविशेषज्ञानन्तुवायाः । शस्त्रोपजीविनः शस्त्रनिर्माणोपजी-
विनः ॥ १२ ॥

मायूरकाः शीतलमायूरग्राहिणः, इदमुपलक्ष्यं शुकादियग्राहिणाम् ।
यदा मयूरपिच्छेः कृत्रादिष्यञ्जनकारिणः । क्राकचः वारपत्रं तेन जीयन्ति
ते क्राकचिकाः । वेधका मयिमुक्तादिवेधकर्त्तारः । रोचकाः काचकु-
प्यादिकर्त्तारः इति कतकः । दन्तकाराः गजदन्तादिभिः समुद्रकादि-
कर्त्तारः दन्तलेखकाः । सुधाकाराः सुधाजेषकाराः । गन्धोपजीविनः
गन्धद्रव्यविक्रयिकाः ॥ १३ ॥

स्नापकाः उष्णोदकस्नापकाः । उष्णोदकाः व्यङ्गमर्दकाः । उष्णोदकं
समुल्लेखोद्धानोद्धर्तनेषु च । धूपकाः धूपत्रियया जीविनः । शौ-
ण्डिकाः मद्यक्षतः । शुण्डाकश्चिकरे मद्ये ॥ १४ ॥

तुल्यवायाः सूत्रा जीवनकर्त्तारः । ग्रामे घोषे च वर्त्तमाना मह-
त्तराः । शैलूषाः नटाः । कैवर्त्तकाः । कैवर्त्तकारवा इति पाठे कारवाः
कर्माः ॥ १५ ॥

शैलूषाश्च सह स्त्रीभिर्यान्ति कैवर्त्तकास्तथा ॥ १५ ॥

समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसम्पताः ।

गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः ॥ १६ ॥

सुवेषाः शुद्धवसनास्त्रामृष्टानुलेपिनः ।

सर्वे ते विमलैर्यानैः शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७ ॥

प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात् कैकयीसुतम् ।

भ्रातुरानयने यान्तं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ १८ ॥

ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाश्चकुञ्चरैः ।

समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गवेरपुरं प्रति ॥ १९ ॥

यत्र रामसखा वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः ।

निवसत्यप्रमादेन देशन्तं परिपालयन् ॥ २० ॥

उपेत्य तीरं गङ्गायाश्चक्रवाकैरलङ्कृतम् ।

गोरथैः शकटैः ॥ १६ ॥

गोरोचनकुङ्कुमादिसम्बन्धात्ताम्रवर्णं शृङ्गं सम्पूर्णमनुलेपोनुलेपनं
येषां ते ॥ १७ ॥

प्रहर्षः कायिकरोमाश्चादिरूपः मोदो मानसः ॥ १८ ॥

शृङ्गवेरपुरं प्रति शृङ्गवेरपुर इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अप्रमादेन सावधानतया ॥ २० ॥ २१ ॥

* “विविधैः” इति वा पाठः ।

व्यवातिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी । २१ ॥

निरीक्ष्यानुत्थितां मेनान्ताच्च गङ्गां शिवोदकाम् ।

भरतः सचिवान् सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ २२ ॥

निवेशयत मे मैत्र्यमभिप्रायेण सर्वतः ।

विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्व दमां सागरङ्गमाम् * ॥ २३ ॥

दातुञ्च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य महीपतेः ।

श्रौर्ध्वदेहनिमित्तार्थम् अवतीर्य्यादकं नदीम् ॥ २४ ॥

तस्यैवं ब्रुवतोऽमात्यास्तयेत्युक्त्वा समाहिताः ।

न्यत्रैश्वर्यं स्तां कृन्देन स्वेन स्वेन पृथक् पृथक् ॥ २५ ॥

अनुत्थितां गमनेऽनुद्योगाम् ॥ २२ ॥

अथ विश्रान्तः श्वः प्रतरिष्याम इत्यभिप्रायेण इति मदभिप्रायज्ञाप-
नेन निवेशयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

श्रौर्ध्वदेहनिमित्तार्थं एतच्छरीरपातोत्तरकालिकदेहभवसुखप्रयो-
जनायेत्यर्थः । यद्वा एतदेहपातादूर्ध्वं जातदेहो निर्मितं यन्म परलोकस्य
स ऊर्ध्वदेहनिमित्तः परलोकः । स्वार्थिकेण । तदर्थमित्यर्थः । मध्ये
मिजितनद्यन्तरे एवमनुत्थिता गङ्गायास्तर्पणेन पितृस्वर्गप्राप्तिकरत्वं सूचि-
तम् ॥ २४ ॥

स्वेन स्वेन कृन्देन स्वस्वेच्छया ॥ २५ ॥

* “श्व इदानीं महानदीम्” इति वा पाठः

निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीम्
 चमूं विधानैः परिवर्हशोभिनीम् ।
 उवास रामस्य तदा महात्मनो
 विचिन्तमानो भरतो निवर्त्तनम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीय अयोध्याकाण्डे
 भरतस्य षट्ङ्गवेरपुरगमनं नाम
 त्र्यंशोत्तमः सर्गः ॥ ८३ ॥

गङ्गामनु गङ्गां लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः । परिवर्हो यात्रोपगृह्यपटवेष्माद्युप-
 करणजातम् । विधानैर्वासवस्थाकल्पनैः । रामस्य निवर्त्तनं चिन्त-
 मानः चिन्तयमान इत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीय रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे त्र्यंशोत्तमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः

—३८—

ततो निविष्टां ध्वजिनीं गङ्गामन्वाश्रितां नदीम् ।
निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन् स परितोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
महतीयमितिः सेना सागराभा प्रदृश्यते ।
नास्यान्तमवगच्छामि मनसापि विचिन्तयन् ॥ २ ॥
यदा नु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः ।
स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे ॥ ३ ॥
बन्धयिष्यति क पाशैरथवास्मान् बधिष्यति ।

गङ्गामनु आश्रितां निविष्टां क्वचित्कार्येभिनवेशवतीम् ॥ १ ॥
इतः इह गङ्गातीरे नास्या अन्तमित्यर्थे सन्धिरार्थः ॥ १ ॥
वदानु खलु यस्माद्धेतोर्दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतस्ततो महती सेना
प्रदृश्यत इत्यन्वयः । रामपीडार्थं प्रवृत्त इत्याशयेन दुर्बुद्धितावादः ।
भरतागमचिह्नमाह,—स इति । महाकायः महाप्रमाणः इत्याकुल-
चिह्नभूतः कोविदारध्वजी रथे दृश्यतेऽतो भरतएवायमिति भावः ॥ ३ ॥
गन्वायातु भरतः किमस्माकमत आह,—बन्धयिष्यतीति स्वामात्यै-

* “त्वरितः” इति वा पाठः ।

अनु दाशरथिं रामं पित्रा राज्यादिवसितम् ॥ ४ ॥

सम्पन्नां श्रियमन्विष्टंस्तथ राज्ञः सुदुर्लभाम् ।

भरतः कैकयीपुत्रो हन्तुं समुपगच्छति ॥ ५ ॥

भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्गम ।

तयार्थकामाः सन्नदा गङ्गानूपेऽत्र तिष्ठत ॥ ६ ॥

तिष्ठतु सर्वदाशाश्च गङ्गामन्वाश्रिता नदीम् ।

बलपुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः ॥ ७ ॥

रिति शेषः । बधिष्यतीति वा । अतु ततः पश्चाद्रामं बधिष्यति इति मन्ये इति शेषः ॥ ४ ॥

ननु रामबधेऽस्य किं फलमत आह,—सम्पन्नामिति । सम्पूर्ण-
मित्यर्थः । सार्वकालिकीमिति यावत् । तस्य राज्ञः राजस्य सुदुर्लभां
तस्मिन् जीवति दुष्प्रापम् । अतो रामं हन्तुं समुपगच्छति बुद्धिं
प्राप्नोति ॥ ५ ॥

नन्वेवमपि तत्र का भीतिरित आह,—भर्तेत्यादि । एवञ्च तत्पक्ष-
त्वादस्माकं भीतिरिति भावः । अस्माभिर्य संग्रिवादेव रामेष्टं कर्त्त-
व्यमिति नास्माभिरिते गङ्गां तारयितव्या अतो वृत्तं तस्य रामस्य अर्थ-
कामाः प्रयोजनेच्छवः सन्नदाः अत्र गङ्गानूपे मसन्निधौ तिष्ठत ॥ ६ ॥

सर्वे मामका दाशास्तु गङ्गां नदीमेवान्वाश्रिताः । नदीरक्षाः नदी-
तरणमार्गविघ्नवन्तः मांसमूलफलाशनाः एतद्भीत्या तीरे आगन्तुमशक्य-
तया नावारोपितमांसाद्यशनाः बलवन्तः सन्तस्तिष्ठन्त ॥ ७ ॥

नावां शतानां पञ्चाशानां कैवर्त्तानां शतं शतम् ।

सन्नद्धानां तथा दूनानिष्ठान्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥

यदा तुष्टसु भरतो रामस्येह भविष्यति ।

इयं स्वस्तिमती सेना गङ्गामय तरिष्यति ॥ ९ ॥

इत्युक्त्वा पायनं गृह्य मत्स्यमांशमधूनि च ।

अभिचक्राम भरतं निष्ठादाधिपतिगृहेः ॥ १० ॥

तमायांतनुं मंप्रेक्ष्य स्रुतपुत्रः प्रतापवान् ।

भरताचार्यवत्प्रेष समदृश्यो विनीतवत् ॥ ११ ॥

एतद्भ्रातृवहन्नेष स्यपतिः परिवारितः ।

कुशलो दण्डकारण्ये दृष्ट्वा भ्रातृव ते खलः ॥ १२ ॥

बलवत्तामेवाह- नावामिति । पञ्चशतसंख्याकनावां प्रत्येकं सन्न-
द्धानां युद्धसन्नाहवतां यूनां युद्धार्हाणां कैवर्त्तानां शतं शतमारुह्य तिष्ठ-
न्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥

एवं स्थितेरपि मृगे त्वरा न कार्त्तिक्याह- यदीति । यदि रामवि-
षये तुष्टस्तदेयं सेना स्वस्तिमती तरिष्यति । अन्यथा नोकासु स्थित्वा
एतान्निहन्म इति भावः । यदादुष्ट इति पाठे अदुष्ट इति क्लेशः ॥ ९ ॥

अभिचक्राम । दर्शनार्थम् ॥ १० ॥ ११ ॥

स्यपतिः प्रभुः दण्डकारण्ये कुशलः नियहानुग्रहसमर्थः चारैस्त-
त्रत्यवृत्तान्तज्ञः ॥ १२ ॥

* “विनयज्ञः” इति वा पाठः

तस्मात् पश्यतु काकुत्स्थ ! त्वां निषादाधिपो गुहः ।

असंशयं विजानीते अत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुमन्वाङ्मनः शुभम् ।

उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति ॥ १४ ॥

सञ्जानुज्ञां सम्प्रहृष्टो * ज्ञातिभिः परिवारितः ।

आगम्य भरतं प्रहो गुहो वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥

निष्कुटयैव देशोऽयं वञ्चिताद्यापि ते वयम् ।

निवेदयाम ते सर्वं स्वके दासगृहे वम ॥ १६ ॥

अस्ति मूलफलं चैतत् निषादैः स्वयमर्जितम् ।

आर्द्रं शुष्कं यथामांशं † वन्यञ्चोच्चावचं तथा ॥ १७ ॥

अपि चानेन प्रयोजनमस्तीत्याह,—असंशयमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अयं देशो निष्कुटः । गृह्वारामकल्पः । वयं वञ्चिताः प्रस्थान-
समयेऽप्रेषितनिषाददेशत्वात् इदमुपचारोक्तिः । सर्वं राज्यं ते निवे-
दयाम वयं त्वदीया अतः स्वीय दासगृहे वम ॥ १६ ॥

वन्यं नीवारक्ष्यामाकादि ॥ १७ ॥

* “मंप्रविष्टः” इति वा पाठः ।

† “आर्द्रं शुष्कञ्च मांसञ्च” इति वा पाठः

आशंसे स्वाशिता सेना वत्सत्येनां विभावरीम् ।

अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमिष्यसि ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

गुह्यसमागमो नाम चतुरशीति-

तमः सर्गः ॥ ८४ ॥

स्वाशिता सृष्टु भोजिता । वत्स्यतीत्याशंसे प्रार्थये । वसत्येनामिति
पाठात्तरं । तत्राशंसे इति पुनरुक्तम् ॥ १८ ॥

इति श्रीरामाभिरामेश्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ।

एवमुक्त्वा भरतो निषादाधिपतिं गुहम् ।

प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् ॥ १ ॥

ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे ! ।

यो मे त्वमीदृशीं खेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि * ॥ २ ॥

इत्युक्त्वा स महातेजा गुहं वचनमुत्तमम् ।

अब्रवीद्भरतः श्रीमान् निषादाधिपतिं पुनः ॥ ३ ॥

कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं पथा ।

गहनोऽद्य भ्रष्टं देशो गङ्गानूपोदुरत्ययः ॥ ४ ॥

एवमिति । हेत्वर्थसंहितं हेत्वर्थाभ्यामुपपत्तिप्रयोजनाभ्यां संयु-
क्तम् ॥ १ ॥

ऊर्जितः महास्तेयं कामः कामनाविषयो मत्सत्कारः मम कृतश्च
खलु । कथं तत्राह,—यो मे इति । तव अद्भ्यैव सखे कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

पश्चान्नं दर्शयन् गन्तव्यपथि सम्मुखं हस्तं कुर्वन् पुनः पुनरब्रवी-
दित्यन्वयः । आदरेण वारंवारं कथनम् । गुहं वचनमुत्तमं निषादा-
धिपतिं पुनरिति द्वितीयचतुर्थपादौ पाठान्तरे ॥ ३ ॥

कतरेण पथा गहनो दुष्प्रवेशः ॥ ४ ॥

* “एकोऽभ्यर्चितुमिच्छसि” इति वा पाठः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।

अब्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुह्यो गहनगोचरः ॥ ५ ॥

दाशास्त्रनुगमिष्यन्ति देशज्ञाः * सुसमाहिताः ।

अहं चानुगमिष्यामि राजपुत्र ! महाबल ! ॥ ६ ॥

कश्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

इयं ते महती सेना शङ्कां जनयतीव मे ॥ ७ ॥

तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलः ।

भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

माभूत् स कालो यत् कष्टं न मां शङ्कितुमर्हसि ।

राघवः स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमोमतः ॥ ९ ॥

गहनगोचरः गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ॥ ५ ॥

दाशास्त्विति । अतो गहनविषया न काचिच्छङ्केति भावः ॥ ६ ॥

अपितु अक्लिष्टकर्मणो रामस्य विषये दुष्टो दुष्टभावो न व्रजसि ।
कश्चिद्रामद्रोहं कर्तुं न व्रजसि कश्चिदित्यर्थः । ननु का ते दोषशङ्का
तत्राह,—इयं ते इति । रामसन्दर्शनार्थगमने यत्तावत्सेनाया व्यर्थत्वा-
न्मम सन्देह इति भावः ॥ ७ ॥

आकाश इवेत्यपमया त्रैकालिकमलसम्बन्धाभावो दर्शितः ॥ ८ ॥

यत् यत्र काले कष्टं त्वदाशङ्कितं रामद्रोहरूपं जायते सकालो
माभूत् । हि यतो राघवो ज्येष्ठो भ्राता पितृसमोऽतो मां शङ्कितुं
नार्हसि ॥ ९ ॥

* “धन्विनः” इति वा पाठः

तं निवर्त्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम् ।
 बुद्धिरन्या न मे कार्य्या गुह ! सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १० ॥
 स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितम् ।
 पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः ॥ ११ ॥
 धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले ।
 अयत्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिच्छसि ॥ १२ ॥
 शश्वती खलु ते कीर्त्तिर्लोका ननु चरिष्यति ।
 यस्त्वं हृच्छगतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३ ॥
 एवं सम्भाषमाणस्य गुहस्य भरतं तदा ।
 वभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यवर्त्तत ॥ १४ ॥
 सन्निवेश्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः ।
 ब्रह्मघ्नेन समं श्रीमांश्चयनं पुनरागमत् * ॥ १५ ॥
 रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः ।

तदेवाह,—लमिति । मे मयि । न ते कार्य्येति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥

चरिष्यति प्रचरिष्यति ॥ १३ ॥

नष्टप्रभो मन्दीभूतरश्मिः ॥ १४ ॥

गुहेन परिरक्षित इति पाठे परिरक्षितचोदवाध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* “ससुपाविशत्” इति वा पाठः ।

उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः ॥ १६ ॥

अन्नर्दाहेन दहनः सन्तापयति राघवम् ।

वनदाहामिसन्तप्तं गूढोऽग्निरिव पादपम् ॥ १७ ॥

प्रस्रुतः सर्वमात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसम्भवम् ।

यथा सूर्य्याग्निसन्तप्तो हिमवान् प्रस्रुतो हिमम् ॥ १८ ॥

ध्याननिर्दरशैलेन विनिःश्वसितधातुना ।

दैव्यपादपसंघेन शोकायासाधिष्ठङ्गिणा ॥ १९ ॥

प्रमोहानन्तसत्त्वेन सन्तापौषधिवैद्युना ।

अनर्हस्य दुःखानर्हस्य । धर्मप्रेक्षस्य धर्मदृष्टेः । तादृशो वाग-
गोचरः उपस्थितः प्राप्तः ॥ १६ ॥

दहनः शोकाग्निः राघवं भरतं वनदाहकोटमिव नदाहामिर्दावाभि-
स्तेन सन्तप्तं शुष्कं गूढोऽग्निः कोटरसंसक्तोऽग्निः ॥ १७ ॥

स्वेदं प्रस्रुतः कर्त्तरि निष्ठा गत्यर्थत्वात् ॥ १८ ॥

दुःखे पर्वतरूपकम् । रामविषयध्यानान्येव निर्दरशैलाः विदारण-
रहितशिलासमूहा यस्मिन् निःशेषतो दीर्घशिलासमूहा यस्मिन्निति वा ।
विनिःश्वसितमेव गैरिकादिधातुर्यस्मिन् श्वाससम्पर्केण भूषणानाम-
न्यवर्यजननात् । दैव्यं करणानां स्वस्वविषयप्रवृत्तिवैमुख्यं स एव
पादपसङ्घो यस्मिन् । शोकजा आयासाश्चित्तप्रान्तयः ता एव अधि-
अधिरूढानि शृङ्गाणि तदता ॥ १९ ॥

प्रमोहा एवानन्तसत्त्वानि वन्यप्राणिनो यस्मिन् तेन सन्तापः
अन्तर्बहिःकरणसन्ताप एव औषधयो वैद्यवच्च यस्मिन् मज्जता मग्नं

आक्रान्तो दुःखशैलेन मञ्जता कैकयीसुतः ॥ २० ॥

विनिःश्वसन्तौ ब्रह्मदुर्मनास्ततः

प्रमूढसंज्ञः परमापदं गतः ।

श्वमं न लेभे हृदयज्वरादितो

नरर्षभो यूथहतो यथर्षभः ॥ २१ ॥

गृहेन सार्द्धं भरतः समागतो

महानुभावः सजनः समाहितः ।

सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुनः

शनैः समाश्वासयदग्रजं प्रति ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामारणे वाल्मीकीये अथोद्धाकाण्डे गुह-

भरतसंवादो नाम पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

कुर्वता सकरणायाममात्मानमधोनयता एवम्भूतेन दुःखरूपशैलेन आ-
क्रान्तोऽभूदिति शेषः ॥ २० ॥

प्रकर्षेण मूढा संज्ञा चेतना यस्य । यूथहतः यूथभ्रष्टः ॥ २१ ॥

समाहितः एकाग्रचित्तः । सजनः सपरिवारः । गृहेन सार्द्धं
समागतो मिलितो भरतः अग्रजं प्रति सुदुर्मना बभूव तादृशं तं भरतं
गुहः पुनराश्वासयत् ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अथोद्धाकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

षष्ठशीतितमः सर्गः

आचचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः ।

भरताद्याप्रमेयाय गुह्यो गहनगोचरः ॥ १ ॥

तं जाग्रतं गुणैर्मुक्तं वरचापेषुधारिणम् ।

भ्रातृगुप्तप्रथमत्यन्तमहं लक्ष्मणं मब्रुवम् ॥ २ ॥

इयं तात ! सुखा श्रय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।

प्रत्यान्वसिहि शेष्वास्यां सुखं राघवनन्दन ! ॥ ३ ॥

उचितोऽयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः ।

धर्मात्मनस्तस्य गुप्तार्थं जागरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥

न हि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन ।

मोक्षुको भृव्वीम्येतदथ सत्यन्तवाग्रतः ॥ ५ ॥

अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन् सुमहद्यशः ।

सद्भावं ज्येष्ठानुवर्त्तनरूपं साधुत्वम् ॥ १ ॥

तदेवाह,—तमिति । भ्रातृगुप्तप्रथं जाग्रतं विनिद्रम् । गुणैः खेह-

सौशील्यादिगुणैः क्षत्तगुणैश्च युक्तम् ॥ २ ॥

इयं तातेत्यादिब्रह्मानुवादः पूर्वमेव आख्यातः ॥ ३ ॥

तस्य रामस्य ॥ ४ ॥

धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थकामौ च केवलौ ॥ ६ ॥
 सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ।
 रक्षिष्यामि धनुष्याणिः सर्वे स्त्रैर्ज्ञातिभिः सह * ॥ ७ ॥
 न हि मेऽविदितं किञ्चिदनेऽस्मिंश्चरतः सदा ।
 चतुरङ्गं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ॥ ८ ॥
 एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना ।
 अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ९ ॥
 कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ।
 शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितानि सुखानि वा ॥ १० ॥
 यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।
 तं पश्य गुह्यसंविष्टं दृष्टेषु सह सीतया ॥ ११ ॥
 महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः ।
 एको दशरथस्यैव पुत्रः सदृशलक्ष्मणः ॥ १२ ॥
 अस्मिन् प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ।
 विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १३ ॥
 विनश्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ।
 निर्घोषो विरतो नूनमद्य राजनिवेशने ॥ १४ ॥
 कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।
 नाशये यदि ते सर्व जीवेयुः शर्वरीमिमाम् ॥ १५ ॥

* “वृत्तः” इति वा पाठः

जीवेदपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
 दुःखिता या हि कौशल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६ ॥
 अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ।
 राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७ ॥
 सिद्धार्थाः पितरं दृत्तं तस्मिन् काले ह्युपस्थिते ।
 प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ १८ ॥
 रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ।
 हर्म्यप्रामादसम्पन्नां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९ ॥
 गजाश्वरथमम्बाधां त्वर्यनादविनादिताम् ।
 सर्वकन्याणसम्पूर्णां दृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २० ॥
 आरामोद्यानसम्पन्नां समाजोत्सवशक्तिनीम् ।
 सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१ ॥
 अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्द्धं कुशलिना वयम् ।
 निवृत्ते समये ह्यस्मिन् सुखिताः प्रविशेमहि ॥ २२ ॥
 परिदेवयमानस्य तस्यैवं हि महात्मनः ।
 तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सा न्यवर्त्तत ॥ २३ ॥
 प्रभाते विमले सूर्य्ये कारयित्वा जटा उभौ ।
 अस्मिन् भागीरथीतीरे सुखं सन्तारितौ मया ॥ २४ ॥

जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ

महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ ।

वरेषुधीचापधरौ परन्तपौ

व्यपेक्षमाणौ सह सीतया गतौ ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
गुह्यवाक्यं नाम षडंशोति-
तमः सर्गः ॥ ८६ ॥

पञ्चविंशतिश्लोका अत्र सर्गे ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे षडंशोतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः

गुह्यस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम् ।
ध्यानं जपाम तत्रैव यत्र तत् श्रुतमप्रियम् ॥ १ ॥
सुकुमारो महामत्तः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
पुण्डरीकविशालाक्षस्तृणः प्रियदर्शनः ॥ २ ॥
प्रत्याश्वस्य मुहूर्त्तान्तु कालं परमदुर्मेनाः ।
ससाद * सहमा तोत्रैः हृदि विद्ध इव द्विपः ॥ ३ ॥
भरतं मूर्च्छितं दृष्ट्वा विवर्णवदनो गुहः ।
बभूव व्यथितस्तत्र भूमिकम्पे यथा द्रुमः ॥ ४ ॥

भृशमप्रियं जटाधारणरूपं यत्र तत्रैव यत्र क्षणे इत्यर्थः । ध्यानं
जगाम स्वाभिलषितकार्यसङ्कटं जातमिति चिन्तां प्राप इत्यर्थः ॥ १ ॥
सुकुमारत्वादिगुणेन जटादिकं धृतम्, अतो निवृत्तिर्दुर्लभेति
चिन्तां जगाम ॥ २ ॥

ततो मुहूर्त्तं कालं परमदुर्मेनाः परमस्त्रिभुवः । प्रत्याश्वस्य पुनश्च

* “पपात” इति वा पाठः ।

तदवस्थन्तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरस्थितः ।

परिष्वज्य कुरोदोच्चैः विमंज्जः शोककर्षितः ॥ ५ ॥

ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भरतस्य ताः ।

उपवासकृशा दीना भर्तव्यमनकर्षिताः ॥ ६ ॥

ताश्च तं पतितं भूमौ रुदत्यः पर्यवारयन् ।

कौमल्या त्वनुसृत्यैनं दुर्मनाः परिष्वजे ॥ ७ ॥

वत्सला स्वं यथा वत्समुपगृह्य तपस्विनी ।

परिपमच्छ भरतं रुदती शोकलालसा ॥ ८ ॥

पुत्र ! व्याधिर्न ते कश्चिच्छरीरं प्रतिबाधते ।

अस्य राजकुलन्याय त्वदधीनं हि जीवनम् ॥ ९ ॥

त्वां दृष्ट्वा पुत्र ! जीवामि रामे सभातके गते ।

वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ १० ॥

कश्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र ! श्रुतं ते किञ्चिदप्रियम् ।

पुत्रे वा श्लोकपुत्रायाः सह भार्य्ये वनं गते ॥ ११ ॥

सहसा दुःखवेगेन ससाद अवशोऽभूत् । तेजैरङ्गुशैः हृदि हृदयदेशे
॥ ३ ॥ ४ ॥

तदवस्थं अचेतनावस्थम् । अनन्तरस्थितः समीपस्थितः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अनुसृत्य समीपं प्राप्य ॥ ७ ॥

स्वं वत्सं स्वपुत्रं यथा तथोपगृह्य ॥ ८ ॥

व्याधिः पित्तप्रकोपादिलक्षणा भ्रममूर्च्छादिः ॥ ९ ॥ १० ॥

स मुहूर्त्तं समाश्रय्य रुदन्नेव महायशाः ।
 कौशल्यां परिसान्त्वेद्दं गुहं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 भ्राता मे कावसद्रात्रिं क्व सीता क्व च लक्ष्मणः ।
 अस्वपच्छयने कस्मिन् किं भुक्त्वा गुह ! शंस मे ॥ १३ ॥
 सोऽब्रवीद्भरतं हृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः ।
 यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहिते तियौ ॥ १४ ॥
 अन्नसुखावचं भक्ष्याः फलमून्नानि चैव हि ।
 रामायाभ्यवहारार्थं बद्ध चोपंहतं मया ॥ १४ ॥
 तत् सर्वं प्रत्यनुज्ञासी*द्रामः सत्यपराक्रमः ।

अममूर्च्छादेः कारणान्तरं एच्छति । कच्चिदिति । अप्रियं प्राणा-
 त्ययरूपं एकपुत्राया ममेति, शेषः ॥ ११ ॥

मुहूर्त्तं विसंज्ञः सन् पश्चात् समाश्रयेत्यर्थः । परिसान्त्वय त्वच्छ-
 द्धितं किमपि नास्ति किन्तु तयोर्जटाधारणश्रवणजटुःखेन मूर्च्छितोऽस्मि
 इत्युक्ता ॥ १२ ॥ १३ ॥

हृष्टः लक्ष्मणवत् भरतस्यापि पूर्णभ्रातृभक्तिदर्शनेन तुष्टः । यद्विधं
 यादृशं व्यवहारं रामे प्रतिपेदे कृतवान् तमब्रवीत् रामकृतश्च इत्य-
 न्वयः ॥ १४ ॥

तमेवाह,—अन्नमित्यादि ॥ १५ ॥

* “प्रत्यनुज्ञाय” इति वा पाठः ।

न हि तत् प्रत्यगृह्णात् स चक्षधर्ममनुस्मरन् ॥ १६ ॥

न ह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे ! देयन्तु सर्वदा ।

इति तेन वयं सर्वे अनुनीता महात्मना ॥ १७ ॥

लक्षणेन यदानीतं पीतं * वारि महात्मना ।

औपवास्यं तदा कार्षीद्राघवः सह सीतया ॥ १८ ॥

ततस्तु जलशेषेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत्तदा ।

वाग्यतास्ते त्रयः सन्ध्यां समुपासन्त मंहिताः ॥ १९ ॥

प्रत्यनुज्ञासीत् महदनुग्रहार्थं केवलमङ्गीकृत्य पुनर्मह्यमेव दत्तवान्
क्षत्रधर्ममप्रतिग्रहरूपम् । न प्रत्यगृह्णात् अभ्यवहाराय न स्वीकृत-
वान् ॥ १६ ॥

तमेव धर्ममाह,—नह्येति । नन्वेवं भरद्वाजादिदत्ताङ्गीकारः
कथमिति चेन्न, मधुपर्कादिना राजपूजाया ब्राह्मणं प्रति विधानेन
तद्दत्ताङ्गीकारस्य स्वाभ्युदयफलकत्वेन च तस्य युक्तत्वात् गुह्यस्य निष्पा-
दत्वेन राजपूजानधिकारात् । अस्वदेश्यत्वेन करग्रहणायोग्यत्वाच्च
तदीयानङ्गीकार इति न दोषः । यद्यपि गुह्यस्य तत्त्वज्ञत्वेनास्त्येव भग-
वत्पूजाधिकारस्तथापि व्रतस्थत्वात्तदभोजनमिति तत्त्वम् ॥ १७ ॥

औपवास्यमुपवासं स्वार्थे ष्यञ् ॥ १८ ॥

* “पीत्वा” इति वा पाठः

सौमित्रिस्तु ततः पञ्चादकरोत् स्वास्तरं शुभम् ।

स्वयमानीय बर्हीं पि क्षिप्रं राघवकारणात् ॥ २० ॥

तस्मिन् समाविशद्रामः स्वास्तरे सह सीतया ।

प्रक्षाल्य च तयोः पादान् व्यपाक्रामत् स लक्षणः ॥ २१ ॥

एतत्तदिङ्गदीमलमिदमेव च तत् त्वणम् ।

अस्मिन् रामश्च सीता च रात्रिं तां शयितावभौ ॥ २२ ॥

नियम्य दृष्टे तु तलाङ्गलित्रवान्

शरैः सुपूर्याविपुधौ परन्तपः ।

• महद्भुतः सज्यमुपोह्य लक्षणो

निशामतिष्ठत् परितोऽस्य केवलम् ॥ २३ ॥

ततस्त्वहं चोत्तमवाणचापभृत्

स्थितो भवन्तत्र स यत्र लक्षणः ।

अकरोत्यानक्रियामिति शेषः । अयः सुमन्त्रेण । संहिताः समा-
हितचित्ताः ॥ १६ ॥

ततः पश्चात् सन्धावन्दनोत्तरम् । बर्हीं पि दर्भान् स्वास्तरं शय-
नम् ॥ २० ॥

व्यपाक्रामच्छयनप्रदेशात् बहिर्दूरमिति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥

इषुधौ दृष्टे बध्वा तलयोः करतलयोरङ्गुलित्राणवान् । सज्जं धनु-
रपोह्य दृष्ट्वा अस्य परितो भ्रमन्नतिष्ठत् । केवलं निद्रारहितः ॥ २३ ॥

अतन्द्रितैर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकै-
र्महेन्द्रकल्पं परिपालयं तदा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे गुह-
वाक्यं नाम सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

परिपालयं पर्थपालयम् ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशतितमः सर्गः

तत् श्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः ।
इङ्गदीमूलमागम्य रामशय्यामवैचत ॥ १ ॥
अब्रवीज्जननीः सर्वा इह तेन महात्मना ।
शर्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्दितम् ॥ २ ॥
महाराजकुलीनेन महाभागेन धीमता ।
जातो दशरथेनोर्व्या न रामः स्वप्नुमर्हति ॥ ३ ॥
अजिनोत्तरसंस्तीर्णं वरास्तरणमञ्चये ।
शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले ॥ ४ ॥

तदिति ॥ १ ॥

इह भूमा शर्वरी शयिता । अधिकरणे निष्ठः । एतद्देशावच्छिन्न-
शयनाधिकरणं शर्वरीत्यर्थः । इदमस्य विमर्दितमङ्गानामिति शेषः ।
विमर्दनाधिकरणमित्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तविशेषणेन दशरथेन हेतुना जातो नोर्व्या स्वप्नुमर्हति ॥ ३ ॥

अजिनेन राजार्हकन्दलीचमूर्वादिमृगाजिनविशेषरूपेणोत्तरेण
मञ्चोत्तररुदेन संस्तीर्णं । तानि चाजिनानि शीतोष्णयोश्च शीते ।

प्रासादाद्यविमानेषु बलभीषु च सर्वदा ।
 हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ॥ ५ ॥
 पुष्पसञ्चयचित्तेषु चन्दनागरुगन्धिषु ।
 पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु शुक्लसङ्गरुतेषु च ॥ ६ ॥
 प्रासादवरवर्येषु गीतवत्सु सुगन्धिषु ।
 उषित्वा मेरुकल्पेषु कृतकाञ्चनभित्तिषु ॥ ७ ॥
 गीतवादित्वनिर्घोषैर्वराभरणानिःस्वनैः ।
 मृदङ्गवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ॥ ८ ॥
 वान्दिर्वान्दितः काले बह्वभिः स्तुतमागधैः ।
 गाथाभिरभिरूपाभिः स्तुतिभिश्च परन्तपः ॥ ९ ॥

वरास्तरणानां कार्पासवस्त्ररत्नकम्बलाद्यास्तरणानां सञ्चयः समूहो यत्र
 पर्यङ्गे । शीतकाले चाषाढार्द्रं तद्बाहुल्यम् ॥ ४ ॥

प्रासादाद्यविमानेषु विमानाकारप्रासादाद्यगृहेषु बलभी कूटागारम् ।
 हैमानि राजतानि च भौमानि भूतलानि येषु ॥ ५ ॥

शुक्लसङ्गरुतेषु तद्रुतवत्सु ॥ ६ ॥

प्रासादवराणां प्रासादश्रेष्ठानां मध्ये वर्येषु श्रेष्ठेषु तेषुषित्वा कथं
 भूमौ शेत इति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

वराभरणानां परिचारिकानूपुराद्याभरणानां निःस्वनैर्गीतादिशब्दैः
 स्तुतिभिश्च प्रतिबोध्यमानः कथं भूमौ केवलं शेत इति सम्बन्धः ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥

अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति माम् ।

मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः ॥ १० ॥

न नूनं दवतं किञ्चित् कालेन बलवत्तरम् ।

यत्र दाशरथी रामो भूमावेवमशेत सः ॥ ११ ॥

यस्मिन् त्रिदेहराजस्य सुता च प्रियदर्शना ।

दयिता शयिता भूमौ क्षुधा दशरथस्य च ॥ १२ ॥

इदं शय्या मम भ्रातुरिदमावर्त्तितं शुभम् * ।

स्थण्डिले कठिने सर्वं गात्रैर्विम्बितं त्वणम् ॥ १३ ॥

मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्त्रिच्छयने शुभा ।

तत्र तत्र हि दृश्यन्ते सक्ताः कनकविन्दवः ॥ १४ ॥

इदं रामस्य भृशयनं लोके अत्रत्यजनेषु तन्मध्ये तन्मुखाच्छ्रुतमपि
अश्रद्धेयमेव । तदेव विदुषोति । मा मां सत्यं न प्रतिभाति । तस्मात्
एतद्विषये भावोऽन्तःकरणं मुह्यते मम मोह इत्यर्थः । अथवा स्वप्नोऽयं
भवितुमर्हतीति मतिः स्वप्नेष्टसम्भावितमपि सम्भाव्यते ॥ १० ॥

कालेन कालतो बलवत्तरं किञ्चित् किमपि दैवतं नास्तीति नूनं
मन्ये । यत्र काले प्राप्ते सति रामोऽपि भूमावशेत ॥ ११ ॥

यस्मिन् काले दशरथदयिता प्रिया क्षुधा भूमौ शयिता ततो न
बलवत् किञ्चित् ॥ १२ ॥ १३ ॥

* “इदं हि परिवर्त्तितं” इति वा पाठः ।

उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा ।

तथा ह्येते प्रकाशन्ते सक्ताः कौशेयतन्तवः ॥ १५ ॥

मन्ये भर्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी ।

सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली ॥ १६ ॥

हा हतोऽस्मि नृशंसोऽस्मि यत् सभार्यः कृते मम ।

दूदृशीं राघवः शय्यामधिशेते ह्यनाथवत् ॥ १७ ॥

सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकसुखावहः ।

सर्वप्रियकरस्यक्तां राज्यं प्रियमनुत्तमम् ॥ १८ ॥

कथमिन्दीवरश्चामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः ।

सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः ॥ १९ ॥

धन्यः खलु महाबाह्वर्लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।

भ्रातरं विषमे काले यो राममनुवर्त्तते ॥ २० ॥

मिद्धार्था खलु वैदेही पतिं यासुगता वनम् ।

कनकविन्दवः भूषणावयवकनकशकलानीति कतकः ॥ १४ ॥ १५ ॥

भर्तुः शय्या कोमला वा कठिना वा स्त्रीणां सुखैव मन्ये यतः
सुकुमारीत्यादि ॥ १६ ॥

मम कृते कैकेयीप्रवृत्तेः खानुमतिराहित्येऽपि समुद्दिश्य जातत्वा-
दिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

विषमे काले सङ्कटकाले ॥ २० ॥

वयं संशयिता सर्वे हीनास्तेन महात्मना ॥ २१ ॥
 अकर्णधारा पृथिवी भून्वेव प्रतिभाति मे ।
 गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमास्थिते ॥ २२ ॥
 न च प्रार्थयते कश्चिन्मनसापि वसुन्वराम् । .
 वने निवसतस्तस्य बाहुवीर्याभिरक्षिताम् ॥ २३ ॥
 भून्वसम्बरणारक्षामयन्त्रितहयद्विषाम् ।
 अनावृतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् ॥ २४ ॥
 अप्रहृष्टबलां न्यूनां विषमस्थामनावृताम् ।
 शत्रो नाभिमन्यन्ते भक्ष्यान् विषकृतानिव ॥ २५ ॥
 अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा ।

या पतिम् अनु अनुवृत्त्य वनं गता सा सिद्धार्था धयं संशयिताः
 रामसेवाविषयसंशयमापन्नाः कालान्तरप्रार्थनीयसेवत्वात् इदानीमस्म-
 त्सेवानुमतौ संशयादिति भावः ॥ २१ ॥

अकर्णधारा नैरिव शून्या नायकरक्षिता ॥ २२ ॥

कश्चिन्मादृशः ॥ २३ ॥

शून्यसम्बरणारक्षां संवरणानां प्राकाराणामासमन्तात् रक्षया
 शून्यां हीनां अनावृतत्वं रक्षकाभावात् ॥ २४ ॥

अप्रहृष्टं बलं यस्यां अतएव शून्यां क्षीणबलां नाभिमन्यन्ते
 स्त्रीकृतं नेच्छन्ति । अत्र तद्बाहुवीर्यरक्षितत्वं हेतुः ॥ २५ ॥

फलमूलाग्रनो नित्यं जटाचीराणि धारयन् ॥ २६ ॥

तस्यार्थमुत्तरं कालं निवक्ष्यामि सुखं वने ।

तत् प्रतिश्रुतमार्थस्य नैव मिथ्या भविष्यति * ॥ २७ ॥

वसन्तं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मासुवत्स्यति ।

लक्ष्मणेन सहायोध्यामार्यो मे पालयिष्यति ॥ २८ ॥

अभिषेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः ।

अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथम् * ॥ २९ ॥

प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं

वज्रप्रकारं यदि न प्रपत्स्यते ।

अतस्तमेव राज्याहम् आनेष्यामि यदि स व्रतभङ्गः कथं कार्यं
इति वदेत् तदा तत्प्रतिनिधितयाहं व्रतमनुष्ठास्ये इत्याह,—अद्ये-
त्यादि ॥ २६ ॥

तस्य व्रतसङ्कल्पं स्वयं गृहीत्वा तत्परिपादनार्थमुत्तरं कालं चतु-
र्दशवर्षपर्यन्तमहं वने वक्ष्यामि । एवं सति नार्थस्य तत्प्रतिश्रुतं मिथ्या
भविष्यति ॥ २७ ॥

वसन्तमिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

* “तं प्रतिश्रवमासुच्य नास्य मिथ्या भविष्यति”

इति वा पाठः ।

ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं
वने चिरं नार्हति मामुपेक्षितुम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीक्ये अयोध्याकाण्डे
भरतवाक्यं नाम अष्टाशीतितमः
सर्गः ॥ ८८ ॥

प्रसाद्येति । प्रपत्स्यते निवृत्तिविषये प्रसादमिति शेषः । उपेक्षितुं
नार्हति भक्तवत्सलत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमः सर्गः ।

व्यथ रात्रिं तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः ।
काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
शत्रुघ्नोन्तिष्ठ किं श्रेष्ठे निषादाधिपतिं गुहम् ।
शीघ्रमानय भद्रं ते तारयिष्यति बाहिनीम् ॥ २ ॥
जागर्मि नाहं स्वपिमि तथैवार्थं विचिन्तयन् ।
इत्येवमब्रवीद् भ्राता शत्रुघ्नो विप्रचोदितः ॥ ३ ॥
इति संवदतोरेवमन्योऽन्यं नरसिंहयोः ।
आगत्य प्राञ्जलिः काले गुहो वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥
कश्चित् सुखं नदीतीरेऽवात्सीः काकुत्स्थ ! शर्वरीम् ।
कश्चिच्च सह सैन्यस्य तव नित्यमनामयम् ॥ ५ ॥
गुहस्य तत्तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम् ।

व्यथ उषित्वा । काल्यमुषःकाले । उषः पर्यायौ काल्यकाल्या-
वुभावपीति ज्ञायते ॥ १ ॥ २ ॥

अर्थं विचिन्तयन्नहमपि यथा त्वं तथैव जागर्मि न स्वपिमीत्येव-
मब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥

शर्वरीमवात्सीः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ५ ॥

रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोऽपीदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 सुखानः सर्वरी धीमन् ! पूजिताऽपि ते वयम् ।
 गङ्गा तु नौभिर्वक्त्रेभिर्दाशाः सन्तारयन्तु नः ॥ ७ ॥
 ततो गृहः सन्त्वरितः श्रुत्वा भरतशासनम् ।
 प्रतिप्रविश्य नगरं तं ज्ञातिजनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमनु हि वः सदा ।
 नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥ ९ ॥
 ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिता राजशासनात् ।
 पञ्च नावां शतान्येव समानिन्दुः समन्ततः ॥ १० ॥
 अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघण्टाधराधराः ।
 शोभमानाः पताकिन्यो युक्तवाहाः सुसंहताः ॥ ११ ॥

रामस्यानुवशो रामाधीनः ॥ ६ ॥

ते त्वया पूजिताः ॥ ७ ॥

प्रतिप्रविश्य ततो निवृत्तिपूर्वकं प्रविश्य ॥ ८ ॥ ९ ॥

नावां पञ्चशतानि समानिन्दुः ॥ १० ॥

अन्याः पञ्चशतैकाऽभ्योन्याः स्वस्तिकविज्ञेयाः स्वस्तिकाख्यया
 लोकप्रसिद्धा राजार्हणैर्भेदाः महाघण्टां धारयन्ति ता महाघण्टाधराः
 पताकास्ता धारयन्तीत्यर्थः । शोभमानाः स्वर्णादिरूषितचित्रैः शोभ-
 मानाः पताकिन्यः बह्विचित्रवयः । अरिचं नावार्कषणदण्डः । युक्तवाहाः
 नौबद्धननाविकवयः । युक्तवाता इति पाठे युक्तगतयः । सुसंहताः
 दृढसन्धिबन्धाः ॥ ११ ॥

ततः स्वस्तिकविज्ञेयां पाण्डुकम्बलमंशताम् ।

सनन्दिघोषां कन्यास्त्रीं गुह्यो नावसुपाहरत् ॥ १२ ॥

तामाकरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः ।

कौशल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः ॥ १३ ॥

पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये ।

अनन्तरं राजदारास्तथैव शकटापणाः ॥ १४ ॥

आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहताम् ।

भाण्डानि चाददानानां घोषस्तु दिवमसृशत् ॥ १५ ॥

पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः ।

बहन्त्यो जनमाहूढं तदा मम्येतुराशुगाः ॥ १६ ॥

सनन्दिघोषाम् उपरिप्रतिष्ठितमङ्गलवादित्रघोषसहिताम् । ततः
इतरस्वस्तिकाभ्यो विलक्षणां स्वस्तिकाख्यां पाण्डुकम्बलो राजास्तरणकं-
बलः तद्वतीं राजार्हां नावं गृह्यः स्वयमेवोपाहरत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

तत्पूर्वं समाटकभरतारोहात् पूर्वम् अनन्तरं तेषां तासां चान-
न्तरं राजदाराः अनुधरप्रभुस्त्रियः शकटानि आपणाः, पथ्यानि
इतरैर्नावु आरोपिता इति शेषः ॥ १४ ॥

आवासम् उषितावासं दीपयतामभिसात् कुर्वतां अयं सेनाधर्मः ।
तीर्थं नद्यवतारमवगाहतामहमहमिकया प्रविशतां भाण्डानि उपकर-
णानि ॥ १५ ॥

आशुगाः शीघ्राः ॥ १६ ॥

नारीणामभिपूर्णास्तु काञ्चिक्काञ्चित्तु वाजिनाम् ।

काञ्चित्तच्च वहन्ति स्म यानयुग्यं महाधनम् ॥ १७ ॥

तास्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम् ।

निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः ॥ १८ ॥

सर्वजयन्तास्तु गजा गजारोहैः प्रचोदिताः ।

तरन्ति स्म प्रकाशन्ते सपत्ना इव पर्वताः ॥ १९ ॥

नावश्चारुकुञ्जस्वन्ये भ्रवैस्तेरुस्तथापरे ।

अन्ये कुम्भघटैस्तेरुवर्ये तेरुस्तु बाह्वभिः ॥ २० ॥

सः पुण्या ध्वनिनी गङ्गां दाशैः सल्लारिता स्वयम् ।

मैत्रे मुहूर्त्ते प्रययौ प्रजागवनमुत्तमम् ॥ २१ ॥

नारीणामित्यादौ तृतीयार्थस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । नारीभिः पूर्णा इत्याद्यर्थः । यानानि शकटादीनि युग्या अश्वश्वतरबलीवर्द्धाद्याः महाधनं बहुमूल्यं यद्वा महाधनं जीवाजीवरूपनानाप्रकारम् ॥ १७ ॥

तं जनमवरोप्य निवृत्ता नावः समारुह्य दाशबन्धुभिः क्रीडार्थं काण्डचित्राणि काण्डे जले चित्राणि चित्रगमनानि लघत्वात् क्रियन्ते-स्मेत्यर्थः । काण्डोस्त्रीदण्डबाणावर्वर्गावसरवारिण्यु इत्यमरः ॥ १८ ॥

सर्वजयन्ताः सध्वजाः ॥ १९ ॥

भ्रवाः वेणुदण्डादिनिर्मिताः कुम्भा महान्तः । घटाः स्वल्पाः त्रिपरीतं वा ॥ २० ॥

मैत्रे मुहूर्त्ते उदयात् तृतीयमुहूर्त्ते नाडीद्वयं मुहूर्त्तः । गौडः सार्यस्तथा मैत्रः यैत्रोवासव एव च । आर्यो वैश्यस्तथा ब्राह्मः प्रजो रौद्रा-

आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा

निवेशयित्वा च यथोपजोषम् ।

द्रष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवर्यं

चत्विक्सदस्यैर्भरतः प्रतस्थे ॥ २२ ॥

स ब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्य

महात्मनो देवपुरोहितस्य ।

ददर्श रम्योटजवृक्षदेशं

महद्भनं विप्रवरस्य रम्यम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अथोऽध्याकाण्डे

भरद्वाजाश्रमप्रवेशो नाम एकोनवति-

तमः सर्गः ॥ ८६ ॥

प्रियेव च । ऐन्द्रोऽथनिर्ऋतिश्चैव वारुणो यमसाधको । एते क्रमशः
विज्ञेया मुहूर्त्ता दशपञ्चचेत्युक्तेः ॥ २१ ॥

यथोपजोषं यथासुखं आश्वासयित्वा विश्राम्य निवेशयित्वा प्रया-
गवने स्थापयित्वा ॥ २२ ॥

देवपुरोहितस्य भरद्वाजो ह्यतथ्यभार्थ्यायां ममतायां बृहस्पतेर्जात
इति पुराणो प्रसिद्धम् । तच्च भर्तृभिया त्यक्तुकामां ममतां देवा ऊचुः
उतथ्यस्य क्षेपजत्वेन बृहस्पतेरौरसत्वेन भरद्वाजात्मनः भरेति तस्मा-
द्भरद्वाज इति तस्य नाम ॥ २३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौघे रामायणतिलके

अथोऽध्याकाण्डे एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

नवतितमः सर्गः ।

भरद्वाजाश्रमं गत्वा * क्रोशादेव नरर्षभः ।
बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः ॥ १ ॥
पद्भ्यामेव तु धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ।
वसानो वाससी चोमे पुरोधायं पुरोहितम् ॥ २ ॥
ततः सन्दर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः ।
मन्त्रिणस्तानवस्थाप्य जगामानुपुरोहितम् ॥ ३ ॥
वसिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः ।
सञ्चचालासनान्तूर्णं शिष्यानर्घ्यमिति ब्रुवन् ॥ ४ ॥

जगाम द्रष्टुमिति शेषः । अवस्थाप्य आश्रमोपरोधनिवृत्तये इति
शेषः ॥ १ ॥

पद्भ्यामिति । विनयप्रदर्शनार्थम् ॥ २ ॥
ततः सन्दर्शने आश्रमप्रवेशानन्तरमृषिदर्शनावसरे अनुपुरो-
हितं पुरोहितस्य पश्चात् ॥ ३ ॥
शिष्यान् प्रति अर्घ्यमानयतेति ब्रुवन् ॥ ४ ॥

* “दृष्ट्वा” इति वा पाठः ।

समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः ।

अबुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तम् ॥ ५ ॥

ताभ्यामर्घ्यं पादौ दत्त्वा पश्चात् फलानि च ।

आनुपूर्वाच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले ॥ ६ ॥

अयोध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मन्त्रिषु ।

जानन् दशरथं वृत्तं न राजानमुदाहरत् ॥ ७ ॥

वसिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छतुरनामयम् ।

शरीरेऽग्निषु वृक्षेषु मृगेष्वपि च पक्षिषु ॥ ८ ॥

तथेति च प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महायशः ।

भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्नेहबन्धनात् ॥ ९ ॥

किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासतः ।

अबुध्यत वसिष्ठेन महागमनादिति शेषः ॥ ५ ॥

ताभ्यां वसिष्ठभरताभ्यां आनुपूर्वात् क्रमेण प्रथमं ब्राह्मणस्य
पश्चात् क्षत्रियस्य कुले गृहे ॥ ६ ॥

वृत्तम् अतीतम् । अतएव राजानम् उदाहरत् राजकुशलं न
पृष्टवान् ॥ ७ ॥

शरीरादित्रयस्य यथायोगं तपःसाधनत्वात्तदनामयप्रश्नः । मृग-
पक्षिणामभयावस्थानद्वारा धर्मसाधनत्वाच्छिष्यवस्तित्वाच्च तदनामय-
प्रश्नः ॥ ८ ॥

तथेति प्रतिज्ञाय अनामयमित्युक्त्वा राघवो रामः ॥ ९ ॥

एतदाचक्ष सर्वं मे न हि मे शुद्ध्यते मनः ॥ १० ॥
 सुषुवे यममित्रघ्नं कौसल्या कुन्ववर्धनम् ।
 भ्रात्रा सह मभार्य्या यश्चिरं प्रव्राजितो वनम् ॥ ११ ॥
 नियुक्तः स्त्रीनिमित्तेन पित्रा योऽसौ महायशः ।
 वनवासी भवेतीह समाः किन् चतुर्वश ॥ १२ ॥
 कश्चिन्न तस्यापापस्य पापं कर्त्तुमिहेच्छमि ।
 अकण्टकं भोक्तुमना राज्यं तस्यानुजस्य च ॥ १३ ॥
 एवमुक्तो भरद्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह ।
 पर्य्यश्रनयनो दुःखाद्वाचा संसृजमानया ॥ १४ ॥
 हतोऽस्मि यदि मामेवं भगवानपि मन्यते ।
 मत्तो न दोषमाशङ्के * मैवं मामनुशाधि हि ॥ १५ ॥

न शुद्ध्यते न विश्वसिति ॥ १० ॥

अविश्वासव्रीजमाह,—सुषुवे इति । कौसल्या यं सुषुवे चिरं चिर-
 कालमुद्दिश्य प्रव्राजितः ॥ ११ ॥

वनवासी भवेति नियुक्तः ॥ १२ ॥

इह वने तस्य रामस्य तस्यानुजस्य लक्ष्मणस्य च । पापं कर्त्तुमिहे-
 च्छसीत्यन्वयः । तत्र हेतुरकण्टकं व्यसयत्नम् ॥ १३ ॥

पर्य्यश्रनयनः परिश्रुत नयनः । संसृजमानया स्खलन्त्या ॥ १४ ॥

मामेवं पापप्रसक्तं यदि भगवान् सर्वज्ञो मन्यते तदा हतोऽस्मि

* “मत्तो न दोषमाशङ्कीः” इति वा पाठः ।

न चैतदिष्टं माता मे यदवोचन्मदन्तरे ।
 नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे ॥ १६ ॥
 अहन्तु तं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः ।
 प्रतिनेतुमयोव्यायां पादौ चास्याभिवन्दितुम् ॥ १७ ॥
 तं मामेवं गतं मत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
 शंस मे भगवन् ! रामः क सप्रति महीपतिः ॥ १८ ॥
 वसिष्ठादिभि ऋत्विग्भिर्वाचितो भगवांस्ततः ।
 उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः ॥ १९ ॥

व्यर्थजन्मास्मि । दोषं प्रव्राजनदोषं मत्तो मद्रूपनिमित्ततोनेति अहमा-
 शङ्कस्वानुभवतो जानामि । अतो मामेवं मानुशाधि मेवं कर्णकठोरं
 ब्रूहि ॥ १५ ॥

ननु कथमपलापः क्रियते अत आह,—मदन्तरे मदिष्ये । तत्तु मया
 विनेति अर्थ इति तन्न, अन्तरेणेत्यवयवस्यैव तदर्थात् । मम त्ववसर-
 वाची अन्तरशब्द इति न दोषः । यन्मे मातावोचत् मदभिषेकरामवन-
 वासादि तन्मे नेष्टुम् । तदेव विवृणोति । नाहमिति । एतेन मादृष्टत-
 व्यापारेण न च तद्वचनमाददे अङ्गो करोमि । इदानीमपि इति शेषः ॥ १६ ॥

अथ स्वागमनकारणमाह,—अहं त्विति । प्रसादक उपयातः प्रसा-
 दयितुमागत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं गतं एवं बुद्धिम् । क संप्रति कस्मिन् प्रदेशे ॥ १८ ॥

वाचितो भरताय प्रसन्नो भवेति प्रार्थितः ॥ १९ ॥

त्वय्येतत् पुरुषव्याघ्र ! युक्तं राघववंशजे ।

गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता ॥ २० ॥

जाने चैतन्मनस्थन्ने दृढीकरणमस्त्विति ।

अष्टच्छन्वां तवात्यर्थं कीर्त्तिं समभिवर्धयन् ॥ २१ ॥

जाने च रामं धर्मज्ञं ससीतं सहलक्ष्मणम् ।

अयं वसति ते भ्राता चित्रकूटे महागिरौ ॥ २२ ॥

अस्तु गन्तासि तं देशं वसाद्य सह मन्त्रिभिः ।

एतं मे कुरु सुप्राज्ञ ! कामं कामार्थकोविद ! ॥ २३ ॥

ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः

प्रतीतरूपो भरतोब्रवीत् वचः ।

एतदुक्तरूपं वचः त्वयि युक्तं तवोचितम् । तदेव समर्थयति, गुरु इति । गुरुवृत्तिर्गुरुसेवा यतो गुरुसेवादित्ययं राघववंशजे प्रायेण दृष्टमिति शेषः । यदा एतत्त्रयं त्वयि युक्तमित्यन्वयः ॥ २० ॥

दृढीकरणम् अन्यथाभावान्निरुद्धिः । बहूनामग्रे उक्ताह्वयार्थेनायथाकर्तुं शक्यते । मुख्यप्रयोजनमाह,—कीर्त्तिं समभिवर्धयन् असर्वज्ञजनं प्रतीति, शेषः । हेतौ श्रुता । कीर्त्यभिवृद्धिहेतवेऽष्टच्छन्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

अथ रामः क्वेति प्रश्नस्योत्तरमाह,—जाने चेति ॥ २२ ॥

एतम् अद्यवासक्यं कामार्थकोविद वाञ्छितार्थप्रदानसमर्थ ॥ २३ ॥

चकार बुद्धिञ्च महाश्रमे तदा
 . निशानिवासाय नराधिपात्मजः ॥ २४ ॥

इत्यादि रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 भरद्वाजाश्रमे निवासो नाम नवति-
 तमः सर्गः ॥ ८० ॥

प्रतीतिरूपः प्रसिद्धयथाः । रूपं यशस्याभिरूप्ये वर्णोच्चैव निरूप्यते
 इति कोशात् । तदाश्रमे भरद्वाजाश्रमे ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डं नवतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकनवतितमः सर्गः ।

कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा ।
 भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ १ ॥
 अब्रवीत् भरतस्त्वेनं नन्विदं भवता कृतम् ।
 पाद्यमर्घ्यमयातिथ्यं वने यदुपपद्यते ॥ २ ॥
 अथोवाच भरवाजो भरतं प्रहसन्निव ।
 जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्टेस्त्वं येन केनचित् ॥ ३ ॥
 सेनायास्तु तवैवास्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम् ।
 मम प्रीतिर्यथारूपा तथार्हो मनुजधेभ ! ॥ ४ ॥

कृतबुद्धिं कृतनिश्चयम् आतिथ्येन विशिष्टभोजनोपेतातिथि-
 सत्काररूपहेतुना फलमपि हेतुः ॥ १ ॥

वने यदुपपद्यते तेनातिथ्यं कृतं नन्वित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २ ॥

वनवासित्वेन दरिद्रत्वादेतदधिकातिथ्यकरणोपेतामर्थं मन्यत इत्या-
 शयेन प्रहसन्निवेति । येन केनचिदपि तुष्टेः तुष्टो भवेरिति मन्ये ।
 अन्येनाप्यातिथ्येन प्रीतियुक्त इति जाने ॥ ३ ॥

अथापि सेनाया इत्यादि । मम प्रीतिर्यथारूपा ममेच्छा यादृशी
 यथारूपान्तां त्वमर्हसि अप्रीकर्तुमिति शेषः ॥ ४ ॥

किमर्थञ्चापि निक्षिप्य दूरे वलमिहागतः ।
 कस्मान्नेहोपयातोसि सबलः पुरुषर्षभ ! ॥ ५ ॥
 भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलित्वा तपोधनम् ।
 न सैन्येनोपयातोऽस्मि भगवन् ! भगवद्भयात् ॥ ६ ॥
 राज्ञा हि भगवन्नित्यं राजपुत्रेण वा तथा ।
 यत्नतः परिहर्त्तव्या विषयेषु तपस्विनः ॥ ७ ॥
 वाजिसुखा मनुय्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः ।
 प्रच्छाद्य भगवन् ! भूमिं गच्छतीमनुयान्ति माम् ॥ ८ ॥
 ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेष्टृजां स्तथा ।
 न हिंस्युरिति तेनाहमेक एवागतस्ततः ॥ ९ ॥
 आनीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षिणा ।
 तथानुचक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम् ॥ १० ॥

बलं दूरे निक्षिप्य एकाकी किमर्थमागतः अयमेवार्थो व्यतिरेक-
 मुखेन दृश्यते कस्मादिति ॥ ५ ॥

अत्रोत्तरमाह,— भरत इति । भगवद्भयाद्भगवदाश्रमपीडाप्रसङ्गभया-
 दित्यर्थः ॥ ६ ॥

विषयेषु देशेषु परिहर्त्तव्याः तदाश्रमवर्तिवृक्षोदकादिबाधाप्रसङ्ग-
 निमित्तमनुपरोध्याः ॥ ७ ॥

तदेवाह,—वाजीत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥

परमर्षिणा श्रुतभरतवचसा समुपागमं समीपानयनम् ॥ १० ॥

अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वापः परिमृज्य च ।
 आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ ११ ॥
 आह्वये विश्वकर्माणमहन्वष्टारमेव च ।
 आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे सन्विधीयताम् ॥ १२ ॥
 आह्वये लोकपालांस्त्रीन् देवान् शक्रपुरोगमान् ।
 आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे सन्विधीयताम् ॥ १३ ॥
 प्राक्क्षोतसस्य या नद्यस्तिर्यक्क्षोतस एव च ।
 दृथिव्यामन्तरिक्षे च रुमायान्वद्य सर्वशः । १४ ॥
 अन्याः स्रवन्तु मेरेयं सुरामन्याः सुनिष्ठिताम् ।
 अपराश्वोदकं शीतमिज्जुकाण्डरमोपमम् ॥ १५ ॥

पीत्वापः परिमृज्येति हृदयङ्गमाभिः द्विरोष्ठौ परिमृज्येत्सहदा-
 चम्येत्पुस्तरोत्थाचम्य । आतिथ्यक्रियाहेतोः आतिथ्यसम्पादननिमित्तम् ।
 विश्वकर्मा स्मृष्टिकर्तृविशेषः ॥ ११ ॥

आह्वानप्रकारमाह,—आह्वये इति । त्वष्टारं तत्तृणादिव्यापारो-
 पेतं विश्वकर्माणम् । संविधीयतां विश्वकर्मसाध्यगृह्णादिसर्वे सिद्धं
 क्रियताम् ॥ १२ ॥

चीन्यमवरुणकुबेरौ इति तीर्थः । कार्यविशेषेष्वेषामपि नियोगो
 बोध्यः ॥ १३ ॥

अन्तरिक्षे नदी अन्तरोक्षे गङ्गा ॥ १४ ॥

तासां कृत्यमाह,—अन्या इति । मेरेयं मद्यभेदः धात्रीधातवी-

आकृये देवगन्द्र्वान्विश्वावसुहृद्वाङ्मनः ।
 तथैवाप्सरसो दिव्या गन्धर्वीश्चैव सर्वशः ॥ १६ ॥
 हृताचीमथ विश्वाचीं मिश्रकेशीमलम्बुषाम् ।
 नागदत्ताञ्च हेमाञ्च सोमामद्रिहृतस्थलाम् ॥ १७ ॥
 शक्रं याज्ञोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च भामिनीः ।
 सर्वास्तुम्बुरुणा सार्द्धमाकृये सपरिच्छदाः ॥ १८ ॥
 वनं कुरुषु यद्विद्यं वासोभूषणपत्रवत् ।
 दिव्यनारीफलं शश्वत्तकौबेरमिहैव तु ॥ १९ ॥
 इह मे भगवान् सोमोविधत्तामन्नमुत्तमम् ।
 भक्ष्यं भोज्यञ्च चोष्यञ्च लेह्यञ्च विविधं वज्र ॥ २० ॥

प्रभृतिनिर्मितः । सुरा गौडीमाध्वीपैष्टीचेति त्रिविधा । सुनिष्ठितां
 सुनिष्पादिताम् । इक्षुकाण्डरसेऽपमं तहन्मधुरम् ॥ १५ ॥

हृद्वा वाङ्माः कन्दोवशात् क्रसपाठः ॥ १६ ॥ १७ ॥

सपरिच्छदाः सालङ्काराः नृत्यगोताद्यपेक्षितपरिकरेपेताश्च । ब्राह्मण-
 मिति पाठे बृहस्पतिं या उपतिष्ठन्तीत्यनुकर्ष इति कतकः । ताः सर्वा-
 भामिनीराकृत्य इति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

कुरुषु उत्तरकुरुषु यद्विद्यं वनं चैत्ररथाख्यं दिव्यलोपपादकं वासो-
 भूषणान्येव पत्राणि यद्वर्त्तिवृक्षाणां तद्विद्यनार्यैरेव फलानि यत्र तत् ।
 इहैव तु इह वने यदागच्छतु इति शेषः । इहैव तु वै इति पाठान्तरम् ।
 तद्देवताधिक्यानादिदमेव वनं तथा भवत्वित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

विचित्राणि च मात्स्यानि पादपप्रच्युतानि च ।

सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च ॥ २१ ॥

एवं समाधिना युक्तस्तेजसाप्रतिमेन च ।

शिचास्त्ररसमायुक्तं सुव्रतश्राववीन्मनिः * ॥ २२ ॥

मनसा ध्यायतस्तस्य प्राप्नुयुस्तस्य कृताञ्जलेः ।

आजगमुस्तानि सर्वाणि दैवतानि पृथक् पृथक् ॥ २३ ॥

मलयं दर्दुरच्चैव ततः खेदबुदोनिलः ।

उपस्पृश्य ववौ युक्त्वा सुप्रियात्मा सुखं शिवः ॥ २४ ॥

पादपप्रच्युतानि वृक्षेभ्यः स्वयं जातानि ॥ २१ ॥

शिचास्त्ररसमायुक्तं शिचाप्रतिपाद्यवर्णाचारणलक्षणोपेतं तथा
व्याकरणोपदिश्यमानप्रकृतिप्रत्ययस्वरूपोपेतम् । स्वरेत्युपलक्षणम् एकः
शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः सर्गे लोके कामधुग्भवतीत्युक्तेः । समाधि-
तेजस्तपोभिर्युक्त एवं गुणोपेतमाज्ञानवाक्यमब्रवीदित्यर्थः । महर्षेस्तपो-
बलात्सर्गे कामधुक्त्वेन प्रसिद्धादपि वचनादिहं सवे सिद्धमिति
भावः ॥ २२ ॥

मनसा ध्यायतः मनसा ध्यानपूर्वककृताज्ञानस्य । तानि व्याहृतानि ॥ २३ ॥

मलयदर्दुरौ चन्दनपर्वतौ उपस्पृश्य स्पृष्ट्वा युक्त्वा यथोचितवृत्त्या
शैत्यमानन्दसारभयोगेन सुप्रियात्मा सुप्रियस्वरूपः । अतएव शिवः
सुखदः । ईदृशोऽनिलः सुखम्बवौ ॥ २४ ॥

* “तपसा श्राववीन्मनिः” इति वा पाठः ।

बभूवुश्च सुदायुक्ता स्तं दृष्ट्वा वेष्मसम्बिधिम् ॥ ३७ ॥

तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं च्छत्रमेव च ।

भरतो मन्त्रिभिः सार्धमभ्यवर्त्तत राजवत् ॥ ३८ ॥

आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च ।

बालव्यजनमादाय न्यषीदत्सचिवासने ॥ ३९ ॥

आनुपूर्व्यान्निषेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः ।

वेष्मसंविधिं वेष्मसंविभानम् ॥ ३७ ॥

राजासनं सिंहासनं राजवद्भ्राजयोग्यं तदभ्यवर्त्तत प्रदक्षिणीकृत-
वान् ॥ ३८ ॥

न तु तत्रोपविष्ट इत्याह,—आसनं पूजयामासेति । रामचन्द्रीय-
मेतदिति बुद्ध्या रामाय प्रणम्य असनोपरि प्रतिलितं रामं ध्यात्विति
शेषः । बालव्यजनमादाय रामसेवाशेषतयेति शेषः । सचिवासने सचि-
वार्थकृत्प्रासने सिंहासनाधस्तले । अत्रेदं बोध्यम् । भरतेन वाचात्तमपि
राज्यान्भिलाषं लोका न श्रद्धुरतः क्रिययापि सर्वलोकप्रत्यायनाय
महर्षिणा तपोव्ययेनापीदृशमातिथ्यकरणम् । किञ्च पुष्पादिभिः पूजेवे-
यमपि क्रिया विष्णोरंशभूतभरततुष्टये इति तत्करणम् । किञ्च भरतं
प्रति त्वं दुष्टबुध्यागतोसि किमिति प्रश्ने तस्य ऋषेरसर्वज्ञत्वासाम-
र्थ्यादिशङ्कावारणाय स्वसामर्थ्यदर्शनम् । अपि च भगवदेकचित्तानां
स्वर्गसुखमिहापि भवतीति भगवद्भ्रामप्रीतिमाहात्म्यं प्रदर्शयितुं तद्-
र्शनेन च तेषां तत्राधिकां प्रीतिमुत्पादयितुं तथाकरणं मुनेरिति
दिक् ॥ ३९ ॥

ततः सेनापतिः पश्चात् प्रशास्ता च न्यषीदत ॥ ४० ॥

ततस्तत्र मुहूर्त्तेन नद्यः पायमकर्दमाः ।

उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् * ॥ ४१ ॥

आसामुभयतः कूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः ।

रम्याश्चावसथा दिव्या ब्राह्मणस्य प्रसादजाः ॥ ४२ ॥

तेनैव च मुहूर्त्तेन दिव्याभरणभूषिताः ।

आगुर्विंशतिमाहस्ता ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ॥ ४३ ॥

सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः ।

आगुर्विंशतिमाहस्ताः कुवेरप्रहिताः स्त्रियः ॥ ४४ ॥

याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद इव लक्ष्यते ।

आगुर्विंशतिमाहस्ता नन्दनादप्सरोगणाः ॥ ४५ ॥

आनुपूर्व्याद्यथोचितोपवेशनप्रकारेण प्रशास्ता विश्विररक्षकः
॥ ४० ॥ ४१ ॥

उभयतःकूलं उभयोः कूलयोः पाण्डुमृत्तिकलेपनाः सुधानिम्नाः ।
ब्राह्मणस्य भरद्वाजस्य ॥ ४२ ॥

आगरागतवत्यः ॥ ४३ ॥

सुवर्णमणिमुक्तेनेति समप्हारद्वन्द्वः ॥ ४४ ॥

गृहीतोऽदर्शनादिनात्मवशोक्तः सोन्मादः उद्भूतसन्तोषसहित
इत्यर्थः । नन्दनमिन्द्रवनम् ॥ ४५ ॥

* “तेजसा” इति वा पाठः ।

नारदस्तुवुत्तर्गोपः प्रभया सूर्यवर्चसः ।

एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥ ४६ ॥

अलम्बुषा मिश्रकेशी पण्डरीकाथ वामना ।

उपावृत्यन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४७ ॥

यानि माह्वानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने ।

प्रयागे तान्यदृश्यन्त भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ४८ ॥

विस्वा मार्दङ्गिका आसञ्ज्म्याग्राहा विभीतकाः ।

अश्वत्था नर्तकाश्चामन् भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ४९ ॥

ततः सरलतालाञ्च तिलकाः सतमालकाः । *

प्रदृष्टास्तत्र सम्पेतुः कुञ्जा भृत्वाथ वामनाः ॥ ५० ॥

शिंशुपामलकीजंवर्याश्चान्यः कानने लताः ।

प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेवमन् ॥ ५१ ॥

नारदादयो गन्धर्वराजाः कान्त्या सूर्यसमा जगुः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

प्रयागे प्रयागक्षेत्रे ॥ ४८ ॥

विस्वा विन्वदृक्षा मार्दङ्गिका मृदङ्गवादकरूपधराः । एवं विभी-
तकाः शम्भाख्य तालग्राहकाः । वज्रौ तालविशेषे च श्रमे तालक्रिया-
न्तरे । शम्भा यक्षायुधे इति ॥ ४९ ॥

सरलो देवदारुविशेषः ॥ ५० ॥

शिंशुपादयो ये स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्या दृक्षाः । लतामल्लिकामाल-

“नक्तमालकाः” इति वा पाठः ।

सुरां सुरापाः पिवत पायसञ्च वुभुक्षिताः ।
 मांसानि च सुमेधानि भक्ष्यन्तां यो यदिच्छति ॥ ५२ ॥
 उच्छ्राय स्नापयन्तिस्म नदीतीरेषु वल्गुषु ।
 अथेकमेकं पुरुषं प्रमदाः सप्तचाष्ट च ॥ ५३ ॥
 सम्बाहन्त्यः समापेतुर्नार्यो विपुललोचनाः ।
 परिमृज्य तदानोन्यं पाययन्ति वराङ्गनाः ॥ ५४ ॥
 हयान् गजान् वरानुष्टांस्रथैव सुरभेः सुतान् ।
 अभोजयन्वाहनपाक्षेपां भोज्यं यथाविधि ॥ ५५ ॥
 दूतूँश्च मधुलाजांश्च भोजयन्तिस्म बाहनान् ।
 दक्षाकुवरयोधानाञ्चोदयन्तो महाबलाः ॥ ५६ ॥

त्यादयः । मुनेस्तपोमाहात्मप्रादेव वृक्षादीनां तत्तद्रूपतापत्तिः पुनर्लता-
 दिरूपप्रत्यापत्तिश्चेति मन्तव्यम् ॥ ५१ ॥

तत्र प्रमदारूपं धृत्वा किं कुर्युस्तदाह,—सुरामिति । एवमूचु-
 रिति शेषः ॥ ५२ ॥

उच्छ्राय उद्धर्तनं कृत्वा एकमेकं पुरुषं अथैकं वज्रव्रीहिवदिति
 वज्रव्रीहिवद्वाभाव आर्षः ॥ ५३ ॥ (उद्धर्तनोच्छादने हे इत्यमरः ।)

संबाहन्त्यः पादसंवाहनादि कुर्वन्त्यः । परिमृज्य जलाद्रमङ्गं वस्त्रा-
 दिना परिमृज्य । अलङ्कृत्य च पाययन्ति मध्वादिकमिति शेषः ॥ ५४ ॥

सुरभेः सुताः वधभाः तेषां हयादीनां भोज्यं तान् तत्तत्पालकाः
 अभोजयन्नित्यर्थः ॥ ५५ ॥

नाश्वबन्धोश्चमाजानन्न गजं कुञ्जरपट्टः ।

मत्तप्रमत्तमुदिता सा चमूस्तत्र संबभौ ॥ ५७ ॥

तर्पिताः सर्वकामैश्च रक्तचन्दनरूपिताः ।

अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदीरयन् ॥ ५८ ॥

नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमिष्याम दण्डकान् ।

कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखम् ॥ ५९ ॥

इति पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहबन्धकाः ।

अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदीरयन् ॥ ६० ॥

संप्रहृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः ।

इक्ष्वाकुवरयोधानां वाहनानि चोदयन्तः भक्षणाय प्रेरयन्तः
तान् इक्ष्वादीन् भोजयन्तिस्म ॥ ५६ ॥

मत्ता मदकरद्रव्यसेवया प्रमत्ता मधुपानेन कार्याकार्यविवेकशून्या
मुदिता खक्चन्दनस्त्रादिभोगेन ॥ ५७ ॥

सैन्याः सेनासमवेताः । उदीरयन् उदैरयन् ॥ ५८ ॥

तां वाचमाह,—नैवेति । न गमिष्यामेत्यार्थः सलोपः । भरतस्य
कुशलमस्तु यत्सङ्कत्या भूमे स्वर्गसुखलाभः ॥ ५९ ॥

हस्त्यश्वारोहस्तद्बन्धकाश्च पादातरूपयोधाः चेन रथिकसंग्रहः ।
तं विधिं तादृशसत्कारं अनाथा अपरतन्त्रा इवेत्यर्थ इति कतकः ।
अयाचका इत्यर्थ इत्यन्ये । वक्तुणामतिहर्षयुक्ततया कवेरपि वर्णनीय-
मयीभावात् पुनरुक्तिर्न दोषाय ॥ ६० ॥

भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ६१ ॥

वृत्यन्तश्च हसन्तश्च गायन्तश्चैव सैनिकाः ।

समन्तात् परिधावन्तो माल्योपेताः सहस्रशः ॥ ६२ ॥

ततो भुक्तवतां तेषां तदन्नममृतोपमम् ।

दिव्यामुदीक्ष्य भक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणे मतिः ॥ ६३ ॥

प्रेष्याश्चेत्येव बध्वश्च बलस्याश्चापि सर्वशः ।

बभूवुस्ते मृगं प्रीताः सर्वे चाहतवाससः ॥ ६४ ॥

कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च गोश्वाश्च मृगपक्षिणः ।

बभूवुः सुभृतास्तत्र नातोह्यन्यमकल्पयन् ॥ ६५ ॥

नाशुक्लवासास्तत्रासीत् क्षुधितो मलिनोऽपि वा ।

रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कस्मिददृश्यत ॥ ६६ ॥

विनादः प्रहृष्टानां शब्दविशेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

अभवद्भक्षणे मतिः । तप्तानामपि भक्ष्यसोऽप्युवात् पुनराकाङ्क्षाभू-
दित्यर्थः ॥ ६३ ॥

प्रेष्याः सेवकाः । चेष्टोदास्यः । बलस्याः सेनास्थाः अहतवाससः
नूतनवस्त्रपरीधानाः ॥ ६४ ॥

अतो मुनिदत्तादन्यपदार्थं नाकल्पयन् नाभुञ्जन्नित्यर्थः । नान्योह्यन्य-
मकल्पयदिति पाठे हिरण्यार्थे अन्योऽपि सेनानन्तर्गतोऽपि मागस्थः
प्रसङ्गात्तद्देशमागतः अन्यं ऋषिकल्पितादन्यं पदार्थं नाकल्पयत् न
भुक्तवानित्यर्थः अनेनात्याधिक्यं सामग्र्याः सूचितम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसञ्चयैः ।

फलनिर्युहसंसिद्धैः सूपैर्गन्धरसान्वितैः ॥ ६७ ॥

पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्लस्याम्नस्य चाभितः ।

ददृशुर्विस्मितास्तत्र नरा लोहीः सहस्रशः ॥ ६८ ॥

बभूवुर्वनपार्श्वेषु कूपाः पायसकर्दमाः ।

ताश्च कामदुघा गावो द्रुमाश्चासन्मधुश्रुतः ॥ ६९ ॥

बाण्यो मैरेयपूर्णश्च मृष्टमांसचयैर्दृताः ।

प्रतप्तपैठरैश्चापि मार्गमायूर कौकुटैः ॥ ७० ॥

पात्राणाञ्च सहस्राणि स्थालीनां निवृतानि च ।

निष्ठानं व्यञ्जनं ज्ञेयमिति हलायुधः । आम्नादिफलसम्बन्धिकथित-
रससिद्धैरिति आज्ञादिविशेषणं गन्धरसान्वितैरिति च । वार्यापोडे-
क्वाथरसे निर्युहोनागदन्तके इति वैजयन्ती । एतैराजादिभिः पूर्णा
लोहीः स्वर्णरजतादिपार्श्वैर्ददृशुरित्यन्वयः । लोहशब्दः पद्मलोहसाधा-
रणः पार्श्वीणां विशेषणं शोभार्थं कल्पितपुष्पध्वजयुक्ताः अभितः शुक्ल-
स्याम्नस्यौदनस्य च पूर्णाः पार्श्वैर्ददृशुः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

वनपार्श्वेषु चैत्ररथवनवत् प्रतिभासमानवनप्रदेशेषु पञ्चयोजन-
मितेषु तत्रत्याः कूपाः पायसकर्दमा बभूवुः तत्रत्या गावश्च कामदुघा
बभूवुः ॥ ६९ ॥

निषादादिबलवत्यर्थं प्रतापमात्रेण संस्कार्याः प्रतप्तास्तथा
पिठरः कपालं तेषु संस्कृता पक्काः पैठरास्तैर्मृगादिसम्बन्धिमांसच-
यैर्दृताः ॥ ७० ॥

न्यर्बुदानि च पात्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ ७१ ॥

स्थाल्यः कुम्भः करम्भश्च दधिपूर्णाः सुसंस्कृताः ।

यौवनस्थस्य गौरस्य कपित्थस्य सुगन्धिनः ॥ ७२ ॥

ऋदाः पूर्णा रमालस्य दध्नः श्वेतस्य चापरे ।

बभूवुः पयसश्चान्ये शर्कराणाञ्च सञ्चयाः ॥ ७३ ॥

कल्काञ्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च

पात्रीणाम् अन्नाधाराणां स्थालीनां व्यञ्जनस्थालीनां पात्राणि भोजनपात्राणीति कतकः । पात्राणां हस्तप्रक्षालनाद्युपयुक्तानां स्थालीनां क्षुद्रजनपानपात्राणामिति तीर्थः ॥ ७१ ॥

कुम्भः स्थाल्यः जलपानपात्रविशेषः । करम्भो दधिमश्वनपात्राणि यौवनस्थस्य मथनोत्तरं यामान्तरितस्य सुपक्वस्य च बैसरादिसम्बन्धात् गौरस्य पीतवर्णस्य । पीतो गौरोद्हरिद्राभः । कपित्थस्य तक्रस्य सुगन्धिनः तादृशद्रव्यसंयुक्तस्य ॥ ७२ ॥

ऋदाः पूर्णा इति पूर्वोक्त्या । तथा रमालस्य तक्रविशेषस्य । अपक्व-
तक्रं सव्योषं चतुर्जातं गुडार्द्रकम् । सजीरकं रमालं स्थान्मल्लिका-
शिखरिण्यपीति वैजयन्ती । तक्रमत्र निर्जलम् । व्योषं शुण्ठीमरीच-
पिप्पल्यः । चतुर्जातं त्रिगन्धमेलात्वक्पत्रैश्चतुर्जातं सकोसरैः इति शार्ङ्ग-
धरे । पत्रन्तजपत्रं गुडः खण्डशर्करा आर्द्रकं प्रसिद्धं तस्य च पूर्णा
ऋदाः । श्वेतस्य दध्नश्चापरे पयसोऽन्ये पूर्णा ऋदा इत्यनुसङ्गः । शर्करा-
णाञ्च सञ्चयाः ॥ ७३ ॥

ददृशुर्भाजनस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः ॥ ७४ ॥

शुक्रानंशुमतश्चापि दन्तधावनसञ्चयान् ।

शुक्रांश्चन्दनकल्कांश्च समुद्रेष्ववतिष्ठतः ॥ ७५ ॥

दर्पणान् परिमृष्टांश्च वाससाञ्चापि सञ्चयान् ।

पादुकोपानहञ्चैव युग्मान्यत्र सहस्रशः ॥ ७६ ॥

आञ्जनीः कङ्कतान् कूर्चान् कृत्राणि च धनूंषि च ।

मर्मलाणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७७ ॥

प्रतिपानहृदान् पूर्णान् खरोद्भगजवाजिनाम् ।

अवगाह्यसुतीर्थांश्च हृदान् सोत्पलपुष्करान् ॥ ७८ ॥

कल्कान् आमलकादीनाम् । चूर्णकषायान् सुरभिचूर्णानि
कषायोऽथ सुरभौ लोहितेऽपि च । चूर्णकषाया नलदादिचूर्णकथित
कषाया इति कतकः । स्नानानि स्नानार्थानि उष्णोदकानि तदर्धान्यन्य
द्रव्याणि च सरितां तीर्थेषु स्नानघट्टेषु ॥ ७४ ॥

शुक्रान्निर्मलानंशुमतः अग्रे कूर्चवतः । दन्तधावनानां अपामार्गादि-
काष्ठानां सञ्चयान् । चन्दनकल्कान् घृष्टचन्दनान् । समुद्रेषु संपुटेषु
ददृशुरिति सम्बन्धः ॥ ७५ ॥

पादुकोपानहम् । पादुका दार्वदिनिर्गता उपानहश्चर्मादिकृताः ।
समाहारे टच् समासान्तः ॥ ७६ ॥

आञ्जनीः अञ्जनयुक्तकरण्डिकाः । कङ्कतान् केशमार्जनानि । कूर्चान्
शमश्रुप्रसाधकान्मर्मचाणानि कवचाणि ॥ ७७ ॥

आकाशवर्णप्रतिमान् स्वच्छतोयान् सुखान्नवान् ।

नीलवैदूर्यवर्णाश्च मृदून्यवससञ्चयान् ॥ ७८ ॥

निर्वापार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः ।

व्यस्यन्त मनुष्यास्ते स्वप्रकल्पं तदद्भुतम् ॥ ८० ॥

दृष्ट्वातिथ्यं कृतं तावद्भरतस्य महर्षिणा ।

इत्थेवं रममाणानां देवानामिव नन्दने ॥ ८१ ॥

भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्यत्यवर्त्तत ।

प्रतिजग्मुस्तथाः सर्वा गन्धर्वाश्च यथागतम् ।

भरद्वाजमनुज्ञाय ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ॥ ८२ ॥

तथैव मत्ता मदिरोत्कटा नरा-

स्तथैव दिव्यागरुचन्दनोक्षिताः ।

भुक्तजरणार्थं यत् पीयते तत्प्रतिपानम् । खरादीनामवगाहनयोग्य-
सखावतारान् पद्मात्पलसहितान् ऋदान् ददृशुरिति सम्बन्धः ॥ ७८ ॥

आकाशेत्याद्यर्धं पूर्णान्वयि । उपाधिविशेषान् नीलवर्णानित्यर्थः ।
सुखेनान्नतः स्नानं येषु तान् । यवसं दृशम् ॥ ७९ ॥

निर्वापार्थं भक्ष्यार्थम् । स्वप्रकल्पं मर्त्यदुर्लभम् । द्रागुत्पन्नविचि-
त्रपदार्थत्वात् ॥ ८० ॥ ८१ ॥

ताः सर्वा अप्सरसः । अनुज्ञाय दत्तानुमतिकं कृत्वा ॥ ८२ ॥

स्वप्नादिबदेतद्विद्वत्तमातिथ्यं मिथ्या नेति दर्शयति । तथैवेति ।
मत्ताः दृप्ताः । मदिरया उत्कटाः प्रमत्ताः । मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः ।

तथैव दिव्या विविधाः स्रगुत्तमाः

पृथक्विकीर्णामनुजैः प्रमर्दिताः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

भरद्वाजातिथ्यं नाम एकनवति-

तमः सर्गः ॥ ८१ ॥

तथैव अनुभवकाल इव वर्त्तन्त इति शेषः । स्रगुत्तमाः उपभोग-
वशात्प्रकीर्णाः प्रमर्दिताश्च ॥ ५२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

दिनवन्तितमः सर्गः ।

ततस्तां रजनीं व्युद्य भरतः सपरिच्छदः ।
कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १ ॥
तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्रेक्ष्य प्राञ्जलिमागतम् ।
ऊताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥
कच्चिद्व सुखा रात्रिस्तवास्मद्विषये गता ।
समग्रस्ते जनः कच्चिंदातिथ्ये शंभ मेऽनघ ! ॥ ३ ॥
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च ।
आश्रमादुपनिष्क्रान्तमृषिसुत्तमतेजसम् ॥ ४ ॥

व्युद्य उषित्वा सपरिच्छदः सपरिवारः कामाद्रामप्राप्तिकामात्
॥ १ ॥ २ ॥

अस्मद्विषये अस्मदाश्रमे सुखा सुखरूपा । आतिथ्ये ते जनः समयः
सम्यक् दृष्टिकः अभूदिति शेषः । अनेन हि तप एव महत्सर्वेष्टसाधनं
नतु राज्यादीति ऋषिणा बोधितो भरतः ॥ ३ ॥

जनसमूहस्य बद्धत्वात्सर्वेषां स्वदर्शनेन कृतकृत्यत्वायाश्रमान्निष्क्रान्त-
मृषिमवाच ॥ ४ ॥

सुखोषितोऽस्मि भगवन् ! समग्रबलवाहनः ।

बलवत्तर्पितश्चाहं बलवान् * भगवंस्त्वया ॥ ५ ॥

अपेतक्लमन्तापाः सुभिन्नाः सुप्रतिश्रयाः ।

अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोषिताः ॥ ६ ॥

आमन्त्रयेऽहं भगवन् ! कामन्त्रामृषिसत्तम ! ।

समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणैक्षस्व चक्षुषा ॥ ७ ॥

आश्रमं तस्य धर्मज्ञ ! धार्मिकस्य महात्मनः ।

आचक्ष्व कतमो मार्गः कियानिति च श्रमं मे ॥ ८ ॥

इति दृष्ट्वा भरतं भ्रातुर्दर्शनलालसम् ।

प्रत्युवाच महातेजा भरहाजो महातपाः ॥ ९ ॥

भरतार्द्धवृत्तीयेषु योजनेष्वजने वने ।

चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ १० ॥

बलवदत्यन्तं बलवान् सेनासहितः ॥ ५ ॥

क्लमो ग्लानिः सन्तापो देहाण्यम् । अपि प्रेष्यानुपादाय प्रेष्या-
नपादाय तैरपि सहेत्यर्थः । सुभिन्नाः सुसमृद्धान्नपानाः । सुप्रतिश्रयाः
शोभनावासाः ॥ ६ ॥

आमन्त्रये पृच्छामि कामम् अधिकं मैत्रेणैक्षधेन ॥ ७ ॥

तस्य रामस्य कियान् कियदूरदेशे कतमस्तस्य मार्ग इति श्रंस
॥ ८ ॥ ९ ॥

* “सामात्यः” इति वा पाठः

उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।

पुष्पितद्रुमसंच्छन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥ ११ ॥

अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतम् ।

तयोः पर्णकुटीं तात ! तत्र तौ वसतो भ्रुवम् ॥ १२ ॥

दक्षिणेन च मार्गेण सव्यदक्षिणमेव च ।

गजवाजिसमाकीर्णं वाहिनीं वाहिनीपते ! ॥ १३ ॥

वाहयस्व महाभाग ! ततो द्रक्ष्यसि राघवम् ।

प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ॥ १४ ॥

द्वित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पथ्यवारयन् ।

अर्द्धतृतीययोजनेषु सार्द्धयोजनद्वयेतीते इत्यर्थः । (अर्द्धं तृतीयं
येषां तेषु) निर्दराः विदीर्णाः पाषाणाः । वर्त्तत इति शेषः ॥ १० ॥

मन्दाकिनी तदास्था काचिन्नदी । चित्रकूटोत्तरपार्श्वं प्राप्य तिष्ठ-
तीति शेषः ॥ ११ ॥

तस्या अनन्तरं तत् परपार्श्वं चित्रकूटं पर्वतं तयो रामलक्ष्मणयोः
पर्णकुटीश्च द्रक्ष्यसि तत्र पर्वते वसतः । भ्रुवं निश्चयेन ॥ १२ ॥

दक्षिणेनैव मार्गेण यमुनाया दक्षिणतीरमार्गेणैव गत्वा किञ्चिद्दूरं
ततः पश्चात्सव्यदक्षिणं तस्य मार्गस्य शाखामार्गयोः सव्यभागवर्त्ती यो
दक्षिणदिगामी मार्गोऽस्ति तं मार्गं वाहिनीं वाहयस्व नत्वन्यं शाखा-
मार्गं तस्याल्पत्वात् वनमार्गत्वाच्च ॥ १३ ॥

राजराजस्य दशरथस्य ॥ १४ ॥

वेपमाना हृषा दीना सह देव्या सुमित्रया ॥ १५ ॥

कौशल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः ।

असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता ॥ १६ ॥

कैकेयी तस्य जग्राह चरणौ सव्यपत्रया ।

तं प्रदक्षिणमागम्य भगवन्तं महामुनिम् ॥ १७ ॥

अदूराद्भरतस्यैव तस्थौ दीनमनास्तदा ।

ततः पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो महामुनिः ॥ १८ ॥

विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातृणां तव राघव ! ।

एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः ॥ १९ ॥

उवाच प्राञ्जलिभूत्वा वाक्यं वचनकोविदः ।

यामिमां भगवन् ! दीनां शोकानशनकर्षिताम् ॥ २० ॥

प्राञ्जल्यं भरद्वाजं पर्यवारयन् नमस्तारार्थं स्त्रिय इति शेषः ।
वेपमानत्वादिगुणविशिष्टा कौशल्या ॥ १५ ॥

असमृद्धेन फलसमृद्धिरहितेन कामेन मनोरथेनोपलक्षिता इत्यादि
कैकेयीविशेषणम् ॥ १६ ॥

सव्यपत्रया अतएव सलज्जा ॥ १७ ॥

दीनमनाः अप्राप्तमनोरथत्वात् कैकेयीति विशेष्यम् ॥ १८ ॥

विशेषं तत्तन्नामरूपम् ॥ १९ ॥

शोकानशनकर्षितां शोकवशप्राप्तानशनेन हृषीकृताम् ॥ २० ॥

पितुर्हि महिषीं देवीं देवतामिव पश्यसि ।

एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ २१ ॥

कौशल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा ।

अस्या वामभुजं स्निष्टा यैषा तिष्ठति दुर्मनाः ॥ २२ ॥

इयं सुमित्रा दुःखार्ता देवी राज्ञश्च मथ्यमा ।

कर्णिकारस्य शाखेव शीर्णपुष्पा वनान्तरे ॥ २३ ॥

एतस्यास्तौ सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ ।

उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ ॥ २४ ॥

यस्याः हते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ ।

राजा पुत्रविहीनश्च स्वर्गं दशरथो गतः ॥ २५ ॥

क्रोधनामहतप्रज्ञां दृष्ट्वां सुभगमानिनीम् ।

ऐश्वर्यकामां कैकेयीमनार्याभार्यरूपिणीम् ॥ २६ ॥

यां पश्यसि एषेत्यन्वयः । सिंहवद्विक्रान्तगमनशीलम् ॥ २१ ॥

धातारम् उपेन्द्रम् ॥ २२ ॥

कर्णिकारो वृक्षविशेषः ॥ २३ ॥

देववर्णिनौ देवतुल्यरूपौ ॥ २४ ॥

यस्याः कैकेय्याः जीवनाशं गतौ तादृशापदं प्राप्तौ ॥ २५ ॥

दृष्ट्वां गर्वितां अहतप्रज्ञां अशिक्षितबुद्धिम् । आर्यरूपिणीं सतीमिव
प्रतिभासमानाम् ॥ २६ ॥

ममैतां मातरं विद्धि वृशंसां पापनिश्चयाम् ।
 यतो मूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः ॥ २७ ॥
 इत्युक्त्वा नरशार्दूलो बाष्पगद्गदया गिरा ।
 विनिःश्वस्य स ताम्राक्षः क्रुद्धो नाग इव श्वसन् * ॥ २८ ॥
 भग्द्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं तदा ।
 प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवित् ॥ २९ ॥
 न दोषेणावगन्तव्या कैकेयी भरत ! त्वया ।
 रामप्रव्राजन् ह्येतत् सुखोदकं भविष्यति ॥ ३० ॥
 देवानां दानवानाञ्च ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
 हितमेव भविष्यद्भि रामप्रव्राजनादिह ॥ ३१ ॥
 अभिवाद्य तु संसिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ।

यतो मूलं यन्मूलम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

दोषेण दुष्टकृत्यकर्तृत्वं । सुखोदकं देवानामृषीणाञ्च सुख-
फलम् ॥ ३० ॥

तदेवाह,—देवानामित्यादि । भविष्यदिति शत्रन्तं जानीहीति
शेषः । एवं देवादिकृतोऽयं मन्थराद्वारा कैकेयाबुद्धिमोह इति भावः ।
अतएव नैषादोषभागिति बोध्यं देवादीनां सुखदत्वात् ॥ ३१ ॥

* “इवासकृत्” इति वा पाठः

आमन्त्र्य भरतः सैन्यं युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ३२ ॥
 ततो वाजिरथान् युक्त्वा दिव्यान् हेमविभूषितान् ।
 अध्यारोहत् प्रयाणार्थं बहून् वज्रविधो जनः ॥ ३३ ॥
 गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्षाः पताकिनः ।
 जीमूता इव घर्मान्ते सघोषाः संप्रतस्थिरे ॥ ३४ ॥
 विविधान्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च ।
 प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरपि पदातयः ॥ ३५ ॥
 अथ यानप्रवेकैस्तु कौसल्याप्रसुखास्त्रियः ।
 रामदर्शनकाङ्क्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३६ ॥
 चन्द्रार्कतरुणाभासां निद्युक्तां शिविकां शुभाम् ।
 आस्थाय प्रययौ श्रीमान् भरतः सपरिच्छदः ॥ ३७ ॥
 सा प्रयाता महासेना गजवाजिसमाकुला ।
 दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ॥ ३८ ॥

संसिद्धः प्राप्ताशीर्वादरूपानुग्रहः स्वमाढकृत्यस्य ज्ञातिहितावहत्वाच्च
 युज्यतां गमनाय संनह्यताम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गजकन्याः करेणवः । सघोषाः घण्टाघोषसहिताः ॥ ३४ ॥
 सुमहार्हाणि यानान्यासह्य तद्योग्याः प्रययुः । पदातयस्तु पादैरेव
 प्रययुः ॥ ३५ ॥

यानप्रवेकैः यानोत्तमैः ॥ ३६ ॥

चन्द्रार्कतरुणाभासां तरुणातन्द्रार्कसदृशम् । कचिद्भागं स्कटिकादि-

वनानि च व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगप्रक्षिभिः ।

गङ्गायाः परवेलायां गिरिष्वथ नदीष्वपि ॥ ३९ ॥

सा संप्रहृष्टद्विपवाजियूथा

वित्तासयन्ती मृगपक्षिमङ्गान् ।

महद्वनं तत् प्रविगाहमाना

रराज सेना भरतस्य तत्र ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

भरतरस्य चित्रकूटाभिमुखगमनं नाम

द्विजवनितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

निर्मितां कचिद्भागं पद्मरागादिनिर्मितामिति यावत् । नियुक्तां वाहकै-
रिति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

गङ्गायाः परवेलायां पश्चिमतीरे स्थिता सेना गिरिषु नदीषु च
वर्त्तमानवनान्यतिक्रम्य प्रयागा बभूवेति शेषः ॥ ३९ ॥

सेति ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणंतिलके

अयोध्याकाण्डे द्विजवनितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ।

तथा महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः ।
अर्दिता यूथपा मत्ताः स्यूथाः संप्रदुद्भुतः ॥ १ ॥
ऋताः पृषतमुख्याश्च रुक्मश्च समन्ततः ।
दृश्यन्ते वनवाटेषु गिरिष्वपि नंदीषु च ॥ २ ॥
स संप्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दशरथात्मजः ।
वृत्तो महत्या नादिन्या * सेनया चतुरङ्गया ॥ ३ ॥
सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः ।
महीं संच्छादयामास प्रादृषि द्यामिवाम्बुदः ॥ ४ ॥
तुरङ्गौघैरवतता वारणैश्च महाबलैः ।
अनालक्ष्या चिरं कालं तस्मिन् काले बभूव सा ॥ ५ ॥

यायिन्या गच्छन्त्या । यूथपाः यूथनाथाः ॥ १ ॥
पृषताः संबिन्दवो रुक्मोऽबिन्दवः अर्दिता दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥
नादिन्या घोषवत्या ॥ ३ ॥ ४ ॥
तस्मिन् काले मार्गे गमनकाले सा महीं ॥ ५ ॥

* “यायिन्या” इति वा पाठः

स गत्वा दूरमध्वानं सम्परिआन्तवाहनः ।

उवाच वचनं श्रीमान् वसिष्ठं मन्त्रिणां वरम् ॥ ६ ॥

यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव मया श्रुतम् ।

व्यक्तं प्राप्तास्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

अयं गिरिसिखकूटस्तथा मन्दाकिनी नदी ।

एतत् प्रकाशते दूरान्नीलमेघनिभं वनम् ॥ ८ ॥

गिरेः मानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति ।

वारणैरवमृद्यन्ते मामकैः पर्वतोपमैः ॥ ९ ॥

मुञ्चन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु ।

नीला द्रवतपापाये तोयन्तोयधरा घनाः ॥ १० ॥

किन्नराचरितं देशं पश्य शत्रुघ्न ! पर्वते ।

हृद्यैः समन्तादाकीर्णं मकरैरिव सागरम् ॥ ११ ॥

मन्त्रिणां मन्त्रविदां वरं श्रेष्ठम् ॥ ६ ॥

भरद्वाजो यं देशं चित्रकूटं यादृशमब्रवीत् । यथा चास्माभिः श्रुतं
तथैवास्य देशस्य रूपं लक्ष्यते । तस्मात् व्यक्तं तं देशं प्राप्ताः स्म ।
हृन्दसो विसर्गलोपः ॥ ७ ॥

प्राप्तिमेव विदुषोति । अयमिति ॥ ८ ॥

अवमृद्यन्ते पीड्यन्ते ॥ ९ ॥

अतएवेते नगा दृक्षाः गजानामाघातेन चलितशाखाः । पर्वतसानुषु
कुसुमानि मुञ्चन्ति ॥ १० ॥ ११ ॥

एते भृगुगणा भान्ति शीघ्रवेगाः प्रचेदिताः ।

वायुप्रविद्धाः शरदि मेघजाला इवाब्जरे ॥ १२ ॥

कुर्वन्ति कुसुमापीडान् शिरःसु सुरभीनमी ।

मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या नरा यथा ॥ १३ ॥

निष्कृजमिव भूत्वेदं वनं घोरप्रदर्शनम् ।

अयोध्येव जनाकीर्णा मंप्रति प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥

प्रचेदिता सैनिकैः । वायुप्रविद्धाः वायुप्रेरिताः मेघजालाः मेघ-
समूहाः । मेघराज्य इति पाठान्तरम् ॥ १२ ॥

अमी भटाः मेघप्रकाशैः फलकैः शस्त्रनिवारणचर्मभिरुपलक्षिताः
दाक्षिणात्या नरा इव शिरःसु कुसुमापीडान् कुसुमनिर्मितभूषणविशे-
षान् कुर्वन्ति धारयन्तीति तीर्थः । अमी वृक्षाः निविडप्रत्ययपलाश-
भूयिष्ठतया मेघवदवभासमानैः फलकैर्महाशस्त्रान्शस्त्राभिरुपलक्षिताः ।
दाक्षिणात्याः दक्षिणदिग्भवाः शशिप्रभान् सुरभीन् कुसुमापीडान्
स्तवकशेखरान् कुर्वन्ति । दाक्षिणात्याः शशिप्रभानिति पाठः इति
कतकः ॥ १३ ॥ *

इदं वनं पूर्वं निष्कृजं जनशब्दरहितम् । अतएव घोरदर्शनं भूत्वा

* दाक्षिणात्याः दक्षिणदिग्भवा नराः मेघप्रकाशैः वृक्षादिनालचर्मपिण्डतया
शीलमेघतुल्यैः फलकैः केशवन्धसाधनभूतैः शिरःसु कुसुमापीडान् कुसुमसमूहान् यथा
कुर्वन्ति धारयन्ति तथैवामो वृक्षाः सुरभीन् कुसुमापीडान् कुसुमस्तवकान् शिरःसु
धारयन्ति । दाक्षिणात्या हि फलकान् वृक्षादिचर्मपिण्डान् कृत्वा तेषु पुष्पाणि
विकीर्य शिरःसु धारयन्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा अमी भटाः मेघप्रकाशैः फलकैः शस्त्र
निवारणचर्मभिरुपलक्षिताः सन्ती दाक्षिणात्या नरा इव कुसुमापीडान् कुसुमनि-
र्मितभूषणविशेषान् शिरःसु कुर्वन्ति । ना भ ।

खरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति ।

तं वहत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियम् ॥ १५ ॥

स्थन्दनांसुरगोपेतान् सूतमुख्यैरधिष्ठितान् ।

एतान् सम्पततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न ! कानने ॥ १६ ॥

एतान् वित्रासितान् पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनान् ।

एतमापततः * शैलमधिवासं पतत्रिणाम् ॥ १७ ॥

अतिमात्रमयं देशो मनोज्ञः प्रतिभाति मे ।

तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथो यथा ॥ १८ ॥

मृगा मृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने ।

मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसुमैरिव चित्रिताः ॥ १९ ॥

साधुमैत्र्याः प्रतिष्ठन्तां विचित्रन्तु च काननम् ।

यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥

साम्प्रतम् अस्मदागमने जनाकीर्णाऽयोध्येव भाति । पाठान्तरे जनाकीर्ण-
मिदं वनमयोध्येव भाति ॥ १४ ॥

वहति अपनयति मम प्रियं कुर्वन्निव चित्रकूटदर्शनेन निरोध-
निवर्त्तकत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

संपततः गच्छतः ॥ १६ ॥ १७ ॥

व्यक्तं स्पष्टं स्वर्गपथः स्वर्गप्रदेशः ॥ १८ ॥

पृषतानां सविन्दुत्वात् कुसुमैश्चित्रिता इवेत्युक्तिः ॥ १९ ॥

* “आविशतः” इति वा पाठः ।

भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः ।
 विविशुस्तदनं प्रूरा धूमाग्रं ददृशुस्ततः ॥ २१ ॥
 ते समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः ।
 नामनुष्ये भवत्यग्निर्यत्कमत्रैव राघवो ॥ २२ ॥
 अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परन्तपौ ।
 अन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ २३ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसम्मतम् ।
 सैन्यानुवाच सर्वांस्तानमित्रवल्गुमर्दनः ॥ २४ ॥
 यत्तत्र भवन्तस्तिष्ठन्तु नातो गन्तव्यमग्रतः ।

साधु यथोचितं प्रतिष्ठन्तां गच्छन्तु । गमनफलं विचिन्वन्वि-
 त्यादि ॥ २० ॥

धूमाग्रं धूमशिखां तेन वङ्गिमनुमाय तत्सम्पादकत्वेन राघवावनु-
 माय भरतमूचुः ॥ २१ ॥

नामनुष्ये वनदाहद्यभावविशिष्टतया प्रत्यक्षं दृश्यमाने इति शेषः ।
 तस्मान्मनुष्यकारणकवङ्गपुनरुपपत्त्या अत्रैव राघवाविति जानीमः ॥ २२ ॥

राजभीत्या निश्चयेन तथा वक्तुमशक्नुवन्तः पक्षान्तरमाहुः ।
 अथेति । अत्र न तौ तथाप्यग्नौ तपस्विनोऽत्र भविष्यन्ति तन्मुखात्त-
 दासस्थानलाभो भविष्यतीति भावः ॥ २३ ॥

साधुसम्मतं न्यायवित्सम्मतम् तेषां वचनं श्रुत्वा । तत्र प्रदेशे
 रामावस्थितिं निश्चित्य सर्वान् सैन्यानुवाच ॥ २४ ॥

अहमेव गमिष्यामि सुमन्त्रो धृतिरेव च ॥ २५ ॥

एवमुक्तास्ततः सैन्यास्तत्र तस्थुः समन्ततः ॥

भरतो यत्र धूमाग्रन्तत्र दृष्टिं समादधत् ॥ २६ ॥

व्यवस्थिताया भरतेन सा चमू-

निरीक्षमाणापि च धूममग्रतः ।

बभूव हृष्टा न चिरेण जानती

प्रियस्य रामस्य समागमन्तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

भरतरस्य चित्रकूटगमनं नाम त्रिनवति-

तमः सर्गः ॥ ६३ ॥

वचनमाह,—यत्ता इति । यत्ताः सावधानाः कैलाहलमकुर्वन्तः ।

धृतिरिद्व्यङ्गाकमन्त्रिणो नामान्तरम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

अपि च या चमूर्भरतेन ॥ व्यवस्थिता भरतेन व्यवस्थापिता सा
वासाय, अग्रतो भूमिं निरीक्षमाणा न चिरेण शीघ्रम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिगासे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ।

दीर्घकालोषितस्तस्मिन् गिरौ गिरिवनप्रियः ।
वैदेह्याः प्रियमाकाङ्क्षन् स्वप्नं चित्तस्थितोभयन् ॥ १ ॥
अथ दाशरथिस्थितं चित्रकूटमदर्शयत् ।
भार्थाभमरमङ्गाशः शचीमित्त पुरन्दरः ॥ २ ॥
न राज्याद् भ्रंशनं भद्रे ! न नृद्विभिनाभजं ।
मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयधाम गिरिम् ॥ ३ ॥
पश्येममचलं भद्रे ! नानाद्विजगणायुतम् ।

अथ कविस्तत्रस्थितरामवृत्तान्तं वर्णयति । दीर्घाद्यादि । प्रियं
सन्तोषम् आकाङ्क्षन् इच्छन् । स्वप्नं रोधेन मोहं जनमागतायाश्चित्त-
खेदस्योपशमनीयतया चित्रकूटरामणीयवर्णनेन तच्चित्तमुपलालयन् ।
स्वप्नं चित्तं वनवासादिखिन्नं तथा कुर्वन् चित्रकूटमदर्शयदित्यन्वयः
॥ १ ॥ २ ॥

विनाभवः विनावस्थानं मे मनो न बाधत इत्यन्वयः । दृष्ट्वा स्थित-
स्येति शेषः ॥ ३ ॥

शिखरैः खमिवोद्विद्धैर्धातुमङ्गिर्विभूषितम् ॥ ४ ॥

केचित् रजतसङ्काशाः केचित् चतजसङ्गिभाः । •

पीतमाञ्जिष्ठवर्णाश्च केचिन् मणिवरप्रभाः ॥ ५ ॥

पुष्पाङ्ककेतकाभाश्च केचित् ज्योतीरसप्रभाः ।

विराजन्तेऽचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूषिताः ॥ ६ ॥

नानामृगगणैर्द्वीपितरक्ष्यक्षगणैर्वृतः ।

अदृष्टैर्भाल्ययं शैलौ बद्धपक्षिममाकुलः ॥ ७ ॥

आसजस्त्वसनैर्लोघ्नैः पियानैः पनसैरपि * ।

अङ्गोर्भैर्भयतिनिशैर्विल्वतिन्दुकवैशुभिः ॥ ८ ॥

खमिवोद्विद्धः शोणितादिवत्कर्त्तरि निष्ठा । खस्य वेधकैरित्यर्थः
अभङ्गिहैरिति यावत् ॥ ४ ॥

चतजं रुधिरं पीतवर्णा माञ्जिष्ठवर्णाश्च । (मणिवरप्रभाः इन्द्र-
नीलप्रभाः) ॥ ५ ॥

पुष्पः पुष्परागः अङ्कः स्फटिकः केतकानि केतकपुष्पाणि ज्योतिर्नक्षत्रं
रसः पारदरसः ॥ ६ ॥

दीपो महाव्याघ्रः तरक्षुः क्षुद्रव्याघ्रः अदुष्टैस्तपस्विवैभवात् हिंसादि-
दोषरहितैः ॥ ७ ॥

* “धवैः” इति वा पाठः

काश्वर्यरिष्टवरणैर्मधुकैस्त्रिलकैरपि ।

वन्दर्यामलकैर्नीपैर्वैतधन्वनवीजकैः ॥ ८ ॥

पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्चायावद्भिर्मनोरमैः ।

एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यत्ययङ्गिरिः ॥ १० ॥

शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्यमान् कामहर्षणान् ।

किन्नरान् दन्धशो भट्टे ! रममाणान् मनस्विनः ॥ ११ ॥

शाखावमक्तान् खड्गांश्च प्रवराण्यम्बराणि च ।

पश्य विद्याधरस्त्रीणां क्रीडोद्देशान् मनोरमान् ॥ १२ ॥

जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्यन्दैश्च क्वचित् क्वचित् ।

स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन् मद इव द्विपः ॥ १३ ॥

असनः पीतसारः प्रियालः राजादनम् । अङ्गैश्चलभयतिनिशा-
वृत्तविशेषाः ॥ ८ ॥

अरिष्टो निम्बः । धन्वन इन्द्रजवः । वीजकाः बीजप्रचुरफलविशेषाः
दाडिमादयः ॥ ९ ॥

पुष्यति वर्धयति ॥ १० ॥

कामहर्षणान् देशानिति शेषः । तत्र रममाणान् किन्नरान्
पश्य ॥ ११ ॥

खड्गान् किन्नराणामिति शेषः । तथा विद्याधरीणां क्रीडोद्देशान्
पश्य । तासां शाखावसक्तान्यम्बराणि च पश्य ॥ १२ ॥

गुहासमीरणो गन्धान्नानापुष्पभवान्वहन् ।

घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥ १४ ॥

यद्यहं शरदोनेकास्त्रया सार्द्धमनिन्दिते ! ।

लक्ष्मणेन च वक्ष्यामि न मां शोकः प्रधच्छति ॥ १५ ॥

बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते ।

विचित्रशिखरेह्यस्मिन् रतवानस्मि भामिनि ! ॥ १६ ॥

अनेन वनवाणेन मया प्राप्तं फलद्वयम् ।

पितृद्यावृण्वता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा ॥ १७ ॥

वैदेहि ! रम्ये कश्चिच्चितकृटे मया सह ।

पश्यन्ती विविधान् भावान् मनोवाक्कायसंमतान् ॥ १८ ॥

जनप्रपातः - उच्चप्रदेशात्पतन्निर्जलप्रवाहेरुद्देर्भुवमद्विद्य निर्गतेर्नि-
व्यन्दैरन्यनिर्भरैः । खदद्विरित्युभयविशेषणं प्रवहद्विरित्यर्थकम् ॥ १३ ॥

गुहासमीरणः गुहाद्वारप्रवृत्तः समीरणः घ्राणतर्पणं कुर्वाण इति
शेषः । अभ्येत्य घ्राप्य ॥ १४ ॥

शरदः संवत्सरान् ॥ १५ ॥

रतवान् रतिमान् रतिः प्रीतिः ॥ १६ ॥

धर्मे सत्यपालनलक्षणं ॥ १७ ॥

मनोवाक्कायसंमतान् तत्त्वियान् वर्णने वाक्प्रियता भावाः
पदार्थाः । संयतेति पाठे सम्यक् नियमितकरणत्रयेत्यर्थः । संयता इति

इदमेवामृतं प्राञ्ज राज्ञि ! राजर्षयः परे ।

वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः ॥ १८ ॥

शिलाः शैलस्य शोभन्ते विशालाः शतशोभितः ।

वज्रला वज्रकैर्वर्षैर्नीलिपीतसितारुणैः ॥ २० ॥

निशि भान्द्यचलेन्द्रस्य ऊताशनशिखा इव ।

अग्निशः स्वप्रभान्दग्ना भ्राजमानाः महस्त्रशः ॥ २१ ॥

केचित् क्षयनिभा देशाः केचिदुद्यानमन्निभाः ।

केचिदेकशिला भान्ति पर्दतस्याख्य भामिनि ! ॥ २२ ॥

वज्रवचनान्तपाठो भावानित्यस्य विशेषणम् । लिङ्गव्यत्यय आर्ष इति तीर्थस्तत्र न किञ्चिदुक्तमर्थं पश्यामः ॥ १८ ॥

इदमेव नियममर्चितं वनवस्थानमेव अमृतं प्राञ्जः मोक्षसाधनं प्राञ्जः । मे प्रपितामहा मन्यादयः वनवासं प्रेत्यतच्छरीरव्यागोत्तरं भवार्थाय भवः शिवो हिरण्यगर्भस्तत्तत्प्रतिष्ठापयित्वा प्रयोजनायाज्जरित्येकं । भवार्थाय संसारक्षीणनिवृत्तये इति वातको व्याचष्टे ॥ १८ ॥

अभित इति पदम् ॥ २० ॥

अचलेन्द्रसम्बन्धार्थः स्वकान्तिसम्पदा शोभमानाः । अग्निशिखा इव निशि भान्ति ॥ २१ ॥

क्षयनिभाः गृहसदृशाः । अतिनिबिडवज्रपलाशवृक्षकत्वात् । उद्यानमन्निभाः चम्पकमालत्यादिवाञ्जल्यात् । एकशिलाः अनेकजनावस्थानक्षमकशिलायुक्ताः ॥ २२ ॥

भित्त्वैव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः ।

चित्रकूटस्य कूटोऽयं दृश्यते सर्वतः शुभः ॥ २३ ॥

कुष्ठस्थगरपुन्नागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् ।

कामिनां स्वास्तरान् पश्य कुशेशयदलाद्युतान् ॥ २४ ॥

मृदिताश्चापविद्धास दृश्यन्ते कमलस्रजः ।

कामिभिर्वनिते ! पश्य फलानि विविधानि च ॥ २५ ॥

वस्त्रौकमासं नलिनीमतीत्यैवोत्तरान् कुरुन् ।

पर्वतश्चित्रकूटोमौ धङ्गमूलफलोदकः ॥ २६ ॥

एवन्तु कालं वनिते ! विजिह्मिवां-

स्त्वया च सीते ! सह लक्ष्मणेन ।

कूटायभागः ॥ २३ ॥

कुष्ठमृतत्वमिति तीर्थः । स्थगरः पुत्रजोवकः । भूर्जः भूर्जपत्रवृक्षः ।

एतेषां पन्नाग्युत्तरच्छदा एषां तान् कामिनां स्वास्तरान् आस्तरणानि ।

कुशेशयं पद्मं तद्दलैरासमन्ताद्युतानि पश्य ॥ २४ ॥

फलानि भुक्तानीति शेषः ॥ २५ ॥

वस्त्रौकसारा कुबेरनगरी । नलिनी शक्रनगरी । वस्त्रौकसारा
श्रीदस्य शक्रस्य नलिनी पुरीति हरिः । अतीत्य शोभते इति शेषे-
खान्वयः ॥ २६ ॥

हे वनिते सीते परैः श्रेष्ठैः स्त्रीर्यैर्नियमैः सह सतां पथि

रतिं प्रपश्ये कुलधर्मवर्द्धिनीं

सतां पथि स्वैर्निचमैः परैः स्थितः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

चित्तविनोदनं नाम चतुर्नवति-

तमः सर्गः ॥ ६४ ॥

स्थितः सन् । इमं कालं चतुर्दशवर्षमितं त्वया लक्ष्मणेन च सह विज-
ङ्गवान् प्राप्तविहारो यदि भविष्यामि तदा कुलधर्मवर्द्धिनीं रतिं
सतां पथस्ये प्राप्त्यामि ॥ २७ ॥

अष्टविंशतिप्रोक्ता अर्चति कतकः ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोद्ये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ।

अथ शैलादिनिष्क्रम्य मैथिलीं कोशलेश्वरः
अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १ ॥
अब्रवीच्च वरारोहां चारुचन्द्रनिभाननाम्
विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥
विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् ।
कुसुमैरुपसम्पन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ३ ॥
नानाविधैस्तीररुहैर्दृतां पुष्पफलद्रुमैः ।
राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥ ४ ॥
मृगयूथनिपीतानि कलुषाभ्भांसि साम्प्रतम् ।
तीर्थाणि रमणीयानि रतिं सञ्जनयन्ति मे ॥ ५ ॥

अथ नदीप्रदर्शनेनोपलालयति । अथेति ॥ १ ॥
वरारोहाम् उत्तमस्त्रीम् ॥ २ ॥
कुसुमैः पद्मादिभिः ॥ ३ ॥
पुष्पफलयुतैर्द्रुमैस्तीरभवैः राजन्तीं शोभमानाम् । राजराजः
कुवेरस्तस्य नलिनी सौगन्धिकाख्या ॥ ४ ॥

जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः ।

ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ! ॥ ६ ॥

आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्ध्ववाहवः ।

एते परे विशालाक्षि ! मुनयः शंसितव्रताः ॥ ७ ॥

मारुतोद्भूतशिखरैः प्रवृत्त इव पर्वतः ।

पादपैः पुष्पपत्राणि सृजद्भिरभितो नदीम् ॥ ८ ॥

क्वचिन् मणिनिकाशोदां क्वचित् पुलिनशालिनीम् ।

क्वचित् सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ९ ॥

निर्धूतान्वायुना पश्य विततान् पुष्पसञ्चयान् ।

पोष्यमानानपरान् पश्य त्वन्तनुमध्यमे ! * ॥ १० ॥

तीर्थानि अवतारमार्गाः रतिं प्रीतिम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

उपतिष्ठन्ते मन्त्रेरुपस्थानं कुर्वते । एते परे मुनयः प्रकाशन्ते
जपपरा इति शेषः ॥ ७ ॥

प्रवृत्त इव पर्वतं कर्तुमुपक्रान्त इव अतएव पुष्पाञ्जलिकरणं
पादपैः ॥ ८ ॥

मणिनिकाशं मुक्तासदृशमुदकं यस्यास्ताम् ॥ ९ ॥

अम्भसि पोष्यमानान् पुनःपुनः ज्वमानान् पुष्पसञ्चयान् पश्य ।
पश्येद्वाचलमध्यमे इति पाठः । कृशत्वाच्चलनाशक्तमध्यवतीत्यर्थ इति
कतकः ॥ १० ॥

* “जलमध्यगान्” इति वा पाठः ।

पश्यैतदङ्गुवचमोरथाङ्गाङ्गयना द्विजाः ।

अधिरोहन्ति कल्याणि ! निष्कूजन्तः शुभा गिरः ॥ ११ ॥

दर्शनञ्चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने ! ।

अधिकं पुरवासाच्च मन्ये तव च दर्शनात् ॥ १२ ॥

विधूतकल्मषैः सिद्धैस्तपोदमश्रमान्वितैः ।

नित्यविद्योभितजलां विगाहस्व मया मह ॥ १३ ॥

मखीवच्च विगाहस्व सीते ! मन्दाकिनीं नदीम् ।

कमलान्यवमज्जन्तीं पुष्कराणि च भामिनि ! ॥ १४ ॥

त्वं पौरजनवत् व्यालानयोध्यामिव पततम् ।

मन्यस्व अनिते ! नित्यं मरुत्वादमां नदीम् ॥ १५ ॥

नक्ष्णश्चैव धर्मात्मा मन्दिदेशे ह्यवस्थितः ।

त्वच्चानुकूला वैदेहि ! प्रीतिञ्जनयती मम ॥ १६ ॥

उपसृशंस्त्रिप्रवरं मधुमूलफलाशनः ।

नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेद्य त्वया मह ॥ १७ ॥

रथाङ्गाङ्गयना चक्रवाकाः रथाङ्गं तद्वाचकः शब्दव्याङ्गयने नामनि
वेष्टामिति विग्रहः । अधिरोहन्ति पुलिनानीति शेषः ॥ ११ ॥

तव दर्शनाच्चाधिकं अधिकसुखावहम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

मखीवन् मन्दाकिन्या इति शेषः । कमलपुष्करे रक्तसितपद्मे ताणि
अवमज्जन्ती प्रक्षिपन्ती ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

उपसृशन् स्नानं कुर्वन् ॥ १७ ॥

इमां हि रम्यां गजयूयलोडितां
 निपीततोषां गजमिंहवामरैः ।
 सुपुष्पितां पुष्पभरैरलङ्कृतां
 न सोऽस्ति यः स्थान्न गतक्लमः सुखी ॥ १८ ॥
 इतीव रामो वज्रसङ्गतं वचः
 प्रियांसहायः सरितं प्रति ब्रुवन् ।
 चचार रम्यं नयनांजनप्रभं
 स चित्रकूटं रघुवंशवर्द्धनः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 विनोदनं नाम पञ्चनवति-
 तमः सर्गः ॥ ८५ ॥

सुपुष्पितां सुपुष्पितवनां तामवगाह्य यः सुखी न स्यात् स नान्ती-
 त्यन्वयः ॥ १८ ॥

सरितं प्रति सरितं वर्णयन् । नयनयोग्याञ्जनवज्रीलप्रभम् ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिंरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

षष्ठवतितमः सर्गः । *

तां तदा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिष्ठगाम् ।
निषसाद् गिरिप्रस्थे सीतां मांसेन कृन्दयन् ॥ १ ॥
इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टुम्निदमग्निना ।
एवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः ॥ २ ॥
तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः ।
सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभसृष्टौ ॥ ३ ॥

मांसेन कृन्दयन् । मांसविशेषप्रदर्शनेन लालयन् सान्वयन् ।
गिरिनिष्ठगां मन्दाकिनीम् ॥ १ ॥

तेन लालनप्रकारमाह,—इदमिति । एवमित्यस्य ब्रुवन्निति
शेषः ॥ २ ॥

आसतः गिरिप्रदेशे आसीनस्य । उपयायिनः रामसमीपे आ-
गच्छतः भरतस्य सैन्यरेणुः सैन्यशब्दश्च प्रादुरास्तां प्रादुर्बभूवतुः ॥ ३ ॥

* रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकूटश्च पर्वतम् ।

उत्तरे तु गिरेः पादे चित्रकूटस्य राघवः ॥ १

एतस्मिन्नन्तरे वत्साः शब्देन महता ततः ।

अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथा दुद्रुवुर्दिशः । ४ ॥

स तं सैन्यसमुद्भूतं शब्दं श्रुत्वा राघवः ।

तांश्च विप्रद्रुतान् सर्वान् यूथपानन्ववैक्षत ॥ ५ ॥

तांश्च विप्रद्रुतान् दृष्ट्वा तच्च श्रुत्वा महास्वनम् ।

उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणन्दीपतेजसम् ॥ ६ ॥

हन्त लक्ष्मण ! पश्येह सुमित्रासुप्रजास्त्वया ।

भीमस्तनितगभीरन्तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥ ७ ॥

गजयूथानि चारण्ये महिषा वा महावने ।

एतस्मिन्नन्तरे सेनाशब्दप्रवृत्तिसमये ॥ ४ ॥

स राघवो रामः सैन्यसमुद्भूतं तदुत्पादितम् ॥ ५ ॥

स निःस्वनमिति पाठे स इति पदम् ॥ ६ ॥

भीमं भयङ्करं तत् स्तनितं मेघशब्दः तद्गद्गभीरं यथा भवति तथा
योऽयं स्वनः श्रूयतेऽस्य कारणं पश्येति योजना ॥ ७ ॥

ददर्श कन्दरं रम्यं शिलाघातुसमन्वितम् ।

सुखप्रसेकैस्तलभिः पुष्पभारावलम्बिभिः ॥ २ ॥

संवृतं च रहस्यं च मत्तद्विजगणायुतम् ।

तद्दृष्ट्वा सर्वभूतानां मनोदृष्टिहरं वनम् ॥ ३ ॥

उवाच सीतां काकुत्स्थो वनदर्शनविस्मितः ।

वेदेहि ! रमते चक्षुस्तवास्मिन् गिरिकन्दरे ॥ ४ ॥

वित्रासिता मृगाः सिंहैः सहसा प्रद्रुता दिशः ॥ ८ ॥

राजा वा राजपुत्रो वा मृगयामटते वने ।

अन्यद्वा श्वापदद्विषित् सौमित्रे ! ज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥

सुदुश्चरोगिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण ! ।

मर्वमेतद्यथातत्त्वमभिज्ञातुमिहार्हसि ॥ १० ॥

स लक्ष्मणः सन्त्वरितः शाल्यमारुह्य पुष्पितम् ।

यत् सहसा मृगाः प्रद्रुताः दिशस्तस्य कारणम् । तथा सिंहविव्रा-
मितानि शृजयथानि वा । अथ तं वित्रासिता महिषा वा दिशः प्रद्रुताः
स्तत्कारणञ्च पश्य । वा शब्दा चार्थे ॥ ८ ॥

तत्कारणमुन्नयन् स्वयमाह, — राजा 'वेति राजादिर्मृगयामटते
ज्ञातुमर्हसि । अन्यद्वा श्वापदं दुष्टजन्तुः । वनं क्षोभयतीति शेषः
॥ ९ ॥ १० ॥

परिथमविधातार्थं साधु तावदिदाम्यताम् ।

त्वदर्थमिह विन्यस्तात्विजं स्रज्जासमा शिला ॥ ५ ॥

यस्याः पार्श्वे तरुः पुष्पैः प्रविष्ट इव केसरैः ।

राघवेणैवमुक्ता सा सीता प्रकृतिदक्षिणा ॥ ६ ॥

उवाच प्रणयस्त्रिगुणमिदं स्रज्जातरं वज्रः ।

अवश्यं कार्यं वचनं तव मे रघुनन्दन ! ॥ ७ ॥

वज्रशो भमितश्चाद्य तव चैवं मनोरथः ।

एवमुक्ता वरारोह्या शिलां तामपसर्प ह ॥ ८ ॥

प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वां दिशमवैक्षत ॥ ११ ॥

उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम् ।

गजाश्चरथसम्बाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ॥ १२ ॥

तामश्वगजमं पूर्णां रथध्वजविभूषिताम् ।

शशं सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १३ ॥

सालो वृक्षः ॥ ११ ॥

यत्तैः सज्जैः ॥ १२ ॥

सेनां शशंस । सेनां अतः शब्दकारणमुक्तवान् ॥ १३ ॥

सह भर्त्तानवद्याङ्गी रन्तुकामा मनस्विनी ।

तामेवं ब्रुवतीं सीतां रामो वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

रम्यं पश्यसि भूतार्थं वनं पुष्पितपादपम् ।

पश्य देवि ! गिरौ रम्ये रम्यपुष्पाङ्कितानिमान् ॥ १० ॥

गजदन्तक्षतान् वृक्षान् पश्य निर्यासवर्धिणः ।

भिक्षिकाविरुतैर्दीर्घैरुदतीव समन्ततः ॥ ११ ॥

पुत्रप्रियोसौ शकुनिः पुत्र पुत्रेति भाषते ।

मधुरां करुणां वाचं पुरेव जननी मम ॥ १२ ॥

विहृगो भृङ्गराजोऽयं सालस्त्रन्धसमास्थितः ।

सङ्गीतमिव कुर्वाणः कोकिलेनावकूजति ॥ १३ ॥

अयं वा बालकः शङ्खे कोकिलानां विहङ्गमः ।

सुखबद्धमसम्बद्धं तथाह्येष प्रभावते ॥ १४ ॥

अग्निं संशमयत्वार्यः सीता च भजतां गुहाम् ।

सज्जं कुरुष्व चापञ्च शरांश्च कवचन्तथा ॥ १४ ॥

तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ।

अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे ! कस्येमां मन्यसे चमूम् ॥ १५ ॥

अग्निं संशमयतु । परसेनादर्शनजक्षोभकालिकोऽयं व्यापारः सर्व-
जनसिद्धः । गुहाम् अन्तर्गृहं शरांश्च गृह्णाणेति शेषः ॥ १४ ॥

तं युद्धसन्नाहवादिनं रामो विमृश्यकारित्वादाह,—अङ्गेति ।
यामिमां चमूम् भयहेतुं मन्यसे सा कस्येति अवेक्षस्वेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एषा कुसुमिता नूनं पुष्पभारानता लता ।

दृश्यते मामिवात्यर्थं श्रमाद्देवि ! त्वमाश्रिता ॥ १५ ॥

एवमुक्ता प्रियस्याङ्गे मैथिली प्रियभाषिणी ।

भूयन्तरान्वनिन्द्याङ्गी समारोहत भामिनी ॥ १६ ॥

अङ्गे तु परिवर्त्तन्ती सीता सुरसुतोपमा ।

हर्षयामास रामस्य मनो मनसिजार्पितम् ॥ १७ ॥

स निर्दृष्ट्याङ्गुलिं रामो धौते मनःशिलोच्चये ।

चकार तिलकं तस्या ललाटे शचिरं तदा ॥ १८ ॥

बालार्कसमवर्णेन तेजसा गिरिधातुना ।

चकासे विनिविष्टेन स सन्धेव निष्ठासिता ॥ १९ ॥

केसरस्य च पुष्पाणि करेणामृद्य राघवः ।

अलकं पूरयामास मैथिल्याः प्रीतमानसः ॥ २० ॥

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।

दिधृक्ष्वत्र तां सेनां रुषितः पावको यथा ॥ १६ ॥

सम्पन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम् ।

आवां हन्तुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः ॥ १७ ॥

रुषितः क्रुद्धः ॥ १६ ॥

अभिषेचनं राज्यं प्राप्य । सम्पन्नम् अकण्टकम् ॥ १७ ॥

अभिरम्य तदा तस्यां शिलायां रघुनन्दनः ।

अन्वीयमानो वेदेह्या देशमन्यं जगाम ह ॥ २१ ॥

विचरन्ती तदा सीता ददर्श हरियूथपम् ।

वने बद्धमृगाकीर्णं विचस्ता राममास्निषत् ॥ २२ ॥

रामस्तां परिरज्वाङ्गी परिरभ्य महाभुजः ।

साम्बयामास वामोरुमवभत्स्याथ वानरम् ॥ २३ ॥

मनःशिलायास्तिलकः सीतायाः सोऽथ वक्षसि ।

समदृश्यत संक्रान्तो रामस्य त्रिपुलौजसः ॥ २४ ॥

प्रजहास तदा सीता गते वानरपङ्कवे ।

दृष्ट्वा भर्त्तरि संक्रान्तमपाङ्गं समनःशिलम् ॥ २५ ॥

नातिदूरेत्वष्टोक्तानां प्रदीप्तमिव कागनम् ।

ददर्श पुष्पस्तवकैस्तर्जद्भिरिव वानरैः ॥ २६ ॥

वेदेहीत्वब्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी ।

वयं तदभिगच्छामो वनमिष्टाकुनन्दन ! ॥ २७ ॥

एष वै सुमहान् श्रीमान् विटपी सम्प्रकाशते ।
 विराजत्यञ्जलस्कन्धः कोविदारध्वजो रथे ॥ १८ ॥
 भजन्येते यथाकाममश्नानारुह्य शीघ्रगान् ।
 एते भ्राजन्ति संहृष्टा गजानारुह्य सादिनः ॥ १९ ॥

तच्चिह्नमाह,—एष इति । य एष वृद्धो महान् संप्रकाशते
 तत्समीपे तं लक्ष्मीकृत्य रथे कोविदारध्वजो विराजते ॥ १८ ॥

भजति एतद्देशमागच्छन्ति । सादिनो गृहीतसादिचिह्ना गजा-
 रोहाः ॥ १९ ॥

तस्याः प्रिये स्थितो रामो देव्या दिव्यार्थरूपया ।
 सहितस्तदशोकानां विभोक्तः प्रययौ वनम् ॥ २० ॥
 तदाशोकवनं रामः सभार्या व्यचरत्तदा ।
 गिरिपुत्रग पिनाकीव सह हैमवतं वनम् ॥ २१ ॥
 तावन्त्योऽन्यमशोकस्य पुष्पैः पल्लवधारिभिः ।
 समलक्ष्यचक्रतुरुभो कामिनौ नीललोहिता ॥ २२ ॥
 आबद्धवनमालो तौ कृतापीडावतंसकौ ।
 भार्यापतो तावचलं शोभयाच्चक्रतुर्भ्रमम् ॥ २३ ॥
 एवं स विविधान् देशान् दर्शयित्वा प्रियां प्रियः ।
 व्याजगामाश्रमपदं सुसंश्लिष्टमलङ्कृतम् ॥ २४ ॥
 प्रत्यञ्जगाम तं आता लक्ष्मणो गुरुवत्सलः ।
 दर्शयन् विविधं धर्मं सोमिन्निः सुकृतं तदा ॥ २५ ॥

गृहीतधनुषावावां गिरिं वीर ! अथावहे ।

• अपि द्रव्यामि भरतं यत् कृते व्यसनं महत् ॥ २० ॥

अथवेहैव तिष्ठावः सन्नद्धावद्यतायुधौ ।

अपि नौ वशमागच्छेत् कोविदारध्वजो रणे ॥ २१ ॥

अतो गृहीतधनुषाविति ॥ २० ॥

अपि नौ वशमागच्छेदिति कामप्रवेदने लिङ् । महद्प्रसनं त्वया
प्राप्तमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २१ ॥

शुद्धबाणहृतांस्तत्र मेध्यान् कृष्णमृगान् दश ।

राश्रीकृतान् शुष्यमागानन्यान् कांश्चन कांश्चन ॥ ३४

तददृष्ट्वा कर्म सोमित्रेर्भाता प्रोतोऽभवत्तदा ।

क्रियन्तां बलयश्चेति रामः सीतामयान्वशात् ॥ ३५ ॥

अयं प्रदाय भूतेभ्यः सीताय वरवर्णिनी ।

तयोरुपददद्भ्रात्रोर्मधुमांसस्य तद्भृशम् ॥ ३६ ॥

तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्य वीरयोः कृतशौचयोः ।

विधिवज्जानकी पश्चाच्चक्रे सा प्राणधारणम् ॥ ३७ ॥

श्लिष्टं मांसं निःकृष्टं यच्छेष्टायावकल्पितम् ।

तन्नामवचनात् सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत ॥ ३८ ॥

तां ददर्श तदा भर्ता काकेनायासितां दृष्ट्वा ।

यस्या हारान्तरचरः कामचारी विहङ्गमः ॥ ३९ ॥

काकेनारोध्यमानां तां सा मुमोह तदातुरम् ।

त्वया राघव ! सम्प्राप्तं सीतया च मया तथा ।

यन्निमित्तं भवान् राव्याद्युग्रतो राघव ! शाश्वतात् ॥ २२ ॥

सम्प्राप्तोऽयमरिर्वीर ! भरतो वध्य एव मे ।

भरतस्य बधे दोषं नार्हं पश्यामि राघव ! । २३ ॥

यन्निमित्तं यस्माद्धेतोः ॥ २२ ॥

वध्यत्वे अयमेव हेतुः ॥ २३ ॥

सा चूकोपानवद्याङ्गी भर्तृप्रणयदर्पिता ॥ ४० ॥

इतश्चेतश्च तां काको वारयन्तीं पुनः पुनः ।

पक्षतुण्डनखायैश्च कोपयामास कोपनाम् ॥ ४१ ॥

तस्याः प्रस्फुरमाणौष्ठं भृकुटीपुटसूचितम् ।

मुखमालोक्य काकुत्स्थस्तं काकं प्रत्यवेधयत् ॥ ४२ ॥

स दृष्टमानो विह्वलो रामवाक्यमचिन्तयन् ।

सीतामभिपपातैव ततश्चूकोध राघवः ॥ ४३ ॥

सोऽभिमन्त्र्य शरैर्वीकामैधीकास्त्रेण वीर्यवान् ।

काकं तमभिसन्धाय ससर्ज्जं पुरुषधर्मः ॥ ४४ ॥

स तेनाभिद्रुतः काकस्त्रीन् लोकान् पथ्यगास्ततः ।

देवैर्दत्तवरः पक्षी हारान्तरचरो जघुः ॥ ४५ ॥

यत्र यत्रागमत्काकस्तत्र तत्र ददर्श ह ।

इधीकाभूतसङ्गाशं स रामं पुनरागमत् ॥ ४६ ॥

स मूर्द्ध्ना न्यपतत्काको राघवस्य महात्मनः ।

पूर्वापकारिणं हत्वा मद्यधर्मेण युज्यते ।

पूर्वापकारी भरतः त्यागे धर्मश्च राघव ! ॥ १४ ॥

एतस्मिन्निहते कृत्स्नामनुशाधि वसुन्धराम् ।

अद्य पुत्रं हतं संख्ये कैकेयी राज्यकासुका ॥ २५ ॥

मया पश्येत् सुदुःखान्तां हस्तिभिन्नमिव द्रुमम् ।

कैकेयीञ्च बधिष्यामि सानुबन्धां सबान्धवाम् ॥ २६ ॥

त्यागे बधे ॥ २४ ॥

संख्ये युद्धे । मया पश्येदित्युत्तरेणान्वयः । मृधमास्तन्दनं संख्यं
समीकं सांप्रदायिकम् ॥ २५ ॥

सीतायास्तत्र पश्यन्त्या मानुषीमैरयाद्भिरम् ॥ ४७ ॥

प्रसादं कुरु मे राम ! प्राणैः सामयत्रमस्तु मे ।

अस्त्रस्यास्य प्रभावेण शरणां न लभे कश्चित् ॥ ४८ ॥

तं काकमब्रवीद्रामः पादयोः शिरसागतम् ।

सानुक्रोशतया धीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ४९ ॥

मया रोषपरीतेन सीताप्रियहितार्थिना ।

अस्त्रमेतत्समाधाय त्वद्वधायभिमानितम् ॥ ५० ॥

यत्तु मे चरयौ भूर्द्धा गतस्त्वं जीवितेष्वया ।

अत्रास्त्यवेक्षा त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागतः ॥ ५१ ॥

अमोघं क्रियतामस्त्रमेकमङ्गं परित्यज ।

किमङ्गं श्रातवतु ते शरैषीका ब्रवीहि मे ॥ ५२ ॥

कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिसुच्यताम् ।
 अद्येमं संयतं क्रोधमसत्कारञ्च मानद ! ॥ २७ ॥
 मोक्ष्यामि शत्रुमैन्द्रेषु कक्षेष्विव ऊताशनम् ।
 अद्यैवं चितकूटस्य काननं निशितैः शरैः ॥ २८ ॥
 हिन्दंश्चतुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितम् ।
 शरैर्निर्भिन्नहृदयान् कुञ्जरांस्तुरगांस्तथा ॥ २९ ॥
 श्वापदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान् मया ।
 शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मिन् महावने ॥ ३० ॥

सानुबन्धां सकुलाम् ॥ २६ ॥
 कलुषेण पापेन कैकेयीरूपेण असत्कारं कैकेयोक्तम् ॥ २७ ॥ २८ ॥
 २९ ॥ ३० ॥

एतावद्धि मता शक्यं तव कर्तुं प्रियं खग ! ।
 एकाङ्गहीनं ह्यस्त्रेण जीवितं मरणादरम् ॥ ५३ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण सम्यगर्थं स वायसः ।
 अभ्यगच्छद्द्वयोरदृष्ट्वागमेकस्य पण्डितः ॥ ५४ ॥
 सोऽब्रवीद्वाचवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम् ।
 एकनेत्रोऽपि जीवेऽहं त्वत्प्रसादान्नराधिप ! ॥ ५५ ॥
 रामानुज्जातमस्त्रं तत्काकस्य नयने पतत् ।
 वैदेही विस्मिता तत्र काकस्य नयने हते ॥ ५६ ॥

समैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

क्रोधविजृम्भनं नाम षष्ठवर्ति

तमः सर्गः ॥ ८६ ॥

भरतलक्ष्मणयोः समतया रामोपकरणात्वाञ्जल्यणस्य भरतविषये
शब्दं वादः रामस्य तूभयोरपि स्वीपकरणात्वाञ्ज क्वापि क्रोध इति तत्त्व-
मत्र ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामि श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे षष्ठवर्तितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

निपत्य शिरसा काको जगामाशु यथेप्सितम् ।

लक्ष्मणानुचरो रामश्चकारानन्तरक्रियाः ॥ ३७ ॥

अयं सर्गः प्रक्षिप्तः । .

सप्तनवतितमः सर्गः ।

सुसंरब्धस्तु सौमित्रिं लक्ष्मणं क्रोधमूर्च्छितम् ।
रामस्तु परिसान्त्वयाथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
किमत्र धनुषा कार्य्यमभिना वा मचर्मणा ।
महाबले महोत्साहे * भरते स्वयमागते ॥ २ ॥
पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमाहवे † ।
किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ! ॥ ३ ॥
यद्द्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ।
नाहं तत्प्रतिगृह्णीयां भक्त्यान् विषकृतानिव ॥ ४ ॥

अथ तत् क्रोधमपनयति भगवान् सर्वभूतभावज्ञस्तदागमनप्रये-
जनकथनेन । भरतं प्रति सुसंरब्धम् अत्यन्तं युद्धोद्योगवन्तम् ॥ १ ॥

अत्र भरतविषये ॥ २ ॥

पितुः सत्यं पालयिष्यामीति प्रतिज्ञाय सापवादेन पित्रा भरताद्य-
दत्तं रामोपहतयानत्वेवंरूपापवादसहितेन* ॥ ३ ॥

क्षये नाशे कृत इति शेषः ॥ ४ ॥

* “महोत्साहे महाप्राज्ञे” इति वा पाठः ।

† “आगतम्” इति वा पाठः ।

धर्ममर्थञ्च कामञ्च दृष्टिर्वीं चापि लक्ष्मण ! ।

इच्छामि भवतामर्थे एतत्प्रतिशृणोमि ते ॥ ५ ॥

भ्रातॄणां संग्रहार्थञ्च सुखार्थं चापि लक्ष्मण ! ।

राज्यमथहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे ॥ ६ ॥

नेयं मम मही मौस्य ! दुर्लभा सागरांवरा ।

नहीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ! ॥ ७ ॥

यद्विना भरतं त्वाञ्च शत्रुघ्नं वापि मानद ! ।

भवेन् मम सुखं किञ्चिद्भस्म तत् कुरुतां शिखी ॥ ८ ॥

मन्येहमागतोयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः ।

मम प्राणैः प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ॥ ९ ॥

श्रुत्वा प्रब्राजितं मां हि जटावल्कनधारिणम् ।

जानक्या सहितं वीर ! त्वया च पुरुषोत्तम ! ॥ १० ॥

स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः ।

एतदुक्तार्थजातमुद्दिश्य प्रतिशृणोमि प्रतिजाने ॥ ५ ॥

तमेवार्थं श्रपथेन दृढयति । भ्रातृणामिति । संग्रहार्थं सम्यक्-
पालनार्थम् । अतएव तेषां सुखार्थञ्च ॥ ६ ॥

दुर्लभेति नार्पितुं सुलभेति किं तु तां नेच्छामि शक्रत्वमपि नेच्छे-
यम् इमां महीमेव नेच्छामि इति नेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

मन्येहमिति द्रष्टुमभ्यागत इति मन्ये इत्यन्वयः । आगतो मातुल-
गृहादिति शेषः । कुलधर्मं ज्येष्ठस्य राज्यमित्येवं रूपम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

द्रष्टुमभ्यागतोऽस्त्रेण भरतो नान्यथा गतः ॥ ११ ॥

अस्माच्च कैकयीं हृष्य परुषश्चाप्रियं वदन् ।

प्रसाद्य पितरं श्रीमान् राज्यं मे दातुमागतः ॥ १२ ॥

प्राप्तकालं यदेषोऽस्मान् भरतो द्रष्टुमर्हति ।

अस्मास्तु मनमाप्येष नाहितं किञ्चिदाचरेत् ॥ १३ ॥

विप्रियं कृतपूर्वन्ते भरतेन कदा नु किम् ।

ईदृशं वा भयन्तेद्य भरतं यदि शङ्कसे ॥ १४ ॥

न हि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः ।

अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ १५ ॥

कथन्न पुत्राः पितरं हन्युः कस्याश्चिदापदि ।

भ्राता वा भ्रातरं हन्यात् सौमित्रे ! प्राणमात्मनः ॥ १६ ॥

हृष्य तद्विषयरोषं कृत्वेत्यर्थः । प्रसाद्य त्वदत्तं राज्यं मया प्राप्तं तन्मया रामाय दीयते अतो न ते सत्यभ्रंशदोष इति तदनुमन्यसेति प्रसाद्य ॥ १२ ॥

यथैष भरतस्तथा एतत्कर्तव्यमस्मद्दर्शनयोग्यत्वम् प्राप्तकालम् उचितम् ॥ १३ ॥

कृतपूर्वं यत् अद्य भरतं शङ्कसे । ईदृशं वा भयं भयजनकं वाक्यम् कृतपूर्वम् उक्तपूर्वं वा यदद्य भरतं शङ्कसे इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

अतः ते त्वया भरतोऽप्रियं निष्ठुरं न वाच्यः । यतो भरतस्याप्रिये अप्रियवचने कृते उक्ते अहमपि अप्रियमुक्तः स्यां त्वया ॥ १५ ॥

यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे ।
 वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥ १७ ॥
 उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण ! तत्ततः ॥
 राज्यमस्मै प्रयच्छेति वाढमित्येव मंस्यते ॥ १८ ॥
 तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः ।
 लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ॥ १९ ॥
 तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा ब्रीडितः प्रत्युवाच ह ।
 त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयम् ॥ २० ॥
 ब्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह ।
 एषमन्ये महाबाहुरिहाम्भान्द्रष्टुमागतः ॥ २१ ॥

आत्मनः प्राणं प्राणसमं भातरमित्यन्वयः ॥ १६ ॥
 इमां वाचं भरतबधविषयां प्रदीयतामिति वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १७ ॥
 ननु त्वदुक्तोपि स न दद्यात्तत्राह,—उच्यमान इति । प्रयच्छेत्युच्य-
 मान इत्यर्थः । राज्यलिप्साचेत्तदेव दापयिष्यामि । किं भातबधनेत्या-
 शयः ॥ १८ ॥

लज्जया गात्राणि प्रविवेशेव अत्यन्तसङ्कुचितोभूदित्यर्थः । तस्य
 रामस्य हिते रतः ॥ १९ ॥

एवमनुचितोक्तिलज्जापरिहारायोचितं वाक्यमाह,—तदिति ।
 भरतप्रसङ्गस्तु त्वदाशयपरिज्ञानार्थं केवलमप्युक्त इत्याशयः ॥ २० ॥

अथवा नौ ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ ।

वनवासमनुध्याय गृह्णाय प्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥

इमां वाप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखमेविनीम् ।

पिता मे राघवः श्रीमान् वनादादाय यास्यति ॥ २३ ॥

एतौ तौ मम्रकाशन्ते गोत्रवन्तौ मनोरमौ ।

वायुवेगममौ वीरौ ! जवनौ तुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥

म एष सुमहाकायः कम्पते वाहिनीमुखे ।

नागः शत्रुञ्जयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ २५ ॥

न तु पश्यामि तच्छ्वं पाण्डुरं लोकविश्रुतम् ।

एवं पितृप्रसङ्गो लक्ष्मणस्य व्रीडापरिहारमल इति ज्ञात्वा तदेव अनुकुर्वन्नाह,— व्रीडितमिति । एषः लक्ष्मणप्रस्तावितः पिता ॥ २१ ॥

नौ सुखोचितौ मन्यमानः । वनवासम् अनुध्याय कष्टं विचिन्त्य ॥ २२ ॥

इमां सीताम् ॥ २३ ॥

गोत्रवन्तौ प्रशस्तनामानौ प्रशस्तकुलौ वा । गोत्रवन्ताविति पाठे प्रशस्तशरीरौ । जवने वागवन्तौ ॥ २४ ॥

पितुरागमने चिह्नान्तरमाह,— स एष इति । कम्पते चलति आगच्छति । अयं शत्रुञ्जयो रामेण सुयज्ञाय दत्तादन्य एव अतएव तातस्य शत्रुञ्जय इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

पितुर्दिव्यं महाभाग ! संशयो भवतीह मे ॥ २६ ॥

वृक्षाग्रादवरोह त्वं कुरु लक्ष्मण ! मद्वचः ।

इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रिं तमुवाच ह ॥ २७ ॥

अवतीर्य्य तु सालायात् तस्मात्स समितिञ्जयः ।

लक्ष्मणः प्राञ्जलिभूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥

भरतेनाथ सन्दिष्टा संमर्दो न भवेदिति ।

समन्तात् तस्य शैलस्य सेनावासमकल्पयत् ॥ २९ ॥

अर्धर्द्धमिच्छाकुचमूर्दोजनं पर्वतस्य ह ।

पार्श्वे न्यविशदावृत्य गजवाजिनराकुला ॥ ३० ॥

सा चित्रकूटे भरतेन सेना

धर्मं पुरस्कृत्य विधूय दर्पम् ।

इह क्वचविषये ॥ २६ ॥

इतीव इत्येव । सौमित्रिं वृक्षाग्रस्थितम् । अथ वृक्षावरोहण-
माज्ञापयति । वृक्षाग्रादिति । मद्वचः कुरु शङ्कां विहाय मद्वचसा
सालावरोहणं कुर्वित्वर्थः ॥ २७ ॥

अवतीर्य्यति रामाञ्जयेति आदिः ॥ २८ ॥

रामाश्रमस्य सम्मर्दो न भवेदिति सन्दिष्टा आज्ञप्ता सेना शैलस्य
समन्तात् दूरभागे वासमकल्पयत् ॥ २९ ॥

अर्धर्द्धं सार्द्धयोजनम् ॥ ३० ॥

प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य

विरोचते नीतिमता प्रणीता ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

रामलक्ष्मणसंवादे नाम सप्तनवति-

तमः सर्गः ॥ ८७ ॥

धर्मे पुरस्कृत्य दर्पे विधूय प्रणीता शिक्षिता सेना ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः

निवेश्य सेनान्तु विभुः पद्भ्यां पादवताम्बरः ।
अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्त्तकम् ॥ १ ॥
निविष्टमात्रे सैन्ये तु यद्योद्देशं विनीतवत् ।
भरतो भ्रातरं वाक्यं शतुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
क्षिप्रं वनमिदं सौम्य ! नरमह्यैः समन्ततः ।
लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३ ॥
गुह्यो ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिपाणिना ।
समन्वेषतु काकुत्स्थावत्सिन् परिवृतः स्वयम् ॥ ४ ॥
अमात्यैः सहपौरैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः ।

पादवतां चरप्राणिनां वरः श्रेष्ठो विभुर्भरतः गुरुवर्त्तकं गुरुशुश्रूषा-
परम् ॥ १ ॥

यद्योद्देशम् .अमुकस्यामुक दिशि वास इति स्वाम्युपदिष्टप्रदेश-
मनतिक्रम्य निविष्टे सैन्ये इत्यर्थः । विनीतवत् विनीतार्हः ॥ २ ॥

लुब्धाः निषादाः एभिः आसङ्गेर्गृह्यन्ते ॥ ३ ॥

ज्ञातिसहस्रेण परिवृत इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

सह सर्वं चरिष्यामि पद्भ्यां परिवृतः स्वयम् ॥ ५ ॥
 यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम् ।
 वैदेहीं वा महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ६ ॥
 यावन्न चन्द्रसङ्काशं तद्रक्ष्यामि शुभाननम् ।
 भ्रातुः पद्मविशालाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ७ ॥
 मिद्वार्यः खलु सौमित्रिर्यश्चन्द्रविमलोपमम् ।
 मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाद्यतिम् । ८ ॥
 यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ।
 शिरसा प्रग्रहीष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति । ९ ॥
 यावन्न राज्ये राज्याहः पिबपैतामहे स्थितः ।
 अभिषेकजलक्लिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ १० ॥
 कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा ।
 भर्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या या नु गच्छति ॥ ११ ॥

चरिष्यामि अहमन्वेषयन्निति शेषः । पौरैः सह वर्त्तमानैरमात्यै-
 र्विजातिभिः सह वर्त्तमानैर्गुरुभिश्च परिवृतः ॥ ५ ॥ ६ ॥
 शुभाननमिति कर्मधारयः । शान्तिर्दुःखशान्तिः ॥ ७ ॥
 चन्द्रविमलोपमं विमलचन्द्रसदृशम् ॥ ८ ॥
 पार्थिवव्यञ्जनं रेखाध्वजकुलिशातपत्रादि तावन्म न शान्तिरित्य-
 न्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

सुभगश्चिकूटसौ गिरिराजसमो गिरिः ।

यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने ॥ १२ ॥

कृतकार्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिघेवितम् ।

यदध्यास्ते महाराजो रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १३ ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुर्भरतः पुरुषर्षभः ।

पद्भ्यामेव महानेजाः प्रविवेश महदनम् ॥ १४ ॥

स तानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसालुषु ।

पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वन्दतां वरः ॥ १५ ॥

स गिरेश्चिकूटस्य सालमारुह्य सत्वरम् * ।

रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्श ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १६ ॥

गिरिराजसमः हिमवत्सदृशः ॥ १२ ॥

कृतकार्यं कृतार्थं स्थावरत्वमोक्षकरामपादरजो व्याप्तयेति भावः ।

दुर्गं दुष्प्रवेशम् । व्यालाः सर्पाः ॥ १३ ॥ १४ ॥

द्रुमजालानि मध्येन द्रुमजालानां मध्ये इत्यर्थः । तद्योगे तानीति द्वितीया ॥ १५ ॥

अग्नेर्ध्वजं धूमं रामाश्रमगतस्यान्ते इति पाठे तदाश्रमगतस्य सालस्यान्ते उपरि बद्धम् . उच्छ्रितं ध्वजं कौविदारध्वजं दृष्ट्वेत्यर्थः ।

धूमदर्शनस्य पूर्वमेव जातत्वेन तस्या निर्णायकत्वादिति कतकः ॥ १६ ॥

* “आसाद्य पुष्पितम्” इति वा पाठः ।

तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् सुमोद सह बान्धवैः ।

अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवान्धसः ॥ १७ ॥

स चित्रकूटे तु गिरौ निश्चम्य

रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम् ।

गुहेन सार्द्धं त्वरितो जगाम

पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

भरतस्य चित्रकूटवनप्रवेशो नाम अष्ट-

नवतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

तं ध्वजम् ॥ १७ ॥

पुण्यजनान्तपस्विनः । पुनर्निवेश्य अन्वेष्टनियोजितामपि चमूं
स्थापयित्वा । गुहेनेति प्रधानजनोपलक्षणम् ॥ १८ ॥

इति श्रीगमाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

एकोनशततमः सर्गः

—१२—

निविष्टायान्तु सेनायामुत्सुको भरतस्ततः ।
जगाम भ्रातरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १ ॥
ऋषिं वसिष्ठं सन्दिश्य मातृर्मै शीघ्रमानय ।
इति त्वरितमग्रे स जगाम गुंरुवत्सलः । २ ॥
सुमन्त्रस्त्वपि शत्रुघ्नमदूरादन्ववर्त्तत * ।
रामदर्शनजस्तर्षे भरतस्येव तस्य च ॥ ३ ॥

निविष्टायामिति । शत्रुघ्नमिति प्रतियोगे द्वितीया । शत्रुघ्नस्य
रामाश्रमप्रत्यासत्तिचिह्नादि दर्शयन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

आनयेति सन्दिश्य स्वयं त्वरितः सन्नग्रे जगाम । नतु मातृः
प्रतीक्ष्य स्थित इत्यर्थः ॥ २ ॥

रामदर्शनजस्तर्षः रादर्शनमुद्दिश्य जनितोऽभिलाषः स भरतव-
त्तस्य च शत्रुघ्नस्य सुमन्त्रस्य च । अतः शत्रुघ्नं भरतमनुधावन्तम्
अदूरात्तत्समीपं यथा भवति तथान्ववर्त्तत अन्वधावत् ॥ ३ ॥

* “अन्वपद्यत” इति वा वाठः

गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थिताम् ।

भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुटजञ्च ददर्श ह ॥ ४ ॥

शालायास्त्वग्रतस्तत्रा ददर्श भरतस्तदा ।

काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्यपचितानि च ॥ ५ ॥

लक्ष्मणस्य च रामस्य ददर्शाश्रममेवुषः ।

कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशचीरैः क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥

ददर्श भवने तस्मिन् महतः सञ्चयान् कृतान् ।

मृगाणां महिषाणाञ्च करीषैः शीतकारणात् ॥ ७ ॥

तापसानामालयेः सह संस्थिताम् । तापसालयसमानसंस्थानां पर्ण-
कुटीं पर्णप्राधान्येन निर्मितां कुटीं शालाम् । इयं दर्शनार्थमागततप-
सगदिसंथवहारप्रयोजना उटजबहिःस्था । उटजं सभित्तिकावाटं
दारुबद्धं गृहं सीतानिवेशार्थं कृतम् ॥ ४ ॥

तस्याः शालायाः पर्णकुटोसंज्ञायाः अवभग्नानि होमार्थम् अप-
चितानि बल्यार्थं सम्पादितानि ॥ ५ ॥

एवुषः (प्राप्तवतः) आङ्पूर्वादिणः कसुः । कुशैर्वृक्षजैश्च मार्ग-
परिज्ञानार्थं कृतम् अभिज्ञानं चिह्नं ददर्श ॥ ६ ॥

शीतकारणाच्छीतनिवृत्तिकारणात् तद्रूपप्रयोजनार्थं मृगादीनाङ्ग-
रैषैः कृतान् सञ्चयान् ददर्श । चञ्चलदृश्यां प्रस्थानेन तत्र काले
वैशाखान्तमपररात्रे शीतस्य जायमानत्वात् ॥ ७ ॥

गच्छन्नेव महाबाहुर्दृष्टिमान् भरतस्तदा ।
 शत्रुब्रह्मात्रवीरुदृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥
 मन्ये प्राप्ताःस्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ।
 नातिदूरे हि मन्येहं नदीं मन्दाकिनीमित ॥ ९ ॥
 उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयम् ।
 अभिज्ञानकृतः पन्था विकाले गन्तुमिच्छता ॥ १० ॥
 इतश्चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणान्तरस्त्रिनाम् ।
 शूलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगच्छताम् ॥ ११ ॥
 यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने ।
 तस्यासौ दृश्यते धूमः सङ्कुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ १२ ॥

एवमेतान् पदार्थान् पश्यन् गच्छन्नेव शत्रुब्रह्मब्रवीत् ॥ ८ ॥
 मन्दाकिनीमित आस्मात् प्रदेशात् ॥ ९ ॥
 यत उच्चैर्बद्धानि चीराणि । तस्मात् विकाले मार्गस्य स्पष्टदर्शना-
 द्याग्रे काले जलाहरणार्थं गन्तुमिच्छता लक्ष्मणेनाभिज्ञानकृतः कृता-
 भिज्ञानः आश्रमपन्थाः अयमव भवेत् ॥ १० ॥

अभिज्ञानकरणकारणं वनमार्गं दर्शयति । इतश्चेति । इदश्चेति
 पाठान्तरम् । उदात्तदन्तानां महादन्तानां परिक्रान्तं परिक्रमणं स्यात्
 गमनमार्ग इति यावत् । तत्र गमननिवृत्त्यर्थं ह्येदमभिज्ञानकरणमिति
 भावः ॥ ११ ॥

अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणम् ।
 आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवम् ॥ १३ ॥
 अथ गत्वा मुहूर्तान्तु चित्रकूटं स राघवः ।
 मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनच्चेदमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ।
 जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिक्चे जन्म सजीवितम् ॥ १५ ॥
 मत्कृते व्यसनं प्राप्नो लोकनाथो महाद्युतिः ।
 सर्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १६ ॥
 इति लोकसमाकृतः पादेष्वद्य प्रसादयन् ।
 रामं तस्य पतिय्यामि सीताया लङ्काणस्य च ॥ १७ ॥
 एवं स बिलपंस्तस्मिन् वने दशरथात्मजः ।
 ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥ १८ ॥

तापसा वने यमाधातुं सायं प्रातर्होमार्थमिच्छन्ति तस्यायं दृश्यते
 धूमः ॥ १२ ॥ १३ ॥

स राघवः भरतः मन्दाकिनीमनु चित्रकूटं प्राप्त इत्यन्वयः । तं
 जनममात्यादिजनम् ॥ १४ ॥

वीरासने योगिनामासने ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति लोकेन समाकृतः निन्दितो यस्मादतो मे जन्म धिक् । सोऽह-
 मेतदप्रयशःपरिहाराय रामं प्रसादयन् रामप्रसादहेतवे तस्य रामस्य

सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृताम् ।
 विशालां मृदुबिस्तीर्यां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १८ ॥
 शक्रायुधनिकाग्रैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः ।
 रुक्मट्टैर्महासारैः शोभितां शत्रुवाधकैः ॥ २० ॥
 अर्करश्मिप्रतीकाग्रैर्घोरैस्तूयगतैः शरैः ।
 शोभितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २१ ॥
 महारजतवासोभ्यामभिभ्याञ्च विराजिताम् ।
 रुक्मविन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्याश्चातिशोभिताम् ॥ २२ ॥
 गोधाङ्गुलिचैरासक्तैश्चित्रैः काञ्चनभूषितैः ।
 अरिसहैरनाष्टव्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २३ ॥

पादेषु पूजायां बहुवचनम् । सीताया लक्ष्मणस्य च पादयोः पति-
 ष्यामि । स्वापराधप्रसादनाय कनीयः स्वपि प्रणमो लोकप्रसिद्ध इति
 कतकः । अन्यस्तु श्रद्धाजायात् सीतायाश्च पुनःपुनरिति पाठं कल्प-
 यति ॥ १७ ॥ १८ ॥

सालाः वटपलाशादिदृढविशालपर्णवन्तो वृक्षाः । अश्वकर्णो वृक्ष-
 विशेषः ॥ १८ ॥

भारसाधनैः अतिगुरुकार्यसाधनैः । सारो बले स्थिरांशे च ॥ २० ॥
 भोगवती नागलोकः ॥ २१ ॥

महारजतवासोभ्यां स्वर्णमयकोशाभ्याम् । चर्म फलकम् ॥ २२ ॥

प्राग्दक्षप्रवणां वेदिं विशालां दीप्तपावकाम् ।

ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने ॥ २४ ॥

निरीक्ष्य स सुहृत्तन्तु ददर्श भरतोरुहम् ।

उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम् ॥ २५ ॥

कृष्णाजिनधरन्तन्तु चीरवल्कनवाससम् ।

ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमम् ॥ २६ ॥

सिंहाकृत्यं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेवणम् ।

प्रथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणम् ॥ २७ ॥

उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माण्यमिव शश्वतम् ।

स्थण्डिले चर्मसंस्तीर्णे * सीतया लज्जयते च ॥ २८ ॥

तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान् दुःखमोहपरिभुतः ।

काञ्चनभूषितगोधाङ्गुलिचरुपलक्षितामिति शेषः । सिंहगुह्यामिव
प्रशालां ददर्शत्यन्वयः ॥ २३ ॥

प्राग्दक्षप्रवणाम् ईशानभागं निम्नाम् ॥ २४ ॥

निरीक्ष्यति । आभिमति शेषः । गुरुं रामं ददर्श कृष्णाजिनेत्या-
द्युच्यमानविशेषणं रामम् ॥ २५ ॥

अभितः समीपे ददर्श ॥ २६ ॥ २७ ॥

शश्वतं ब्रह्माण्यं दिव्यगर्भम् ॥ २८ ॥

* “दर्भसंस्तीर्णे” इति वा पाठः ।

अभधावत धर्मात्मा भरतः कैकयीसुतः ॥ २८ ॥

दृष्ट्वैव विललापात्ती वाप्यसन्दिग्धया गिरा ।

अशक्तुवन् धारयितुं धैर्याच्चनमब्रुवन् ॥ २९ ॥

यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपायितुम् ।

वन्यैर्गृहैरूपामीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ॥ ३१ ॥

वासोभिर्वज्रसाहचरैर्यो महात्मा पुरोऽक्षितः ।

मृगाजिने सोऽयमिह प्रदस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥

अथारय्यो विविधास्त्रिधाः सुमनसः सदा * ।

सोऽयं जटाभारमिमं वहते राघवः कथम् ॥ ३३ ॥

अभधावत धार्मिक इव त्वरया जगाम । अत्र भरतस्येव कविरपि
धर्माभीयमभीभावेनातिहर्षाविष्टत्वादत्र प्रकारेण द्विष्टिर्न दीयाय ॥ २८ ॥

दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेणोदात्तः खिन्नः सन् ताच्चात्तिं धैर्याद्धारयितुमशक्तु-
पन् । अतएव वाप्यसन्दिग्धवर्णया गिरा वागिन्द्रियेण वचनमब्रुवन्
न व्यक्तं वदन् विललाप ॥ २९ ॥

विलापप्रकारमाह—यः संसदीति ॥ ३१ ॥

वज्रसहस्रद्रव्यमूल्यवीर्याभिरलङ्कितं यः पुरे उचितः स मृगाजिने
अन्तरीयोत्तरीयरूपे मृगचर्मणि प्रवर्त्ते । धर्मे पिष्टवचनपरिपालन-
रूपम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

* “तदा” इति वा पाठः

यस्य यच्चैर्यथादिष्टैर्युक्तो धर्मस्य संचयः ।
 शरीरक्लेशसम्भूतं स धर्मं परिमार्गते ॥ ३४ ॥
 चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपसेवितम् ।
 मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्थस्य सेव्यते ॥ ३५ ॥
 मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः ।
 धिग् जीवितं वृशंसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ ३६ ॥
 इत्येवं विलपन् दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः ।
 पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ ३७ ॥
 दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः ।
 उक्त्वाय्येति सल्लङ्घीनं पुनर्नोवाच किञ्चन ॥ ३८ ॥
 बाष्पैः पिहितकण्ठश्च प्रेत्य रामं यशस्विनम् ।
 आर्य्येत्प्रेवाभिसंक्रुश्य व्याहर्तुं नाशकत्ततः ॥ ३९ ॥
 शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् ।
 तावभौ च समालिङ्ग्य रामोऽप्यश्रून्वर्त्तयन् ॥ ४० ॥

यथादिष्टैर्यथाविहितैः ऋत्विक्कलेशसाध्येर्यस्य धर्मसञ्चयो युक्तः
 स स्वशरीरक्लेशेन सम्भूतमुत्पन्नं धर्मं मार्गते ॥ ३४ ॥
 मलेन दण्डवत् त्रिषवणाप्लवमान्मन्त्रस्थितिरङ्गे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 पादावप्राप्येति दुःखातिशयवशात् ॥ ३७ ॥
 तत एव पुनर्नोवाच ॥ ३८ ॥
 ततः बाष्पावबद्धकण्ठत्वात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

ततः सुमन्त्रेण युहेन चैव
 समीयत्त राजसुतावरण्ये ।
 दिवाकरञ्जैव निशाकरस्य
 यथास्त्रे शुक्रवृहस्पतिभ्याम् ॥ ४१ ॥
 तान् पार्थिवान् वारण्ययथाभान्
 समागतांस्तत्र महत्यरण्ये ।
 वनौकसस्तेभिसमीक्ष्य सर्वे
 त्वश्रूणमुच्चन् प्रविहाय हर्षम् ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 समागमो नाम नवनवतितमः
 सर्गः ॥ ६६ ॥

राजसुतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४१ ॥
 त्वश्रूणमुच्चन् प्रविहाय हर्षम् । पूर्वं तद्दर्शनजसन्तोषः पश्चात्तदुःख-
 दर्शनजदुःखादश्रुपाताच्च ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौघे रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे नवनवतितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

शततमः सर्गः ।

जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि ।
 ददर्श रामो दर्दंशं युगान्ते भास्करं यथा ॥ १ ॥
 कथञ्चिदभिज्ञाय विवर्णवदनं कृशम् ।
 भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह पाणिना ॥ २ ॥
 आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवम् ।
 अङ्गे भरतमारोप्य पर्यष्टच्छत मादरम् ॥ ३ ॥
 क्व नु तेऽभूत् पिता तात ! यदरण्यं त्वमागतः ।
 न हि त्वं जीवतस्तस्य वनमागन्तु मर्हसि ॥ ४ ॥

जटिलमिति । अथ प्रभृति भूमौ तु शयिष्ये जटाचीराणि धारय-
 त्रित्यष्टाशीतितमे भरतोक्तेर्भरतस्य जटिलत्वम् । यद्यपि नवतितमे सर्गे
 वसानो वाससी क्षौमे इति भरद्वाजदर्शनवेलायां श्रूयते तथापि
 गृहग्रामे प्रतिज्ञातस्य भरद्वाजाश्रमनिर्गमनानन्तरं आरण्यमिति न
 विरोधः । युगान्ते भास्करं यद्येति भुवि पतितमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

पर्यष्टच्छत् समाहित इति पाठे समाहितः कुशलप्रश्नद्वारा धर्म-
 बाधने सावधानचित्तः ॥ ३ ॥

हे तात ! ते पिता क्वाभूत् इह परचवेत्यर्थः । कुत एवं संशय-

चिरस्य वत पश्यामि दूराङ्गरतमागतम् ।
 दुष्प्रसीकमरणे स्निग्धं किन्तात ! वनमागतः ॥
 कञ्चिन् धरते तात ! राजा यत्त्वमिहागतः ।
 कञ्चिन् दीनः सहसा राजा लोकान्तरङ्गतः ॥ ६ ॥
 कञ्चित् मौस्य ! न ते राज्यं भयं बालस्य शश्वतम् ।
 कञ्चिच्छूश्रूषसे तात ! पितुः सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥
 कञ्चित् दशरथो राजा कुशली सत्यमङ्गरः ।

सूत्रात्.—अस्तीति । जीवतस्तस्य मेवां हित्वेति शेषः । नार्हसि मद-
 मशिया तद्वयं पितृशुश्रूषायां अवश्यकर्तव्यत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

दूराङ्गात्तमहदेशात् चिरस्यागतं भरतं पश्यामि वतेति हर्षे ।
 दुष्प्रसीकमिति भयं त्विष्टेष्टं वनविशेषणञ्च । आद्ये कार्ष्णदेवर्ष्यादिना
 दुष्टयाज्ञानं वनमपि भीषणतया । तथा ईदृशं वनं किमागतः किमा-
 गमनप्रयोजनं ईदृशारणे इत्यर्थः । अरण्यं गङ्गाद्युपभोग्यं तर्ह्यपि वन-
 मस्मादिदं मनुष्यभोग्यम् ॥ ५ ॥

अथ भरतागमनं राजाज्ञया वा स्यात् राजमरणे दुःखाद्वा ।
 राजाद्यमप्यस्यति । कञ्चिन् इति । धरते प्राणान् धारयति । अथवा
 लोकान्तरं गतः । यत्त्वमिहागत इत्यनुकर्षः ॥ ६ ॥

अन्यमेव पक्षमवलम्ब्य प्राह. — न ते राज्यं भयमिति । मूलप्रभो-
 रत्ययात्प्राप्तं शक्यम् । अनिश्चयाल्लोकप्रतारणाय वा पुनर्जीविनपक्ष-
 मवलम्ब्य प्राह. — कञ्चिच्छूश्रूषसे इति ॥ ७ ॥

राजसूयाश्वमेधानामाहर्ता धर्मनिश्चितः ॥ ८ ॥
 स कश्चिद्ब्राह्मणो विद्वान् धर्मनित्यो महाद्युतिः ।
 दत्त्वाकूणामुपाध्यायो यथावत् तात ! पूज्यते ॥ ९ ॥
 तात ! कश्चिच्च कौशल्या सुमित्रा च प्रजावती ।
 सुखिनी कश्चिदार्या च देवी नन्दति कैकयी ॥ १० ॥
 कश्चित् विनयसम्पन्नः कुलपुत्रो बह्वश्रुतः ।
 अन्नसूयुरनुद्गृह्यत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ ११ ॥
 कश्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमाह ।
 ऊतञ्च ह्येव्यमानञ्च काले वेदपते ! सद-
 कश्चित् देवान् पितॄन् भृत्यान् गुरुन् पि- ॥ १२ ॥
 दृष्ट्वांश्च तात ! वैद्यांश्च ब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ॥ १३ ॥

धर्मनिश्चितः धर्मे निश्चितं निश्चयो यस्य सः ॥ ८ ॥
 उपाध्यायो वसिष्ठः ॥ ९ ॥
 नन्दति महान्वास त्वद्ब्राह्मणलाभाभ्यामिति व्यङ्ग्यम् ॥ १० ॥
 कुलपुत्री महाकुलप्रसूतः ते पुरोहितः तावत्सकलहितकृत्यानु-
 कृता । एतेन वसिष्ठपुत्रः कश्चिदुक्तः ॥ ११ ॥
 विधिज्ञः सकललोमविधिज्ञः युक्तो नियुक्तः काले होमकाले
 वेदयते ऊतं ह्येव्यमाणश्चाग्निम् ॥ १२ ॥
 वैद्याः विद्यासु सर्वासु निपुणान्स्त्वान् ब्राह्मणान्भिमन्यसे बह्वमन्यसे ।
 ब्राह्मणसामन्यविषयः प्रश्नोऽग्रे भविष्यति । यद्वा वैद्यान् चिकित्सा-

दृष्वस्त्ववरमम्यन्मर्थशास्त्रविशारदम् ।

सुधन्वानमुपाध्यायङ्गश्चित्तं नावमन्यसे ॥ १४ ॥

कश्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः ।

कुलीनाश्चेज्जितज्ञाश्च कृतास्ते तात ! मन्त्रिणः ॥ १५ ॥

मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव ! ।

सुमंष्टतो मन्त्रिधुरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ १६ ॥

कश्चिन्निद्रावशं नैषि कश्चित्कालेऽवबुध्यसे ।

कश्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यथनैपुणम् ॥ १७ ॥

कश्चिन्मन्त्रयसे नैकः कश्चिन्न वज्रभिः सह ।

प्रवीणान् ब्राह्मणानिन्वर्धः । अपूतो ह्येषो मेधो योऽभिषज्यतीति श्रुत्वा
निन्दा तु शास्त्रानभिज्ञचित्सा प्रवृत्तपरा । शास्त्राभिज्ञस्य भैषज्यं
मद्वते पुण्याय तज्जीविकापरो वा निषेध इति दिक् ॥ १३ ॥

इधुरमन्त्रो वाणप्रयोगः अस्त्रं समन्त्रः सः । वरशब्द उभयसम्बद्धः ।
अर्थशास्त्रं राजनीतिशास्त्रं तत्र विशारदं पण्डितं सुधन्वानं तन्नामा-
नम् । उपाध्यायं धनुर्वेदाचार्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

मन्त्रिधुरैः मन्त्रिगणैः शास्त्रकोविदैर्नीतिशास्त्रज्ञैः । सुमंष्टतः
सुतरां गुप्तः ॥ १६ ॥

अर्थनैपुण्यमर्थप्राप्तप्रपायम् ॥ १७ ॥

नैकः एकैव मन्त्रे ज्ञियमास्ते स्वकार्याभिनिवेशेन मुखागुणयोर्वाचा-
र्थग्रहणं न सिद्ध्यति । वज्रभिर्मन्त्रेण प्रथमनैकमत्यमेव न षट्ते मन्त्र-

कश्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति ॥ १८ ॥

कश्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् ।

क्षिप्रमारभसे कर्तुं न दीर्घयसि राघव ! ॥ १९ ॥

कश्चित्तु सुकृतान्येव कृतरूपाणि वा पुनः ।

विदुस्ते सर्वकार्याणि न कर्त्तव्यानि पार्थिवाः ॥ २० ॥

कश्चिन्न तर्कैर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्त्तिताः ।

त्वया वा तव वामात्यैर्बुध्यते तात ! मन्त्रितम् ॥ २१ ॥

कश्चित्सहस्रैर्भूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम् ।

भेदश्च भवेदिति भावः । राष्ट्रं न परिधावति लोकेन ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

लघुमूलमल्पयत्नसाध्यं महोदयं महाफलम् । न दीर्घयसि न विनम्रयसि ॥ १९ ॥

पार्थिवाः सामन्ताः । ते मन्त्रिताणि सर्वकार्याणि सुकृतानि निष्पन्नान्येव कृतरूपाणि कृतकल्पानि वा विदन्ति । न कर्त्तव्यानि भावित्वेनेत्यर्थः ॥ २० ॥

ये त्वदीया मन्त्रास्त्वयामात्यैश्चापरिकीर्त्तिता अपि युक्त्यार्थापत्त्या तर्कस्तत्साध्येरनुमानैर्वा । यद्वा तर्कास्तत्कारणानुमापकाः युक्तयः साक्षात्तदनुमापकाः परैर्न बुध्यन्ते किञ्च । किञ्च परकृतं मन्त्रितं त्वया तदमात्यैर्वा बुध्यते किञ्च ॥ २१ ॥

सहस्रेष्वेतैरपीति शेषः । पण्डितपरिग्रहे हेतुमाह,—पण्डित इति ।

पण्डितो ह्यर्थकृच्छेषु कुर्यान्निःश्रेयसं महत् ॥ २२ ॥

सहस्राण्यपि मूर्खाणां चतुर्पास्ते महीपतिः ।

अथवाप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता ॥ २३ ॥

एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः ।

राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ २४ ॥

कच्चिन्मुख्या महत्त्वेन मध्यमेषु च मध्यमाः ।

अधन्याश्च अधन्येषु भृत्यास्ते तात ! योजिताः * ॥ २५ ॥

अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहान् शुचीन् ।

श्रेष्ठान् श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥ २६ ॥

कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्देजिताः प्रजाः ।

अर्थकृच्छेषु अर्थसङ्कटेषु निःश्रेयसकुर्यात् अर्थभिरुचितनित्यारोपाय-
बोधनेनेति शेषः ॥ २२ ॥

सहायता सहायकार्यक्षमता ॥ २३ ॥

विचक्षणोऽभ्यस्तनीतिशास्त्रः ॥ २४ ॥

मुख्या महान्तः ॥ २५ ॥

उपधा उत्कीचस्तमतीतान् तदग्राहिणः । यदोपाधिप्रयुक्तसंशय-
रहिताम् । अतएव पितृपैतामहान् शुचीन् बाह्यान्तरेन्द्रियशु-
द्धान् ॥ २६ ॥

* “कर्मसु योजिताः” इति वा पाठः

राष्ट्रे तवावुजानन्ति मन्त्रिणः कैकयीसुत ! ॥ २७ ॥

कश्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।

उग्रप्रतियहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ २८ ॥

उपाधकुशलं वैद्यं मृत्युं सन्दूषणे रतम् ।

शूरमैश्वर्यकामश्च यो न हन्ति स हन्यते ॥ २९ ॥

कश्चिद्दृष्टश्च शूरश्च धृतिमान् मतिमान् शुचिः ।

कुलीनश्चातुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः क्षतः ॥ ३० ॥

उद्देजिताः प्रजा मन्त्रिणश्च राष्ट्रे तव त्वां नावुजानन्ति नाव-
मन्यन्ते ॥ २७ ॥

याजकाः कश्चित्प्राप्तानुसन्धानेन पतितमिव त्वामयाज्योयमिति मत्वा
नावजानन्ति किल । तच्च दृष्टान्तः । उग्रेत्यादि । स्त्रियः कुलस्त्रियः
उग्राख्यहीनजातीयस्त्रीप्रतियहीतारं ताश्च कामयानं कामयमानं
तस्यामत्यन्तासक्तं यथावजानन्तीत्यर्थ इति कतकः । उग्रप्रतीति पाठः ।
उग्रेण कर्मणा बलात्कारादिना प्रतियहीतारं कामयानं कामुकं स्त्रिय
इव याजकाः पतितमिव च नावजानन्ति प्रजा इति शेषः । प्रजाति-
क्रमगामुयकरयद्वयश्च त्वयि नास्ति कश्चिदिति भाव इति तीर्थः ।
परेतु उग्रप्रतियहीतारम् । उग्रः शिवस्तत्प्रतियहीतारमल्पमुत्सवं
वत्प्रतियहीतुरितदृष्टवशात्तायाः कर्मविपाकशास्त्रे उक्तेरित्याहुः ॥ २८ ॥

उपायकुशलं सामाद्युषायचतुरं वैद्यं विद्याविदं राजनीतिशा-
स्त्रज्ञम् । मृत्युं सन्दूषणे रतम् । येन कोनापि हेतुना आत्ममृत्युविघटने

बलवन्तश्च कश्चित्ते सुख्या युद्ध*विशारदाः ।

दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ ३१ ॥

कश्चिद्वलस्य भक्तश्च वेतनश्च यथोचितम् ।

सम्प्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे ॥ ३२ ॥

कालातिक्रमणे ह्येव भक्तवेतनयोर्भेदाः ।

भर्तुः कुप्यन्ति दुष्यन्ति सोऽनर्थः सुमहान् कृतः † ॥ ३३ ॥

रतम् । शूरं मरणनिभयम् । ऐश्वर्यकामं राज्याभिषाषिणं यो न हन्ति स बध्यते हन्यत इत्यर्थ इति तीर्थः । उपायकुशलं राज्यः सकाशादर्थस्य हन्यतं व्याधिवर्धनोपायकुशलं वैश्यं भिषजम् । स्वामि-सन्दूषणे रतं भृत्यं सेवकश्च राजागमपक्षिद्य तदैश्वर्यकामं शूरं सेवक-रूपं प्रभुश्च यो न हन्ति स राजा तैरेव भिषजादिभिर्हन्यते इत्यर्थं कतक आह ॥ २६ ॥

शूराः परयोधाभिभवनसमर्थाः । वृत्तिमान् विपदि प्रशक्तधैर्यः दक्षः चतुरः ॥ ३० ॥

मुख्याः गणमुख्याः । दृष्टापदानाः दृष्टं द्विवारानुभूतं अपदानं पूर्ववत्तं पौख्यं येषां ते । विक्रान्ताः शूराः ॥ ३१ ॥

भक्तं दैनन्दिनदेयान्नम् । वेतनं प्रतिमासदेयम् ॥ ३२ ॥

भेदाः भृतिजीविनो भृत्याः ॥ ३३ ॥

* “मुख्यायुध” इति वा पाठः ॥

† “कृतः” इति वा पाठः ।

कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्रां कुलपुत्राः प्रधानतः ।

कच्चित्पाशांस्तत्रार्थेषु सन्धजन्ति समाहिताः ॥ ३४ ॥

कच्चिज्ज्ञानपदो विद्वान् दक्षिणः प्रतिभानवान् ।

यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत ! पण्डितः ॥ ३५ ॥

कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दशपञ्च च ।

त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वैस्त्रि तीर्थानि चारयैः ॥ ३६ ॥

कुलपुत्राः ज्ञातयः । प्रधानतः प्रधानाः ॥ ३४ ॥

प्रतिभानवान् प्रद्युत्यन्नमतिः । यथोक्तवादी यथोक्तसन्देशप्रति-
सन्देशवक्ता । पण्डितः परिष्केता । दूतश्चैव प्रकुर्वीतसर्वशास्त्रविष्ण-
रदम् । उद्धृताकारचेष्टाञ्च शुचिं दक्षं कुषोद्भवमिति मनोः ॥ ३५ ॥

कच्चिदष्टादशेति । तानि च मन्त्री ॥ १ ॥ पुरोहितः ॥ २ ॥
युवराजा ॥ ३ ॥ सेनापतिः ॥ ४ ॥ दैवारिकः ॥ ५ ॥ अन्तःपुरा-
धिकृतः ॥ ६ ॥ बन्धनागाराधिकृतः ॥ ७ ॥ धनाध्यक्षः ॥ ८ ॥ राजा-
ज्या व्याख्याप्येषु वक्ता ॥ ९ ॥ प्राङ्मुखिकसंज्ञो व्यवहारप्रदा ॥ १० ॥
धर्मासनाधिकृतः ॥ ११ ॥ व्यवहारनिर्णयो सभाख्यः ॥ १२ ॥ सेनाया
जीवितभूतिदानाध्यक्षः ॥ १३ ॥ कर्मान्ते वेतनप्राप्तिः ॥ १४ ॥
नगराध्यक्षः ॥ १५ ॥ राक्षान्तपालः अयमेवाटविकः ॥ १६ ॥
दुष्टानां दण्डनाधिकारी ॥ १७ ॥ जलगिरिवनखलदुर्गपालः ॥ १८ ॥
एतान्येव स्वपक्षे मन्त्रिपुरोहितयुवराजान् हित्वा च पञ्चदश ।
एकैकस्मिन् विषये त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैः परस्परस्मितदेहाभिज्ञातैः ।

कच्चिद्व्यपास्तानहितान् प्रतियातांश्च सर्वदा ।

दुर्बलाननवज्ञाय वर्त्तसे रिपुसूदन ! ॥ ३७ ॥

कच्चिन्न लोकायतिकान् ब्राह्मणांस्तात ! सेवसे ।

अनर्थकुशला ह्येते बालाः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥

धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः ।

बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते ॥ ३९ ॥

यतान्यष्टादशतीर्थानि वेत्सि कच्चित् । योनौ जलावतारं च मन्त्रा-
ष्टादशस्यपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थे स्यादर्शनेष्वपीति ।
स्वदेशेऽप्येतर्न्यायतो व्यवहारः प्रवर्त्तते न वेति विचारणीयं परदेशे
चेति भावः ॥ ३६ ॥

व्यपास्तान्निष्कासितान् । प्रतियातान् पुनरागतान् दुर्बलान् दुर्बला-
नपि । अनवज्ञायेति । दुर्बलायमहितः किमस्माकं करिष्यतीत्युपेक्षां
न करोमि कच्चित् ॥ ३७ ॥

लोकायतिकान् चार्वाकमतानुचारिणः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकान् ।
अपरे लोकायतिकाः शुष्कतर्कवावटकाः । ब्राह्मणत्वेपि तदपरिग्रह-
हेतुमाह, -- अनर्थेति । परलोक तत्साधनाभावरूपानर्थप्रतिपादन-
कुशलाः अन्येव बालाः, अज्ञाः वेदज्ञसन्निधाविति शेषः । पण्डित-
मानिनः । स्वयूथेष्वेव केवलमात्मनः पण्डितान्मन्यन्ते नान्यत्र ॥ ३८ ॥

द्वितीयलोकायवानां त्यागे हेतुमाह, -- धर्मेत्यादि । मुख्येषु मुख्य-
प्रमाणभूतेषु । आम्बोदिकी तर्कविद्या । शुष्कतर्कविद्याजनितां बुद्धि-

वीरैरध्युषितां पूर्वमस्त्राकं तात ! पूर्वकैः ।

सत्यनामां दृढहारां हृद्यशरयसंकुलाम् ॥ ४० ॥

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा ।

जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्थैः सहस्रशः ॥ ४१ ॥

प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतां वैद्यजनाकुलाम् ।

कश्चित् समुदितां स्त्रीतामबोध्यां परिरक्षसि ॥ ४२ ॥

कश्चित्त्वैत्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः ।

देवस्थानैः प्रपाभिच्च तटाकैश्चोपशोभितः ॥ ४३ ॥

प्रहृष्टनरनारीकः समाजोत्सवशोभितः ।

सुहृष्टसीमापशुमान् हिंसाभिरभिवर्जितः ॥ ४४ ॥

मवलम्ब्य निरर्थं निष्प्रयोजनं वदन्ति । यथात्मनो ज्ञानाभ्ययत्नम् ।

इशा जगन्निमित्तकारणम् नित्यज्ञानादिगुणकस्त्रेत्यादिब्रुतिविरुद्धवादा-

भिप्रायमिदम् ॥ ३९ ॥

सत्यनामामयोध्येत्यन्वर्थनामाम् ॥ ४० ॥

चार्यैश्चक्षुर्बर्णिकः ॥ ४१ ॥

समुदितां प्रसिद्धाम् । स्त्रीतां समृद्धाम् ॥ ४२ ॥

चित्त्वैत्यशतरन्ध्रमेधान्तयाज्ञानेकचयनप्रदेशैः । कश्चित्त्वैत्यशतैरिति

पाठः । सुनिविष्टैः सुप्रतिष्ठितैर्जनैराकुलोनिविष्टः ॥ ४३ ॥

प्रभिन्ननरनारीक इति पाठे । प्रभेदः सन्तोषः । सुहृष्टाः सीमाः
तप्तत् क्षेत्रप्रान्तदेशाः पशवश्च दक्षिणं च तथा ॥ ४४ ॥

अदेवमाटक इत्यर्थः श्रापद्वैः परिवर्जितः ।

परित्यक्तो भयैः सर्वैः खनिभिश्चोपशोभितः ॥ ४५ ॥

विवर्जितो नरैः पापैर्मम पूर्वैः सुरक्षितः ।

कच्चिज्जनपदस्कीतः सुखं वसति राघव ! ॥ ४६ ॥

कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः ।

वार्त्तायां माम्प्रतं तात ! * लोकोयं सुखमेधते ॥ ४७ ॥

तेषां गुप्तिपरीहारैः कच्चित्ते भरणं कृतम् ।

रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवामिनः ॥ ४८ ॥

अदेवमाटक इति नदीमाटक इत्यर्थः । नद्यम्बुजीवनो देशो नदी-
माटक उच्यते । वृष्टिनिष्पाद्यमस्यस्तु विज्ञेयो देवमाटक इति ।
खनिः खन्यमानाद्याकरः । ईदृशो जनपदः सर्वभयैः परित्यक्तः
कच्चिदस्ति ॥ ४५ ॥

स च सुखं वसति कच्चिदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ .

कृषिगोरक्षजीविनो वेश्याः । वार्त्ता कृषिगोरक्षवाणिज्यक्रयं
वातैत्युदाहृतं तत्र साम्प्रतं वर्त्तन्ते इति श्रुतः । लोको जीवलोकः कृष्यादौ
स्थितः सुखमेधते कच्चित् ॥ ४७ ॥

गुप्तिपरीहारैः गुप्तिरिष्टप्रापणं परीहारोऽनिरुद्धपरिहारः तैस्तेषां
कृष्यादिजीविनां भरणं कृतं कच्चिदिति तार्थः । गुप्तपरीहारैरिति

* “संश्रितस्तात” इति वा पाठः ।

कच्चित् स्त्रियः सान्वयसे कच्चित्ताश्च सुरचिताः ।

कच्चिन्न अद्धास्यासां कच्चिद् गुह्यं न भाषसे ॥ ४६ ॥

कच्चिन्नागवनं गुप्तं कच्चित्ते सन्ति धेनुकाः ।

कच्चिन्न गणिकाश्चानां कुञ्जराणाञ्च तृणसि ॥ ५० ॥

कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मानुषाणां विभूषितम् ।

उत्थायोत्थाय पूर्वाङ्गे राजपुत्र ! महापथे * ॥ ५१ ॥

कच्चिन्न सर्वं कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया ।

पाठः । गुह्यार्थनियुक्ते राजर्मनुष्यैः क्रियमाणतत्काराद्यनर्थपरिहारैस्ते
त्वया भरणं द्युतं कच्चिदिति कतकः ॥ ४८ ॥

ताः स्त्रियः सुरचितास्त्वयेत्यर्थः । न अद्धास्यासामिति वचनादिकं
वास्तवमिति शेषः । गुह्यम् अप्रकाश्यवृत्तान्तमिष्टेति मत्वा न भाषसे
कच्चित् ॥ ४६ ॥

नागवनं गजोत्पत्तिस्थानभूतं वनम् । धेनुका धेनवः स्वार्थे कः ।
गणिकाः करिण्यः वेशाकरिण्योर्गणिका । करिण्यादिसम्पादनविषये
तृप्तिं नाप्नोषि कच्चित् ॥ ५० ॥

भूषितं सभायां स्थित्वात्मानमिति शेषः । तथा महापथे चात्मानं
दर्शयसे ॥ ५१ ॥

कर्मान्ताः कर्मकराः अविशङ्कया निर्भगतयः । ते प्रत्यक्षा न
किल वा अथवा सर्वे ते उत्सृष्टाः परित्यक्तदर्शना न । अत्र कर्मकर-

* “महारथ !” इति वा पाठः

सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवान्न कारणम् ॥ ५२ ॥

कच्चिद्गुर्गाणि सर्वाणि धनधान्याद्युधोदकैः ।

यन्लैश्च प्रतिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥ ५३ ॥

आयस्ते विपुलः कश्चित् कच्चिदल्पतरो व्ययः ।

अपात्रेषु न ते कश्चित् कोशो गच्छति राघव ! ॥ ५४ ॥

देवतार्थे च पित्रर्थे ब्राह्मणेभ्यागतेषु च ।

योधेषु मित्रवर्गेषु कच्चिद्गच्छति ते व्ययः ॥ ५५ ॥

कच्चिदार्योऽपि शुद्धात्मा चारितचोरकर्मणा ।

अदृष्टः शास्त्रकुशलैर्न लोभादध्यते शुचिः ॥ ५६ ॥

गृहीतश्चैव दृष्टश्च काले दृष्टः सकारणः ।

कच्चिन्न मुच्यते चोरो धनलोभान्नरर्षभ ! ॥ ५७ ॥

विषये मध्यमेव नातिदर्शनादर्शनयोर्मध्यरीत्याकरणमेव कारणमर्थ-
प्राप्तिकारणम् । (निःशङ्कतया प्रवेशनेऽवज्ञादि सम्भवात् दर्शनाभावे
कार्यहानिः स्यात् इति भावः) ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

आयो धनागमः व्ययो भोगबलरक्षाद्यर्थे त्यागः । अपात्रेषु नट
गायकादिषु ॥ ५४ ॥

अभ्यागतोऽतिथिर्गः कच्चिद्वयः आयात् न्यून इति शेषः ॥ ५५ ॥

आर्यः साधुः अद्वात्मापि सन् । अपकर्मणा स्तेयागभ्यागमनादिदोषेण
चारितोऽभिशस्तः । शास्त्रकुशलैर्धर्मशास्त्रकुशलैरदृष्टएवानिर्णीतदोष-
एव । लोभादन्नलोभाच्छुचिरपि न बध्यते न दण्ड्यते कश्चित् ॥ ५६ ॥

व्यसने कश्चिदाद्यस्य दुर्बलस्य च * राघव ! ।

अर्थं विरागाः पश्यन्ति तवामात्या बद्धश्रुताः ॥ ५८ ॥

यानि मिथ्याभिज्ञस्तानां पतन्त्यश्रूणि राघव ! ।

तानि पुत्रपभून् घ्नन्ति प्रीत्यर्थमनुशमतः ॥ ५९ ॥

कश्चिद् दृष्ट्वांश्च बालांश्च वैद्यमुखांश्च राघव ! ।

दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बभूवसे ॥ ६० ॥

ग्रहोतः पालकैर्धनस्वामिना वा । सकारणो दृष्टः चोरत्वेन
ग्रहणकारणैर्युक्तो दृष्टः । पृष्टः प्रश्नेनापि निश्चितचौर्यः । धनलोभा-
चोरेणैवात्कोचतया दीयमानधनलोभात्पालकैर्न म्रियते कश्चित् ॥ ५७ ॥

आद्यस्य धनिकस्य दुर्बलस्य दरिद्रस्य च व्यसने विवादरूप-
सङ्गटे । राजकीयैकनिवर्त्य प्राप्ते तवामात्या विरागाः सन्तः विगत-
धनरागाः सन्तः अर्थं तयोर्व्यवहारं पश्यन्ति कश्चित् ॥ ५८ ॥

मिथ्याभिज्ञस्तानां राज्ञाविचार्यानिवर्तितमिथ्याभियोगानां प्रजानां
यान्यश्रूणि पतन्ति । पादन्यासानोति पाठान्तरं तदा जायन्ते इति
शेषः आर्षं नपुंसकत्वम् । तानि प्रीत्यर्थं राज्यभोगजप्रीतिमात्रार्थं
राज्यमनुशासतो राज्ञः पुत्रादीन् घ्नन्ति ॥ ५९ ॥

वैद्याः भिषजः । दानमभिमतवस्तुनः । मनः स्नेहयुतम् । वाक्-
सान्वयुता । एतैस्त्रिभिः प्रत्येकं बभूवसे प्राप्तुमिच्छसि वशीकर्तु-
मिच्छसि सम्भावयितुमिच्छसि वा कश्चित् ॥ ६० ॥

* “दुर्गतस्य” इति वा पाठः

कच्चिद् गुरुंश्च वृद्धांश्च तापसान् देवतातिथीन् ।
 चैत्यांश्च सर्वान् सिद्धार्थान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ६१ ॥
 कच्चिदर्थेन वा धर्मम् अर्थं धर्मेण वा पुनः ।
 उभौ वा प्रीतिलोभेन कामेन न विवाधसे ॥ ६२ ॥
 कच्चिदर्थञ्च कामञ्च धर्मञ्च जयतां वर ! ।
 विभज्य काले कालञ्च ! सर्वान् वरद ! सेवसे ॥ ६३ ॥
 कच्चित्ते ब्राह्मणाः शर्म धर्मशास्त्रार्थकोविदाः ।
 आशंसन्ते महाप्राज्ञ ! पौरजानपदैः सह ॥ ६४ ॥

चैत्यान् चतुष्यथस्थमहावृत्तान् देवतावासभूतान् । सिद्धार्थान्
 विद्यावृत्ततपोभिः कृतार्थितजन्मनो ब्राह्मणान् ॥ ६१ ॥

कच्चिदर्थेनेति । धर्माज्जनयोग्यपूर्वाङ्गे अर्थार्जनेन धर्मबाधः ।
 तथा तद्योग्यमध्याङ्गे धर्माज्जनेन तद्बाधः । प्रीतिलोभेन कामेन विषय-
 सन्तोषलोभरूपेण कामेन तदुभयकालसेवितेन तयोर्बाध इति तीर्थः ।
 अर्थप्राप्तिरूपेण हेतुना धर्मं न बाधसे धर्मं हित्वार्थं न गृह्णासीत्यर्थः ।
 धर्मेण धर्मप्राप्तिहेतुना अर्थम् कुटुम्बनिर्वाहापेक्षितमर्थं न बाधसे
 उभयमपि विषयसन्तोषलोभेन गणिकाद्यासक्त्या बाधसे नेत्यर्थ इति
 कतंकः ॥ ६२ ॥

विभज्य सेवसे । काले पूर्वाङ्गं तदुत्तरकालसार्धयामोत्तररात्रि-
 रूपेण क्रमेण धर्मार्थकामसेवाकाले ॥ ६३ ॥

शर्मसुखमाशंसते प्रार्थयते ॥ ६४ ॥

नास्तिक्यमवृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ।

अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् ॥ ६५ ॥

एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च मन्त्रणम् * ।

निश्चिन्तानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ६६ ॥

मङ्गलाद्यप्रयोगश्च प्रत्युत्थानश्च सर्वतः ।

कश्चित् त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ६७ ॥

दशपञ्चचतुर्वर्गान् सप्तवर्गश्च तत्त्वतः ।

प्रमादोऽनवधानता । दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः तद्भावः । अवश्यकर्तव्यस्य विचारादिना कालविलम्बनम् । ज्ञानवतां विदुषामदर्शनम् । आलस्यं नित्यकृत्यालस्यम् । पञ्चवृत्तितां चक्षुरादिपञ्चेन्द्रियपरवशताम् ॥ ६५ ॥

अर्थानां राज्यप्रयोजनानामेकेन चिन्तनम् । अनर्थज्ञैर्विपरीत-दर्शिभिः । निश्चितानां मन्त्रिभिः सह कर्तव्यत्वेन निश्चितानामनारम्भम् ॥ ६६ ॥

मङ्गलस्यादौ प्रतःकाले अप्रयोगमननुष्ठानम् । सर्वतः प्रत्युत्थानं सर्वदिगवस्थितरिपूद्देशेन युगपद्दृष्ट्यात्रामित्यर्थ इति तीर्थः । कश्चन-प्रत्युत्थानायोग्यं पुरुषमुद्दिश्यापि प्रभावमुक्त्वा चापल्यादासनाच्चलन-मित्यर्थ इति कतकः ॥ ६७ ॥

दशवर्गादीन् बुद्ध्वा यथावदनुमन्यसे तेषु त्वार्ज्यांश्चमुपादेयांश्च ज्ञात्वानुजानासीति तृतीयस्थेन सम्बन्धः । दशवर्गस्तु मृगयादौ

“चिन्तनम्” इति वा पाठः ।

अष्टवर्गं त्रिवर्गञ्च विद्यास्त्रिस्तस्य राघव ! ॥ ६८ ॥

इन्द्रियाणां जयं बुद्ध्या षाड्गुण्यं दैवमानुषम् ।

दिवास्त्रापः परिवादः स्त्रियोमदः । तैर्यत्निकम् वृथाह्या च कामजो
दशको गण इति मनूक्तः । तैर्यत्निकं नृत्यगीतवाद्यम् । वृथाह्या
वृथापर्यटनम् । पञ्चगर्वस्तु औदकं पार्वतं वार्त्तमैरिणं धान्वनं तथा
इति दुर्गं पञ्चविधं पञ्चवर्ग उदाहृतः । इरिणं सर्वसम्यग्यून्यप्रदेशः
तत्सम्बन्धिदुर्गमैरिणं तस्यापि परैर्गन्तुमशक्यत्वात् । धान्वनम् उष्ण-
काले दुर्गं भवति । चतुर्वर्गस्तु सामदानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतु-
र्गणः । सप्तवर्गस्तु, स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रञ्च दुर्गकोशौ बलं सहृद् ।
परस्परौपकारोदं राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते । अष्टवर्गस्तु, पैशुन्यं साहसं
क्रोधाहमोर्ध्यास्तुत्याद्यैर्दृष्टगम् । वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणो-
युक्त इति । कृषिवाणिज्यदुर्गसेतुकुञ्जरबन्धनखन्याकरकरादानशून्य-
निवेशनान्यष्टवर्ग इति तीर्थः । त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः उत्साहप्रभु-
मन्त्रशक्तित्रयं वा । तिस्रो विद्याः, त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिः । त्रयी-
वेदत्रयी वार्त्ता कथादि दण्डनीतिर्नीतिप्रशस्तम् ॥ ६८ ॥

इन्द्रियाणां जयं जयोपायं स च योगाभ्यास एव । षाड्गुण्यं
षड्गुणाः । सन्धिर्नाविग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रय इति । द्वैधं
प्रचुरवर्गाणामुपजापः । दैवमानुषं दैवं मानुषञ्च व्यसनमित्यर्थः ।
ऊर्ताशनो जलं खाधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथेतदैवम् । मरको मरणनिमित्तं
मार्थादि । मानुषन्तु आयुक्तकैभ्यस्त्रैभ्यः परेभ्यो राजवत्सभात् ।
पृथिवीपतिलोभाच्च व्यसनं मानुषन्विदमिति । आयुक्तका अधिका-
रिणः । कृत्यन्तु अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः । क्रुद्धश्च

कृत्यं विंशतिवर्गञ्च तथा प्रकृतिमण्डलम् ॥ ६८ ॥

कोपितोऽकस्मात्तथा भीतश्च भीषितः । भेद्याः शत्रौ तु चत्वारः
 नृपकृत्यमिदं स्मृतम् । विंशतिवर्गस्तु असन्नेयो विग्राह्य एव । स च
 बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः । भीरुको भीरुजनको
 लुब्धो लुब्धजनस्तथा । विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिशक्तिमान् । अनेक-
 चित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकक्षैव दैवचिन्तक एव
 च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंयुतः । अदेशस्थो बहुरिपुः युक्तो
 कालेन यश्च सः । सत्यधर्मारतश्चैव विंशतिः पुरुषा अमी । एतः सन्धिं
 न कुर्वीत विग्रही स्यात् केवलमिति । कतकस्तु राज्यस्त्रीस्थानदेशानां
 ज्ञातिधनयोश्च यस्यापहारस्ते घट् । मद्मानदेशपीडावन्तस्त्रयः ।
 ज्ञानार्थशक्तिधर्माणां येषां विघातस्ते चत्वारः । दैवचिन्तकः, रिपु-
 मित्राबमन्तारौ, बन्धुविनाशनं यस्य, लोकानुग्रहरहितः, दूषितमण्डलः
 एकार्थाभिनिवेशित्वं यस्य, एते विग्राह्या एवेत्याह । प्रकृतयश्च मण्डलश्च
 प्रकृतिमण्डलम् । प्रकृतिवर्गस्तु अमात्या राष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च
 पञ्चमः । एताः प्रकृतयन्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृता इति । मण्डलं द्वा-
 दशराजमण्डलम् । तत्र विजिगीषुर्मध्ये । अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रामित्र-
 मतःपरम् । मित्रारिमित्रमित्रश्च विजिगीषोः पुरःसराः । पार्ष्णि-
 ग्राहन्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु
 पृष्ठतः । आसारौ पार्ष्णिग्राह्यासाराक्रन्दासाराधिति । आसारपृष्ठभा-
 गस्थौ मध्यमोदासीनाविति । अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भृग्यनन्तरः ।
 अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तथोर्निग्रहे प्रभुरिति । मण्डलाद्बहिरृतेषामुदा-
 सीनो बलाधिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानाश्च बधे प्रभुरिति ॥ ६८ ॥

यात्रा दण्डविधानञ्च द्वियोनी सन्धिविग्रहौ ।

कश्चिदेतान् महाप्राज्ञ ! यथावदनुमन्यसे ॥ ७० ॥

मन्त्रिभिस्त्वं यथोद्दिष्टं चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा ।

कश्चित् समसौख्यसौख्यं मन्त्रं मन्त्रयसे बुधः । * ॥ ७१ ॥

यात्रा यानं तच्च पञ्चविधम् । विगृह्य सन्धाय तथासम्भूयाथ प्रसङ्गतः । उपेक्ष्य चेति निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतम् । बलवत्तया पार्श्वीयाहदिभिर्विगृह्य अन्यत्र शत्रौ यानं विगृह्ययानम् । तैः सन्धायान्यत्र यानं सन्धाययानम् । सामन्तैः सह यानं सम्भूययानम् । अन्योद्देशेन यात्राप्रसङ्गमुत्पाद्यान्यं प्रति यानं प्रसङ्गयानम् । बलवत्तया शत्रुमुपेक्ष्य तस्य मित्रेषु यानमुपेक्ष्ययानम् । दण्डविधानं दण्डः सेना तद्विधानं व्यूहरचनाभेदः । दण्डो धर्मो मानभेदे लकुटे मदसैन्ययोः । द्वियोनी सन्धिविग्रहाविति सन्धिविग्रहयानेत्यादि घट्गुणानां मध्ये सन्धिविग्रहौ द्वयोर्योनी तत्र द्वैधीभावसमाश्रयो सन्धियेनिकौ यानासने विग्रहयोनिके इति भेदः । तत्र द्वैधीभावेनाम बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तते काकाक्षिवदलक्षितमिति । अरिभिः पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं समाश्रयः । कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनम् ॥ ७० ॥

यथोद्दिष्टं नोतिशस्त्रोक्तमन्त्रविचारमार्गमनतिङ्गम्येत्यर्थः । यथोद्दिष्टैरिति पाठे मन्त्रिलक्षणाक्षितैरित्यर्थः । व्यस्तैरेकैकशः । एवं हि

* “मित्रः” इति वा पाठः ।

कश्चित्ते सफला वेदाः कश्चित्ते सफलाः क्रियाः ।

कश्चित्ते सफला दाराः कश्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ७२ ॥

कश्चिदेषैव ते बुद्धिर्यथोक्ता मम राघव ! ।

आद्युष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता ॥ ७३ ॥

यां वृत्तिं वर्त्तते तातो याश्च नः प्रपितामहाः ।

तां वृत्तिं वर्त्तसे कश्चिद् या च सत्पथगा शुभा ॥ ७४ ॥

कश्चित् स्वादुक्तं भोज्यमेको नाश्रासि राघव ! ।

कश्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ॥ ७५ ॥

तत्तन्मनःपरिच्छानं भवति । त्रिभिश्चतुभिरित्यनेन न वज्रभिर्नैकेनेति सूचितम् ॥ ७१ ॥

वेदाः सफलास्तदिहितकर्मप्रवृत्त्या । क्रिया राजकार्याणि तत्तदुद्देश्यफलयुक्तानि । यद्वा क्रियाः सम्पादितधनादीनि क्रियास्तेषां सफलत्वञ्च दानभागाभ्याम् । दाराणां सफलत्वं धर्मरतिप्रजाभिः । श्रुतसाफल्यम् विनीतत्वम् ॥ ७२ ॥

उक्ता एषा बुद्धिर्यथा मम तथैव तवापि वर्त्तते कश्चित् । कश्चिदेष्वेवेति पाठान्तरम् ॥ ७३ ॥

सत्पथगा शिष्टानुष्ठानमार्गगा ॥ ७४ ॥

स्वादुक्तं स्वादुतया कृतं सिद्धम् । आशंसमानेभ्यः स्नेहवद्भाषेक्षयेच्छ्वरः मित्रेभ्यः स्निग्धेभ्यः ॥ ७५ ॥

राजा तु धर्मेण हि पालयित्वा
 महीपतिर्दण्डधरः प्रजानाम् ।
 अवाप्य हतस्त्रां वसुधां यथाव-
 दितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ ७६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 कञ्चित् सर्गो नाम शततमः
 सर्गः ॥ १०० ॥

महीपतिः राजा क्षत्रियः इतश्च्युतः एतद्देहलोकाभ्याम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमः सर्गः ।

तन्तु रामः समाज्ञाय भरतं गुरुवत्सलम् ।
लक्ष्मणेन सह आत्रा प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १ ॥
किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया ।
यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी ॥ २ ॥
यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः ।
हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत् सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
इत्युक्तः कैकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना ।
प्रष्टुं बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

एवं कश्चित् प्रश्नानन्तरं स्वस्य राजत्वाभावं सूचयितुं तदुत्तरम-
प्रयच्छन्तं भरतं प्रति रामेणागमनप्रयोजनप्रश्नः । तन्निवृत्ति । समाज्ञाय
कुशलप्रश्नव्याजेन सर्वधर्मान् ज्ञापयित्वा । यद्वा प्राप्तं राज्यपरित्यागेन
जटादिधारणेन गुरौ स्वस्मिन् भक्तियुक्तं ज्ञात्वा ॥ १ ॥

यस्मात्त्वमिमं देशं चीरजटाजिनी भूत्वा आगतोऽसि । तस्मादेवं-
रूपेणागमनं किं कारणकमिति त्वया प्रस्यष्टं व्याहृतं श्रोतुमहमिच्छे-
यम् ॥ २ ॥

एतस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानं यदिति ॥ ३ ॥

आर्य्य ! तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥

गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ॥ ५ ॥

स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परन्तप ! ।

चकार सा महत् पापमिदमात्मयशोहरम् ॥ ६ ॥

सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्षिता ।

पतिव्यति महाघोरे नरके जननी मम ॥ ७ ॥

तस्य मे दासभृतस्य प्रसादं कर्तुं मर्हसि ।

अभिषिञ्चस्व चाद्यैव राज्येन मघवानिव ॥ ८ ॥

इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः ।

त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुं मर्हसि ॥ ९ ॥

प्रगृह्य बलवत् यथा तथा शोकं निगृह्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

पूर्वपृष्ठमेवार्थं क्व गु तेऽभूत् पितृत्वेन रूपं भंग्यन्तरेण पुनःपृष्ठं ज्ञात्वा तदुत्तरमाह,—आर्य्येति । परित्यज्य अस्मान् सर्वानिमञ्च-
लोकमिति शेषः । आर्य्यं परित्यज्येति पाठे विवासेत्यर्थः । सुदुष्करं
कर्म ज्येष्ठार्हं राज्यं कनिष्ठसात् कृत्वा ॥ ५ ॥

मम मात्रा कैकेय्या नियुक्त इति पूर्वश्लोकान्वयि । सा चकारेत्य-
न्ययः । सुमहदिति पाठे सेवध्याहारः ॥ ६ ॥ ७ ॥

एवं पिढमरणे श्रुते तदुचितकृत्ये कृते ततः परं यद्वक्तव्यं तत्सं-
क्षेपेणाधुनैव ब्रूते भरतः । तस्य मे इति । कैकेयीपुत्रत्वात् प्राप्तापवा-
दस्य राज्येन राज्यनिमित्तम् ॥ ८ ॥

तथानुपूर्व्या युक्तश्च युक्तश्चात्मनि मानद ! ।

राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान् सुहृदः कुरु ॥ १० ॥

भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया ।

शशिनो विमलेनेव शारदी रजनी यथा ॥ ११ ॥

एभिश्च सचिवैः सार्द्धं शिरसा याचितो मया ।

भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥

तदिदं शाश्वतं पितृव्यं सर्वं सचिवमण्डलम् ।

पूजितं पुरुषव्याघ्र ! नत्तिक्रमितुमर्हसि ॥ १३ ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुः सबाष्पः कैकयीसुतः ।

रामस्य शिरसा पादौ जग्राह भरतः पुनः ॥ १४ ॥

तं मत्तमिव मातङ्गं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।

यस्मान्मातरो वयश्च सर्वे त्वत्प्रसादनार्थमागताः ॥ ६ ॥

यतश्च त्वमानुपूर्व्या ज्येष्ठत्वलक्षणाया युक्तः यतश्चात्मनि त्वयि क्षमि-
घेचनं युक्तं तस्माद्धर्मेण राज्यं प्राप्नुहि ॥ १० ॥

रजनी यथा तादृशी भूमिः शशिनेव त्वया युताऽविधवा भवतु
इत्यन्वयः । पतिनेत्यार्षम् । विमलेनेहेति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

• शाश्वतं परम्पराप्राप्तं सचिवमण्डलम् तत्प्रार्थनं पूर्वं सदा पूजितं
सफलं कृतं तदिदानीमतिक्रमितुं नार्हसि ॥ १३ ॥ १४ ॥

मत्तमथाप्यकस्मात् प्राप्तदुःखेन निःश्वसन्तं मातङ्गमिव स्थितं भरत-
मित्यन्वयः ॥ १५ ॥

भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्य दमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 कुलीनः सत्वसम्पन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ।
 राज्यहेतोः कथं पापमाचरेन्महिधो जनः ॥ १६ ॥
 न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिस्तदन ! ।
 न चापि जननीं वाल्यात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥
 कामकारो महाप्राज्ञ ! गुरुणां सर्वदानघ ! ।
 उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते ॥ १८ ॥
 वयमस्य यथालोके संख्याताः सौम्य ! साधुभिः ।
 भार्या पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥
 वने वा चीरवसनं सौम्य ! कृष्णाजिनांवरम् ।
 राज्ये वापि महाराजो मां वासयितुमीश्वरः ॥ २० ॥

पापं पित्राज्ञाभङ्गरूपम् ॥ १६ ॥

बाल्यादज्ञानात् ॥ १७ ॥

कथं कैकेयीगर्हणमज्ञानमूलं तत्राह,—कामकार इति । स्वच्छन्दा-
 चरणमित्यर्थः स्वेच्छया नियोजनमिति यावत् । गुरुणां पित्रादीनाम् ।
 उपपन्नेषु सम्मतेषु दारेषु पुत्रेषु च कामकारो विधीयत इति
 संबन्धः ॥ १८ ॥

ततः किमन्त आह,—वयमिति । भार्याः पुत्राः शिष्याश्च लोके
 साधुभिर्यथा समाख्याता इच्छाविनियोगार्हतया तथास्य राज्ञो वयं
 सर्वे इति त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥

यावत् पितरि धर्मज्ञ ! गौरवं लोकसत्कृते ।

तावद्धर्मकृतां श्रेष्ठ ! जनन्यामपि गौरवम् ॥ २१ ॥

एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव ! ।

मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत् समाचरे ॥ २२ ॥

त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम् ।

वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा ॥ २३ ॥

एवमुक्त्वा * महाराजो विभागं लोकसन्निधौ ।

व्यादिश्य च महाराजो दिवं दशरथो गतः ॥ २४ ॥

स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तव ।

प्रकृते किं तत्राह,— वने इत्यादि ॥ २० ॥

प्रकृतमन्वागर्हाभावमुपसंहरति यावदिति । तावत् तावत्परि-
माणकमित्यर्थः । अतः कैकेया अप्यस्मिन्निर्भयेजने तथैवाधिकार इति
भावः ॥ २१ ॥

सचामरे समाचरिष्यामि ॥ २२ ॥

त्वया राज्यं प्राप्तव्यम् । मया दण्डके वस्तव्यम् ॥ २३ ॥

एवं विभागं लोकसन्निधौ मन्त्रिपुरोहितादिजनसन्निधौ उक्त्वा
तानेवं विभागं कुरुतेति व्यादिश्य च आज्ञाप्य च दिवं गत इत्य-
न्वयः ॥ २४ ॥

* “कृत्वा” इति वा पाठः ।

पित्रा दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥

चतुर्दशसमा सौम्य ! दण्डकारण्यमाश्रितः ।

उपभोक्ष्ये त्वहं दत्तं भागं पित्रा महात्मना ॥ २६ ॥

यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः

पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः ।

यथाभागं पित्रकल्पितचतुर्दशवर्षपर्यन्तम् अनेन तदनन्तरमहं
भोक्ष्यामीति सूचितम् । मात्रापि चतुर्दशवर्षपर्यन्तं वनवासं एव वृतः
न तु सर्वथा मे राज्यत्यागः, पित्रापि तावदेवानुमतमिति भावः
॥ २५ ॥ २६ ॥

पिता महात्मा ब्रह्मणा तुल्यः । अथयं सर्वलोकेश्वरत्वं ब्रह्मत्वं
पित्रननुमतमिति शेषः । न हितमित्यन्वयः । ननु पित्रमरणश्रवणोत्तरं
शोकमुल्लंघ्याभिषेकप्रत्याख्यानमेव कुत इति चेच्छृणु । भरतस्याभिषेक-
करणप्रत्याशावारणाय किकेय्या लोकानां चान्यथासंभावनावारणाय
शोककालेऽपि धैर्यमवलम्ब्य तत्करणं शोककालेऽप्येवं धैर्यं कर्त्तव्यमिति
लोकोपदेशायेति मम प्रतिभाति । तीर्थस्तु पूर्वं न स्वर्गं गतः मृतकल्पः
विधवास्तत्कल्पा इत्यर्थं मत्वा मरणनिश्चयाभावेन राज्यस्वीकारायैव
राजानं मृतकल्पं वदतीति बुद्ध्या शोकाकरणपूर्वकमभिषेकप्रत्याख्यानं
कृतवान् । स्वर्गाय दिवं गत इत्यत्राप्येवमेवेत्याह । कतकस्तु गतः स्वर्ग-
मिति भरतेनोक्तेऽपि पित्रमरणोचितसर्वकार्यकरणे कृते भरतस्तस्य मे

तदेव मन्ये परमात्मनो हितं
न सर्वलोकेश्वरभावमव्ययम् ॥ २७

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामभरतसंवादे नाम एकाधिक-
शततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

इत्याद्युक्तवान् । कविस्तु संचोपेणादावुक्ताग्रं विस्तरेण वदतीति प्रायः
कवः स्वभाव इत्याह ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

दुत्तरशततमः सर्गः ।

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ।
किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १ ॥
शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु न रर्षभ ! ।
ज्येष्ठे पुत्रे स्थिते राज्ञां न कनीयान् भवेन्नृपः ॥ २ ॥
स समृद्धां मया सार्द्धमयोध्यां गच्छ राघव ! ।
अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३ ॥

अथ भरतः पितृदत्तान्तप्रश्नोत्तरमुक्त्वा कश्चित्पश्नोत्तरमाह,—
रामस्येति । धर्माद्राज्यायोग्यत्वेन राजधर्माद्राज्याद्विहीनस्य त्वत्पृष्ट-
राजधर्मो मे कोपयुक्तः अनुपनीतयागवत् अतोऽनवसरदुःखो मयि
कश्चिदादिप्रश्न इति भावः ॥ १ ॥

कुतस्ते उक्तं धर्माभावोऽत आह,—शाश्वत इति । शाश्वतः कुल-
क्रमागतः अस्मासु अस्मत्पूर्वेषु । सदा सर्वदा । यथेति पाठे,—यथा-
शास्त्रं स्थितः प्रतिष्ठितः । अयं कस्तवाह,—ज्येष्ठे इति । एवञ्च
कनीयस्त्वान्मे न राज्यत्वमिति भावः ॥ ३ ॥

राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वे सम्मतो मम ।

यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुर्मानुषम् ॥ ४ ॥

केकयस्ये तु च मयि त्वयि चारणमाश्रिते ।

धोमानं स्वर्गं गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ ५ ॥

निष्क्रान्तमात्रे भवति समीते सहलक्ष्मणे ।

दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥ ६ ॥

उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र ! क्रियतामुदकं पितुः ।

अहञ्चायञ्च शत्रुघ्नः पूर्वमेव हृतोदकौ ॥ ७ ॥

प्रियेण किल दत्तं हि पिबल्लोकेषु राघव ! ।

अत्रयं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥ ८ ॥

यदेवमतः स इति । गच्छ आगच्छ । भवाय अभ्युदयाय । ननु देवत्वप्रापकं तपो विहाय किं मे राज्येन तत्राह,—राजानमिति । सर्वे जना यद्यपि राजानं मानुषं प्राहुस्तथापि मम स देवत्वे सम्मतः । तत्र हेतुमाह,—यस्येति । अमानुषं मनुष्येऽसम्भावित-मित्यर्थः ॥ ४ ॥

उक्तमपि राजमरणं रामेण विषयान्तरात्तरदागादश्रुतमिव मत्वा पुनस्तदेवाह,—केकयस्ये इति । सतां मतः सङ्घिः पूज्यभानः ॥ ५ ॥ ६ ॥

हृतोदकाविति । हृतसपिण्डोकरणान्तसर्वज्ञत्वात् ॥ ७ ॥

तर्हि किं हृतकरणेनेत्यत आह,—प्रियेणेति । भवान् प्रियो ज्येष्ठत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सु-
 स्त्वय्येव मक्तामनिवर्त्य बुद्धिम् ।
 त्वया विहीनस्तव शोकहृद्ग-

त्वां संस्मरन्नेव गतः * पिता ते ॥ ६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

भरतवाक्यं नाम दुःस्तरशततमः

सर्गः ॥ १०२ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रियत्वमेवोपपादयति । त्वामेवेति । तव शोक-
 स्रग्गा इत्यनेन त्वच्छोक एव तदवसादहेतुरिति दर्शितम् ॥ ६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामौये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे दुःस्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

---

* “त्वां संस्मरन्सन्निहितः” इति वा पाठः ।

त्रयत्तरशततमः सर्गः ।

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् ।
राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ १ ॥
तन्तु वज्रमिवोत्सृष्टमाह्वे दानवारिणा ।
वागवज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परन्तपः ॥ २ ॥
प्रगृह्य रामो बाह्व वै पुष्पिताङ्ग इव * द्रुमः ।
वने परशुना क्लृप्तस्तथा भुवि पपात ह ॥ ३ ॥
तथा हि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् ।
कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ ४ ॥

करुणां शोकावहाम् ॥ १ ॥
तं भरतोक्तं वागवज्रं रणे इन्द्रोत्सृष्टवज्रतुल्यं श्रुत्वा ॥ २ ॥
बाह्व प्रगृह्य अतिशिथिलौ कृत्वा उद्धृत्य च निष्प्रोथ वा भूवि
पपात भरतादिदर्शनेन हर्षात् पुष्पिताङ्गद्रुमसादृश्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

* “पुष्पिताग्रो यथा” इति वा पाठः ।

भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्षिताः ।

रुदन्तः सह वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै ॥ ५ ॥

स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामश्रुसुत्सृजन् ।

उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बद्ध भाषितुम् ॥ ६ ॥

स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिम् ।

उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितम् ॥ ७ ॥

किं करिष्याम्ययोध्यायां ताते दिष्टाङ्गतिं गते ।

कक्षां राजवराङ्गीनामयोध्यं पालयिष्यति ॥ ८ ॥

किं नु तस्य मया कार्यं दुर्जातेन महात्मनः ।

यो मृतो मम शोकेन स मया न च संसृजतः ॥ ९ ॥

अहो भरत ! सिद्धार्थो येन राजा त्वयानघ ! ।

शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः ॥ १० ॥

निष्पधानामनेकायां नरेन्द्रेण विनाकृताम् ।

निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥ ११ ॥

सिषिचुः मोहशान्तये सर्वगात्राणि जलेन सिषिचुः ॥ ५ ॥

कृपणं भाषितुं ज्ञोकानुसारेण विजपितुमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

दिष्टां गतिं दैवकल्पितां गतिं स्वसुकृतातिदृष्टां वा ॥ ८ ॥

दुर्जातेन दृष्टाजन्मना ॥ ९ ॥

सत्कृतः संस्कारकर्मणा पूजितः ॥ १० ॥

समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परन्तप ! ।

कोऽनुशासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरं गते ॥ १२ ॥

पुरा मेच्छ्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन् ।

वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णमुखान्यहम् ॥ १३ ॥

एवमुक्त्वा तु भरतं भार्यामभ्येत्य राघवः ।

उवाच शोकसन्तप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १४ ॥

सीते ! मृतस्ते श्वशुरः पिताहीनोऽसि लक्ष्मण ! ।

भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतिं पृथिवीपतेः ॥ १५ ॥

ततो बद्धगुणं तेषां वाप्यं नेत्रेष्वजायत ।

तथा ब्रुवति काकुत्स्थे कुमारारणां यशस्विनाम् ॥ १६ ॥

ततस्ते भ्रातरः सर्वे वृशमाश्वास्य दुःखितम् ।

अब्रुवन् जगतीभर्तुः क्रियतामुदकं पितुः ॥ १७ ॥

निष्प्रधानां प्रधानहीनाम् अतएवानेकायां बद्धनायकाम् । अत्रो-
भयत्रहेतुर्नरेन्द्रेण विनाशतामिति ॥ ११ ॥

अनुशासिष्यति । हिताहितविषयप्रवृत्तिनिवृत्ती कारयि-
ष्यति ॥ १२ ॥

सुवृत्तं शोभननियोगाचरणम् । कुतः पुरुषात् ॥ १३ ॥

अभ्येत्य अभिमुखो भूत्वा ॥ १४ ॥

स्वर्गतिरूपं दुःखम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

सा सीता श्वशुरं श्रुत्वा स्वर्गलोकगतं वृषम् ।
 नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां न शशाकेचित्तुं प्रियम् * ॥ १८ ॥
 सान्त्वयित्वा तु तां रामो रुदन्तीं जनकात्मजाम् ।
 उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः ॥ १९ ॥
 'आनयेद्भुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम् ।
 जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥ २० ॥
 सीता पुरस्तात् व्रजतु त्वमेनामभितो व्रज ।
 अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्ह्येषा सुदारुणा ॥ २१ ॥
 ततो नित्यानुगक्षेष्वां विदितात्मा महामतिः ।
 मृदुर्दान्तश्च कान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥

क्रियतामिति अभ्रवन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

इद्भुदिपिण्याकम् तपस्विभोज्यतापसतरूपफलपिण्याकम् । अग्निः-
 सारिततैलं पिष्ट्वा चूर्णीकृतमिद्भुदीबीजमत्र पिण्याकत्वेनोपचर्यते । निः-
 सारितसारस्य तस्य निविद्धत्वात् । उत्तरमुत्तमं नवीनं चीरम् ॥ २० ॥

अभितः पश्चात् । एषा गतिः सुदारुणा श्रेकादिकालिकी । तदु-
 क्तम् । सर्वे कनिष्ठप्रथमा इतरे तु स्त्रियोऽग्रत इति आशौचज्ञान-
 प्रकरणे ॥ २१ ॥

नित्यानुगः कुलक्रमादागतानुचरः विदितात्मा ज्ञातात्मस्वरूपः ।
 तेषां कुमाराणाम् ॥ २२ ॥

* "पतिम्" इति वा पाठः ।

सुमन्त्रस्त्रैर्वृषभुतैः सार्द्धमाश्रास्य राघवम् ।

अवतारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम् ॥ २३ ॥

ते सुतीर्थां ततः कृच्छादुपगम्य यशस्विनः ।

नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदा पुष्पितकाननाम् ॥ २४ ॥

शीघ्रस्त्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमम् ।

सिषिचुसूदकं राज्ञे तत एतद्भवत्विति ॥ २५ ॥

प्रगृह्य तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ।

दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥

एतत्ते राजशार्दूल ! विमलं तोयमक्षयम् ।

पितृलोकगतस्याद्य मद्दत्तमुपतिष्ठतु ॥ २७ ॥

अवतारयत् अवतारयत् ॥ २३ ॥

ते सीतादयः ॥ २४ ॥

अकर्दमं तीर्थम् अवतारमार्गं तत एतद्भवत्वित्युच्चार्य सिषिचुर्दुः
ततेत्येतत्पितुर्नामगोत्ररूपोपलक्षणं बोध्यम् । सम्बोधने श्रुतकरणाद-
सन्धिः । केचित्तु ततेत्युक्त्वा नामाद्युच्चारणस्य न प्रयोजनमस्मादेवाच्चार-
दित्याहुः ॥ २५ ॥

एतदेव विवृणोति । प्रगृह्येति । याम्यां दक्षिणाम् । यस्याधु-
निकनिबन्धेषु सुमन्तुनाम्ना लिखितं वचनं क्षत्रियाणामुदङ्मुखज-
नानबोधकं तन्निर्मूलम् एतदाचारविरोधात् निष्कृष्टक्षत्रियपरं वा ।
रुदन्नित्यनेन पित्रादिविषये रोदने न निषेध इति सूचितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

ततो मन्दाकिनीतीरं प्रत्युत्तीर्य स राघवः ।

पितृष्वकार तेजस्वी निर्वापं धातुभिः सह ॥ २८ ॥

ऐकुदं वदरैर्मिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ।

न्यस्य रामः सुदुःखार्त्ता रुदन् वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥

इदं भुञ्ज महाराज ! प्रीतो यदशना वयम् ।

यदन्नः पुरुषो नूनं तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ३० ॥

ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य मरिचटात् ।

आकरोह नरव्याघ्रो रम्यमानुः महीधरम् ॥ ३१ ॥

ततः पर्यंकुटीद्वारमामाद्य जगतीपतिः ।

परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥

तेषां तु रुदतां शब्दात् प्रतिशब्दोऽभवद्भिरौ ।

प्रत्युत्तीर्य तीरमागत्य निर्वापस्वकार पिण्डं ददौ । न च यदा कदाचित्पितुर्मरणश्रवणे पुत्रस्य दशाह्वाशौचतायाः स्मृतिवृत्तत्वेन कथं कृतक्रियस्य पितुः प्रथमदिन एव पिण्डदानमिति वाच्यं तस्याः स्मृतेः क्षान्तिथेतरविषयत्वात् कालिविषयत्वाद्वा न दोषः ॥ २८ ॥

ऐकुदं इकुदीबीजसम्बन्धि । बदरैः बदरफलैः ॥ २९ ॥

ननु राक्षे कथं पिण्याकपिण्डदानं तत्राह,—यदशना इत्यस्य तदशनाः व्यस्मत्पितर इति शेषः । तत्र सामान्येनार्थान्तरन्यासमाह,—यदन्न इति ॥ ३० ॥

प्रत्युत्तीर्य परावृत्त ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आदृशां सह वैदेह्या शिंहानां नर्दतामिव ॥ ३३ ॥

महाबलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः ।

विज्ञाय तुमुलं शब्दं चत्ता भरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥

अब्रुवंश्चापि रामेण भरतः सङ्गतो ध्रुवम् ।

तेषामेष महान् शब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥ ३५ ॥

अथ वाहान् परित्यज्य तं सर्वेऽभिमुखाः स्वनम् ।

अयेकमनसो जग्मुर्द्यथास्थानं प्रधाविताः ॥ ३६ ॥

हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्खलङ्कृतैः ।

सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः ॥ ३७ ॥

अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा ।

द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाश्रमम् ॥ ३८ ॥

प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिः ॥ ३३ ॥

चत्ताः का विपत्त्यादुरभूदिति भीताः ॥ ३४ ॥

ततो निश्चिन्त्याब्रुवन्निति ॥ ३५ ॥

स्वनमभिमुखाः स्वनोत्पत्तिदिशमभिमुखाः । यथास्थानं यथोचितं
प्रधावितास्वरिता गच्छन्ति स्म ॥ ३६ ॥

कैस्तवाह,—हयैरित्यादि । सुकुमारा इति पूर्वान्वयि । अन्ये तेभ्यो
भिन्नाः ॥ ३७ ॥

आश्रममिति यद्म् ॥ ३८ ॥

भ्रातृणां त्वरितास्ते तु द्रष्टुकामाः समागमम् ।
 ययुर्बहुविधैर्यानैः खुरनेमिसमाकुलैः ॥ ३८ ॥
 सा भूमिर्बहुभिर्यानै रथनेमिसमाहता ।
 सुमोच तुसुलं शब्दं द्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ४० ॥
 तेन विज्ञासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।
 आवासयन्तो गन्धेन जग्मुरन्यदनं ततः ॥ ४१ ॥
 वराहमृगसिंहाश्च महिषाः स्मरारासथा * ।
 व्याघ्रगोकर्णगवया विव्रेसुः षष्ठैः सह ॥ ४२ ॥
 रथाङ्गहंसा नृत्यहाः श्वाः कारण्डवाः परे ।
 तथा पुंस्त्र्योक्किलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥ ४३ ॥

खुरसमाकुलयाणाः यश्वादयः । नेमिसमाकुलानि रथशकटा-
 दीनि ॥ ३८ ॥

समाहता अभिहता आक्रान्तेति यावत् ॥ ४० ॥

तेन शब्देन गन्धेन आवासयन्तः मदगन्धेन दिङ्मुखानि सुरभी
 कुर्वन्तः ॥ ४१ ॥

. गोकर्णमृगरौ मृगविशेषौ ॥ ४२ ॥

---

* “सर्पवानराः” इति वा पाठः

तेन शब्देन विवक्षितैराकाशं पक्षिभिर्वृतम् ।

मनुय्यैरावृता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा ॥ ४४ ॥

ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमकल्लषम् ।

आसीनं स्थण्डिले रामं ददर्श सहसा जनः ॥ ४५ ॥

विगर्हमाणः कैकेयीं मन्यरामहितामपि * ।

अभिगम्य जनो रामं वाष्पपूर्णमुखोऽभवत् ॥ ४६ ॥

तान् नरान् वाष्पपूर्णान् समीक्ष्याथ सुदुःखितान् ।

पर्यष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ॥ ४७ ॥

स तत्र काञ्चित् परिपस्वजे नरान्

नरास केचित् तमभ्यवादयन् ।

चकार सर्वान् सवयस्यवान्धवान्

यथार्हमासाद्य तदा शृपात्मजः ॥ ४८ ॥

रथाङ्गः चक्रवाकः । नयूहे जलकुक्कुटः । श्रवाः बकवि-
शेषाः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

पर्यष्वजत परिष्वङ्गयोग्यानि शेषः ॥ ४७ ॥

तदेवाह,—स तत्रेति ॥ ४८ ॥

* “सहितो मन्यरामपि” इति वा पाठः

ततः स तेषां रुदतां महात्मनां
 भुवश्च खञ्जानुविनादयन् स्वनः ।
 गुहागिरीणाञ्च दिशश्च सन्ततं
 मृदङ्गघोषप्रतिमो विशुश्रुवे ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 पिण्डदानं नाम त्रुत्तरशततमः
 सर्गः ॥ १०३ ॥

अनुविनादयन् प्रतिध्वनयन् ॥ ४६ ॥
 अथ कतकरीत्या श्लोकद्वयं गतम् ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे त्रुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुर्त्तरशततमः सर्गः ।

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च ।
अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥ १ ॥
राजपत्न्यश्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति ।
ददृशुस्तत्र तत्तीर्थं रामलक्षणसेवितम् ॥ २ ॥
कौसल्या वाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ।
सुमित्रामब्रवीद्दीनां यास्यान्या राजयोषितः ॥ ३ ॥
इदं तेषामनाथानां क्लिष्टमक्लिष्टकर्मणाम् ।
वने प्राक्कलनं तीर्थं ये ते निर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥
इतः सुमित्रे ! पुत्रस्ते सदा जलमतन्द्रितः ।
स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात् ॥ ५ ॥

दशरथस्य दारानित्यन्वयः । तर्षितः साभिलाषः ॥ १ ॥

तीर्थमवतारमार्गम् ॥ २ ॥ ३ ॥

ये ते प्रसिद्धा रामादयो निर्विषयीकृता रान्यान्निष्काशितास्तेषां
वने वसतां प्राक्कलनं बज्जग्रीहिरयम् । प्रथमपरिग्रहवत् तीर्थं पुण्य-
तीर्थम् । गङ्गायमुनापरपारभवं इदमेव । प्राक्कलनमिति पाठि आधु-

जघन्यमपि ते पुत्रः कृतवान्न तु गर्हितः ।
 भ्रातुर्यदर्थरहितं सर्वं तद्गर्हितं गुणैः ॥ ६ ॥
 अद्यायमपि ते पुत्रः क्लेशानामतथोचितः ।
 नीचानर्थसमाचारं सज्जं कर्म प्रमुञ्चतु ॥ ७ ॥
 दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले ।
 पितुरिङ्गुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ॥ ८ ॥

निककल्पितः । नापि तत्रार्थसामञ्जस्यमिति कतकः । तत्रापि पाठे
 प्राक् परिगृहीतमिति शेषः । प्राक् परिगृहीतं तीर्थं जलानयनादि-
 व्यवहारोपयोगी मार्गः । इदमेवेति केवलं निश्चितमित्यर्थो वक्तुं शक्यः ।
 केवलं निश्चिते क्लोवं वाच्यवच्चैककृतस्वर्योरिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

जघन्यं हीनमपि जलाहरणादिकं ते पुत्रः कृतवानथाप्यसौ न
 गर्हितः । कुतस्तत्राह,—गुणैर्ज्यैष्ठ्यत्वसौभ्रात्रधार्मिकत्वादिभिर्विशिष्टस्य
 भ्रातुर्यदर्थरहितं प्रयोजनरहितं तदेव गर्हितं भवति । तीर्थस्तु भ्रातुर्यद-
 र्थसहितं प्रयोजनसहितम् तद्गुणैः प्रयोजनेर्विहितं कल्पितं तत् सर्वगुण-
 फलकमित्यर्थसहितं विहितमिति पाठश्चाह ॥ ६ ॥

क्लेशानामनुभूयमानानां तथा यथानुभवमुचितो नेत्यतथोचितस्तेऽयं
 पुत्रो नीचार्हो योनर्थो दुःखजनकः समाधरोऽनुष्ठानं यस्मिन् तत्तथा
 सज्जं प्रस्तुतं यथोक्तं कर्म मुञ्चतु रामस्तु प्रत्यावर्त्तिष्यमाणत्वादिति
 भावः । एकः शत्रुघ्नस्तु भरतसङ्गादेतत्कर्म न करोत्येवायमपि मुञ्चत्विति
 अपरथः ॥ ७ ॥

न्यस्तं रामेण ॥ ८ ॥

तं भूमौ पितुरार्त्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा ।
 उवाच देवी कौशल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ९ ॥
 इदमिच्छाकुनायस्य राघवस्य महात्मनः ।
 राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतेतद् यथाविधि ॥ १० ॥
 तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः ।
 नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम् ॥ १२ ॥
 चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रमहशो भुवि ।
 कथमिङ्गुदिपिण्याकं स भुङ्क्ते वसुधाधिपः ॥ १२ ॥
 अतो दुःखतरं लोके न किञ्चित् प्रतिभाति मे ।
 यत्र रामः पितुर्दद्यादिङ्गुदीचोदमृद्धिमान् ॥ १३ ॥
 रामेणैङ्गुदिपिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे ।
 कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सहस्रधा ॥ १४ ॥
 श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति मे ।

स्त्रियः प्रतीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥
 औपयिकम् उचितं न भवतीति मन्ये । तत्रहेतुभुक्तभोगस्येति
 भुक्त्वा भोगा येन तस्य ॥ ११ ॥
 चतुरन्तां चतुःसमुद्रावसानाम् ॥ १२ ॥
 क्षोदं पिष्टम् ॥ १३ ॥
 न स्फोटति न स्फुटति न विशीर्यं भवति ॥ १४ ॥

यदन्नः पुरुषो नूनं तदन्नास्तस्य देवताः ॥ १५ ॥
 एवमार्त्ता सपत्न्यस्ता जग्मुराश्वस्य तां तदा ।
 ददृशुश्चाश्वमे रामं स्वर्गं च्युतमिवामरम् ॥ १६ ॥
 तं भोगैः संपरित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः ।
 आर्त्ता मुमुचुरश्रूणि सस्वरं शोककर्षिताः ॥ १७ ॥
 तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणांश्चुजान् ।
 मातृणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसङ्गरः ॥ १८ ॥
 ताः पाणिभिः सुखस्यर्धैर्मृदुजुलितलैः शुभैः ।
 प्रभमार्जूरजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १९ ॥
 सौमित्रिरपि ताः सर्वा ममृहः संप्रेक्ष्य दुःखितः ।
 अभ्यवादयदासक्तं शनैरामादनन्तरम् ॥ २० ॥
 यथा रामे तथा तस्मिन् सर्वा वदतिरे स्त्रियः ।
 वृष्णिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥ २१ ॥

श्रुतिरित्याद्याश्चासनप्रकारः । सत्या सत्यार्था । लौकिकी लोक-
 विदिता लोकप्रसिद्धा ॥ १५ ॥

एवं श्रुतिस्त्रित्यादिप्रकारेण ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

पृष्ठात् पृष्ठदेशात् । पृष्ठन्तु चरमन्तनोः ॥ १९ ॥

आसक्तं भावे निष्ठा स्नेहासङ्गोपेतम् ॥ २० ॥

वदतिरे वर्त्तितवत्यः ॥ २१ ॥

सीतापि चरणांस्तासामुपसंगृह्य दुःखिता ।

श्वश्रूणामश्वपूर्णाक्षी संबभूवाग्रतः स्थिता ॥ २२ ॥

तां परिष्वज्य दुःखार्त्ता माता दुहितरं यथा ।

वनवासं कृतां दीनां कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥

विदेहराजस्य सुता सुषा दशरथस्य च ।

रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता विजने वने ॥ २४ ॥

पद्ममातपसन्तप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलम् ।

काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवाम्बुदैः ॥ २५ ॥

मुखन्ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाग्रथम् ।

यत्नं मनसि वैदेहि ! व्यसनारणिसम्भवः ॥ २६ ॥

ब्रुवन्थामेवमार्त्तायां जनन्यां भरताग्रजः ।

पादावासाद्य जग्राह वसिष्ठस्य स राघवः ॥ २७ ॥

पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य वै

दहत्यतेरिन्द्र इवामराधिपः ।

उपसंगृह्य स्पृष्टा ॥ २२ ॥

वनेत्यादि । वनवासकृतदीनत्ववतीमिति यावत् ॥ २३ ॥ २४ ॥

परिक्लिष्टं परिभ्रूयितम् उत्पलं रक्तोत्पलं ध्वस्तमभिभू-

तम् ॥ २५ ॥

ते मुखं प्रेक्ष्य स्थितामिति शेषः मनसि संक्रान्तो व्यसनारणिसम्भवः

प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः

सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ २८ ॥

ततो जघन्यं सहितैः स्वमन्त्रिभिः

पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः ।

जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवा-

नुपोपविष्टो भरतस्तदायज्ञम् ॥ २९ ॥

उपोपविष्टस्तु तदातिवीर्यवां-

स्तपस्विवेषेण समीक्ष्य राघवम् ।

अथिा ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलि-

र्यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिम् ॥ ३० ॥

किमेष वाक्यं भरतोऽद्य राघवं

प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति ।

इतीव तस्यार्थजनस्य सर्वतो

बभूव कौतूहलसुत्तमं तदा ॥ ३१ ॥

शोकः । अपिराश्रयं गृहमिव काष्ठानीव वा मां दहति । आश्रयमिति
पाठेऽपि आश्रयोऽगृहमेव । आश्रयतेऽनेति व्युत्पत्तेः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

तत इति । वशिष्ठरामोपवेशनानन्तरं जघन्यं जघनभागं
पृष्ठभागमाश्रितः सन् उपोपविष्टो बभूवेत्यन्वयः ॥ २९ ॥

उपोपविष्ट इत्यादिजनाभिप्रायान्भावणम् ॥ ३० ॥

स राघवः सत्यव्रतिश्च लक्ष्मणो
 महानुभावो भरतश्च धार्मिकः ।
 वृता सुहृद्भिश्च विरेजिरेऽध्वरे
 यथा सदस्यैः सहितास्तथोग्रयः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 समागमो नाम चतुर्त्तरशततमः
 सर्गः ॥ १०४ ॥

किमिति किं साधु वक्ष्यति वदिष्यतीति योजना ॥ ३१ ॥
 त्रयोऽग्रयः शत्रुघ्नस्याप्राधान्येन परिहरणात् ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे चतुर्त्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चमोत्तरशततमः सर्गः ।

ततः पुरुषसिंहानां वृतानां तैः सुहृद्गणैः ।
शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्त्तत ॥ १ ॥
रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्दूताः ।
मन्दाकिन्यां ऊतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २ ॥
तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित् किञ्चिदब्रवीत् ।
भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
सान्निवता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।
तद्दामि तवैवाहं भुञ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ ४ ॥

पूर्वसर्गान्तोक्तरीत्या सुहृद्गणदूतत्वं शोचतां पिटमरणदुःखेन ॥ १ ॥
मन्दाकिन्याम् तत्तीरे ऊतं प्रातरौपासनहोमं जप्यं गायत्री-
जपम् । द्वारमिति पाठे उटजद्वारमित्यर्थः इति केचित्सन्न । उत्तर-
सर्गे मन्दाकिनीतीरे राममुवाचेत्युक्तेः । तस्माद्राममिति पाठः रामाधि-
स्थितनदीतीरमित्यर्थ उचितः ॥ २ ॥ ३ ॥

माता कैकेयी प्रथमं राज्ञा राज्यदानेन सान्निवता कृतान्धासा ।
अनन्तरं तथा ममेदं राज्यं दत्तं तस्माद्राज्यम् अकण्टकं उक्तप्रकारेण
पिटवचनस्यापि परिपालनात् प्रत्यूहरहितम् ॥ ४ ॥

सह ते वाम्बुवेगेन भिन्नसेतुर्जलागमे ।

दुरावरं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत् ॥ ५ ॥

गतिं खर इवाश्वस्य तार्क्ष्यस्येव पतत्रिणः ।

अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ! ॥ ६ ॥

सजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते ।

राम ! तस्य तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥ ७ ॥

यथा तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विवर्द्धितः ।

ह्रस्वकेन दुरारोहो रुढस्कन्धो महाद्रुमः ॥ ८ ॥

जलागमे वर्षाकालेऽम्बुवेगेन भिन्नः सेतुरिव । इदं महदयोध्या-
देशीयं राज्यखण्डं भरतखण्डाख्यं राज्यं त्वदन्येन दुरावरं आवारितु-
मशक्यम् ॥ ५ ॥

ननु त्वया दीरेण सुरक्ष्यमेतत्तत्राह,— गतिमिति । अश्वगतिमनु-
गन्तुं खरो यथा न शक्तः । तार्क्ष्यगत्यनुगमने यथेतरपक्षिणोऽशक्ता-
स्तथा तव गतिं त्वदीयां राज्यपालनशक्तिमनुगन्तुं मे न शक्तिः ।
इवशब्दे यथार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् ॥ ६ ॥

सजीवमिति । यः परैर्नित्यश उपजीव्यते तस्य सजीवं शोभनं
जीवनमित्यर्थः । भावघज्जन्तं स्त्रीबमपि क्षचित् । घञ्जपाः पुंसीति
तु प्रायिकमिति बोध्यम् । तस्येत्यर्थे तेनेत्यार्षम् । दुर्जीवं दुःखं जीवनं
तस्मात्तव राज्यकरणमेवोचितमिति भावः ॥ ७ ॥

लोकैरक्षयार्थं दशरथेनोत्पाद्य वर्धितः । सकलगुणसम्पन्नो यदि

स यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् ।
 स तां नानुभवेत् प्रीतिं यस्य हेतोः प्ररोपितः ॥ ८ ॥
 एषोपमा महाबाहो ! तदर्थं वेत्तुमर्हसि ।
 यत्र त्वमस्मान् दृषभो भर्ता भृत्यान् प्राधि ॥ १० ॥
 श्रेष्ठयस्त्वां महाराज ! पश्यन्त्वयाञ्च सर्वशः ।
 प्रतपन्तमिवादित्यं राज्ये स्थितमरिन्दमम् ॥ ११ ॥
 तवाश्रयाने काकुत्स्थ ! मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः ।
 अन्तःपुरगता * नार्यो नदन्तु सुसमाहिताः ॥ १२ ॥

लोकरक्षणं न करिष्यसि तदा व्यर्थस्तत्प्रयास इत्यनुमर्थमुपमानप्रदर्शनमुखेनाह,—यथात्विति । यथा दृष्टः फलार्थिना पुंसा रोपितः कृतबीजावापोऽनन्तरं शनैर्वर्धितः । तत्र दृष्टतिशयमाह,—ऋक्षकेन वामनेन दुरारोहोऽतएव रुद्रस्त्वान्धो महाद्रुमोऽथ पुष्पितो भूत्वा यदा फलानि न दर्शयति तदा सः तदारोपकः पुमान् यस्य फलस्य हेतोः स क्रुमः प्ररोपितः उत्पादितः स तां प्रीतिं स्वाभिमतफलप्राप्तिजां प्रीतिं नानुभवेत् तथा त्वमिति । एषोपमा त्वयि भवति । यत्र रक्षणाकाले दृषभः श्रेष्ठस्त्वं भर्ता पालनसमर्थोऽस्मान् भृत्यान् न प्राधि न श्रेष्ठयसि अन्तर्दयं तस्या उपमाया अर्थं राजप्रयासानर्थक्यरूपं वेत्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

* “अन्तःपुरचरा” इति वा पाठः ।

तस्य साध्विदुमन्यन्त नागरा विविधा जनाः ।

भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ॥ १३ ॥

तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विस्रपन्तं यशस्विनम् ।

रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयद्वात्मवान् ॥ १४ ॥

नात्मनः कामकारो हि पुरुषोऽयमनीश्वरः ।

इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति ॥ १५ ॥

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तश्च जीवितम् ॥ १६ ॥

निचयाः संग्रहाः नाशान्ताः । समुच्छ्रया विद्यादिहृतमौम्रत्वं तस्मात्

श्रवत्वेन निश्चिते कः शोक इति भावः ॥ १६ ॥

श्रेष्ठयो नानाजातीयसङ्घाः अग्रग्राः प्रधानाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

तस्यः वचः साध्विदुमन्यन्तेति योजना अन्वमन्यन्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥

दुःखितं प्रेक्ष्य दुःखिनेवं वक्षीत्यालोच्य । कृतात्मा शिष्टितनुजिः ।

आत्मवान् धीरः ॥ १४ ॥

आश्वासनप्रकारो नात्मन इति । आत्मनो जीवस्य कामकारः

स्वेच्छया यत्किञ्चित्प्रवर्तनसामर्थ्यं न नास्ति हि । यतोऽयं पुरुषो नीश्वरः

ईश्वरवत् स्वातन्त्र्यरहितः तस्मादेनमितस्माद्भादेहाच्च लोकाच्च इतरतः

परस्मादेहाच्च लोकाच्च कृतान्तः काणाऽन्तर्धानिः स्वः कर्मानुरूपं

कर्षति एवञ्च मम वनवासे न राजा नापि कञ्चिदधिकारम् किन्तु

देवादीनामदृष्टमित्यन्तरो भावः ॥ १५ ॥

इदानीं राजमरणशोकावकाशोऽपि नास्तीत्याह,—सर्वे इति ।

यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ।

एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ १७ ॥

यथागारं दृढस्थं जीर्णं भूत्वावसीदति ।

तथावसीदन्ति नरा अरामृत्युवशं गताः ॥ १८ ॥

अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्त्तते ।

थात्मेव यमुना पूर्णा समुद्रमुदकार्णवम् ॥ १९ ॥

अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह ।

आयुं वि क्षपयन्त्याशु घ्रीष्मे जलमिवांशवः ॥ २० ॥

आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि ।

आयुस्तु हीयते यस्य स्थितस्य च गतस्य च ॥ २१ ॥

यथा फलानां पतनमश्व्यपरिहारम् एवं मरणमपि तथा ।
तस्मान्नृपस्य तस्य न शोच्यता ॥ १७ ॥

तदेव दृष्टान्तान्तरेणोपपादयति यथेति ॥ १८ ॥

अतीतरजन्यप्रतिनिवृत्तौ दृष्टान्तो यमुना यात्मेव न प्रतिनिवर्त्तत
इत्यर्थः । उदकार्णवमित्यत्रोदकपदमधिकम् ॥ १९ ॥

गच्छन्तीति शचन्तम् । अंशवो रत्नकिरणाः । आशये इति पाठे
जगत्प्रये इत्यर्थः ॥ २० ॥

यदेवमतस्त्वमात्मानं प्रति अनुशोच मृत्युर्दुर्वार आयाति का मे
गतिरिहामुचेति चिन्तय । अन्यं राजानम् । तदेव शोच्यत्वमाह,—आयु-
रिति । आयुस्तु यस्य । यस्य कस्यापि हीयत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सहैव मृत्युर्नजति सह मृत्युर्निषीदति ।
 गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्त्तते ॥ २२ ॥
 गात्रेषु बलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः ।
 जरया पुरुषो जीर्यः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् ॥ २३ ॥
 नन्दन्मुदितआदित्ये नन्दन्मसामितेऽहनि * ।
 आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम् ॥ २४ ॥
 हृष्यंत्युत्तुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतम् ।

तदेवाह.—सहेति । मृत्युः सह प्रजतिं सह निषीदति सह गत्वा
 सह निवर्त्तते । अन्तर्यामिण एव मृत्युरूपत्वात् । श्वेताऽपरिहार्यं स
 इति भावः ॥ २२ ॥

बलयो जराकृताः । किं हि कृत्वा किं वनं प्राप्य प्रभावयेत् क्षमत्वं
 भावयेत् । यदा किं कृत्वा कमपायं कृत्वा एतत्सर्वपरिहारे समर्थो
 भवेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

आयुःक्षयकारकत्वेनानिष्टसाधने रक्षुदयादौ इष्टसाधनत्वबुद्ध्याति-
 मूढा मनुष्या इत्याह,—नन्दन्तीति ॥ २४ ॥

नवं नवमिव इतः प्रागप्राप्तमिव नूतुमुखं नूतुप्रारम्भपरिवर्त्तः

* “अस्ममितेऽपि च” इति वा पाठः ।

- ऋतूनां परिवर्त्तेन प्राणिनां प्राणसंचयः ॥ २५ ॥
 यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महार्णवे ।
 समेत्य तु व्यपेयातां कालमासाद्य कञ्चन ॥ २६ ॥
 एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वस्त्रानि च ।
 समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवोद्धेषां विनाभवः ॥ २७ ॥
 नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समभिवर्त्तते ।
 तेन तस्मिन्नसामर्थ्यं प्रेतस्यास्यानुशोचतः ॥ २८ ॥
 यथा हि सार्धं गच्छन्तं ब्रूयात्कश्चित्पथि स्थितः ।
 'अहमप्यागमिष्यामि' एष्ठतो भवतामिति ॥ २९ ॥

पुनःपुनः प्राप्तिः तं दृष्ट्वा हृष्यन्ति, न जानन्ति तत्परिवर्त्तनेन प्राणिनां नाश इतीत्यन्वयः । आत्ममुखमिति पाठे स्वस्वाभिमुखं ऋतूनां परिवर्त्तनं दृष्ट्वा हृष्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

काष्ठं काष्ठं पेतद्वयम् ॥ २६ ॥

विनाभवः विप्रयोग इति यावत् ॥ २७ ॥

अत्र संसारे कश्चिदपि प्राणी यथाभावं यथाप्राप्तं स्वभावं मृति-
 जनिकच्छायां न समतिवर्त्तते न लङ्घयति । तेन हेतुना प्रेतस्य सम्बन्ध-
 सामान्ये घट्टी, प्रेतमनुशोचतोऽस्य तस्मिन् स्वीयप्रेतभावनिवर्त्तने
 सामर्थ्यं नास्ति ॥ २८ ॥

पूर्वगतिसमानगतित्वे दृष्टान्तः यथेति । पुरतो गच्छन्तं सार्धम् ।
 पथि स्थितः पथिकः ॥ २९ ॥

एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पिटपैतामहैर्ध्रुवः ।

तमापन्नः कथं शोचेद् यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ३० ॥

वयसः पतमानस्य स्रोतसो वानिवर्त्तिनः ।

आत्मा सुखे निथोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः सुताः ॥ ३१ ॥

धर्मात्मा सुशुभैः कृतस्त्रैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः । *

उक्ताया लोकास्थितेः प्रकृतोपयोगमाह,—एवमिति । पिटपैतामहैः
वज्रिराशी । पैटपितामहैरित्यर्थः । पिटपैतामह इति पाठे तत्सम्बन्धी
मार्ग इत्यर्थः । ध्रुवः अवश्यं प्राप्यः । यस्य मार्गस्य व्यतिक्रमो लङ्घनं
नास्ति तमापन्नः स्वयमपि तं प्राप्तः पित्रादीन् कथं शोचेत् ॥ ३० ॥

स्रोतसो वा गङ्गादिप्रवाहस्येवानिवर्त्तिनः प्रत्यावृत्तिरहितस्य

* “स्वर्गं दशरथः प्राप्तः पिता नः पृथिवीपतिः ।

भृत्यानां भरणात् सम्यक् प्रजानां परिपालनात्

अर्थदानाच्च धर्मेण पिता नस्त्रिदिवं गतः ।

कर्मभिः सुशुभैरिष्टैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥

स्वर्गं दशरथः प्राप्तः पिता नः पृथिवीपतिः ।

इष्टा वज्रविधैर्यज्ञैर्भोगांश्चावाप्य पुष्कलान् ।

उत्तमश्चायुरासाद्य स्वर्गतः पृथिवीपतिः” ॥

इत्यतिरिक्तं पाश्चात्याः पठन्ति ।

स न शोच्यः पिता तात ! स्वर्गतः सत्कृतः सताम् ॥ ३२ ॥

स जीर्णं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः ।

दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३३ ॥

तन्तु नैवंविधः कश्चित् प्राप्तः शोचितुमर्हति ।

त्वहिधो मद्विधश्चापि श्रुतवान् बुद्धिमत्तरः ॥ ३४ ॥

एते बहुविधाः शोका विलापकृदिते तदा * ।

वर्जनीया हि धीरेण सर्वावस्थासु धीमता ॥ ३५ ॥

यतमानस्य गच्छन्तो वयसः नाशं दृष्ट्वेति शेषः । आत्मा सुखे तत्साधने
धर्मं नियोज्यः । कुतः यतः प्रजाः सुखभाजः सुखसाधनाग्निनिमित्त-
जन्मभाजः स्मृताः ॥ ३१ ॥

यदेवमतो धर्मात्मेति । उपसंहरति न स इति । सतां सत्कृतः
सद्भिः पूज्यमानः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मलोकविहारिणीं तस्मै विहारार्हां दैवीमृद्धिं देवसम्बन्धिनीं
तपस्यादिसमृद्धिम् ॥ ३३ ॥

श्रुतवानधीतात्मविद्यः । त्वहिधोमद्विधश्चासीवि पाठे श्रुतवान्
बुद्धिमत्तरश्च यद्विधोसि तद्विधो भवान्न शोचितुमर्हतीत्यर्थ इति तीर्थः ।
ब्रह्मलोकं प्राप्तव्यत्वनं शोकोनुचित इति भावः ॥ ३४ ॥

बहुविधा * दशरथमरणमहिवासनादिविषयभेदेन बहुप्रकाराः
शोको मानसः विलापकृदिते तत्कार्ये ॥ ३५ ॥

* “विलापकृदितास्तथा” इति वा पाठः ।

स स्वस्थो भव मा शोको यात्वा चावस तां पुरीम् ।
 तथा पित्रा नियुक्तोऽसि वशिना वदतां वर ! ॥ ३६ ॥
 यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा ।
 तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनम् ॥ ३७ ॥
 न मया शासनं तस्य त्यक्तं न्याय्यमरिन्दम ! ।
 स त्वयापि सदा मान्यः स वै बन्धुः स नः पिता ॥ ३८ ॥
 तद्वचः पितुरेवाहं सन्नतं धर्मचारिणाम् ।
 कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ! ॥ ३९ ॥
 धार्मिकेणाश्रमसेन नरेण गुरुवर्त्तिना ।
 भवितव्यं नरव्याघ्र ! परलोकं जिगीषता ॥ ४० ॥
 आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ ! ।
 निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य नः ॥ ४१ ॥

स्वस्थः शोकरहितः आ शोकस्त्वां परिभवत्विति शेषः । यात्वा
 गत्वा तां पुरीमयोध्यामावस । कुत एवं नियोगस्तत्राह,—तथेति
 वशिना सत्यवशवता सत्वाधीनत्ववता ॥ ३६ ॥

यत्र यस्मिन् कृत्ये तत्रैव प्रवृत्तः सन्निति शेषः ॥ ३७ ॥
 त्यागस्यान्याय्यत्वे हेतुः । सदा मान्य इत्यादि ॥ ३८ ॥
 कर्मणा तदुचितव्यापारेण ॥ ३९ ॥

नरेण नृपेणेति पाठः । क्षत्रियेणेत्यर्थ इति कतकः । परलोकं
 जिगीषता धार्मिकत्वादिसंभाववता भवितव्यम् ॥ ४० ॥

इत्यवसुक्ता वचनं महात्मा
 पितुर्निदेशप्रतिपालनार्थम् ।
 यवीयसं भ्रातरमर्थवच
 प्रभुर्षु हर्त्तादिरराम रामः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 प्रबोधनं नाम पञ्चोत्तरशत-
 तमः सर्गः ॥ १०५ ॥

नः पितुर्हंसं शुभं निशाम्य पथ्यालोच्य तेन स उत्तमां गतिं गत
 इति ज्ञात्वा त्वं स्वभावेन धार्मिकत्वादिलक्षणेनोपलक्षितः आत्मानम्
 आत्मनः परलोकहितमनुतिष्ठ चिन्तयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे पञ्चाधिकशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

षडुत्तरशततमः सर्गः ।

एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवत् ।

ततो मन्दाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलम् ॥ १ ॥

उवाच भरतस्त्रिंशं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥

कोहि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिन्दम ॥ २ ॥

न त्वां प्रथयेद्दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् ।

सम्मतयापि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ।

यथामृतस्तथाजीवन्यथासति तथा सति ।

यस्यैष बुद्धिलाभः स्यात् परितप्येत केन सः ॥ ४ ॥

अथ भरतः क्षात्रधर्मावष्टम्भेन रामप्रत्यावृत्तिं प्रार्थयते । एव-
मुक्तेति ॥ १ ॥

चित्रम् उक्तियुक्तिविशेषोपपन्नत्वास्तोकस्य विस्मयजनकम् । कोहि
स्यात् न कोऽपीत्यर्थः । यादृशो यादृशमाहात्म्यवान् ॥ २ ॥

वृद्धानां सम्मतोऽपि धर्मतिषये रामवदेव वर्तितव्यमिति दृष्टान्त-
भूतोऽपि लोकमर्थादामनुसरंस्तान् वृद्धान् संशयान् संशयास्पदधर्मान्
पृच्छति । एवञ्च सर्वज्ञाप्तकामत्वात् तव न दुःखम् इति भावः ॥ ३ ॥

यथामृतस्तथा जीवन् अस्य यथाजीवंस्तथामृत इति वाक्यशेष
वार्थिको बोध्यः । यथामृतस्य क्लृप्तदेह आत्मा देहपुत्रादिभिरसम्बद्धः

परावरहो यश्च स्याद् यथा त्वं मनुजाधिप ! ।

स एव व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ५ ॥

अमरोपमसत्त्वस्त्वं महात्मा सत्यसङ्गरः ।

सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांसासि राघव ! ॥ ६ ॥

तथाजीवन्नपि तैरसम्बद्धः । नित्यशुचिसुखचिदात्मनोऽनित्याशुचिदुःख-
जडेन देहेन तदीयैश्चासम्बन्धात् । यथा च जीवन् स्वकर्मानुरूपं संस-
रति तथामृतोऽपि स्वकर्मानुरूपं परत्र । किञ्च यथा जीवन् सर्वैः
सम्बन्धः तथामृतोऽपि सर्वात्मत्वादस्य । किञ्च यथाऽसति अविद्यमाने न
रागो जायते तथा सति विद्यमानेऽपि रागो न युक्तः । यथा वा सति
साधौ द्वेषो न युक्तस्तथाऽसति असाधावपि द्वेषो न युक्तः । किञ्च
यथाऽसति प्रपञ्चेऽनुरागः तथा सति ब्रह्मणि युक्तः । किञ्च सति ब्रह्मणि
तन्निष्ठितस्य यथा न बन्धो मुक्तिश्च भवति तथा लोकसंयहार्यमसमिष्ट-
स्यापि न बन्धो मुक्तिश्च भवति । यस्य त्वादृशस्य स्य उक्तार्थविष-
यको बद्धिलाभः स्यात् स राजयोगी केन प्ररितप्यते न केनापि हेतु-
नेत्यर्थः ॥ ४ ॥

परावरहः सप्रपञ्चात्मतत्त्वज्ञः । विषीदितुमित्यर्थं विवश-
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

अमरः ईश्वरः स यथा शुद्धसत्त्वोपाधिलब्धच्छुद्धसत्त्वप्रधानः ।
अत्रोपमाशब्दप्रयोगो लोकप्रतारणाय । सत्त्वोपाधिरश्वरस्त्वमेवेति
भावः । सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानरूपोपाधिरुत्तिमान् । सर्वदर्शी
सर्वसाक्षी । बुद्धिमान् सर्वबुद्धिप्रवर्तकोन्तर्धामीति यावत् ॥ ६ ॥

न त्वामेवं सुखैर्द्युक्तं प्रभवाभवकोविदम् ।
 अविषद्यतमं दुःखं नासादयितुमर्हति ॥ ७ ॥
 प्रोक्षिते मयि यत्पापं माया मत्कारणात् कृतम् ।
 क्षुद्या तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान् मम ॥ ८ ॥
 धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेहमातरम् ।
 हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हा पापकारिणीम् ॥ ९ ॥
 कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्मणः ।
 जानन्धर्ममधर्मं च कुर्व्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥ १० ॥
 गुरुः क्रियावान् वृद्धश्च राजा प्रेतः पिनेति च ।
 तातं न परिगर्हेहं दैवतं चेति संसदि ॥ ११ ॥

प्रभवाभवकोविदं भूतानाम् उत्पत्तिनाशक्षम् । आसादयितु-
 मवसादयितुम् । एवं च त्वामेवन्निधं यद्यपि दुःखं न पीडयति
 तथापि मादृशं पीडयत्येवेति स्वस्योभव माशोक इत्यस्योत्तरमेतत् पर्थ-
 न्तम् ॥ ७ ॥

मत्कारणान्मद्राज्यनिमित्ततः । मेऽनिष्टं मदसम्मतमेव अतो भवान्
 प्रसीदतु मदसं राज्यं परिशुद्धास्त्विति यावत् ॥ ८ ॥

धर्मबन्धेन धर्मरूपेण बन्धनेन इह ईदृशापरिधाद्विषये इमां सर्वा-
 न्तर्यामिषक्तवद्देविणीम् अतएव दण्डार्हाम् ॥ ९ ॥ १० ॥

मादृशत् पिताप्यन्याय्यकारीत्याह,—गुरुरिति । क्रियावान् कृतश्रेष्ठ-
 ज्ञातुः प्रेतः सन् आद्यादौ ॥ ११ ॥

को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किंविषम् ।

स्त्रियाः प्रियचिकीर्षुः सन् कुर्व्याद्धर्मं च धर्मवित् ॥ १२ ॥

अन्तकाले हि भूतानि मुञ्चन्तीति पुरा श्रुतिः ।

राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्याद्या सा श्रुतिः कृता ॥ १३ ॥

साध्वर्यमभिसन्धाय क्रोधात्मोद्वाह साहसात् ।

तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तत् भवान् ॥ १४ ॥

पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्रोयः साधु मन्यते ।

तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १५ ॥

एवं गुरुत्वादि हेतुभिर्यद्यप्यहं न परिगृह्णे तथापि वस्तुतो गच्छं एवे-
त्याह,—को हीति । को हि धर्मवित् धर्मार्थयोर्हीनं ताभ्यां हीनं
कामप्रधानम् ॥ १२ ॥

अन्तकाले मृतिकाले मुञ्चन्ति विपरीतबुद्धिं प्राप्नुवन्ति । पुराश्रुतिः
पुरातनी गाथा प्रत्यक्षा सत्या ॥ १३ ॥

क्रोधाद्विषमद्यैव पास्यामीत्युक्तिस्त्वचितात् कैकेयीक्रोधात् तत्-
क्रोधभयादिति यावत् । मोहात् कैकेयीविषयात् । साहसात् अवि-
मृश्यकारित्वात् । तातस्य यदतिक्रान्तं भावे निष्ठा । ज्येष्ठाभिषेक-
नक्षत्रसाध्वर्याननुष्ठानं तत्साध्वर्यमभिसन्धाय राजोक्तार्थेषु कृतमस्य
साधुत्वमिति विचार्य प्रत्याहरतु निवर्त्तयतु ॥ १४ ॥

तदेवोपमादयति पितुर्हीति । अतिक्रान्तमतिप्रमत्तं साधु मन्यते
तद्विपरीत्याचरणेन साधु यथा तथा सम्पादयति । तदपत्यं मतम् पितु-
रपतनहेतुत्वात् ॥ १५ ॥

तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुः ।
 अतियत्तत् कृतं कर्म लोके धीरविगर्हितम् ॥ १६ ॥
 कैकेयीं मां च तातश्च सुहृदो वाम्बवाश्च नः ।
 पौरजानपदान् सर्वान् ज्ञातुं सर्वमिदं भवान् ॥ १७ ॥
 क्व चारण्यं क्व च क्षात्रं क्व जटाः क्व च पालनम् ।
 ईदृशं व्याहृतं कर्म न भवान् कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥
 एव हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनम् ।
 येन शक्यं महाप्राज्ञ ! प्रजानां परिपालनम् ॥ १९ ॥
 कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य मंशयस्यमलक्षणम् ।

अपत्यमस्तु रन्वर्थापत्यमस्तु । मा भवान् दुष्कृतं पितुरनुमन्यता-
 मिति शेषः । तदेवाह,—अतीति । यत्तत्कृतं दण्डयुक्तं कर्म तदति-
 धर्ममतिक्रम्य प्रवृत्तम् । अतएव लोके धीरैर्विगर्हितम् । अतस्तदनु-
 मननमनुचितमिति पितृवज्रसः परिपाल्यत्वेयुक्तं धर्मवदभिषेकवचन-
 मेव परिपालयेति व्यङ्ग्यम् ॥ १६ ॥

सर्वान् ज्ञातुं इदं सर्वं मदुक्तम्भवाननुमन्यतामिति भावः ॥ १७ ॥

पित्रुक्तवनवासस्य गर्हितत्वमेवाह,—क्वचेति ॥ १८ ॥

ननु वानप्रस्थाश्रमः क्षत्रियस्याप्यस्ति तत्राह,—एव हीति । येनाभि-
 षेचनेन पालनं तद्रूपधर्मसम्पादनं प्रथमं आद्यो धर्म इत्यर्थः । एवञ्च
 स आश्रमो राज्यपरिपालनोत्तरं बार्धके उचितो नापि स मुखो धर्म-
 इति भावः ॥ १९ ॥

हीनबुद्धिगुणो बालो हीनस्थानेन चाप्यहम् ।
 भङ्गता च विनाभूतो न वर्त्तयितुस्तुल्यहे ॥ २४ ॥
 इदं निखिलमव्यग्रं राज्यं पितृव्यमकण्टकम् ।
 अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ ! सह वान्धवैः ॥ २५ ॥
 इहैव त्वाभिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह ।
 ऋत्विजः सर्वसिद्धाश्च मन्त्रत्रिगुणकोविदाः ॥ २६ ॥
 अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज ।
 विजित्य तरसा लोकान् मरुद्भिरिव वासवः ॥ २७ ॥
 ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदः साधु निर्दहन् ।
 सुहृदस्पर्पयन् कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम् ॥ २८ ॥

श्रुतेन विद्यया बालोऽवरः जन्मना । तत् सम्पाद्येन स्थानेन कनिष्ठ-
 भ्रातृत्वेन च बालः ॥ २३ ॥

हीनो बुद्धिगुणः सत्त्वं यस्य सः तेन हीनसत्त्वगुण इत्यर्थः । हीन-
 स्थानेन चोपलक्षितः अतएव बालः । त्वया विना वर्त्तयितुं जीवितुमपि
 नेतुल्यहे । किं पुनराज्यं पालयितुमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

सहसम्भूय, मन्त्रविदिति सम्बोधनम् ॥ २६ ॥

पालने राज्यपरिपालननिमित्तं तरसा बलेन लोकान् शत्रुलोकान्
 मरुद्भिरिवास्माभिः सह वासव इव त्वं विजित्य तां पालयेति शेषः ॥ २७ ॥

ऋणानोति । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते इति श्रुतौ
 ब्राह्मणपदमपलक्ष्यमिति भावः । अजायोध्यायां स्थित्वेति शेषः ॥ २८ ॥

आयतिस्थश्चरेत् धर्मं क्षत्रबन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥

अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि ।

धर्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥

चतुर्यामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम् ।

आहुर्धर्मज्ञ ! धर्मज्ञासं कथं त्यक्तुमिच्छसि ॥ २२ ॥

श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो ह्यहम् ।

स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ २३ ॥

तस्यामुख्यत्वमेव दर्शयति । कश्चेति । प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमुखसाधनं धर्मं प्रजापालनरूपमुत्तृज्य संग्रहस्थमप्रत्यक्षत्वात् । को हि तद्देव यद्य-
मुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वेति श्रुत्याभिनीयमानसन्देहास्पदम् । अलक्ष्यम्
असुखलक्ष्यम् । आयतिस्थमुत्तरवयः प्राप्यम् । अनिश्चितम् अनि-
त्यानुष्ठानम् । न हि प्रजापालनवत् क्षत्रियस्य नित्यप्राप्तेऽयं धर्मः ।
नित्यत्वे तद्गृहितद्वैतथादेः प्रापित्वं प्रसङ्गः । तं क्षत्रबन्धुः क्षत्राणां
बन्धुरिति समासेन क्षत्रियकुलसम्मत इत्यर्थः । निन्दायां बन्धुचप्रत्य-
यान्तस्तु निन्द्यक्षत्रियादिवाचीति कतकः । कश्चरेत् न कोपीत्यर्थः ।
अन्ये तु क्षत्रबन्धुरपि निन्द्यक्षत्रियोऽपि राज्यान्हीपीदृशं धर्मं न
चरेत् किं पुनर्वाच्यं राज्याधिकारीत्यर्थमाहुः ॥ २० ॥

ननु शरीरक्लेशसाध्यधर्मं यवान्तरङ्गस्तवाह—अथेति पञ्चाक्षरे-
ऽथेति शब्दः ॥ २१ ॥

ननु क्षत्रमेव श्रुतत्वात् तदाश्रमकरणं युक्तमत आह—चतुर्यामिति ।
सबधां गृहस्थपाल्यत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

अद्याय्यः । कुदिताः मन्तु सुहृदसोभिषेचमात् ।

अद्य भीताः पलायन्तु दुष्प्रदासो दिशोदश ॥ २९ ॥

आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरजर्षभ ! ।

अद्य तत्रभवन्तश्च पितरं रक्ष किञ्चिदात् ॥ ३० ॥

शिरसा त्वाभियाचेहं कुरुष्व कुरुष्व मयि ।

वान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ ३१ ॥

अथवा पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भगानितः ।

गमिष्यति गमिष्यामि भवता साङ्गमण्डलम् ॥ ३२ ॥

तथाहि रामो भरतेन ताम्बता

प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः ।

नचैव चक्रे गमनाय सत्ववान्

मतिं पितुस्तद्वचने प्रतिष्ठितः ॥ ३३ ॥

तददृष्टुं स्थैर्यमवेक्ष्य राक्षसे

समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ।

दुष्प्रदाः दुःखप्रदाः ॥ २९ ॥

आक्रोशं निन्दां तत्रभवन्तं पूज्यम् ॥ ३० ॥

त्वा त्वां मयि बान्धवेषु च कुरुष्व कुरुष्व मयि ॥ ३१ ॥

पृष्ठतः कृत्वा तिरस्कृत्य मत्प्रार्थनामिति शेषः । इतोऽपि वनमेव

जगत्सम्बाधभयेनास्माद्वनादपि वनान्तरमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ताम्यता ग्लायता गमनाय अयोध्यां प्रसीति शेषः ॥ ३३ ॥

न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत्

स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ ३४ ॥

तमृत्विजो नैगमयूथवक्त्रभा-

संया विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ।

तथाब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुतुः

प्रणम्य रामञ्च यथाचिरे सह ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्या काण्डे

प्रत्यावृत्तिप्रार्थनं नाम षष्ठोत्तरशत-

तमः सर्गः ॥ १०६ ॥

तत् स्थैर्यं पितृवचनस्थितिस्थैर्यं दुःखहर्षयोर्युगपत्प्रवृत्तौ निमित्तं
स्वयमेव व्याकरोति कविर्न यातीति ॥ ३४ ॥

नैगमाः पुरे भवाः । निगमा निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे
इति । तद्यूथवक्त्रभास्तद्वर्णमुखाः विसंज्ञा विचिन्ताश्च ता अश्रुकला
अश्रुप्रचुराश्च ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे षडधिकशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ।

पुनरं वं ब्रुवाणं तं भरतं भरताग्रजः ।

प्रत्युवाच ततः श्रीमान् ज्ञातिमध्ये सुसूक्ततः ॥ १ ॥

उपपन्नमिदं वाक्यं यत्त्वमेवमभाषथाः ।

जातः पुत्रो दशरथात् कैकेयां राजसत्तमात् ॥ २ ॥

पुंरा भ्रातः ! पिता नः स मातरन्ते समुद्रहन् ।

मातासहे समाश्रीषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥ ३ ॥

देवासुरे च मंग्रामे जनन्यै तत्र पाथिवः ।

संग्रह्यो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४ ॥

रामो राजनियोगपालनमेव परमोधर्मो बहूनां सुखसाधनत्वा-
दित्याशयेनावददित्याह,—पुनरिति ॥ १ ॥

उपपन्नमिति । इदम् उक्तवाक्यम् उपपन्नं युक्तिमत् । तत्र हेतुः
जात इत्यादि ॥ २ ॥

इदानीं त्वया राज्ञ्यस्य मया वनवासस्य चाकरणे राज्ञः प्रतिज्ञा-
हानिज्ञातो महानधर्म इत्याह,—पुरेति । तव पुत्र्यां जनिष्यते तस्मै
राज्यं दास्यामीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु स्त्रीषु गर्भविवाहे च वृत्त्यर्थे प्रायसङ्कटे । गोत्राक्षयार्थे

ततः सा संप्रतिश्राप्य तव माता यशस्विनी ।

अयाचत नरश्रेष्ठ ! द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥ ५ ॥

तव राज्यं नरव्याघ्र ! मम प्रव्राजनं तथा ।

तच्च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरम् ॥ ६ ॥

तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ ! ।

चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ॥ ७ ॥

सौहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ।

सीतया चाप्रतिहृन्दः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८ ॥

द्विसायां नान्तं स्याज्जगुप्सितमिति स्मृतेः । काशल्यायां विद्यमानायां
ककेयां विवाहस्य नर्मविवाहत्वात्तत्प्रतिज्ञाहानिर्न दोषायेत्यत आह,—
देवासुरे चेति । देवासुरे तत्सम्बन्धिनि श्वच्च उपकारप्रत्युपकाररूप-
त्वादितदन्ते महान् दोष इति भावः । वरं वरद्वयम् ॥ ४ ॥

ततोहेतोः सम्प्रतिश्राप्य प्रतिज्ञां कारयित्वा ॥ ५ ॥

याचनप्रकारमाह,—तवेति । नियुक्तः वरबलेन नियोजितः तद्वरं
तद्रूपवरम् ॥ ६ ॥

अत्र दण्डकाख्ये वने चतुर्दशवर्षाणि वरदानिकं वरदाननिमित्तकं
वासं नियुक्तः तं प्रति प्रेरित इत्यर्थः । अत्रायमप्यर्थः—देवेभ्यो महत्त-
वरदाननिमित्तकम् अन्तर्यामिणा तथा प्रेरणात् । अतएवात्र दण्ड-
काख्ये । एतत्प्रसङ्गेनैव तत्प्रयोजननिष्पत्तेरिति ॥ ७ ॥

ननु वने रक्षसादिभ्यो नानादुःखसम्भावनेत्यतोऽप्रतिहृन्द इति ।

भवानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम् ।

कर्तुमर्हसि राजेन्द्र ! क्षिप्रमेवाभिषेचनात् । ८ ॥

ऋणान्मोक्षय राजानं मत्कृते भरत ! प्रभुम् ।

पितरं चाहि धर्मज्ञ ! मातरञ्चाभिनन्दय ॥ १० ॥

श्रूयते हि पुरा तात ! श्रुतिर्गीता यशस्विना ।

गयेन यजमानेन गयेष्वेव पिष्टृन् प्रति ॥ ११ ॥

पुत्राहो नरकाद् यस्मात् पितरं चायते सुतः ।

तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः पिष्टृन् यः पाति सर्वतः । १२ ॥

एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बह्वश्रुताः ।

समाधिकबलशुद्धीनः सर्वेऽपि मत्तोहीनबला एवेति न तद्वयावकाश इति व्यङ्गेयार्थः । आपाततस्तु अप्रतिहन्तः स्पृष्टारहित इति ॥ ८ ॥

तथेत्येव तथैवेति पिष्टनियुक्त एवेति । अर्हसीत्यर्थम् । अर्हतीति पाठान्तरम् । अतएव सम्बोधनं राजन्द्रेति ॥ ८ ॥

ऋणात् कैकेयीसम्बन्धिऋणात् । मत्कृते मत्प्रीत्यर्थं चाह्नीत्या-
र्थम् । अभिनन्दय नतु निन्दय । तत्कृतस्यार्थस्य बह्वपकारकत्वादिति व्यङ्ग्यम् ॥ १० ॥

स्त्रोक्तस्यावश्यकत्वे सम्मतिमाह,—श्रूयते इति । गयेषु गयाप्रदेशेषु । यजमानेन यागं कुर्वता पिष्टृन् प्रति पिष्टप्रीतिमुद्दिश्य ॥ ११ ॥

तां श्रुतिमाह,—पुत्राह इति । पुदिति नरकनाम चायते कः प्रत्ययः । अत्यन्तन्तरमाह,—पिष्टनिति । पिष्टन पाति इत्यर्थे पञ्चम्य

तेषां वै समवेतानां यदि कश्चिद्भयां ब्रजेत् ॥ १३ ॥

एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता रघुनन्दन ! ।

तस्मात् चाहि नरश्रेष्ठ ! पितरं नरकात् प्रभो ॥ १४ ॥

अयोध्यां गच्छ भरत ! प्रहृतीरनुरञ्जय ।

शत्रुघ्नसहितो वीर ! सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥

प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् ।

आभ्यां तु सहितो वीर ! सीतया लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥

• त्वं राजा भरत ! भव स्वयं नराणां

वन्यानामहमपि राजराण्यमृगाणाम् ।

गच्छ त्वं पुरवरमद्यमंप्रहृष्टः

संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान् प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥

क्वाथान्ते दिनकरभाः प्रवाधमानं

वर्षं च भरत ! करोतु मूर्ध्नि शीताम् ।

एषोदरादित्वात्साधुत्वम् । पितृनुद्दिश्य कृतेष्टापूर्तादिना खलीकप्राप-
णेन तेषां रक्षणमित्याहुः ॥ १२ ॥

गयां पितृस्वर्गसाधनं गयाक्षेत्रम् । एषा च पितृणां परलोकसाधनं
पुत्रेणावश्यं कार्यमित्यर्थे सम्मतिः ॥ १३ ॥

एवं पितृपरलोकसाधनं प्रति प्रतीता निश्चितवन्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

वन्यानामिति । अनेन भाविवानरराजाधिपत्यादिस्त्वचितम् ॥ १७ ॥

एतेषामहमपि काननद्रुमाणां
 छायां तामतिशायिनीं सुखं अयिष्ये ॥ १८ ॥
 शत्रुघ्नः कुशलमतिस्तु ते सहायः
 सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रम् ।
 चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्र
 सत्यस्थं भरत ! चराम मा विधीद ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 प्रबोधनं नाम सप्तोत्तरशत-
 तमः सर्गः ॥ १०७ ॥

दिनकरभां इति द्वितीया बह्वचनम् । वर्षत्रं कृत्रम् । शीतां
 छायामित्यन्वयः ॥ १८ ॥

• सौमित्रिलेख्यः चराम । विधी लोट् । सम्पादयामेत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 अयोध्याकाण्डे सप्तोत्तरशततमः
 सर्गः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ।

आश्वासयन्तं भरतं जावर्लिर्ब्राह्मणोत्तमः ।

उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १ ॥

साधु राघव ! माभूत्ते बुद्धिरेवं निरर्थिका ।

प्राकृतस्य नरस्येव आर्य्यबुद्धेस्तपस्विनः ॥ २ ॥

कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमायं कस्य केनचित् ।

यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥

तस्मान्माता पिता चेति राम ! सज्जेत यो नरः ।

उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्भिः कस्यचित् ॥ ४ ॥

भरताश्वासनं कुर्वन्तं रामं धर्मापेतं धर्ममार्गविषदं लोकार्थातका-
मतावलम्बनमिति यावत् । वच उवाचेत्यन्वयः ॥ १ ॥

साधु सम्यग्युक्तिमदिदं वच इति पूर्वान्वयेतत् । इदं शब्दाद्या
राघवेत्यादि । प्राकृतस्य पामरस्य नरस्येव निरर्थिका एवं बुद्धिः
पितृवचःपालनीयमित्येवंरूपा । आर्य्यबुद्धेस्तपस्विनस्ते माभूत् ॥ २ ॥

कुते माभूदित्यत्र पितापुत्रसम्बन्धस्यैव मिथ्यात्वादित्याह,—क
इति । कस्य पुरुषस्य केनचित्सम्बन्धात् किमायं किं प्राप्यं न किम-
पीत्यर्थः । सम्बन्धाभावादिति भावः । सम्बन्धाभावे हेतुमाह,—एक
इति ॥ ३ ॥

यथाश्रामान्तरं गच्छन् नरः कश्चित् कचिदमेत् ।

उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५ ॥

एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु ।

आवासमात्रं काकुत्स्थ ! सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥

पितृन् राज्यं ससुत्सृज्य स नार्हसि नरोत्तम ! ।

आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकष्टकम् ॥ ७ ॥

समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ।

एकवेणीधरा हि त्वा नगरी मंप्रतीचते ॥ ८ ॥

राजभोगाननुभवन् महार्हान् पार्थिवात्मज ! ।

विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥

न ते कश्चिद्दृश्यरथस्त्वं च तस्य न कश्चन ।

अन्यो राजा त्वमन्यस्तु तस्मात् कुरु यदुच्यते ॥ १० ॥

यः सज्जेत स उन्मत्त इव क्षेयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

आवासमात्रं पाश्यानामिव । अतो नात्र सज्जनाः सज्जन्ते ॥ ६ ॥

पित्रा राज्यमित्यास्तिकमतावलम्बिरामाभिप्रायेणास्तिः । कापथं वनमार्गम् आस्तिकसेव्यं मार्गश्च ॥ ७ ॥

एकवेणीधरत्वं विरहिणीलक्षणम् । त्वा त्वाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

उक्तं सम्बन्धाभावमुपसंहरति न ते इति । मिथ्यापिठवचनाभिनिवेशमुक्ता राज्यं कुर्वति यदुच्यते तत् कुरु । अन्यः त्वज्जनकादन्यः सस्यति राजा एवं क्षणभङ्गवादेनान्यत्वं गूढाश्रयतयोक्तम् । नन्वेवमपि

बीजमात्रं पिता जन्तोः शुक्रं शोणितमेव च ।

संयुक्तमृतुमन्मात्रा पुरुषस्यैव जन्म तत् ॥ ११ ॥

गतः स मृतपितृस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ १२ ॥

अर्थधर्मपरा येये तांस्तान्क्षोचामि नेतरान् ।

तत्सम्माननिविष्टतया कश्चित्सम्बन्धो भवेत् । अन्यथा पितरं विनापि पुत्रोत्पत्तिः स्यात् इति चेन्न तावतापि निमित्तकारणत्वमेव नोपादानत्वं तेन युक्तालङ्घ्यादेरिव तवापि तेन न कश्चित्सम्बन्धः इत्याशयः ॥ १० ॥

बीजमात्रं निमित्तकारणमात्रम् । मात्रपदेनोपादानत्वव्यावृत्तिः । तर्ह्युपादानं किं तत्राह,—मृतुमन्मात्रेति । मृतुमन्मात्रा मात्रेत्यर्थे पुं-
द्भावः । यत्तादृश्या मात्रा गर्भे दृतं संयुक्तं परस्परमिलितं शुक्रं शोणि-
तम् । तदिह लोके पुरुषस्य शरीरस्य जन्म उपादानकारणं भवती-
त्यर्थः । एवञ्च युक्तशोणितयोगात् व्याकृतपञ्चभूतसमूह एव पुरुषस्येत्ये-
न तस्य केनचित्सम्बन्ध इत्याशयः ॥ ११ ॥

गत इति । यत्र येषु भूतेषु गन्तव्यं तत्र तेषु गतो जयं प्राप्तः । त्वमपि तथैव जयं प्राप्स्यसीति स्थिरस्य कस्यचिदभावात् कः केन सम्बन्ध इति भावः । उक्ता एषा भूतसमूहरूपस्य तेषु जयप्राप्तिरूपाप्रवृत्ति-
मर्त्यानां स्वभावप्राप्तेति शेषः । अतस्त्वं मिथ्या विहन्यसे राज्यरूपात् पुरुषार्थादिति शेषः ॥ १२ ॥

नन्वर्थविधातेऽपि धर्मा मे भविष्यतीत्यत्राह,—अर्थेत्यादि । अर्थे प्रत्यक्षसिद्धपुरुषार्थे प्राप्ते तं परित्यज्य ये ये आस्तिका धर्मपरास्तान्

ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य लेभिरे ॥ १३ ॥

अष्टका पितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः ।

अन्त्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमश्नियति ॥ १४ ॥

यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ।

दद्यात्प्रवसतां आर्जुन तत्पथ्यशनं भवेत् ॥ १५ ॥

दानसंवनना ज्ञेते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः ।

तान् शोचामि । धर्मफलभोक्तुरभावादिति भावः । तदेवाह,—ते हीति । प्रेत्यान्तसमयं प्राप्य विनाशं लेभिरे नत्वज्जन्तुजितधर्मस्य तत्रावस्थितिरस्ति । प्राप्य विनाशं प्रतिपेदिरे इति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

नन्वेवं आर्जुनाचार्यसङ्कतिस्तत्राह,—अष्टकेति । तदादि यत् पितृदैवत्यं आर्जुनकर्म इति तत्र प्रसृतः प्रसृतोऽयं जनस्तस्याग्नस्य स्वभोग-साधनस्य उपद्रवं नाशं केवलं करोति । पश्य विचारय तामेव विचर्यां युक्तिमाह,—मृतोहीति ॥ १४ ॥

ननु तत्राभोजनेऽपि तदुद्देशेन दत्तं लोकान्तरे तमुपतिष्ठतीत्ये-तमर्थं भोक्तृभावेन दूषितमपि युक्त्यन्तरेण दूषयति यदीति । प्रवसता-मुद्देशं कृत्वा आर्जुनं दद्यात् । प्राप्तकाले लिङ् । तद्दानमेवाचितमित्यर्थः । ननु तत्पथ्यशनं तस्मै दीयमानं पथ्यशनं पाथेयं न्याय्यं भवेत् । भारवहने न दुःखदत्तादिति भावः । एतेनैव न्यायेन देवार्घदानमपि अर्थमित्यु-पपादितम् ॥ १५ ॥ (अन्येन भुक्तं अन्यस्य देहं गच्छति यदि तदा प्रव-सतः आर्जुनं दद्यात् पथि गच्छन्तमुद्दिष्टान्यं भोजयेत् तदन्नं पथिकस्य पाथेयं भवेत् ननु तथास्तीति टीकान्तरसम्मतोऽर्थः) ।

यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व सन्त्यज ॥ १६ ॥

स नास्ति परमित्येतत् कुरु बुद्धिं महामते ।।

प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥ १७ ॥

मतां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीम् ।

राज्यं त्वं प्रतिगृहीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे प्रबोधनं
नाम अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

एवं वैदिकाचारं प्रदृश्य तत्प्रतिपादकागमाप्रामाण्यमाह, दानेति ।
यजस्व देवपूजां कुरु । देहि अन्नादिदानम् । दीक्षस्व यागार्थम् । तप-
स्वान्द्रायणादि । सन्त्यज प्रव्रजेत्येवंपरा वेदादयो ग्रन्थाः दानसंबन्धाः
दानाय वर्षाकरणापायभृताः मेधाविभिः वार्त्तादिना जीवने क्लेशं
पश्यद्भिः । पामरप्रतारणायायासेन धनग्रहणाय कृताः । अतो
न ते प्रमाणमिति भावः ॥ १६ ॥

परम् ऐहिकात्परं परलोकप्रयोजनं किञ्चिद्धर्माख्यं नास्तीति बुद्धिं
कुरु । परोक्षम् अनुमानशब्दादिगम्यं पृष्ठतः कुरु त्वज ॥ १७ ॥

मतां प्रत्यक्षमिदमेव सत्यत्वं वदताम् । तथैव हि साधवो न तु
शब्दप्रमाणकादेः सत्यत्वं वदन्त इति भावः । भिन्ने पदे वा सत्यं
तामुक्तामित्यर्थो वा सर्वलोकनिदर्शिनीं सर्वलोकसम्मतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्या-

काण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

नवोत्तरशततमः सर्गः

जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः ।

उवाच परया सूक्त्या बुद्ध्या विप्रतिपन्नया ॥ १ ॥

भवान्मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् ।

अकार्थं कार्यसङ्काशमपथ्यं पथ्यसम्मितम् ॥ २ ॥

निर्मर्त्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः ।

मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥

तदेतत् स्वण्डयति रामः । जाबालेरिति । सत्यपराक्रमः सत्य-
प्रधानः पराक्रमा यस्य सः । सत्यात्मनां वर इति पाठे सत्य-
स्वभावानां श्रेष्ठ इत्यर्थः । विप्रतिपन्नया जाबाल्युक्त्यर्थं प्रतिपत्ति-
रहितया बुद्ध्या युक्तः सन् । सूक्त्या वदनक्षणासुवचनालम्बनेनोवाच ॥ १ ॥

प्रियकामार्थं प्रीतिहेतुकामभोगसम्पादनार्थम् अकार्थं परमार्थतः
कर्तुमनर्हं कार्यसङ्काशं प्रमाणाभासयुक्तत्वात् । अपथ्यं दुःखाद-
र्कम् ॥ २ ॥

निर्मर्त्यादः उत्पथवर्ती भिन्नचारित्रदर्शनः साधुसम्मतचारित्रप्र-
तिपादकशास्त्रादिप्रसीतव्यवहारप्रतिपादकलांकायतिकादिशास्त्रप्रसक्तः ।
सत्सु मानं पूजां न लभते ॥ ३ ॥

कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ।

चारित्र्यमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाशुचिम् ॥ ४ ॥

अनार्यस्त्वार्यसंस्थानः शौचाद्वीनस्तथा शुचिः ।

लक्षणवदलक्षणो दुःशीलः शीलवानिव ॥ ५ ॥

अधमं धर्मवेषेण यादमं लोकसङ्करम् ।

अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियाविधिविवर्जिताम् ॥ ६ ॥

कश्येत्यानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः ।

बहुमन्येत मां लोके दुर्दत्तं लोकदूषणम् ॥ ७ ॥

इदानीं वेदोक्ताचार एव पुंसांमिहामुच्यमानहेतुरित्याह,—
कुलीनमिति । पुरुषमानिनम् अवीरमिति यावत् । चारित्र्यं वेदानु-
मताचारः तत् सम्यग्गः सन् कुलीनत्वादि स्थातिं स्थापयति असम्यग्ग-
कुलीनत्वादीति भावः ॥ ४ ॥

किञ्च त्वत्सम्भवाचाराङ्गीकारे सर्वथानर्थप्राप्तिरेवेत्याह,—अनार्य
इत्यादि । आर्यसंस्थानस्तत्सदृशः शुचिः शुचिरिव भासमान इति
शेषः । लक्षणवदलक्षणयुक्तवद्भासमानो भवति । तदुक्ताचारव-
हर्त्तेति शेषः ॥ ५ ॥

यदि अहं त्वदुपदिष्टं लोकसङ्करकारकमधर्ममार्गम् धर्मवेषेण
युक्तेभिपत्स्ये तदा विधिविवर्जितां अत्यायुक्तविधानरहितां क्रियां
कृत्वा । तत एव शुभं हित्वा अशुभं प्राप्तुमिति शेषः ॥ ६ ॥

कस्य यात्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् ।

अनया वर्त्तमानोहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥

कामवृत्तेः स्वयं लोकः कृतस्त्रः समुपवर्त्तते ।

यद्वृत्ताः सन्ति राजानुसद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ।

सत्यमेवावृत्तं सच्च राजवृत्तं सनातनम् ।

तस्मात् सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥

तामेवाशुभप्राप्तिं दर्शयति । कस्मेतयाम इति । चेतन इत्यर्थः ।
लोकदूषणं परलोकदूषणमार्गालम्बिनम् ॥ ७ ॥

अनया त्वदुपदिष्टया वृत्त्या । हीना सत्यपरिपालनविषयिणी
प्रतिज्ञा यस्यां तथा वर्त्तमानः । केन साधनेन स्वर्गमाप्नुयां न केनापि
किञ्चेदं त्वदुपदिष्टं वृत्तं कस्य किं सम्बन्धि अहं दास्यामि यत्पित्रा-
दिषु न कस्यापि । पित्रादिवृत्तानुसरणमेव च येनास्य पितरो याता
इति शास्त्रविहितमिति भावः ॥ ८ ॥

किञ्च त्वदुपदिष्टमार्गे तिष्ठन्नहं प्रथमतः कामवृत्तो यथेष्टचारी
स्यां तदनु अयं कृतस्त्रो लोकस्तथा समुपवर्त्ततेत्यर्थः । एवं निर्बन्धे
कारणमाह,—यत्त्वृत्ता इति ॥ ९ ॥

तस्मात्त्वदुपदिष्टस्य मार्गस्य सर्वलोकनाशकत्वेन शास्त्रीयमार्गाल-
म्बनमेवोचितमितीहाह,—सत्यमिति । अद्वृत्तं भूतानुकम्पाप्रधानम् ।
सनातनम् अनादिशास्त्रसिद्धं राजवृत्तञ्च । सत्यमेव सत्यवचनमेव मुखो
राजाचार इत्यर्थः । यतो राजवृत्तं सत्यात्मकं तस्मान्नेषां राज्यमपि

अथयस्यैव देवाश्च सत्यमेव हि मे निरे ।

सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन् परं गच्छति चाक्षयम् ॥ ११ ॥

उद्भिजन्ते यथा सर्पान्नरादृतवादिनः ।

धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ॥ १२ ॥

सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः ।

सत्यमूनानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥ १३ ॥

सत्यात्मकं सत्यैकप्रतिष्ठितम् । न केवलं राज्यमेवापि तु सर्वेऽपि
लोकः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥

सत्यमेव हि मे निरे सत्यलोकान्तसकललोकप्रदमिति शेषः । पर-
मक्षयं ब्रह्मलोकम् ॥ ११ ॥

अनृतवादिनां नराक्षयोऽद्भिजन्ते यथा सर्पात् । सत्यं परं श्रेष्ठं
यस्य सः धर्मः सर्वस्य मूलमुच्यते ॥ १२ ॥

लोके ईश्वरः सत्यमव सत्यपदवाच्य इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । तथा
सद्विराश्रितो धर्मः सत्ये सत्यपदवाच्ये ईश्वरे प्रतिष्ठितः । आदौ
तस्यैव धर्मोपदेष्टृत्वादित्यर्थः । सत्ये पद्मा प्रतिष्ठितेति पाठान्तरम् ।
पद्मा लक्ष्मीः । सत्यमूनानि सर्वाणि इत्यनेन जगदुपादानप्रवर्त-
कत्वं सर्वाधिष्ठानत्वेन च तत् सिद्धिर्दर्शिता । तस्यैव तत्त्वे हेतुमाह, —
सत्यात्परं पदं नास्ति । अनेन तदितरस्य सर्वस्य मिथ्यात्वं मर्चतन्त्वच्च
दर्शितम् । एतेन चेतनानधिष्ठितामायं जगदुपादानकारणमिति
निरस्तं चेतनाधिष्ठानं विनातत्परिणामासम्भवात् । तस्याः परिणाम-
मित्वेन मिथ्यात्वेन चेतनाधिष्ठानत्वासम्भवाच्च ॥ १३ ॥

दत्तमिष्टं ऊतञ्चैव तप्तानि च तपांसि च ।

वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात् सत्यपरो भवेत् ॥ १४ ॥

एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम् ।

मज्जत्येको हि निरये एकः स्वर्गे महीयते ॥ १५ ॥

मोऽहं पितुर्निदेशन्तु किमर्थं नानुपालये ।

सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समथो कृतम् ॥ १६ ॥

एवं नास्तिकं प्रति ईश्वरं प्रसाध्य वेदप्रामाण्यं साधयति.—दत्तमि-
त्यादि । दत्तादीनि प्रतिपादयन्तो वेदाः सत्यप्रतिष्ठानाः सत्यादीश्वरात्
श्वासप्रश्वासवत् व्याविर्भूता इति वक्तृदोषशङ्काकलङ्कारादित्येन तत्-
प्रतिपादितदानादीनां फलसंवाददर्शनेन च सर्वत्राप्रामाण्यशङ्कार-
हिताः । किन्तु स्वतः प्रमाणभूता एवेति भावः । तस्मात् सत्यस्येश्वर-
वाचकवाच्यत्वेन तदभेदात् । सत्यपरः सत्यपालनतत्परो भवेदि-
त्यर्थः ॥ १४ ॥

वेदोक्तधर्माधर्मफलस्य प्रत्यक्षमनुभूयमानत्वेन तत्प्रामाण्यं सिद्ध-
मित्याह,—एक इति । लोकं राज्यं कुलं खकुलमात्रं एतेन पालन-
साधनधर्मफलतारतम्यस्य वेदोक्तस्यानुभवो दर्शितः निरयोऽत्र दुःखं
स्वर्गश्च सुखं तेन धर्माधर्मफलानुभवो दर्शितः ॥ १५ ॥

सोऽहं ऊक्तरीत्या एवं विवेकवानित्यर्थः । ननु स्त्रीवशतया पित्र-
हते नियोगे किमिष्टता निर्वन्धनेन तच्चाह,—सत्येति । यतो मे पिता
सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिष्ठः स्वप्रतिष्ठातसत्याङ्गीकारवान् । समथो

नैव लोभाच्च मोहाद्वा न चाज्ञानान्तमोऽन्वितः ।

सेतुं सत्यस्य भेतस्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥

असत्यसन्धस्य मतश्चलन्त्यास्थिरचेतसः ।

नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥

प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं भ्रुवम् ।

भारः सत्पुरुषैर्जीर्णस्तदर्थमभिनन्द्यते ॥ १९ ॥

चात्रं धर्ममहं त्यक्त्ये ह्यधर्मं धर्ममंहितम् ।

सदाचारवान् । अतस्तेन सत्येन सत्यपरिपालनेन हेतुना सत्यमेव मां प्रति कृतं उक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अतो लोभाद्वाज्यस्य मोहादुक्तस्य विस्मरणात् प्रतिज्ञात्यागे दोष-
स्याज्ञानाद्वा त्वदुक्तवाक्यात् शास्त्रादावश्रद्धारूपतमोयुक्तो वा । पूर्वं
सत्यप्रतिश्रवः श्रुत्यपूर्वकं कृतप्रतिज्ञः सन्निव भेतस्यामि न भेतस्यामि
न च भेतस्यामोति त्रिवारोक्त्या सर्वथा दाढीं सूचितम् ॥ १७ ॥

एवं सत्ये दृढस्थितौ हेतुमाह । असत्यसन्धस्य प्रतिज्ञाविषयसत्य-
हीनस्य चलस्य चञ्चलस्वभावस्य । तस्यैव विवरणमस्थिरेत्यादि । ईदृ-
शस्य सतः एतेर्गुणैर्गुण्यक्तस्य देवादयो ह्यव्यक्त्यादि न गृह्यन्तीति नः
श्रुतम् ॥ १८ ॥

प्रत्यगात्मनो जीवानुद्दिश्य प्रवृत्तमित्यर्थे 'प्रत्यगात्ममित्यार्षत्वात्
साधुः । इमं सत्यं सत्यपालनरूपं धर्मम् अहं भ्रुवं सर्वधर्मेषु मुख्यं
पश्यामि । अयं भारः वनवासे जटावस्त्रालादिभारः सत्यपालनरूपो वा
पूर्वैः सत्पुरुषैराजीर्णस्तदर्थं मयाप्यभिनन्द्यते आद्रियते ॥ १९ ॥

क्षुद्रैर्दृष्टं मैत्रेयैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २० ॥

कायेन कुरुते पापं मनसा सम्प्रधार्य तत् ।

अमृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्मपातकम् ॥ २१ ॥

भूमिः कीर्त्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि ।

मत्स्यं समस्तु वर्त्तन्ते सत्यमेव भजेत्ततः ॥ २२ ॥

ननु स्वधर्मराज्यपालनमेव किमिति नाभिनन्द्यते तत्राह,—क्षात्र-
मिति । धर्मसंहितं धर्मवत्प्रतिभासमानं वस्तुतोऽधर्मं क्षुद्रादिभिः
सेवितमोदृष्टं क्षात्रधर्मं पित्राक्षामङ्गैर्न राज्यकरणरूपं अहं त्वत्ते ।
नतु न्याय्यं क्षात्रधर्ममिति भावः ॥ २० ॥

अस्य पापस्य शरीरसाध्यत्वेऽपि कायिकवाचिकमानसिकसकल-
पापप्रसक्तिरित्याह,—कायेनेति । आदौ मनसा एवं कर्म करिष्य इति
पापं संप्रधार्य । ततो जिह्वया ऋतं धर्मजनकम् ततो भिन्नममृतं
तत्कर्म कर्त्तव्यत्वेन जिह्वया तत्सहायभूतेषु पुरुषेषु आह । ततः
कायेन कुरुते । अतः पापं कर्मक्रियारूपं पापं त्रिविधं कायिकवाचिक-
मानसिकरूपत्रिविधजनकमित्यर्थः । तेन कायिकं पापं बज्रदुःखजनक-
मिति भावः । कलौ तु पापसंकल्पादितो न दोष इत्युक्तं भागवते ।
नानुद्दिष्टं कलिं संघाट् सारङ्ग इव सारभुक् । कुशलान्याशु सिध्यन्ति
नेतराणि कृतानि यन् । संघाट् परीक्षितसारमाह । कुशलानि पुण्या-
नि आशु सङ्कल्पमात्रात् सिध्यन्ति । यथा मानसपूजा । इतराणि
पापानि सङ्कल्पमात्राद् फलन्ति यत् यतस्तानि कृतान्येव फलन्तीति
तदर्थः ॥ २१ ॥

श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्वानवधार्य माम् ।

आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥ २२ ॥

कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः ।

भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः ॥ २४ ॥

स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसन्निधौ ।

प्रहृष्टमानसा देवी कैकेयी चाभवत्तदा ॥ २५ ॥

वनवासं वसन्नेव शुचिर्नियतभोजनः ।

मूलपुष्पफलैः पुण्यैः पितृन् देवांश्च तर्पयन् ॥ २६ ॥

अथ सत्यस्य सर्वार्थसाधनत्वमाह,—भूमिरिति । प्रार्थयन्तीति सत्यवन्तमिति शेषः । समनुवर्त्तन्ते इति शिष्टा इति शेषः । यदेवं ततः सत्यमेव भजेत् इत्यर्थः ॥ २२ ॥

यद्वान् अवधार्य युक्तत्वेन निश्चित्य मां प्रति युक्तिरेव करः करणं येषां तैर्वाक्यैरिदं भद्रं राज्यं ह निश्चयेन कुरुष्व स्त्रीकुरुष्वेति श्रेष्ठं हि श्रेष्ठमिवाह,—तदनार्यमन्याय्यमेव स्याद्वेत् ॥ २३ ॥

अनार्यत्वमेव दर्शयन् राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादित इत्यस्यात्तरमाह,—कथमिति । गुरोः पुरत इमं गुर्वीक्षणं गुरोर्वचो हित्वेत्यन्वयः ॥ २४ ॥

कैकेयी चेति । एवञ्च तस्या हर्षदस्य पुनरहर्षदत्वमत्यन्तमनुचितमिति भावः ॥ २५ ॥

तर्पयन् प्रतिज्ञां पाकयिष्यामीति शेषः ॥ २६ ॥

सन्तुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये * ।

अकुहः अद्धानः सन् कार्याकार्यविचक्षणः ॥ २७ ॥

कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्त्तव्यं कर्म यत् शुभम् ।

अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८ ॥

शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः ।

तपांस्युर्गाणि चास्थाय दिवं प्राप्ता महर्षयः ॥ २९ ॥

अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा

निशम्य तस्मात्स्तिकवाक्यहेतुम् ।

अथाब्रवीत्तं वृपतेस्तनूजो

विगर्हमाणो वचनानि तस्य ॥ ३० ॥

सन्तुष्टपञ्चवर्गः मूलादिभिरुष्टपञ्चेन्द्रियवर्गः । लोकयात्रां पितृ-
वर्चनपालनव्यवहारम् । प्रवाहये प्रवाहरूपेण अवर्त्तयामीत्यर्थः ।

अकुहः अकपटशीलः अद्धानः आस्तिकः ॥ २७ ॥

शुभकरणे हेतुरग्निरित्यादि । यच्छुभं कर्म कर्त्तव्यम् । तेषां शुभ-
कर्मणां तत्तल्लोकप्राप्तिः फलमिति भावः ॥ २८ ॥

शतमिति । अनेन पूर्वोक्तं समर्थितम् । अतीतानागतज्ञेन्द्रादीनां
तत्तत् फलानुभवेन पूर्वोक्तस्य प्रामाण्यं दर्शितञ्च ॥ २९ ॥

नास्तिकवाक्यहेतुं नास्ति परलोक इति वचनोपपादकम् । यदि
भुक्तमिहान्येवेत्याद्यत्तुशुष्कतर्करूपम् अमृष्यमाणो जाबालमिति शेषः ।

* “प्रवर्त्तये” इति वा पाठः ।

सत्यञ्च धर्मञ्च पराक्रमञ्च
 भूतानुकम्पां प्रियवादिताञ्च ।
 द्विजातिदेवातिथिपूजनञ्च
 पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥ ३१ ॥
 तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थ-
 मेकोदयं सम्प्रतिपद्य विप्राः ।
 धर्मं चरन्तः सकलं यथावत्
 काङ्क्षन्ति लोकागममप्रमत्ताः ॥ ३२ ॥
 निन्दाम्यहं कर्म कृतं पितुस्त-
 द्यत्त्वामगृह्णाद्विषमस्यबुद्धिम् ।

तस्य जाबालस्य । अनेन नास्तिकदृष्टयो ब्राह्मणा अपि राज्ञोवश्यं
 वाग्दण्डेन दण्ड्यम् इति सूचितम् ॥ ३० ॥

पराक्रमं चान्द्रायणादि तपः यत इमानि त्रिदिवस्य पन्थान-
 माहुः सन्तः ॥ ३१ ॥

यतश्च तेन सद्बचनेनैवमर्थमेकोदयं मुख्यफलवन्तं यथावदाज्ञाय
 श्रुत्वा सम्प्रतिपद्य श्रुत्वनुकूलतर्कैर्निर्णीय तं धर्ममप्रमत्ताः सावधाना
 यथावच्चरन्तः लोकागमं तत्तल्लोकप्राप्तिं काङ्क्षन्ति ॥ ३२ ॥

अतो निन्दामीति । अनयानुपदेक्षया एवंविधया प्रत्यक्षैकप्रमाण-
 वादिचार्याकमतानुसारिण्या चरन्तं लोकनाशायानुत्तमं अतएव
 नास्तिकत्वादिगुणयुक्तं विषमस्यबुद्धिं अवैदिकदुर्मार्गप्रतिष्ठितबुद्धिं

बुद्धानयैवंविधया चरन्तं
 सुनास्तिकं धर्मपथादपेतम् ॥ ३३ ॥
 यथा हि चोरः स तथा हि बृद्ध-
 स्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि ।
 तस्माद्धि यः शक्यतमः प्रजानां
 न नास्तिकेनाभिमुखो बृधः स्यात् ॥ ३४ ॥
 त्वत्तो जनाः पूर्वतरे द्विजाश्च
 शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः ।

त्वां यो मे पिता अश्रुणात् याजकत्वेनाङ्गीकृतवान् तत्पितुः कर्म
 निन्दामि ॥ ३३ ॥

बौद्धादयो राज्ञश्चोरवदण्ड्या इत्याह,—यथाहीति । बुद्धो बृद्ध-
 मतीनुसारी तथा चोरवदण्ड्य इति हि प्रसिद्धं नास्तिकं चार्वाकं
 तथागतं तत्सदृशं चोरवदण्ड्यं विद्धि । नास्तिकविशेषस्तथागतः
 तमपि चोरवदण्ड्यमिति शेष इत्यन्ये । वेदप्रामाण्यापहर्तृत्वेन तेषामपि
 चोरत्वात् । हि निश्चयेन तस्मात्प्रजानामनुग्रहाय राज्ञा चोरवदेव
 दण्डयितुं शक्यतमो यः स चोरवदेव दण्ड्यः । दण्डयोग्ये तु बुद्धो
 ब्राह्मणो नास्तिके अभिमुखो न स्यात् तत्सम्भावनादि न कुर्वीतेत्यर्थः ।
 तुल्यन्यायात्, दण्डासमर्थो ब्राह्मणोऽपि तद्विमुखः स्यादिति सूचि-
 तम् ॥ ३४ ॥

अथ वेदोक्तधर्मे श्रिष्टाचारं प्रमाणयति । यतः त्वत्तोऽन्ये इति

कृत्वा सदेमश्च परश्च लोकं
 तस्माद्द्विजाः स्वस्ति कृतं ऊतश्च ॥ ३५ ॥
 धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेता-
 स्त्रेजस्विनो दानसुगणप्रधानाः ।
 अहिंसका वीतमलाश्च लोके
 भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥ ३६ ॥
 इति ब्रुवन्तं वचनं सरोषं
 रामं महात्मानमदीनसत्त्वम् ।
 उवाच पथ्य पुनरास्तिकश्च
 मत्वं वचः मानुनयश्च विप्रः ॥ ३७ ॥

शेषः । त्वदन्ये द्विजा जनाः । पूर्वतरे श्रेष्ठा आर्षमिदम् । यदा
 इति पाठे नाध्याह्नारापेक्षा तस्यैव यत इत्यर्थकत्वात् । बह्वनि शुभानि
 चक्रः । इमं लोकं परश्च लोकं कृत्वा । ऐहिकामुष्मिकफलकामनां
 त्यक्त्वापि वेदोक्तोऽयं धर्म इत्येतावतैव कर्माणि चक्रुरिति तात्पर्यम् ।
 तस्माद्ये द्विजाः स्वस्ति अहिंसासत्यादिकं कृतं तपोदानपरोपकारादि
 कृतं यज्ञादि कुर्वते वेदग्रामाण्यादेव ॥ ३५ ॥

तथा धर्मे रताः निष्ठावन्तो ते प्रधानाः श्रेष्ठाः मुनयो वसिष्ठाद्यः
 ऋषयः पूज्या भवन्ति लोके न त्वादृशा इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति धिक्कृतो जाबालिः स्वविषयकोपशमनायाज्ञः,—इतीति ।
 पथ्यं परमार्थम् ॥ ३७ ॥

न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं
 न नास्तिकोऽहं न च नास्ति किञ्चन ।
 समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोभवं
 भवेद्य काले पुनरेव नास्तिकः ॥ ३८ ॥
 स चापि कालोऽद्यमुपागतः शनै-
 र्यथा मया नास्तिकुवागुदीरिता ।
 निवर्त्तनार्थं तव राम ! कारणात्
 प्रसादनार्थेन मयैतद्दीरितम् ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे जावालि-
 रामसंवादो नाम नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

तदेवाह,—नेति । किञ्चन परलोकादि नास्ति इति न किन्तु
 व्यस्येव । कालं पारलौकिकव्यवहारकालं काले लौकिकव्यवहारकाले ।
 एवं च सर्वमतञ्चैव कालविशेषेऽन्यथावाग्व्यवहारेऽपि न तस्य नास्ति-
 कत्वं भवतीति भावः ॥ ३८ ॥

स चापि कालः लौकिकव्यवहारप्रयोजन इत्यर्थः । तत् प्रयोजन-
 माह,—निवर्त्तनार्थमिति । निवर्त्तनरूपं प्रयोजनमुद्दिश्य कारणात्
 त्वदोयास्तिकत्वाद्यतिशयस्य लोकेति प्रसिद्धिसम्पादनरूपकारणान्नास्तिक-
 वागुक्ता । तादृशीं वाणीं श्रुत्वा क्रुद्धस्य तव प्रसादनार्थं चैतन्न नास्ति-
 कानामित्यादि उदीरितम् ॥ ३९ ॥

इति श्री रामाभिरामे श्रीरामौये रामायणतिलके अयोध्या-

काण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

दशोत्तरशततमः सर्गः

क्रुद्धमाज्ञाय रामन्नु वमिष्ठः प्रत्युवाच ह
जावालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम् ॥ १ ॥
निवर्त्तयितुकामसु त्वामेतदाक्यमब्रवीत् ।
इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ ! निबोध मे ॥ २ ॥
सर्वं सलिलमेवासीत् पृथिवी तत्र निर्मिता ।
ततः समभवद् ब्रह्मा स्वयम्भुर्देवतैः सह ॥ ३ ॥
स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुन्धराम् ।

अथ वसिष्ठोऽभगवतो जावालिविषयकोपनाटनं श्रमेयितुमभि-
धेकस्वीकारशेषतया ब्रह्माणसारभ्य ज्येष्ठाभिधेकरूपं कुलाचारं कथ-
यति,—क्रुद्धमित्यादि । गतागतिं परलोकगमनं ततः पुनरिहागतिश्च
अनेन जाबालेरास्तिकत्वं उक्तं भवति ॥ १ ॥

लोकनाथे त्वनेन लोकनाथावतारत्वं ध्वनयति ॥ २ ॥

सर्वमिति । पूर्वाहान्तेऽपहृतं सर्वं जगत् पराहृद्दै सलिलमेव
सलिलवियद्वहिरख्यगर्भात्मनावस्थितमभूत् तत्र सलिलान्तःपृथिवी
निर्मिता सलिलरूपेण भगवता स्नेह्या । ब्रह्मा विराट् रूपः देवतैः
सह अभिर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्याद्यपदिष्टरीत्या ॥ ३ ॥

असृजच्च जगत् सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ४ ॥

आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ।

तस्मात् मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कक्षपः सुतः ॥ ५ ॥

विवस्वान् कक्षपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।

स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्षाकुसु मनोः सुतः ॥ ६ ॥

यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही ।

तमिक्षाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ७ ॥

इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुजिरित्येव विश्रुतः ।

कुक्षेरथात्मजो वीर ! विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥

ततः स त्रिमूर्त्तिर्विराजो विष्णुात्मकोऽंशो वराहरूपो भूत्वा वसुन्धरां
प्रोज्जहार । तस्यैव विराजो रजःप्रधानः सृष्टिस्थापारवानंशो ब्रह्मा
इति व्यवक्रियमाणः सर्वं जगत् पुत्रैः सह निजानुग्रहप्राप्तसृष्ट्यादिशक्ति-
मद्भिर्दक्षादिभिः सह असृजत् ॥ ४ ॥

नव्यसावेव सर्वादिर्नित्यारु,—आकाशप्रभव इति । आकाश-
पदेन कारणोपाधिकं ब्रह्मेश्वराख्यम् । ब्रह्मेति त्रिमूर्त्तेर्यद्द्वयम् ।
अस्मिन् शाश्वतत्वनिश्चयत्वाव्ययत्वान्यापेक्षिकाणि । तस्माद्विराजो ब्र-
ह्मणः ॥ ५ ॥

तत्र मन्वन्ता मानसी सृष्टिः । मनोः क्षेत्रे इक्ष्वाकुः ॥ ६ ॥

तस्य साक्षात्, क्षत्रियत्वात्, समृद्धा चतुःसमुद्रवसना मही सर्वा
भूर्दत्ता पित्रा मननेति शेषः ॥ ७ ॥

विकुक्षेस्तु महातेजा वाणः पुत्रः प्रतापवान् ।

वाणस्य च महाबाहुरनरण्यो महातपाः ॥ ८ ॥

अनादृष्टिर्वभूवास्मिन् दुर्मिच्छं सतां वरे ।

अनरण्ये महाराजे तस्करो वापि कश्चन ॥ १० ॥

अनरण्यान्महाराज ! दृष्टुं राजा बभूव ह ।

तस्मात् दृयोर्महातेजास्त्रिशङ्करुदपद्यत । ११ ॥

म सत्यवचनाहीरः सशरीरो दिवङ्गतः ।

त्रिशङ्कोरभवत्सुधुन्नुमारो महायशः । १२ ॥

धुन्नुमारान्महातेजा युवनाश्रो व्यजायत ।

युवनाश्वसुतः श्रीमान् मान्धाता समपद्यत ॥ १३ ॥

मान्धातुस्तु महातेजाः सुसन्धिरुदपद्यत ।

सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रमेनजित् ॥ १४ ॥

यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो रिपुसूदनः ।

विश्रुतः प्रसिद्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥

सतां वरे श्रेष्ठे अस्मिन् अनरण्ये राज्यं कुर्वति नानादृष्टिर्न तन्मूलो
वा दुर्मिच्छः ॥ १० ॥ ११ ॥

स त्रिशङ्कुः सत्यवचनात् स्वीयात् भगवतो विश्वामित्रस्य सत्य-
प्रतिज्ञानाच्च ॥ १२ ॥

धुन्नुमाराद्युवनाश्व इति त्रिशङ्कुसुतो युवनाश्व इत्यन्यत्र श्रूयमाणं
कल्पान्तरविषयम् । यद्वान्यत्र त्रिशङ्कुसुत इत्यस्य तत् पौत्र इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भरतात्तु महाबाहोरसितो नाम जायत ॥ १५ ॥

यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ।

हैहयास्तानजहाश्च भूरास शशविन्दवः ॥ १६ ॥

तांस्तु सर्वान् प्रतियूह्य युद्धे राजा प्रवासितः ।

स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ १७ ॥

हे चास्य भार्य्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ।

तत्र चेका महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ १८ ॥

ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षिणी पुत्रसुत्तमम् ।

एका गर्भविनाशाय सपत्नैश्च गरलं ददौ ॥ १९ ॥

भार्गवश्चरवर्नो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ।

तमृषिं साभ्युपागम्य कान्दिन्दी त्वभ्यवादयत् ॥ २० ॥

स तामभ्यवदत् प्रीतो वरेण्यं पुत्रजन्मनि ।

पुत्रस्ते भविता देवि ! महात्मा लोकविश्रुतः ॥ २१ ॥

धार्मिकश्च सुभीमश्च वंशकर्तारिच्छदनः ।

पुत्रौ द्वाविति तत्र ध्रुवसंघिर्ज्जैष्ठः तत् पुत्रावलम्बनेनाग्रेऽयोध्या-
राज्यपरम्परावचनेन ज्जैष्ठस्यैवाभिषेक इति सूचितम् ॥ २४ ॥ १५ ॥

यस्य अक्षितस्य एते प्रतिशत्रव उदपद्यन्त सोऽभवदित्यन्वयः ॥ १६ ॥

तान् हैहयादिचतुर्विधशत्रून् युद्धे खसैर्नां प्रतियूह्यावस्थितोऽपि
शत्रुबाहुल्येन तज्ज्योऽशक्य इति बुद्ध्या प्रवासितः संजातप्रवासे
बभूव । शत्रुजयोद्देशेन हिमवद्दिशि तपसे जगामेत्यन्वयः ॥ १७ ॥

श्रुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा मुनिं तमनुमान्य च ॥ २२ ॥

पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभम् ।

ततः सा गृहमागम्य देवी पुत्रं व्यजायत ॥ २३ ॥

सपत्न्या तु गरुडस्यै दत्तोऽगर्भजिष्वांसया ।

गरेण सह तेनैव तस्मात् स सगरोऽभवत् ॥ २४ ॥

स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् ।

इष्ट्वा पर्वणि वेगेन चासयान इमाः प्रजाः ॥ २५ ॥

असमञ्जस्तु पुत्रोऽभूत् सगरस्येति नः श्रुतम् ।

जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २६ ॥

अंशुमानपि पुत्रोऽभूत् असमञ्जस्य वीर्यवान् ।

दिलीपोऽप्रमत्तः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २७ ॥

भगीरथात् ककुत्स्थस्य काकुत्स्था येन तु स्मृताः ।

ककुत्स्थस्य तु पुत्रोऽभूत् रघुर्येन तु राघवाः ॥ २८ ॥

रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ।

इति श्रुतिः प्रसिद्धिः तत्र चेत्यादि वालकाख्ये व्याख्यातप्रायम्
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

तेनैव सह जात इति शेषः ॥ २४ ॥

अखानयत् सपुत्रैरिति शेषः इष्ट्वा दीक्षितो भूत्वा वेगेन खनन-
वेगेन चासयानः उद्धेजयन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

येन कूटस्थेन ककुत्स्थेन येन रघुना राघवपदवाचाः ॥ २८ ॥

कल्माषपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि ॥ २८ ।

कल्माषपादपुत्रोऽभूत् शङ्खणस्त्रिति नः श्रुतम् ।

यस्तु तद्दीर्घ्यमासाद्य सह सैन्यो व्यनीनशत् ॥ २९ ॥

शङ्खणस्य तु पुत्रोऽभूत् गृहः श्रीमान् सदर्शनः ।

सुदर्शनस्याग्निवर्णं अग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥ ३१ ॥

शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुकः ।

प्रशुश्रुकस्य पुत्रोऽभूत् अम्बरीषो महामतिः ॥ ३२ ॥

अम्बरीषस्य पुत्रोऽभूत् नङ्गषः मत्यविक्रमः ।

नङ्गषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३३ ॥

अजस्रं सुव्रतं चैव नाभागस्य सुतावभौ ।

अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥ ३४ ॥

तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम इत्यभिविश्रुतः ।

तद्गृह्णाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जगन्पते ॥ ३५ ॥

रघोः पुत्रः प्रह्लादिनामचतुष्टयेन प्रसिद्धः ॥ ३६ ॥

कल्माषपादपुत्रः शङ्खणनामा यः शङ्खणस्तु तत् प्रसिद्धं वीर्यं परा-
कर्म युद्धे प्राप्य दैवात् सह सैन्यो व्यनीनशत् मष्टोऽभूत् स्वार्थे गिरिति
कृतकः । तीर्थस्तु यः शङ्खणस्तद्दीर्घ्यं वसिष्ठवीर्यं आसाद्य तच्छापात्
राक्षसत्वं प्राप्य कल्माषपादो राक्षसभावेन स्वसैन्यं स्वपुत्रं शङ्खणं
च भिक्षितवानिति कथेत्याह ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अजो नाभागज्येष्ठपुत्रः ॥ ३४ ॥

इच्छाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः ।

पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो भ्राताभिषिच्यते ॥ ३६ ॥

स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः

मनातनं नाद्य विहन्तमर्हसि ।

प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं

प्रभूतराज्ञां पिबन् महायशाः ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

वंशकोर्त्तनं नाम दशोत्तरशत-

तमः सर्गः ॥ ११० ॥

दायादः सुतः । दायादां सुतबान्धवौ । तत्तस्मात् स्वकं राज्यं
गृह्णाण ॥ ३५ ॥

पूर्वजे विद्यमानेऽवरः कनिष्ठो नाभिषिच्यते अपि तु ज्येष्ठ एवाभि-
षिच्यते ॥ ३६ ॥

कुलधर्मे कुलक्रमागतं ज्येष्ठाभिषेकधर्मे विहन्तुं नार्हसि । प्रभूत-
राज्ञां प्रभूतावान्तरदेशाम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्या-

काण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः

वसिष्ठः स तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः ।
अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरम् वचः ॥ १ ॥
पुरुषस्य हि जातस्य भवन्ति गुरुवस्त्वयः ।
आचार्यश्चैव काकुत्स्थ ! पिता माता च राघवं
पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ ! ।
प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्त्वस्मात्स गुरुव्यते ॥ ३ ॥

मनुमारभ्य स्वत्यर्थ्यन्तं ज्येष्ठेनैव राज्यं यास्यते इति न्यायेन निवर्त्य-
मानस्यापि तदनङ्गीकारमालोच्य पितृवचनदर्पि मद्बचनं गरीय इति
वाक्यमुपक्रमते । वसिष्ठ इति ॥ १ ॥

गुरुवः उपास्याः ॥ २ ॥

जनयति शरीरमात्रेण प्रज्ञां ददाति उपनयनसंस्कारपूर्वं वेदविषयां
प्रज्ञां ददाति । तस्मात् आचार्य एव गुरुसमवाये गुरुव्यते । तदुक्त-
मापस्तम्बेन, आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणां स हि विद्यातप्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं
जन्म शरीरमिव, मातापितरौ जनयतः शरीर्यत्सभावं सर्वयोगिसुखं
प्राप्तं मूलजं शरीरमिति ॥ ३ ॥

स तेऽहं पितुराचार्यस्त्वव चैव परन्तप !
 मम त्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ४ ॥
 दमा हि ते परिषदो ज्ञातयश्च नृपास्तथा ।
 एषु तात ! चरन् धर्मे नम्रतिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ५ ॥
 वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्ववर्त्तितुम् ।
 अस्या हि वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ६ ॥
 भरतस्य वचः कुर्वन् याचमानस्य राघव ! ।
 आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ७ ॥
 एवं मधुरमुक्तः सन् गुरुणा राघवः स्वयम् ।
 प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः ॥ ८ ॥
 यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा ।
 न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत् कृतम् ॥ ९ ॥

नातिवर्तेः नातिवर्त्तेयाः । सद्रूपभङ्गो न भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥
 परिषदः त्वत्सम्बन्धिन्यः श्रेष्ठयः ज्ञातयो बान्धवाः । नृपाः सेवक-
 नृपाः । एषु रक्षारूपं धर्मे चरन्ननुतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ ५ ॥
 मातुः शुभ्रूषणे वचनकरणे च अवर्त्तितुं नार्हतीत्यर्थः । पितुः
 शतगुणं माता गौरवेणातिरिच्यत इति स्मृतेरित्याशयः ॥ ६ ॥
 आत्मानं त्वां प्रति राज्यप्रत्यर्पणपूर्वं प्रतिनिवृत्तिं याचमानस्य भर-
 तस्य वचः कुर्वन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

यथाशक्तिप्रदानेन स्वापनोच्छादनेन च ।

नित्यञ्च प्रियवादेन तथा सम्बर्धनेन च ॥ १० ॥

स हि राजा दशरथः पिता जनयिता मम ।

आज्ञापयन्मां यत्तस्य न तत् मिथ्या भविष्यति ॥ ११ ॥

एवंसृक्ते तु रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम् ।

उवाच विपुलोरस्कः स्रुतं परमदुर्मनाः ॥ १२ ॥

इह तु स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे ! ।

आर्यम् प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे सम्प्रसीदति ॥ १३ ॥

मातापितरौ यद्वर्त्तं तनये कुरुतः यादृशं पुत्रस्योपकारं कुरुत-
स्ताभ्यां कृतमुपकाररूपं वस्तु यत्तन्न सुप्रतिकरं अशक्यप्रत्युपकार-
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेवाह, — यथाशक्तिप्रदानेन बालस्य जीवनार्थं पदार्थभो-
जनशक्त्यनुरोधतः क्षीरान्नादिप्रदानेन । उच्छादनं उद्वर्त्तनं तिल-
पिष्टादिना । सम्बर्धनं क्रीडनम् । एतैर्यत्ताभ्यां कृतं तन्न सुप्रतिकर-
मित्यन्वयः ॥ १० ॥

जनयिता उत्पादकः पिता न तु मौखः पिता यदाज्ञापयद्गणवासरूपं
स्वञ्च भवदाज्ञातः पूर्वं तेनाज्ञादानात् मया चावश्यमिति प्रति-
ज्ञानात् भवदाज्ञयापि तदन्यथाकरणमधुनाऽत्यन्तमनुचितमिति
भावः ॥ ११ ॥

प्रत्यनन्तरं समीपवर्त्तिनम् ॥ १२ ॥

निराहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः ।

श्रये पुरस्ताच्छालायां यावन्मां प्रतिधास्यति ॥ १४ ॥

स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ।

कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमाधेवास्थितः स्वयम् ॥ १५ ॥

तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः ।

किं मां भरत ! कुर्वाणं तात ! प्रत्युपवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥

ब्राह्मणो लोकपार्श्वेन नरान् रोद्धुमिहार्हति ।

न तु मूर्द्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने । १७ ॥

आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि आर्यमुद्दिश्य प्रत्युपवेशनकर्म करिष्ये इत्यर्थः । तत्रोपरोद्धवस्य गृहद्वारसमीपे कुशेषु यावत्कार्यसिद्धिं निराहरतया-
अवगुण्ठिताननस्य एकपार्श्वेनैव पार्श्वान्तरपरिवृत्तिराहित्येन शयन-
मिति ॥ १२ ॥

एतदुत्तरं निराहार इत्यादिपदं प्रक्षिप्तमिति कतकस्वरसः । धन-
हीनः अधमर्थेन धनहीनः कृतो द्विजः उत्तमर्थो यथा स्वधनग्रहाणाया-
धमर्णद्वारि श्रुते तद्वदहं श्रये यावन्मां मद्वचनमङ्गीकृत्य प्रतिधास्यति
अयोध्यामित्यर्थस्तस्य ॥ १४ ॥

स तु भरतः राममवेक्षन्तं प्रतीक्षमाणं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य तदनुरोधत्
कुशानयने विलम्बमानमिति यावत् । कुशोत्तरं कुशास्तरणं स्वयमेवोप-
स्थाप्य आसीर्य भूमाधेवास्थितः । प्रत्युपवेशनमनुष्ठितवरनित्यर्थः ॥ १५ ॥

किं कुर्वाणं किमन्यायं कुर्वाणम् ॥ १६ ॥

उत्तिष्ठ नरशार्दूल ! हिवैतद्दार्ढ्यं व्रतम् ।

पुरवर्त्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव ! ॥ १८ ॥

आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम् ।

उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य क्रिमार्थं नानुशासथं ॥ १९ ॥

ते तमूचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः ।

काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः ॥ २० ॥

एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ।

अतएव न प्रक्ताः स्म व्यावर्त्तयितुमञ्जसा ॥ २१ ॥

ब्राह्मणः धनादिना वियोजित इति शेषः । एकपार्श्वेनेति । प्रत्युप-
वेशधर्मोपलक्ष्यम् ॥ अनेन क्षत्रियाद्यामेतत्करणे प्रायश्चित्तमिति सूचि-
तम् ॥ १७ ॥

तस्मादुत्तिष्ठेति ॥ १८ ॥

आसीन एव प्रत्युपविष्ट एव । नानुशासथ नानुशिष्टेत्यर्थः इति
उवाचेत्यन्वयः ॥ १९ ॥

काकुत्स्थं रामं प्रति राघवो भवान् भरतः सम्यग् वदतीति जानीमः ।
एषोऽपि महाभागो रामः पितुर्वचसि तिष्ठति तदपि सम्यगेव यदेवमत-
एवेत्यर्थः । अत्र भगवता स्वव्यावर्त्तननिश्चयेनागतानामपि पौरादी-
नामन्तर्धामिविधया खानुकूलवचनप्रयोगः कारितः । भरतस्य तु यशः-
व्यापनाय, ज्येष्ठे कनिष्ठेनैवं वर्त्तितव्यमिति लोकव्यवहारबोधनाय च
तथा प्रवर्त्तनमिति प्रतिभाति ॥ २० ॥ २१ ॥

तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत् ।
 एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम् ॥ २२ ॥
 एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक् सम्पश्य राघव ! ।
 उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो ! माघ्न स्युः तथोदकम् ॥ २३ ॥
 अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् ।
 शृणु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेणयस्तथा ॥ २४ ॥
 न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम् ।
 आर्य्यं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवम् ॥ २५ ॥
 यदि त्वं वश्यं वस्यस्व कर्त्तव्यञ्च पितुर्वचः ।
 अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ २६ ॥

रामो वचनमब्रवीदिति भरतं प्रतीति शेषः । धर्मचक्षुषां धर्म-
 दर्शिनां निबोध शृणु ॥ २२ ॥

उभयं त्वद्विषयं मद्विषयञ्च वचनं श्रुत्वा सम्पश्य विचारय विचारे-
 णापि कर्त्तव्यं निश्चेतुमशक्तस्त्वेन्मयोक्तं कुरु इति शेषः । तत् स्तोक्त-
 माह,—उत्तिष्ठेति । क्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रार्यास्त्यमाह,—माघ्न
 स्युः तथोदकम् । उदकस्पर्शं आचमनार्थः ॥ २३ ॥

परिषदः सभ्याः ॥ २४ ॥

न याचे न याचितवान् नानुशासामि नानुशिक्षयान् शर्बाधः ।
 नानुजानामि वनवासायेति शेषः । नाभिजानामीति पाठे वनवासा-
 द्युक्तमिति शेषः ॥ २५ ॥

धर्मात्मा तस्य सत्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः ।

उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥ २७ ॥

विक्रीतमाहितं क्रीतं यत्पित्रा जीवता मम ।

न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥

उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः ।

युक्तमुक्तञ्च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् ॥ २९ ॥

जानामि भरतं चान्तं युकुसत्कारकारिणम् ।

सर्वमेवाच कल्याणं सत्यसन्धे महात्मनि ॥ ३० ॥

अनेन धर्मशीलेन वनात् प्रत्यागतः पुनः ।

भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥

अहमेव प्रतिनिधित्वेनेति शेषः ॥ २६ ॥

तस्य भ्रातुः भरतस्य ॥ २७ ॥

यज्जीवता पित्रा विक्रीतं मूल्यं गृहीत्वा दत्तम् । आहितम्
आधिरूपेण न्यस्तम् । क्रीतं मूल्यं दत्ता गृहीतम् । एवञ्चेदं राज्यं
कैकेय्यै आधिरूपेण दत्तं विक्रीतं वेति भावः ॥ २८ ॥

उपाधिः प्रतिनिधिः । जुगुप्सितत्वं स्वस्य तत्समर्थत्वात् । अस-
मर्थे हि कर्त्तुं न विहितः । उत्तौ ह्युत्तौ च युक्तत्वं वररूपकृत्वापाक-
रणार्थत्वात् । बह्वपकारकत्वाच्चातस्तस्याः मातुस्तस्य पितुश्च वचनमव-
श्यमेव कार्यमिति शेषः । अयुक्तवादित्वे हि गुरोरप्यवलिप्तस्येत्यादि-
न्यायविषयत्वं स्यादिति भावः ॥ २९ ॥

वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं हृतम् ।

अष्टतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अथोद्धाकाण्डे भरत-

रामसंवादो नाम एकादशोत्तरशत-

तमः सर्गः ॥ १११ ॥

अत्र भरते सर्वमेव कल्याणं राज्यपरिपालनादिरूपं सम्भावया
मीति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तद्वचनं कैकेयीवचनं मोचयानेन मोचयमानेन, एवं मदुक्तकारणेन
त्वमपि पितरमष्टतान्मोचयेति ध्वनितम् ॥ ३२ ॥

इति श्री रामाभिरामे श्रीरामौये रामायणतिलके अथोद्धा-

काण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् ।
 विस्मिताः सङ्गमं प्रेक्ष्य समुपेता महर्षयः ॥ १ ॥
 अन्तर्हिता मुनिगणाः सिद्धास परमर्षयः ।
 तौ भ्रातरौ महाभागौ काकुत्स्थौ प्रशमंभिर- ॥ २ ॥
 'स धन्यो यस्मिन् पुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ।
 श्रुत्वा वयं हि सम्भाषामुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३ ॥
 ततस्तृप्तिगणाः क्षिप्रं दशग्रीवबधैषिणः ।
 भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः सङ्गता वचः ॥ ४ ॥

भ्रातृभ्यामित्यर्षी तृतीया । भ्रात्रोः सङ्गममित्यर्थः । सङ्गमं प्रेक्ष्य
 विस्मिता इत्यन्वयः । 'समुपेताः स्वार्थरावणबधसम्पत्तये तत्र स्थले
 समवेता महर्षयो नारदाद्याः ॥ १ ॥

अन्तर्हिताः तयोः सङ्गमं द्रष्टुमागताः अदृश्यरूपा व्याका-
 शस्थाः ॥ २ ॥

धर्मविक्रमौ धर्ममार्गवर्तिनौ उभयोः सम्भाषां सम्भाषणं श्रुत्वा-
 भाभ्यां स्पृहयामहे प्रीता भवामः । यद्वा तादृशसम्भाषणं श्रातुं पुनः-
 पुनर्वाप्सामहे इति ॥ ३ ॥

सङ्गता ऐकमत्यं प्राप्ताः ॥ ४ ॥

कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ।
 ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥
 सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः ।
 अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥ ६ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः समहर्षयः ।
 राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्त्रां स्वां गतिङ्गताः ॥ ७ ॥
 ह्लादितस्तेन वाक्येन शुशुभे शुभदर्शनः ।
 रामः संहृष्टवदनस्तानुषीनभ्यपूजयत् ॥ ८ ॥
 वस्तगावस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ।
 कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥
 राम ! धर्ममिमं प्रेक्ष्य कुलधर्मानुसन्ततम् ।
 कर्तुमर्हमि काकुत्स्थ ! मम मातुश्च याचनाम् ॥ १० ॥

पितरं यद्यवेक्षसे पितुः सुखं यदीच्छसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

सदानृणां सता स्वकृतसमीचीनानुष्ठानेन च सर्वतोऽनृणमित्यर्थः ।
 अनृणत्वात् रामप्रतिज्ञयेति शेषः । यदि राम इदानीं विपरीतं
 कुर्यात् प्रतिनिधिद्वारा वानुत्तिष्ठेत्तदा ते पितुः पुनः स्वर्गादभ्यर्ण
 एवेति ध्वनिः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अभ्यपूजयन् सम्यग्मां धर्मतो रक्षितवन्त इत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

वस्तगाव उद्विगगावः वस्तेति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥

* “राजधर्मानु” इति वा पाठः

रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ।

पौरजानपदांश्चापि रक्तान् रञ्जयितुं तथा ॥ ११ ॥

ज्ञातयश्चापि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः ।

त्वामेव हि प्रतीक्षन्ते * पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १२ ॥

इदं राज्यं महाप्राज्ञ ! स्थापय † प्रतिपद्य हि ।

शक्तिमान् सहि काकुत्स्थ ! लोकस्य परिपालने ॥ १३ ॥

राम इमं धर्मं ज्येष्ठस्य राज्यमित्येवं रूपं कुले कुले धर्मबुधान्-
सन्ततं सम्बद्धम् । धर्ममयं प्रेक्ष्य कालधर्मांश्च सन्ततमिति पाठे धर्म-
मुक्तम् । अथ अयं वा कालधर्मान् कालकृतस्वशक्तिमन्निष्ठतदभाव-
लक्षणां प्रेक्ष्य विचार्य मम मातुः कौशल्यायाश्च याचनां कर्तु-
मर्हसि ॥ १० ॥

* अथ कालकृतां स्वस्य रक्षणाशक्तिं दर्शयति रक्षितुमिति ।
एकोऽसहायः रक्ताननुरक्तान् ॥ ११ ॥

हि यतस्त्वामेव प्रतीक्षन्ते ॥ १२ ॥

अत इदं राज्यं प्रतिपद्य स्वीकृत्य कस्मिंश्चित् स्थापय हि । हिर्वाक्या-
लङ्कारे । हि यतः स त्वद्वत्तराज्यो लोकपालने शक्तिमान् भवति ।
शक्तिमानसीति पाठे अयं मदीय इति स्वीकारमात्रेण लोकस्य समस्तस्य

* “प्रतिकाङ्क्षन्ते” इति वा पाठः

† “पालय” इति वा पाठः ।

एवमुक्त्वापतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा ।
 भृशं संप्रार्थयामास राघवेति प्रियं वदन् ॥ १४ ॥
 तमङ्गे भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् ।
 श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः स्वयम् ॥ १५ ॥
 आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनथिकीच या ।
 भृशमुत्सहसे तात ! रक्षितुं पृथिवीमपि ॥ १६ ॥
 अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः ।
 सर्वकार्यार्थाणि संमन्त्र्य महान्धपि हि कारय ॥ १७ ॥
 लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान् वा हिमन्यजेत् ।
 अतीयात् सागरो वेलं न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥ १८ ॥

पालने शक्तिमानसि । रामस्य राज्यमित्येतावत्लोकपरिपालनेपेक्षित-
 सहायतयेत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवम् उक्तप्रकारम् ॥ १४ ॥

स्वयमङ्गे कृत्वेत्यन्वयः ॥ १५ ॥

इयं बुद्धिर्मद्वनवासाविरोधिनी स्त्रीयत्वेनाङ्गीकृत्य स्थापनविषया
 आगता जाता सा स्वजा स्वाभाविकी गुरुसेवया प्राप्तो यो विनयः
 शिक्षा तच्चन्या च इतरा च सर्वा दुष्टेति भावः । अथ या त्वया
 स्वस्याशक्तिरक्ता पालने स नास्त्येवेत्याह,—भृशमिति ॥ १६ ॥

अमात्याः प्रधानमन्त्रिणः । मन्त्रिण उपमन्त्रिणः । कारय राजा-
 ज्ञयेति शेषः ॥ १७ ॥

कामाद्वात्तात ! लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् ।

न तन्मनसि कर्त्तव्यं वर्त्तितव्यञ्च मातृवत् ॥ १८ ॥

एवं ब्रुवाणं भरतः कौशल्यासुतमब्रवीत् ।

तेजसादित्यसङ्काशं प्रतिपञ्चन्द्रदर्शनम् ॥ २० ॥

अधिरोहार्थं पादाभ्यां पादुकें हेमभूषिते ।

एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ २१ ॥

अथ मातृयाचनयापि इदानीं परावृत्तिरशक्येत्याह,—लक्ष्मीरि-
त्यादि । पितुः प्रतिष्ठां न त्यजेयमिति शेषः ॥ १८ ॥

कामात् त्वद्गतस्नेहात् । लोभात्त्वद्व्याजेन राज्यकरणलोभात् । तुभ्यं
मात्रा तव मात्रा षष्ठ्यर्थे आर्षी चतुर्थी । यदिदं कृतं तत्तवानिष्टमपि
अनिष्टमिति मनसि न कर्त्तव्यं मदाश्रयेति शेषः । अतस्तस्यां मातृवदेव
वर्त्तितव्यं शुश्रूषितव्यं तदर्हमिति वक्तिः । कामात् देवानामिच्छातः
लोभाद्वा लोभादेव तेषां देवलोकराज्यलोभात् तव मात्रा देवैरेव
मन्त्रराद्वारा इदं कृतं कारितमिति गूढोऽर्थः शेषं प्राग्वत् ॥ १८ ॥

प्रतिपञ्चन्द्रदर्शनमित्यनेन तद्ब्रह्मादरणीयदर्शनत्वं वर्धिष्णुत्वं चिर-
मदर्शनञ्च सूचितम् ॥ २० ॥

एते उटजसन्निहिते अधिरोहं त्यजेन भद्रासनस्थानीयपादुकयोः
प्रतिनिधिभूतयारोहणेन राज्यप्रतिपत्तिः कारिता । यथा च प्रार्थना
वसिष्ठनियोगानन्तरं बोध्या । भरद्वाजं प्रति एते प्रयच्छं संहृष्टः
पादुके हेमभूषिते इति वसिष्ठोक्तित्वेन वक्ष्यमाणत्वात्प्रतिनिधित्व-
मेवाह—एते हीत्यादिना ॥ २१ ॥

सोधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके व्यथमुच्य च न

प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २२ ॥

स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् ।

चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरोद्धहम् ॥ २३ ॥

फलमूलाशनो वीर ! भवेयं रघुनन्दन ! ।

तवागमनमाकाङ्क्षन्वसन् नगरादहः ॥ २४ ॥

तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परन्तप ! ।

चतुर्दशे हि सम्पूर्णं वर्षेऽहनि रघूत्तम ! ॥ २५ ॥

न द्रक्ष्यामि यदि त्वान्तु प्रवेक्ष्यामि ऊताशनम् ।

स रामः पादुकेऽधिरुह्य व्यवमुच्य पुनस्ततोऽवरोह्य भरताय प्रा-
यच्छत् । एतेन प्रतिनिधिदानद्वारा राज्यरक्षानियोगः कृतः । प्रति-
पद्य स्थापयेति चिह्नं भरतप्रार्थनञ्च साधितम् । अधिरुहणेन शक्ति-
विशेषस्य तत्र स्थापनं यद्दर्शनेन सर्वज्ञत्वसम्पत्तिरिति बोध्यम् । तदुक्तं
पादौ । ज्ञात्वा तदाज्ञां ताभ्यां च भरतः क्षित्तिमन्वशादिति । ताभ्यां
पादुकाभ्यां तद्दर्शनमात्रेणोदृष्टे विषये भगवत एवमाह्वेति ज्ञात्वा तथा
व्यवहारमकरोदित्यर्थः । भरतस्तु पाञ्चजन्यावतारत्वादाच्छादित
सार्वभ्य इत्यनेन सूचितम् । भगवत् स्पर्शनाचेतनेऽपि सार्वभ्यदानशक्ति-
मत्वमिति भगवन्महात्मप्रातिपक्ष्यद्वारा रामस्येश्वरत्वञ्च सूचि-
तम् ॥ २२ ॥

जटाचीरधर इत्यादिना राज्यकृतभोगाभावः सूचितः ॥ २३ ॥ २४ ॥

राज्यतन्त्रं राज्यस्थापारं न्यस्य त्वद्बुद्ध्या विनिवेद्य । चतुर्दशे वर्षे

तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य मादरम् ॥ २६ ॥

शत्रुघ्नश्च परिष्वज्य वचनञ्चेदमब्रवीत् ।

मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति ॥ २७ ॥

मया च सीतयाचैव शोभेति रघुनन्दन ! ।

इत्युक्त्वाश्रुपरोताक्षो भ्रातरं विसमर्ज ह ॥ २८ ॥

स पादुके ते भरतः स्वलङ्घृते

महोज्ज्वले संपरिगृह्य धर्मवित् ।

प्रदक्षिणञ्चैव चकार राघवं

चकारचैवोत्तमनागमूर्ध्नि ॥ २९ ॥

अथानुपूर्व्यां प्रतिपृज्य तं जनं

गुरुंश्च मन्त्रीन् प्रहृतीस्तथानुजौ ।

व्यसर्जयद्राघवंशवर्धनः

स्थितः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः ॥ ३० ॥

सम्पूर्णं पञ्चदशवर्षाद्यदिवसे यदि त्वां न द्रक्ष्यामि तदामिं प्रवे-
क्ष्यामि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

शोभेति रोषाकरणायेति शेषः ॥ २८ ॥

संपरिगृह्य शिरसेति शेषः । उत्तमनागमूर्धनि राजोपवाह्य-
गजमैस्तके तम्बालाभिषिक्तराजाधिरोहणधियेति शेषः । सर्वलोक-
प्रत्यापनार्थमेतत् ॥ २९ ॥ ३० ॥

तं मातरो बाष्पगृहीतकण्ठो
 दुःखेन नामन्त्रयितुं हि श्रेकुः ।
 स चैव मातृनभिवाद्य सर्वा
 रुदन् कुटीं स्वां प्रक्षिपेत् रामः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
 भरतविसर्जभं नाम द्वादशोत्तरशत-
 तमः सर्गः ॥ ११२ ॥

सर्वाः स कैकेयीकाः । अनेन कैकेयादौघराहित्यं सूचितम् । रुदन्
 रुदन्निव ॥ ३१ ॥

इति श्री रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके अयोध्या-
 काण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः

ततः शिरमि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ।
आहूरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ १ ॥
वमिष्ठो वामदेवश्च जाबानिश्च दृढं व्रतः ।
अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ॥ २ ॥
मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखस्ते ययुस्तदा ।
प्रदक्षिणश्च कुर्वीणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३ ॥
पश्यन् धातुमहस्ताणि रम्याणि विविधानि च ।
प्रययौ तस्य पार्श्वेन मसैन्यो भरतस्तदा ॥ ४ ॥

तत इति । पूर्वं सर्पलोकाज्ञानाय गजमस्तके स्थापयित्वा पुनः
सादरं तत आदाय खमस्तके कृत्वेत्यर्थः । यदा शिरसीत्यस्य गजशि-
रसीत्येवार्थः ॥ १ ॥

मन्त्रे गाढकार्यविचारे निश्चेष्टत्वेन पूजिता इत्यर्थः ॥ २ ॥

मन्दाकिनीं चित्रकूटोत्तरपार्श्ववर्तिनीं प्रदक्षिणमिति उत्तर-
पार्श्वस्थां मन्दाकिनीं प्राप्य प्राङ्मुखतया गमनात्सिद्धं तस्य प्रदक्षिण-
करणम् ॥ ३ ॥

पार्श्वेन उत्तरपार्श्वेन ॥ ४ ॥

अदूराच्चिकूटस्य ददर्श भरतस्तदा ।
 आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥ ५ ॥
 स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य वीर्यवान् ।
 अवतीर्य रथात्पादौ ववन्दे रघुनन्दनः ॥ ६ ॥
 ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् ।
 अपि कृत्यं कृतं तात ! रामेण च समागतः ॥ ७ ॥
 एवमुक्तः स तु ततो भरद्वाजेन धीमता ।
 प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मतत्सलः ॥ ८ ॥
 स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः ।
 राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 पितुः प्रतिज्ञान्तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः ।
 चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १० ॥

यत्र यमुनादक्षिणकूले अतएव चित्रकूटस्यादूरात् । अनेन यमुना-
 दक्षिणतटेऽपि कचिद्भरद्वाजाश्रम इति ज्ञायते अतएवाग्रे भरद्वाजा-
 मन्त्रणेत्तरं ततस्ते यमुनां तीर्त्तुं वक्षति । सम्प्रति तत्र स्थितिस्तु
 रामभरतयोः संवादं शिष्यद्वारा छटिति श्रोतुमिति बोध्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥
 कृत्यं कर्त्तव्यं कृतमपि अपि प्रश्ने । कृत्यमेवाह,—रामेण
 चेति ॥ ७ ॥ ८ ॥

गुरुणा वसिष्ठेन माया च परमप्रीतः सत्यपरिपालनविषय इति
 शेषः ॥ ९ ॥

एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
 वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११ ॥
 एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते ।
 अयोध्यायां महाप्राज्ञ ! योगक्षेमकरो भव ॥ १२ ॥
 एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः ।
 पादुके हेमविहते मम राज्याय ते ददौ ॥ १३ ॥
 निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना ।
 अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥ १४ ॥
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ।
 भरद्वाजस्तु भरतं सुनिर्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५ ॥
 नैतच्चित्तं नरव्याघ्रे शीलवृत्तविदाम्बरे ।
 यदार्थं त्वयि तिष्ठेत्तु निश्चोत्सृष्टमिवोदकम् ॥ १६ ॥

या कैकेयीनिमित्तं जम पितुः प्रतिज्ञा चतुर्दशवर्षाणि रामेण
 वने वस्तव्यमिति तामेव पितुः प्रतिज्ञां पालयिष्यामीति सम्बन्धः ॥ १० ॥

एवमुक्तः रामेणेति शेषः ॥ ११ ॥

प्रयच्छ प्रतिनिधित्वेनेति शेषः । अप्राप्तप्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य परि-
 पालनं क्षेमः तत्कारो भवेति एतत् द्वारा भरते सार्वज्ञसम्पादनेनेति
 शेषः ॥ १२ ॥

हेमविहते हेमा विचित्रतया कृते मम राज्याय मम राज्यरक्षा-
 शक्तयन्यग्रहार्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अमृतः * स महाबाहुः पिता दशरथस्तव ।
 यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ १७ ॥
 तमृषिन्तु महाप्राज्ञमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः ।
 आमन्त्रयितुमारेभे चरणौपगृह्य च ॥ १८ ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनः पुनः ।
 भरतस्तु ययौ श्रीमानधीर्ध्यां सह मन्त्रिभिः ॥ १९ ॥
 यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा समूः ।
 घुर्नर्जित्वा विसीर्या भरतस्थानुयायिनी ॥ २० ॥
 ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्थैर्मिमालिनीम् ।
 ददृशुस्तां पुनः सर्वे गङ्गां शिखिलां नदीम् ॥ २१ ॥
 तां रम्यजलसम्पूणां सन्तीर्य सह वान्धवः ।
 शृङ्गरेव पुरं रम्यं प्रविवेश समैनिकः ॥ २२ ॥

अर्थात् शोभनचरित्रं त्वमि तिष्ठेदिति यत्तदुत्कृष्टमुदकं निम्नं
 तिष्ठेदितिवन्न चित्रं निम्नेति लुप्तसप्तम्यन्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

उक्तवाक्यम् उक्तरीत्येति शेषः । आमन्त्रयितुमारेभे आमन्त्रयणं
 कृतवान् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

यमुनां तीर्त्वा गङ्गां ददृशुरिति । यमुनां तीर्त्वा तस्मिन्नेव दिने
 भरद्वाजं दृष्ट्वा गङ्गां ददृशुरित्यर्थः इति कश्चित् तत्तु पूर्वोक्तरीत्यासाम-

ऋक्वेरं पुराङ्गं च अयोध्यां सन्दृशं ह ।

अयोध्यां तु तदा दृष्ट्वा पित्रा भ्रात्रा विवर्जिताम् ॥ २३ ॥

भरतो दुःखसन्तप्तः सारथिञ्चेदमब्रवीत् ।

सारथे ! पश्य विध्वस्ता मायोध्या न प्रकाशते ॥ २४ ॥

निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहतस्वना ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे भरतस्य

अयोध्यागमनं नाम त्रयोदशोत्तरशत-

तमः सर्गः ॥ ११३ ॥

अस्माद्धेयम् । जलस्य शिवत्वं रम्यत्वञ्च दर्शनमात्रेण सकलपापापहन्तृत्वं
मधुरत्वञ्च ॥ २१ ॥ २२ ॥

ऋक्वेरपुरादिति निर्गत्येति शेषः ॥ २३ ॥

विध्वस्ता विध्वस्तशोभा निराकारा निरानन्दारा ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे त्रयोदशाधिकशततमः

सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ।

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान् प्रभुः ।

अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशः ॥ १ ॥

विङ्गालोलूकचरितामालीननरवादयाम् ।

तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव ॥ २ ॥

राजशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम् ।

यद्देखाभ्युदितेनैकां रोहिणीमिव पीडिताम् ॥ ३ ॥

अल्पोष्णलुम्बसलिलां घर्मात्तप्तविहङ्गमाम् ।

लीनमीनभ्रमयाहं कृशां गिरिनदीमिव ॥ ४ ॥

उपयानुपगच्छन् ॥ १ ॥

निङ्गलादिभिश्चरितां तत्सञ्चारवतीम् । आ समन्ताल्लीनानि
स्थितानि लग्नानि मराणां वारणानि कवाटानि यस्यां तिमिरैरालक्ष्यतां
प्राप्तां अतएव कालीं ततएवाप्रकाशां निशामिव स्थितामयोध्यां प्रविवे-
शेत्यन्वयः ॥ २ ॥

राजशत्रोश्चन्द्रस्य श्रिया दिव्यैश्वर्येण युक्ताम् अतएव प्रज्वलित-
प्रभाम् अभ्युदितेन यद्देखा पीडितभर्तृकाम् अतएव कामसहायां
रोहिणीमिव स्थिताम् ॥ ३ ॥

विधूमामिव हेमाभां शिखामग्नेः समुत्थिताम् ।

हविरभ्युक्षितां पश्चाद्विख्यां विप्रलयङ्गताम् ॥ ५ ॥

विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम् ।

हतप्रवीरामापन्नाच्चमूमिव महाहवे ॥ ६ ॥

• सफेनां सखनां भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम् ।

प्रशान्तमारुतोद्धूतां जलोर्मिमिव निःस्वनाम् ॥ ७ ॥

त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैरभिरूपैश्च याजकैः ।

सुत्याकाले सुनिर्हृत्ते वेदिङ्गतरवामिव ॥ ८ ॥

• गोष्ठमध्ये स्थितामार्त्तामचरन्तीं नवं दणम् ।

आतपवशादल्पोष्णं क्षुब्धं कलुषञ्च सलिलं यस्यास्ताम् । ह्यघो
मत्स्यविशेषः । क्षुब्धे त्वार्धम् ॥ ४ ॥

विधूमामतएव हेमाभाम् अग्नेः समुत्थितां शिखामिव पूर्वं राम-
स्थितिसमये जाज्वल्यमानरूपतया स्थितां पश्चाद्रामविवासनकाले हवि-
रभ्युक्षितां पश्चात् होमीयपथः सिक्तामवश्यं विप्रलयं गतां शिखामिव
स्थिताम् । अध्वराम्नेः समुत्थितामिति पाठो बहुसम्मतस्तत्राप्यर्थः
प्राग्वदेव शिखामित्यस्य चावृत्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥

समुत्थितां प्रबलमारुतेन समुत्थिताम् अतएव सफेनां सखनामूर्मि-
मिव भूत्वा, तत्तदृशं रूपं प्राप्य पश्चात् प्रशान्तमारुतेन उत अल्पं धूतां
कम्पितामृतएव निःस्वनां सागरस्य जलोर्मिमिव स्थिताम् ॥ ७ ॥

यज्ञायुधैः स्तगादिभिः अभिरूपैः प्रशस्तैः सुत्याकाले यागकाले
निर्हृत्ते समार्त्तं सति ॥ ८ ॥

गोदृषेण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥
 प्रभाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्गिरिवोत्तमैः ।
 वियुक्तां मणिभिर्जात्यैर्नवां सुक्तावलीमिव ॥ १० ॥
 सहसा चरितां स्थानान्महोऽपुण्यक्षयागताम् ।
 संहतद्युतिविस्तारान्तारामिव दिवश्च्युताम् ॥ ११ ॥
 पुष्पनद्धां वसन्तान्ते मत्तभ्रमरशालिनीम् ।
 द्रुतदावाग्निविस्फुष्टां क्लान्तां वनलतामिव ॥ १२ ॥
 संमूढनिगमां सर्वां संक्षिप्तविपणापणाम् ।
 प्रच्छन्नशशिनवत्क्लान्तामिवांबुधरैर्युताम् ॥ १३ ॥

गोष्ठे । अजं तत्र स्थितां गोदृषेण श्लेषगवां दृष्टभेण । यद्वा गवां
 प्रियेण दृषेण त्यक्ताम् अतएवास्मां तत्रोत्सुकां नवं दृग्गमचरन्तीमभ-
 क्षयन्तीं गवां तरुणदृष्टाणां पत्नीमिव स्थिताम् । गवां पङ्क्तिमिवेति
 पाठान्तरम् । पत्नीमित्यस्य पङ्क्तिमित्यर्थं तोर्यं आह तच्चिन्त्यम् ॥ ९ ॥

प्रभाकराद्यैः पद्मरागाद्यैः स्फटिकाद्यैरिति कतनोक्तां तु न
 युक्तम् ॥ १० ॥

स्थानात् सहसा चरितां चलिताम् । पुण्यक्षयेति क्षुप्तसप्तम्यन्तम् ।
 पुण्यक्षये सति महोऽप्राप्तां संहतो द्युतिविस्तारो यस्यास्त्वाम् ॥ ११ ॥

द्रुतदावाग्निविस्फुष्टां वेगवद्दावाग्निना व्याप्ताम् ॥ १२ ॥

संमूढाः शोकाकुलचित्ता निगमा वणिजो यस्याम् । यद्वा संमूढो
 जनसञ्चाररहितो निगमः पश्या यस्याम् । निगमो निश्चये वेदेऽपु-
 र्यथ वणिक्पथे । संक्षिप्ता विपणापणाः पण्यनीचयो यस्याम् ॥ १३ ॥

क्षीणपानोत्तमैर्भग्नैः शरावैरभिसंहताम् ।
 हतशैण्डामिवाकाशे पानभूमिमसंकृताम् ॥ १४ ॥
 वृक्षभूमितलां निष्ठां वृक्षपातैः समावृताम् ।
 उपयुक्तोदकां भग्नां प्रपां निपतितामिव ॥ १५ ॥
 विपुलां वितताञ्चैव युक्तपाशां तरस्विनाम् ।
 भूमौ वायैर्विनिष्कृतां पतितां ज्यामिवायुधात् ॥ १६ ॥
 सहसा युद्धशैण्डेन हयारोहेण वाहिताम् ।
 निहतां प्रतिसैन्येन बद्धवामिव पतिताम् ॥ १७ ॥ *

क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमद्यैः भग्नैः शरावैः संहतां हतशैण्डां हत-
 मद्यपाम् (आकाशे अनावृत प्रदेशे) ॥ १४ ॥

वृक्षभूमितलां भिन्नचत्वरां भिन्नपात्रैर्युक्तां भग्नां भग्नस्तम्भाम्
 उपयुक्तोदकां समाप्नोदकाम् ॥ १५ ॥

विपुलां विशालां वितलां धनुष्याततां, युक्तपाशां धनुष्कोट्योर्ज्या-
 बन्धनार्थपाशयुतां तरस्विनां वायैर्विनिष्कृतां किन्नां आयुधाद्गुणः
 पतिताम् ॥ १६ ॥

* “प्रवृत्तिं प्रविगाढायां प्रविष्टस्याभ्रमण्डलम् ।

• प्रच्छन्नां नीलजीमूतैर्भास्करस्य प्रभामिव ॥”

इत्यतिरिक्तां पाश्चात्याः ।

भरतस्तु रयस्यः सन् श्रीमान् दशरथात्मजः ।
 बाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 किञ्च खल्वद्य गम्भीरो मूर्च्छितो न निशाम्यते ।
 यथा पुरमघोष्वाघां गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ १९ ॥
 वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्च्छितः ।
 चन्दनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥ २० ॥
 यानप्रवरघोषश्च मुक्तिग्धहयनिःस्वनः ।
 प्रमत्तगजमादस्य महोच्च रथनिःस्वनः ॥ २१ ॥
 नेदान्तींश्चूयते पुष्यामस्यां रामे विदामिते ।
 चन्दनागुरुगन्धांश्च महार्हाश्च नवस्रजः ॥ २२ ॥
 गते रामे हि तरुणाः सन्तप्ता नोपभुञ्जते !
 वहिर्द्यावां न गच्छन्ति चित्रमान्धधरा नराः ॥ २३ ॥
 नोत्सवाः सम्प्रवर्तन्ते रामशोकादिते पुरे ।
 मा हि नूनं मम भ्रात्रा पुरस्यास्य क्षुतिर्गता ॥ २४ ॥

सहसा बलात्कारेण बाहितां प्रधावितां प्रतिसेन्येन निहतामतश्च
 प्रातिताम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

यथापुरं यथापूर्वं न निशाम्यते खलु अत्र किं कुर्म इति
 योजना ॥ १९ ॥

मदकरोमन्यः मदगन्धः मूर्च्छितो व्याप्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

न हि राजत्ययोध्येयं मामारेवार्जुनी क्षपा ।

कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः ॥ २५ ॥

जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्म इवाम्बुदः ।

तत्तुणैश्चाकवेष्टैश्च नरैरुन्नतगामिभिः ॥ २६ ॥

सम्पतद्भिरयोध्यायां नाभिभान्ति महापथाः ।

इति ब्रुवन् सारथिना दुःखितो भरतस्तदा ॥ २७ ॥

अयोध्यां सम्प्रविश्यैव विवेश वसतिं पितुः ।

तेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव ॥ २८ ॥

तदा तदन्तःपुरमुज्झितप्रभं

सुरैरिवोत्कृष्टमभास्करं दिनम् ।

मम भ्रात्रा सहेति शेषः ॥ २४ ॥

अर्जुनी शारदी शुक्लपक्षसम्बन्धिनी वा 'सासारा देगवत् दृष्टिधा-
रासहिता महोत्सव इव ग्रीष्मेम्बुद इव च ॥ २५ ॥

उन्नतगामिभिः सन्तोषादुन्नतगामिभिः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सुरैरुत्कृष्टं कृतशोकमभास्करं दिनमिव । एवं हि श्रूयते, पुरा
देवासुरे युद्धेऽसुरैर्देवाः पराजिता राज्ञा च भानुः पातितः तदा
दिवारात्रविभागरहिते काले स्वस्वलोकात् ब्रह्मलोकं गतेर्देवैः प्रार्थि-
तस्य •ब्रह्मणो नियोगादत्रि सप्तरात्रं सूर्याधिपत्यं चकारेति
तीर्थः । देवैरुत्कृष्टं भास्करहीनं दिनं कविकल्पितमत्रोपमानमिति

निरीक्ष्य सर्वत्रविभक्तमात्मवान्

मुमोच वाक्यं भरतः सुदुःखितः ॥ २६ ॥

इत्याष रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

भरतस्य अयोध्यागमनं नाम चतुर्दशोत्तर-

शततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

कतकः । विभक्तं विगतसंस्कारं भक्तं सेवितं संस्कृतं तद्विभ्रमिति
यावत् ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे चतुर्दशोत्तरशततमः ।

सर्गः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ।

ततो निक्षिप्य मातृस्ता अयोध्यायां दृढव्रतः ।
भरतः शोकसन्तप्तो गुरुनिदमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
नन्दिग्रा मं गमिष्यामि सर्वानामन्त्रयेच वः ।
तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥ २ ॥
गतस्थाहो दिवं राजा वनस्थः स गुरुर्मम ।
रामं प्रतीचे राज्याय स हि राजा महायशः ॥ ३ ॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ।
अब्रुवन् मन्त्रिणः सर्वे वशिष्ठश्च पुरोहितः ॥ ४ ॥
शुभं शं श्लाघनीयञ्च यदुक्तं भरत ! त्वया ।
वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तथैव तत् ॥ ५ ॥
नित्यन्ते बन्धुरुभ्यस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे ।
मार्गं मार्थं प्रपन्नस्य नालुमन्येत कः पुमान् ॥ ६ ॥

तत् इति ॥ १ ॥

अत्र अयोध्यायां तेन सहागमनं वाञ्छितम् । राघवं विना दुःखं
क्षिप्रं विद्योगजं दुःखमिति यावत् ॥ २ ॥
तदेवाह,—गतश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियम् ।
 अब्रवीत् सारथिं वाक्यं रघोमे सुव्यतामिति ॥ ७ ॥
 प्रहृष्टवदनः सर्वा मातृः समभिभाष्य * च ।
 आरुरोह रथं श्रीमान् शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ ८ ॥
 आरुह्य तु रथं क्षिप्रं शत्रुघ्नभरतावभौ ।
 द्रयतुः परमप्रीतो वृत्तो मन्त्रिपुरोहितैः ॥ ९ ॥
 अग्रतो गुरवः सर्वे वशिष्ठप्रमुखा द्विजाः ।
 प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नन्दिग्रामो यतो भवेत् ॥ १० ॥
 वनञ्च तदनाहृतं गजाश्वरथसङ्कुलम् ।
 प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवाभिनः ॥ ११ ॥
 रथस्थः स तु धर्मात्मा भरतो आहवत्सलः ।
 नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्त्राघाय पादुके ॥ १२ ॥
 ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः ।
 अवतीर्य रथान्तूर्यं गुरुनिदमभाषत ॥ १३ ॥

बन्धुलुब्धस्य बन्धुजनपरिपालनेऽधिकस्युद्भावतः आर्य्यं श्रेष्ठं नानु-
 मन्येत त्वद्वचनमिति शेषः ॥ ६ ॥

यथाभिलषितं स्वाभिलषितमनतिक्रम्य प्रवृत्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 नन्दिग्रामो यतो भवेत् येन मार्गेण स प्राप्नो भवेत् तेन ययुः ॥ १० ॥
 तदनाहृतं भरतेनाहृताङ्गानमपि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

* “समभिवाद्य च” इति वा पाठः ।

एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं सन्नग्रासमुत्तमम् * ।

यौनक्षेमवहे चेमे पादुके हेमभूषिते ॥ १४ ॥

भरतः शिरसा कृत्वा सन्नग्रासं पादुके ततः ।

अनवीतं दुःखसन्तप्तः सर्वं प्रकृतिमण्डलम् ॥ १५ ॥

कलं धारयत क्षिप्रमार्यपादाविमौ मतौ ।

आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥ १६ ॥

एतदधोधाराज्यं मम भ्रात्रा सन्नग्रासवत् समीचीनवस्तुनिक्षेप-
वन्मयि दत्तं स्थापितं कालान्तरे ग्रहणाय विश्वस्तपुंश्वे रक्षणाथं
वस्तुस्थापनं न्यासेति क्षेप इति च न्यासस्यापि राज्यस्य रक्षणं भगव-
त्पादुकाधीनमेव न मदधीनमित्याह,—योगेत्यादि । इत्युवाचेति पूर्व-
शान्वयः ॥ १४ ॥

पादुके सन्नग्रासं पादुकात्मकं सद्वस्तुन्यासं वेदाः प्रमाणमिति वत्
साधु शिरसा कृत्वा प्रणम्येति यावत् ॥ १५ ॥

इमौ पादुकारूपौ आर्यपादाविति पादशब्दः पूजावाची विधेया-
भिप्रायेण चेमाविति पुष्पिङ्गनिर्देशः । शैल्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जल-
स्यति । तत्परमपूज्यरामभावनाविषये इमे पादुके इत्यर्थः । राज्ये
पेक्षितो मम गुरोधर्मव्यवहारो अनयोरेव स्थितोऽत आभ्यां पादुकाभ्यां
कलं धारयत एतत्सन्निधानादेव तत्तद्व्यवहारे धर्मव्यवहारांश्चानं
ममेति भावः ॥ १६ ॥

* “सन्नग्रासवत् स्वयम्” इति वा पाठः ।

भ्रात्रा तु मयि सन्नग्रासो निक्षिप्तः सौहृदादयम् ।
 तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥ १७ ॥
 क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयम् ।
 चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ ॥ १८ ॥
 ततो निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः ।
 निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये गुरुवर्त्तिताम् ॥ १९ ॥
 राघवाय च सन्नग्रासं दत्वेमे वरपादुके ।
 राज्यञ्चेदमघोध्याञ्च धूतपापो भवान्यहम् ॥ २० ॥ *
 स वल्कलजटाधारी सुनिवेष्टधरः प्रभुः ।

अयं राज्यरूपः सन्नग्रासो निक्षिप्तः राघवागमनं प्रति तावत्प-
 र्यन्तम् ॥ १७ ॥

संयोजयित्वा चरणयोः पादुके ॥ १८ ॥

समागतो मिलितः निवेद्य प्रत्यर्थं गुरुवर्त्तितां गुरुचितशुश्रू-
 षाम् ॥ १९ ॥ २० ॥

* “अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे प्रहृष्टे सुदिते जने ।

प्रीतिर्मम यश्चैव भवेद्राज्याच्चतुर्गुणम् ॥

एवन्तु बिलपन् दीनो भरतः स महायथाः ।

नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं दुःखितो मन्त्रिभिः सह ॥”

अतिरिक्तं वाचात्माः पठन्ति ।

नन्दिग्रामेवसद्धीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥ २१ ॥

सञ्जालव्यजनं कृत्वा धारयामास स स्वयम् ।

भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेदयन् ॥ २२ ॥

ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिचार्यपादुके ।

तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥ २३ ॥

तदा हि यत्कार्यमुपैति किञ्चिदुपायनं चोपहृतं महार्हम् ।

स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्यचकार पश्चात् भरतो यथावत् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे भरतस्य

नन्दिग्रामगमनं नाम पञ्चदशोत्तरशत-

तमः सर्गः ॥ ११५ ॥

अवसत् धीरः धीमान् ॥ २१ ॥

वाल्म्यजनेन सहितं कृत्वा स भरतः सर्वं शासनं ताभ्यां निवेदयन्
उक्तविशेषणं कृत्वा स्वयमेव धारयामास ॥ २२ ॥

आर्यपादुके अभिषिच्य तयोः राज्यभिक्षेकं कृत्वा तदधीनः
पादुकाधीनः ॥ २३ ॥

यत् कार्यं राज्यविषयं पश्चाद्यथावत् कौशागारस्थमुपायनं
चकार प्रजान्धार्यकार्यञ्च यथावच्छास्त्रानतिक्रमेण चकार ॥ २४ ॥

इति श्री रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततमः

सर्गः ॥ ११५ ॥

षोडशोत्तरशततमः सर्गः ।

प्रतिधाते तु भरते वसन् रामस्तदा वने * ।

लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुक्यं तपस्विनाम् ॥ १ ॥

ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाश्रमे ।

सोद्वेगं सभयमौत्सुक्यम् आश्रमान्तरगमनौत्सुक्यम् ॥ १ ॥

पुरस्तात् पूर्वं ये तापसाः चित्रकूटस्य आश्रमे सन्धिरारवः । राम-
माश्रित्य निरताः नितरां रताः सानन्दाः तानुत्सुकानलक्षयत् । अत्रेदं
बोध्यम् । चैत्रशुक्लदशम्यां पुष्ये रामवनप्रस्थानम् । ततः पूर्णिमाया
मर्धरात्रे दशरथमरणम् । ततः पक्षेण भरताश्रमनमयोध्यायां । तत्र
और्ध्वदेहिनेन पक्षे गतः । एवं वैशाखे गते ज्येष्ठे भरतस्य चित्रकूटं
प्रति प्रस्थानम् अथैव वर्षाकाले सन्निहिते सति कार्तिकेयं तं चित्रकूटे
वासो रामस्य । तदनन्तरं तापसौत्सुक्यलक्षणं न तु भरतनिवृत्त्यनन्तर-
मेवेतदिति । अतएव पादौ भरतस्यायोध्यां प्रति निवृत्त्यनन्तरमुक्तम् ।

राघवश्चित्रकूटादौ सानुजोरमत स्त्रिया ।

कदाचिदङ्गे वैदेह्या निजाने रघुनन्दने ॥

* “तपोवने” इति वा पाठः ।

राममाश्रित्य निरतास्नानलक्ष्यदुत्सुकान् ॥ २ ॥

रैन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः ।

विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतप्रयोधरम् ॥

तत् दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं जग्राह पाणिना ।

ब्राह्मणास्त्रेण संयोज्य चिक्षेप ध्वाङ्गमारणे ॥

तं दृष्ट्वा घोरसङ्काशं ज्वलत्कालानलोपमम् ।

दृष्ट्वा काकः प्रदुद्राव निनदन् दारुणस्वनम् ॥

वायसस्त्रिषु लोकेषु बभ्राम भयपीडितः ।

यत्र यत्र ययौ काकः शरणार्थी च वायसः ॥

तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविवेश भयावहम् ।

ब्रह्माणमिन्द्रं रुदं मां शरणार्थी जगाम सः ॥

तत् दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न ररक्षिम् ।

न शक्ताः स्म वयं चातुं राघवास्त्राद्भयङ्करात् ॥

इत्यब्रूम महादेवा अन्यथास्त्रं दद्वेष नः ।

पुनश्चागाद्विधिं काकोदयया विधिं राहतम् ॥

भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ ! तमेव शरणं ब्रज ।

स एव रक्षकः श्रीशः शरणागतवत्सलः ॥

इत्युक्ताः सोऽथ बलिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम् ।

ऋषेभ्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥

प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् ।

चाहि, चाहीति भर्त्सरमुवाच दयिता विभुम् ॥

तच्छिरः पादयोस्तस्य युयुजे चाथ जानकी ।

नयनैर्भुङ्कुटीभिश्च रामं निर्दिश्य शङ्किताः ।

अन्योन्यमुपजल्पन्तः जनैश्चकुर्मिथः कथाः ॥ ६ ॥

तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्वात्मनि शङ्कितः ।

कृताञ्जलिर्वाचेदमृषिं कुलपतिं ततः ॥ ७ ॥

न कश्चित् भगवन् ! किञ्चित् पूर्ववृत्तमिदं मयि ।

दृश्यते विद्वतं येन विक्रियन्ते तपस्विनः ॥ ५ ॥

तमुत्थाप्य करेणाथ कृपाधीयूषसागरः ॥

ररत्तासौ निजास्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा ।

वायसेऽपि मुञ्जन्त्वा सीताये राघवाय च ॥

स्वर्लोकं प्रययौ हृष्टो राघवेणाभिपालितः ।

ततो रामो महातेजा वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥

उवास चित्रकूटाग्रे नृत्यमानो महर्षिभिरिति ॥ २ ॥

कथमलक्ष्यत्तर्जह, — नयनैरित्यादि । निर्दिश्य प्रदर्श्य शङ्किताः
रामः किं मंस्यत इति भीटाः नयनादिभिः प्रदर्श्यान्वोन्यमुपजल्पन्तः
आकथयन्तः । जनैश्चकुर्मिथः । अयं रामं इह सख्यौक आन्ते
राक्षसाश्चेतद्वेषेणैह सञ्चरन्तोऽस्मान् बाधन्तोऽतोऽन्यत्र गन्तव्यमित्येवं-
रूपाः कथाश्चक्रुः ॥ ६ ॥

शङ्कित अशङ्कितेत्यर्थः । एतदाश्रमत्यागकारणमात्मनिष्ठं दोषमश-
ङ्कितेत्यर्थः । अतएव कृताञ्जलिः सन् कुलपतिं अग्निसङ्गस्वामिनमाश्रम-
स्वामिनं वा । कुलमन्वयसङ्घातगृहोत्पत्त्याश्रमेषु च ॥ ७ ॥

मयि पूर्ववृत्तं पूर्वरानवृत्तं न दृश्यते कश्चित् विद्वतं वा दृश्यते

प्रमादात् चरितं किञ्चित् कश्चिन्नावरजस्य मे ।
 लक्ष्मणस्यर्घिभिर्दृष्टं नानुरूपं महात्मनः * ॥ ६ ॥
 कश्चिन्मशूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि ।
 प्रमदाभ्युचितां वृत्तिं सीता युक्तां न वर्त्तते ॥ ७ ॥
 'अथर्घिर्जरावृद्धस्यपसा च जराङ्गतः ।
 वेपमान इवोवाच रामं भूतदयापरम् ॥ ८ ॥
 कुतः कल्याणसत्वाद्याः कल्याणाभिरतेः सदा ।
 स्वजनं तात ! वैदेह्यास्यस्त्रिषु विशेषतः ॥ ९ ॥

कश्चित् । येन तपस्विनो विक्रियन्ते इदं तपस्विविक्रियारूपं किञ्चित्कार-
 णकं भवति तन्निवेदयतु भवानिति शेषः ॥ ५ ॥

अवरजस्य लक्ष्मणस्य नानुरूपं चरितम् अयुक्ताचरणं प्रमादा-
 ज्ञातं किञ्चिद्विभिन्नं दृष्टं कश्चित् ॥ ६ ॥

वः शुश्रूषमाणा अर्घ्यपाद्यादिना युष्मान् सेवमाना अधुना मत्
 शुश्रूषानुरोधात् प्रमदोचितां युष्मासु युक्तां वृत्तिं शुश्रूषाविषयां सीता
 न वर्त्तते कश्चित् ॥ ७ ॥

तपसा च वृद्ध इत्यनुकर्षः । वेपमान इव कथं वा रामोमंस्यत
 इति कम्पः जराया वा कम्पः इव एवार्थः ॥ ८ ॥

सत्वं स्वभावः ॥ ९ ॥

* "नानुरूपमिवात्मनः" इति वा पाठः ।

त्वन्निमित्तमिदं तावत् तापसान् प्रति वर्त्तते ।

रक्षोभ्यस्तेन संविद्याः कथयन्ति मिथः कथाः ॥ १० ॥

रावणावरजः कश्चित् खरो नामेह राक्षसः ।

उत्पाद्य तापसान् सर्वान् जनस्थाननिवासिनः * ॥ ११ ॥

दृष्टश्च जितकाशी च दृशंसः पुरुषादकः ।

अवलिप्तश्च पापश्च त्वाच्च तात ! न मृष्यते ॥ १२ ॥

त्वं यदाप्रभृति ह्यास्मिन्नाश्रमे तात ! वर्त्तसे ।

तदाप्रभृति रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान् ॥ १३ ॥

दर्शयन्ति हि वीभत्सैः क्रूरैर्भीषणकैरपि ।

नानारूपैर्विरूपैश्च रूपैरसुखदर्शनैः ॥ १४ ॥

त्वन्निमित्तं त्वत्तो होताः । इदं भयं रक्षोभ्यः समागतमिति
भावः ॥ १० ॥

कथं तत्राह,—रावणेति । उत्पाद्य संपीड्य ॥ ११ ॥

जितकाशी जिताहवः जितभयो वा त्वाच्च न मृष्यते पीडयितु-
मिच्छति ॥ १२ ॥

विप्रकुर्वन्ति अपकुर्वन्ति ॥ १३ ॥

तमपकारं दर्शयति । दर्शयन्तीति । वीभत्सैर्जुगुप्सितरूपैरात्मानं
दर्शयन्ति इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

* “जनस्थाननिकेतनात्” इति वा पाठः

अप्रशस्तैरशुचिभिः संप्रयुज्य च तापसान् ।

प्रतिघ्नन्त्यपरान् क्षिप्रमनार्याः * पुरतः स्थितान् ॥ १५ ॥

तेषु तेष्वामस्यानेष्वबुद्धमवलीय च ।

रमन्ते तापसांस्तत्र नाशयन्तोऽल्पचेतसः ॥ १६ ॥

अवक्षिपन्ति सुगुग्भाण्डानग्नीन् सिञ्चन्ति वारिणा ।

कलशांश्च प्रमदन्ति हवने समुपस्थिते ॥ १७ ॥

तैर्दुरात्मभिराविष्टानाश्रमान् प्रजिघांसवः † ।

गमनाद्यान्यदेशस्य चोदयन्त्युपयोद्य माम् ॥ १८ ॥

अप्रशस्तैः पापजनकैरशुचिभिः पदार्थैस्तापसान् संप्रयुज्य विप्र-
कुर्वन्ति । अपरानपि मृदून् प्रतिघ्नन्त्यपि पीडयन्त्यपि ॥ १५ ॥

अबुद्धम् अविदितं यथा भवति तथा निद्रादौ अवलीय च
निर्भयमाश्लिष्य च तदालिङ्गनेनाल्पचेतसो विघेतस्तापसान् नाश-
यन्तो रमन्ते ॥ १६ ॥

सुगुग्भाण्डान् सुगादियज्ञसम्भारान् अवक्षिपन्ति अस्त्रैस्तन्दयन्ति ।
कलशानुदकपात्राणि । प्रमदोभङ्गः । हवने होमकर्मणि समुपस्थिते
प्रवृत्ते ॥ १७ ॥

प्रजिघांसवः परित्यक्तमिच्छवः मिथो मिलिताः ॥ १८ ॥

* “क्षिप्रं मायया” इति वा पाठः

† “प्रतिहासवः” इति वा पाठः ।

तत् पुरा राम ! शारीरीमुपहिंसां तपस्त्रिषु ।
 दर्शयन्ति हि दुष्टास्ते त्यक्त्याम इममाश्रमम् ॥ १९ ॥
 बज्रमूलफलं चित्रमविदूरादितो वनम् ।
 अश्वस्याश्रममेवाहं * अयिष्ये सगणः पुनः ॥ २० ॥
 खरस्त्वय्यपि चायुक्तं पुरा तात ! प्रवर्त्तते ।
 सहास्राभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्त्तते ॥ २१ ॥
 सकलत्रस्य सन्देहो नित्ययुक्तस्य राघव ! ।
 समर्थस्यापि हि सतो वासो दुःखमिहाद्य ते ॥ २२ ॥

शारीरीमुपहिंसां प्राणवियोगरूपां पुरा दर्शयन्ति दर्शयिष्यन्ति ।
 अत इममाश्रमं त्यक्त्यामः ॥ १९ ॥

अश्वस्य न विद्यते श्वः सञ्चयो यस्य तस्य महर्षेः एषोदरादित्यात्
 साधु । एतेन रक्षोभयनिवारणक्षमत्वं तस्य दर्शितम् ॥ २० ॥

पुरा प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयिष्यति । अतस्तत्र नित्ययुक्तस्यापि सदा
 सावधानस्यापि रक्षोनिग्रहे समर्थस्यापि सकलत्रस्यापि हेतुगर्भ-
 मेतत् । इहाश्रमे सन्देहः सन्देहवानेव वासः । आश्रं आद्यच् दुःखो
 दुःखजनकः । अतस्तवाप्यत्रावस्थानमनुचितमिति व्यङ्ग्यमतस्त्वमपि
 सहास्राभिरितो गच्छेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

“कण्वस्याश्रममेवाहं” इति वा पाठः

इत्युक्तवन्तं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनम् ।

न शशाकोत्तरैर्वाक्यैरवबद्धं समुत्सुकम् ॥ २३ ॥

अभिनन्द्य समाष्टच्छत्रं समाधाय च राघवम् ।

स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह ॥ २४ ॥

रामः संसाध्य ऋषिगणमनुगमनात्

देशात्तस्मात् कुलपतिमभिवाद्य ऋषिम् ।

सम्यक् प्रीतैस्तेरनुमत उपदिष्टार्थः

पुष्टं वासाय स्वनिलयमुपसम्पदे ॥ २५ ॥

आश्रममृषिविरहितं प्रभुः

क्षणमपि न जहौ स राघवः ।

अवबद्धम् अहं रक्षांसि निवारयिष्यामि मामिष्टेत्यादिवचनेर्निवारयितुं न शशाक । तत्र हेतुः समुत्सुकमिति । कार्य्यशेषस्य स्वीयान्यदेशगमनसाध्यत्वाच्च ॥ २३ ॥

अभिनन्द्य स्तुत्वा समाधाय स्ववियोगखिन्नं समाश्रास्य कुलैर्ऋषि-
सङ्घैः ॥ २४ ॥

रामस्तस्माद्देशादपयान्तम् ऋषिगणमनुगमनात् अनुव्रजनेन संसाध्य
प्रस्थाप्य कुलपतिमृषिमभिवाद्य सम्यक् प्रीतैस्तेरनुमतः क्षतानुमतिक
उपदिष्टार्थः रक्षः सन्देहादन्नावस्थानमनुचितमिति कृतोपदेशः । पुष्टं
स्वनिलयं वासायोपसम्पदे ॥ २५ ॥

क्षणमपि न जहौ सीतारक्षणार्थमिति भावः । आर्यम् ऋषि-

राघवं हि सततमनुगता-

स्नापसाञ्चार्षचरिते दृतगुणाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अष्टोद्धाकाण्डे स्वरोप-

द्रववर्णनं नाम षोडशीत्तरशत-

तमः सर्गः ॥ ११६ ॥

सम्बन्धिचरितं वृत्तं यस्य तादृशे राघवे दृतगुणाः निश्चितनिजरक्षा-
सामर्थ्यगुणाः केचित्तापसाः सततं निरन्तरं राघवमनुगता हि अदुगता
एव नाश्रमान्तरं जग्मुः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

अष्टोद्धाकाण्डे षोडशाधिकशततमः

सर्गः ॥ ११६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ।

राघवस्त्वपयातेषु तपस्विषु विचिन्तयन् ।
न तत्रारोचयद्वासं कारुणैर्वज्रभिस्तदा ॥ १ ॥
इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः ।
मा च मे स्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनुशोचतः ॥ २ ॥
स्कन्धावारनिवेशेन तेन तस्य महात्मनः ।
हृद्यद्वलिकरीषैश्च उपमर्दः कृतो भृशम् ॥ ३ ॥
तस्मादन्यत्र गच्छामि इति सञ्चिन्त्य राघवः ।
प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च सङ्गतः ॥ ४ ॥
सोत्रेराश्रममासाद्य तं ववन्दे महायथाः ।

अनुचिन्तयन् वक्ष्यमाणं लक्ष्मणमुपाधिम् ॥ १ ॥

तमेवाह,—इहेति । मे मया संबन्धसामान्ये षष्ठी । सा मे स्मृति-
र्मां नित्यमनुशोचतस्तानन्वेति विवयीकरोति । एवञ्च तादृशत-
त्कारणेन मर्मापि शोको वर्द्धत इति भावः ॥ २ ॥

राजंधामोक्ता निर्गतायाः सेनाया निवासस्थानं स्कन्धावारः । तस्य
भरतस्य । तेषु पुरतो दृश्यमानेन अनेन स्मृत्युद्बोधकमुक्तम् उपमर्दः
भृशैरनुचिता ॥ ३ ॥ ४ ॥

तद्यापि भगवानत्रिः पुत्रवत् प्रत्यपद्यत ॥ ५ ॥

स्वयमातिथ्यमादिश्य सर्वमात्म्यं सुसत्कृतम् ।

भौमिचिच्च महाभागं सीताञ्च समसांत्वयत् ॥ ६ ॥

पत्नीञ्च तमनुप्राप्तां वृद्धामामृन्मयं सत्कृताम् ।

सान्त्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ ७ ॥

अनवर्यां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ।

प्रतिगृह्णीष्व वैदेहीमब्रवीद्विषसत्तमः ॥ ८ ॥

रामाञ्च चाचचचे तां तापसीं धर्मचारिणीम् ।

दशवर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरम् ॥ ९ ॥

यथा मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्त्तिता ।

उग्रैश्च तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता ॥ १० ॥

स रामः तमत्रिं. तमपि जगत्कारणमपि रामं लोकजवह्मरानु-
सरणेन पञ्चवत् यज्जीवकार । आलिङ्गनमूर्धाप्राणादिभिः ॥ ५ ॥

स्वयमादिश्य विद्याप्यात्य सर्वमातिथ्यं सुसत्कृतं कृत्वा समसांत्वयत्
भौमिचिक्तेन चक्षुषापश्यत् ॥ ६ ॥

तं देशमनुप्राप्तां वृद्धां पत्नीम् अनसूयानाञ्चीं तापसीचादिगुण-
युक्तां वा वा सत्कृतां सर्वैः सत्कृतां वा आमन्त्रय संबोध्य सांत्वयामास
प्रोत्था सीतां दर्शयामास अनन्तरं वैदेहीं प्रतिगृह्णीष्वेत्यब्रवीदि-
त्यर्थः ॥ ७ ८ ॥

तानाम्भचक्षे तद्वैभवं क्षयितवान् । तदेव दर्शयति,—वृष्टेत्यादि ॥ ९ ॥

मूलफले ऋषीणां जीवनायेति श्रेयः । जाह्नवी गङ्गा च प्रव-

दशवर्षसहस्राणि यथा तप्तं महत्तपः ।

अनसूयाव्रतैस्तात ! प्रत्यूहाश्च निर्वर्त्तिताः ॥ ११ ॥

देवकार्यनिमित्तञ्च यथा संत्वरमाणया ।

दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ ! ॥ १२ ॥

तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्यां तपस्विनीम् ।

अभिगच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा ॥ १३ ॥

एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः ।

सीतामालोक्य धर्मज्ञामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

राजपुत्रि ! श्रुतं त्वेतन्मनेरस्य समीरितम् ।

अयोर्यथात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम् ॥ १५ ॥

त्तिता । दशवर्षमनावृष्ट्या भूमेर्निर्जलत्वात् । तेषां स्नानार्थं मन्त्रसिद्धि-
बैभवेनावहितं स्नात्रमे इति शेषः ॥ १० ॥

अनसूयाव्रतैः तत्कृतैर्व्रतैः प्रत्यूहाः ऋषीणां तपोविघ्नाः ॥ ११ ॥

देवकार्यनिमित्तमिति माण्डव्यऋषिणां प्रातर्विधवा भवेति कस्यां-
चिद्विपत्तग्रामनसूयासख्यां सप्तायाम् प्रातरेव माभूदिति तया प्रति-
श्रापे दत्ते तत्प्रतिश्रापेन व्याकुलैर्देवैः प्रार्थितानसूया दशरात्रावधि-
कालं एकरात्रित्वेन कृत्वा देवकार्यं कृतवती सख्या वैधव्यञ्च परिहृत-
वतीति पार्श्वेति कतकः । सेयं मातेव ते पूज्येति शेषः ॥ १२ ॥

अभिगच्छतु दर्शनार्थमिति शेषः । ननु वैदेह्या अल्पवयस्येन
व्यवक्षारानभिज्ञत्वात् कश्चिद् व्यवहारे स्वल्पमेतन्मर्थः स्यादत आह-
क्रोधनां सदेति ॥ १३ ॥ १४ ॥

अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमायता ।
 तां ग्रीष्मभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम् ॥ १६ ॥
 सीता त्वेतद्वचः श्रुत्वा राघवस्य यशस्विनी * ।
 तामचिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ १७ ॥
 शिथिलां वलितां दृष्ट्वा जरापाण्डुस्मूधजाम् ।
 सततं वेपमानाङ्गीं प्रवाते कदलीमिव ॥ १८ ॥
 तां तु सीता महाभागामनसूयां पतिव्रताम् ।
 अभ्यवादयदव्ययां स्वं नाम समुदाहरत् ॥ १९ ॥
 अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तां दमान्विताम् † ।
 बद्धाञ्जलिपुटा दृष्ट्वा पर्यष्टच्छदनामयम् ॥ २० ॥
 ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणीम् ।

अस्य मुनेः स्मृतिरितं वचनं यतः श्रुतमत आत्मनः श्रेयोर्धदि-
 त्यादि ॥ १५ ॥

तामनसूयेत्यन्वर्थनामाम् अभिगम्यामक्रोधनत्वात् ॥ १६ ॥ १७ ॥
 शिथिलां श्लथसन्धिबन्धां वलितां संजातवलिं दृष्ट्वा इति सर्वाप-
 दादकं विशेषणं प्रवाते कदलीमिव वेपमानाङ्गीं स्थिताम् ॥ १८ ॥
 समुदाहरत् अभिवादनाङ्गत्वेनेति शेषः ॥ १९ ॥
 अनामयमिति तपस्विनां स्थायत्तकुशलतयारोग्यप्रश्रयवोचित इति
 भावः ॥ २० ॥

* “हितैषिणः” इति वा पाठः ।

† “अनिन्दिताम्” इति वा पाठः ।

सान्त्वयन्त्यब्रवीद् दृष्ट्वा दिक्षा धर्ममवेक्ष्यसे ॥ २१ ॥

त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते ! मानदृष्टिञ्च माननि ! ।

अवदुर्द्धं वने रामं दिक्षा त्वमनुगच्छसि ॥ २२ ॥

नगरस्थो वनस्थो वा, शुभो वा यदि वा शुभः ।

यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥ २३ ॥

दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः ।

स्त्रीणामार्य्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥ २४ ॥

नातोविशिष्टं पश्यामि बान्धवं विमृशन्त्यहम् ।

सर्वचयोग्यं वैदेहि ! तपःकृतमिवाव्ययम् ॥ २५ ॥

न त्वेवमवगच्छन्ति गुणदोषमसत्स्त्रियः ।

कामवक्तव्यद्वया भर्तृनाथाश्चरन्ति याः ॥ २६ ॥

धर्मचारिणीं भर्तृसमानधर्मचारिणीम् । दिक्ष्या दैवयोगेन ॥ २१ ॥

मानं राजसुताहं कथं वनं गच्छेयमित्येवं रूपं वने अवदुर्द्धं वन-
वासे नियुक्तम् ॥ २२ ॥

शुभोऽनुकूलः । अशुभः प्रबिकूलः प्रियः लौकिकालौकिकनिमि-
त्ततोऽप्रियत्वानास्पदम् ॥ २३ ॥

आर्य्यस्वभावः पूज्यस्वभावः ॥ २४ ॥

अतोऽविशिष्टं भर्तुर्विशिष्टम् बान्धवमिष्टबन्धुं सर्वचयोग्यमिहा-
मुच्येष्टस्त्रधनतया भजनयोग्यम् । तपःकृतम् । भावे निष्ठा । तपोऽनु-
ष्ठानमिति यावत् ॥ २५ ॥

याः कामवक्तव्यद्वयाः कामाधीनद्वयाः । गृह्याधीनौ तु वक्तव्यौ ।

प्राप्तुं वृत्त्ययश्चैव धर्मभ्रंशश्च मैथिलि ! । ०

अकार्यवशमापन्नाः स्त्रियो याः खलु तद्विधाः ॥ १७ ॥

तद्विधास्तु गुणैर्द्वैता दृष्टलोकपरावराः ।

स्त्रियः स्वर्गे चरिष्यन्ति यथा पुण्यकृतस्तथा ॥ २८ ॥

तदेवमेनं त्वमनुव्रता सती

पतिव्रतानां समधानुवर्तिनी ।

भवस्व भर्तुः सहधर्मचारिणी

यश्च धर्मश्च ततः समाप्स्यसि ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

जानक्या अननूयासमागमो नाम सप्तदशो-

त्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

भर्तृनाथाः भर्तृणां नाथभूतास्तन्नियंत्रयः । यदा भर्तृन् भोगार्थं नाथनै
याचन्ते (परपुरुषकाङ्क्षिण्यः) ताः चरन्ति स्वेच्छया इतस्ततो यान्ति ॥ २६ ॥

तद्विधाः उक्तनिकृष्टगुणवत्यः ॥ २७ ॥

दृष्टो लोकः परावरश्च याभिस्ताः ॥ २८ ॥

समय आचारः ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणंतिलके.

अयोध्याकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः

सर्गः ॥ ११७ ॥

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ।

सा त्वेवमुक्ता वैदेही त्वनसूयानसूयया ।
 प्रतिपूज्य वचो मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
 नैतदाश्चर्यमार्यायां यन्मां त्वमनुभाषसे ।
 विदितन्तु ममाग्नेन ह यथा नार्याः पतिर्गुरुः ॥ २ ॥
 यद्यप्येष भवेद्भर्ता अनार्यो वृत्तिवर्जितः * ।
 अद्वैधमत्र वर्त्तय तथाप्येष मया भवेत् ॥ ३ ॥
 किं पुनर्यो गुणश्लाघ्यः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ।

अनसूया असूयारहिता अनसूयया अन्वर्थतन्नाम्ना वचः अत्र
 सूयायाः ॥ १ ॥

अनुभाषसे शिस्तयसि नाय्या गुरुः पतिरिति यथा भवत्यापदिष्टं
 एतद्विदितम् एतद्विषयकं ज्ञानं ममापि ॥ २ ॥

तदेव दर्शयति,—यद्यपीति । एष भर्ता यद्यप्यनार्यः पूज्यचरित्र-
 हीनः, वृत्तिवर्जितः जीवनरहितो दष्टिद्रष्टृ भवेत् । तथापि मया मर्दि-
 धया अत्र भर्त्सयि अद्वैधं प्रकारद्वयरहितं यथा भवति तथा वर्त्तयं
 वर्त्तितव्यं प्रीतिप्रकारेणैव वर्त्तितव्यमित्यर्थः । (गुणवत्त्वनिर्गुणत्वभेदं
 विद्वाय सम्यक् उपचरणीयम्) ॥ ३ ॥

* “वृत्तिवर्जितः” इति वा पाठः

स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवत् पित्रवत् प्रियः ॥ ४ ॥

यां वृत्तिं वर्त्तते रामः कौशल्यायां महाबलः ।

तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्त्तते ॥ ५ ॥

सकृद्दृष्ट्वास्वपि स्त्रीषु नृपेण नृपवत्सलः ।

मातृवद्वर्त्तते वीरो मानसुत्सृज्य धर्मवित् ॥ ६ ॥

आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम् ।

समाहितं हि मे श्रद्धा हृदये यत् स्थिरं मम ॥ ७ ॥

पाणिप्रदानकालं च यत् पुरा त्वग्निनक्षिधो ।

अनुशिष्टं जनन्या मे वाक्यं तदपि मे धृतम् ॥ ८ ॥

गुणस्वाच्छत्वादिविशिष्टे सा वृत्तिरिति किं पुनर्वक्तव्यम् । मातृवत्
पित्रवत् प्रियः मयीति श्रेयः । प्रियः प्रीतिमान् ममेति वा श्रेयः ।
प्रीतिविषय इत्यर्थः । मातृवर्त्ती पितृप्रिय इति पाठे मातृवर्त्ती मातृ-
सेवारतः पितुः प्रीतिविषय इत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ४ ॥

अन्यासामपि नृपनारीणां सुमित्रादीनां विषयेऽपीत्यर्थः । तथा
अन्यासामपि विषये मदतिरिक्तस्त्रीमात्रविषयेऽपि तामेव वृत्तिं
कुर्वते इत्यर्थः । नृपनारीणामित्यनेनैव सुमित्रादीनां लाभार्थित्वेन्ये ॥ ५ ॥

नृपेण दशरथेन मानं अहं महाप्रभुरित्यभिमानं त्यक्तेत्यर्थः । अन्य-
मते उक्तार्थे सत्यत्वप्रत्याख्यानयैतदुक्तिरिति बोध्यम् ॥ ६ ॥

यन्मे श्रद्धा समाहितं त्वदुक्तार्थकमेव वाक्यं शिञ्चितं तन्मे
हृदि स्थिरं वर्त्तते ॥ ७ ॥

तदपि मे धृतं मात्रानुशासनमपि मे हृद्गतमेवास्ति ॥ ८ ॥

न विस्मृतन्तु मे सर्वे वाक्यैः स्वैर्धर्मचारिणि ! ।

पतिशुश्रूषणान्वार्यास्तपो नान्यद्दिधीयते ॥ ९ ॥

सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते ।

तथावृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् ॥ १० ॥

वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता ।

रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्त्तमपि दृश्यते ॥ ११ ॥

एवंविधाय प्रवरा स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः ।

देवल्लोके महीयन्ते पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२ ॥

ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वाक्तं मीनया वचः ।

शिरस्याघ्राय चोक्ता च मैथिलीं हर्षयन्त्युत ॥ १३ ॥

नियमेर्विविधैराप्तं तपो हि महदस्ति मे ।

यच्च स्त्रैः आत्मोषैः बन्धवर्गैः पतिशुश्रूषणादिप्रकारैर्बोधितमर्थ-
जातं तच्च मे न विस्मृतन्तु इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सावित्री सत्यव्रतः स्त्री तथावृत्तिः सावित्रीसमानवृत्तिः । त्वं
अनसूया यातेत्युक्तिः प्रातिप्रत्यमहिम्ना स्वर्गस्य हस्तगतत्वात् इति तीर्थः ।
तपोऽर्थमिहवर्त्तमानापि पतिसेवया मूर्धन्तरेण दिवं यातेत्यर्थ इति
कतकः ॥ १० ॥

रोहिणी विना चन्द्रं मुहूर्त्तमपि न दृश्यते । पूर्वकृतपतिशुश्रूषा
वशादेवं पतिसाहित्यं प्राप्तमिति भावः ॥ ११ ॥

प्रवराः स्त्रियोऽनसूयादयः ॥ १२ ॥

हर्षयन्त्युत हर्षयन्त्यधीत्यर्थः । उताप्यर्थविकल्पयोः ॥ १३ ॥

तत् मञ्चित्य बलं सीते ! कन्दये त्वं शुचिजने ! ॥ १४ ॥

उपपन्नञ्च युक्तञ्च वचनं तव मैथिलि ! ।

प्रीता चास्मृय्यतां सीते ! *करवाणि प्रियञ्च किम् + ॥ १५ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मन्दविस्मया ।

कृतमित्यब्रवीत् सीता तपोबलसंमन्विताम् ॥ १६ ॥

मा त्वेषुक्ता धर्मज्ञा तथा प्रीततराभवत् ।

सफलञ्च प्रकर्षन्ते हन्त सीते ! करोम्यहम् ॥ १७ ॥

इदं दिव्यं वरं माख्यं वस्त्रमाभरणानि च ।

तद्वचनं मञ्चित्य चाञ्चित्य कन्दये वरं वशीकृत्य प्रार्थयामि
॥ १४ ॥ १५ ॥

विस्मिता जाताश्चर्या ब्रूहे तपसो माहात्म्यं यन्ममापि वरदाने
सामर्थ्यं मन्दविस्मया मन्दस्मिता कृतं भवत्या अनुग्रहेणैव सर्वं मे पृणो
न किञ्चित् कर्त्तव्यमस्तीति भावः ॥ १६ ॥

तथा लोभरहितवाचा प्रार्थं लोभराहित्यजं स्निग्धं ते त्वद्विष-
यम् ॥ १७ ॥

अङ्गरागः उद्धर्त्तनेनाङ्गानि रञ्जयतीत्यङ्गरागः कैसरचन्दनादिजः
अमृतेष्वपनन्तु कर्पूरागुरुकस्तूरीकंकेलिर्यक्षकदर्पमइत्युक्तप्रकारो दिव्यगन्ध-

* “प्रीता चास्मृय्यचितं किन्ते” इति वा पाठः ।

+ “ब्रवीहि तत्” इति वा पाठः ।

“प्रकर्षम्” इति पाठे त्वन्निष्ठमेव दिव्यवैभवं त्वत्पूजने
स्वात्मनि सफलं करोमीत्यर्थमाहुः ।

अङ्गरागञ्च वैदेहि ! महार्हमनुलेपनम् ॥ १८ ॥

मया दत्तमिदं सीते ! तव गात्राणि शोभयेत् ।

अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति ॥ १९ ॥

अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे ! ।

शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम् ॥ २० ॥

सा वस्त्रमङ्गरागञ्च भूषणानि स्रजस्तथा ।

मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २१ ॥

प्रतिगृह्य च तत् सीता प्रीतिदानं यशस्विनी ।

स्निग्धाञ्जलिपुटा धीरा समुपास्त तपोधनाम् ॥ २२ ॥

तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता ।

वचनं प्रष्टुमारेभे कथां काञ्चिदसौ प्रियाम् ॥ २३ ॥

स्वयंवरे किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना ।

द्रव्यकल्पाः इति तीर्थः । कतकस्तु अङ्गरागं अङ्गरञ्जनकरम्. अनुलेपनं दिव्यगन्धद्रव्यं कल्पात्मित्वर्थं इत्याह । इदमेवयुक्तम् ॥ १८ ॥

शोभयेत् शोभयिष्यति । अनुरूपं त्वदेकोचितं नित्यमेवासंक्लिष्टम् उपभोगेऽपि अशुचित्वमृदितत्वादिदोषरहितं भविष्यति ॥ १९ ॥

शोभयिष्यसीत्यनेन त्वत्पूजया भर्तुरपि पूजाकृतेति सूचितम् ॥ २० ॥

क्षेत्र्यत्वात् प्रतिग्रहानधिकारेण प्रीतिदानमित्युक्तम् । लक्ष्म्य-
देशेन ब्राह्मणादिभ्यो दत्तमक्षयक्षेत् साक्षात्क्षेत्र्य प्रीत्या दत्तं तथेति
किं वक्तव्यमिति देव्यै तद्दानमनसूयाया इति बोध्यम् ॥ २१ ॥

स्निग्धाञ्जलिपुटा रचिताञ्जलिपुटा ॥ २२ ॥

राघवेणेति मे सीते ! कथाश्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥
 तां कथां श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि ! ।
 यथाभूतञ्च कात्स्न्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २५ ॥
 एवमुक्ता तु सा सीता तावसीं धर्मचारिणीम् ।
 श्रुतामिति चोक्त्वा वै कथयामांस तां कथाम् ॥ २६ ॥
 मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित् ।
 चक्रकर्मण्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेहेनीम् ॥ २७ ॥
 तस्य लाङ्गलहस्तस्य कृषतः क्षेपमण्डलम् ।
 अहं किलोत्थिता भित्वा जगतीं नृपतेः सुता ॥ २८ ॥
 स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ।
 पांसुगुण्डितसर्वाङ्गैर्विस्मितो जनकोऽभवत् ॥ २९ ॥

अतः अनन्तरं श्रियां काञ्चित् कथां श्रोतुकामा बचनं प्रद्युमा-
 रेभे ॥ २३ ॥

अनेन रामेण श्रुतिं मम आचपद्यम् ॥ २४ ॥

विस्तरेण च विस्तरेणैव ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

क्षेपमण्डलं यज्ञयोग्यक्षेत्रम् । अयनप्रकरणे षड्भवेन कृषतीति
 श्रुतेः । कृषतस्तस्य पुरः जगतीं भुवं भित्वात्थिता एतावन्मात्रेणाहं
 नृपतेर्जनकस्य सुता ॥ २८ ॥

मुष्टिविक्षेपतत्परः । या जाता ओषधयो देवेभ्य इत्यादिमन्त्रोक्त-
 प्रकारेणौषधमुष्टिविकिरणतत्पर इति तीर्थः । निष्प्रोन्नतसमीकरणाय
 मृत्तिकामष्टिविक्षेपतत्पर इति कतकः ॥ २९ ॥

अनपत्येक्ष च स्नेहोदङ्गमारोप्य च स्वयम् ।

ममेधं तनयेत्युक्त्वा स्नेहो मयि निपातितः ॥ ३० ॥

अन्तरिक्षे च वायुक्ता प्रतिमामानुषी किल ।

एवमेतन्नरपते ! धर्मेण तनया तव ॥ ३१ ॥

ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः ।

अवाप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः ॥ ३२ ॥

दत्ता चास्मैष्टवद्देव्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणे ।

तथा सम्भाविता चास्मि स्निग्धया मातृभौहृदात् ॥ ३३ ॥

पतिमंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा तु मे पिता ।

चिन्तामभ्यगमद्दीनो वित्तनाशादिबाधनः ॥ ३४ ॥

अत्र चो त्वर्थे ॥ ३० ॥

प्रतिमामानुषी प्रतिमया स्वरूपेण मानुषो मनुष्यवाकतुल्या
वागन्तरिक्षे उक्ता तां वाचमाह,—एवमिति । एतन्ममेधं तनयेत्येतत् ।
एवमर्थवदेव यतो ह्ये नरपते धर्मेण न्यायेन यथा त्वत्क्षेत्रजातत्वात्
तव तनयैव ॥ ३१ ॥

मामवाप्य यच्चभूमेरिति शेषः मल्लभोत्तरं तस्य महती सम्पृद्धि-
र्जातेति भावः ॥ ३२ ॥

इष्टवद्देव्यै इष्टायै देव्यै राज्ञे इष्टमिति भावे क्त इष्टमिच्छातद्वयै
विषयत्वं संवन्धेनिति अक्षरार्थः । आर्धे वा साधुत्वमुक्तार्थः । यदा
सन्तानेच्छावत्यै देव्यै इत्यर्थः । पुण्यकर्मण इति देवीविशेषणम् । दली-
यान्तः पाठः क्वचित् । सम्भाविता संवर्द्धिता ॥ ३३ ॥

सदृशाद्यापकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात् ।
 प्रधर्षणमवाप्नोति शत्रोश्चापि समो भुवि ॥ ३५ ॥
 तां धर्षणांमदूरस्थां सदृशात्मनि पार्थिवः ।
 चिन्तार्णवगतः पारं नासमादाप्तवो यथा ॥ ३६ ॥
 अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छत् स चिन्तयन् ।
 सदृशं चानुरूपञ्च महीपालः पतिं मम ॥ ३७ ॥
 तस्य बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य सन्ततम् ।
 स्वयंवरं तनूजायाः करिष्यामीति धर्मतः ॥ ३८ ॥
 महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना ।
 दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या त्वणी चाक्षय्यसायकौ ॥ ३९ ॥

पतिसंयोगमुलभं पाणिग्रहणोचितम् ॥ ३४ ॥

सदृशादपकृष्टाच्च वरवर्गजनात् । कन्यायाः पिता इन्द्रसमोऽपि
 भुवि स्थितो लोके प्रधर्षणमसंमानादिरूपक्लेशमाप्नोति किमुताधिका-
 दिति शेषः ॥ ३५ ॥

अदूरस्थां निकटप्राप्तां धर्षणां कन्यानिमित्ततिरस्क्रियाम् आत्मनि
 सदृश्य संभाव्य भवः पोतः ॥ ३६ ॥

सदृशं कुलविद्यादिना अभिरूपं वयःसौन्दर्यादिना वरमिति
 शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

महायज्ञे दक्षयज्ञे तस्य मत्पितृपूर्वजस्य देवरातस्य । तदा शत्रु-
 जयसनर्थधनुर्लाभाय तपःकरणकाले दक्षयज्ञे हि शिवेन वीक्षिता
 देवाः शिवं संप्रार्थ्य धनुर्याचितवन्तः स च देवेभ्यो दत्तोक्तवान्

असञ्चारिणं मनुष्येभ्यः यत्नेनापि च गौरवात् ।
 तन्नशक्ता नमयितुं स्वप्नेष्वपि नराधिपाः ॥ ४० ॥
 तद्वनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं सत्यवादिना ।
 समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामन्त्र्य पार्थिवान् ॥ ४१ ॥
 ददञ्च धनुर्द्वयम्य सज्जं यः कुरुते नरः ।
 तस्य मे दुहिता भार्या भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥
 तच्च दृष्ट्वा धनुःश्रेष्ठं गौरवाद्गिरिमन्त्रिभम् ।
 अभिवाद्य नृपा जंग्मरशक्तास्तस्य तोलने ॥ ४३ ॥
 मदीर्घप्रायः कालस्य राघवोऽयं महाद्युतिः ।
 विश्वामित्रेण सहितो यंश्च द्रष्टुं समागतः ॥ ४४ ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः ।
 विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः ॥ ४५ ॥
 प्रोवाच पितरं तत्र राघवो रामलक्ष्मणौ ।
 सुतौ दशरथस्येमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ॥ ४६ ॥

इदं देवरातायुः दीयतामिति । ततो देवैर्वरुणाद्वारा देवरातायुः दत्तम्
 यद्वा त्रियते सर्वदेवैरिति व्युत्पत्त्या वरुणः शिव एव ॥ ३९ ॥

गौरवाद्गौरवत्त्वात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

न संशय इति पित्रा व्याहृतमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ४२ ॥

तोलने चालने अभिवाद्य नमस्कृत्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्धनुः समुपानयत् ।

तद्धनुर्दर्शयामास राजपुत्राय दैविकम् ॥ ४७ ॥

निमेषान्तरमात्रेण तदानस्य महाबलः ।

ज्यां समारोप्य ऋटिति पूरयामास वीर्यवान् ॥ ४८ ॥

तेनापूरयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः ।

तस्य शब्दोऽभवद्भीमः पतितस्याशनेर्दथा ॥ ४९ ॥

ततोऽहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसन्धिना ।

उद्यताऽदातुमुद्यम्य जलभाजनमुत्तमम् ॥ ५० ॥

दीयमानां नतु तदा प्रतिजग्राह राघवः ।

अविज्ञाय पितुश्चन्दमथोद्धाधिपतेः प्रभोः ॥ ५१ ॥

ततः श्वशुरमामन्त्र्य वृद्धं दशरथं वृषम् ।

मम पित्रा त्वहं दत्ता रामाय विदितात्मने ॥ ५२ ॥

मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला शुभदर्शना ।

भार्य्यार्थं लक्षणस्यापि दत्ता पित्रा मम स्वयम् ॥ ५३ ॥

एवं दत्तास्मि रामाय तथा तस्मिन् स्वयंवरे ।

इमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षितौ अतो रामाय दैविकं देवदत्तं धनुर्दर्श-
येति विश्वामित्रः पितरं प्रोवाचेति संवन्धः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

पूरयामास सज्यं कृत्वा कृष्टवान् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अनुरक्तास्त्रि धर्मेण पतिं वीर्यवतां वरम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे अनसूया-
ज्ञोबासंवादो नाम अष्टादशोत्तरशत-

तमःसर्गः ॥ ११८ ॥

उत्तमं जलभाजनमुद्यम्य पित्राहं रामाय दातुमुद्यतेति संबन्धः ॥ ५० ॥

कन्दमभिप्रायम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

इति श्री रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

अयोध्याकाण्डे अष्टादशोत्तरशततमः

सर्गः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशोत्तरशततमः सर्गः ।

अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम् ।
पर्यष्वजत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथिलीम् ॥ १ ॥
व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वय्या ।
यथा स्वयंवरं वृत्तं तत् सर्वञ्च श्रुतं मया ॥ २ ॥
रमेहं कथया ते तु दृढं धरभाषिणि ! ।
रविरसं गतः श्रीमानुपोह्य रजनीं शुभाम् ॥ ३ ॥
दिवसं परिकीर्णानामाहारार्थं पतत्रिणाम् ।
सन्ध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः ॥ ४ ॥
एते चाप्यभिषेकाद्रीं सुनयः कलशोद्यताः ।
सहिता उपवर्तन्ते रत्निलामृतवल्कलाः ॥ ५ ॥
ऋषीणाम् अग्निहोत्रेषु ऊते च विधिपूर्वकम् ।
अनसूयेति ॥ १ ॥
स्वयंवरं वृत्तं स्वयंवरो वृत्तः । अर्धर्चादिः स्वयंवरः ॥ २ ॥
उपोह्य समीपं प्रापय्य ॥ ३ ॥
दिवसं व्याप्याहारार्थं परितः कीर्णानां सञ्चरतां निलीनानां निली-
यमानानाम् ॥ ४ ॥
कलशोद्यताः उद्यतकलशाः । सहिताः परस्परं मिलिताः ॥ ५ ॥

कपोतपङ्गाकणो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः ॥ ६ ॥

अल्पपर्णा हि तरवो घनीभूताः समन्ततः ।

विप्रकृष्टेन्द्रिये देशे न प्रकाशन्ति वै दिशः ॥ ७ ॥

रजनीचरसत्वानि प्रचरन्ति समन्ततः ।

तपोवनमृगाद्धेते वेदितीर्थेषु शेरते ॥ ८ ॥

संप्रवृत्ता निशा सीते ! नक्षत्रसमलङ्कता ।

ज्योत्स्नाप्रवृत्तगुणसुन्दरो दृश्यतेऽभ्युदितोऽम्बरे ॥ ९ ॥

गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव ।

कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाहमपि तोषिता ॥ १० ॥

अलङ्कुर च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिलि ! ।

प्रोति जनय मे वत्से ! दिव्यालङ्कारशोभिनि ! ॥ ११ ॥

कपोताङ्गवत् पाशावतकण्ठवदणः मेचकः श्यामं रक्तैरुणोत्क
च ॥ ६ ॥

अल्पपर्णा अपि तरुस्तमसाऽव्यक्तपर्णान्तरत्वात् घनीभूता इव
विप्रकृष्टेन्द्रिये देशे इन्द्रियविप्रकृष्टे दूरे देशे इत्यर्थः । न प्रकाशन्ति
न प्रकाशन्ते ॥ ७ ॥

वेदितीर्थेषु अभिहोत्रवेदिसंवन्धात् पुण्यक्षेत्ररूपाश्रमप्रदेशेषु तीर्थ
शब्दः पुण्यक्षेत्रवाची ॥ ८ ॥

- चन्द्रो दृश्यते इत्यनेन कार्त्तिक्युत्तरं प्रतिपदि यात्रेति सूचितम् ॥ ९ ॥
- अनुचरी भव सुश्रूभ्व ॥ १० ॥

सा तदा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा ।
 प्रणम्य शिरसा पादौ रामं त्वभिसुखी ययौ ॥ १२ ॥
 तथा तु भूषितां सीतां ददर्श वदतांवरः ।
 राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च ॥ १३ ॥
 न्यवेदयत्ततः सर्वं सीतां रामाय मैथिली ।
 प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरणसज्जाम् ॥ १४ ॥
 प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः ।
 मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभाम् ॥ १५ ॥
 ततः स शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिभाननाम् ।
 अर्चितस्नापसैः सर्वैरुवास रघुनन्दनः ॥ १६ ॥
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामभिषिच्य ऊताग्निकान् ।
 आष्टच्छेतां नरव्याघ्रौ तापसान् वनगोचरान् ॥ १७ ॥

अलंकृतं आत्मानमिति शेषः । प्रीतिं जनय अलंकृत्य दिव्यस्वर-
 रूपानुभावेनेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

सर्वं न्यवेदयदित्यस्यैव प्रपञ्चः । प्रीतिदानमित्यादि । अत्र कर्मणि
 ल्युट् ॥ १४ ॥

मानुषेषु मनुष्यलोकेषु ॥ १५ ॥

पुण्याम् अन्नसूयया पुण्यया कृतालङ्कारां सीतां दृष्ट्वा शर्वरीम्-
 वास ॥ १६ ॥

आष्टच्छेतां वनान्तरगमनार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥

तावूचुस्ते वनचरास्तापसा धर्मचारिणः ।

वनस्य तस्य सञ्चारं राक्षसैः समभिभूतम् ॥ १८ ॥

रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव ! ।

वसन्यस्मिन् महारण्ये व्यालाश्च रुधिराशना ॥ १९ ॥

उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा तापसं ब्रह्मचारिणम् ।

अदन्यस्मिन् महारण्ये तान्निवारय राघव ! ॥ २० ॥

एष पन्था भर्षीणां फलान्याहरतां वने ।

अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ! ते क्षमम् ॥ २१ ॥

इतीरितः प्राञ्चलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्थयनः परन्तपः ।

वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्णः स्तूर्य इवाभ्रमण्डलम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे रामादीनां
वनान्तरप्रवेशो नाम एकोनविंशोत्तरशततमः सर्गः ११६ ॥

सञ्चारं देशं रुद्रिरार्षी । समभिभूतं सम्यगुपद्रुतम् ॥ १८ ॥

व्याला हिंस्रपशवः । सर्पो हिंस्रः पशुव्याल इत्यमरः उच्छिष्टमशुचिं
प्रमत्तमसावधानम् । तान् रक्षोव्यालान् क्षमं युक्तम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

इतीरितः एवमुपदिष्टमार्गः कृतस्वस्थयनः कृतमङ्गलाशीर्वादः ॥ २२ ॥

इति श्रीरांमाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्या-

काण्डे एकोनविंशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

अयोध्याकाण्डं सम्पूर्णम् ।

